

ÚJ NEMZEDÉK

A szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei

Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria,
Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére

ÚJ NEMZEDÉK

A SZEGEDI RÉGÉSZETI TANSZÉK TEHETSÉGGONDOZÁSÁNAK
ELMÚLT ÉVTIZEDEI

ÜNNEPI KÖTET B. TÓTH ÁGNES, KULCSÁR VALÉRIA,
VÖRÖS GABRIELLA ÉS WOLF MÁRIA TISZTELETÉRE

MONOGRÁFIÁK
A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL
Sorozatszerkesztő: Révész László

MONOGRAPHS
FROM THE ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF UNIVERSITY OF SZEGED
Edited by: László Révész

MONOGRÁFIÁK
A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL 7.

ÚJ NEMZEDÉK

A SZEGEDI RÉGÉSZETI TANSZÉK TEHETSÉGGONDOZÁSÁNAK
ELMÚLT ÉVTIZEDEI

Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria,
Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére

Szerkesztette
Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás

SZEGED
2020

A kötet az
SZTE BTK Régészeti Tanszékének
kiadványa

Főszerkesztő
Révész László

Szerkesztette
Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás

A szerkesztésben közreműködött
Felföldi Szabolcs – Takács Melinda

Angol nyelvű lektorálás
Mérai Dóra

A kötet megjelenését támogatta
a Dél-alföldi Régészeti Egylet

A borítón:
oldalt hajlított lábú fibula (SZTANKOVÁNSZKI–BENEDEK 2020, 3. tábla 2), pecsételt díszítésű tál
(SZEKENYI 2020, 15. tábla 1), lószerszámzatot díszítő balta alakú csüngő (PIROS 2020, 2. tábla 2),
limoges-i keresztet díszítő lemez (MELLÁR 2020, 2. tábla 1)

Az ünnepelteket ábrázoló fotót Walter Réka készítette

ISSN 2062-9877
ISBN 978-963-306-733-8

© a szerzők 2020
© a szerkesztők 2020

AZ ÜNNEPELTEK:
B. TÓTH ÁGNES, VÖRÖS GABRIELLA, KULCSÁR VALÉRIA, WOLF MÁRIA

TARTALOM

RÉVÉSZ LÁSZLÓ	
Köszöntő.....	9
TABULA GRATULATORIA	11
SZ. OSVÁTH ZSÓFIA – FÓRIZS ISTVÁN – SZABÓ MÁTÉ – BAJNÓCZI BERNADETT	
A lajosmizsei La Tène üvegkarperec-töredékekről.....	13
MAJDÁN MIRA	
Elfeledett ezüstök. Görög érmék a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményéből.....	29
FELFÖLDI SZABOLCS	
Nevezéktani és funkcionális meghatározási problémák egy tárgycsoport körül: az úgynevezett „tűzikutyák”	61
ISTVÁNOVITS ESZTER – MERCZI MÓNICA	
Egy ritka Kárpát-medencei szarmata női viseleti elem.....	75
SZEBENYI TAMÁS	
Pecsételt kerámia Ecser 7. lelőhely szarmata településéről	89
SZTANKOVÁNSZKI TIBOR – BENEDEK ANDRÁS	
Késő szarmata temetőrészlet Makó–Dáli ugaron. Újabb adatok a szarmata kori védőfegyverzethez	121
WALTER DOROTTYA – PÓPITY DÁNIEL	
A síron túli álom. Szarmata halotti faszerkezetek lenyomatai Csanádpalota–Országhatár M43 56. lelőhelyen	151
KAPCSOS NORBERT – FLORIN MĂRGINEAN	
Egy 4. század végi – 5. század eleji teleprészlet Konop határában. Kontaktzóna vagy kutatási stádium?	187
PIROS RÉKA ÁGNES	
Mester és tanítvány? Újabb megfigyelések az untersiebenbrunni lószerszámzatokon	215
MIHÁCZI-PÁLFI ANETT	
A balatonszemesi 5. század harmadik negyedéből származó fibulák formai és készítése technikai elemzése	229
RÁCZ RITA	
S-fibulák a Közép-Duna-vidék langobard korában I. Korai S-fibulák (Stößen–Záluží, Poysdorf típus).....	249
VIDA TIVADAR	
Rekeszdíszes vas övgarnitúrák a kora avar korban.....	273

KIRÁLY EDIT	
Az avar gyermeksírok jellemzői néhány temető adatai alapján.....	283
MARCSIK ANTÓNIA – KUJÁNI YVETT	
Honfoglalás kori csontváz Békésszentandrás területéről.....	317
BÍRÓ GYÖNGYVÉR	
Gellértegyháza és problémaköre	323
SZÓLLÓSY CSILLA	
Előzetes beszámoló a Székesfehérvár, Jókai Mór utcai feltárásról.....	371
LUKÁCS NIKOLETTA	
Új adatok az Árpád-kori házak füstelvezetéséhez	383
MELLÁR BALÁZS	
Árpád-kori körmeneti kereszt töredéke Felgyő határából	395
SIMONYI ERIKA	
16–17. századi boglárkapocs Felsőzsolcáról	409
MOLNÁR KAROLA	
Egy céhkorsó nyomában. Adatok a kecskeméti kádárok/bodnárok történetéhez	421
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	435

KÖSZÖNTŐ

Ünnepelni mindig jó. Egyrészt azért, mert a legőszintébb emberi tulajdonság, hogy mindenki vágyik arra: elismerjék, értékeljék a munkáját. Ugyanakkor az ünnepelten keresztül az adott közösség is jóleső érzéssel gondolhat saját magára, mint összeforrott, a jó ügy érdekében együttesen cselekedni képes kollektívára. Esetünkben ez fokozottan érvényes, hiszen egyszerre négy kollégánknak köszöntjük, sikeres és eredményes oktatói és kutatói pályafutásuk alkalmával. Nyomban tisztáznom kell azonban, hogy e tiszteleti kötet még véletlenül sem azt kívánja sugallni, hogy ezzel tudományos és tanári pályájukat lezártnak tekintjük. Ismerve Vörös Gabriella, B. Tóth Ágnes, Wolf Mária és Kulcsár Valéria szerteágazó tudományos kíváncsiságát, terveit, az oktatás iránti elkötelezettségét, bizonyosak lehetünk abban, hogy számukra ez pusztán csak egy állomás. Rövid megálló, szusszanásnyi szünet, melynek során jólesik a kollégák, barátok, tanítványok elismerésében és szeretetében megmártózni, hogy aztán újult erővel nekiveselkedjenek az önmaguk elé kitűzött feladatok elvégzésének. A magyar tudományosságban komoly hagyományai vannak az érdemdús pályatársak előtt tisztelgő kötetek összeállításának. Formabontó módon ezúttal nem is egy, hanem négy munkatársunkat ünnepeljük, s velük együtt azt az alkotói közösséget is, amelynek mindannyian szilárd tartóoszlopai.

A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének története hű lenyomata Magyarország legújabb kori 130 esztendő történetének. A Pósta Béla hatalmas szervezőmunkájának eredményeként létrejött kolozsvári intézetet elsodorták az I. világháború viharai. Szinte a semmiből újrakezdve a tanítványok, Buday Árpád és Banner János immár Szegeden építették fel a két világégés között az akkori Közép-Európa egyik legmodernebb szemléletű és kutatási módszereket alkalmazó intézményét. Nem véletlen, hogy annak munkatársai, Banner János, Korek József, Párducz Mihály, Oroszlán Zoltán, Bálint Alajos, Török Gyula 1945 után vezető szerepet játszottak mind az ELTE Régészeti Tanszéke, mind a Magyar Nemzeti Múzeum, s több vidéki múzeum újjászervezésében. Éppen csak a szegedi intézet nem élte túl e nagy vérvesztéseket (valamint a sztálinista oktatáspolitikai túlkapásait). A csaknem kihunyó paraszat Szádeczky-Kardoss Samu őrizte, majd tetszhalott állapotából Gazdapusztai Gyula, Trogmayer Ottó és Fodor István élesztette újjá, maguk köré gyűjtött tanítványaik mind népesebb csapatával. A számtalan oktatási reformot át- és túlélt Régészeti Tanszék az ünnepeltek áldozatos munkájával foglalta el mai, megérdemelt helyét a régészképzés palettáján, sikeresen akkreditálva és beindítva előbb a mester-, majd a doktori képzést. A sors fura fintora, hogy eredetileg egyikük sem készült tanárnak, pályájuk hosszabb-rövidebb szakaszát mindnyájan közgyűjteményekben töltötték.

Vörös Gabriella pályafutásának minden mozzanata Csongrád megyéhez kapcsolódik. Régészként, múzeumigazgatóként Szegeden, Szentesen, majd ismét Szegeden teljesített szolgálatot. Szakmai érdeklődése az Alföld 1–5. századi régészeti emlékeinek kutatására sarkallta, ami gyakorlatilag a szarmata telepek és temetők sokaságának a feltárását és közzétételét eredményezte. Munkásságának egyik csúcspontja a Kőhegyi Mihály által feltárt, majd vele közösen feldolgozni kezdett madarasi temetőről készített monográfia befejezése és közzététele lett. E mű megkerülhetetlen a szarmata régészeti emlékek tanulmányozása során, s egyben méltó folytatása Párducz Mihály alapművének. Múzeumi és terepmunkája során megszerzett hatalmas tudását bőkezűen megosztotta hallgatóival is: 1989-től egyetemi adjunktusként, majd 2010-től címzetes egyetemi docensként állt az intézmény szolgálatában. Ezen túlmenően hallgatók generációi tanulták meg tőle a régészeti muzeológia és a kiállításrendezés alapjait. Szinte gyermeki lelkesedéssel tölti el, ha látja, hogy az általa elvetett mag termékeny talajra hullott, s hallgatói örömmel és érdeklődéssel dolgoznak vele együtt egy-egy kiállítás létrehozásán, a tárlatvezetésekén, vagy csupán a kiállítások meglátogatása során.

Az ünnepeltek közül B. Tóth Ágnes töltötte a leghosszabb időt a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének a szolgálatában. Habár pályáját a Budapesti Történeti Múzeum régészeként kezdte Aquincumban, 1982-től már szegedi egyetemi polgár, s nyomban bekapcsolódott a régészhallgatók képzésébe is. Érdeklődése a 4–6. századi germán népek, s közülük is elsősorban a gepidák régészeti kutatására sarkallta. Az Alföld gepida településeiről írott monográfiája még hosszú ideig a korszak kutatásának talpköve lesz. Az egyetemen részese volt az elmúlt 30 év összes tanügyi reformjának, átszervezésének, olykor párhuzamosan két-három szisztéma szerint oktatva az öt évfolyam hallgatóit. Embert próbáló feladat volt, melyet becsülettel teljesített, 1991-től adjunktusként, majd 2002-től docensként. Eközben pedig folyamatosan nyomon követte szakterülete legfrissebb kutatási eredményeit, melyeket rögvest be is épített óráinak tematikájába. Egyetemi tevékenysége azonban messze meghaladta oktatói feladatait: intézte a tanszék és a hallgatók ügyes-bajos ügyeit, mentorálta az azt igénylőket, s kiemelkedő eredményeket ért el a tehetséggondozás terén is: számos hallgatója ért el OTDK-helyezéseket.

Wolf Mária ízig-vérig terep régész és muzeológus: ezt bizonyította a miskolci Herman Ottó Múzeumban (1979–1996), majd a Magyar Nemzeti Múzeumban (1996–2007) végzett munkája. Ásatásai főként az Árpád-kori telepek feltárását célozták, de ezek közül is kiemelkedik a borsodi földvár, s az ugyanott található 10. századi település

kutatása. Aligha vitatható, hogy utóbbiakról írott monográfiája a korszak kutatásának alapműve. Értékét növeli, hogy az 1960-as évek végén meghirdetett, az ispánsági várak és központok kutatását célzó akadémiai program nyomán (de annak támogatásából nem részesülve) indított kutatások közül ez az egyetlen, amely a komplex feltárásokat követően monografikus feldolgozás formájában fejeződött be. Emellett jutott energiája arra is, hogy a szélesebb nagyközönséggel hazai és nemzetközi kiállítások sorozatában ismertesse meg az Árpád-kori Magyarország mindennapjait. Gyakorlati tapasztalatait 2008-tól tanszékünk adjunktusaként, majd docenseként (2011) osztja meg a hallgatókkal. Elévülhetetlen érdeme a korszerű archeometriai módszerek oktatásának kidolgozása és irányítása. Eredményeit 2016-ban habilitációs disszertációban összegezte.

Hasonló pályáívet tudhat maga mögött Kulcsár Valéria is, akinek fő kutatási területe a császárkori barbárok régészeti emlékeinek a vizsgálata. A kecskeméti (1982–1993) majd az aszódi (1993–2008) múzeum régészeként számos ásatás, leletmentés és terepbejárás fűződik a nevéhez. Ezek közül kiemelkednek az M5-ös és M0-ás autópályák nyomvonalán végzett nagy felületű feltárásai, különösen az Üllő és Ecser térségében kiásott szarmata települések. Kutatási eredményeit számos hazai és nemzetközi konferencia előadójaként ismertette meg a szakmai közösséggel. Szakirodalmi munkásságából kiemelkedik a szarmaták történetéről és régészeti emlékeiről írott, angol és magyar nyelven megjelent monográfiája (társszerző: Istvánovits Eszter), amely e népről az első ilyen jellegű munka. Tanszékünkön 2008 óta oktat egyetemi docensként, kutatásait 2011-ben habilitációs disszertációban foglalta össze. Az őskori szakirány vezetőjeként a vaskori régészet rejtelseibe kalauzolja hallgatóit, szigorú következetességgel.

Négy tiszteletre méltó pályáí, sok hasonlósággal, s természetesen egyedi vonásokkal. Kiváló kutatói teljesítmények, olyan alapművekkel, amelyek még hosszú ideig igazodási pontot jelentenek egy-egy korszak vizsgálata során. Hiszem, hogy ez az alapja eredményes oktatói munkájuknak: ennek során nem pusztán reprodukálják hallgatóik számára az oktatott tárgyak eredményeit, hanem azok formálásában maguk is aktívan és eredményesen részt vesznek. Ezt az áldozatos munkát szeretnénk megköszönni ezzel a tanulmánykötettel mi: kollégák, barátok, pályatársak és tanítványok.

Szeged, 2020. május 10.

Révész László
tanszékvezető, főszerkesztő

TABULA GRATULATORIA

A szegedi egyetem Régészeti Tanszékének munkatársai, jelenlegi és egykori diákjai tisztelettel és szeretettel köszöntik az ünnepeket, B. Tóth Ágnest, Kulcsár Valériát, Vörös Gabriellát és Wolf Máriát.

Továbbá:

Ábrahám Ádám	Gróf Péter	Laszlovszky József
Akhmedov, Ilya	Grumeza, Lavinia	Levada, Maxim
Aleman, Agusti	Gulyás Gyöngyi	Liska András
Almási Tibor	Gyenge Zoltán	Litauszki Zoltán
Almássy Katalin	Halmágyi Miklós	L. Nagy Márta
Almássyné Vali	Hansen, Ulla Lund	Lőrinczy Gábor
Anders Alexandra	Haraszi László	Major Balázs
Bacskai István	Harhoiu, Radu	Marchenko, Ivan
Bajusz István	Hatházi Gábor	Marjanucz László
Bálint Marianna	Homonnai Sarolta	Marton Gellért Ernő
Bárkányi Magdolna	Horváth Andrea	Marton Tibor
Barna Gábor	Horváth Antónia	Masek Zsófia
Bencsik Péter	Horváth Eszter	Mastykova, Anna
Benkő Elek	Horváth Friderika	Matuz Edit
Bereczki Zsolt	Hrabák Zita	Mérai Dóra
Béres Mária	Hunyadi Zsolt	Merva Szabina
Biczó Piroska	Ivanišević, Vujadin	Mészáros Boglárka
Bondár Mária	Jakab Attila	Mislovics Erzsébet
Borhy László	Jancsó István	Molnár Erika
Bozsik Katalin	J. Nagy László	Molnár-Kovács Zsolt
Bugarski, Ivan	Kalla Gábor	Mordovin Maxim
Cociș, Sorin	Kalli-Tutkovics Eszter	Müller Róbert
Csernus Sándor	Katona-Kiss Attila	Nagy Levente
Czajlik Zoltán	Kazanski, Michel	Nagy Margit
Daim, Falko	Keresztes Noémi Ninetta	Németh Péter
Dávid Nóra	Khabtagaeva Bayarma	Olgyay János
Dobó Bernadett	Khrapunov, Igor	Pálfi György
Dobos Alpár	Khrapunov, Nikita	Pálóczi Horváth András
Droberjar, Eduard	Kincses-Nagy Éva	Paluch Tibor
Ecsedy István	Kiss P. Attila	Pánczél Szilamér
Fábián Sára	Kobály József	Pap Evelin
Fazekas Ferenc	Kordé Zoltán	Pap Ildikó Katalin
Feld István	Korom Anita	Papp Sándor
Gabler Dénes	Kovács Péter	Petrovics István
Galamb György	Kovács Szilvia	Pihurik Judit
Galántha Márta	Kökény Andrea	Pilling Zoltán
Gallina Zsolt József	Körösfői Zsolt	Pintye Gábor
Gavritukhin, Igor Olegovich	Kövér Lajos	Piti Ferenc
Gécseg Zsuzsanna	Kőfalvi Tamás	Polgár Szabolcs
Gergely Balázs	Kővári Klára	Pusztai Tamás
Giczi Zsolt	Kuzmová, Klára	Pusztainé Fischl Klára
Gindele Róbert	Kürti Béla	Quast, Dieter
Glässer Norbert	Lamiová-Schmiedlová, Mária	Raczky Pál
Gömöri János	Langó Péter	Rácz Zsófia

Rácz Tibor Ákos
Raev, Boris
Rajtár, Ján
Ringer István
Ritoók Ágnes
Rosta Szabolcs
Rózsa Zoltán
Sáfrány Andrásné
Sándor Klára
Sebők Ferenc
Simon András
Sinkovics Balázs
Sipos György
Somogyi Péter
Somogyvári Ágnes
Soós Eszter
Soós Rita
Sóskuti Kornél
Stanciu, Ioan
Symonenko, Oleksandr
Szabó Ádám

Szabó János József
Szántó Richárd
Szarka József
Szatmári Imre
Székely Melinda
Szenthe Gergely
Szilágyi Kata
Szilágyi Veronika
Szörényi Gábor
Takács Melinda
Tari Edit
Teiszler Éva
Terei György
Tihanyi Balázs
Tomka Béla
Tomka Gábor
Tomka Péter
Tóth Ágnes
Tóth Hajnalka
Tóth Katalin
Tóth Krisztián

Tóth Mária
Tóth Sándor László
Töll László
Töröcsik István
Újvári Ferenc
Vajda Zoltán
Varga Beáta
Varga Máté
Varga Sándor
Vass Lóránt
Vida Gabriella
Visy Zsolt
Vizi Márta
Vofkori Mária
Vukovné Sprok Ildikó
Wheeler, Everett L.
Wilhelm Gábor
Zakar Péter
Zandler Krisztián
Zimonyi István
Zomborka Márta

A LAJOSMIZSEI LA TÈNE ÜVEGKARPEREC-TÖREDÉKEKRŐL

1. BEVEZETÉS

A Duna–Tisza közti homokhátságon elterülő Lajosmizse Bács-Kiskun megye északi részén, Kecskeméttől mintegy 20 km-re északnyugatra, Nagykőrös mellett fekszik. A környéken az M5-ös autópálya építése kapcsán zajlottak a zömében leletmentő ásatások az 1980-as évek második felében a Kecskeméti Katona József Múzeum munkatársainak közreműködésével.¹ Ezek közül a 16. lelőhellyel (63–64 km között) megegyező terület, Lajosmizse–Kossuth Tsz, volt Kónya-major 1987–1988-ig tartó feltárásait Kulcsár Valéria vezette, ahol több korszak jelenségeit (La Tène, római kori szarmata, honfoglaláskor, Árpád-kor és középkor) sikerült azonosítania.²

A „domb tetején, a K-i oldalán” előbukkanó LT D-kori telep(részlet) teljes feldolgozása még várat magára. A dokumentációk és a *Cumania* hasábjain megjelent rövid beszámolók, említések tanúsága szerint a késő vaskori jelenségek közé sorolható egy kemence, tároló- és hulladéködrök, valamint egy félig földbe mélyített ház (10. obj.), amit az ásató a belőle származó kerámia és egy kétgombos bronzfibula töredéke alapján a Kr. születése körüli időkre keltezett. A ház leleteit képezik még csonteszközök és/vagy állatsontok, egy vaslándzsa, egy üveggyűrű, továbbá a tanulmány témáját adó üvegkarperec-töredékek is.³ E késő vaskori lelőhelyet kiemeli a vaskor folyamán gyér megtelepedési nyommal rendelkező Duna–Tisza köze középi pozíciója – amint ezt az ásató is megjegyezte –, illetve az üvegkarperec-fragmentumok előfordulása is e terület vizsgálatára irányíthatja figyelmünket.⁴

2. A KARPERECTÖREDÉKEK LEÍRÁSA ÉS A RÉGÉSZETI KONTEXTUS

Első ránézésre mindhárom kevésbé áttetsző, sötétkék,⁵ korrodált felületű és törésfelületű⁶ üvegkarperec-töredék bizonyosan a hárombordás üvegkarpercek közé tartozik [1. tábla 1].⁷ Közülük kettő (KKJM 92.1.35., 92.1.36.) hangsúlyos középső bordával és elhanyagolható szélsőkkel bír. Alaposabb szemrevételezést követően a néhai cikcakkdísz bemélyedő helye sejlik fel a KKJM 92.1.35. leltári számú leghosszabb töredéken (h.: 4,2 cm, sz.: 0,9 cm). A három fragmentum közül a közepes méretű KKJM 92.1.36. töredék (h.: 2,1 cm, sz.: 0,8 cm) legkiemelkedőbb középső, néhol pontokkal és körökkel bemélyített bordája alatt (a középső és szélső borda közti „hornyolaton”) vehető észre

* Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievaliztika Program, Régészet szakirány, zsofia.osvath@gmail.com; Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földtani és Geokémiai Intézet, bajnoczi.bernadett@csfk.mta.hu, forizs.istvan@csfk.mta.hu, szabo.mate@csfk.mta.hu

¹ Jelen cikkünkkel Lajosmizse–Kónya major ásatóját, Kulcsár Valériát köszöntjük a lelőhely kelta üvegkarperceinek régészeti és archeometriai feldolgozásával. E munka jelentőségét az adja, hogy a korábban témavezetőként közreműködő ásató és a szerzők közös véleménye alapján a szakdolgozatként megkezdett középső és késő vaskori üveggyöngyökre fókuszáló régészeti és archeometriai kutatásba a karperecek már nem fértek bele. A születésnapra pedig remek alkalmat nyújt a feldolgozás pótlására, egyúttal a közös munka iránt érzett hála kifejezésére.

² KULCSÁR 1987a, 59; KULCSÁR 1987b, 59, 81; SOMOGYVÁRI–WICKER 1988, 15, 45; V. SZÉKELY 1988, 70; KULCSÁR–VÖRÖS 1989, 67–93; H. TÓTH 1990, 100–102, 131; KULCSÁR 1992, 75–86.

³ Az 1987. június 29-én és 1987. július 9-én napvilágot látott (KKJM Rég. Ad. 90. 686) üvegkarperec-töredékeket a Kecskeméti Katona József Múzeumban őrzik (KKJM ltsz.: 92.1.35., 92.1.36. és 92.1.37.). Ezúton is köszönjük az üvegkarpercek vizsgálatához, valamint a teljes anyag áttekintéséhez kapott engedélyt az ásatónak, Kulcsár Valériának, a leletek kikészítését és a kölcsönzés lebonyolítását Somogyvári Ágnesnek (régész, KKJM) és Skriba-Nagy Mónikának (régész, KKJM). A képek és táblák szerkesztésében nyújtott segítséget Sztankovánszki Tibornak (régész, MFM) köszönjük.

⁴ HUNYADI 1942, 38, 43–44, 79; H. TÓTH 1990, 101; KULCSÁR 1992, 67; WOLF 2013, 24. Lásd továbbá KKJM Rég. Ad. 90, 686.

⁵ Karwowski színskáláján a leggyakoribb 2728 C és/vagy 2738 C árnyalatoknak feleltethetők meg. A sötétkék árnyalatai közti különbséget sokszor az intenzitással, tisztasággal magyarázza (KARWOWSKI 2004a, 56, Abb. 14).

⁶ Érdemes még megjegyezni, hogy a karperecek mindegyikén gázzal telt („buborék”) vagy nyitott pórusok látszódnak, akár (a készítéskor) megnyúlt barázdaként, de más sekély (leheletnyi) karcok és barázdák is tagolják a mára már kopott, matt üvegfelületet. A törésfelületek mállottsága pedig történelmi korú sérülésre utal.

⁷ WOLF 2013, 11–12.

szabálytalan cikcakk-karc,⁸ míg a legkisebb KKJM 92.1.37. töredék (h.: 1,3 cm, sz.: 0,9 cm) laposabb középső borda ívének egy része kitörhetett, és ettől kettéosztottnak tűnik.⁹ Mindezt figyelembe véve a (közép-)európai szisztémában az utóbbi kettő Haevernick 6a, az első töredék feltételeken Haevernick 6b csoportjának tagja.¹⁰ Ebből következően cél-szerű a 6-os csoport régészeti vonatkozásainak közös áttekintése.

Hunyadi Ilona kevés karpereccel gazdálkodó első említésében még nem rendszerez,¹¹ ezért sokáig egyedüli leletkataszter lévén – és a típus elterjedtsége okán – szükségszerű és alapvető az idevonatkozó külföldi irodalom felgöngyölítése. Thea Elisabeth Haevernick közép-európai La Tène-karikaékszereket felölelő kategorikus gyűjtésében a nagy területen elterjedt hárombordás karperecek 6a és 6b alcsoportjai között eredetileg nemcsak a „folyatott” vagy fonalrátétes díszítés hiánya vagy megléte alapján tesz különbséget, hanem a (középborda) vastagság szerint is. Utóbbinak némileg ellentmond a monográfiája 17. tábláján közölt, egy darab sematizált keresztmetszeti kép.¹² A munkáját alapul vevő és a 20. század vége felé megjelenő lokális, valamint regionális feldolgozások tovább bontották a meglévő csoportokat, illetőleg az újonnan feltárt leletek más csoportosításnak is teret engedtek. Rupert Gebhard a manchingi oppidum (Németország) üvegleleteinek alapformára és színre épülő osztályozásában a fonalrátétes díszű 11a (és 11b, bár ez utóbbi barna színű darabokat tartalmaz) sorozat (Reihe 11a, 11b) leletei mellé illeszthetők a lajosmizsei darabok (különösen a Taf. 9. 133. darab a kinyúló és keskeny középborda miatt), amelyeket a LT C1b és LT C2 időszakra keltezett.¹³ Natalie Venclová a volt Csehszlovákia területének őskori üvegeivel foglalkozó monográfiájában a Haevernickéval egyező 6b alcsoportot az eltérő vonalas ornamentikáknak¹⁴ megfelelően választotta szét. Ezek közül a 6a és 6b/2 kategóriákat feleltethetjük meg a tárgyalt karperecekkel, immár szélesebb kronológiai keretekkel a LT C1/C2 (6a) és LT C2-től (6b/2) a LT D-ig.¹⁵ Maciej Karwowski 2004-es, kelet-ausztriai üvegekszereket összefoglaló kötetében ugyanezeket a karpereceket ismét más felállásban találjuk meg. A hangsúlyos, magas középső bordázat a KKJM 92.1.35-öt és a KKJM 92.1.36-ot a ritka 6a-ba (Variante 1) vagy a díszítés meglététől függően a 6b-be helyezi, a KKJM 92.1.37. töredék a laposabb középső borda miatt a 6a típus 3-as variánsába (vagy 6b-be, de a kitört rész miatt a díszítettség nem bizonyítható) sorolása merül fel. Az osztrák anyag 6-os csoportját a LT C1a-tól indítja azzal a megkötéssel, hogy a 6a és a 6b cikcakkdíszű variánsa már csak a LT C1b-ben tűnik fel, de tovább él a C2-ben. A 6c és 6d típusokat stilisztikai alapon kötötte a LT C2-höz, a LT D-ben már egyiket sem leljük fel.¹⁶ Ha kicsit nyugatabbra tekintünk, Roymans és Verniers elemzésében a hollandiai üvegkarperecek között is feltűnnek a Haevernick-féle 6a–b–c jellegű töredékek, amelyeket immár LT C/D környezetből is ismerhetünk (Eschweiler-Laurensberg).¹⁷

A hazai kutatásban néhány modern munka nyújthat még fogódzót a lajosmizsei karperecek közelebbi tér- és időbeli elhelyezéséhez. Tankó Károly Kelet- és Északkelet-Magyarország késő vaskori üvegkarpereceinek vizsgálatakor megjegyzi, hogy a széles körben elterjedt,¹⁸ egyszerű 6b típus több-bordás karperecként elég korán, már a LT C1-től használatban lehetett eleinte az ún. „*Schleifenverzierung*” (LT C1a), majd a cikcakk dísszel (LT C1b).¹⁹ Wolf Máté többnyire publikációkra alapozott, a magyarországi kelta üvegművekkel foglalkozó szakdolgozatában a 6a és 6b

⁸ A bizonytalan és nyomtalanul kipotyogott díszítések kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a KKJM 92.1.36. karperec erősen feltételeken „fektetett nyolcas” (a külföldi irodalomban: „coil decoration” vagy „*Schleifenverzierung/Achterschleifen*”) ornamentikával bírhatott. Ezt a kultúra keleti felén gyakori és a legkorábbi üvegtermékeket mintázó díszként tartják számon. Karperecünk „mélyedéseihez” hasonló mintázatot mutatnak: GEBHARD 1989, Taf. 7, 102 és KARWOWSKI 2004a, 53, Abb. 12, 215 ábrái. Amennyiben a szélső borda eredetileg díszített voltát elfogadjuk, úgy különleges darabról van szó. Bár megjelennek más karpereccsoportok tagjai is, a továbbiakban a díszítésekre külön nem térünk ki, a vizsgált Haevernick-féle 6-os csoport típusaiként együtt kezeljük a hárombordás karperecekkel. További adatokért lásd HAEVERNICK 1960, 49–50; VENCLOVÁ 1990, 120; KARWOWSKI 2004a, 22, 53, Abb. 12; KARWOWSKI 2005, 164; KARWOWSKI 2006, 142, Fig. 8; BŘEZINOVÁ et al. 2013, 109–110, 121; WOLF 2013, 13.

⁹ A klasszikus négybordás karperec nem ilyen, lásd a hazai anyagban például TANKÓ 2006a, 107, 2. kép; TANKÓ 2006b, 262, Fig. 3. és az „Egyéb, készítéseknél megfigyelések optikai mikroszkópos vizsgálatok alapján” c. fejezetet.

¹⁰ HAEVERNICK 1960, 49.

¹¹ HUNYADI 1942, 100.

¹² HAEVERNICK 1960, 49–50, Taf. 3–4, 17, 21, Karte 8.

¹³ GEBHARD 1989, 13, 15, Taf. 7–9, 31.

¹⁴ A 6b/2 alatt itt a cikcakk és a hullámvonalas díszű egyaránt értendő, fogalmi különbség nélkül. „*zusätzlicher Verzierung*”, „*wellenlinienförmig verzierte*” (KARWOWSKI 2004a, 22), „*wavy line*” (VENCLOVÁ 1990, 120, 331).

¹⁵ VENCLOVÁ 1990, 118, 120, 122, 131–134, 143.

¹⁶ Tekintve, hogy Karwowski maga is megjegyzi, hogy a szélső bordák kialakítása, hangsúlyozása változatos – és ez igaz a középső bordázatra is –, nem sok különbség választja el karpereceinket a 6c és 6d csoportoktól (KARWOWSKI 2004a, 21–23, 77–78, Abb. 25, Taf. 8–17).

¹⁷ ROYMANS–VERNIERS 2010, 198–199, Tab. 1.

¹⁸ Ez alatt részben a La Tène kultúra Európa keleti felén megjelenő üvegművészeti köre értendő, melyek leletei közt a jellegzetesen ezen a „térfelel” előforduló típusok (például az egyik legkorábbinak számító 15-ös csoport) között a 6b-t is megtaláljuk (TANKÓ 2006a, 102; TANKÓ 2006b, 255; VENCLOVÁ 1990, 143).

¹⁹ TANKÓ 2006a, 101; TANKÓ 2006b, 254. A Venclová által meghatározott és átvett 6b/1 (és a 15-ös) csoport eleinte főleg kelet-ausztriai, nyugat-szlovákiai és észak-magyarországi frekvenciát mutatott megjelenése alapján, valamint a „*Schleifenverzierung*” mint a korai üveggyártásra jellemzőnek ítélt dísz miatt, egy közép-Duna-vidéki műhely létét feltételezik. Kérdés, hogy ennek a feltételezett műhelynek a további élete hogyan alakult (VENCLOVÁ 1990, 143; KARWOWSKI 2005, 164; TANKÓ 2006a, 101; TANKÓ 2006b, 254–255).

csoportokat (Haevernack 1960-ban megjelent munkája nyomán) jelölhetjük meg analógiaként, mely halmazokba a szélesebb és keskenyebb variánsok egyaránt beleférnek, egyedül a cikcakkdísz képez különbséget. Datálásukban a lelőhelyek adataira támaszkodik, miszerint a LT C alatt az ország nyugati határrészén és a hiányosan közzétett keleti felén (Északi-középhegység és Alsó-Tisza-vidék; 6b), valamint az Északi-középhegységben (6a) koncentrálnak. A velem–szentvidi LT D-oppidum karperecei (nyolc darab 6b típusú) egyedülállóak a késői keltezésükkel. A formát tekintve karpereceink legjobb közül, magyarországi párhuzamai a kiemelkedő középbordához közelítő hárombordás szurdokpüspöki (LT C) darabok és egy velem–szentvidi (LT D) töredék.²⁰

Az adatokat egymás mellé téve a 6-os csoport „*Schleifenverzierung*” díszű darabjai a La Tène-üveggyártás hajnalán jelennek meg (LT C1a) Bohémiában, Moráviában, a mai Kelet-Ausztria, Szlovákia és Magyarország tájain, majd az időszak végével le is áldoznak. Ezt követte Kelet-Ausztriában, illetve Manchingban a szimpla hárombordás és cikcakkdíszű 6a és 6b (LT C1b), valamint időben kissé eltolódva lép fel a volt csehszlovák területen a 6a (LT C1/C2), és fennmaradnak a LT C2-ben is. Valamivel ismét később (LT C2) ugyanitt a cikcakk ornamentikájú karperecek (6b/2) veszik át a korábbi 6b/1 helyét,²¹ Kelet-Ausztriában a kiemelkedő középbordás 6c és 6d képviselői tűnnek fel a továbbélő formák mellett. A magyarországi anyagban a 6a-ra az egységes LT C keltezés érvényes, míg a cikcakkos változat a releváns LT C1b-től használatos. Nyugatra, az Alsó-Rajna-vidéken talán a LT C1 és a LT C/D periódusban foghatók meg. Ez azt jelenti, hogy széles körben és időszámban ismertek voltak ezek az ékszerek, bár Kelet-Ausztriát leszámítva talán kevésbé frekvencián és nyilván az alcsoportokra vonatkozóan régióként eltérő arányban.²² Több árnyalatban is pompáznak, túlnyomó többségben az őskorban is kedvelt (sötét) kék színben, ami a magyarországi anyag 6-os csoportjában kizárólagos és a legkorábbi karperecekre is jellemző, akár a sötét tónus.²³ Az a tény, hogy ezek az ismeretek a szín–forma–dísz hármassával befolyásolt regionális, esetenként lokális kutatásokon, sokszor zárt, kontextus nélküli, bizonytalan vagy nagy időtávot felölelő kronológián és töredékes leleteken alapulnak, óvatosságra inthet az egyes kategóriák egyértelmű átvételével szemben, illetve további érveként szolgál az egész csoport tárgyalásához, figyelembe véve, hogy jelen esetben ráadásul három, formavilágban hasonló töredékről van szó.²⁴ Továbbá a post quem (azaz LT C vagy azt követő, lásd 25-ös lábjegyzet) datáláson kívül kevésbé érvényesül a nemcsak egy időfázisban megjelenő 6a és 6b, és a LT C2-ben épp csak feltűnő, de máshol nem elkülönített hangsúlyos középbordás karperecek keltező értéke,²⁵ különösen, hogy a lajosmizseieket sem tudjuk egyértelműen besorolni. A LT D periódusra egyfajta törés látszódik, és perifériára vagy szimplán máshová szorul a csoport a korábbi kelet-ausztriai koncentráció helyett.²⁶ A Kárpát-medencében pedig a szegényesebben ismert keleti, alföldi térféldről áttevődhetett a súlypont a Dunántúlra.²⁷ Ez persze a jövőben alátámasztást és indokolást igényel. Ezért kérdés az is, hogy hazánkban a velemi példányok mellett új LT D-karpereceket üdvözölhetünk-e a lajosmizseiekben, vagy feltételezzük a hosszú használati időt, amit a teleplelet volta sem cáfol.

Kérdés, hogy az archeometria segítségével milyen kép bontakozik ki a kémiai összetételről a tipológia (például hogyan korrelálnak a különböző csoportok, alcsoportok), az elterjedés, az anyaghasználati és a technológiai adatok fényében, tisztázható-e az időbeli elhelyezés. Célunk volt az is, hogy a karperecek kémiai összetételét összevessük a külföldi szakirodalomban közölt anyagösszetételekkel.

²⁰ TANKÓ 2006a, 107, 2. kép/13, 16.; WOLF 2013, 11–13, 2–4, 21, 22. kép.

²¹ Březinová később megjegyzi KARWOWSKI 2004 nyomán, hogy a cikcakkdísz korábban, a LT C1b-ben is feltűnhetett már – ismervén olyan darabokat, amelyeken ez és a „*Schleifenverzierung*” egyazon karperecen található –, ebből következően talán a típus is idősebbnek becsülhető (Březinová et al. 2013, 121).

²² HAEVERNICK 1960, Taf. 21, Karte 8; VENCLOVÁ 1990, 142–145; KARWOWSKI 2004a, 21; KARWOWSKI 2006, 142; ROYMANS–VERNIERS 2010, Fig. 3; WOLF 2013, 22.

²³ HAEVERNICK 1960, 12; VENCLOVÁ 1990, 114; KARWOWSKI 2004a, 94, Abb. 14; TANKÓ 2006b, 253; ROYMANS–VERNIERS 2010, 202–203; WOLF 2013, 5, 13.

²⁴ VENCLOVÁ 1990, 112–113, 143–144; KARWOWSKI 2006, 134, 139; TANKÓ 2006b, 254, 256. Venclová megjegyzi továbbá, hogy a csoport tagjai akár ugyanazon karperec díszített vagy épp díszítetlen felét is képezheték (VENCLOVÁ 1990, 118; Březinová et al. 2013, 110, 115, 121).

²⁵ KARWOWSKI 2006, 142. Részben a 21-es lábjegyzethez, részben a használati időhöz kapcsolódóan meg kell még említenünk azt a (datálást is nehezítő) problémát, hogy a 6b karperecek sokszor más, későbbi korszakok sírjaiból vagy terepbejárásokon, kvázi megfelelő leletkontextus hiánya mellett kerülnek elő, nemcsak a magyarországi leletanyagot tekintve. A zárt leletgyűtesek kapcsán szintén kronológiai gondok merülhetnek fel a korai üvegkarperecek értékelésénél is, hiszen a LT C1a környezetben megjelenő ékszerek talán egy fázissal korábban is készülhettek, ugyanakkor Karwowski és mások is a LT C-t tekintik elfogadott választóvonalnak az üvegkarperecek megjelenése előtti és utáni idők között (VENCLOVÁ 1990, 112–113; KARWOWSKI 2006, 139; TANKÓ 2006b, 257–258; WOLF 2013, 13, 47, 62).

²⁶ VENCLOVÁ 1990, 118, 120, 122, 133–134, 145–148; KARWOWSKI 2004a, 74–76, 78; ROYMANS–VERNIERS 2010, 198–199.

²⁷ WOLF 2013, 13, 22. kép. Tankó Károly felhívta a figyelmet arra, hogy kevés adatunk van (általában) az üvegkarperecek késő LT kori használatáról, bár egyes oppidumok leletanyagának tükrében kétségtelen, hogy viselésük nem szakadt meg a középső LT végével, csupán az LT D sírokból nem ismerjük őket (TANKÓ 2006b, 257).

3. ALKALMAZOTT ANALITIKAI MÓDSZEREK

A karperec töredékeket roncsolásmentesen kézi röntgenfluoreszcens spektrométerrel (a továbbiakban: hXRF) mértük meg az előzetes minőségi összetétel és a színező(k) megállapításához. A méréshez Spectro X-Sort Combi műszert használtunk, amely 0,3 cm átmérőjű kör alakú foltban, az elemeket a Mg-tól az U-ig érzékeli. Paraméterek: 15–50 keV, 21–50 μA (környezeti (E) kalibráció), Rh forrás, Peltier hűtésű, SDD detektor. Az adatokat elemi formáról oxidos formára számítottuk át, majd 80, 82, ill. 82,5 tömeg%-ra normáltuk, kihagyva az elektron-mikroszondás analízissel mért nátrium és magnézium mennyiségét (17,5, 18, ill. 20 tömeg% $\text{Na}_2\text{O}+\text{MgO}$), mivel ezeket az elemeket a készülék nem érzékeli. Az eredményeket tömeg%-ban adjuk meg [3. tábla 1. táblázat].

A mintavétellel járó vizsgálatokhoz mindhárom karperec törésfelületéről körülbelül 2–3 mm-nyi mintát vettünk. A mintákat [2. tábla 1, 4, 7] elektron-mikroszondás analízissel (a továbbiakban: EPMA) vizsgáltuk meg, ami az üvegek minőségi és mennyiségi kémiai összetételét adja meg. A mérést Oxford Instruments INCA Energy 200 típusú energia-diszperzív röntgenspektrométerrel (EDS) felszerelt JEOL Superprobe-733 típusú elektron-mikroszondán végeztük. Az üvegmátrixot 10 μm -re nyitott nyalábbal elemeztük (40 mp mérési idő). Az elemzés körülményei: 20 keV gyorsítófeszültség, 4 nA elektronáram. Az üvegmátrix jellemző alkotóelemeit (Si, Al, Fe, Na, K, Ca, Mg, P, Mn, S, Cl) és a színezőt (Cu, Co) mértük. Az elemek általános kimutatási határa 0,2 tömeg%. Sztemderdként mesterséges üvegeket (Corning Archaeological Reference Glasses, Department of Mineral Sciences, Smithsonian Institution, USA) használtunk.²⁸ Az átlagolt eredményeket oxidos formában, tömeg%-ban adjuk meg (kivéve: Cl) [3. tábla, 2. táblázat].

A két eljárást kiegészítendő, harmadik módszerként mikro-röntgendifrakciós analízist ($\mu\text{-XRD}$) alkalmaztunk a KKJM 92.1.35–37. minták kristályos fázisainak azonosítására, amit a RIGAKU D/MAX RAPID II műszerrel végeztünk. Az elemzés körülményei: Cu K α , 50 kV, 0,6 mA, képsík (image plate) detektor, 1–12 perc mérési idő, 300–800 μm -es kollimátorok.

4. EREDMÉNYEK

A hXRF analízis alapján a három karperec SiO_2 koncentrációértékei közel azonosak (72–73 tömeg%). A Fe_2O_3 (1 tömeg% alatti), a CaO (5,2–6,4 tömeg%), a Sb_2O_3 (0,02 tömeg% vagy kimutatási határ alatt), a CuO (0,2 tömeg%), a PbO (0,02 tömeg% vagy kimutatási határ alatt) és a ZrO_2 (0,002–0,003 tömeg%) koncentrációja hasonló, a CoO (0,08 tömeg%) és a SrO (0,04 tömeg%) mennyisége azonos mindhárom karperecben. Az Al_2O_3 (0,08–0,09 tömeg%) és a K_2O (0,6 tömeg%) tartalmakat tekintve párhuzam vonható a KKJM 92.1.35. és a KKJM 92.1.37. töredékek között, míg a KKJM 92.1.36. fragmentumnál ugyanezen elemek koncentrációja eltérő (1,3 tömeg% Al_2O_3 , 1,5 tömeg% K_2O). A MnO (KKJM 92.1.35: 0,01 tömeg%, KKJM 92.1.36: 0,41 tömeg%, KKJM 92.1.37: 0,11 tömeg%) és a SO_3 (KKJM 92.1.35: 0,99 tömeg%, KKJM 92.1.36: 0,13 tömeg%, KKJM 92.1.37: 0,31 tömeg%) koncentrációja különböző a három karperecben.

Az elektron-mikroszondával készített viaszszórtelektron-képeken [2. tábla 2–3, 5–6, 8–9] a viszonylag homogén üvegmátrixban (szürke) kisebb-nagyobb (max. 500 μm) pórusok (fekete színnel) láthatók.

Az üvegmátrix átlagos kémiai összetétele mindhárom mintában hasonló: 68–69 tömeg% SiO_2 , 2,4 tömeg% Al_2O_3 , 16,7–19,3 tömeg% Na_2O , 7,2–7,9 tömeg% CaO, valamint 1 tömeg% alatti FeO, MgO és Cl koncentrációértékek [3. tábla 2. táblázat]. A KKJM 92.1.35. és KKJM 92.1.37. minták kevesebb, mint 1 tömeg%-nyi K_2O tartalmával szemben a KKJM 92.1.36. töredék K_2O tartalma 2 tömeg% (az utóbbi Na_2O koncentrációértéke a legkisebb). Kis mennyiségű mangánt a KKJM 92.1.36. mintában (0,6 tömeg% MnO), rezet a KKJM 92.1.35. mintában (0,4 tömeg% CuO) detektáltunk. A kén, a kobalt és a foszfor koncentrációja mindhárom mintában kimutatási határ alatti vagy a körüli.

A három minta $\mu\text{-XRD}$ elemzése során kvarcon (SiO_2) kívül más kristályos fázist nem azonosítottunk.²⁹

²⁸ VICENZI et al. 2002.

²⁹ A kvarc az üveg mállásterméke, ugyanis környezeti hatásokra (például eltemetődés után) a kioldódó alkáliák miatt az üveg deivitrifikálódik, azaz szilícium-dioxiddá alakul vissza. Következésképp az üveg elveszti fényességét, mattul, külső felületének összetétele bizonyos mértékben megváltozik. A viaszszórtelektron-képeken [2. tábla 3, 8] jól látható a minták szélén lévő mállási kéreg (hasonló: FÖRISZ–NAGY–DÉVAI 2012, 2. ábra). Az üvegek korrózióját a továbbiakban nem fejtjük ki.

5. ÉRTÉKELES

A karperecek az üvegmátrix elektron-mikroszondás analízissal kapott kémiai összetétele (~70 tömeg% SiO_2 ; 17–19 tömeg% Na_2O ; 2 tömeg%-nál kevesebb K_2O ; 1 tömeg%-nál kevesebb MgO ; kimutatási határ alatti vagy körüli P_2O_5 koncentráció) alapján natúr szóda típusú üvegből (Na–Ca–szilikát üveg) készültek, ugyanerre utal a hXRF-fel mért kémiai összetétel is. A natúr szóda típusú üveg a Kr. e. 1000 környékén kifejlesztett új, akkor még csupán Egyiptomban honos üvegyártási technológiát jelenti. A korábbi üvegyártási technológiától való elkülönülésében (például a Nilus-völgyi) nátriumdús evaporitok alkálitartalmú folyósítóként való felhasználása játszotta a főszerepet, ami az üvegek kémiai összetételében is egyértelműen látszódik (10 tömeg% körüli vagy nagyobb Na_2O , emellett K_2O és $\text{MgO} < 1,5$ tömeg%, valamint $\text{P}_2\text{O}_5 < 0,2$ tömeg%).³⁰ Európai, viszonylag uniformizált gyártásuk és a natúr szóda jól követhető kontinentális importja jelenlegi tudásunk szerint a rómaiak révén valósult meg, melyre az üvegtípusnak a szakirodalomban korábban elterjedt neve, a római alapüveg típus is utal.³¹ Természetesen e két időbeli állomás között is megjelennek natúr szóda alapú üvegek a kontinensen, például bizonyos kapcsolatok, kereskedelem útján. Ha csak a különféle típusú, vizsgált karperecek halmazát vesszük számba, úgy tűnik, minimális változékonyságot mutató alapüveg-felhasználásról gondolkozhatunk viszonylag kiterjedt területen (talán a legkorábbi, teljesen más összetételű, például kevert alkáli alapüvegből készült LT C1a-karperecek kivételével).³² Példaként álljanak itt a teljesség igénye nélkül: lengyelországi,³³ csehországi,³⁴ ausztriai,³⁵ a Közép-Duna-vidék korai³⁶ és az Alsó-Rajna-vidék³⁷ válogatott üvegkarperecei a 6-os csoport képviselőivel egyaránt. Azonban az összehasonlításoknál megfontoltan kell eljárunk, tekintettel a különböző vizsgálati módszerekre és azok időben eltérő alkalmazására.³⁸

Bár a KKJM 92.1.36. töredék K_2O mennyisége (~2 tömeg% az elektron-mikroszondás analízis alapján) [3. tábla 2. táblázat] kiugró a másik kettőhöz képest, talán önmagában kevésbé szignifikáns ahhoz, hogy ebből más receptúrára következtessünk. Különbséget inkább az Al_2O_3 koncentrációk jelezhetnek, amit a lengyelországi karperecek kapcsán Anna Girdwoyń vett észre,³⁹ Březinová szerzőtársaival együtt pedig feltételezi, hogy a nyersanyagforrás eltérésére vagy időbeli differenciáltságra utal. A lajosmizsei karperecek ebből a szempontból hasonlóak (~2,4 tömeg% Al_2O_3 az elektron-mikroszondás analízis alapján) [3. tábla 2. táblázat], a němčicei (Csehország) és a közép-Duna-vidéki üvegkészítők kémiai összetétel alapján szétválasztott csoportjait nézve a későbbi gyártású (LT B/C – nagyobb Al_2O_3 tartalmú) karperecek közé illeszkednek.⁴⁰ Érdekes módon a Huisman és szerzőtársai által közölt ausztriai és hollandiai LT-karperecek alumínium-oxid tartalma széles tartományban mozog a kimutatási határ alatti és a kora vaskori üveggyöngyökét megközelítő, 1,5–3,2 tömeg% között. Ezt inkább az üvegfelületre ragadt agyagos földdel hozták összefüggésbe, a kicsivel nagyobb K_2O értékekkel együtt,⁴¹ ami esetünkben az üde (nem szennyezett) üvegfelületek mérése miatt nem áll fent. Ezért továbbra is kérdés, hogy minek köszönhető a KKJM 92.1.36. minta nagyobb K_2O tartalma. Az biztos, hogy eltérő nyersüveg-rögből készítették, mint a másik kettőt.

A nyomelemek közül Jokubonis és szerzőtársainak megállapítása óta a LT C1 periódusra jellemző $\text{ZrO}_2 > \text{SrO}$, míg a LT C2–D-re megforduló $\text{ZrO}_2 < \text{SrO}$ arány ugyancsak kronológiai marker.⁴² Ebben a felállásban karpereceink

³⁰ HENDERSON 2000, 25–26, 52–59; SHORTLAND et al. 2006, 522–523, 526; REHREN–FREESTONE 2015, 234; HUISMAN et al. 2017, 64.

³¹ SHORTLAND et al. 2006, 523; FÖRIZS 2008, 115, 118; FÖRIZS et al. 2012, 101, 110–111; FÖRIZS–NAGY–DÉVAI 2012, 469, 474–475.

³² Ez lehet például az időben (némi) változó technológia, nyersanyag felhasználás vagy elsődleges és/vagy másodlagos műhely miatt. Girdwoyń például a szennyezett nyersanyagokra gyanakodott a lengyelországi karpereceknél (GIRDWOYŃ 1986, 205, 207). Meghatározott, az alapüvegnek nem feltétlen elsődleges alkotói (például nyomelemek, szennyezők koncentrációja, vagy más elemekkel való viszonya) alapján a fentebbiek szerint értelmezhető csoportokat különítették el (WOBRAUSCHEK et al. 2000, 33; KARWOWSKI 2006, 148–149; VENCLOVÁ et al. 2009, 415–416; BŘEZINOVÁ et al. 2013, 125–127; ROYMANS et al. 2014, 222; HUISMAN et al. 2017, 76).

³³ GIRDWOYŃ 1986, 199–208; BRAZIEWICZ et al. 1997, 857–860.

³⁴ FRÁNA–MAŠTALKA–VENCLOVÁ 1987, 69–89; VENCLOVÁ et al. 2009, 383–426.

³⁵ WOBRAUSCHEK et al. 2000, 25–33; JOKUBONIS et al. 2003, 627–633; HUISMAN et al. 2017, 59–78.

³⁶ BŘEZINOVÁ et al. 2013, 107–142.

³⁷ ROYMANS et al. 2014, 215–228; HUISMAN et al. 2017, 59–78.

³⁸ A karperecekre vonatkozó első kémiai analízissal már Haevernick 1960-as kötete is rendelkezett, ezeket azonban korlátozottan használjuk fel elemzésünkben (HAEVERNICK 1960, 266–272, Tab. 1–6).

³⁹ GIRDWOYŃ 1986, 201.

⁴⁰ VENCLOVÁ et al. 2009, 406–413, 425; BŘEZINOVÁ et al. 2013, 125–127.

⁴¹ HUISMAN et al. 2017, 63, Tab. 3. Hangsúlyozandó, hogy a nagyobb K_2O tartalom nemcsak az üvegre ragadt talajból származhat, mivel úgy tűnik, hogy más vaskori, köztük késő vaskori üvegekben is ingadozó a K_2O mennyiség, olykor igen kiugró értéket mutatva (HUISMAN et al. 2017, 64).

⁴² JOKUBONIS et al. 2003, 631–632, Fig. 3; BŘEZINOVÁ et al. 2013, 127; ROYMANS et al. 2014, 222. Mindkét szennyező a nyersüveg-készítéssel áll kapcsolatban. A stroncium kis mennyiségben a mészko, nagyobb mennyiségben a tengeri kagyló szennyezője, ami a gyártás vagy nyersanyag-felhasználás különbségeire mutat rá. Kis mennyiségű cirkónium a tisztább homokhoz, kvarchomokhoz társul (ROYMANS et al. 2014, 222; HUISMAN et al. 2017, 67). HUISMAN et al. 2017 hollandiai és ausztriai kora vaskori üvegletekben is kis stronciumkoncentrációt közöl, ami megerősíti a kronológiai nézőpontot. A két elem koncentrációjától függővé tett korábbi és későbbi időszakok határához másképp viszonyul JOKUBONIS et al. 2003 (LT C1 és LT C2–D1), illetve VENCLOVÁ et al. 2009 nyomán BŘEZINOVÁ et al. 2013 (LT C1a és LTC1 C2) (JOKUBONIS et al. 2003, 632; VENCLOVÁ et al. 2009, 416; BŘEZINOVÁ et al. 2013, 126).

ismét a fiatalabb fázisba esnek (0,002–0,003 tömeg% ZrO_2 < 0,04 tömeg% SrO a hXRF mérések alapján) [3. tábla, 1. táblázat].

A legkorábbi üveggyártástól kezdődően szintelenítőként – részben talán a szennyezőként jelenlévő vas okozta elszíneződés ellensúlyozására – alkalmazott antimon⁴³ század tömegszázaléknyi koncentrációban (0,02 tömeg%) fordul elő, vagy a hXRF kimutatási határa alatti mennyiségű (KKJM 92.1.35.) a karpereceinkben. Ez igen csekély és bizonytalan, ezért szennyezőnek tekinthető, de az osztrák és a holland La Tène kék és egyéb színes üvegek jellemző összetevője.⁴⁴ Ráadásul gyakran nemcsak önmagában, hanem a szintén (de)kolorizációért felelős mangánnal együtt fordul elő (szintelen és jó néhány színes üvegben egyaránt) Huisman és szerzőtársai szerint, ami más jellegű összefüggésre utal (lásd a 63-as lábjegyzetet).⁴⁵ A lajosmizsei karpereceknél a mangán-oxid változó mennyiségben, de minden esetben 0,5 tömeg% alatt van jelen. Egyedül a KKJM 92.1.36. karperec 0,4 tömeg%-nyi mangán-oxid koncentrációja (az elektron-mikroszkopos analízis alapján 0,6 tömeg% MnO) vehető igazán figyelembe. Az antimon és a mangán (1,5 tömeg% alatt) is képes szintelenítőként funkcionálni, és korábban feltételezték e kettő használatában a Kr. e. 2–1. század környéki váltást a mangán javára, például a Római Birodalom egyre erősödő nyomására vagy hatására, vagy az elérhető nyersanyagok és az üvegek importja miatt. Azonban ez a kép árnyalódott azáltal, hogy ismertek kora vaskori leletek is, amelyek mangánt tartalmaztak, valamint gyakran mindkettőt megtaláljuk akár a későbbi időszakok üvegeiben is. A mangán használatának kezdeteivel kapcsolatban pillanatnyilag nincs konszenzus vagy pontos adat, de felmerülhet a kérdés, hogy a római kor végére általánossá váló mangános szintelenítő eljárás hogyan korrelál a megelőző, különösen a LT időszak üvegleleteivel és karpereceivel (szándékosság és lineáris fejlődés vagy sokáig szórványos és véletlenszerű jelenség).⁴⁶ Braziewicz és szerzőtársai lengyelországi üvegekben például a LT C1b-től kezdődően nagyobb arányú mangán (0,007 g/g = 0,7 tömeg% MnO) adagolást mutatott ki,⁴⁷ ahogy Březinová és szerzőtársai is a „B/C” csoportra vonatkozóan, míg a korábbi, „A” csoportnál antimontöbbletet.⁴⁸ Ugyanakkor kérdés, hogy vajon van-e kapcsolat (és mi az oka) az antimon és mangán jelenlétének a karpereceinkben, van-e jelentősége a kettő egymáshoz viszonyított mennyiségének, tükröz-e tudatosságot (és mennyiben). A kék színű üvegek miatt ezt a felvetést a továbbiakra vonatkozóan érdemes lehet fókuszba helyezni, hiszen sok egyéb mellett elképzelhető, hogy finomabb kronológiai támpontot is kínálhat.

A karpereceknél hXRF analízissel kobaltot és rézet azonosítottunk [3. tábla 1. táblázat], a réz jelenlétét az elektron-mikroszkopos elemzés is alátámasztotta. Ezek a fémionok az üvegszerkezetbe beépülve, színcentrumként viselkednek és együttesen eredményezik a karperecek sötétkék színét. Kobalt és réz szimultán jelenlétéről („CoCu glass”) publikáltak már az egyiptomi Újbirodalom idején (Kr. e. 1400) gyártott amarnai és mükénéi üvegekben.⁴⁹ Hasonló receptúra fennmaradását támogatják a későbbi, vaskori példák is mint a mezőtúri dudoros pávaszemek gyöngyök kék dísz (Kr. e. 6–5. század),⁵⁰ Apollonia Pontica (Bulgária) egyes üveggyöngyeinek kék ornamentikája (Kr. e. 5–3. század),⁵¹ a prellenkircheni (Németország) maszkos gyöngy (Kr. e. 3. század),⁵² a vác-kavicsbányai orsó alakú gyöngyök (Kr. e. 3. század)⁵³ és a La Tène-karperecek (Kr. e. 3–1. század) adatai.⁵⁴

Roymans és szerzőtársai az alsó-Rajna-vidéki üvegkarperecek kapcsán közöl két, többé-kevésbé „állandó” arányt (Co/Cu - 1:10 vagy 5:1), azonban részletes adatok nélkül.⁵⁵ Lengyelországi karpereceknél nem érte el az arány az 1:10-et 0,1 tömeg%-os CoO mennyiség mellett.⁵⁶ Huisman szerzőtársaival közel azonos koncentrációtartományról (max. kb. 4000 ppm Cu; max. kb. 3000 ppm Co) számol be hollandiai és ausztriai 2673 karperecetöredék kapcsán, valamint színezőereje miatt a kobaltos színezést preferálják a terminológiában.⁵⁷ Összességében valamiféle arányosságot, olykor azonos arányokat állapítottak meg az egyes területek vizsgált kék karperecei kapcsán. A lajosmizsei karpereceknél inkább a CoO/CuO=1:2,5 arány jellemző. Mivel az egyes karperecek CoO és CuO koncentrációértékei

⁴³ HENDERSON 1985, 285–286; FÓRIZS 2008, 127.

⁴⁴ A hollandiai üvegkarpereceknél óntartalomról mint opakosítóról is beszámoltak (ROYMANS et al. 2014, 219, Tab. 1). De hollandiai üvegkarpereceknél és a prellenkircheni maszkos gyöngyben is megtaláljuk az ónt, részben a dekorációk komponenseként (HUISMAN et al. 2017, 70, 76, Tab. 3).

⁴⁵ FÓRIZS 2008, 128; HUISMAN et al. 2017, 68.

⁴⁶ HENDERSON 1985, 284–285; FÓRIZS 2008, 127–128; HENDERSON 2013, 76–77; HUISMAN et al. 2017, 62, 68.

⁴⁷ BRAZIEWICZ et al. 1997, 859.

⁴⁸ BŘEZINOVÁ et al. 2013, 126.

⁴⁹ SMIRNIU–REHREN 2013, 4731–4732.

⁵⁰ OSVÁTH 2017, 17–18; OSVÁTH et al. 2018a, 86; OSVÁTH et al. 2018b, 39.

⁵¹ LYUBOMIROVA et al. 2014, 9–10.

⁵² HUISMAN et al. 2017, Tab. 3.

⁵³ OSVÁTH et al. 2018a, 86; OSVÁTH et al. 2018b, 38.

⁵⁴ HAEVERNICK 1960, 12–13, 270; GIRDWOYN 1986, 204–205; FRÁNA–MAŠTALKA–VENCLOVÁ 1987, 81; BRAZIEWICZ et al. 1997, 859; VENCLOVÁ et al. 2009, 402, 414; BŘEZINOVÁ et al. 2013, 126; ROYMANS et al. 2014, 222; HUISMAN et al. 2017, 67–68.

⁵⁵ ROYMANS et al. 2014, 222, Tab. 1.

⁵⁶ GIRDWOYN 1986, 204.

⁵⁷ HUISMAN et al. 2017, 68.

közel azonosak, nincs relevanciája az eltérések jelentőségének például a gyártással (műhely, nyersanyag, színtónus) összefüggésben, de a receptúra pontos betartásáról árulkodik. Az árnyalatot és a két fém szándékos alkalmazását illetően többek által átvett nézet, hogy a réz adagolása a kobalt által okozott violás elszíneződés korrigálását szolgálja.⁵⁸ Ez a kék árnyalataira fókuszáló kutatással nyerhetne bizonyosságot, amiben a különböző elemarányok és a makroszkopikusan leírható árnyalatok különbözősége utalna az alapanyagok szándékos manipulálására vagy legalább két nyersanyagra. Figyelembe véve, hogy elég nagy területet végigpásztázva ugyanazt a két komponenszt találjuk meg a karperecekben, mi több, korábbi leletekben, biztos, hogy a nyersanyag(ok) tudatos megválasztásáról van szó, és feltételezhetjük, hogy az arányaik hatással voltak a létrejövő árnyalatokra is.⁵⁹ Néhány hazai vaskori üvegyöngy elemzése alapján korábban úgy véltük – de Frána és szerzőtársai, illetve és Braziewicz és szerzőtársai is a két elem arányából –, hogy kobaltos rézforrásokban vagy legalább egy ásványtársulásban keresendő a megoldás.⁶⁰ Ebből a felsorolásból az apollonia pontikai leletek a kék színezővel társított vas-oxid miatt némileg kiesnek.⁶¹ Érdemes lehet a Smirniou és Rehren által a késő bronzkori üvegeknél javasolt rezes kobalt, pontosabban a rézzel mint átmeneti fémekkel párosuló kobaltos timsóforrásokat (alumíniumtartalmú szulfát) is fontolóra venni (különösen a nagyobb Al_2O_3 tartalmú, későbbi B/C csoportoknál és ezek összefüggéseit), hiszen ezek a biztosan azonosított natúr szóda alapú nyersüveg-gyártó központokhoz közel is elérhetők (Nyugati-sivatag, Egyiptom).⁶² Meghatározó nyomelemek híján egyelőre nem rendelhetjük sehova, illetve a külföldi adatokkal történő egyeztetés mind a színezők pontos arányai és az okozott árnyalatok, mind a nyersanyag-felhasználás és azok lelőhelyeinek feltárása tekintetében várat még magára.⁶³

Az általánosan elfogadott, hogy a La Tène-karikaékszereket (továbbá az ún. orsó alakú gyöngyöket) a La Tène kultúra területén és/vagy a kultúra hordozói formázták saját igényeik szerint, azonban kevés e másodlagos feldolgozó műhely meglétére, végképp a milyenségére utaló nyom.⁶⁴ Különösen igaz ez a magyarországi területekre, ahonnan néhány, többnyire bizonytalanul meghatározott salak vagy üvegolvadék került be a leltárakba (például Szeged–Kiskundorozsma, IV. homokbánya).⁶⁵ Ennek kapcsán mégis kiemeljük az ismert összetételű középső és késő vaskori üvegyöngyökkel fennálló szoros kapcsolatot, például a natúr szóda alapú üveg, valamint a kobalt és a réz együttes használata tükrében. Ezek a „szkíta-kelta” importok azonosságára vagy a műhelyek folytonosságára, a receptúra megőrzésére/fennmaradására (technológiai kontinuitás), örökös üvegesmesterségre, akár a (korábban) mobilis üvegművesekre (például az apollonia pontikai analógiák miatt), illetve a Karwowski által előszeretettel hangsúlyozott Hallstatt-hagyományok nagy területen számolt továbbélésére is utalhat.⁶⁶

⁵⁸ HAEVERNICK 1960, 12–13; GIRDWOYN 1986, 204; FRÁNA–MAŠTALKA–VENCLOVÁ 1987, 81; ROYMANS et al. 2014, 222.

⁵⁹ GIRDWOYN 1986, 204; ROYMANS et al. 2014, 222; HUISMAN et al. 2017, 76.

⁶⁰ FRÁNA–MAŠTALKA–VENCLOVÁ 1987, 81; BRAZIEWICZ et al. 1997, 859; OSVÁTH 2017, 18; OSVÁTH et al. 2018a, 86; OSVÁTH et al. 2018b, 39.

⁶¹ LYUBOMIROVA et al. 2014, 9. Az üvegek karperecek kapcsán is megjegyezzük néhányán a kobalt (és réz), valamint vas-oxid összefüggéseit, sőt e kettő arányára alapozva – és GEBHARD 1989, 160–165-re hivatkozva – Karwowski kronológiai hipotézist épít. Másol, illetve az ausztriai leleteket vizsgáló későbbi kutatásban hasonló megfigyelésekkel nem találkozunk (KARWOWSKI 2006, 149; VENCLOVÁ et al. 2009, 402).

⁶² REHREN–PUSCH–HEROLD 1998; SMIRNIOU–REHREN 2011; SMIRNIOU–REHREN 2013, 4739–4740.

⁶³ Mintegy harmadik lehetőségként HUISMAN et al. 2017 megközelítése is szóba jöhet, miszerint bizonyos nyomelemekkel, például kobalttal és rézzel társuló mangános színezést (vagy épp szintelenítést) sejtethetünk az arányok és árnyalatok mögött ($\text{MnO}/\text{CoO} < 50:1$ a kék üvegekben, $> 70:1$ a lila üvegekben), feltételezve a kobalt és mangán-oxid arányai közötti összefüggést. (Végül soron a mangán-oxidos nyersanyagban lévő egyéb elemek és a gyártási körülmények befolyásolják a végleges szint is, kivéve az antimont, amit kiegészítésként valószínűleg külön keverhettek az üvegolvadékhoz.) Ezen a ponton visszatérhetünk a stronciumkoncentrációkra, amelyek akár a mangán-oxidos nyersanyaghoz, és ilyenformán a hidrotermás érceledési folyamatokhoz is kapcsolódhatnak. A nyersanyag forrása – figyelembe véve a további korrelációkat az ólommal és antimonnal – ebben az esetben is a mediterrán vidék felé vezet, ugyancsak a nyersüveg gyártásához közeli helyszínekre. HUISMAN et al. 2017 az eljárás a vaskor egészére – de nem kizárólagosan –, majd a római korra is érvényesnek tartja (HUISMAN et al. 2017, 64, 67–76). Mindemellett, hogy ezt az interpretációt némi óvatossággal kell kezelni, egybevág azzal a gondolattal, hogy nem külön-külön adagolták a kék színezőit. A lajosmizsei karperecek töredékeinél hasonló összefüggés a MnO és Co között egyelőre nem jelenthető ki, tekintve, hogy nem egy vizsgálatsorozatot mutatunk be és csak egy esetben igazán jelentős a MnO tartalom (de 1 tömeg% alatti). Másrészt, az összefüggést bizonyító többi elem koncentrációja is meglehetősen kicsi, annak ellenére, hogy a LT kori karpereceket általánosan jellemzi. Ez a nézőpont mindenképp további vizsgálatot igényel.

⁶⁴ Ami a késztermékek előállítását és esetleg a színezést illeti, általában nagyobb, és nem feltétlen egy időben létező vagy termelékeny központokhoz szokás kötni az üvegyártást a meghatározott területen vagy lelőhelyen koncentrálódó üvegekészerek alapján (például oppidum: Manching; nyílt színi telep: Dürenberg /Ausztria/), de vannak példák nem egyértelmű kronológiájú salakokra, üvegyártási hulladékokra is (például Przedbojewe /Lengyelország/ telepén). A nyersüveg gyártását – olykor színezésével együtt, bár ezt például a némécei kék üvegekhez kapcsolódó nagyobb vastartalom cáfolhatja, ugyanakkor az itt előkerült nyersüvegek vagy hulladékok kémiai összetétele hasonló a LT C1 legkorábbi üvegtermékekétől némileg későbbi késztermékekéhez, támogatva a másodlagos feldolgozás meglétét – inkább a La Tène-területen kívül, klasszikusan a Kelet-Mediterráneum vidékén valószínűsítik (VENCLOVÁ 1990, 145, 156–157; KARWOWSKI 2004b, 170, 172–173, Fig. 5–6; KARWOWSKI 2006, 133, 140, 144–146, 152, Fig. 11; ROYMANS–VERNIERS 2010, Fig. 5, Fig. 14; HUISMAN et al. 2014, 76; ROYMANS et al. 2014, 223–225). REHREN–FREESTONE 2011, illetve SMIRNIOU–REHREN 2015 szintén a nehezen megfigyelhető, illetve azonosítható salakokról, üvegmara-dékokról tesznek említést késő bronzkori, tényleges nyersüveg előállító centrumok esetében is. (SMIRNIOU–REHREN 2011, 76; REHREN–FREESTONE 2015, 235).

⁶⁵ PILLING–UJVÁRI 2012, 218, 222; WOLF 2013, 75.

⁶⁶ HAEVERNICK 1960, 23; VENCLOVÁ 1990, 157; KARWOWSKI 2004b, 169; KARWOWSKI 2006, 133, 140, 152; RUSTOIU 2011, 100–101; OSVÁTH 2017, 20–21; OSVÁTH et al. 2018a, 88; OSVÁTH et al. 2018a, 40.

6. EGYÉB, KÉSZÍTÉSTECHNIKAI MEGFIGYELÉSEK OPTIKAI MIKROSKÓPOS VIZSGÁLATOK ALAPJÁN

A KKJM 92.1.36. karperec törésfelületének képen [1. tábla 2] látszódo meggyűrt, erősebben korrodált mintázat meg-látásunk szerint az egykori üveggyártó készítéstechnikai tudásának a lenyomatát őrzi. Hasonló gyűrt rétegződésről tanúskodnak Karwowski keresztmetszeti ábrái is.⁶⁷ A gyűrt rétegződés más, lapos alakzatban a karperecek formá-zásának (például szét-, vagy agyagkúpra húzásakor, illetve ráfolatáskor)⁶⁸ pillanatától meglehetett. A középső bor-dát a karperec két szélső harmadára helyezett nyomással, esetleg összefogásával – amitől a nyomással ellentétes irányba buggyant az üveg –, akár a szélső bordák kihúzogatóásával is elérhették.⁶⁹ Utóbbit nem tudtuk megfigyelni, ezért az első lehetőséget támogatjuk. A KKJM 92.1.37. karperec törésfelületében [1. tábla 3] egy darab jól látszódo gyűrődése mentén a bordarész felső része kitörött, alatta pedig semmi nem utal a borda kettőzöttségére. Viszont az egyértelműbb oldalsó bordák, a laposabb középső borda és e három között látszódo bemetsződés a második eljárás mellett szól. Eszközeit és a borda kiemelésének célját nem ismerjük, azonban nem feltétlen jelent tipológiai vagy technikailag élesen elkülönítendő csoportot, talán csak az üveggyártó gyakorlata, tetszése, netán a megbízó kívánsá-ga volt hatással a megjelenésre és e révén a modern régészeti szisztémákra. Ahhoz, hogy ezt a műveletet el tudjuk képzelni, manapság egyre több mozgóképes anyag áll rendelkezésünkre, például agyagmagon formázott üvegcsék peremének hasonló kialakításáról.⁷⁰

7. ÖSSZEGZÉS

A lajosmizsei karperecek az európai üvegkarperecek vizsgálati eredményeivel nagymértékű egyezést mutatnak, mind az alapüveg típusát (Na–Ca–szilikát üveg), mind a színezőit (kobalt és réz együttesen) tekintve, és a közép-európai Hallstatt kori üveggyártás hagyományaitól sem idegenek. Az üvegkarperecek összetételi hasonlósága a kismértékű kémiai variabilitás mellett – a legkorábbi LT C1a eltérő tradícióját követően – pillanatnyi tudásunknak megfelelően mindegyik karperecet jellemzi a stilisztikai alapú régészeti csoportosításuktól függetlenül, ezért többen feltételezik a nyersüvegek azonos eredetét, a gyártásban bekövetkező változásokat és az egyes centrumok szervezett elosztó funkcióját is. Erre utalhat a Korzika nyugati partja mentén (Archipel des Sanguinaires, Franciaország), a Kr. e. 3. században elsüllyedt hajóroncs nyersüvegeinek (ingot) kémiai összetétele, amely nagyrészt összeegyeztethető a La Tène-üvegek összetételével, és hidat képez a Mediterráneum és Európa, részben pedig a Ha és LT korok között is.⁷¹ A műhelyek és a La Tène-üveggyártás fejtegetésére itt most nem kívánunk ennél részletesebben kitérni. Ettől függet-lenül kijelenthető, hogy a három töredék közül a legnagyobb K₂O tartalommal bíró darab biztosan nem ugyanabból a nyersüveg-tömbből származik, ami akár feltételezheti az előzőekben már fejtegetett okok legalább egyikét.

Egyes elemek és nyomelemek arányai kapcsán elemzésünk kronológiai adalékkal is szolgált, amelyek a későbbi gyártást (LT C1b, illetve esetünkben a cikcakk rátét miatt talán csak a LT C2) támogatják, azonban ennél részlete-sebb keltezés körvonalazására nem volt lehetőségünk. Ha figyelembe vesszük, hogy a települést a LT D-re keltezték, fel kell tennünk a kérdést, hogy az innen származó leletek kora valóban ehhez illeszkedik, vagy kicsivel korábbról őrizték meg őket. Erre a kérdésre továbbra sem tudunk pontos választ adni. Ahogyan arra sem, hogy az egyes terü-letekkel milyen kapcsolat feltételezhető: Kelet-Ausztriában kiváltképp gyakori 6a és 6b, de az épp csak megjelenő 6c és 6d alkategóriák a LT D-ben már eltűnnek, addig a mai csehországi, dél-lengyelországi, hollandiai, valamint magyarországi tájakon a LT D-ben is akad néhány példa. E tekintetben legkézenfekvőbb a közeli Velem–Szentvid LT D-oppidumával összekapcsolni leleteinket.

Nem kedvező az sem, hogy a kutatás inkább a La Tène-üveggyártás kezdetei vagy az általános tanulságok, olykor a színezők kérdéseinek irányába tolódott, ahogyan az sem, hogy karperecek vizsgálatáról a hazai anyagban nem állt

⁶⁷ KARWOWSKI 2004a, Abb. 35; továbbá GIRDWOYŃ 1986, Fig. 3.

⁶⁸ KARWOWSKI 2004a, 88–89, Abb. 34; ROLLAND et al. 2012, Fig. 2. Ezek nyomaira utalhatnak a ma is látható hosszanti barázdák, pórusok is, lásd a 4-es lábjegyzet leírását.

⁶⁹ Kísérleti régészeti módszerekkel ROLLAND et al. 2012 négybordás karperecek megformázásához is hasonló módszert ír le, amihez külön erre a célra készített, hárompengés vagy lemezes eszközt használtak, hogy a nyomó hatás egyszerre és azonos módon érvényesüljön. További meg-jegyzése, hogy a karperec deformálásának elkerüléséhez a bordázatok készítése alátámasztást igényel, amire az eredeti agyagkúp alkalmas. Magyarán a karperecforma és a plasztikus dísz elkészítését követően kerül le a karikaékszer a formázóeszköztől, és ez a folyamat egy lépésként kezelhető. Érdekességképp megemlíjük, hogy a folytatott vonalas díszítéshez folyamatosan a forró lángban kellett dolgoznia a kutatócsapat tag-jainak, és elmondásuk alapján még nem rendelkeztek a cikcakk rajzolásához szükséges ügyességgel, ami a mi szemünkben megemeli a LT kori üveges mester szaktekintélyét. A rátét, vonalas dísz elkészítésére itt most nem térünk ki (KARWOWSKI 2004a, 89; ROLLAND et al. 2012, 7–8).

⁷⁰ GROSE 1989, 76–79, 109–125; GLASSMAKING TECHNIQUE; ANCIENT GLASSMAKING.

⁷¹ A hajóroncsból származó üvegminták összetételét tekintve a legkorábbi „A” és a későbbi „B/C” csoportok között helyezkedik el (LT B2–C1 időszak) (VENCLOVÁ et al. 2009, 389, 395, 411, 416, 418).

rendelkezésre összehasonlító adat. Ettől eltekintve a régészeti (a telep keletkezése és az üvegkarperec-csoportok) és az archeometriai adatok nem összehasonlíthatóak, talán csak a jövőben tervezett kutatásokkal árnyalható ez a kép.

Az egyértelmű válaszok helyett a közreadott feltételezések és összefüggések jól mutatják, hogy a kutatás még kezdeti fázisában van, folytatása indokolt és ígéretes. Nyilvánvaló, hogy az általános feldolgozásra törekvő és egyetlen tanulmány nem hoz minden kétséget kizáró eredményeket, és csak egy nagyobb ívű, a speciális jellegzetességekkel foglalkozó munka részeként értékelhető.

Irodalom

- BRAZIEWICZ et al. 1997 = Braziewicz, J. – Karwowski, M. – Jaskóła, M. – Pajek, M.: X-Ray Fluorescence Analysis of Ancient Glasses. In: *Advances in X-Ray Analysis. Volume 39. Proceedings of the Forty-fourth Annual Conference on Applications of X-Ray Analysis, held July 31-August 4, 1995, in Colorado Springs*. Eds.: Gilfrich, J. V. – Noyan, C. I. – Jenkins, R. – Huang, T. C. – Snyder, R. L. – Smith, D. K. – Zaitz, M. A. – Predeczki, P. K. Colorado 1997, 857–860.
- BŘEZINOVÁ et al. 2013 = Březinová, G. – Venclová, N. – Frána, J. – Fikrlé, M.: Early Blue Glass Bracelets in the Middle Danube Region. *SLA* 61/1 (2013), 107–142.
- FÓRIZS 2008 = Fórizs I.: Üvegekészítés Magyarországon a kezdetektől a XVIII. századig. *A Miskolci Egyetem Közleményei A. sorozat, Bányászat* 74 (2008), 113–136.
- FÓRIZS–NAGY–DÉVAI 2012 = Fórizs I. – Nagy G. – Dévai K.: Brigetiói üvegleletek műszeres analitikai vizsgálata. In: *FiRKák II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete*. Szerk.: Bíró Sz. – Vámos P. Győr 2012, 469–476.
- FÓRIZS et al. 2012 = Fórizs I. – Dévai K. – Tóth M. – Nagy G. – May Z.: A brigetiói üveggyártó műhely néhány jellemző üvegleletének műszeres analitikai vizsgálata. *KMMK* 18 (2012), 101–112.
- FRÁNA–MAŠTALKA–VENCLOVÁ 1987 = Frána, J. – Maštalka, A. – Venclová, N.: Neutron Activation Analysis of some Ancient Glasses from Bohemia. *Archaeometry* 29/1 (1987), 69–89.
- GEGBHARD 1989 = Gebhard, R.: *Der Glasschmuck aus dem Oppidum von Manching*. Stuttgart 1989.
- GIRDWOYŃ 1986 = Girdwoyń, A.: Celtic Glass Bracelets from Excavations in Poland. A Technological Study. *APolona* 25/26 (1986), 199–208.
- GROSE 1989 = Grose, D. F.: *The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, and Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire. 1600 B.C. to A.D. 50*. New York 1989.
- HAEVERNICK 1960 = Haevernick, T. E.: *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*. Bonn 1960.
- HENDERSON 1985 = Henderson, J.: The raw materials of early glass production. *OxfJA* 4/3 (1985), 267–291.
- HENDERSON 2000 = Henderson, J.: *The Science and Archaeology of Materials. An Investigation of Inorganic Materials*. London–New York 2000.
- HENDERSON 2013 = Henderson, J.: *Ancient Glass. An Interdisciplinary Exploration*. Cambridge 2013.
- HUISMAN et al. 2014 = Huisman, D. J. – van Os, B. J. H. – van der Laan, J. – Ngan-Tillard, D. J. M. – Joosten, I. – Fermin, H. A. C.: The strange case of 60 frothy beads: puzzling Early Iron Age glass beads from the Netherlands. In: *39th International Symposium on Archaeometry. ISA 2012. 28 May -1 June 2012. Leuven, Belgium*. Eds.: Scott, R. B. – Braekmans, D. – Carremans, M. – Degryse, P. Leuven 2014, 228–231.
- HUISMAN et al. 2017 = Huisman, D. J. – van der Laan, J. – Davies, G. R. – van Os, B. J. H. – Roymans, N. – Fermin, B. – Karwowski, M.: Purple haze: Combined geochemical and Pb-Sr isotope constraints on colourants in Celtic glass. *JASc* 81 (2017), 59–78.
- HUNYADI 1942 = Hunyadi I.: *Kelták a Kárpátmedencében I.* [DissPann 2.18.] Budapest 1942.
- JOKUBONIS et al. 2003 = Jokubonis, C. – Wobrauschek, P. – Zamini, S. – Karwowski, M. – Trnka, G. – Stadler, P.: Results of quantitative analysis of Celtic glass artefacts by energy dispersive X-ray fluorescence spectrometry. *Spectrochimica Acta Part B: Atomic Spectroscopy* 58 (2003), 627–633.
- KARWOWSKI 2004a = Karwowski, M.: *Latènezeitlicher Glasringschmuck aus Ostösterreich*. [Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 55.] Wien 2004.
- KARWOWSKI 2004b = Karwowski, M.: The Probability of the Existence of Glass-working Sites from the Late Iron Age in Lower Austria. A contribution to the question of the significance of the Late La Tène open settlements. In: *Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte*. Hrsg.: Friesinger, H. – Stuppner, A. [Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 57.] Wien 2004, 169–176.

- KARWOWSKI 2005 = Karwowski, M.: The earliest types of eastern-Celtic glass ornaments. In: *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC–1st Century AD. Dedicated to Zenon Wozniak*. Eds.: Dobrzanska, H. – Megaw, V. – Poleska, P. Krakow 2005, 163–171.
- KARWOWSKI 2006 = Karwowski, M.: Major Questions Concerning Celtic Glass from the Eastern Regions of the La Tène Culture. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 1 (2006), 133–159.
- KULCSÁR 1987a = Kulcsár V.: Lajosmizse, M5 út K-i oldala, 7. lelőhely. *RégFüz* I/40 (1987), 59.
- KULCSÁR 1987b = Kulcsár V.: Lajosmizse, M5 út K-i oldala, 27. lelőhely. *RégFüz* I/40 (1987), 59, 81.
- KULCSÁR 1992 = Kulcsár V.: Honfoglalás kori gyermeksis Lajosmizséről (Leletmentés az M5 útnál II.). *Cumania* 13 (1992), 75–86.
- KULCSÁR–VÖRÖS 1989 = Kulcsár V. – Vörös I.: Szarmata telep Lajosmizse határában. Leletmentés az M5 útnál (Adalék a római kori utakhoz). *Cumania* 11 (1989), 67–93.
- LYUBOMIROVA et al. 2014 = Lyubomirova, V. – Šmit, Ž. – Fajfar, H. – Kuleff, I.: Chemical Composition of Glass Beads from the Necropolis of Apollonia Pontica (5th–3rd century BC). *ABulg* 8/2 (2014), 1–17.
- OSVÁTH 2017 = Osváth Zs.: Három szkíta kori üveggyöngy archeometriai vizsgálata. *AUSz Acta Iuvenum* 3 (2017), 9–32.
- OSVÁTH et al. 2018a = Osváth Zs. – Fórizs I. – Szabó M. – Bajnóczi B.: Vaskori üveggyöngyök régészeti és archeometriai kutatása. *MFME Új folyam* 4:2017 (2018), 81–102.
- OSVÁTH et al. 2018b = Osváth, Zs. – Fórizs, I. – Szabó, M. – Bajnóczi, B.: Archaeometric Analysis of some Scythian and Celtic glass beads from Hungary. *Archeometriai Műhely* 15/1 (2018), 29–44.
- PILLING–UJVÁRI 2012 = Pilling, Z. – Ujvári, F.: Iron Age Settlement and Cemetery from Szeged–Kiskundorozsma. Some New Data on Iron Age Burial Rite at the Southern Part of the Great Hungarian Plain. In: *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 7–9 October 2011*. Ed.: Berecki, S. [Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica 5.] Târgu Mureș 2012, 217–248.
- REHREN–FREESTONE 2015 = Rehren, T. – Freestone, I. C.: Ancient glass: from kaleidoscope to crystal ball. *JASc* 56 (2015), 233–241.
- REHREN–PUSCH–HEROLD 1998 = Rehren, T. – Pusch, E. B. – Herold, A.: Glass coloring works within a copper-centered industrial complex in Late Bronze Age Egypt. In: *Symposium on Prehistory and History of Glassmaking Technology at the 99th Annual Meeting of the American Ceramic Society*. Ed.: McCray, P. Westerville 1998, 227–250.
- ROLLAND et al. 2012 = Rolland, J. – Le Bechennec, Y. – Clesse J. – Rivoal S.: Des parures celtiques aux verriers du Népal: un projet d'ex-périmentation des techniques de fabrication des bracelets en verre. *Le bulletin de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre* 2012 (2012), 6–10.
- ROYMANS et al. 2014 = Roymans, N. – Huisman, H. – van der Laan, J. – van Os, B.: La Tène Glass Armrings in Europe. Interregional Connectivity and Local Identity Construction. *ArchKorr* 44/2 (2014), 215–228.
- ROYMANS–VERNIERS 2010 = Roymans, N. – Verniers, L.: Glass La Tène Bracelets in the Lower Rhine Region. Typology, Chronology and social Interpretation. *Germania* 88 (2010), 195–219.
- RUSTOIU 2011 = Rustoiu, A.: Celto-Pontica. Connections of the Celts from Transylvania with the Black Sea. *Pontica* 64 (2011), 91–112.
- SHORTLAND et al. 2006 = Shortland, A. – Schachner, L. – Freestone, I. – Tite, M.: Natron as a flux in the early vitreous materials industry: sources, beginnings and reasons for decline. *JASc* 33/4 (2006), 521–530.
- SMIRNIOU–REHREN 2011 = Smirniou, M. – Rehren, T.: Direct evidence of primary glass production in Late Bronze Age Amarna, Egypt. *Archaeometry* 53/1 (2011), 58–80.
- SMIRNIOU–REHREN 2013 = Smirniou, M. – Rehren, T.: Shades of blue – cobalt-copper coloured blue glass from New Kingdom Egypt and the Mycenaean world: a matter of production or colourant source? *JASc* 40/12 (2013), 4731–4743.
- SOMOGYVÁRI–WICKER 1988 = Somogyvári Á. – Wicker E.: Lajosmizse–Halompart. *RégFüz* I/41 (1988), 15, 45.
- V. SZÉKELY 1988 = V. Székely Gy.: Lajosmizse–Alsólajos. *RégFüz* I/41 (1988), 70.
- TANKÓ 2006a = Tankó K.: Kelta üvegkarperecek Szurdokpüspökiből és Gyöngyöspatáról. *NMMÉ* 30 (2006), 98–108.
- TANKÓ 2006b = Tankó, K.: Celtic Glass Bracelets in East-Hungary. In: *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița, 18–20 May 2006*. Eds.: Sârbu, V. – Vaisa, D. L. Cluj-Napoca 2006, 253–263.
- H. TÓTH 1990 = H. Tóth E.: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). *Cumania* 12 (1990), 81–236.
- VENCLOVÁ 1990 = Venclová, N.: *Prehistoric Glass in Bohemia*. Praha 1990.

-
- VENCLOVÁ et al. 2009 = Venclová, N. – Hulínský, V. – Frána, J. – Fikrle, M.: Němčice a zpracování skla v laténské Evropě. *AR Archeologické Rozhledy* 61 (2009), 383–426.
- VICENZI et al. 2002 = Vicenzi, E. – Eggins, S. – Logan, A. – Wysoczanski, R.: Microbeam Characterization of Corning Archeological Reference Glasses: New additions to the Smithsonian Microbeam Standard Collection. *Journal of Research of the National Institute of Standards and Technology* 107/6 (2002), 719–727.
- WOBRAUSCHEK et al. 2000 = Wobrauschek, P. – Halmetschlager, G. – Zamini, S. – Jokubonis, C. – Trnka, G. – Karwowski, M.: Energy-dispersive X-ray fluorescence analysis of Celtic glasses. *X-Ray Spectrometry* 29/1 (2000), 25–33.
- WOLF 2013 = Wolf M.: *Kelta üvegészerek Magyarország területéről*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2013.

Webirodalom

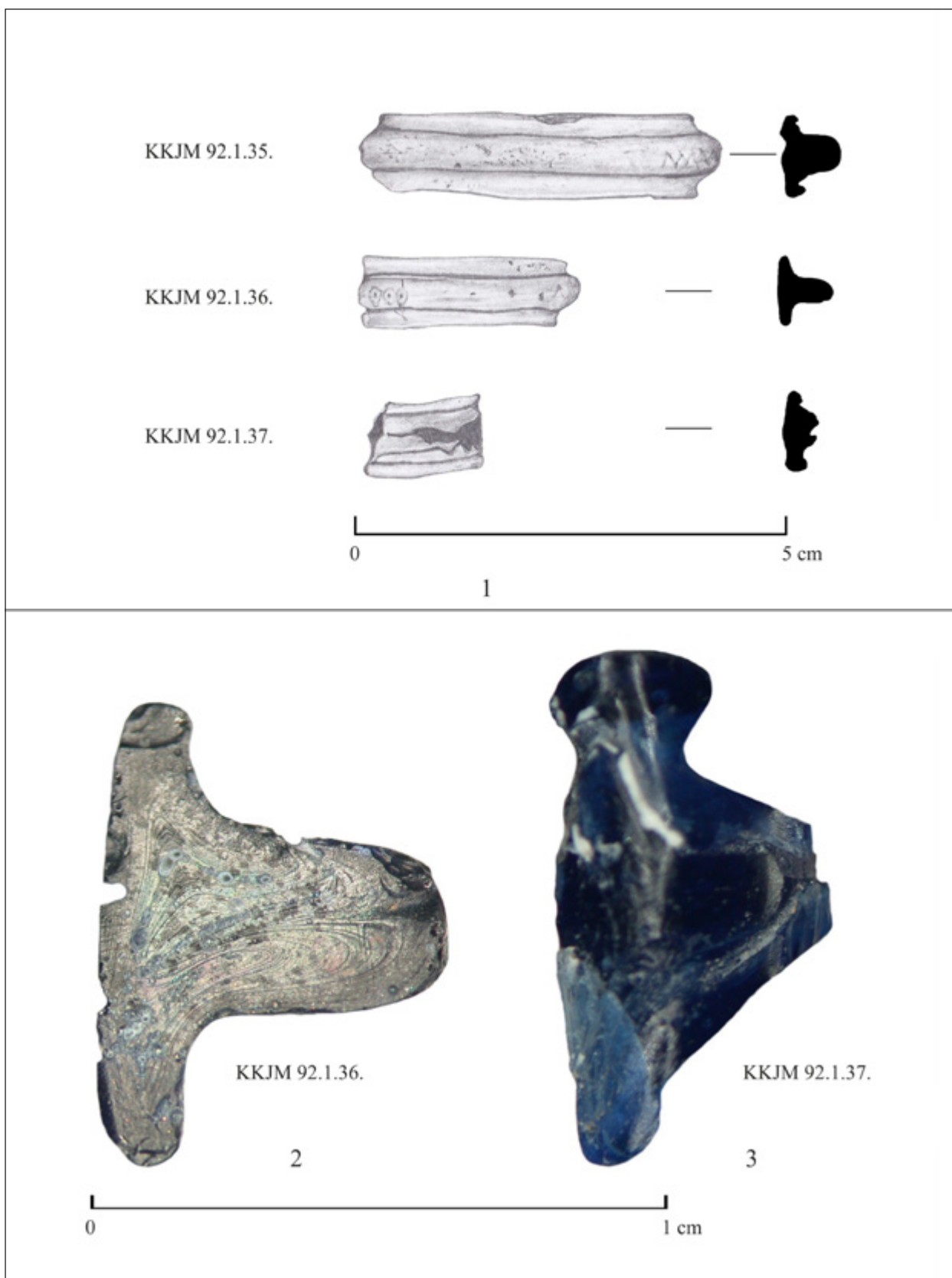
- GLASSMAKING TECHNIQUE = <https://www.youtube.com/watch?v=iBZb2bkn4KU>
(a letöltés dátuma: 2020.01.10. 10:18)
- ANCIENT GLASSMAKING = <https://www.youtube.com/watch?v=9RaWUbnOF1o>
(a letöltés dátuma: 2020.01.10. 10:18)

La Tène glass bracelet fragments from Lajosmizse

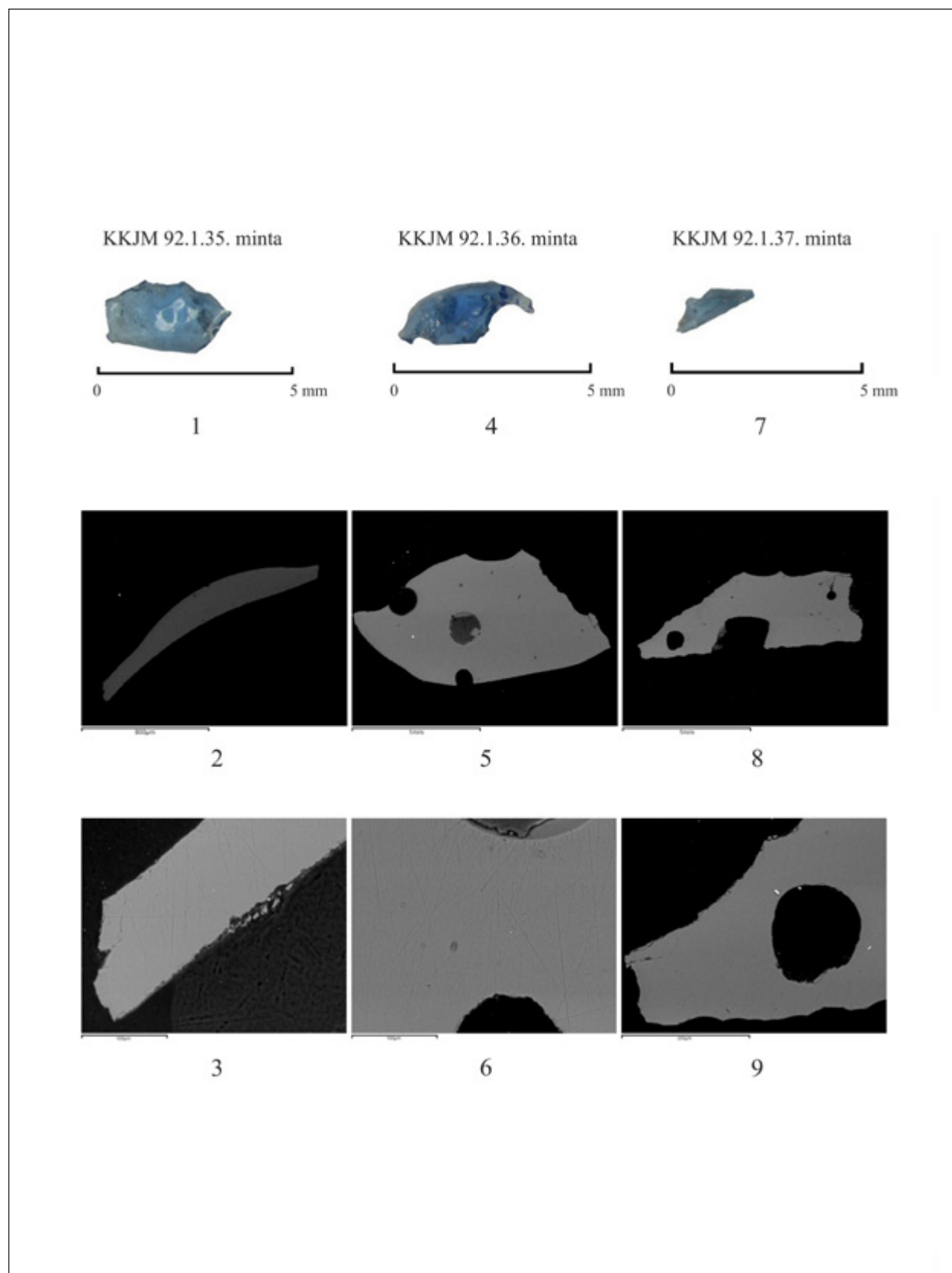
Valéria Kulcsár, supervisor of the rescue excavations carried out during the construction of Motorway M5 identified some Late Iron Age (LT D, closer to Roman Age) phenomena at the archaeological site Lajosmizse–Kossuth TSz, formerly Kónya-major in 1987–1988. One of the features, a dwelling house (feature No. 10) contained three fragments of dark blue glass bracelets from the La Tène Period which belong to the three-ribbed type, 6a or 6b according to HAEVERNICK 1960. The classification of these fragmentary bracelets was unambiguous due to the traces of a zigzag line ornament on item KKJM 92.1.35, and the articulated middle ribs on items KKJM 92.1.35–36. Both regional and local researches have demonstrated that three-ribbed bracelets (Haevernicks group 6) were widespread in Europe – especially in Austria – in a relatively broad time range (LT C1a–LT C2 or D), but they appeared in distinct phases and typologically different variants regarding each area. In Hungary, group 6 is one of the most frequent types of glass bracelets in the whole LT C and LT D. Unfortunately, the only known LT D examples originate from the archaeological site Velem–Szentvid, and due to the challenges in dating the objects all over Europe (e.g. the scarcity of closed find complexes), it is a question whether the bracelets from Lajosmizse can also be determined as LT D fragments like the settlement, or had survived and had been preserved from a previous period.

In order to determine the base glass type and the colourants and create a Hungarian archaeometric database of Iron Age glass bracelets, the chemical composition of the artefacts was determined using a handheld X-ray fluorescence spectrometer and an electron microprobe (attached with EDS).

The bracelets were made of soda type glass (~70 wt% SiO₂, 17–19 wt% Na₂O, 2 wt% > K₂O, 1 wt% > MgO and phosphorous at or below the detection limit of the EDS). Only item KKJM 92.1.36 showed a somewhat higher K₂O concentration (~2 wt%) compared to the other two pieces, indicating that the bracelets were not produced from a single glass batch. Based on the base glass composition, the bracelets fit well to the rest of the pieces already known from Europe (e.g. from Austria, the Lower-Rhine region), independent from the typology. The SrO (0.04 wt%) and ZrO₂ (0.002–0.003 wt%) as well as Al₂O₃ content (~2.4 wt%) confirms that bracelets were produced in the younger phase of the La Tène Period glass production, from around LT C1b. This does not serve as a clear evidence for the LT D dating, although it does not exclude that. The combination of cobalt and copper were identified as causing the dark blue colour, a phenomenon characteristic for La Tène glass bracelets. In spite of the fact that the two colourants were definitely applied intentionally, we assume that both derived from one mineral deposit (maybe from cobaltiferous alum deposits close to the primary glass production centres in the Mediterranean). The glass composition and/or colour of glass beads from the preceding period largely corresponds to the chemical composition of these bracelets, suggesting a close relation with older (Hallstatt) glass-making traditions. Despite the lack of exact answers for all the emerging questions, it is important to continue the survey focusing on the details and involving more bracelets in the dataset in the future.

1. tábla: 1.: A három lajosmizsei üvegkarperec-töredék (Rajz: Sz. Osváth Zsófia); 2.: A KKJM 92.1.36. töredék;
3.: A KKJM 92.1.37. töredék optikai mikroszkóppal kinagyított keresztmetszeti képe

2. tábla: 1., 4., 7.: A karperec-törredékekből vett minták képei; 2–3., 5–6., 8–9.: Az elektron-mikroszondás analízis során készített visszaszórtelektron-képek (szürke: homogén üvegmatrix, fekete: kerek pórusok)

Minta	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	K ₂ O	CaO	Sb ₂ O ₃	MnO	CuO	CoO	PbO	SO ₃	SrO	ZrO ₂	Összeg
KKJM 92.1.35.	72,21	0,08	0,59	0,56	5,22	k.h.a.	0,01	0,19	0,08	0,01	0,99	0,04	0,003	80,00
KKJM 92.1.36.	73,03	1,33	0,57	1,52	5,20	0,02	0,41	0,17	0,08	k.h.a.	0,13	0,04	0,002	82,50
KKJM 92.1.37.	73,15	0,09	0,91	0,65	6,41	0,02	0,11	0,23	0,08	0,02	0,31	0,04	0,002	82,00

Minta	SiO ₂	Al ₂ O ₃	FeO	Na ₂ O	K ₂ O	CaO	MgO	P ₂ O ₅	MnO	CuO	CoO	SO ₃	Cl	Összeg
Átlag	68,12	2,35	0,64	19,30	0,58	7,19	0,57	0,02	-0,05	0,41	0,15	0,25	0,79	100,32
Szórás	0,73	0,23	0,13	0,75	0,08	0,27	0,21	0,21	0,11	0,20	0,17	0,17	0,10	1,10
n = 11														
Átlag	68,67	2,36	0,68	16,68	1,97	7,93	0,77	0,20	0,57	0,23	0,10	0,04	0,68	100,88
Szórás	1,03	0,26	0,09	0,49	0,13	0,49	0,29	0,19	0,21	0,31	0,10	0,11	0,08	0,66
n = 8														
Átlag	69,49	2,47	0,84	17,77	0,68	7,35	0,39	0,17	0,05	0,19	0,14	0,18	0,68	100,38
Szórás	0,96	0,30	0,13	0,49	0,13	0,18	0,17	0,23	0,13	0,13	0,22	0,17	0,10	1,10
n = 9														

3. tábla: 1. táblázat: A karperecek kézi röntgenfluoreszcens (hXRF) spektrométerrel mért kémiai összetétele 80, 82,5 és 82 tömeg% oxidösszegre normálva, tömeg%-ban megadva (k.h.a.: kimutatási határ alatt);
2. táblázat: A karperecek üvegmátrixának elektron-mikroszondás analízissel (EPMA) mért kémiai összetétele, tömeg%-ban megadva (n: mérések száma)

MAJDÁN MIRA*

ELFELEDETT EZÜSTÖK GÖRÖG ÉRMÉK A PÉCSI JANUS PANNONIUS MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

1. BEVEZETÉS

Az őskori Európa régészetének állandóan visszatérő kérdése, hogy a kontinens belsejében élő népcsoportok, kultúrák milyen utakon-módokon és milyen intenzitással érintkeztek a mediterrán világgal. A kontinentális vaskorral párhuzamosan a Földközi-tenger partvidékén már ókorról beszélhetünk, olyan történelemformáló népekről és államalakulatokról, mint a görög, a föníciai, az etruszk, a perzsa, a római és a makedón. A Kárpát-medence vaskori lakosságával kapcsolatban is régóta kérdéses a tudomány számára, hogy mennyire ismerhették ezeket a magaskultúrákat, hogyan tarthatták velük a kapcsolatot, ha tartották.

Az alábbiakban bemutatott leletek megerősíthetik azt a feltevést, hogy a kapcsolatok léteztek a Kárpát-medence és a mediterrán vidékek között. Tanulmányom célja elsősorban az anyagközlés, hiszen eddig nem publikált, vagy csak az említés szintjén ismertetett leletanyagokról van szó.¹

2. GÖRÖGÖK AZ ADRIA KELETI PARTVIDÉKÉN

A hellén mítoszokban többször megemlítik az Adriai-tenger szigeteit, a bele torkolló folyókat és időnként a Balkán belső területeit is.² Valódi ismereteket azonban csak akkor kezdtek szerezni erről a tájról, amikor megindult a gyarmatvárosok alapítása. A helyi lakossággal, majd rajtuk keresztül távolabbi területek népeivel kialakított kereskedelmi, politikai, vendégbaráti kapcsolatok mindkét oldal számára rendkívül fontossá váltak, ahogy a gyarmatvárosok vonzáskörzete és ezzel a hellén *koiné* területe fokozatosan növekedett.

2.1. Gyarmatvárosok alapítása

A görög gyarmatosítás jelenlegi tudásunk szerint nem járt együtt erőszakos hódító tevékenységgel. Okairól számos magyarázat született, melyek között mindig is előkelő helyet foglalt el a gazdasági vonulat. A Balkán-félsziget partvidékét és belső területeit a Kr. e. 8–4. században benépesítő kora vaskori kultúrák és népcsoportok sok olyan ásványkincset, természeti erőforrást felügyeltek, melyekre a görögöknek is szükségük volt, így a fa, a só, az ezüst, a réz, a vas stb. mind jó cserealapot képezhettek a gazdasági kapcsolatok kialakításakor. Továbbá a terület már a bronzkor óta kiemelkedő szerepet játszott az Észak-Európa irányából érkező javak, elsősorban a borostyán közvetítőjeként is.³

Az Kr. e. 8. századtól kezdődő gyarmatosítási tevékenység eredményeként a hellének több várost is alapítottak az Adria keleti partján. Tény, hogy a nyugati, itáliai parthoz képest az Adria keleti partvonala a számtalan kisebb-nagyobb szigettel és öböllel kiváló menedéket és kikötési lehetőségeket nyújt ma is a hajósoknak.

Jellemzően a korai időszakban még inkább a *metropolisz*hoz közelebb jöttek létre az új városok, míg a Kr. e. 4–3. századra már egészen északra terjeszkedett a hellén *koiné*. Több esetben korábban már létező, előnyös fekvésű „öslakos” településekből alakulnak ki a gyarmatvárosok [1. tábla 1].

Az adriai partvidék új *apoikiái* esetén feltételezhetjük, hogy az anyavároséhoz hasonló politikai berendezkedéssel és jogokkal rendelkeztek, továbbá az anyaföldön megszokotthoz hasonlóan folyt bennük a mindennapi élet: ugyanúgy megtalálhatóak bennük az olyan épületek, mint a görög templomok, a színház, a *buleuterion*, az agóra.

* Janus Pannonius Múzeum, majdan.mira@jpm.hu

¹ Ezúton szeretném megköszönni Gáti Csilla (régész, JPM), Ecsedy István (régész) és Torbágyi Melinda (régész, MNM) támogatását, amelyet a tanulmány megírásához nyújtottak. Jelen tanulmánnyal szeretnék köszönetet mondani Kulcsár Valériának, tanáromnak és témavezetőmnek. Jelen munkámmal szeretnék Maráz Borbálának, a JPM néhai régészének emléket állítani, aki a tanulmányban ismertetett Jakab-hegyi érmekincset is megszerezte gyűjteményünk számára.

² Például az Argonauták útja, a Trója pusztulásából menekülők hányattatásai vagy Héraklész tizenkét munkája kapcsán.

³ ZANINOVIC 2005, 275.

Gazdasági tevékenységük sem különbözött sokban az anyavárosokétól, fazekas, szobrász, bronzöntő és vasfeldolgozó műhelyek működtek bennük. Emellett természetesen mezőgazdasági tevékenységet is folytattak a lakosaik, ahogy azt például Hvar szigetén (Horvátország) a mai napig bizonyítja az Kr. e. 4. századból származó parcellák rendszere.⁴ Végül mindenképpen meg kell említeni ezeknek a gyarmatvárosoknak a kereskedelemben betöltött szerepét, hiszen mind a „barbár” területek, mind az anyavárosok felé közvetítőként szolgáltak a fizikai és szellemi javak áramlásának folyamatában.

Valószínűleg a legkorábbi adriai gyarmatváros a Korinthos által létrehozott Korkyra (Korfu) lehetett, ami a Kr. e. 7. században már számottevő hajóhaddal rendelkezett Thukydides híradásai szerint. Ez a város hamar fontos politikai tényezővé vált, és a későbbiekben komoly szerepet játszott a görögök belső viszályaiban, például a peloponnésosi háborúban is.

A horvát Korčula szigetén található Korkyra Melané a Kr.e. 6. században jött létre. Sajnos, itt nagyon kevés nyomát találták hellén leletanyagnak, amelyek leginkább szórványként kerülnek elő. Az egykori város helyét sem sikerült még pontosan meghatározni, habár számos kora vaskori erődített telepnek találták nyomát a szigeten. Ezek közül a legfontosabbnak a Kopila-hegyen lévő tűnik, ahonnan korinthusi vázatöredékeket és archaikus kori színes üvegdisz maradványokat ismerünk.⁵

A szicíliai Syrakusa valamikor a Kr. e. 8. században maga is gyarmatként kezdte pályafutását, majd zsarnoka, az idősebb Dionysios Kr. e. 390-ben Vis szigetének (Horvátország) legnagyobb északi öble mellett megalapította Issa néven ismert kolóniájukat.⁶ Falai ma is megfigyelhetők, így tudjuk, hogy a település körülbelül 10 hektár alapterülettel rendelkezett, amivel a legnagyobb ismert görög városnak számít az Adrián. Valószínűleg gazdag település lehetett, két kerámiaműhelyét ismerjük, illetve előkerült itt egy kiemelkedően szép, Praxitelés munkáira hasonlító bronz Artemis-fej is.⁷

Diodóros Sikulos történetíró, illetve egy, helyben talált felirat nyomán a Hvar szigetén felépült Pharos (Stari Grad, Horvátország) kolóniájának alapítását Kr. e. 384–383 idejére teszik.⁸ A város hamar saját ezüst- és bronzpénzeket kezdett verni, melyek előlapján rendszerint Zeus isten profilját, hátlapján pedig kecskeábrázolást és a ΦΑΡΙΩΝ feliratot találjuk. A sziget legnagyobb erődített települése (a mai Stari Grad mellett) szolgáltathatta az alapot a későbbi város megalapításához.⁹

Pharos kiterjedt kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítékeként a városból származó amphorák és pénzérmék kerültek elő Bosznia-Hercegovina belsejében, Ošanići erődített településén, melyet a daors törzs központjaként tartanak számon.¹⁰

Keveset tudunk Narona *empóron*járól, amelyet a Neretva folyó mellett található Vid és Metković falvak (Horvátország) környékén azonosítottak. A görög település nyomait sajnos majdnem teljesen lefedte az ugyanitt létrejövő római kori Narona kolónia.¹¹

Több információ az adriai településekről és népekről csak az Kr. e. 4. századból származik, egy Pseudo-Skylax néven számontartott görög földrajzi író tollából. A Földközi-tengerről szóló *periplus*ában, vagyis hajózási leírásában sorra veszi a biztonságos, jó kikötőket, nagyobb településeket és a közöttük lévő távolságokat, néhol még a parttól távolabb eső területekről is szót ejtve. Az is kitűnik a szövegből, hogy viszonylag sok olyan településsel számolhatunk az Adria keleti partvidékén, melynek hellén kapcsolatai voltak, vagy legalábbis számot tarthattak görög hajósok, kereskedők érdeklődésére.

Ezek a korabeli szerzők által is említett, névről ismert gyarmatvárosokon kívül természetesen létezhetett számos másik *apoikia* és *empóron*, melyek összeköttetésként szolgáltak a nagyobb városok és a „barbár” területek között. Jó bizonyítékot nyújtanak a dalmát tengerparton és szigetvilágban a kilencvenes évek óta zajló szisztematikus terepbejárások során szerzett információk. Ilyen például a Palagruža szigetéről előkerült több mint száz, Diomédész *héros*nak dedikált athéni cseréptöredék, melyeket a Kr. e. 5. századtól kezdve helyeztek el ott.¹² Valószínűsíthető, hogy a trójai származásúként számontartott *héros*nak szentélye állhatott a szigeten, bár mindeddig épületmaradványokat nem sikerült felfedezni.

⁴ A Hvar szigeti *khóra* 2008 óta az UNESCO Világörökség része (KIRIGIN 2009, 24).

⁵ KIRIGIN 2009, 21.

⁶ A *tyrannos* állítólag az Adria északi partvidékén lakó venétek híres lovaira áhítozva igyekezett hozzájuk minél közelebb kereskedelmi támaszpontokat létesíteni.

⁷ ZANINOVIC 2004, 27.

⁸ KIRIGIN 2009, 23.

⁹ ZANINOVIC 2004, 34.

¹⁰ KIRIGIN 2018, 407.

¹¹ KIRIGIN 2009, 29.

¹² ZANINOVIC 2004, 7.

A kései, hellenisztikus korszakból még meg kell említenünk Lissos (Lezhë, Albánia) gyarmatvárosát, amelyet syrakusai Dionysios alapított Kr. e. 380/375 környékén. Szintén a Kr. e. 4. században alapíthatták Iader (Zadar, Horvátország) gyarmatvárosát, legalábbis korábról nincsenek adataink a létezéséről. A Kr. e. 3. századra a túlnépesedő Issa lakosai pedig megalapítják Tragurium (Trogir, Horvátország) és Salona (Split környékén, Horvátország) városait.

Mindezekből egyértelműen látszik, hogy a hellén kultúra több központból kiindulva fokozatosan kiterjeszthette hatását az Adria keleti partvidékének jelentős részére a Kr. e. 4–3. századra, mielőtt a kelták és a Római Köztársaság megjelenése megváltoztatták volna a régió politikai és kulturális viszonyait.

2.2. Apollónia és Épidamnos

Talán a két legjelentősebb szárazföldi gyarmatváros az Adria keleti partvidékén Épidamnos (Durrës, Albánia) és Apollónia Illyria (Fier közelében, Albánia) volt. Mindkettőt viszonylag korán alapították és mindkettő számottevő gazdasági tényezővé nőtte ki magát a római hódítás előtti évszázadokban.

Épidamnos városát a híradások szerint Kr. e. 627/625 körül közösen alapította Korinthos és Korkyra. Épidamnos egy kikötésre alkalmas öbölben jött létre. Sajnos a görög város régészeti nyomaiból nem sokat ismerünk: föltárták a görög település egykori falának egy szakaszát, valamint néhány temetőrészletet és szentélymaradványt. A többi görög emlék a későbbi római Dyrrachium kolónia, valamint bizánci és velencei erődítések alatt fekszik, a föllette található modern város pedig a mai Albánia második legnagyobb települése, ami nem könnyíti meg a régészeti feltárások lebonyolítását.

Az Adria keleti partján valószínűleg Épidamnos szolgált kikötőként a Brundisiumból (Brindisi, Olaszország) érkező hajóknak, így nagy átmenő forgalmat bonyolíthatott. Emellett az Adria éléskamrájaként is emlegették, környéke ma is kiváló mezőgazdasági terület. A város gazdagságát bizonyítja, hogy a Kr. e. 6. században már saját kincsháza volt Delphoi szentélykörzetében. A város politikai viszonyaival kapcsolatban Aristotelés említi szigorúan ellenőrzött kereskedelmi rendszerét, ahol megbízható állami ügynök, *poletes* bonyolított minden ügyletet az őslakos illyr törzsekkel.

Szintén Albániában, de délebbre, ugyanúgy Korinthos és Korkyra közös vállalkozásaként alapították Apollónia Illyria (Pojani, Albánia) városát a Kr. e. 7. század legvégén, 610/600 környékén. Részben írásos, részben régészeti források alapján úgy tudjuk, hogy a városnak otthont adó Frakullai-dombon már létezett egy őslakos illyr település a görögök megjelenése előtt. Az Aoós folyó (Vjosë folyó, Albánia) deltájában kitűnő, 120 hajót is befogadni képes kikötő létesült a város felügyelete alatt, amely alapításakor még csak mintegy két kilométerre feküdt a tengerparttól. Mára ez a távolság a torkolat feltöltődése és több nagy földrengés következtében nagyjából tíz kilométerre nőtt.

A környező földek termékeiből, a tengeri és folyami kereskedelemről meggazdagodó Apollónia a Kr. e. 5. századtól saját pénzt veretett. Mivel az ókori város területén viszonylag kevés építkezés zajlott az elmúlt évezredekben, és olasz segítséggel több éven keresztül folytattak szakszerű ásatásokat a dombon, így viszonylag többet tudunk a település belső szerkezetéről. A város kötőanyag nélküli kövekből készült, majd téglalapítményekkel magasított falain legalább két nagy és három kisebb megerősített kapun lehetett bejutni. A 20. század folyamán zajlott ásatások eredményei alapján úgy tűnik, hogy a település szabályos utcarendszerrel rendelkezhetett.

Korai görög építmény az agóra, illetve a valószínűleg a Kr. e. 6. századra keltezhető Apolló-oszlop, az Artemis-szentély és a *gymnasion*. A Kr. e. 3. századra az agórától északra felépült a *temenos* fala, a görög színház, az északi nagy *stoa*, valamint magában a szentélykörzetben a *nümphaion*.

Aristotelés *Politika* című munkájából ismerjük a városvezetés oligarchikus rendszerét, amiben az alapító görög családok leszármazottai, az *eupatridák* kormányozták a nagyszámú illyr lakosságot.

A Kr. e. 3–2. század illyr háborúi a kalózkodás visszaszorítására bizonyára súlyosan érintették a környék gazdaságát. A római történetírói hagyományban a köztársaság seregeinek megjelenése az Adria keleti partvidékén az ottani görög városok kérésére, azok védelmében történt az illyr/épeirosi veszély ellenében. Ennek, és a makedónok ellen folytatott négy egymást követő háborúnak a zűrzavarossága következtében váltak szépen lassan római protektorátussá az adriai görög városok. Ezek a háborúk végül sorban az illyr, az épeirosi és a makedón királyság vereségével végződtek, így az Adria-menti politikai viszonyok váltakozása révén Apollónia és Épidamnos Kr. e. 228-ban római protektorátus alá került, és a köztársaság flottájának hadi kikötőjeként szolgált a továbbiakban.

Ezt követően az eredeti anyaváros, Korinthos Kr. e. 146-ban elszenvedett veresége is bizonyára hozzájárult az Adria menti gyarmatvárosok önállóságának fokozatos elvesztéséhez. *Civitas libera* jogállású városokként azonban sokáig megtarthatták saját közigazgatási rendszerüket, pénzverésüket és jellemzően görög kultúrájukat. Még az Kr. e. 1. század folyamán is fontos kulturális és gazdasági központként funkcionált mindkét város, bár az akkor már

Dyrrachiumként emlegetett Épidamnos egyre inkább romanizált jelleget öltött. Végül Kr. e. 42-ben Marcus Antonius római kolóniává nyilvánította. Ezzel szemben Apollónia görög központ maradt, híres könyvtárral, színházzal és szobrászműhelyekkel, még Octavianus és Cicero is megfordult a falai között.

A romanizáció évszázados folyamata végül Octavianus Kr. e. 35–33 között folytatott utolsó kalózellenes hadjárata után Illyria provincia létrehozásával végződött.

3. A DÉL-DUNÁNTÚL A KR. E. 4–1. SZÁZADBAN

Az Kr. e. 4–1. század több szempontból is nagy változásokat hozott a Kárpát-medence népeinek életében. Részben új technológiák, részben új népek, részben új fenyegetések megjelenése alakította át a társadalmi, gazdasági, politikai viszonyokat, és hozott magával egy új érárt, a La Tène-korszakot.

Az első svájci lelőhelyéről elnevezett késő vaskori La Tène kultúrát az európai őskorkutatás hagyományosan a kelta néppel köti össze. Az Kr. e. 5. században megkezdődő expanziójuk során a felemelkedőben lévő római állammal is konfliktusba kerültek és Európa jelentős részén megvetették a lábukat, így például a mai Németország, Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, Románia és Magyarország területén is.

A kelták sohasem alkottak egyetlen összefüggő államot, számos kisebb-nagyobb népcsoportjuk lakott az általuk elfoglalt területeken. Feltételezhetően ún. törzsi királyságokban éltek, ezek mindegyikének megvoltak a saját uralkodók, arisztokráciájuk és fontosabb központjaik, amelyek némelyike idővel várossá fejlődött.

Az Kr. e. 5–4. század folyamán zajlott a kelta törzseknek az a terjeszkedése, melynek során először érték el a Kárpát-medence területét. Valamikor a Kr. e. 4. század legelején telepedett le a mai Ausztria és Szlovénia területén a tauriscus törzs (pontosabban a taurisci által vezetett kelta–ligur–stb. törzsszövetség) és olvasztotta magába az Alpok vidékének nem kelta lakosságát.¹³

A kelták megjelenésének második hulláma Illyriában az ún. balkáni hadjáratokhoz köthető. Az ebben részt vevő, és megverten visszafelé vonuló scordisci törzsszövetség, amely a tauriscihoz hasonlóan valószínűleg csak elitjében volt kelta, Kr. e. 279 után megvette lábát a mai Szerémség területén.¹⁴ A római időkben Sirmium néven ismert Sremska Mitrovica (Száva-szentdemeter, Szerbia) hamarosan virágzó központjává vált a lassan terjeszkedni kezdő scordisci területeinek. A törzsszövetség által uralt területek kiterjedése állandóan változott attól függően, hogy éppen hogyan alakultak az illyrekkel, thrákokkal és makedónokkal folytatott harcok. Északi határuk többé-kevésbé állandóan a Dráva lehetett, így a mai Baranya területére nem terjedt ki uralmuk.

Természetesen a Kárpát-medence nem volt lakatlan a kelták bevándorlása előtt sem – kiket találtak tehát a Dunántúlon, amikor megérkeztek ide?

A Kárpát-medence nyugati területei a keltákat megelőző korai vaskor folyamán az ún. Hallstatt kultúra fennhatósága alá tartoznak. A mai Ausztria területén található Hallstatt városkáról elnevezett kultúra hatásai körülbelül az Kr. e. 8. század elején érték el a Dunántúl területét.¹⁵ Fontos megemlíteni, hogy a horvát kutatók egyes területeken már a kora vaskor kezdetétől számolnak a később antik forrásokból névről ismert illyr törzsek jelenlétével. Ez a megfeleltetés némi veszélyt rejt magában, hiszen a vaskor kezdete és az illyr népnév első említése között mintegy ötszáz év telik el.

A Hallstatt kultúrával kapcsolatban a mai napig sok a kérdés, hiszen például egyetlen településüket sem sikerült teljes egészében feltárni. Az a gyér ásatások alapján is megállapítható, hogy legtöbb telepük a korábban a késő bronzkori urnamezős kultúra által is elfoglalt térszíneken jött létre.¹⁶ Mivel elkülöníthetőek síkvidéki és magaslati, sokszor erődített telepeik, feltételezhetünk valamiféle hierarchiát a településszerkezetben és így a kor társadalmában is.

Baranya megyében jelentős lelőhelye a Hallstatt kultúrának inkább a korai időszakában virágzó, Pécs felett magasodó Jakab-hegy erődített települése és hamvasztásos halomsírai, melyek leletanyaguk alapján a Kr. e. 8–6. századból származhatnak.¹⁷ Későbbi, síkvidéki településrészlet ismert Szajk határából, melynek élete inkább a Kr. e. 5–3. századra tehető.¹⁸ Szintén a kultúra későbbi szakaszából származnak Szentlőrinc és Beremend Kr. e. 5–4. századi, immáron inhumációs temetői.¹⁹

¹³ SZABÓ 1971, 14.

¹⁴ SZABÓ 2005, 40.

¹⁵ JEREM 2003, 183.

¹⁶ PÁTEK 1976, 3.

¹⁷ MÁRÁZ 2013.

¹⁸ GÁTI 2009, 65.

¹⁹ JEREM 1968; JEREM 1972.

Bizonytalan az újonnan érkező kelták és az őslakos, ebben a korszakban már általában pannon–illyr néven emlegetett népcsoportok együttélése, egymáshoz való viszonya a Kr. e. 3. századtól kezdve. Érdekes talán a hódítás kifejezés helyett a „latenizáció” vagy „keltizáció” megnevezést használni a lezajlott folyamatokra. Sem a fentebb említettek, sem más dél-dunántúli Hallstatt-kori lelőhelyek nem mutatnak pusztulást, vagy a kulturális hagyományok megszakadását a Kr. e. 4–3. századi kelta „hódítás” időszakában. A korai időszakból továbbá kelta temetkezéseket sem ismerünk a Dunántúl nagy részéről [1. tábla 2].

A fentiek alapján tulajdonképpen nincs okunk a térség Hallstatt népességének zavartalan életét megkérdőjelezni a Kr. e. 4. század folyamán, illetve a Kr. e. 3. század elején. A Somogy megyei nagy területű autópályafeltárások nyomán úgy tűnik, hogy békés, kis csoportokban (családonként?) végrehajtott betelepülésről beszélhetünk.²⁰ Több, korábban a Hallstatt kultúra idején lakott települést a kelta időszakban is használnak, ilyen Regöly, Szalacska vagy éppen Dalj. A sáncátvágások bizonyítják például, hogy a Jakab-hegyi erődítéseket is megújították már a kelta időszakban.²¹

Nyilvánvalóan hatással vannak egymásra az újonnan érkezettek és az „őslakosok”, de ezen hatások mélységét és irányát megállapítani nehézkes. Tudjuk, hogy még az Alföld szkíta népessége is bekapcsolódik a Kárpát-medencei *koiné* létrehozásába,²² és az e-képpen összeolvadó anyagi kultúrák utólagos szétválasztása roppant nehézkes.

A késő vaskor beköszöntével olyan új tárgytípusok jelennek meg, mint az egyenes, hosszú vaskardok, a korongolt kerámia, a La Tène típusú fibulák vagy az üvegáru. Ezek a tárgyak hamar elterjednek, hiszen igényes kivitelű, magas szinten előállított ipari termékekről van szó, így a Kr. e. 3–1. század folyamán a keltizálódás gyorsan zajlik.

Fennmarad viszont néhány kora vaskori (ráadásul jellemzően illyr) viseleti elem, mint például az *astragalos*-öv, amit aztán a kelták is előszeretettel használnak.²³ Kora vaskori edénytípus a *kantharos* is, mely már korongolt változatban a keltáknál is megjelenik.²⁴ Ezeknek a kétfülű ivóedényeknek egyik késői feltámadása éppen a scordisci területekre esik, mely, mint látni fogjuk, más szempontokból is olvasztótégelye volt a helyi, „őslakos” és az „idegen” hatásoknak.²⁵ Jellemző néhány kora vaskori fibulatípus, például az ún. vitézkötéses fibula továbbélése is a kelta uralom alatt.²⁶

Baranya megyében komoly problémát okoz az őslakos és a kelta lakosság közötti viszonyok tisztázásában mind a telepek, mind a temetők kutatottságának alacsony szintje, mely sajnos a Hallstatt és a kelta idősakra is egyaránt jellemző. Mégis, például a Pécs–Hőerőmű lelőhelyen föltárt temetőben megfigyelhető a kora vaskori hagyományok bizonyos fokú továbbélése.²⁷

Az együttélés, illetve a helyi politikai viszonyok kérdései kapcsán fontos megemlíteni, hogy amikor a római hódítások megkezdődnek a vidéken, a források még őslakosként emlegetik az illyreket és a pannonokat is a kelták mellett. A dák Boirebistas ellen zajló római hadmozdulatok kapcsán többször említésre kerülnek még a Kr. e. 1. század első felében is. Az Kr. e. 1. század végére már a principátus hadseregében is szolgálnak illyrek és pannonok, majd Kr. u. 6–9 között zajlik az utolsó számottevő ellenállásuk, az ún. pannon–illyr lázadás, amelyet Traianus sikeresen lever és ezzel befejeződik a terület római uralom alá kerülése.

Ezen kívül mindenképpen figyelemreméltó tény, hogy a Duna menti új provinciát Pannoniának nevezik el, így feltételezhetjük, hogy valamilyen pannon kulturális/politikai tényezőnek még léteznie kellett a római hódítás korában is.

4. FELTÉTELEZETT KAPCSOLATOK AZ ADRIAI-TENGER ÉS A DUNÁNTÚL KÖZÖTT

Nehéz megállapítani, hogy a klasszikus görögség, a tengerparti gyarmatvárosok vagy a hellenisztikus korszak embe-re mennyit tudhatott a Balkán északi részéről vagy a Kárpát-medencéről.

Az Argonauták útjának nevezett útvonal nagyjából K–Ny-i irányban szelhetette át a Balkán-félsziget északi részét és az Isonzo környékén érhetette el az Adriai-tengert. Ez az útvonal valószínűleg már a mykénéi korszaktól ismert volt – az Argonauták balkáni átkelése a Dunán és a Száván való végighajózással járt. Ezt az ókori elképzelések szerint a Duna bifurkációja tette lehetővé, vagyis, hogy két tengerbe ömlik a Balkán-félsziget két oldalán: keleten a

²⁰ NÉMETH 2007, 37.

²¹ MÁRÁZ 2013, 87.

²² SZABÓ 2005, 18.

²³ DIZDAR–TONC 2018, 58.

²⁴ RUSTOIU–EGRI 2011, 101.

²⁵ RUSTOIU–EGRI 2011, 118.

²⁶ SZABÓ 2005, 161.

²⁷ MÁRÁZ 2013, 91.

Fekete-tengerbe, nyugaton pedig az Adriai-tengerbe. Ebből úgy tűnik, mintha sok ismeretük nem lett volna a szárazföld belsejéről.

Valószínű, hogy a tengerparti gyarmatvárosok létrejöttével, majd a hellenisztikus makedón és thrák királyságok kialakulásával a Balkán északi területei is jobban integrálódni tudtak a görög világgal folytatott kapcsolatrendszerbe. Az Alpok és Erdély hegyeinek ásványkincsei, így például a só, kiváló gazdasági alapot szolgáltathattak ehhez.

Az északra irányuló görög kereskedelmi kapcsolatokat bizonyítja a Žirje szigete mellett, Šibenik városától (Horvátország) nem messze előkerült eddigi legészakabbi hellenisztikus hajóroncs maradványai. A 2016-ban folytatott kutatások nyomán kiderült, hogy a Kr. e. 4. században elsüllyedt hajó 125 amphorát, többek között pharosi eredetű darabokat is szállított.²⁸

Említésre méltó még az olasz partokon, a mai Veneto tartományban (Olaszország) fekvő Adria és Spina kereskedővárosok kialakulása és jelenléte, melyek szintén közvetíthették a venéteken, és az Isonzo völgyén át a mediterrán kultúrkör hatásait, termékeit a szárazföld belsejébe.

A tengerparti és szárazföldi illyr területek kezdetektől fennálló kapcsolataiban nincs okunk kételkedni, a kulturális és valószínűleg nyelvi hasonlóságok megkönnyíthették ezek kiépítését és fenntartását. Régészeti leletek alapján egyértelmű, hogy az illyr települési központok gazdasági (politikai?) kapcsolatban álltak egymással, köztük könnyen terjednek például a különböző presztízstárgyak is.

Az egyik ilyen illyr település a histri törzs központjának tartott Nesactium (ma Muntič mellett az Isztriai-félszigeten, Horvátország) lehetett, hiszen az ott föltárt számtalan hellén és itáliai (etruszk) típusú tárgyból egyértelmű, hogy a vaskor folyamán kereskedelmi csomópontként funkcionálhatott.²⁹ Nesactium elitje nyilvánvalóan komoly vagyonra tett szert a (közvetítő) kereskedelemről, ahogy azt a temetőjéből előkerült luxustárgyak, például bronz sisakok, legyezők³⁰ és edények,³¹ fekete és vörösalkos görög import kerámiák is bizonyítják.³²

A Kr. e. 4–2. században (valószínűleg már a kelta kapcsolatok hatására) a mai Sremska Mitrovica környéke válhatott ugyanilyen közvetítőközponttá. Itt görög–illyr–kelta szinkretizmus hatása alatt dolgozó mesterembereket feltételez a kutatás. Továbbá, feltehetőleg itt létezhetett a scordisci törzs pénzverdéje is, ahol makedón mintára ezüstérméket vertek.

Látszólag kissé kiesik ebből a rendszerből a Dél-Dunántúl területe, ám ez részben a korai és késői vaskor fordulójának kutatási hiányosságainak köszönhető. Néhány lelettípust mégis ki lehet emelni a korszakból, ami valamelyest bizonyítja az illyr területekkel való kapcsolatot.³³

A borfogyasztáshoz köthető edények jelenléte alapján feltételezhetjük, hogy a görög szőlőtermesztés és lakomakultúra vívmányai a szárazföld belseje felé is terjedtek. Boroskancsóként interpretálható, a klasszikus görög *oinokhoé* formákat utánzó edények Baranya megye területéről is előkerültek, például a Szajk határában feltárt Kr. e. 5–4. századi településrészletről.

Továbbá, a Kr. e. 4–1. századból ismerünk olyan leletegyütteseket a Dél-Dunántúlról és Szlavóniából, amelyek tárgyai jól példázzák a korszakra jellemző kulturális keveredést. Itt elsősorban a Tolna megyei Szárazd–Regöly, a szerémségi Hrtkovci és a vajdasági Čurug (Szerbia) határában előkerült kincsleleteket kell megemlíteni. Az előkerült nemesfém tárgyak némelyikén megfigyelhető granuláció- és filigrándrót-díszítés, illetve a több szálból font láncok a hellén kézművestechnika termékei, míg a maszkabrázolásos illyr/kelta jellegűek, a kerékszimbólumok pedig egyértelműen a kelta kultúrkörből származnak. Ezen leletegyüttesek készítési helyeként feltételezik a többször említett scordiscus törzsi területet,³⁴ azon belül is talán Sremska Mitrovica lehetett a műhelyközpont.

Néhány kivételtől eltekintve korai görög érméket nem ismerünk a Dunántúlról. Ezzel szemben a Balkánon felemelkedő makedón királyság pénzei viszonylag nagyobb számban kerültek elő a Kárpát-medencéből. Jellemzően II. Philippos, III. Alexandros, Démétrios Poliorkétész és Lysimakhos pénzei kerülnek elő, főleg az Alföldről és Erdélyből.

Néhány makedón pénzt, III. Alexandros, vagy ismertebb nevén Nagy Sándor, egy-egy *statérját* a Dunántúlról és Szlavóniából is ismerjük, például a Somogy megyei Karádról és a horvátországi Vukovárról. A makedón király Kr.e.

²⁸ GRISONIC–RADIĆ ROSSI 2016, 133.

²⁹ Később, a római korban, a *Via Flavia* útvonalán feküdt, méghozzá Tergeste (Trieszt, Olaszország), a venétek egyik nagyobb települése és Dalmatia provincia között.

³⁰ MIHOVIĆ 2013, 203.

³¹ MIHOVIĆ 2013, 243.

³² MIHOVIĆ 2013, 273.

³³ A Kr. e. 8–3. századból származó további tárgyi bizonyítékok összefoglalásán dolgozom jelenleg a PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola keretein belül készülő doktori disszertációmban.

³⁴ SZABÓ 2005, 158.

332–323 között uralkodott és építette ki birodalmát. A tragikus végzetű hadvezér, Pyrrhos épeirosi és makedón király (Kr. e. 307–272) pénze pedig a szerbiai Zimonyból került elő.³⁵

A mediterrán világgal kialakuló kapcsolatok persze nem mindig voltak békések, és néhol inkább rablásnak, semmint kereskedelemnek lehet őket nevezni. Fentebb már utaltam a kelták balkáni hadjárataira, melyek során egészen Delphoi szentélyéig eljutottak Kr. e. 279-ben. A hadjáratok során szerzett értéktárgyak valószínűleg felkeltették az érdeklődést a további beszerzési lehetőségekre, ezek a déli terjeszkedés megállításával inkább katonai szolgálatból származó zsold és kereskedelem révén adódhattak. A Balkánon és a Kárpát-medencében kialakuló kelta közösségek folyamatosan ki voltak téve a görög-római *koiné* hatásainak, akár gazdasági, akár politikai, akár társadalmi szempontból nézzük. Ismertek hellén eredetű tárgyak kelta környezetből is, így például *phialék*, situlák és amphorák bronzból, *oinokhoé* formájú kerámiaedény,³⁶ esetleg görög fegyverzet darabjai.³⁷

A Római Köztársaság utolsó két évszázadának nagymértékű terjeszkedése végül elérte a Száva és a Dráva vidékét is az Adria után. A kialakuló protektorátusok és a provinciák rendszere egyértelműen bekapcsolta a meghódított területeket a birodalom gazdasági vérkeringésébe. A római úthálózat, a postaállomások rendszere, a latin nyelv általános használata mindenképpen megkönnyítette a kulturális-gazdasági hatások terjedését.

Ezt abból a szempontból érdemes megemlíteni, hogy a rómaiak sok esetben ott építik ki kereskedelmi útjaikat, ahol a megelőző évszázadokban is folyt már a forgalom. Az illyr területek kapcsán olyan római utakról érdemes megemlékezni, mint a hosszú hagyományokkal rendelkező, É–D-i irányú Borostyánút, a Nesactiumból induló K–Ny-i *Via Flavia* vagy a szintén K–Ny-i irányú, Dyrrachiumból és Apollóniából induló *Via Egnatia*.

5. ÉRMELELETEK

Az Adria és a Kárpát-medence között fennálló kapcsolatok körüli találgatásokon túlmutatva konkrét bizonyítékot szolgáltatnak számunkra azok a görög érmék, amelyek a fentebb bemutatott különböző gyarmatvárosok verdéiből kerültek ki.

Különösen érdekesek köztük az ún. Apollónia/Dyrrachium típusú érmék, melyekkel a továbbiakban foglalkozom. Ezek az érmék ahhoz képest nem ritkák a Kárpát-medence területén, hogy a kibocsátó gyarmatvárosoktól sok száz kilométeres távolság, magas hegységek és veszélyes folyók választják el. Sajnos sok köztük a szórványként előkerült példány vagy az olyan, amely az előző évszázadok gyűjtőinek tevékenysége révén jutott be a múzeumokba, így előkerülési körülményeikből nem tudunk messzemenő következtetéseket levonni.³⁸

Sajnos sem Apollónia, sem Dyrrachium esetén nem ismerjük az időpontot, amikor saját pénzt kezdtek el verni. Egyelőre egyik település területén sem kerültek elő verőtövek vagy verdére utaló egyéb nyomok. Valószínűsítik továbbá, hogy a Balkán belső területein egykorú másolatok is készülhettek a két város érméiről, amelyek tovább nehezítik a kronológia fölállítását.

Annyi bizonyos, hogy Dyrrachium a *metropolis*, Korinthos pénzét másolja elsőként, melyen pegazus látható, és mindössze egy E betű különbözteti meg az eredetitől, utalva a város görög nevére.³⁹ A kutatás jelenlegi állása szerint a két város csak később, a Kr. e. 4–3. századtól kezdve bocsát ki saját drachmákat, amelyek inentől kezdve Korkyra éremképét másolják, az előlapon borját szoptató tehénrel, a hátlapon négyzetes pajzsmezőben elhelyezkedő csillagszerű vagy florális mintával. Ezt időnként „Alkinoos kertje” néven is emlegetik. A két város érméi közötti különbség egyrészt a ΔYP/ΑΠΟΛΑ rövidítések alapján, másrészt a tehén és a borjú ábrázolásának vizsgálata segítségével állapítható meg. Dyrrachium érméin a tehén balra fordul, és mindkét állat szögletesebb körvonalú, míg Apollónia pénzein a tehén jobbra fordul és lágyabb, kerekesebb körvonalú a borjúval együtt.

Mindkét város pénzeire általában jellemző, hogy a kibocsátás későbbi szakaszaiban veszítenek a súlyukból, elő- és hátlapjukon pedig személynevek, valamint Dyrrachium esetében különböző plusz szimbólumok is megjelennek. A kutatás hagyományosan az egyik nevet a kibocsátás évében *ephoros*ként tevékenykedő előjáró nevével, míg a másikat a verdét működtető *prytanis* tisztviselő nevével azonosítja. Arra nézve, hogy az előlapi vagy a hátlapi név-e az *ephoros*, még nem jutott konszenzusra a kutatás, bár általában a hátlapi nevet tartják az előjárónak.⁴⁰

³⁵ A források értesítenek róla, hogy hadjárataiban kelta harcosokat is alkalmazott, így tulajdonképpen meglepő, hogy érméi nem jelennek meg nagyobb számban a Kárpát-medencében (ERRINGTON 1990, 243).

³⁶ RUSTOIU–EGRI 2015, 119.

³⁷ SZABÓ 2005, 83.

³⁸ Lásd például TORBÁGYI 1990.

³⁹ META 2012, 21.

⁴⁰ A vitáról bővebben lásd PETRÁNYI 2008.

A feliratokon megjelenő nevek egymást követő sorrendje alapján a kutatók igyekeztek egy relatív kronológiát fölláttatni a kibocsátott és ismert érmék között, feltételezve, hogy a nevek tulajdonosai évente váltották egymást, ahogy az a hellén városok tisztviselőinél szokás volt. Ahogy fentebb már említettem, a két város pénzverésének végét biztosan meghatározni nem lehet, de legtöbbször az Kr. e. 1. század közepére teszik. Ettől a munkahipotézisnek tekinthető *terminus ante quem* időponttól visszafelé számítva alakított ki az ismert típusokból egy sorozatot Petrányi Gyula [3. tábla 1].⁴¹

Újabbban a fentiek cáfolataként Albana Meta munkáiban több megfontolandó szempontot is felvetett a két város, főleg Dyrrachium pénzverésével kapcsolatban. Véleménye szerint az ókori pénzverési gyakorlat sosem produkált egy éven belül egységes termelést, hanem a rendelkezésre álló nyersanyag függvényében készültek új pénzek. Ez tehát azt jelentené, hogy nem valószínű az egy évben való kibocsátása az ugyanazon neveket viselő érmék tömegének sem.⁴²

Az Albana Meta által a Dyrrachium eddig ismert drachmáin végzett összehasonlító vizsgálat azt is kimutatta, hogy a négy leggyakoribb előlapi névhez (Silanos, Philón, Xenón és Meniskos) a hátlapi nevek, illetve az előlapi szimbólumok változatossága alapján mintegy 290 külön verőtövet kellett készíteniük a városban. Valóban szokatlan dolog lenne, ha mindezt mindössze négy év leforgása alatt gyártották volna le [3. tábla 2].⁴³

Ezzel összefüggő probléma, hogy egyes előlapi nevek esetlegesen nem egy vagy két eltérő hátlapi névvel, hanem helyenként 8–12 más személlyel együtt szerepelnek az érméken, ami a hagyományos feltevés szerint azt jelentené, hogy ezek az *ephorosok* 8–12 évig viseltek előljárói tisztséget.⁴⁴

Továbbá, egyelőre semmiképpen sem jelenthetjük ki, hogy ismerjük az összes valaha Dyrrachium és Apollónia városában kibocsátott érmét, vagyis a nevek alapján felállított lista mindig pontatlan lesz, hiszen bármikor előkerülhet egy eddig ismeretlen névvel vagy névpárral ellátott példány. Eddig nagyjából 600 kombináció ismert, ami szintén megdöbbentően nagy ahhoz képest, hogy a pénzverés körülbelül csak 250 éven keresztül zajlott a két városban.

Mivel Dyrrachium érméi a tengerparton és a Balkán belsejében római köztársaságkori és más görög városok pénzeivel együtt is előfordulnak, ezért Albana Meta a vegyes leletegyüttesek alapján készítette el a település pénzverésének hozzávetőleges periodizációját. Ebből az is kitűnik, hogy egy mindössze 30–50 éves periódusban készültek a város érméi a legnagyobb számban [2. tábla 2].

Mindenképpen szót kell még ejteni az Apollónia/Dyrrachium típusú érmekincsek földrajzi elterjedéséről. Az ismert érmeegyüttesek elhelyezkedését vizsgálva két dolog mindjárt szembeötlő. Egyrészt, hogy az érmekincsletek, mint sok más kulturális hatás is, a folyóvizek mentén terjednek látványosan. Valószínűleg a korabeli közlekedés a folyók mentére korlátozódott, ez különösen igaz lehetett a Balkán nehezen áthágható hegyei között.⁴⁵

Másrészt szintén látványos az érmekincseknek a Dunántúl területén tapasztalható hiánya. Ez természetesen fakadhat abból a tényből, hogy a terület kutatottsága komoly hiányosságokat mutat a témára vonatkozóan [2. tábla 1].

5.1. Jakab-hegy

1992. szeptember 10-én egy bejelentés alapján Maráz Borbála a Jakab-hegyi erődön belül ásatással próbálta hitelesíteni egy ezüst érmeegyüttes előkerülési helyét. Az érmék egy illegális fémkeresős tevékenységének nyomán kerültek elő, négy doboznyi, főleg késő bronzkori és Hallstatt-kori kerámiatöredék társaságában. Az ezekkel együtt beszolgáltatott néhány apró vastárgy és pár korongolt kerámiatöredék LT D korú.⁴⁶ A hitelesítés során 37 cm mélységből került elő egy további érme. Valószínűsíthető, hogy a múzeumba nem került be a teljes kincslet, eredeti nagyságáról így nincsenek információink.

A Janus Pannonius Múzeumba végül beszállított érmék összetétele szerint 21 darab Apollónia és 21 darab Dyrrachiumból származó drachmáról beszélhetünk. A görög pénzekkel együtt három római köztársaságkori denarius is előkerült, de ez utóbbiakkal jelen tanulmányban nem kívánok bővebben foglalkozni.

Az érmék restaurálása 1998-ban történt meg, a Janus Pannonius Múzeum nyilvántartásában az 1/92., 3/92., 4/92. és 5/92. gyarapodási számokon szerepelnek. Sajnos, utólag már nehéz megállapítani, hogy milyen rendezőelv szerint lettek csoportosítva, kivéve az 5/92. szám alatt együtt szereplő római érméket.

⁴¹ PETRÁNYI 2008.

⁴² Már jelenleg is összesen több mint 12 ezer darab Apollóniából vagy Dyrrachiumból származó érmét ismerünk a Balkán területéről.

⁴³ META 2012, 31.

⁴⁴ META 2012, 30.

⁴⁵ A Drina folyó mentén a mai Albánia területétől viszonylag egyenesen el lehet jutni észak felé, egészen a Száváig.

⁴⁶ MARÁZ 2013, 88.

A legtöbb érme rendkívül kopott állapotban van, így a feliratok nagyon nehezen olvashatóak, holott ez kulcsfontosságú lenne a pénzverés szakaszaiban betöltött helyük megállapítása szempontjából. Az alábbiakban megkísérlem csoportosítani őket a rajtuk látható nevek alapján.

A Dyrrachium városából származó 21 érméből gyakoriak az előlapon Meniskós névvel jelzett darabok, kettőn elég pontosan olvasható a felirat [10. tábla 1; 11. tábla 1]. Ezen kívül a töredékesen olvasható MENI/ΝΙΣΚΟΣ feliratok is valószínűleg ugyanezen típusba tartozó érmeket jelölnek, ebből még három példány szerepel az érmék között [10. tábla 3–4; 12. tábla 4]. Hátlapjukon rendszerint Lykiskos és egy esetben talán Dionysios neve szerepel [10. tábla 3]. Meniskós pénzei Petrányi beosztása szerint a pénzverés lezárása előtti harmadik sorozathoz tartoznak.⁴⁷

Leggyakoribbak az előlapon Philón névvel jelölt darabok: jól olvasható 10 érmén [10. tábla 2; 11. tábla 3–4; 12. tábla 1, 2–3; 13. tábla 1–2; 14. tábla 1–2; 15. tábla 1], és valószínűleg ide tartozik még két töredékes LQN feliratú példány is [11. tábla 2; 14. tábla 3]. A felirat kísérője több esetben is egy napsugárkoronás Hélios-fej [14. tábla 1a]. Hátlapjukon egy kivétellel mindig Meniskos neve szerepel. A kivételt képező példány felülete rendkívül kopott, halványan egy Λ betű látszik rajta, így a hátlati név talán Nikyllos lehet.

Az [13. tábla 7] érme előlapi felirata szinte olvashatatlan, egyedül a Ξ betű vehető ki rajta. A hátlapján olvasható ΑΓΑΘΙ név alapján viszont a Xenón–Agathionos típusba tartozik. Ugyanide sorolható még esetleg egy másik érme [15. tábla 2] is, amelynek előlapján kivehető a ΝΩΝ felirat-töredék, így talán Xenón névvel jelzett példány lehet.

Talán Silanos neve szerepel egy érmén [13. tábla 4], ahol az előlapon egy ΣΙ betűpár viszonylag jól kivehető, folytatása viszont elmosódott, talán Λ vagy Ν lehet.

A Jakab-hegyi leletben Apollónia pénzei között sokkal nagyobb variációban szerepelnek a különböző érmetípusok. Némelyikük rendkívül kopott, így nehéz megmondani, hogy egyáltalán milyen nevek voltak rajtuk eredetileg.

Az egyik példány, az előlapján olvasható ΚΑΝΔΡΟ töredék alapján, a Nikandros által kibocsátottak közé tartozhat. Hátlapján talán egy Λ vagy Ν betű látható még – utóbbi esetben a szokásos párja, Andriskos neve szerepel rajta [7. tábla 1]. Petrányi beosztása szerint Nikandros érméit a lezárás előtti kilencedik sorozatban bocsátották ki.

Egy példányon világosan kivehető Aristón neve [9. tábla 3]. Talán ide tartozik még egy [5. tábla 1], töredékesen olvasható, (Ι)ΣΤΩΝ feliratú darab is, melynek hátlapján mindössze egy Ν betű vehető ki. Amennyiben ezek hátlapján Lysénos neve szerepel, akkor Petrányi beosztása szerint a pénzverés záródása előtti nyolcadik sorozatba tartoznak. Ha Aineias neve szerepel a hátlapon, akkor a harmadik sorozatban bocsátották ki őket.

Egy példányon az ΕΝΟΚΛΗΣ felirat valószínűleg Xenoklés neve lehet, ezt megerősíti a hátlapon olvasható ΧΑ töredék, mely feltehetően Khairénos nevének kezdete [8. tábla 1]. Ez a névpár jól ismert Apollónia pénzein, az általuk kibocsátott érmék Petrányi beosztása szerint a hetedik sorozatba tartoznak.

Három érmével képviseli magát Nikénos, ezek hátlapján a ΥΤΟΒΟ/ΛΟΥ betűk alapján valószínűleg Autoboulos neve szerepel [4. tábla 2; 5. tábla 3; 8. tábla 4]. Ez a típus Petrányi beosztása szerint a záródás előtti ötödik sorozathoz tartozik.

Három példányon [4. tábla 3; 5. tábla 2; 8. tábla 3] Timénos neve lehet töredékes ΙΜΗΝ/ΜΗΝ formában, míg az egyik érmén [6. tábla 3] mindössze az Μ betű olvasható, hátlapjukon viszont valószínűleg Damofóntos neve szerepel a ΔΑΜ/ΔΑΜΟ/ΩΝΤΟΣ betűk alapján. Ezzel a névpárral jelzett érmék Petrányi beosztása szerint a záródás előtti negyedik sorozatból származnak.

Az egyik leggyakoribb (és a legjobban olvasható) a Sósikratés névvel fémjelzett típus, ebből is három darab van a kincsben. [6. tábla 2–3; 9. tábla 2] Valószínűleg szintén ebbe a típusba tartozik két töredékes ΚΡΑΤ(Η) [4. tábla 1; 5. tábla 4], illetve két további (Τ)ΗΣ felirattal ellátott darab is [7. tábla 2, 4]. Hátlapjaikon a ΚΩ/ΩΝΟΣ betűk alapján valószínűsíthetően Nikónos neve szerepel. Kivételt képez ez alól egy példány, ahol a ΚΡΑΤ előlapi felirathoz ΟΥΛΟ(Υ) hátlati névrészlet tartozik [5. tábla 4b], amelyet nem sikerült azonosítanom az eddig ismert listák alapján. Sósikratés érméi Petrányi beosztása szerint a pénzverés lezárása előtti második sorozathoz tartoznak.⁴⁸

Kettő példány előlapján Aristén, hátlapján valószínűleg Mnasias neve szerepel [6. tábla 1; 9. tábla 1]. Ez a típus Petrányi beosztása szerint az apollóniai pénzverés utolsó sorozatába tartozik.

A fennmaradó érmén [7. tábla 3] mindössze az ΙΑ előlapi betűk és az ΟΥ hátlati töredék kivehető, ez alapján pedig nem sikerült típusba sorolnom.

Érdekesége a Jakab-hegyről előkerült leletegyüttesnek, hogy bár a legtöbb vegyes összetételű pénzleletben Dyrrachium érméi vannak túlnyomó többségben, itt egyforma arányban szerepelnek a két város által kibocsátott drachmák. Természetesen, mivel nem ismerjük a teljes együttest, nem lehet megmondani, hogy ez a földbe kerülésükkor is így volt-e.

⁴⁷ PETRÁNYI 1996, 3. tábla.

⁴⁸ PETRÁNYI 1996, 1. tábla.

5.2. Pellérd

2016. november 3-án Pellérd–Sportpálya lelőhelyen egy Apollónia Illyria gyarmatvárosából származó ezüstérme került elő. A Janus Pannonius Múzeum engedéllyel rendelkező fémkeresős munkatársa terepbejárás során gyűjtötte a leletet.⁴⁹ A kérdéses érme egy kitűnő állapotban megőrződött drachma, mely mint láttuk, a város általánosan használt pénze volt az Kr. e. 3. századtól kezdődően.

A lelőhely korábban ismeretlen volt, néhány nappal később sor került a hitelesítésére és a nyilvántartásba vételére is. A többi innen származó lelet nagy része őskori, római és középkori kerámiatöredék, illetve római fibulák és érmék, továbbá középkori gyűrűk.⁵⁰ Sajnos az összegyűjtött őskori kerámiaanyag nem köthető a vaskorhoz, így sem az illyr/pannon, sem a kelta hagyatékhoz.

Előkerült viszont Pellérd környékéről az 1960-as években egy magányos kelta kori temetkezés, mely a fibulák alapján a Kr. e. 4–3. század fordulójára keltezhető.⁵¹

Ez a Pellérdről előkerült drachma nemcsak a lelőhelye miatt egyedülálló a vizsgált érmék között, hanem felirata is egyedi. Amint láttuk, a Jakab-hegyi, Apollóniából származó érméken egyszer sem szerepel Agias neve az előlapon. Ismert viszont ez a név más balkáni, Kárpát-medencei lelőhelyekről, például Doboz, Zaklopača (Szerbia) és Drăgești (Románia) érmeleleteiből nagyobb számban kerültek elő nevével fémjelzett pénzek.⁵² Előlapjuk ΑΓΙΑΣ és hátlapjuk ΕΠΙΚΑΔΟΥ felirata alapján ezek a város pénzverésének utolsó szakaszából származnak, Petrányi beosztása szerint az ilyen típusú érméket az apollóniai pénzverés lezárása előtti hatodik sorozatban bocsátották ki [3. tábla 3A–B].⁵³

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Az alábbiakban összefoglalom a két vizsgált érmeleletből levonható következtetéseket. Az érmék előkerülési körülményei miatt ezeket a következtetéseket sajnos többnyire csak általánosságban lehet megfogalmazni.

6.1. A Dunántúlra vezető út

Arra nézve sajnos nincs sok információnk, hogy miként jutottak el ezek a pénzek ekkora távolságra. Ahogy fentebb már szó esett róla, viszonylag keveset tudunk az Adria és a Kárpát-medence között fennálló kulturális–gazdasági–politikai kapcsolatokról, bár létezésükben nincs okunk kételkedni.

Természetesen könnyen elképzelhető, hogy kereskedelem útján jutottak el a Kárpát-medencébe ezek az érmék. A Kr. e. 3–1. századi Európában a pénzforgalom már a mindennapi élet része, már több kelta királyság/törzs is saját pénzt veret.⁵⁴ A fentebb már említett scordisci törzs például lovas alakokkal jelölt ezüstérméket hozott forgalomba, amelyek talán Sremska Mitrovica oppidumában készülhettek. Ez esetben kérdés, hogy mi szükség volt több száz kilométeres távolságból idegen pénzt hozni a Dunántúlra, ha kéznnyújtásnyira létezett egy másik pénzbeszerzési lehetőség is.

Az viszont biztos, hogy ilyen környezetben, ahol a pénz már valóban közismert jelenség volt, az ezüstből készült érmék vásárlóértéke meglehetősen nagy lehetett.

Nehéz lenne megmondani, hogy egyenesen a kibocsátó városból vagy esetleg egy/több közvetítőn keresztül érnek el végül ezek az érmék a Kárpát-medencébe. Ha feltételezzük, hogy a Száva és Dráva mentén valamennyire fennmaradt a kora vaskor végének illyr eredetűnek feltételezett „öslakos” népessége, ahogy azt a keltizálódás kapcsán kifejtettem, akkor a Kelet-Balkán többi illyr területén keresztül a part menti városokkal való kapcsolat nem ütközhetett nagy akadályokba.

Arról csak találgathatunk, hogy mit vásároltak meg ezekkel az érmékkel, ha valóban kereskedelem révén kerültek el Baranyába. A történetírói hagyomány szerint a pannon területek exportcikkei a Kr. e. 6–5. század környékén a lovak, a római hódítás környékén található erdőkből származó áruk és a gyógynövények voltak, valamint jelentős

⁴⁹ Itt szeretnék köszönetet mondani Gábor Olivérnek (régész, JPM), aki felhívta a figyelmemet az előkerült érmére, illetve Hegedüs Gábornak, aki a leletet beszolgáltatta a múzeumunknak.

⁵⁰ Pellérd környékének régészeti topográfiája jelenleg egy, a Pécsi Tudományegyetemen készülő szakdolgozat témája. Előfordulhat, hogy a leletanyag alapos feldolgozása után kiderül, hogy van Kr. e. 3–1. századi kerámiaanyag, vagyis esetleg egy erre korszakra tehető település is.

⁵¹ MARÁZ 2013, 84.

⁵² PETRÁNYI 1996, 1. tábla.

⁵³ PETRÁNYI 1996, 1. tábla.

⁵⁴ SZABÓ 2005, 152.

átmenő forgalmat bonyolított a Borostyánúton Észak- és Dél-Európa között. Korabeli eszközökkel kitermelhető ásványkincsekben viszont nem bővelkedett a Dél-Dunántúl, és a Borostyánúttól is viszonylag messze található.

Más Kárpát-medencei, főleg Erdélyből előkerült Apollónia/Dyrrachium típusú érmeleletek kapcsán korábban már fölmerült, hogy esetleg a VI. Mithridates pontusi király ellen Kr. e. 88–63 között folytatott római hadjáratok következtében kerülhettek a területre.⁵⁵ A római fennhatóság alá került görög városok pénzeit talán arra használhatták, hogy a pontusi királysággal szomszédos balkáni területeket felbolydítsák, és a helyi kelta/illyr/pannon/dák/thrák népességet megfizessék némi szabotázsra. Ez valamennyire azt is megmagyarázná, hogy jelenlegi ismereteink szerint miért a Balkán keleti területein, a Fekete-tengerhez közelebb eső részeken sűrűsödnek az egyébként a nyugati partról származó érmeleletek, hiszen nyilván az ottani népességet igyekeztek jobban bevonni a VI. Mithridates elleni akciókba.

Ha valóban a balkáni helyzet destabilizálására használták fel a görög városok pénzeit, akkor talán egy ebben résztvevő helyi harcos zsoldja lehetett valamikor a Jakab-hegyi érmekincs.

6.2. A földbe kerülés okai

Az elrejtés okairól csak találgathatunk, ahogy bármilyen más érmelelet esetén is. Előfordulhat, hogy ellenséges támadás elől igyekeztek biztonságba helyezni a vagyonukat, ám az érmekincs hiányos előkerülése miatt nem tudhatjuk, mekkora összegről lehetett szó eredetileg.

Mivel mindkét vizsgált lelet tulajdonképpen szórványként került elő, így nehéz bármit mondani a földbe kerülésük idejéről és körülményeiről. A Jakab-hegyi erődítmény vagy a környékén található erődítmelen telepek ostromáról, feldúlásáról sem régészeti, sem történeti információink nem maradtak fenn, így nem köthetjük a viszonylag nagyszámú érme elrejtését valamilyen harci cselekményhez vagy stresszhelyzethez, ahogy azt általában szokták.

A Jakab-hegyi erőd belső területéről a kelta időszakból csak néhány szórványlelet és a legfelső, erózió által bolygatott rétegében kerámiatöredékek ismertek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a telep élete a kelta időszakban nem lehetett olyan intenzív, mint korábban.⁵⁶ Ezt szem előtt tartva talán érthető, hogy miért pont itt rejtették el az érmeket – ha ritkán használt területről volt szó, kisebb lehetett az esélye a pénzek véletlen fölfedezésének, viszont elrejtői remélhették, hogy nagyobb biztonságban lesz az erőd falán belül, mint azon kívül, ha valóban valamilyen harci cselekmény miatt következett be a deponálásuk.

A meglévő 45 érme ezüsttartalma elég jelentős, összsúlyuk körülbelül 104 g, vagyis több mint 10 dkg. A körülmények ismeretlensége miatt azonban nem értelmezhetjük raktárleletként a Jakab-hegyi együttest. Ugyanígy, mivel az előkerülésük problémás, és a teljes kincs sem ismert, nem tarthatjuk egyértelműen a forgalomból kivont pénzmagnak, melyet azzal a céllal rejtettek el, hogy így inflációt idézzenek elő, holott ez is gyakran fölvetődik más depóleleteknél.

Habár a pénzleletek kapcsán viszonylag ritkán kerül szóba, mégis érdemes megemlékezni a másféle depókkal kapcsolatban általánosan említett rituális okokról. Feltehetjük akár azt is, hogy az érmeket áldozati ajándékként ajánlották föl valamilyen alkalomból. A tiszta ezüsből készült érmék, ráadásul állatábrázolásokkal ellátva, isteneknek is megfelelő ajándékok lehettek. Mind a kora vaskori (illyr/pannon), mind a kelta korszakból ismerünk áldozati felajánlásként interpretálható leleteket, illetve a történetírók híradása szerint is hozzátartoztak ezek a rítusok a korabeli valóságához. A fentebb említett Száraz–Regöly határában, a Kaposbozótól előkerült „ezüstkincset” is valószínűleg áldozati fölajánlásként rejtették el a mocsaras, vízjárta területen.

6.3. Kormeghatározás

Általában elmondható az Apollónia/Dyrrachium típusú érméről, hogy sok köztük a rontott veret és a feliratuk sokszor nehezen olvasható. Ahogy azt Torbágyi Melinda megállapította, az érmék erősen kopott állapota nem feltétlenül a hosszú használatból, hanem inkább az elnyűtt verőtövekből következik.⁵⁷ Sajnos éppen e kopottság nehezíti meg a Jakab-hegyről előkerült érmék típusba sorolását, hiszen több példányon olvashatatlanok a nevek.

Mivel ahogy fentebb utaltam rá, a két város pénzverésének felső kronológiai határa nem ismert, így a görög érmék alapján biztosan csak annyi lenne megállapítható, hogy a két lelőhelyről előkerült érmék valamikor az Kr. e. 2. század végén, vagy az 1. század folyamán készülhettek. Ha elfogadjuk Petrányi beosztását, akkor főleg a Dyrrachiumból származó érmék esetében a legutolsó néhány év termékeiről van szó.

⁵⁵ TORBÁGYI 2008, 227.

⁵⁶ MARÁZ 2013, 87.

⁵⁷ TORBÁGYI 1990, 3.

Meg kell említeni Dyrrachium érméinél az előlapon szereplő szimbólumokat, amelyeket Meta kutatása nyomán az egy időben dolgozó mesterek megkülönböztető jeleinek is tarthatunk.⁵⁸ Ez a kronológia szempontjából azt jelentené, hogy a különböző névpárokkal jelölt érméket nem kell külön évek termékének tekinteni, vagyis a Petrányi-féle beosztás is érvényét veszítené.

A kincslelet keltezéséhez kis segítséget nyújt az eddig nem részletezett három római denarius. Ezeknek a köztársaság kori pénzeknek a jelenléte sem nagy meglepetés az Kr. e. 1. század folyamán a Kárpát-medencében, hiszen sokszor fordulnak elő az Apollónia/Dyrrachium típusú érmeegyüttesekben (például Drageštiből, Somesul Gradból és Cermei Somoseiből Romániában, Vukovárról Horvátországban),⁵⁹ különösen azok kibocsátásának utolsó néhány évtizedében. A VI. Mithridates vagy éppen Boirebistas dák uralkodó ellen folytatott Kr. e. 1. századi római hadmozdulatok kísérőjelenségeként ugyanúgy eljuthattak a Kárpát-medence őslakosainak kezébe, mint a görög gyarmatvárosok pénzei.

A háromból két érme mindenesetre időben könnyen köthető lehet a Balkánon az Kr. e. 90–80 években zajló római hadmozdulatokhoz. Az előlapon korinthusi sisakot viselő Mars, a hátlapon a bikát hajtó szárnyas Victoria és CN·LENT felirattal ellátott példányt az Kr. e. 89–88 évek környékén bocsátották ki [16. tábla 1, 3]. A másik, előlapján Tatus király fejével és SABIN felirattal, hátlapján a két fegyveres által körbevett Tarpeia alakjával és L·TITVRI felirattal ellátott példány is ugyanezekre az évekre jellemző.

A harmadikat viszont az előlapon szereplő, korinthusi sisakot viselő Mars-fej, illetve a hátlapon látható istenhármas, Iuno, Jupiter és Minerva alakja alapján az Kr. e. 112–110 években bocsáthatták ki [16. tábla 2]. Torbágyi azonban felhívta a figyelmet arra, hogy éppen az ezekben az évtizedekben, Kr. e. 109 és Kr. e. 79 között vert római denariusok jelenléte a görög pénzek mellett nem megbízható keltezési szempontból, hiszen olyan nagy számban gyártott típusokról van szó, melyek még a principátus elején is forgalomban voltak.⁶⁰

A fentiek alapján azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az érmelelet földbe kerülése nem történhetett meg Kr. e. 88 előtt, még akkor sem, ha a görög pénzek záródátumát nem ismerjük.

7. ÖSSZEGZÉS

Összegzésként annyit megállapíthatunk, hogy a tanulmányban tárgyalt pellérdi és Jakab-hegyi Apollónia/Dyrrachium típusú érmeleletek bizonyítékként szolgálnak a Dél-Dunántúl és az Adria-menti görög városok között fennálló kapcsolatokra. Sajnos azonban ezeknek a kapcsolatoknak a mélységét, milyenségét nem segítenek tovább pontosítani. A rendelkezésünkre álló adatokból egyelőre nem lehet megállapítani, hogy kik és mire használták ezeket az érméket. Földbe kerülésük időpontja és okai ismeretlenek, különösen mivel nem hiteles ásatásokból származnak. Relatív kronológiájuk és a velük együtt előkerülő római érmék alapján valamikor az Kr. e. 1. század folyamán kerülhettek a Dél-Dunántúl területére, valószínűleg még a térséget érintő római hadjáratok előtt.

Irodalom

- CAMPBELL et al. 2018 = Campbell, P. B. – Smith, D. M. – Royal, J. G. – Begley, C. T. – Zdraković, P. – Irwin, D.: Developing Maritime Archaeology Education and Outreach in the Balkans: The Illyrian Coastal Exploration Program's Field Schools in Albania, Croatia, and Montenegro. In: *Bridging the Gap in Maritime Archaeology: Working with Professional and Public Communities*. Ed.: Bell, K. Oxford 2018, 121–146.
- DELOUIS et al. 2007 = Delouis, O. – Lamboley, J.-L. – Lenhardt, P. – Quantin, F. – Skenderaj, A. – Verger, S. – Vrekaj, B.: La ville haute d'Apollonia d'Illyrie: étapes d'une recherche en cours. In: *Épire, Illyrie, Macédoine... Mélanges offerts au Professeur Pierre Cabanes*. Ed.: Berranger-Auserve, D. [Collection ERGA. Recherches sur l'Antiquité 10.] Clermont-Ferrand 2007, 37–54.
- DIZDAR–TONC 2018 = Dizdar, M. – Tonc, A.: Not just a belt: astragal belts as part of Late Iron Age female costume in the south-eastern Carpathian Basin. *Starinar* 68 (2018), 47–63.
- ERRINGTON 1990 = Errington, R. M.: *A history of Macedonia*. New York 1990.

⁵⁸ META 2012, 33.

⁵⁹ TORBÁGYI 1990, 10–11.

⁶⁰ TORBÁGYI 1990, 11.

- GÁTI 2009 = Gáti Cs.: A szajki (Baranya megye) kora vaskori telep kulturális kapcsolatai. In: *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összefövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21.* Szerk.: Ilon G. Szombathely 2009, 65–77.
- GRISONIC–RADIĆ ROSSI 2016 = Grisonic, M. – Radić Rossi, I.: Two lāsana from the 4th century BC shipwreck at the island of Žirje, Croatia. *Skyllis* 16/2 (2016), 132–135.
- JEREM 1968 = Jerem, E.: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. *ActaArchHung* 20 (1968), 159–208.
- JEREM 1972 = Jerem E.: Késővaskori sírletek Beremendrő (Baranya megye). *JPMÉ* 16: 1971 (1972), 69–90.
- JEREM 2003 = Jerem E.: A korai vaskor a Dunántúlon: A Hallstatt-kor. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Szerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 183–191.
- JEVTIĆ–RUŠEVLJAN 2006 = Jevtić, M. – Ruševljan, V. D.: Silver Jewelry of Hellenistic and Celtic Type from Hrtkovci in Srem. *Starinar* 56 (2006), 291–307.
- KIRIGIN 2009 = Kirigin, B.: Ancients Greeks in Croatia. In: *Croatia. Aspects of Art, Architecture and Cultural Heritage.* Ed.: Norwich, J. J. London 2009, 20–31.
- KIRIGIN 2018 = Kirigin, B.: Pharos, Greek Amphorae and Wine Production. In: *Paros IV: Paros and its Colonies. Proceedings of the Fourth International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades: Paroikia, Paros, 11–14 June 2015.* Ed.: Katsonopoulou, D. Athens 2018, 397–419.
- MARÁZ 2013 = Maráz B.: Pécs története a késő bronzkortól a római foglalásig. In: *Pécs története I. Az őskortól a püskőség alapításáig.* Szerk.: Visy Zs. Pécs 2013, 69–92.
- META 2012 = Meta, A.: Names and mintmarks at the mint of Dyrrachium (c. 270–60/55 BC): A case study. *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 158 (2012), 21–38.
- MIHOVIĆ 2013 = Mihović, K.: *Histri u Istri. Željezo doba Istre.* [Monografije i Katalozi 23.] Pula 2013.
- NÉMETH 2007 = Németh P. G.: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a vaskorban. Kr.e. 8. század–Kr.u. 1. század. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán (Zamárdi és Ordacsehi között).* Szerk.: Belényes K. – Honti Sz. – Kiss V. Budapest 2007, 35–40.
- PETRÁNYI 1996 = Petrányi, Gy.: Relative chronology of the drachms of Apollonia and Dyrrachium in the final period of minting. *NumKözl* 94–95:1995–1996 (1996), 3–18.
- PETRÁNYI 2008 = Petrányi, Gy.: Which name represents the eponymous magistrate on the drachms of Apollonia and Dyrrachium? *NumKözl* 106–107:2007–2008 (2008), 75–82.
- PETRÁNYI 2010 = Petrányi, Gy.: Cow-calf type Greek-Illyrian drachms from Apollonia and Dyrrachium: Chronological questions. *Abgadiyat* 5 (2010), 28–32.
- PICARD 1986 = Picard, O.: Illyriens, Thraces et Grecs. La monnaie dans les rapports entre populations grecques et non grecques. *Iliria* 16 (1986), 137–144.
- RUSTOIU 2012 = Rustoiu, A.: The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. In: *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 7–9 October 2011.* Ed.: Berecki, S. Târgu Mureş 2012, 357–390.
- RUSTOIU–EGRI 2011 = Rustoiu, A. – Egri, M.: *The Celts from the Carpathian Basin between Continental Traditions and the Fascination of the Mediterranean. A Study of the Danubian Kantharoi.* [Ethnic and Cultural Interferences in the 1st Millenium B.C. to the 1st Millennium A.D. 17.] Cluj-Napoca 2011.
- RUSTOIU–EGRI 2015 = Rustoiu, A. – Egri, M.: The Celts from the eastern Carpathian Basin and their connections with the Mediterranean. Import, imitation and adaptation. In: *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World.* Eds.: Gustin, M. – David, W. [Schriften des Kelten-Römer-Museums Manching 9.] Manching 2015, 117–128.
- SZABÓ 1971 = Szabó M.: *A kelták nyomában Magyarországon.* [Hereditas] Budapest 1971.
- SZABÓ 2000 = Szabó M.: A kelták aranya. In: *A Magyar Nemzeti Múzeumi őskori aranykincsei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban.* Szerk.: Kovács T. – Raczky P. Budapest 2000, 109–115.
- SZABÓ 2005 = Szabó M.: *A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében.* [Bibliotheca Archaeologica] Budapest 2005.
- TORBÁGYI 1990 = Torbágyi M.: Egy ismeretlen lelőhelyű dyrrhachiumi éremkincs Magyarországról. *NumKözl* 88–89:1989–1990 (1990), 3–12.
- TORBÁGYI 1991 = Torbágyi M.: Griechisher Münzaumlauf im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 43 (1991), 25–55.
- TORBÁGYI 2008 = Torbágyi, M.: Hoard fragments of Illyrian drachms in the Coin Cabinet of the Hungarian National Museum. In: *Miscellanea numismatica antiquitatis. In honorem septagenarii magistrii Virgilii Mihailescu-Bîrliba oblata.* Eds.: Spinei, V. – Munteanu, L. Iaşi 2008, 221–228.

- VASIĆ 1995 = Vasić, R.: Silver Jewelry of the 4th century in the central Danubian Basin. The Čurug Hoard. In: *Silver Workshops and Mints*. Eds.: Popović, I. – Cvjetićanin, T. – Borić-Brešković, B. Beograd 1995, 83–90.
- ZANINOVIĆ 2004 = Zaninović, M.: Antički Grci na Hrvatskoj obali. *Arheološki radovi i rasprave* 14 (2004), 1–57.
- ZANINOVIĆ 2005 = Zaninović, M.: The ancient Cultural Unity between the Central Adriatic Littoral and the Delmatian Hinterland. In: *Akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva. Zagreb 5.-8. V. 2003. Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici* Eds.: Sanader, M. – Rendić Miočević, A. Zagreb 2005, 275–280.

MIRA MAJDÁN

Forgotten silver Greek coins in the collection of the Janus Pannonius Museum in Pécs

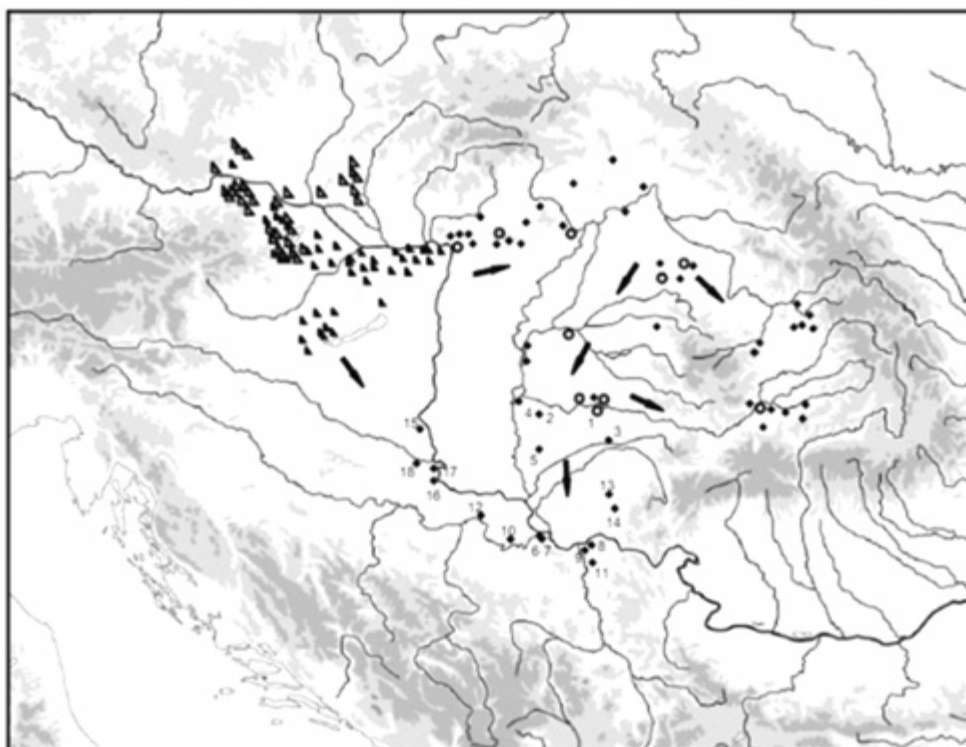
Contacts between the Mediterranean and continental Europe in prehistory have always been in the focus of debate: their direction, nature, frequency and the facilitating parties are little known. It is, however, without question that during the 2nd–1st centuries BC a large number of Greek coins arrived in the Carpathian Basin, mainly from colonies on the eastern shores of the Adriatic Sea. The numerous drachma type coins mostly originated from two cities: Apollonia Illyria and Épidamnos/Dyrrachium. These two cities lost their independence to the growing Roman Republic at the end of the 3rd century BC but, as privileged *civitas liberae*, continued to mint their own Greek coins well into the 1st century BC.

This paper presents the analysis of two coin finds from the Southern Transdanubian part of the Carpathian Basin. One was discovered in 1992 on the so called Jakab-hegy, a relatively large Iron Age hillfort. Although it was not fully uncovered, it consists of 21 Apollonian, 21 Dyrrachian drachmas and three Roman Republican denarii. The other one is a single chance find from 2016 from the area of Pellérd, which is only a few kilometres away from the Jakab-hegy.

Unfortunately as both finds are without archaeological context, little can be said about why and how they ended up in Southern Transdanubia. After examining the drachmas and the denarii, it can be concluded that they were minted around the end of the 2nd century and the first half of the 1st century BC. It is possible that they were used as payment for indigenous Celtic or Illyrian/Pannonian warriors who took part in the Roman military campaigns on the Balkan Peninsula against Boirebistas or Mithridates VI.

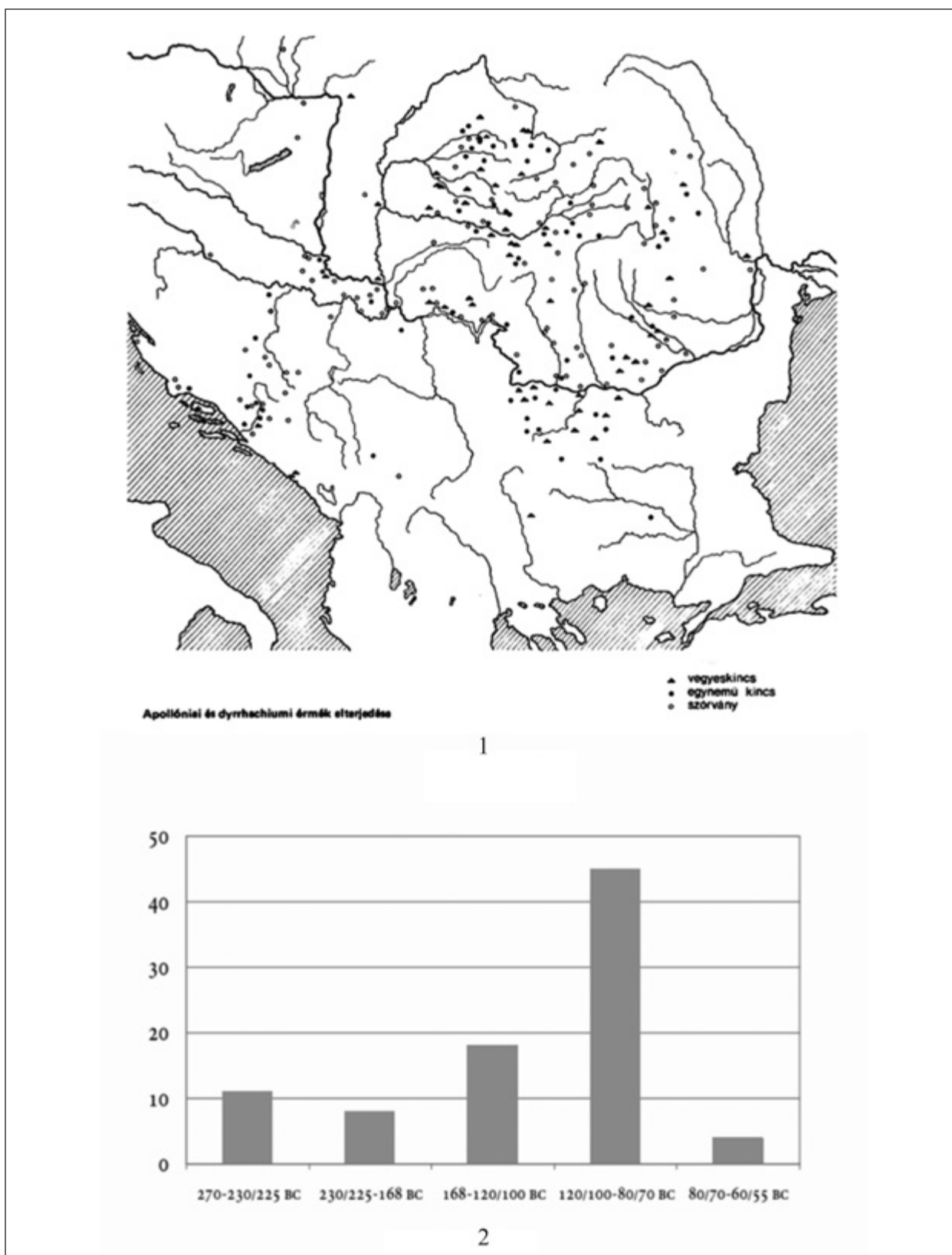

1

2

1. tábla: 1.: Klasszikus kori települések az Adria partvidékén (CAMPBELL et al. 2018);
 2.: Korai (LT A és LT B) temetők, valamint a kelta vándorlás feltételezett iránya
 a Kárpát-medencében (RUSTOIU 2012)

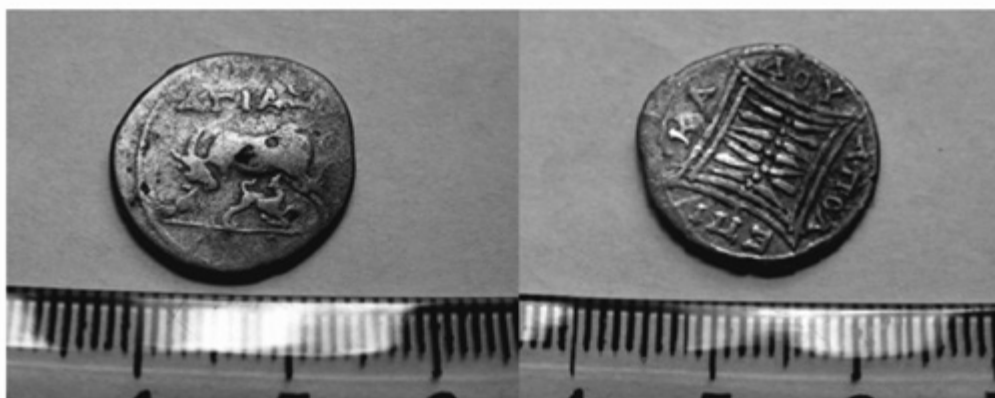
2. tábla: 1.: Az Apollónia/Dyrrachium típusú érmék elterjedése a Balkánon és a Kárpát-medencében (TORBÁGYI 1990 nyomán, a szerző kiegészítésével);
 2.: Dyrrachium pénzverésének időbeli periódusai (META 2012)

Class	Year	Emission	Ceka catalogue number	Obverse symbols
Ls	?	ΑΡΙΣΤΩΝ - ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	28	rudder
Lc1	?	ΑΡΙΣΤΗΝ - ΑΡΙΣΤΩΝΟΣ	19	crescent, star, caduceus
	?	ΤΕΛΕΣΑΡΧΟΣ - ΔΕΙΝΟΚΡΑΤΕΟΣ	113	ΛΩ, star
	?	ΤΕΛΕΣΑΡΧΟΣ - ΙΠΠΟΔΑΜΟΥ	114	ΛΥ
	?	ΚΑΛΛΗΝ - ΠΕΛΛΙΟΣ	66	ΥΕ
	-20	ΘΕΟΔΩΤΟΣ - ΑΡΧΗΝΟΣ	61	
	-19	ΚΑΛΛΗΝ - ΑΓΓΗΝΟΣ	65	Φ, monogram (ΛΔΗΜ)
	-18	ΝΙΚΩΝ - ΑΡΙΣΤΙΠΠΟΥ	89	
	-17	ΑΡΙΣΤΗΝ - ΨΥΛΛΟΥ	22	torch, wreath
	-16	ΣΩΤΕΛΗΣ - ΞΕΝΟΦΑΝΤΟΥ	111	
	-15	ΑΡΙΣΤΗΝ - ΚΟΛΟΙΟΥ	20	none
	-14	ΜΟΣΧΙΛΟΣ - ΠΑΡΜΗΝΟΣ	80	
	-13	ΔΙΒΑΤΙΟΣ - ΧΑΙΡΗΝΟΣ	8	
	-12	ΑΣΚΛΑΠΙΑΔΑΣ - ΦΙΛΙΣΤΙΩΝΟΣ	31	monogram
Lc2a	-11	ΣΙΜΙΑΣ - ΑΥΤΟΒΟΥΛΟΥ	98	
	-10	ΜΑΑΡΚΟΣ - ΑΥΣΑΝΙΑ	75	
	-9	ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ - ΑΝΔΡΙΣΚΟΥ	83	
	-8	ΑΡΙΣΤΩΝ - ΑΥΣΗΝΟΣ	27	ΑΡ
	-7	ΞΕΝΟΚΛΗΣ - ΧΑΙΡΗΝΟΣ	91	
Lc2b	-6	ΑΓΓΙΑΣ - ΕΠΙΚΑΔΟΥ	3	
	-5	ΝΙΚΗΝ - ΑΥΤΟΒΟΥΛΟΥ	88	
	-4	ΤΙΜΗΝ - ΔΑΜΟΦΩΝΤΟΣ	115	
	-3	ΑΡΙΣΤΩΝ - ΑΙΝΕΑ	24	none
	-2	ΣΩΣΙΚΡΑΤΗΣ - ΝΙΚΩΝΟΣ	104	
	-1	ΑΡΙΣΤΗΝ - ΜΝΑΣΙΑ	21	none

1

Reverse names	Obverse names
ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ	ΣΙΛΑΝΟΣ
ΜΕΝΙΣΚΟΥ	ΦΙΛΩΝ
ΦΑΝΙΣΚΟΥ	ΦΙΛΩΝ
ΑΡΙΣΤΗΝΟΣ	ΦΙΛΩΝ
ΔΑΜΗΝΟΣ	ΦΙΛΩΝ
ΝΙΚΥΛΛΟΥ	ΦΙΛΩΝ
ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	ΞΕΝΩΝ
ΦΙΛΛΙΑ	ΞΕΝΩΝ
ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	ΞΕΝΩΝ
ΠΥΡΒΑ	ΞΕΝΩΝ
ΧΑΡΟΠΙΝΟΥ	ΞΕΝΩΝ
ΔΑΜΗΝΟΣ	ΞΕΝΩΝ
ΚΑΛΩΝΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΛΥΚΙΣΚΟΥ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΦΙΛΩΤΑ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΑΡΧΙΠΠΟΥ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΑΓΑΘΙΩΝΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΦΙΛΩΝΟΣ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ
ΦΙΛΟΔΑΜΟΥ	ΜΕΝΙΣΚΟΣ

2

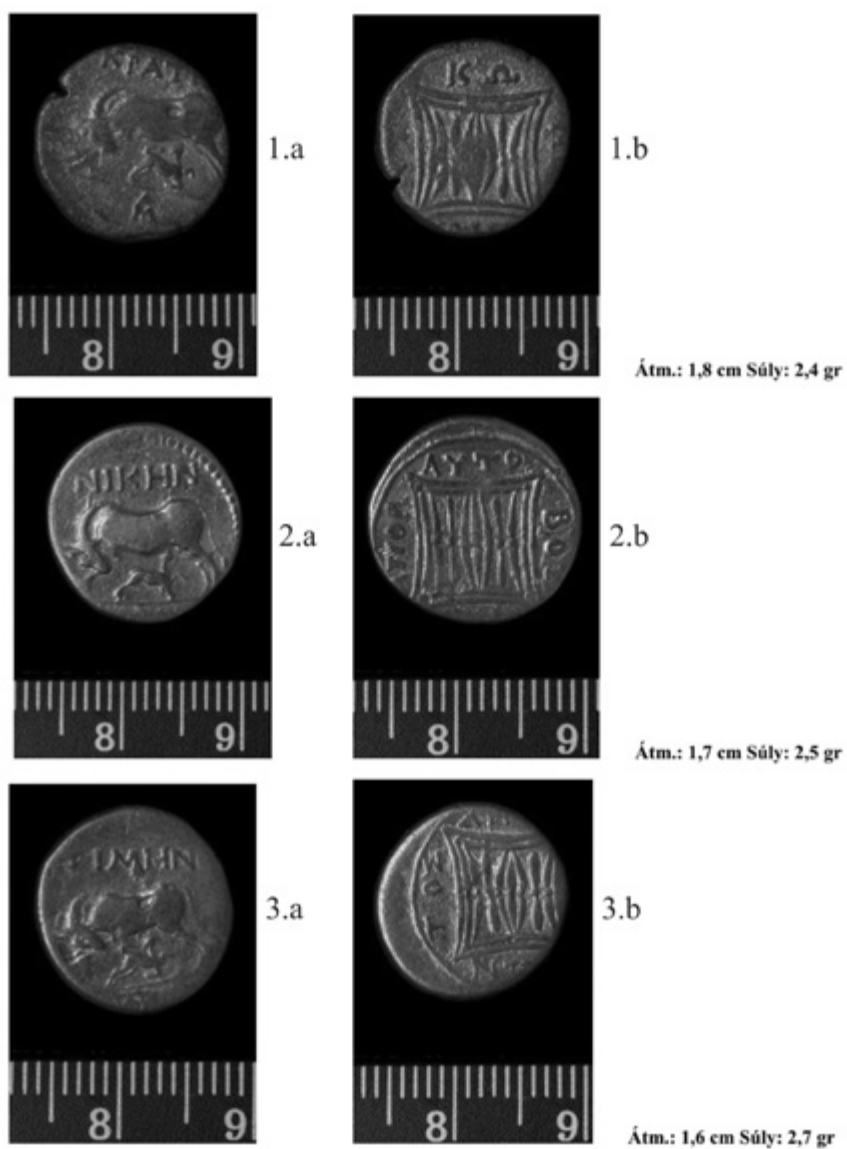

A

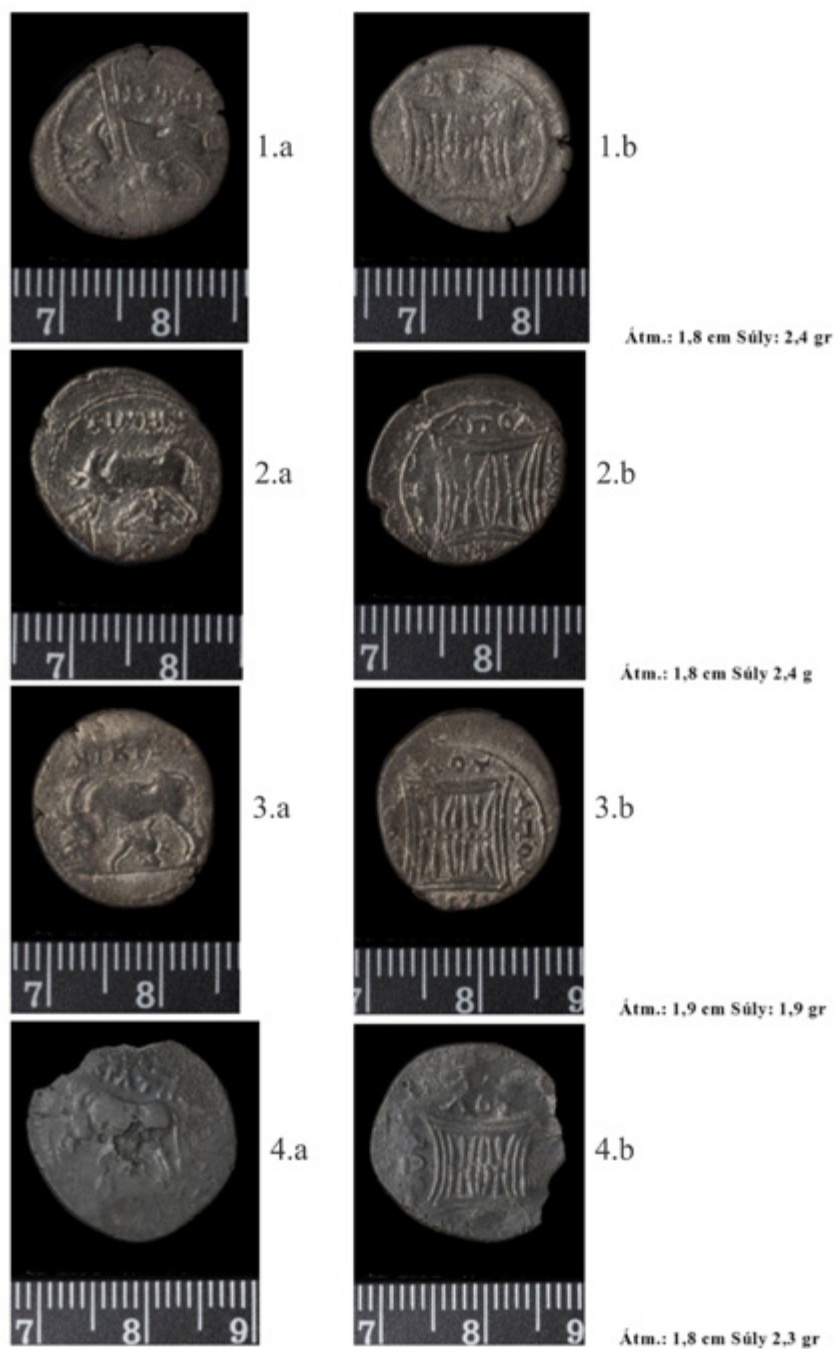
B

3

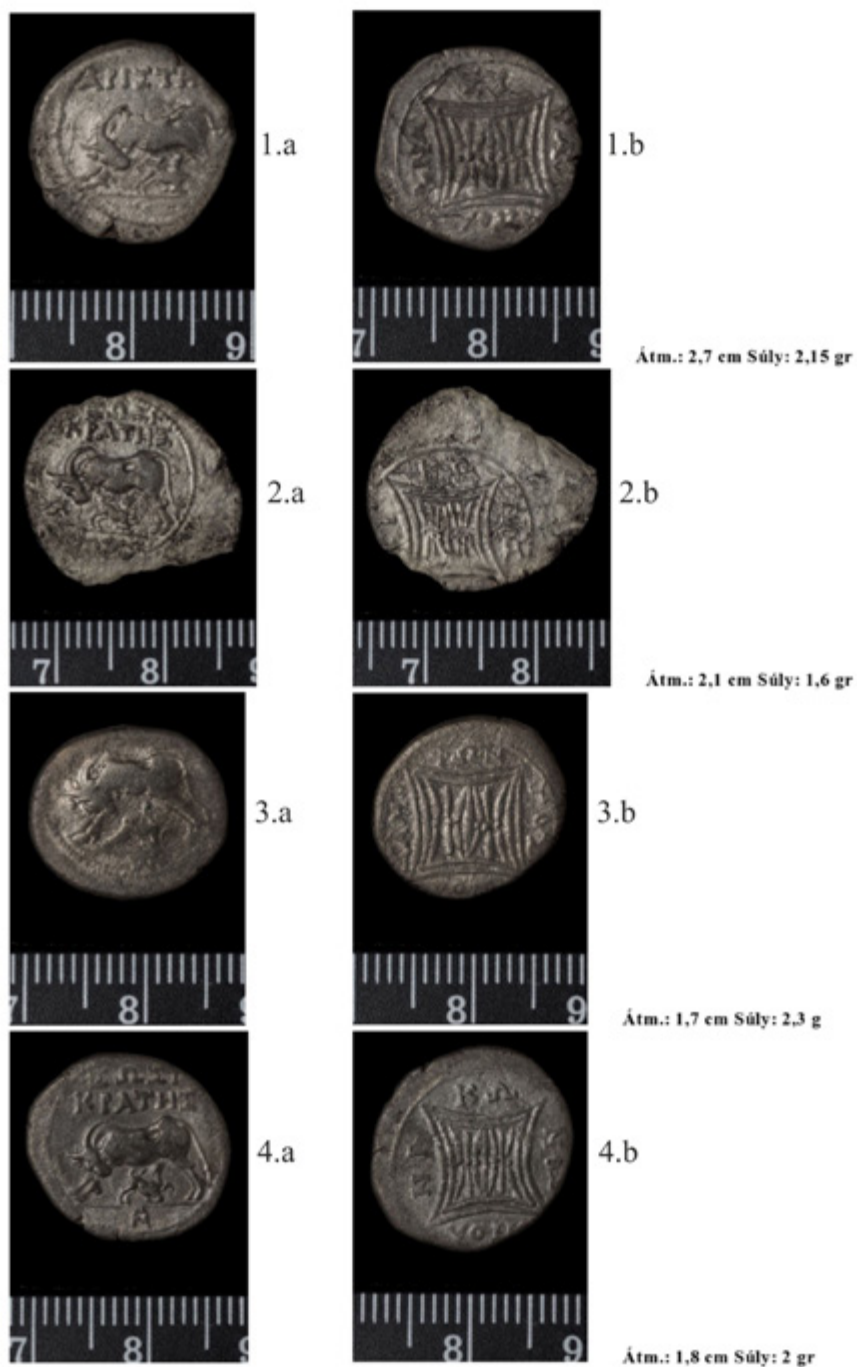
3. tábla: 1.: Apollónia pénzverésének utolsó sorozatai az érmeiken szereplő nevek alapján (PETRÁNYI 2008);
 2.: Név párok Dyrrachium pénzverésének utolsó fázisaiban (META 2012);
 3.: A Pellérd határában 2016-ban előkerült, Apollóniából származó érem (A: előlap; B: hátlap)

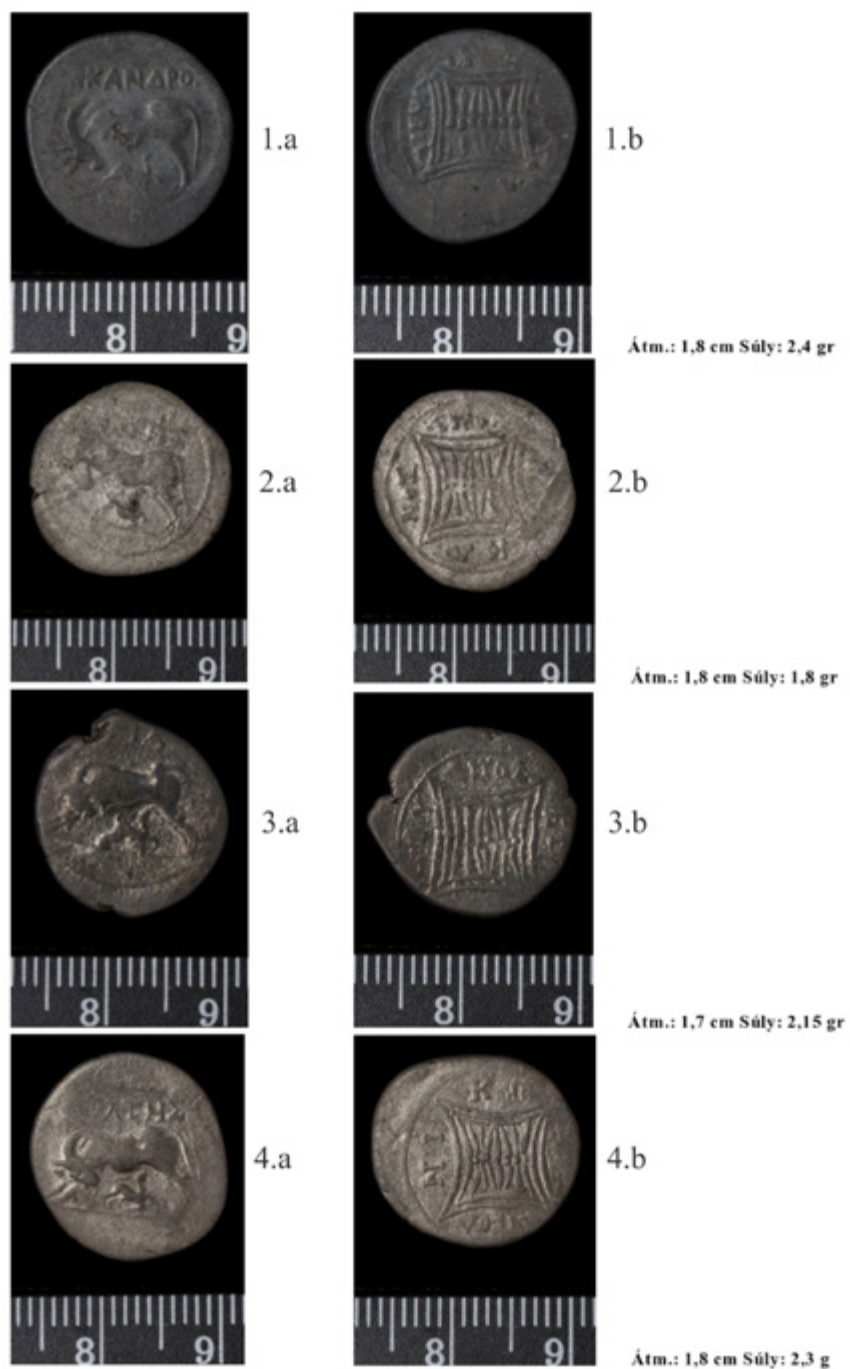
4. tábla: Apollónia pénzei a Jakab-hegyi éremgyűjtesből (JPM gy.sz. 92/1)

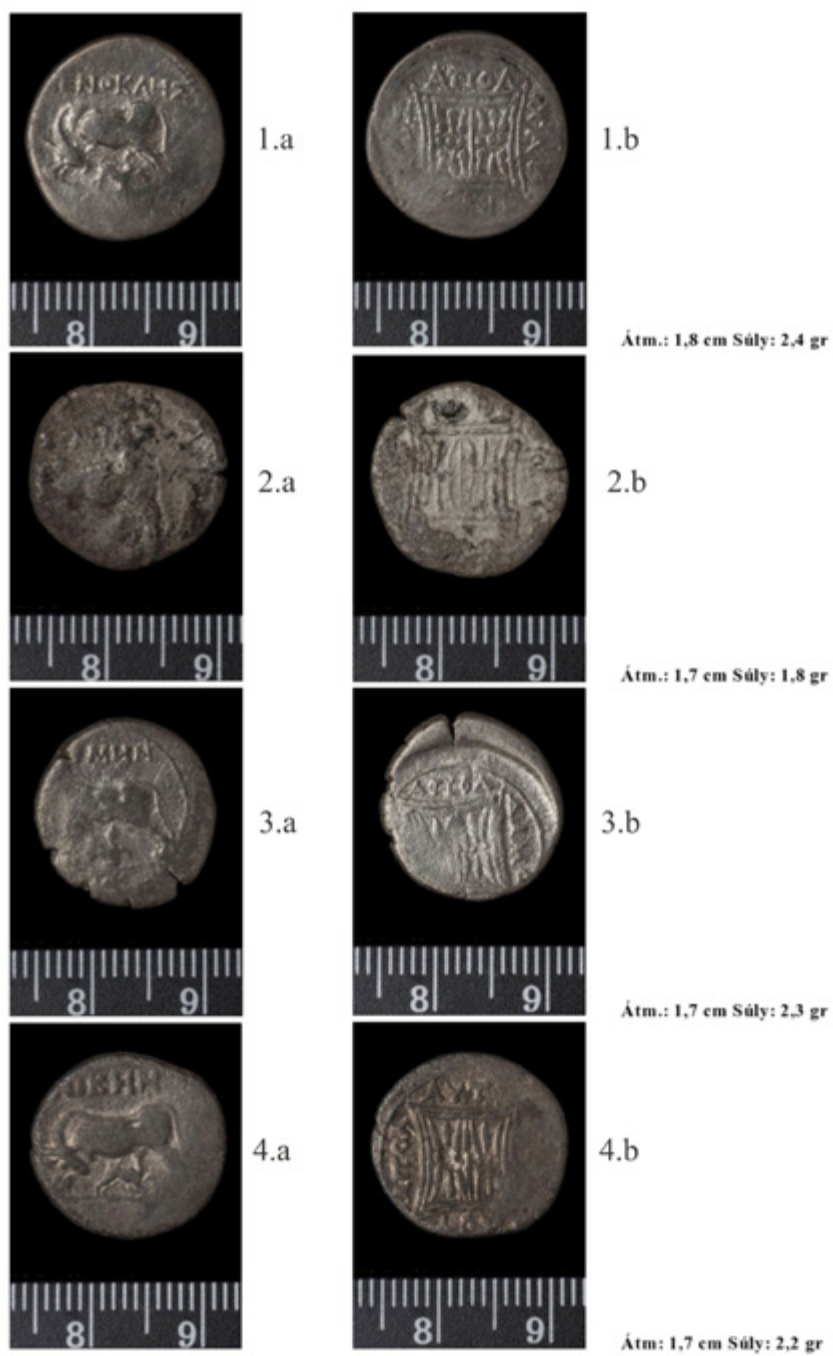
5. tábla: Apollónia pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/3)

6. tábla: Apollónia pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/3)

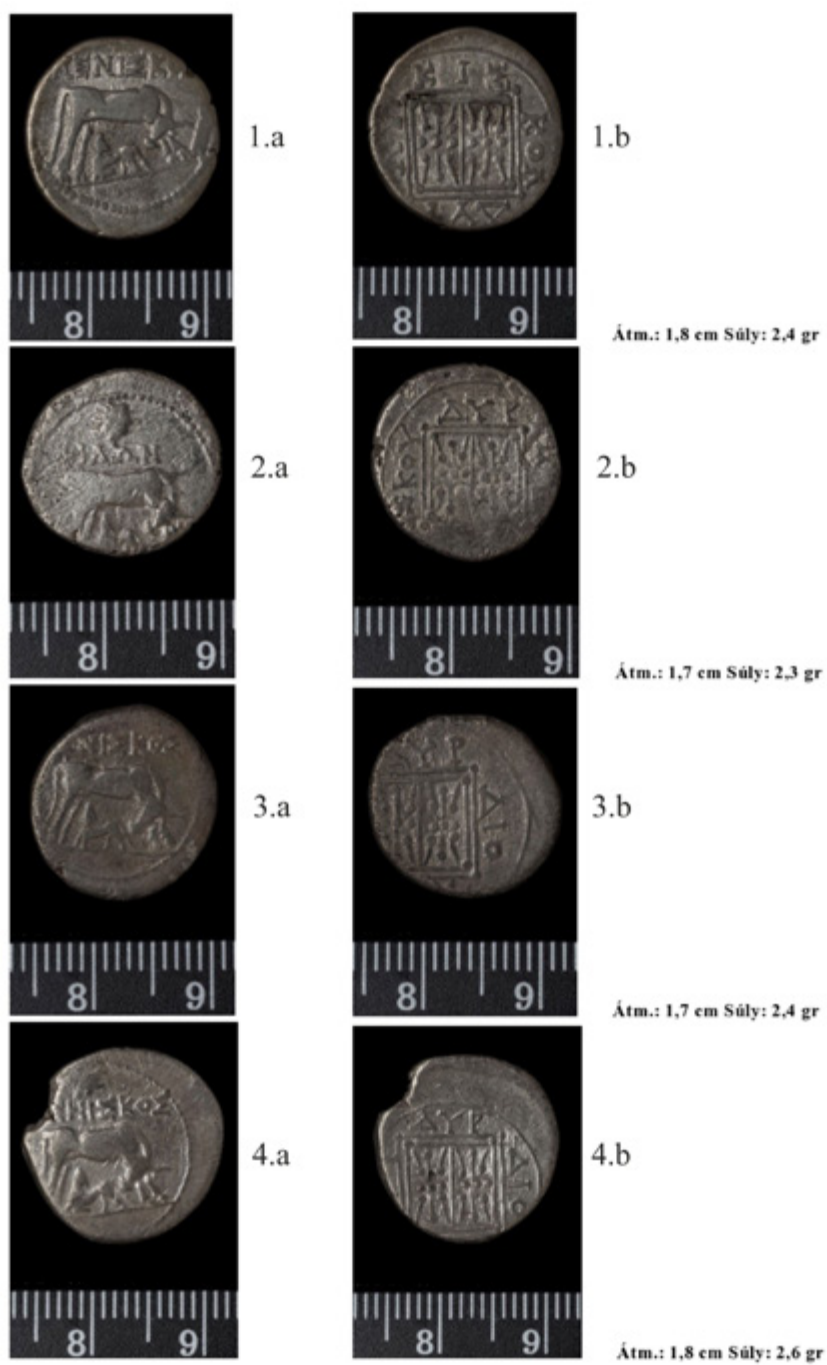
7. tábla: Apollónia pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/3)

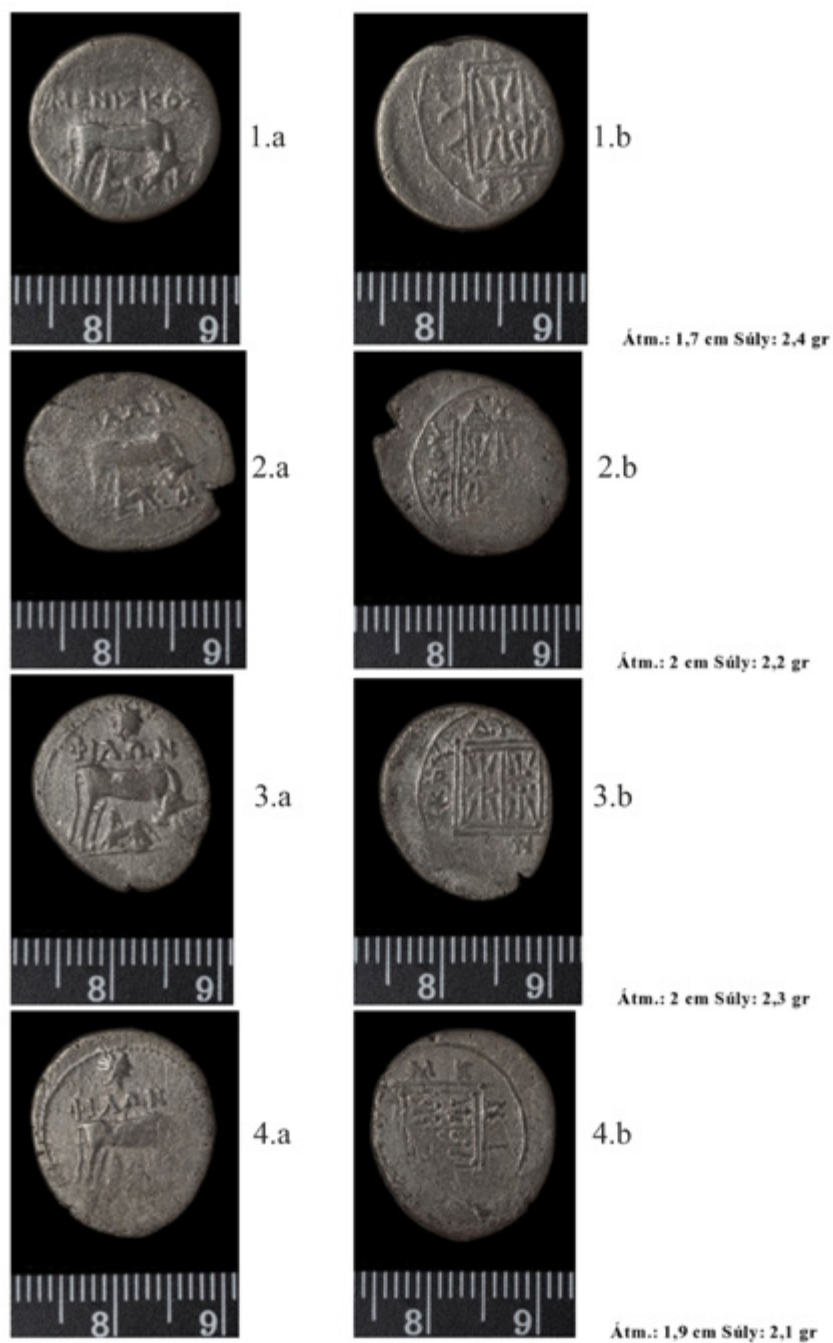
8. tábla: Apollónia pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/3)

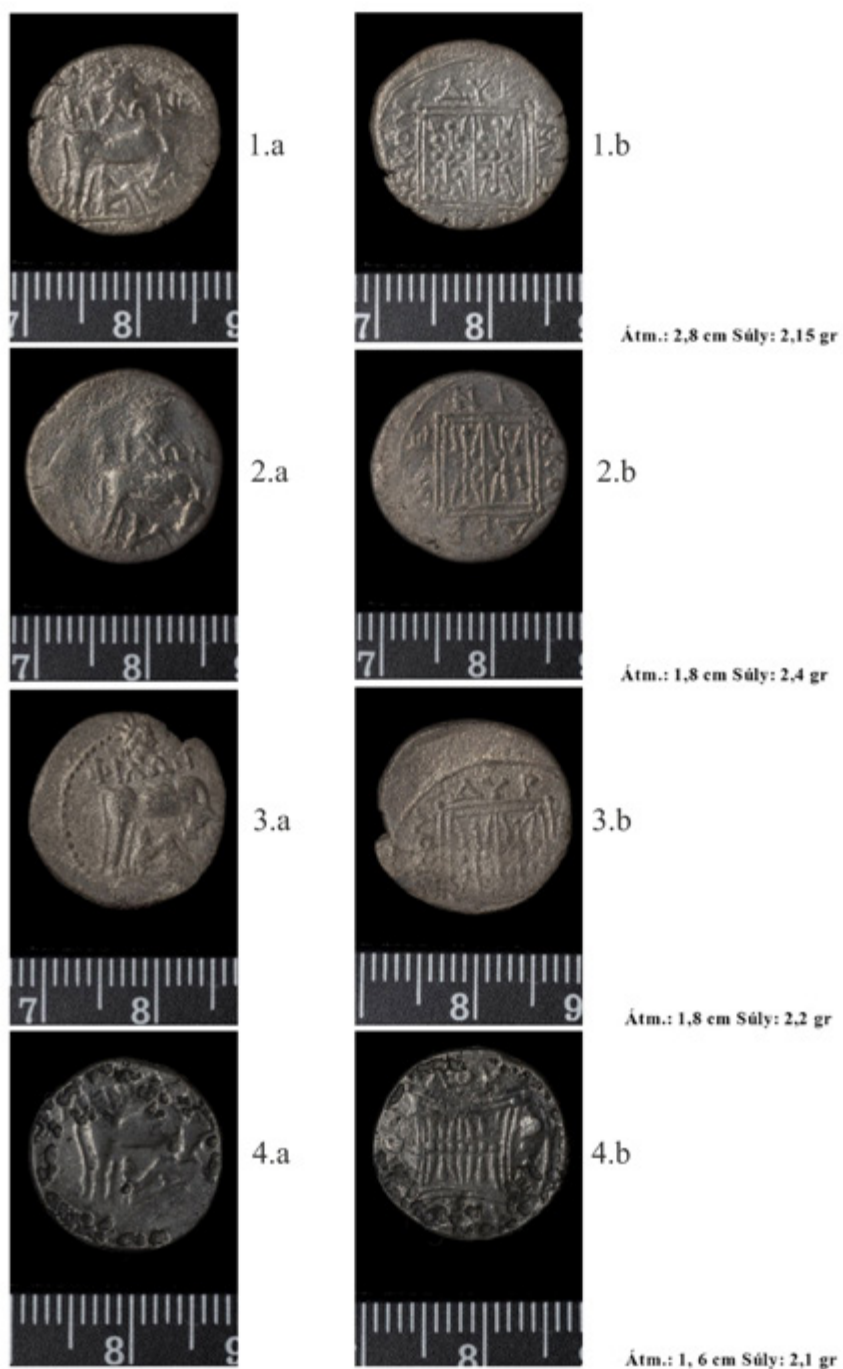
9. tábla: Apollónia pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/4)

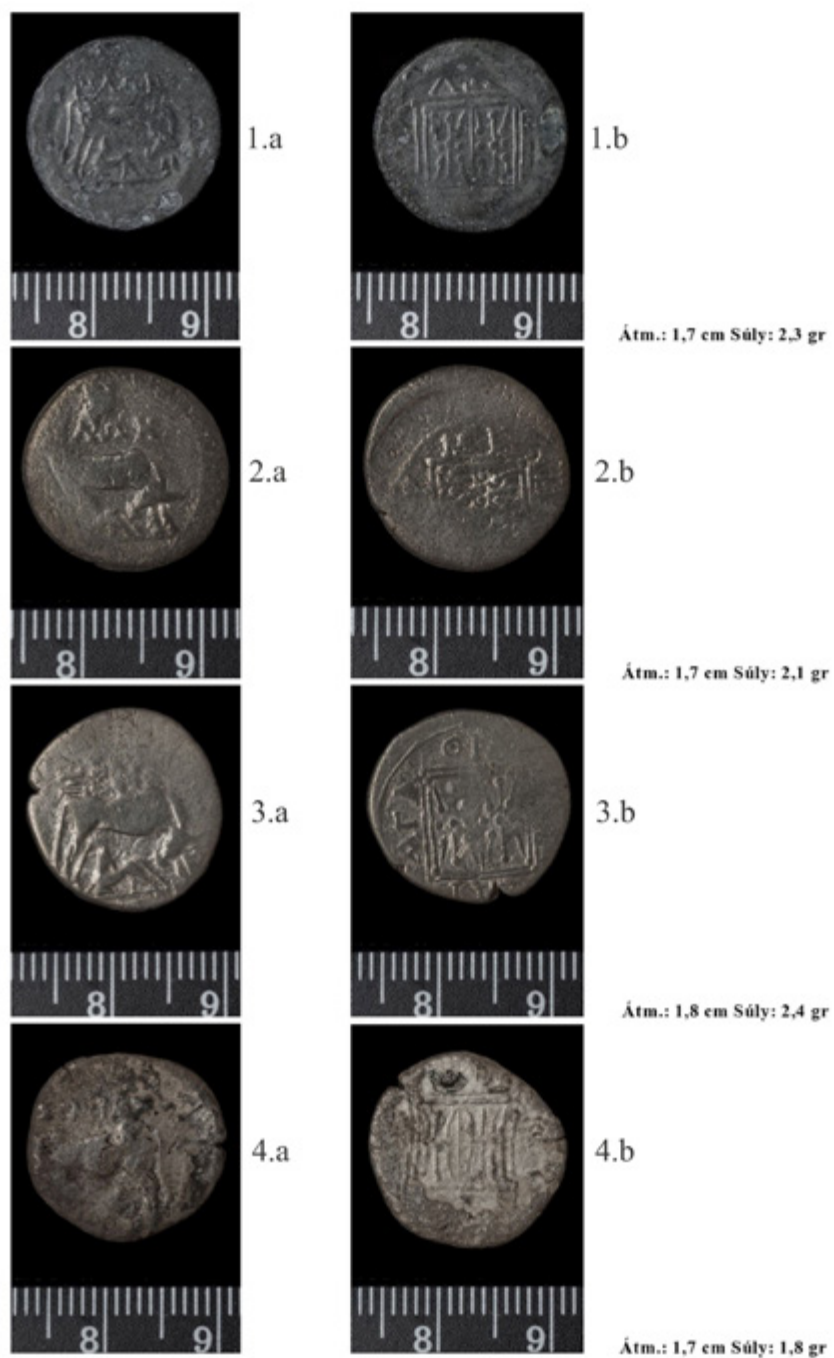
10. tábla: Dyrrachium pénzei a Jakab-hegyi éremgyűjtesből (JPM gy.sz. 92/1)

11. tábla: Dyrrachium pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/1)

12. tábla: Dyrrachium pénzei a Jakab-hegyi éremegyűtesből (JPM gy.sz. 92/3)

13. tábla: Dyrrachium pénzei a Jakab-hegyi éremgyűttesből (JPM gy.sz. 92/3)

14. tábla: Dyrrachium pénzei a Jakab-hegyi éremegyűtesből (JPM gy.sz. 92/4)

15. tábla: Dyrrachium pénzei a Jakab-hegyi éremgyűjtesből (JPM gy.sz. 92/4)

16. tábla: Római köztársaságkori pénzek a Jakab-hegyi éremgyűtesből (JPM gy.sz. 92/5)

NEVEZÉKTANI ÉS FUNKCIONÁLIS MEGHATÁROZÁSI PROBLÉMÁK EGY TÁRGYCSOPORT KÖRÜL: AZ ÚGYNEVEZETT „TŰZIKUTYÁK”

A tűzikutyák jól ismert tárgyak a hazai és külföldi etnográfiai szakirodalomban.¹ Számos hazai múzeum néprajzi gyűjteménye is büszkélkedhet komoly tűzikutya-kollekcióval [1. tábla 1–2]. A késő középkortól/kora újkortól kezdve egészen a mai napig többnyire olyan fémről – az esetek döntő részében kovácsoltvasból – készült, állványszerű tárgyakat hívtak/hívnak így, amiket általában nyitott tűzhelyek, esetleg kandallók tűzterében helyeztek/helyeznek el.² E tárgyak egyértelmű, jól azonosítható funkciója az (volt), hogy a rájuk helyezett fahasábok számára elégetésük során folyamatosan biztosítsa az oxigénnel való ellátottságot, s így a hasábok megfelelő, s lehetőség szerint teljes körű égését biztosítsa, illetve kiegészítő funkcióként nyársak/piszkavasak megtartására is alkalmasak (voltak). Ez utóbbiak számára gyakorta különböző füleket, kampókat erősítettek e tárgyra (vagy alakították ki ezeket az anyagukból, többnyire kovácsolás révén). E jól meghatározható funkcionalitással rendelkező tárgyak a részleteiket tekintve ugyan meglepő változatosságot mutatnak (így léteznek három- és négylábú stb. típusok is közöttük), főbb alakítási sajátosságait tekintve azonban alapvetően megegyeznek [1. tábla 3–4; 2. tábla 1–2]. Egy-egy állatalakhoz való általános formai hasonlóságukra pedig készítőik gyakorta azzal is ráerősítettek, hogy olyan kiegészítő – például fület, orrot, száját mintázó – elemekkel és egyéb díszítványokkal (véséssel stb.) látták el őket, amik az említett hasonlóságot tovább erősítették. Alakjuk (és díszük) alapján többnyire négylábú emlősöket (kutya vagy farkas), esetleg mitikus állatokat (például sárkányt) idézhettek/idézhetnek föl. Lényegében innen szerezték legelterjedtebb, s a szakirodalomban máig leginkább használt elnevezésüket, a tűzikutyát is.³

A hazai néprajzi anyagból kizárólag a tűzikutyák fémről (vasból) készült példányai ismertek, más alapanyagból készített változataik teljességgel ismeretlenek.⁴ Ugyanakkor a kutatás már a 19. században elkülönített a régészeti leletanyagból egy, a szerzők által ugyancsak tűzikutyának nevezett tárgytypust, mely nem kőből vagy fémről készült, hanem agyagból formázták meg.⁵

Ezek döntő része őskori (nagyobbrészt késő bronzkori és vaskori) lelőhelyekről ismert. Ezeknek a változatos formájú agyagtárgyaknak a valódi funkciójával kapcsolatban egészen máig nem jutott nyugvópontra a régészettudomány. Felmerült a vasból készült „valódi” tűzikutyákéval megegyező funkciójuk is, de egy ettől gyökeresen eltérő, kultikus, vallási jellegű funkció is.⁶ Különösen a gazdagabban díszített darabokat tartották tűzoltárnak, holdidolnak is.

E tárgycsoport kimerítő részletességű kutatástörténetét – a hazai darabok felgyűjtésével és elemző értékelésével – példaértékűen és máig hatóan Nagy László 1979-ben adta közre. Megállapításai a következőképpen összegezhetők: e tárgyakat két fő típusra lehet osztani: „Tűzikutya névvel általában – mint eddig is többen – [a] nemesfémrúd idomú, kis szarvakkal és állatfejekkel is ellátott, láb nélküli típusfajtákat jelölöm, holdidol névvel a lábakon álló, hosszú nyakú teriomorf tárgyakat.”⁷ Nagy összesen 154 leletet gyűjtött össze, ezek részletes vizsgálata gondos megmunkálásra, izapolásra, égetésre és kidolgozásra mutat. Nagy végül négy fő típust (A–B–C–D) és ezek altípusait különítette el [3. tábla 1–3]. Számos díszítőelemet figyelt meg rajtuk: függőleges, vízszintes és ferde barázda, rovátkolás, bevagdolás, beböködött lencsedísz, pontsor, mélyített és plasztikus füzérdísz, vízszintes és ferde fazettálás, turbántekercs stb.⁸ Ami a pontos korhatározásukat illeti, érdemes talán szó szerint idézni megállapításait: „A tipológiai sort, amelyet több

* Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, MTA–ELTE–SZTE Selyemút Kutatócsoport, sz.felfoldi@gmail.com

¹ BÁTNY 1909, 79–89; BÁTNY 1938, 1–11; GUNDA 1951, 279–281; VIGA 1975, 93–98.

² A hazai környezetbe feltehetően Itália irányból érkezett a tárgytypus, s az előkelő társadalmi köröktől kiindulva terjedt el széles körben a használata (BÁTNY 1909, 79–80).

³ Ismert még tűzvas, vaskakas, vasló, vaskutya, vasmacska néven is (MERINGER 1891, 134–141; MURKO 1906, 17; BÁTNY 1909, 78).

⁴ Ezúton szeretném megköszönni Simon András és Mód László néprajzkutatóknak szíves szóbeli közlésüket! – Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a tárgytypussal elsőként foglalkozó BÁTNY Zsigmond már 1909-ben jelezte, hogy Magyarországon valóban ismeretlenek más anyagból készült variánsaik, de Szlovéniában, Val Resiában, Horvátországban, Krajnában, illetve Montenegróban ismertek durva kőből faragott, funkciójukban hasonló feladatot ellátó darabok is (vö. BANCALARI 1900, 3; MURKO 1906, 17; BÁTNY 1909, 78).

⁵ BÁTNY 1979, 19–73; vö. már korábban BÁTNY 1909, 79 stb. – Azóta több újabb darabbal bővült e leletcsoport: PATAY 2002, 217–222; POLGÁR 2008, 167–169; FULLÁR 2009, 29–32; MOLNÁR–FARKAS 2011, 62–64 stb. A szerzők változatlanul a tűzikutya kifejezést használják ezekre.

⁶ Elvéve ezektől is eltérő praktikus funkciómeghatározások is előfordulnak, különösebb bizonyító apparátus nélkül. Lásd például Banner János ötletét, aki fejvánkossal tartotta ezeket (BANNER 1941, 57).

⁷ BÁTNY 1979, 19.

⁸ BÁTNY 1979, 39.

mint másfélszáz tűzikutya és holdidol, főként töredék, összehasonlító vizsgálata alapján állítottam össze, időrendjük is igazolni látszik. A sor elejére tett A típusú példányok kronológiája még megoldatlan ugyan, az azonban bizonyos, hogy a B és C típuscsoportok az urnamezős korba keltezhetők, közülük a B típusúak minden valószínűség szerint a kor elejére, a C típusúak a kor végére. A közbeeső változatok kialakulásának folyamata nyilván a kettő között mehetett végbe. Az urnamezős kor C típusú idolkait a D típusú kalenderbergi stílusú relief díszítésű idolváltozatok követték az urnamezős kort felváltó klasszikus hallstatti kultúra leletanyagában. A soproni csoport területén főként a HC periódusba sorolhatók. Időbeosztásukat több más dunántúli lelőhely D típusú idolla is támogatja. Az egész tipológiai sor időrendileg még hiányzó, egyetlen közbenső láncszemét a HB=HC átmeneti kor idolljában kell keresnünk. Valószínűleg olyan jellegű típusváltozatban, amelynek díszítetlen nyak- és fejformája a Zalaszentiván-Kisfaludi-hegyen gyűjtött szórványtöredék megfelelője. A legközelebbi továbbfejlesztett támasztóléces változatot Sopronkeresztúrról, kísérő kerámiája is talán már a HC elejére utalja.⁹

Ami az említett tárgyak funkcionális meghatározását illeti, az eredmények a következőképpen foglalhatók össze: a magyarországi tűzikutyák és holdidolok nem lehettek főzéshez vagy tüzeléshez használt eszközök. A leggyakoribb tűzikutyatípusok (A, B, C, C2) többsége nem éri el a kellő fahasábmennyiség megtámasztásához szükséges hosszúságot [2. tábla 3].¹⁰ A holdidolok törzse (C3, D) általában még rövidebb. Emellett utóbbiak homorú alakja miatt a fahasábok, ha el is férnének rajta, egymásra csúsznának. E leleteken a tartós tüzelés hatása alig fedezhető föl. Ez utóbbi nyomok is inkább a telepek/házak tűzvéseire vezethetők vissza.¹¹ Ha e tűzikutyák valóban tüzelőeszközök lettek volna, legalább a levegőjárást biztosító lyukakban kellene füst- és/vagy koromnyomoknak lenniük, ilyenek azonban nem észlelhetők rajtuk. Semmi sem bizonyítja két tűzikutya egymás mellé állításával nyárstartóként való használatát sem. Egyébként sem került mindeddig elő egy ilyen elméletet valószínűsítő két egyforma, ilyen készségeként használható tűzikutya sem. A praktikus tűzhelyi használathoz való eszköz végül nem tette volna szükségessé anyaguk és felületük gondos megmunkálását, fényesítését, gazdag díszítéseiket. A mindennapos tüzelés, főzés szüksége, emiatt ismételt elhasználódásuk, újjakkal való pótlásuk nem is adhatott módot és időt e nem kis munkát igénylő járulékos elemek elkészítéséhez. A magyarországi leletek tehát egytől egyig nem praktikus célokat szolgáltak, hanem valamilyen kultusz szakrális eszközei lehettek.¹²

Nem igazolhatóak tehát sem a tűzikutya, sem a holdidol névvel jelölt eddigi értelmezések. A tűzikutyák aligha lehettek tüzelést, főzést elősegítő háztartási eszközök, a holdidolok pedig ugyancsak nem lehettek a holdkultusszal kapcsolatos szakrális tárgyak, Nagy László azonban mégis megtartotta a szakirodalomban használatos mindkét elnevezést, bár csupán formai megkülönböztetésként.¹³

Tehát a modern régészeti kutatás mindmáig nem tudta megállapítani, hogy pontosan mire is használták ezeket a tárgyakat, meglátásom szerint egy dolgot mégis sikerült teljes bizonyossággal kizárnia: ezeket az agyagtárgyakat a legkevesbé sem tarthatjuk az újkori/legújabb kori „valódi”, azaz fémből készített tűzikutyák agyagból készített párhuzamainak, avagy előzményeinek.¹⁴ A „tűzikutya” megnevezés használata így e tárgyak egyik csoportjára vonatkozóan sem adekvát. S noha jól érzékelhető a régészeti szakirodalomban az is, hogy a kutatók egy része tulajdonképpen „jobb híján”, vagy még inkább a „szakirodalmi hagyomány”, esetleg az „egyszerűség kedvéért” használja a „tűzikutya” kifejezést ezekre, talán mégis ideje lenne e meghaladottnak tekinthető megnevezésen is túllépni már.

S hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a hazai régészeti szakirodalomban egészen széles körben elterjedt egy harmadik tárgycsoport „tűzikutyaként” való meghatározása is.¹⁵ Ezek a többnyire átfűrt kúp/csonka kúp, gúla/

⁹ NAGY 1979, 61. Ami az elterjedésüket illeti: „Időrendjüknek megfelelően a tűzikutya- és holdidolleletek topográfiai képe általában egybeesik korszakaik elterjedési térképével. Eltekintve a kronológiailag problematikus A típusú példányok Szeghalom-környéki lelőhelyeitől, a biztosan urnamezős korú B és C típusú tűzikutyák és holdidolok úgyszólván az egész Dunántúlon előfordulnak. Több változatuk együtt különösen azokon az urnamezős telepeken, ahol kiterjedtebb volt a kutatómunka, így főként Velemen, Sághegyen. Lengyelen, Bakonyszentkirály-Zöröghegyen és Békásmegyeren. Hallstatti kori idolkat keletalpi eredetüknek megfelelően a Dunántúl nyugati és déli területeiről ismerünk, mint Velemről, Zalaszentiván-Kisfaludi hegyről, Nagyberki-Szalacsckáról, Lengyelről. Legtöbb változatban és legnagyobb számban az évtizedek óta rendszeresen ásott és az eddigi eredmények szerint csak az urnamezős kor végén megszállt Sopron vidéki telepekről és a hozzájuk tartozó temetők halomsíraiból” (NAGY 1979, 61–62).

¹⁰ Ezek méretei 6 cm-től ugyan egészen 57 cm-ig terjednek, de döntő többségük háthossza (amelyre elvben a fahasábokat lehetne fektetni) nem éri el a 20 cm-t sem (NAGY 1979, 38).

¹¹ NAGY 1979, 38–39.

¹² NAGY 1979, 65.

¹³ NAGY 1979, 19.

¹⁴ NAGY 1979, 65–66; vö. MOLNÁR–FARKAS 2011, 62–64.

¹⁵ E tárgyak – szemben a késő középkor és a modern kor kovácsoltvas tűzikutyáival, avagy a kései bronzkor, illetve a vaskor imént tárgyalt agyagtárgyaival – jóval hosszabb perióduson keresztül, a neolitikumtól egészen a középkorig ismertek, és számos különböző korszakból származó település leletanyagában maradtak fenn, lényegében évezredekig keresztül (LOVÁSZ 1988, 134, 6. kép; D. MATUZ 1991–1992, 10, 54, 20. kép; LISKA 2000, 107; B. HELLEBRANDT 2016, 77, 62. kép 5–10 stb.) Például bronzkori környezetből: Gyulavarsánd-Laposhalom (MMM ltsz.: 52.432.1), szarmata környezetből: Hódmezővásárhely-IV. téglagyár (TJM ltsz.: 55.31.2), középkori környezetből: Csongrád (TLM ltsz.: 57.8.8). A sort hosszasan lehetne folytatni!

csonka gúla alakú agyagtárgyak ráadásul még csak alakilag sem hasonlítanak a fent említett két tárgycsoporthoz (azaz a „valódi”, fém-ből készült tűzikutyákhoz, illetve az agyagból készített, hozzájuk legalább alakilag legalább részben hasonlító, de azokkal szemben egyértelműen más célokból előállított második tárgycsoporthoz). E harmadik csoportba sorolható tárgyak funkcióját is egyes kutatók a „valódi” tűzikutyák funkciójához tartják hasonlatosnak,¹⁶ azaz – legalábbis e vélekedések szerint – a nyitott égésterekbe helyezve a fahasábok jobb égéséhez, azaz oxigénnel való ellátásához járulhattak hozzá. E tömör, kiégetett agyagtárgyak zömmel kúpos vagy épp gúla alakja azonban – bár teljességgel nem zárja ki a fenti funkciót (tehát, hogy fahasábok alátámasztásaként (is) használják ezeket) –, valójában nem túl ideális egy olyan feladat betöltéséhez, amelyre a néprajzi gyűjtemények vasból készült tűzikutyái formájukból adódóan nyilvánvalóan sokkal alkalmasabbnak tűnnek.

E harmadik csoportba sorolható tárgyak ráadásul formailag/alakilag tökéletesen megegyeznek egy olyan tárgycsoport példányaival, melyeknek funkcionálisan nyilvánvalóan semmi köze a nyitott tűzhelyekhez, s a „valódi” tűzikutyákhoz. E többnyire gúla/csonka gúla, illetve kúp/csonka kúp alakú tárgyakat az őskortól egészen a középkorig bezárólag alapvetően szövőszéknehezékként, hálónéhezékként, esetleg zsúpfedeles háztetők nehezékeként szokták azonosítani [4. tábla 1–8].¹⁷ E tárgycsoportok részletes tárgyalása és elemzése szétfeszítené jelen dolgozat kereteit. Itt és most elég talán annyit megjegyezni, hogy bár e tárgyak pontos funkcióinak meghatározása körül is vannak viták, az egy helyen/egy objektumban előkerült leletek száma (például, hogy egy több darabból álló sorozat darabjaiként kerültek-e elő – hiszen mind a szövőszékhez, mind a hálókhoz súlyok egész szériájára volt szükség), valamint ezek pontos előkerülési körülményei (például egy épület belső falához támasztott szövőszék összeomlását követően a fal mentén szétszóródott szövőszéknehezékek esetén) és sok egyéb tényező alapján már nagyobb biztonsággal azonosíthatók, s határozható meg funkciójuk [5. tábla 1–6].¹⁸

A komolyabb probléma azokkal a darabokkal van, amelyek például magukban, vagy csupán egy-két társukkal együtt (tehát határozottan nem egy nagyobb darabszámú csoport egyik tagjaként) kerülnek elő, vagy épp különleges, váratlan helyzetben/pozícióban. Ilyen különleges, váratlan helyzet lehet például, amikor egy-egy ilyen nehezéknek tűnő tárgy egy tűzhelyként használt objektumban vagy annak közvetlen környezetében lát napvilágot. Ez utóbbiak esetében – különösképp, ha másodlagos égésnyomok is láthatóak rajtuk – fordul elő a leggyakrabban az ásatási dokumentációkban, múzeumi leltárkönyvekben, illetve publikációkban a „tűzikutya” meghatározás [6. tábla 1–2].¹⁹

Mint fentebb jeleztem, maradéktalanul ez a lehetőség sem zárható ki persze, de a szerb régészeti kutatásnak köszönhetően létezik egy sokkal valószínűbb meghatározása is ezeknek a tárgyaknak.

A nehezékekhez nagyon hasonló kúp vagy csonka kúp, esetleg gúla vagy csonka gúla formájú tárgyak között ugyanis szerb kutatóknak (legfőképpen Biljana Dordjevićnek) – recens néprajzi adatok bevonásával – sikerült ugyanis meghatározniuk egy önálló tárgycsoportot, amelyet az általuk *crepuljának* nevezett kenyérsütő tálak²⁰ támasztékként azonosítottak és *topkának* (angolul *supportnak* vagy *padnek*) neveznek [6. tábla 3].²¹ E tárgyak eredeti (de valószínűbb, hogy inkább másodlagos)²² funkciója az volt, hogy a kenyérsütő tálak és más edények számára stabilitást/támasztékot nyújtsanak a kemencékben és a nyílt tűzhelyekben [6. tábla 4]. Az újkorban a *topka* nevet alapvetően a Szkopje-völgyben, illetve Prizren (Koszovó) környékén használták. A tárgyról és már-már feledésbe merült funkciójáról a néprajzi szakirodalomban elsőként Milenko Filipović írt.²³ Ő végül a *topka* kifejezés használata mellett döntött, noha Kelet-Szerbiában, ahol ezeket az őskortól kezdődően változatlan formában előállított tárgyakat készítették, számos más kifejezést is használnak rájuk, így például *pop*, *popče*, *starče*.²⁴ A Balkán-hegység egyes tájain még

¹⁶ Például császárkori telepénél: Miskolc–Szabadság tér (K. VÉGH 1964, 45), gepida teleprészletnél: Battonya–Szindai gyepl. I. ház (SZABÓ–VÖRÖS 1979, 219, 224; SZABÓ 2010, 106).

¹⁷ Vö. BOKORNÉ NAGY 1982, 17–26.

¹⁸ Például HOREDT 1979, 97, 151–152; CSEH 1986, 4; SCHIERER 1987, 37–45; ZIMMERMANN 1990, 418; CSEH 1991, 192; SKRIBA–SÓFALVI 2004, 123, 128, 8. kép, 129, 10. kép, 130, 147, 150–151. A szövőszéknehezékek kutatása már régóta a kutatás homlokterében áll, hiszen a telepek egyik igen gyakori lelettipusáról van szó, különösképp a népvándorlás kori telepeken (vö. SCHIERER 1987, 29–89; B. TÓTH 2006, 72–74; SZABÓ 2010).

¹⁹ Például gepida telepről: Egerlövő–Homokpart l. ház (LOVÁSZ 1988, 130–131). Ezen esetek egy részében a kutatók e „tűzikutyákat” egyfajta „fűtőberendezésként” értelmezik. Úgy vélik, ezeket valahol az épületen kívül felmelegíthették, majd a házakba vitték őket, ahol azok leadták a hőt, ily módon felmelegítve a helyiségeket (vö. LOVÁSZ 1988, 131; SZABÓ–VÖRÖS 1979, 219, 224 stb.).

²⁰ Vö. DJORDJEVIĆ 2005, 64; VIDA 2011, 710, 729; CARLTON 2013, 204, Fig. 1, 212, 213, Note 6; BALOSSY RESTELLI–MORI 2014, 53–54.

²¹ DJORDJEVIĆ 2005, 64; DJORDJEVIĆ 2011, 17–18; DJORDJEVIĆ–ZLATKOVIĆ 2011, 32; DJORDJEVIĆ–NIKOLOV 2013. Ezúton szeretném megköszönni Takács Miklós szíves segítségét, hogy egy másik tárgycsoport, az úgynevezett „halsütő tálak” után folytatott nyomozásom során figyelmembe ajánlotta Biljana Dordjević munkáit!

²² A másodlagos felhasználás valószínűségét erősítheti meg az is, hogy a fenti *topkák* is gyakorta át vannak fűrva, amelyet alapvetően kétféle módon lehet magyarázni: a valószínűbb, hogy a furatok a korábbi funkcióra (azaz felfüggesztésükre, s így szövőszék-, háló-, esetleg tetőnehezék-funkciójukra) utalnak, a talán kevésbé valószínű másik eshetőség, hogy a tűztérben átforrósodott tárgyakat e lyukakba illesztett másik eszközzel (bot, farúd stb.) lehetett a tűztérben megigazítani, áthelyezni. Erre a következtetésre jutott korábban Csalog József is (Csalog József szövebeli közlése M. Nepper Ibolyának vö. M. NEPPER 1970, 88).

²³ FILIPOVIĆ 1951.

²⁴ FILIPOVIĆ 1951, 81–96; DJORDJEVIĆ–ZLATKOVIĆ 2011, 38.

mindig *popovčić*nek nevezik ezeket.²⁵ Biljana Dordjević Milenko Filipovića utalva megjegyzi, hogy a *topka* az úgynevezett női fazekasság egyik speciális produktuma volt, amelyet nemcsak kenyérsütő tálak, de tepsik, sütőharangok és más, a kemencékbe, tűzhelyekbe tett edények alatt, azok megtámasztására használtak.²⁶ A *topkákat*, a kenyérsütő tálakat és az ezekhez készített fedőket (sütőharangokat) máig egy-egy összetartozó készlet egyes elemeiként definiálhatjuk a Balkán-félsziget keleti területein.²⁷

Úgy gondolom ezután, hogy ezek a hazai régészeti anyagból is jól ismert, korábban gyakorta „tűzikutyának” meghatározott kúp, csonka kúp, gúla, csonka gúla stb. tárgyak valójában nem „tűzikutyák”, hanem sokkal inkább a szerb kutatásból megismert *topkák*.²⁸ Ezekre magyarul a *tűztéri edénytámasz* vagy *edénypad* talán a legmegfelelőbb meghatározás, ami ugyan kissé nyakatekertebbnek tűnik, mint a „tűzikutya” kifejezés, annál mégis pontosabban és jóval precízebben írja le az egykori valóságot. Ezzel együtt a hazai régészeti ásatások során is gyakorta megfigyelt jelenségre, amikor is csupán egy-két-három „szövőszéknehezék” vagy „hálonehezék” kerül elő egy-egy objektumból, lakóépületből, e funkció akár hitelesebb magyarázatot is nyújthat.²⁹ Egy tűzikutya-funkcióban használt agyagtárgynak – a hosszú és folyamatos égésnek való kitettség miatt amúgy teljesen át kellene égnie, ez azonban a „tűzikutyának” meghatározott tárgyak egy részénél biztosan nincs így. A tűztéri edénytámaszt/edénypadot viszont elegendő volt csak a sütés idejére a tűztérbe helyezni (mondjuk a parázs fölé), tehát egy ilyen funkció esetében a tűznek való kitettség időtartama rövidebb, intenzitása kisebb lehetett, mint egy valódi, fémből készült „tűzikutya” esetében.³⁰

Ezek után úgy vélem, hogy a régészeti szakirodalom túlságosan is nagyvonalúan, leegyszerűsítően nevez el egy mástól nem csupán anyagukban, de alakilag, s funkcionálisan is jelentősen különböző tárgyakat „tűzikutyáknak”. Így lényegében elfedve a közöttük lévő meglehetősen nagy különbségeket. S noha a kutatók döntő többsége pontosan érzékeli a bemutatott három tárgycsoport közötti eltéréseket, e nevezéktani probléma mindenképp félreértésekhez járulhat hozzá, s ezzel a múlt lehető legpontosabb megismerésének ez esetben nyilvánvalóan apró, de nem teljesen lényegtelen gátjává válhat. Érdemes lenne megfontolni, hogy a néprajzi anyag valódi tűzikutyáitól már nevükben is elkülönítve kellene leírni és elemezni az itt tárgyalt tárgycsoportokat egyes darabjait. Talán a legkomolyabb probléma a második tárgycsoportba sorolható agyagtárgyak pontos (funkcionális) megnevezésével adódik, míg a harmadik tárgycsoport esetében a „tűztéri edénytámasz” vagy „edénypad” elnevezések valóban közelebb állhatnak a valósághoz, mint a „tűzikutya” meghatározások.

A helyzet azért is roppant bonyolult, mivel az egykor élt emberek praktikus gondolkodásmódjába belefért, hogy egy tárgyat többféle funkcióban is felhasználjanak. A valóságban valószínűleg úgy kell ezt az egészet elképzelnünk, hogy egy-egy ilyen tárgynak akár hosszabb, egyedi története volt, így például egy szövőszéknehezék idővel tűztéri edénytámasszá is válhatott.³¹ Egyedül tehát a lelőhelyek mikrokörnyezetének, a lelőköörülményeknek és a kontextusoknak, valamint maguknak a tárgyaknak a lehető legalaposabb megfigyelése és elemzése (kopásnyomok,³² égésnyomok stb.) nyújthat segítséget a földbe kerülésükkor betöltött funkciójuk pontos(abb) meghatározása során.³³

²⁵ A *pop* és a belőle képzett alakok jelentése 'pap', a *starče* jelentése 'öregember' (DORDJEVIĆ 2011, 30, FUCHOTA 14).

²⁶ FILIPOVIĆ 1951, 81; DORDJEVIĆ 2005, 65; DORDJEVIĆ 2011, 23, 31, FUCHOTA 27; vö. CARLTON 2013, 204.

²⁷ DORDJEVIĆ 2005, 64, Fig. 2; DORDJEVIĆ 2011, 18; DORDJEVIĆ–ZLATKOVIĆ 2011, 33.

²⁸ Izgalmas jelenség a *topkák* csúcsán rendszerint megfigyelhető kereszt alakú bekarcolás, amely jelenség a hazai régészeti anyagból ismert hasonló tárgyak esetében is időnként megfigyelhető.

²⁹ FILIPOVIĆ 1951, 81–96; TOMIĆ 1983, 20; DORDJEVIĆ 2011, 17.

³⁰ Vö. M. NEPPER 1970, 88. A nehezszerű tárgyakon megfigyelhető gyakori égésnyomok megítélése mindazonáltal egyes esetekben roppant nehéz, gyakorta nem eldönthető, hogy e tárgyak rendszeres használatából fakadnak, avagy például azon ház leégése során elszennvedett (többnyire redukált) égésnyomokról van-e szó, amelyből előkerültek (vö. SKRIBA–SÓFALVI 2004, 123, 127–128, 131, 137).

³¹ Sőt! Még akár további funkciók sem kizártak. Erre jó példa a Vera Kristić által jegyzett ötlet, amely nem zárja ki azt sem, hogy az átfűrt kúp/csonka kúp vagy gúla/csonka gúla alakú tárgyakat akár orsók különleges felfüggesztéséhez is használhatták (vö. KRISTIĆ 1996, 145, Fig. 2) [6. tábla 5]. De én magam is megtoldanám a funkcionális ötleteket még egy továbbival. Az sem kizárt, hogy e tárgyak másodlagos felhasználásban a néprajzi anyagból is ismert úgynevezett forgácsvilágítóként működtek. Bátky Zsigmond a következőt írja ezekről: „A forgácsvilágító az emberiség egyik legrégebbi világító szerszáma. Tudjuk, hogy viaszot, gyantát, zsírt, olajat használtak világításra, de mindezeket megelőzi a nyitott tűzhely szolgáltatta fény, mely a jótékony meleg mellett világosságával is ellátta a lakóhelyiségeket, mely a mai konyhának felelt meg. Ha a tűz kialudt, közelfekvő volt a gondolat, hogy egy hosszú szál forgácsot gyűjtsanak meg, hogy az, valamiféle csipetőbe szorítva, tiszta lángjával tovább világítsa a helyiséget. Így jöttek létre a forgácsvilágítók...” (BÁTKY 1992, 132). Korántsem tartom tehát elképzelhetetlennek, hogy e gúla és kúp alakú tárgyakat másodlagosan felhasználva, azok furatába forgácsot helyezve, akár forgácsvilágítóként is használhatták [6. tábla 6].

³² M. Nepper Ibolya például a Körös kultúra nehezekeivel kapcsolatban hívta fel arra a figyelmet, hogy „Ha a nehezekeket valóban használták volna dobóháló feszítésére az erős kopásnak feltétlenül nyomát kellene találnunk. Ez azt jelentené, hogy a használatban levő hálonehezéken vagy a már abból kivont példányokon a felületi keményre égett agyag le kellett volna kopjon, s előbukkanna a belső rész fekete színe.” (M. NEPPER 1970, 88). A szövőszéknehezékeken az egyirányú felfüggesztésből fakadó bevágódás nyomai ugyanakkor gyakorta megfigyelhetők (vö. például SKRIBA–SÓFALVI 2004, 137, 139).

³³ Jelenleg is végzem – egyelőre régészeti korszakoktól függetlenül – a „tűzikutyaként” meghatározott kúp/csonka kúp, valamint gúla/csonka gúla alakú tárgyak felgyűjtését, elemzését, valamint lelőköörülményeik részletes vizsgálatát, amelynek révén – reményeim szerint az esetek egy részében legalábbis – talán közelebb jutunk földbe kerülésük időpontjában betöltött funkciójukhoz is.

Mindent egybevéve pedig érdemes lenne megfontolni, hogy a jövőben a tűzikutya kifejezést csak a néprajzi gyűjtemények valódi tűzikutyáira használjuk, az említett további két tárgycsoportot pedig a valódi funkciójukhoz közelebb álló megnevezésekkel illessük. Ideje lenne talán a hazai régészeti szakirodalomban is a „jobb híján” használt megnevezéseket egyszer, s mindenkorra lecserélni.

Irodalom

- BALOSI RESTELLI–MORI 2014 = Balossi Restelli, F. – Mori, L.: Bread, baking moulds and related cooking techniques in the Ancient Near East. *Food and History* 12 (2014), 39–55.
- BANCALARI 1900 = Bancalari, G.: Volksmäßige Benennungen der Geräte. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 30 (1900), 1–25.
- BANNER 1941 = Banner J.: *A kőkori élet Békés vármegyében*. [Gyulai Dolgozatok 4.] Gyula 1941.
- BÁTKY 1909 = Bátky Zs.: Tüzi kutyák a M. N. Múzeum néprajzi osztályából. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* 10 (1909), 78–89.
- BÁTKY 1938 = Bátky Zs.: Ujabb adatok a magyar tűzikutyákhoz. *A Néprajzi Múzeum Országos Magyar Történeti Múzeum Néprajzi Tára Értesítője* 30 (1938), 1–11.
- BÁTKY 1992 = Bátky Zs.: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*. Budapest 1992.
- BOKORNÉ NAGY 1982 = Bokorné Nagy K.: Kísérlet az újkőkori tetőnehezékek meghatározására. *MKCsM* 1982, 17–26.
- B. HELLEBRANDT 2016 = B. Hellebrandt M.: A Gáva-kultúra települése Köröm-Kápolna-dombon. *HOMÉ* 55 (2016), 11–124.
- B. TÓTH 2006 = B. Tóth, Á.: *Gepidische Siedlungen im Thessgebiet*. [MGAH 4.] Budapest 2006.
- CARLTON 2013 = Carlton, R.: Re-evaluating the Role of Women in West Balkan Pottery-making Traditions. In: *Interpreting Ceramics. Selected Essays*. Ed. Dahn, J. – Jones, J. Bath 2013, 203–215.
- CSEH 1986 = Cseh J.: Gepida csontmegmunkáló műhely és szövőház Tiszafüreden. *Múzeumi Levelek* 53–54 (1986), 3–19.
- CSEH 1991 = Cseh J.: Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. In: *A kora népvándorlaskori (gepida) telep*. [SzMMA 32] Szolnok 1991, 157–225.
- DJORDJEVIĆ 2005 = Djordjević, B. V.: Some ethnoarchaeological possibilities in the pottery technology investigations. In: *Understanding people through their pottery, Proceedings of the 7th European Meeting on Ancient Ceramics (EMAC'03)*. Ed.: Prudêncio, M. – Dias, M. – Waerenborgh, J. [Trabalhos de Arqueologia 42.] Lisbon 2005, 61–69.
- DJORDJEVIĆ 2011 = Ђорђевић, Б.: *Три лица традиционалне керамичке производње у Србији*. Београд 2011.
- DJORDJEVIĆ–NIKOLOV 2013 = Djordjević, B. – Nikolov, G.: Bread-baking Pan (*crepulja/crepna*) from Neolithic to Present in South-East Europe. The Beginning of Ethnoarchaeological Cooperation in the Region. In: *Ethnoarchaeology: Current Research and Field Methods. Conference Proceedings, Rome, Italy, 13th–14th May 2010*. Ed.: Lugli, F. – Stoppiello, A. A. – Biagetti, S. [BAR International Series 2472] Oxford 2013, 53–57.
- DJORDJEVIĆ–ZLATKOVIĆ 2011 = Djordjević, B. – Zlatković, D.: Traditional technology and its variations applied in making bread-baking pans in the Stara Planina Mountain (Serbia). In: *Traditional Pottery Making from the Ethnoarchaeological Point of View. Scientific Research and Safeguarding of Intangible Heritage. Proceeding of the First International Conference*. Ed.: Djordjević, B. Belgrade 2011, 32–41, 190–191.
- D. MATUZ 1991–1992 = D. Matuz E.: A kyjaticei kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen. *Agria* 27–28 (1991–1992), 5–84.
- FILIPKOVIĆ 1951 = Филиповић, М.: *Женска керамика код балканских народа*. [САН, посебна издања књ. 181. Етнографски институт књ. 2] Београд 1951.
- FULLÁR 2009 = Fullár Z.: Bronzkori tűzikutyák Nagyrécséről. *ZM* 18 (2009), 29–32.
- GUNDA 1951 = Gunda B.: A francia „chenet, landier” – magyar tűzikutya. *MNy* 47 (1951), 279–281.
- HOREDTE 1979 = Horedt, K.: *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*. Bukarest 1979.
- KRISTIĆ 1996 = Крстић, В.: Керамички тегови из Народног музеја у Београду. – Clay Weights from Belgrade National Museum. *Гласник Српског Археолошког Друштва* 12 (1996), 143–151.
- K. VÉGH 1964 = K. Végh K.: Kora császárkori település maradványa a miskolci Szabadság téren. *HOMÉ* 4 (1964), 45–53.
- LISKA 2000 = Liska A.: Régészeti korú tárgyak egy magángyűjtő hagyatékából. *BMMK* 21 (2000), 101–128.

- LOVÁSZ 1988 = Lovász E.: Gepida ház Egerlövön. *HOMÉ* 25–26 (1988), 127–140.
- MERINGER 1891 = Meringer, R.: Studien der germanischen Volkskunde. Das Bauernhaus und dessen Einrichtung. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 21 (1891), 101–152.
- M. NEPPER 1970 = M. Nepper I.: Megjegyzések a Körös csoport eszközkészletének vizsgálatához. *DMÉ* 51:1968 (1970), 79–109.
- MOLNÁR–FARKAS 2011 = Molnár A. – Farkas Cs.: Hallstatt-kori település Vát - Bodon tábla lelőhelyen. Előzetes közlemény. *Savaria* 34/1 (2011), 43–66.
- MURKO 1906 = Murko, M.: Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen. *Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien* 36 (1906), 12–40, 92–129.
- NAGY 1979 = Nagy L.: A tűzikutya és holdidol kérdése magyarországi leletek alapján. *VMMK* 14 (1979), 19–73.
- PATAY 2002 = Patay R.: Késő bronzkori tűzikutya Balácáról. *Balacai Közlemények* 7 (2002), 217–222.
- POLGÁR 2008 = Polgár P.: Újabb adatok a tűzikutyák magyarországi elterjedéséhez a késő bronzkorban. *SMK* 18 (2008), 167–169.
- SCHIERER 1987 = Schierer, I.: Ein Webstuhlbeffund aus Gars-Thunau. Rekonstruktionsversuch und Fundanalyse. *ArchA* 71 (1987), 29–89.
- SKRIBA–SÓFALVI 2004 = Skriba P. – Sófalvi A.: Langobard település Balatonlelle határában. *ArchÉrt* 129 (2004), 121–163.
- SZABÓ 2010 = Szabó É.: *A gepida textilelőállítás emlékei (orsógombok, szövőszéknehezékek)*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2010.
- SZABÓ–VÖRÖS 1979 = Szabó J. J. – Vörös I.: Gepida lelőhelyek Battonya határában. *ArchÉrt* 106 (1979), 218–203.
- TOMIĆ 1983 = Томић, П.: *Грнчарство у Србији*. Београд 1983.
- VIDA 2011 = Vida T.: Sütőharangok és sütőfedők – régészeti adatok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: *Sötét idők falvai. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 2. kötete*. Szerk.: Kolozsi B. – Szilágyi K. A. Debrecen 2011, 701–817.
- VIGA 1975 = Viga Gy.: Tűzikutyák a Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében. *HOMK* 14 (1975), 93–98.
- ZIMMERMANN 1990 = Zimmermann, W. H.: Webhäuser im ersten und frühen zweiten Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. In: *Experimentelle Archäologie in Deutschland. Beiheft 4. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland*. Hrsg.: Fansa, M. Oldenburg 1990, 418–422.

Webirodalom

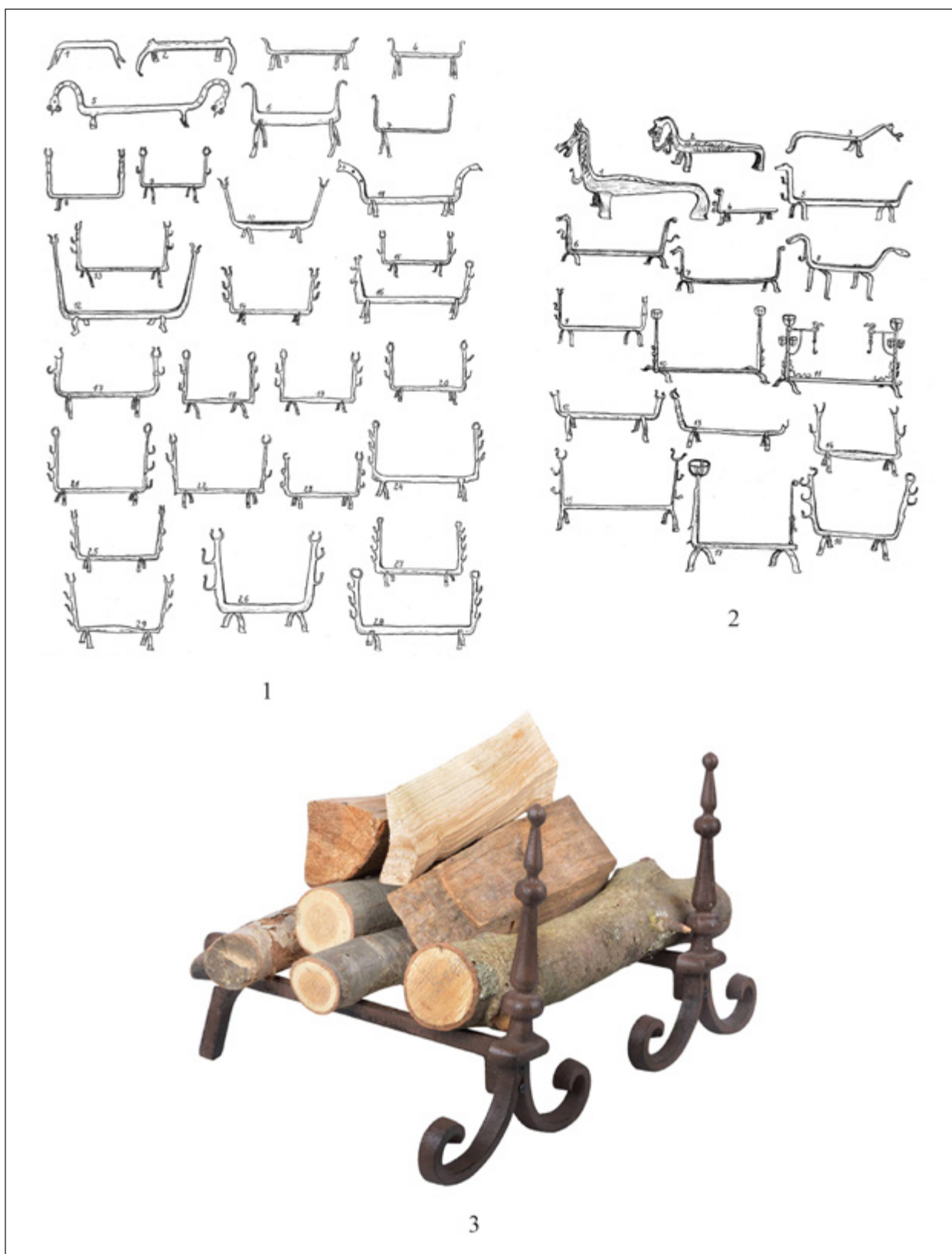
- MMM ltsz.: 52.432.1 =
<http://www.museumap.hu/record/-/record/oai-aggregated-bib5872567> (a letöltés dátuma: 2020.01.28.)
- TJM ltsz.: 55.31.2 =
https://mandadb.hu/tetel/47306/Szarmata_tuzikutya_z_es_orsogomb (a letöltés dátuma: 2020.01.28.)
- TLM ltsz.: 57.8.8 =
<https://hu.museum-digital.org/portal/singleimage.php?objektnum=271986&imagenr=358102> (a letöltés dátuma: 2020.01.28.)

Denomination and functional definition problems in connection with a group of objects: the so-called andirons

In this article, the author basically draws attention to a common denomination problem in Hungarian archaeological research. The Hungarian ethnographic collections contain a large number of andirons, usually made of wrought iron. These objects ensure proper burning of logs in open fireplaces. Archaeological research also uses the term andiron for many special clay objects found in prehistoric (mostly in Bronze and Iron age) sites. Although they are somewhat similar in shape to “real” andirons, their other characteristics (thin villages, ornamentation etc.) could certainly perform a function different from that of ethnographic andirons. Thus, the use of this name for these objects is considered by the author of the article as unfounded. In addition, in the case of a third group of objects, the term appears frequently in the archaeological literature as well. This third group of objects consists of pyramidal/truncated pyramidal, cone shaped/truncated cone shaped objects made of solid clay, which are drilled at their pointed ends. They are not formally similar to “real” andirons and although it is not excluded that they were even used to support logs, their shape and training make this unlikely. In terms of their shape, they are more likely to be classified as different weights (fishing net weights, loom weights or roof weights). It is very likely that they were originally made for such purposes, but their secondary use is not excluded as well. If only a few of them are found – especially near former ovens, fireplaces – then it is not impossible that they have been used in the form of *topka*, known from the research of Serbian colleagues, that is, a support or a pad for baking dishes/pans. All in all, it would be worth considering using the term andiron only for “real” andirons in ethnographic collections, and for the other two groups of objects, they should be associated with names that are closer to their true function.

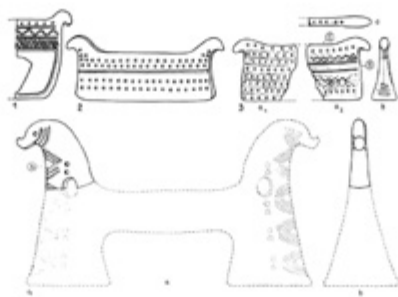
1. tábla: Vasból kovácsolt tűzikutyák a magyar néprajzi anyagban: 1.: Tűzikutya Bántapolcsányról (HOM); 2.: Tűzikutya Cúnról (Néprajzi Múzeum); 3.: Háromlábú tűzikutyák (BÁTKY 1938, I. tábla nyomán); 4.: Négylábú tűzikutyák (BÁTKY 1938, II. tábla nyomán)

2. tábla: Állatokat/mitikus lényeket formázó tűzikutypusok és modern tűzikutypár használat közben: 1–2.: Kuttyát, farkast és sárkányt mintázó tűzikutypák (БАТКЫ 1938, III. tábla nyomán); 3. Modern tűzikutypár

1

2

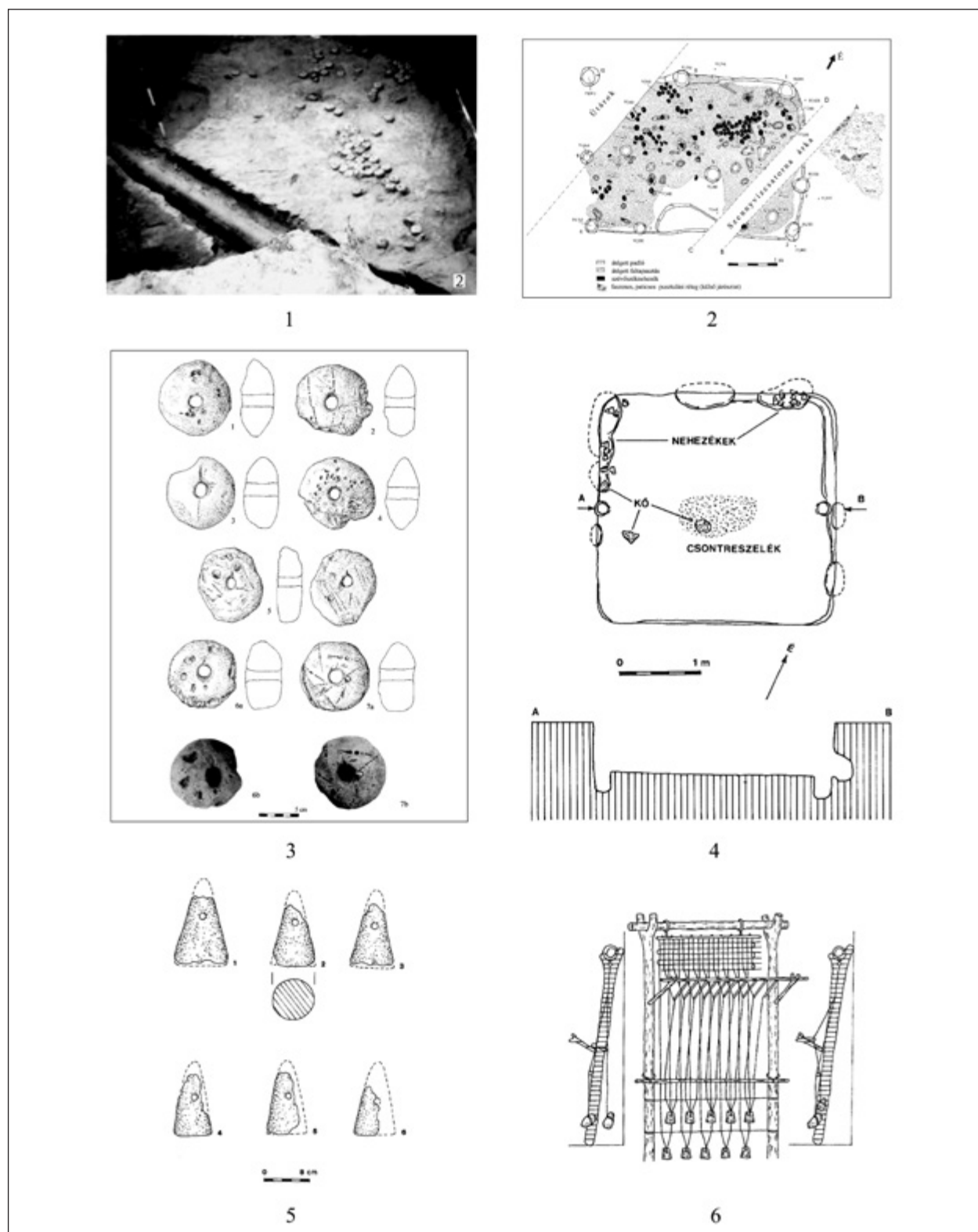

3

3. tábla: Agyagból készült, „tűzikutyának” vagy „holdidolnak” nevezett tárgyak (1.: NAGY 1979, VIII. tábla nyomán; 2.: NAGY 1979, IX. tábla nyomán; 3.: NAGY 1979, 10. tábla nyomán)

4. tábla: Kúp, csonkakúp, gúla és csonkagúla alakú agyagtárgyak (1.: TRUHELKA 1901, Tabla XIX nyomán; 2.: TRUHELKA 1901, Tabla XX nyomán; 3.: TRUHELKA 1901, Tabla XXI nyomán; 4. TRUHELKA 1914, Slika 18 nyomán; 5.: FILIPOVIĆ 1951, Slika 33 nyomán; 6.: FILIPOVIĆ 1951, Slika 35 nyomán; 7.: FILIPOVIĆ 1951, Slika 32 nyomán; 8.: FILIPOVIĆ 1951, Slika 40 nyomán)

5. tábla: Hálónéhezékek és szövőszék-rekonstrukciók: 1.: Szövőszéknehezékek Balatonlelle 3. számú ház padlóján (SKRIBA–SÓFALVI 2004, 8. kép 2 nyomán); 2.: Balatonlelle 3. számú ház összesített rajza (SKRIBA–SÓFALVI 2004, 10. kép nyomán); 3.: Szövőszéknehezékek a Balatonlelle 3. számú házból (SKRIBA–SÓFALVI 2004, 19. kép nyomán); 4.: A morotvaparti gepida műhely szövőszéknehezékekkel (CSEH 1986, 1. kép nyomán); 5.: Szövőszéknehezékek a morotvaparti műhelyből (CSEH 1986, 3. kép nyomán); 6.: Vertikális rendszerű szövőszék rekonstrukciója (CSEH 1986, 5. kép nyomán)

6. tábla: Tüztéri edénytámaszok és a tárgyak esetleges további funkciói: 1.: Középkori tüztéri edénytámasz (?) Csongrádról (TLM ltsz.: 57.8.8); 2.: Bronzkori edénytámasz (?) Gyulavarsándról (MMM ltsz.: 52.432.1); 3.: Topkák a szerb néprajzi anyagból (DJORDJEVIĆ–ZLATKOVIĆ 2011, Fig. 6 nyomán); 4.: A topkák felhasználásának rekonstrukciója (DJORDJEVIĆ–ZLATKOVIĆ 2011, Fig. 5 nyomán); 5.: A gúla/kúp alakú átfúrt tárgyak egyik lehetséges további funkciója (KRISTIĆ 1996, 145, Fig. 2 nyomán); 6.: Forgácsviláglok (BÁTKY 1992, 132 nyomán)

EGY RITKA KÁRPÁT-MEDENCEI SZARMATA NŐI VISELETI ELEM¹

A Kárpát-medencei szarmata női viselet egy-egy vonásával többen foglalkoztak. Kiemelték már az övet, a tarsolyt, a lábbelit és a gyöngyös viseletet.² Jelen tanulmányban egy ritka megoldás régészeti lenyomatát mutatjuk be.

2005-ben az M3 autópálya építését megelőző leletmentés során Nyíregyházától nyugatra, a Gyebrás-tanya (M3/161. lelőhely) közelében egy nagy kiterjedésű szarmata temető részletét tártuk föl. A 153 temetkezés közül 34 kerítőárkos (azaz szögletes árok övezte), 13 körárkos és 39 kísérőárkos (azaz a sírt két oldalról egy-egy íves árok kísérte) volt. A sírok zömét kirabolták. Az egyik kivétel ez alól az alább bemutatott temetkezés, amelynek nyakdíszét emeljük ki.

1. A NYÍREGYHÁZA–FELSŐSIMA, GYEBRÁS-TANYÁTÓL ÉK-RE LÉVŐ (M3/161.) LELETHELY 39. OBJEKTUMA ÉS LELETEI

A keskeny sírgödör lekerekített sarkú téglalap alakú folttal mutatkozott meg az altalajban. A csontok a homokos talajban „felszívódtak”, a gödör mérete alapján gyereksír lehetett. A leletek helyzete arra utal, hogy a temetkezés bolygatatlan volt. A gödör hossza 150 cm, szélessége 57 cm, mélysége a jelentkezési szinttől 20 cm, tájolása DNy–ÉK 190–10° [1. tábla 1–2].

A nyak tájékán nagy mennyiségű leletet találtunk, amelyek elhelyezkedésük alapján összetartozhattak [1. tábla 11]. Ezek a tárgyak a következők:³

1. A jobb váll táján egymásra tekert végű, 21 karátos *aranykarika*, átm.: 1,6–1,7 cm, v.: 0,1 cm, 1,3 g⁴ [1. tábla 3].

2. A nyakon mindkét végén hurkos, kör metszetű huzalból kalapált, masszív háromnegyedes *ezüsttorques*, átm.: 18,8 cm [2. tábla 3]

3–4. Alatta további két kisebb, két végén hurkos záródású, szögletes metszetű huzalból erősen torquált ezüst *féltorques*, átm.: 8,4 cm, illetve 9,9 cm [2. tábla 1–2].

5. A nyakperekék környékén *gyöngyök*: hét nyomott gömb alakú kalcedon-, egy sokszögű, sötétbarna karneol-, három kisebb korong alakú borostyán-, hét szabálytalan alakú, omlékony korall-, két hatszög alapú hasáb alakú, nagyméretű, lapos fehér, szétomlott üveg-, egy ugyanolyan lila szétomlott üveg-, hét kisebb hatszög alapú hasábos zöld üveg-, tizenhárom apró fehér, henger és gömb közötti formájú (rúdból vágott) üveggyöngy, valamint két apró aranyfóliás, fehér, gömbölyű üveggyöngy töredéke.

6. A torquesek mellett keskeny bronzpántból hajlított fülecske, amely feltehetőleg *vödörcsüngő* része volt, h.: 0,8 cm, sz.: 0,15 [1. tábla 6].

7. Közeliében U alakúra hajtott bronzpánt, amely feltehetőleg ugyancsak *vödörcsüngő* része, h.: 1 cm, sz.: 0,8 cm [1. tábla 7].

8–10. Az előbbi mellett, tőle nyugatra ezüst *vödörcsüngő*, bronzfülében kis (korall?)gyöngy, mellette sokszögű karneolgyöngy. A vödörcsüngő 0,8 cm széles ezüstpántból 0,9 cm átmérőjű henger alakúra hajlított, benne a

* Jósa András Múzeum, istvanov@josamuseum.hu; Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma, moni.merczi@gmail.com

¹ Ez a dolgozat az NKFI K 124944 számú „A Kárpát-medencei Barbaricum császárkori és kora népvándorlás kori temetkezéseinek online publikációja” című projekt keretében készült.

² Összefoglalóan ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001, 1. jegyzet.

³ A leletek a Jósa András Múzeumban 2015.12.1. és 2019.29.1–22. számon találhatók. A tárgyakat Szinyéri Péterné (restaurátor, JAM), Takácsné Varga Ágnes (restaurátor, JAM) és Dankóné Németh Erika (restaurátor, JAM) restaurálta, a képeket Belezna Gabriella (rajzoló, JAM) készítette. Munkájukat köszönjük!

⁴ Összetétele: 87,9% arany, 11,1% ezüst, 0,91% réz. A fémek anyagvizsgálatát Kis-Varga Miklós (MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen) végezte a Magyarország–Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 – TF/ HUO/0901/060/2.5.1. – Patrimonium2 projekt keretében. Munkáját köszönjük!

kitöltőanyag maradványai.⁵ Füle 0,8 cm hosszú, 0,7 cm széles, U alakra hajlított. Alja, egy 0,7–0,8 cm átmérőjű kerek ezüstlapocskára, kicsit északabbra került elő. A korallgyöngy hengeres, 0,7 cm hosszú [1. tábla 8].

11. Ezekből keletre egy kisebb ezüst *vödörcsüngő* töredékei, átm.: 1,25 cm, m.: 0,9 cm [1. tábla 9].

12. Közvetlenül mellette a harmadik *vödörcsüngő*. 0,6 cm széles ezüstpántból 0,7 cm átmérőjű hengert hajlítottak, benne a kitöltőanyag maradványai. Bronzfüle széttöredezett [1. tábla 10].

13. Ettől lefelé, a torques másik oldalán 24 karátos arany *vödörcsüngő*, átm.: 0,8 cm, m.: a füllel együtt 1,2 cm, 1,2 g. Palástja 0,9 cm [1. tábla 4].⁶

14. Mellette kis kerek ezüstpityke: egy *vödörcsüngő alja*, átm.: 0,7–0,8 cm [1. tábla 10].

15. Ugyanitt aranyfóliás gömbölyű *üveggyöngy*, amely a levegőn szétomlott.

16. A nagy torques ívénel nagyobb barna *üveggyöngy* szétomlott maradványai.

17. A nyaki részen, a torquesekhez tartozó gyöngyök között domborított, középen átlukasztott, papírvékonyaságú *aranyozott rézlemez töredékei*. Az egyik lemez cikáda alakú, a másik rozetta [1. tábla 5].⁷

18–19. A nyaki rész felszedése után a sír alján *gyöngyök* kerültek elő: egy szabálytalan gömb alakú kalcedongyöngy, egy lapos, hatszögalapú hasábos zöld üveggyöngy, egy korong alakú borostyángyöngy, egy irizáló nagy üveggyöngyből származó kisebb töredék, valamint egy ezüst *vödörcsüngő* korong alakú lemezes alja. Utóbbi átm.: 0,8 cm.

20–22. A nyaki részen került elő három *fibula* a két féltorques közepe táján, azok felett, közvetlenül egymás alatt, egy D–É-i tengely mentén.

20. A *vödörcsüngők* felett egy cikáda alakú öntött *ezüstlemez* található. Ez a korrózió és a méret alapján az ezüsttorques alatt, fejfelé nyugatra talált kéttagú, alsó húrozású, szokatlan formájú, lemezes kengyelű ezüstfibula fedlapja volt, h.: 1,8 cm. Stíftje bronz. A korrózió alapján a cikáda „feje” a fibula lába felé nézett. Feje tagoltan válik el, V alakú bemélyedések díszítik. A lemez h.: 1,5 cm, sz.: 1,1 cm [3. tábla 1].

21. Az alsó féltorques közepénél ezüst *térdfibula* fejfelé nyugatra, túszerkezettel lefelé. Fejlapja kicsi, félköríves, ehhez a hosszában facettált, trapéz keresztmetszetű kengyel félköríves gallérral csatlakozik. A rugószerkezetet hengeres tok védi, a láb kiszélesedő végén felfelé álló apró gomb ül. A láb végét x alakú bekarcolás díszíti, a tűtartó vékony hátsó éle bevagdalt, hátoldalán sekélyen karcolt cikcakk látszik, h.: 2,6 cm [3. tábla 2].

22. A két ezüsttorquestől kissé lefelé egy *ezüstfibula* szétomlott maradványai, illetve bronz túszerkezete. A tű hossza 1,7 cm.⁸

További leletek a sírban: 23. A láb környékén 681 darab apró színes *üveggyöngyöt* szedtünk össze, e mellett jó néhány szétomlott a bontás, a felszedés és a restaurálás során. Rendszert nem sikerült megfigyelni. 24. A sír alján, a lábnál állt egy szürke, korongolt kétfülvű *kantharos*. Felülete simított, pereme kissé kigyúrt, nyaka csonka kúpos, az íves válltól tagoltan válik el, a nyak tövében körbefutó besimított cikcakkvonal díszíti. Alja kissé profilált, két hurka-füle magasra felhúzott, pátm.: 5,4 cm, m.: 6,8 cm, fátm.: 3,8 cm [4. tábla]. 25. A humuszoláskor három *üveggyöngy* került elő. 26. Ugyancsak a humuszoláskor egy kétrét hajtott *bronzlemez* találtunk, sz.: 0,5 cm. 27. Bontás közben egy gömbölyű, narancssárga apró *üveggyöngyszemet* tártunk fel. 28. A betöltésben apró bronzkorrózió volt, amely elenyészett.

2. ÉRTÉKELÉS

Bár jól ismert a szarmata nők viseletének gazdag díszítése, a nyíregyházi temetkezés nyaki része mégis meglepő [1. tábla 11]. 3 nyakpercec, egy rugós gyűrű, legalább öt *vödörcsüngő* (három füllel együtt, egy palást, két fül, két alj) – közülük egy aranyból –, 43 darab gyöngy (négy borostyán, két karneol, nyolc korall és 29 üveg) biztosan a nyakdísz részét jelentette. Kérdés, hogy a nyolc szabálytalan gömb alakú nagy kalcedongyöngy a ruha gombolására szolgált-e, vagy azok is a nyakdísz részei lehettek. Nem egyértelmű a három fibula – amelyek a nyakpercecek felett egy tengely mentén egymás alatt feküdtek Ny–K-i irányban – szerepe.

Az együttes kronológiai helyzetének meghatározásához elsősorban a fibulákat vehetjük számításba.

⁵ Ugyanennek a temetőnek a 83. sírjából előkerült hasonló típusú *vödörcsüngőkben* talált kitöltőanyag túlnyomó része Sn és Pb, az arányuk kb. 50:30.

⁶ 98,6% arany, 0,99% ezüst, 0,3% réz.

⁷ Az aranyozott oldalon az anyagvizsgálat során kevés ezüst is mutatkozott.

⁸ A fibula összetétele: Fe 0,73%, Cu 3,67%, Ag 73,1%, Sn 21,1%, Pb 1,34%. A tűtöredék réz, de a rátapadt anyag sok vasat is tartalmaz.

2.1. Dobozfibula

A meghatározásra a legkevésbé alkalmas a szétomlott fibula, amely talán egy dobozos szerkezetű korongfibula maradványa lehet. A megmaradt tűszerkezet és a kitöltőanyag alapján kisméretű példány lehetett. Dobozos szerkezetre utalhat a maradványok magas óntartalma, amely alapján kitöltőanyaggal számolhatunk. Amennyiben elfogadható a felvetés, hogy egy szétomlott korongfibuláról van szó, akkor annyi bizonyos, hogy az alaplap, amelyhez a megmaradt tűszerkezet illeszkedett, lemezes volt. Díszítőbetét nem került elő, de itt meg kell jegyeznünk, hogy az üvegyöngyök meglehetősen gyenge megtartásúak, sok szétomlott közülük, tehát a fibulát díszítő darab is megsemmisülhetett. Nem zárhatjuk ki, hogy a közelben talált, rozetta alakú aranyozott rézlemez a tárgy tartozéka, de a maradványokban észlelt magas ezüsttartalom nem támasztja alá ezt a felvetést: meglepő lenne egy ezüstfibula réz fedlappal, még akkor is, ha az utóbbi aranyozott. A rozetta és a cikáda alakú lemezek e mellett összetartozónak látszanak, ami ugyancsak ez ellen szól.

Amikor Tóth Endre felfigyelt a formai és technikai hasonlóságokra a szarmatáknál elterjedt – és feltehetőleg saját ötvöseik gyártmányaiként értékelhető – dobozos fibulák és a Keszthelyi kultúra korongfibulái közt, összegyűjtötte és térképezte a császárkori Barbaricum ide tartozó leleteit.⁹ Az általa megnevezett 14 lelőhelyet ma már további példányokkal tudjuk kiegészíteni (például Felgyő–Kossuth u. 1. sír,¹⁰ Kunágota–Darabos-tanya¹¹). A számba vehető, a típushoz sorolható leletek többségének átmérője 4–5 cm, illetve annál nagyobb. A nyíregyházi sírban talált fibulatű 1,7 cm hosszú, ez alapján a fibula átmérője 2–2,5 cm-nél valószínűleg nem lehetett nagyobb. Ilyen méretű (2,3 cm), a típushoz tartozó darabot publikált legutóbb Nagy Margit Budapestről, a Péceli úti temető 221. sírjából üvegbetétes fedlappal.¹² A publikáló a temetkezést a 3. század közepe utánra keltezte.¹³ Megjegyzendő azonban, hogy a tűszerkezet kialakítása alapvetően eltér a nyíregyházi és a Péceli úti tárgy esetében.

Mivel magának a tárgynak a meghatározása nem egyértelmű, így pontosabb kronológiai meghatározásra alkalmatlan.

2.2. Térdfibula

A lelőhely egyik leggyakoribb fibulatípusa a térdfibula: 14 sírből 15 került elő.¹⁴ A térdfibulák eredetével, tipológiájával nem kívánunk részleteiben foglalkozni,¹⁵ itt csupán a nyíregyházi példány kronológiáját próbáljuk meghatározni. A nyíregyházi lelőhely térdfibuláinak zöme – az általános képnek megfelelően – bronzból készült. Kivételt jelent két ezüstpéldány.

A 39. sírből előkerült fibula rugós zárszerkezetű, alsó húrozású rugóját vékony lemezből hajlított, zárt tok rejti. Ez a hengeres tok nem azonos a Böhme 21. típusánál alkalmazott, a fibulatesttel egybeöntött tokkal.¹⁶ Ez a fejlapos térdfibuláknál alkalmazott tok különálló, vékony, négyszögletes lemezből készült, és utólag hajlították rá a rugóra.¹⁷ Jobst pannoniái sajátosságnak tekinti,¹⁸ de barbaricum fibulatípusoknál is megfigyelhető ez a jelenség.¹⁹ Így előfordul a Pannoniára jellemző térdfibula-változatoknál,²⁰ továbbá a barbár vonásokat mutató, provinciális készítményeknél is.²¹ Néhány példa azt mutatja, hogy ilyen tokot a miénkhez hasonló, általánosabban elterjedt változatoknál is alkalmaztak.²²

A nyíregyházi fibula kisméretű, félköríves fejlappal, amelynek félköríves gallér illeszkedik. A fejlap és a fibulatest közé ékelődő gallér elsősorban Pannoniában, Felső-Moesiában és részben Noricumban figyelhető meg.²³

⁹ Tóth 2005, 188–189, 8, 10. kép.

¹⁰ Örmándy 1996, 34, 3. kép 1.

¹¹ Herendi 2010.

¹² Nagy 2018, I. 148, 74. tábla 4.

¹³ Nagy 2018, II. 187.

¹⁴ Vö. <http://josamuseum.hu/kiallitasok/a-honap-mutargya/archivum/romai-ruhakapcsolok-tuk-nyiregyhaza-felsosima-hatarabol/> (a letöltés dátuma: 2019.04.15.).

¹⁵ A típus irodalmát és összefoglalását lásd Merczi 2011.

¹⁶ Böhme 1972, 20–21.

¹⁷ Merczi 2011, 55.

¹⁸ 13/F változat (Jobst 1975, 67–68). Ugyanilyen tokkal rendelkezik a 101. számú lauricum lelet (Ausztria) is, ezt azonban Jobst az egybeöntött rugótokos térdfibulák közé sorolta (12/A változat) (Jobst 1975, 60).

¹⁹ Merczi 2011, 47.

²⁰ Például a *pelta* alakú fejlappal készült, valamint a fejlap nélküli térdfibuláknál: B/7 és B/9 változat (Merczi 2011, 55).

²¹ B/20. változat (Merczi 2011, 47).

²² Merczi 2011, 38, 57, 207. lábjegyzet, további irodalommal.

²³ Merczi 2011, 54.

A fibulatest a noricum–pannoniai–felső-moesiai térségre jellemző módon alakított: oldalnézetben S alakban ívelt, magasan boltozott, felülnézetben a hajlatnál kiszélesedő, középtájon beívelő, majd a lábrésznél ismét kiszélesedő. Keresztmetszete a nyíregyházi fibula esetében trapéz alakú. A félköríves fejlap, a gallér és a hosszában facettált, trapéz keresztmetszetű fibulatest kombinációja elsősorban Pannoniára és Felső-Moesiára, kisebb részt Noricumra jellemző.²⁴ A kisméretű fejlap gyakori Daciában,²⁵ de ezeknél a gallér hiányzik,²⁶ így nem tekinthetők a nyíregyházi fibula közvetlen párhuzamainak. A tűtartó magas, keskeny, de a tűfészek ezeknél a fibuláknál általában megerősített, itt viszont csak egyszerűen visszahajtott, ami ritkábban fordul elő ennél a változatnál.²⁷ A külső oldal profilálása sem jellemző. Ez Felső-Moesiában és Daciában a csuklós térdfibuláknál figyelhető meg.

A nyíregyházi temető másik ezüsből készült térdfibulája a 369. sírból²⁸ származik. A csuklós zárszerkezet késői, csuklókaros formájával készült, amelynek megjelenését Riha a 2. század végére tette.²⁹ A fibula hengeres csuklókarjaira kisméretű félköríves fejlap (vagy nagyobb méretű gallér) illeszkedik. A hatszögletes keresztmetszetű fibulatest (erősen ívelt, magasan boltozott), a hosszanti tűtartó és a tűfészek alakítása az előző térdfibulához hasonló. A tűtartó hosszanti oldalának tagolása itt még erőteljesebben jelentkezik, mint az előző leletnél.

A csuklós zárszerkezetű térdfibulák nagyobb mennyiségben csak Pannoniától délre terjedtek el: a singidunumi térdfibulák esetében a leletek több mint a fele csuklós zárszerkezetű.³⁰ Ezzel összefüggésben önálló típusként először D. Bojovićnál jelentek meg.³¹

A csuklós térdfibulák közül a félköríves fejlappal/gallérral, facettált fibulatesttel, hosszanti, tagolt külső oldalú tűtartóval rendelkező darabok Bojović 22/1–3. és Petković 19/C változataiba kerültek.³² Ezek a változatok azonban gallér nélküli leleteket is magukba foglalnak. S. Petković az általa elkülönített változatot a 2. század 2. felére – a 3. századra keltezte.³³ A csuklókaros szerkezet Riha szerinti megjelenési idejét tekintve azonban a változat valójában ennél valamivel később, legkorábban a 2. század végén alakulhatott ki.³⁴ Kizárólag a nyíregyházi fibulák párhuzamait tartalmazza Cociş 19a8b változata.³⁵ A daciai csuklós térdfibulák (19a8a–19a8e típusok) a 3. század 1. felére keltezhető leletegyüttesekben bukkannak fel, de S. Cociş feltételezi, hogy már a 2. század 3. negyedében megjelentek.³⁶

A nyíregyházi 369. sír ezüsfibulája együtt fordult elő egy Cociş 19a1 típusú bronz térdfibulával, melynek használatát Cociş Traianustól a 2. század harmadik negyedéig keltezte.³⁷

A térdfibulák esetében ritkán említene ezüsből készült darabokat. Így például Daciából S. Cocişnak egyetlen ezüsből készítettéről van tudomása (ezt külön altípusként – 19a8e2 – kezeli). Az ezüsből készült fibulák aránya eddig csak a Petković által bemutatott szerbiai fibulák között bizonyult viszonylag magasnak.³⁸ Petković az olyan fibulatípusok kialakulását, amelyeken belül gyakoriak az ezüsből készült darabok (például horgonyfibulák), az ezüsbányák vidékére (*argentariae Pannonicae*: Dél-Pannonia, Felső-Moesia, Északkelet-Dalmatia térsége) helyezi.³⁹ A térdfibulák közül a 19. típus keletkezési helyét ugyancsak az ezüsbányák vidékére lokalizálja, a típuson belül a C változatról – ahova a nyíregyházi csuklós térdfibula is sorolható – feltételezi, hogy Singidunumban és Viminaciumban gyártották.⁴⁰

A két, szarmata területen előkerült térdfibula a felépítésbeli sajátosságai és anyaguk alapján legnagyobb valószínűséggel Felső-Moesiából származik. Ugyanezt feltételezi Cociş is a Daciában előforduló csuklós szerkezetű térdfibulákról.⁴¹ Nem vethetjük el emellett azt a lehetőséget sem, hogy szarmata készítménnyel van dolgunk. A számos hasonló vonás alapján a két fibula azonos időszakban készülhetett. Keletkezési idejüket a 2. század közepe utáni idősakra, ezen belül is inkább már a század végére helyezhetjük, és valószínűleg legkésőbb a 3. század közepéig lehettek használatban.

²⁴ B/3 változat (MERCZI 2011, 54).

²⁵ ORTISI 2002, 35, további irodalommal.

²⁶ MERCZI 2011, 34.

²⁷ MERCZI 2011, 33.

²⁸ Összetétele: Fe 1,07%, Cu 2,25 %, Zn 0,29 %, Ag 95,9 %, Au 0,28 %, Pb 0,13 %.

²⁹ RIHA 1979, 16.

³⁰ MERCZI 2011, 50–51.

³¹ 22. típus (BOJOVIĆ 1983, 58).

³² BOJOVIĆ 1983, 58–59; PETKOVIĆ 2010, 141–146.

³³ PETKOVIĆ 2010, 364.

³⁴ RIHA 1979, 16.

³⁵ COCIŞ 2004, 97.

³⁶ COCIŞ 2004, 97.

³⁷ COCIŞ 2004, 90.

³⁸ 5% (PETKOVIĆ 2010, 379).

³⁹ PETKOVIĆ 2010, 353.

⁴⁰ PETKOVIĆ 2010, 354–355.

⁴¹ COCIŞ 2004, 97.

2.3. Cikádafibula

A cikádafibula az alföldi szarmaták körében nem egyedi jelenség. Masek Zsófia összefoglalása mentesít az alól, hogy részletesen kitérjünk itteni előfordulásukra és kronológiájukra.⁴² Pillanatnyilag nem világos, hogy a nyíregyházi darabot római vagy barbár készítményként kezeljük-e. A provinciális anyag keltezésével kapcsolatban jelenleg nincs egyértelmű álláspont: feltételezések szerint a pannoniai és a britanniai darabok esetleg kapcsolatban állhatnak, és ez esetben a markomann–szarmata háborúk eseményeihez köthető a feltűnésük, azaz a 2. század végétől már számolhatunk velük, azonban ez az elképzelés egyelőre hipotetikus, ahogyan a pannoniai példányok kapcsolata a britanniai darabokkal is.⁴³

Ha az alföldi példányokat nézzük, talán nem tekinthetjük véletlennek, hogy mind az öcsödi, mind a tiszaföldvári, mind a rákócizfalvi szarmata cikádát a 3. századra keltezték, az utolsót ezen belül a század közepére – középső harmadára.⁴⁴ Kérdés, hogy vonatkoztatható-e ez a nyíregyházi darabra is, melynek két – a többitől eltérő – sajátossága, hogy egyfelől ezüstből készült, míg valamennyi további példány bronz, másfelől két darabból öntötték [3. tábla 1]. A tárgy alapját egy olyan fibula alkotja, amely vonalvezetése alapján az elbai germánokhoz köthető, ún. térd alakban meghajlított fibulákkal mutat hasonlóságot,⁴⁵ ezekre azonban nem jellemző a nyíregyházinál látott alsó húrozás. A térd alakban meghajlított fibulákat az 1. század közepétől a késő római korig használták.⁴⁶

A nyíregyházi cikáda alakú lelet alsó oldalán sima öntvény. Figyelemre méltó, hogy két (hasonló alakítású) lemez kapcsán felvetették azt a lehetőséget, hogy gyűrű, illetve díszítő részei lehettek.⁴⁷ Esetünkben nem merül föl kétség, hogy fibuláról van szó, annak ellenére, hogy egészen kisméretű (1,5 cm hosszú). Szintén ezüstből készült kisméretű, 2. századi cikádafibulát közöltek nemrég egy pátyi római sírből, ez azonban önálló zárszerkezettel rendelkezik, és a rovar testének alakítása is eltérő.⁴⁸

A nyíregyházi cikáda együtt került elő a tokba rejtett rugóval készült térdfibulával. A cikádafibula alapját képező térd alakban meghajlított (?) fibula tűtartója a két ezüst térdfibula tűtartójához hasonlóan magasnak tekinthető, ami alapján feltételezhetjük, hogy a cikádafibula azokkal azonos időszakban készült.

A cikádákkal kapcsolatban itt szükséges megjegyeznünk, hogy a nyíregyházi sír egyik aranyozott rézlemeze [1. tábla 5] ugyancsak cikáda alakú. Mint ilyen, elsősorban az átányi kora szarmata együttesre hivatkozhatunk, ahol ugyancsak előfordult hasonló lelet, ott aranyból.⁴⁹ A másik ide sorolható együttes a szentes–nagyhegyi 20. sír,⁵⁰ amelyet a 4. századra keltezhetünk.⁵¹

2.4. A fibulák értékelése

A nyíregyházi sír mindhárom fibulája ritka típust képvisel. Egyértelmű kelteztést nem nyújtanak, de leginkább a 3. századra, ezen belül a század első felére, legfeljebb a század közepe tájára gondolhatunk.

A további tárgyak ezt a megállapítást nem cáfolják. Így egyfelől a vödörcsüngőkre kell vetnünk egy pillantást. Ezek általános keltezése nem befolyásolja a fibulák alapján kialakított képet, hiszen – mint arra nemrégiben rámutattunk⁵² – használatuk a legkorábbi horizonttól a hun korig kimutatható. Ugyanakkor a sírban az egyik darab aranyból készült. A Kárpát-medencei szarmata Barbaricumból egyetlen analógiát idézhetünk: az átányi darabot,⁵³ azaz arról a leletegyüttesről van szó, amelyből a nyíregyházi sír cikáda alakú aranyozott rézlemeze analógiája is származik. Ez egészen apró: 0,5×0,9 cm-es, a szarmaták legkorábbi Kárpát-medencei lelethorizontjához, az ún. aranyhorizont-hoz tartozik, az 1. század végére, 1–2. század fordulójára keltezhetjük.⁵⁴ A nyíregyházi ennél nagyobb, átmérője 0,8 cm, magassága a füllel együtt 1,2 cm, a palástja 0,9 cm. 24 karátos aranyból készült.⁵⁵

⁴² MASEK 2013, 109–111.

⁴³ KISNÉ–PROHÁSZKA 2002, 117; KYSELA 2002, 22–23.

⁴⁴ MASEK 2013, 118.

⁴⁵ GUPTÉ 2004, 3–4.

⁴⁶ GUPTÉ 2004, 101–104.

⁴⁷ KISNÉ–PROHÁSZKA 2002, 123, 1. kép.

⁴⁸ MERCZI 2019, 43., 57. Kat. 24.

⁴⁹ PÁRDUZ 1941, 20. XXIX. tábla 55, 57.

⁵⁰ PÁRDUZ 1956, 144, XVII. tábla 2–3, 9–12, 17–18, XVIII. tábla 5–6.

⁵¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997, 155.

⁵² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017.

⁵³ PÁRDUZ 1941, 20, XXIX. tábla 56.

⁵⁴ Az aranyhorizont keltezésére vonatkozóan lásd ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006.

⁵⁵ A meghatározást az MTA Atommagkutató Intézetében, Debrecenben Kis-Varga Miklós végezte. Munkáját köszönjük!

A másik tárgy, amelyet a kronológia szempontjából figyelembe vehetünk, a sír edénye. A kétfülű kis edény a kelta kantharosok „utánérzete”. Hasonló jellegű, de a nyíregyházinál (csaknem háromszor) magasabb kivitelű kerámiát Orgoványból publikáltak, Tóth Ambrus szőlőjéből, az 1. sírből.⁵⁶ Ugyanott egy másik, nagyon hasonló edény szórványként került elő. Nem világos, hogy a temető vagy a telep szórványtele.⁵⁷ A sír kantharosát a vele előkerült római övveretek és csat a 2. század végére – 3. század első felére keltezi.⁵⁸ Ez megegyezik a nyíregyházi sír fibulák alapján becsült keletkezési idejével.

A fibulák melletti további tárgyak alapján valószínűnek tartjuk, hogy a 3. század közepénél későbbi időre nem keltezhetjük a sírt. Kapcsolata az átányi együttessel inkább még korábbi időszak felé mutathat.

2.4. A nyakdísz [5. tábla]

A nyíregyháza–Gyebrás-tanyai lelőhely 153 sírja közül kilencben volt torques (5,9%). A 39. síron kívül mindegyikben egy-egy, így összességében 11 nyakperec fordult elő: egy arany, hét ezüst és három bronz. Maga a torques meglehetősen gyakori ékszertípus a Kárpát-medencei szarmaták körében. Babolcsi Andrea szakdolgozatában 96 lelőhelyről 157 darabot gyűjtött össze.⁵⁹

A nyíregyházi 39. sír kivételes a maga három nyakperecével. Hasonló (három torques) együttes – tudomásunk szerint – ez ideig egyetlen lelőhelyen került elő, nevezetesen Klárafalva–Községváza 1. sírjából. 1941-ben itt két temetkezést találtak. Párducz Mihály a minket érdeklő temetkezést a 4. század második felére keltezte a nagyszámú borostyángyöngy alapján.⁶⁰ Az együttes fibulái ennél korábbi, 3–4. századi kelteztést valószínűsítene.⁶¹

Míg Nyíregyházán mindhárom nyakperec ezüsből készült, a klárafalviak bronzok. Ugyanakkor több hasonlóságot figyelhetünk meg a két temetkezés között. Elsősorban a három fibula előfordulása, másfelől a ruha/nadrág vagy lábbeli gyöngyözése, noha maguk a gyöngyök tipológiailag teljesen eltérő csoportba sorolhatók. A klárafalvi nő nyakdíszéről kevés információnk van, így e tekintetben összevetésre nem alkalmas.

A nyíregyházi három nyakperecet a jobb oldalon egy arany, ún. rugós gyűrű fogta össze. Ahhoz, hogy az egy oldalon összefogott torquesek ne csússzanak szét, vagy föl kellett őket erősíteni egy alapra, vagy a tarkón megkötni a hozzájuk erősített szalagot/szíjat. A felvarrást azért tartjuk valószínűbbnek, mivel sem a gyöngyök, sem a csüngők nem a nyakperecre voltak húzva, hanem közöttük helyezkedtek el.

3. Összegzés

A három fibula együttes előfordulása nem túlságosan gyakori viseleti jelenség a szarmata Barbaricumban, bár példa akad rá. A nyíregyházi temetkezés esetében ismerjük az elhelyezkedésüket, amely egészen egyedi: közvetlenül egymás szomszédságában, középtájon, egy észak–déli vonal mentén kerültek elő, valamennyi a nyaktájéki ékszerek – torquesek, gyöngyök, csüngők – között. Ez alapján nem zárhatjuk ki, hogy a nyakdísz részét alkották.

Összességében egy olyan szokatlan viseleti elemmel állunk szemben, amelyre az alföldi szarmata női viselet elemzése során még nem tért ki a kutatás. Előfordulási gyakorisága kérdéses: jelenleg csak a klárafalvi 1. temetkezés esetében tételezhetünk föl hasonlót. A korszakra jellemző elterjedt sírablások miatt természetesen elképzelhető, hogy elterjedtebb volt ez a viseleti elem, amelyet nevezhetünk akár pektorálnak is. Szélesebb körű viseletre utalhat a nyíregyházi és klárafalvi sír eltérő kronológiája és térbeli távolsága.

Irodalom

BABOLCSI 2004 = Babolcsi A.: *Torquesek a szarmata kori temetkezésekben az Alföldön*. Szakdolgozat. Kézirat. Szegeged 2004.

BÖHME 1972 = Böhme, A.: Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel. *Saalburg Jahrbuch* 29 (1972), 5–112.

⁵⁶ SZABÓ 1939, 105, II. tábla 6.

⁵⁷ SZABÓ 1939, 106, 2. kép 3.

⁵⁸ OLDENSTEIN 1976, 193–197, 211–214; HOSS 1967, 57.: A810., 160–161.: B1167–1169., 200.: B1643., 1647.

⁵⁹ BABOLCSI 2004, 107. Köszönjük a szerzőnek, hogy kéziratban lévő munkáját használhattuk!

⁶⁰ PÁRDU CZ 1951.

⁶¹ KULCSÁR 1998, 127, Kat. 84.

- BOJOVIĆ 1983 = Bojović, D.: *Rimske fibule Singidunuma*. [Zbirke i legati/Muzej Grada Beograda 12.] Beograd 1983.
- COCIŞ 2004 = Cocîş, S.: *Fibulele din Dacia Romană/The brooches from Dacia Romana*. [Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3.] Cluj-Napoca 2004.
- GUPTÉ 2004 = Gupte, O.: *Knieförmig gebogene Fibeln der römischen Kaiserzeit*. [Univeritätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 110.] Bonn 2004.
- HERENDI 2010 = Herendi O.: Kunágota határa. *RKM* (2010), 271.
- HOSS 1967 = Hoss, S.: *Cingulum Militare. Studien zum römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr.* Dissertation. Frankfurt am Main 1967.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: Adatok az alföldi szarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához. *NyJAMÉ* 37–38:1995–1996 (1997), 153–188.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001 = Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A. D.* Ed.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. [Múzeumi Füzetek 51.; Jóna András Múzeum Kiadványai 47.] Aszód–Nyíregyháza 2001, 139–169.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az első szarmaták az Alföldön. (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról.) *NyJAMÉ* 48 (2006), 203–237.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017 = Иштванович, Э. – Кульчар, В.: Ведерковидные подвески в сарматском Барбарикуме Карпатского бассейна (1–5 вв. н. э.). In: *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Ред.: Скиба, А. В. – Горбаненко, С. А. Київ 2017, 51–62.
- JOBST 1975 = Jobst, W.: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. [Forschungen in Lauriacum 10.] Linz 1975.
- KISNÉ–PROHÁSZKA 2002 = Kisné Cseh J. – Prohászka P.: „Cikádafibulák” a tatai Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből. *KMMK* 9 (2002), 113–140.
- KYSELA 2002 = Kysela, E.: Zikaden als Schmuck- und Trachtbestandteil in Römischer Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. In: *Zikaden. Leafhoppers, Planthoppers and Cicadas*. Hrsg.: Holzinger, W. E. [Denisia 4.] 2002, 21–27.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- MASEK 2013 = Masek Zs.: Cikádafibulás szarmata sír Rákóczi-falváról. *CommArchHung* 2010–2013 (2013), 101–122.
- MERCZI 2011 = Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *KMMK* 17 (2011), 7–79.
- MERCZI 2019 = Merczi M.: A Páty–Malom-dűlőben feltárt temető római kori fibulái. *StudCom* 37 (2019), 32–71.
- NAGY 2018 = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákócscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető (Kr. u. 2–4. század) I–II*. Budapest 2018.
- OLDENSTEIN 1976 = Oldenstein, J.: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *BRGK* 57 (1976), 49–284.
- ORMÁNDY 1996 = Ormándy J.: Szarmata kori sír Felgyőről. *Savaria* 22/3:1992–1995 (1996), 33–36.
- ORTISI 2002 = Ortisi, S.: *Die früh- und mittelmittelalterlichen Fibeln. Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2*. [Frügeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen 6.] Rahden/Westf. 2002, 9–84.
- PÁRDUZ 1941 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I*. [ArchHung 25.] Budapest 1941.
- PÁRDUZ 1951 = Párducz M.: Szarmata kori leletek Klárafalváról. *ArchÉrt* 78 (1951), 24–25.
- PÁRDUZ 1956 = Párducz, M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. *ActaArchHung* 7 (1956), 139–182.
- PETKOVIĆ 2010 = Petković, S.: *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka N.E.* [Arheološki institut Posebna izdanja Knjiga 50.] Beograd 2010.
- RIHA 1979 = Riha, E.: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. [Forschungen in Augst 3.] Augst 1979.
- SZABÓ 1939 = Szabó K.: Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén. *FolArch* 1–2 (1939), 100–108.
- TÓTH 2005 = Tóth, E.: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. *ZM* 14 (2005), 183–202.

A rare Sarmatian female costume element from the Carpathian Basin

Preventive excavations prior to the construction of motorway M3, west of Nyíregyháza, uncovered a large Sarmatian cemetery in 2005. The excavation revealed that most of the graves had been robbed; grave No. 39 was an exception in this respect. The paper presents the neck ornament found in this grave [Table 2 and 7].

The neckwear was composed of three silver torcs, a golden spring ring, at least five bucket-shaped pendants (one of which was made of gold), and several amber, carnelian, coral and glass beads. It is not clear whether the eight large spherical chalcedony beads were also part of the necklace or they were applied to button up the dress. The function of the three fibulae lined up above the torcs is not clear either.

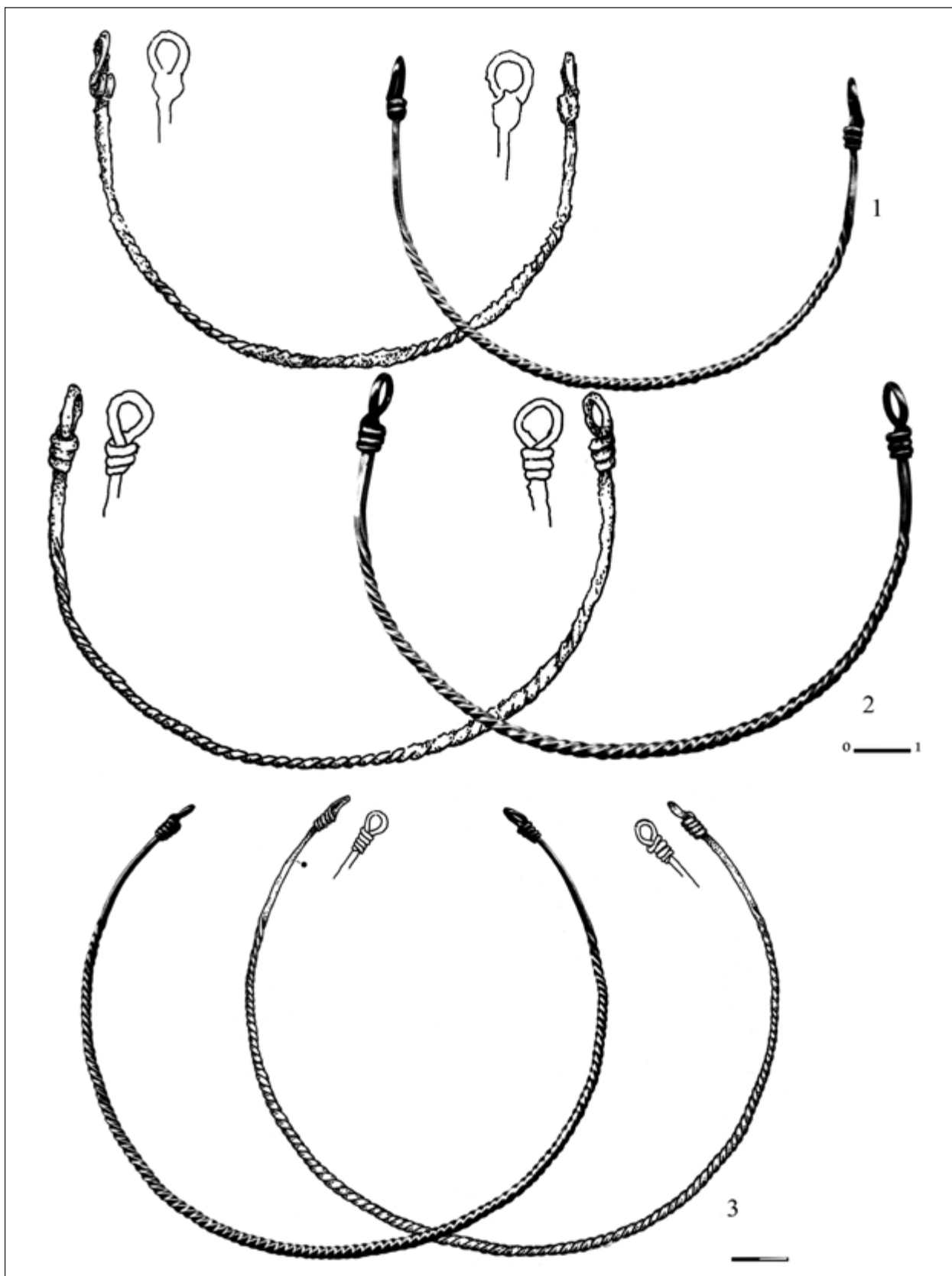
The fibulae served as a key for dating the grave. One of them was probably a box fibula which collapsed, so it was unsuitable for dating. The knee fibulae made of silver are rare; in the cemetery of Nyíregyháza two such pieces were found [Table 5]. The two fibulae most likely derived from Upper Moesia based on their structure and material. Both were produced after the mid-2nd century, most likely at the end of the century, and were probably used as late as by the mid-3rd century.

The third fibula of the Nyíregyháza grave is a cicada. It differs from other pieces from the Great Hungarian Plain in the Roman period, since it was made of silver and casted in two pieces [Fig. 4]. The underlying knee-bent fibulae were in use from the mid-1st century to the late Roman period. Based on its shape, it can be linked to the Elbe Germans; it shows similarities to the so-called fibulae bent in the knee, but without a lower cord.

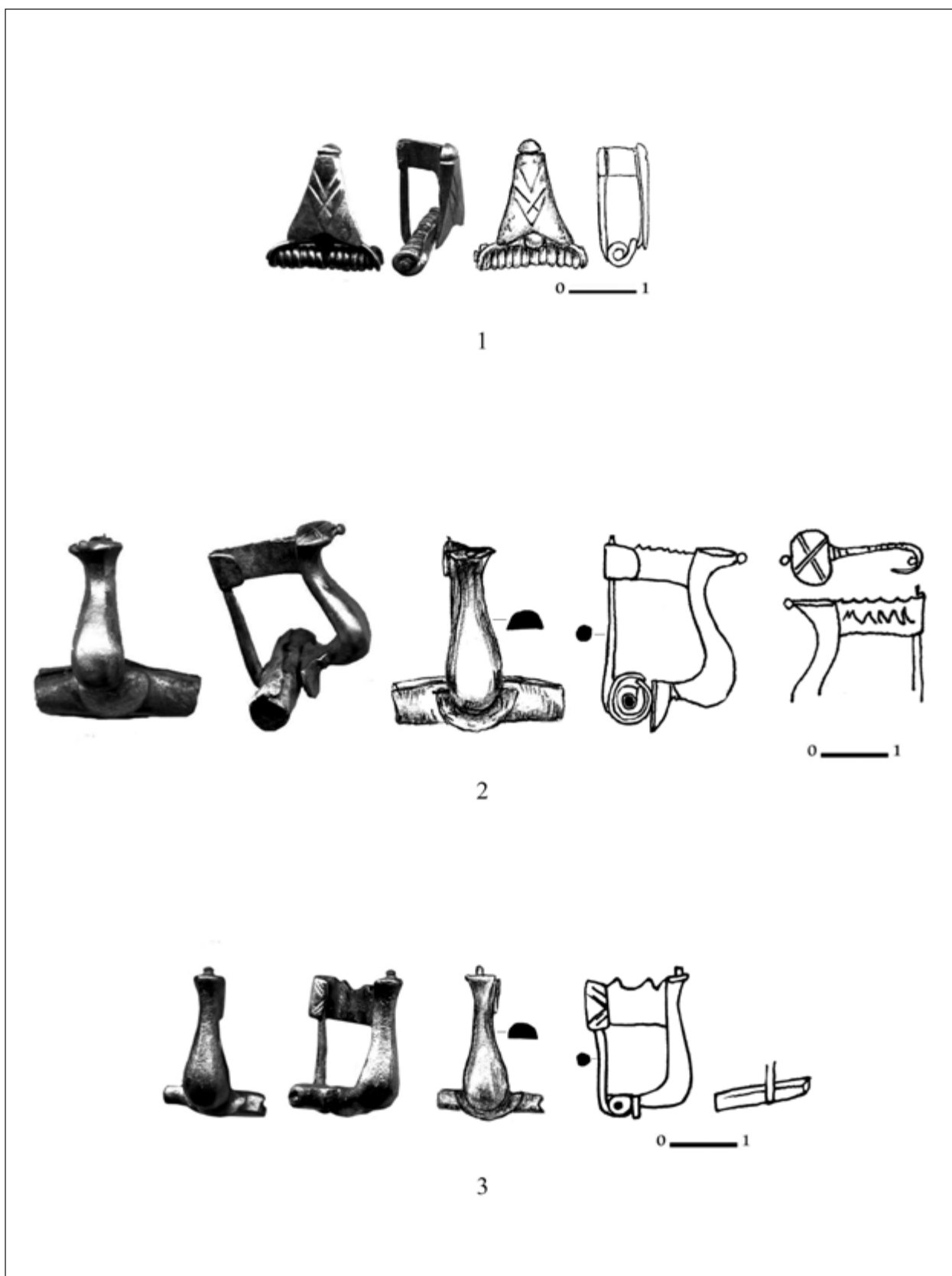
All three fibulae of the Nyíregyháza grave represent a rare type. They do not provide a clear chronology, but refer to the 3rd century, especially to the middle part. The rest of the finds do not contradict to this dating either.

Grave No. 39 from Nyíregyháza contained an item of the Sarmatian women's clothing, a pectoral, which is unusual on the Great Hungarian Plain, and has not been analysed by researchers yet. A similar wear can be assumed only in the case of grave No. 1 in Klárafalva. However, since a significant number of the graves from this period have been robbed, it cannot be excluded that this costume item, which can be called a pectoral, was more widespread than it seems now. The difference in the dating and the spatial distance between the Nyíregyháza and Klárafalva graves might indicate a wider range of use.

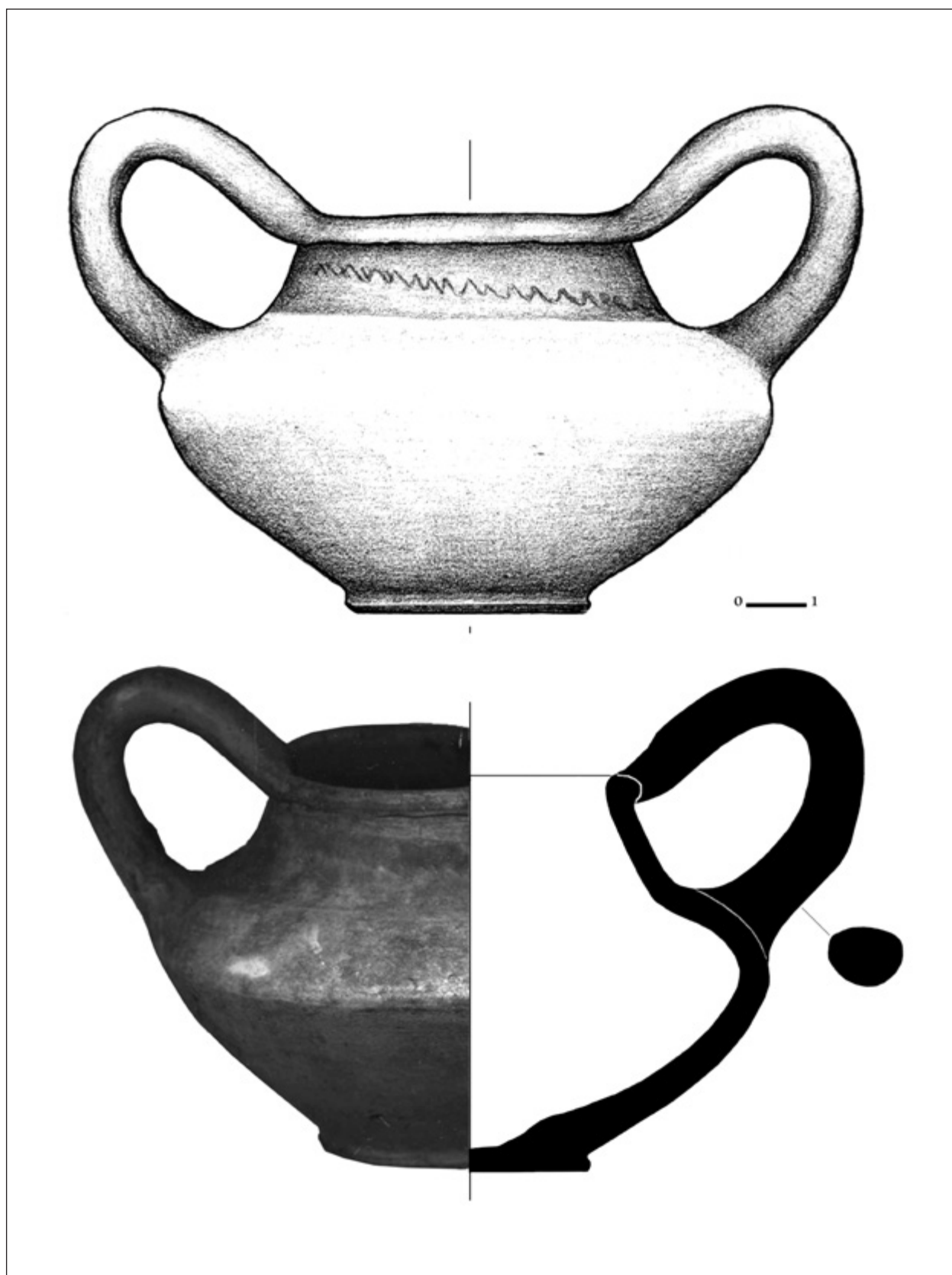

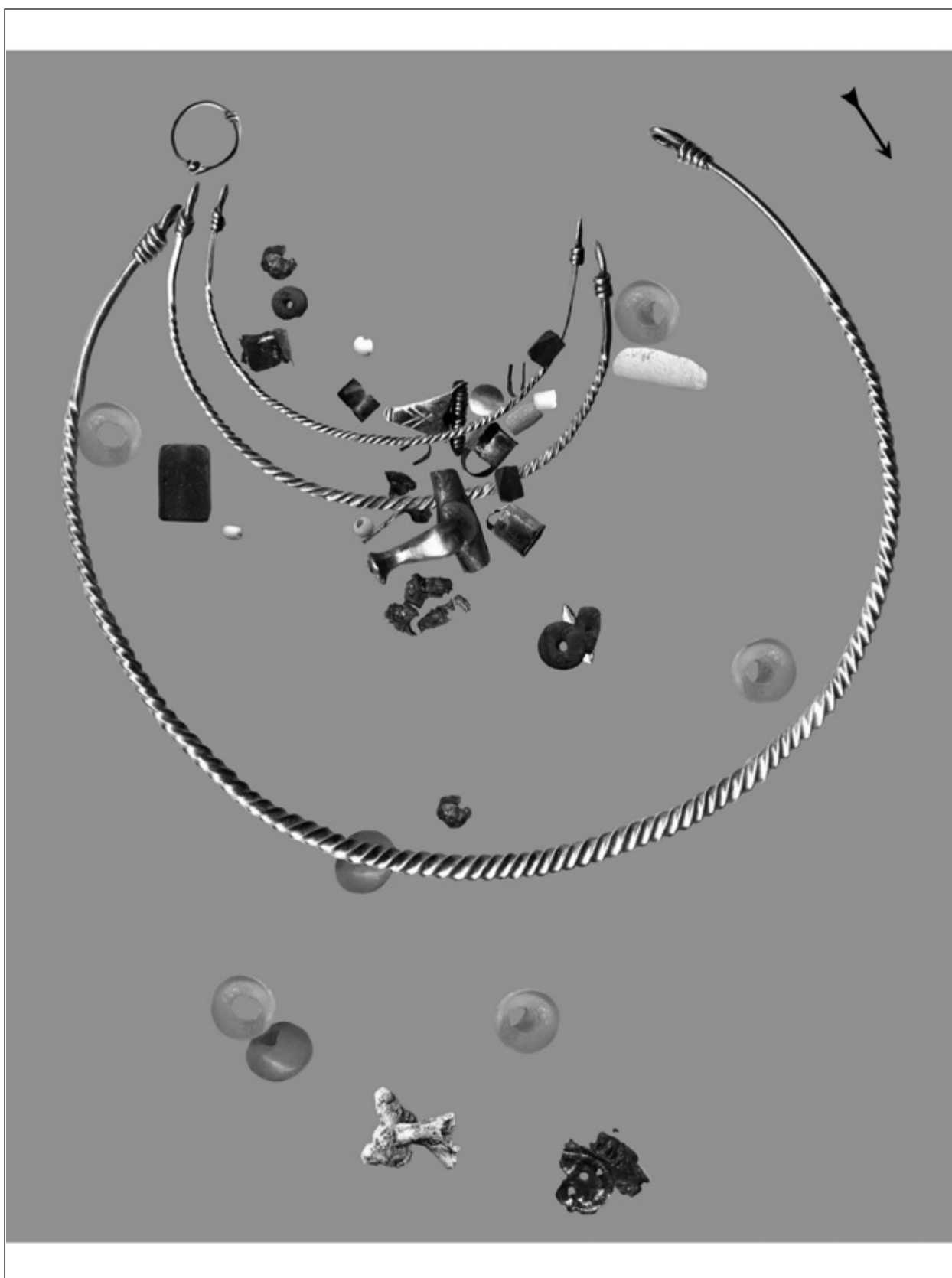
2. tábla: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely
39. sírjának három nyakperece

3. tábla: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely. 1.: A 39. sír ezüst cikádafibulája; 2.: A 39. sír ezüst térdfibulája; 3: A 369. sír ezüst térdfibulája

4. tábla: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely 39. sírjának edénye

5. tábla: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely, a 39. sír nyakdíszéhez tartozó leletek elhelyezkedése

SZEBENYI TAMÁS*

PECSÉTELT KERÁMIA ECSEK 7. LELŐHELY SZARMATA TELEPÜLÉSÉRŐL

Maróti Éva nagyobb területet felölelő Pest megyei anyaggyűjtése igen korán felhívta a Barbaricummal foglalkozó kutatás figyelmét a térség gazdag pecsételt kerámiaanyagára.¹ 2013-ban az Üllő 5. lelőhelyről származó edénytöredékeket bemutató tanulmányom azonban a korábbihoz képest jelentősen más képet vázolt fel.² Az Üllő 5. lelőhely leletanyagában elsőként jutott jelentősebb szerep a kónikus aljú tálaknak, amelyeket később Korom Anita a térség szarmata–római kapcsolatrendszerének jellemző edénytípusaként azonosított.³ Továbbá az üllői leletanyag másik nagy csoportját alkotó Drag. 37 típusú tálak feltételezett barbár eredetét, a párhuzamok időközben növekvő száma hitelt érdemlően bizonyítja.⁴ Jelen tanulmányomban Ecser 7. lelőhely az üllőit is meghaladó nagyságú pecsételt kerámiaanyagát vizsgálom, amely az Aquincum előterében jellegzetes lelettipusokat képviselve újabb adatokkal gazdagíthatja a régió fazekasságának és kereskedelmi kapcsolatainak kutatását.⁵

Ecser 7. lelőhely feltárását a Pest Megyei Múzeumok Igazgatóságának (PMMI) munkatársai 2004 májusa és 2006 júniusa között végezték el az M0-s autópálya nyomvonalához kapcsolódó régészeti kutatások keretében.⁶ Az ásatások során a közeli patak árteréből kiemelkedő dombon megnyitott 87 837 m²-es felületen 7920 régészeti jelenséget dokumentáltak.⁷ A rendkívül sűrűn elhelyezkedő objektumok egy része a kelta-, a kora és késő avar korra, valamint az Árpád-korra datálható, a régészeti jelenségek nagyobb része azonban egy többretegű szarmata településhez, illetve az ehhez tartozó 3–4. századi temetőhöz tartozott. A megtelepedés legkorábbi horizontját a publikálók a terra sigillaták alapján a 3. századra, az erre ráhúzódó későbbi telep, szintén főként a kerámiaanyag (szemcsés kerámia, murgai típusú korsótöredékek) alapján, a 4. század második felére, végére helyezték.⁸ Az előzetes jelentések alapján ezt a késő szarmata települést legkésőbb az 5. század közepéig lakhatták, ezt a lelőhely ólommázas kerámiaanyaga szintén alátámasztja.⁹

A lelőhelyről összesen 57 pecsételt edény 91 töredéke került elő,¹⁰ amelyek kizárólagosan a település objektumaiból származnak. Ez a mennyiség nagyságrendileg megfelel az Üllőről ismert 49 edénynek,¹¹ ám jelentősen

* Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, szebi87@gmail.com

¹ MARÓTI 1985; MARÓTI 1991; MARÓTI 2004.

² SZEBENYI 2013; SZEBENYI et al. 2014.

³ KOROM 2015.

⁴ A pecsételt díszű, félgömbös, festett szarmata tálakkal összefoglalóan Masek Zsófia foglalkozott röviden doktori dolgozatában (MASEK 2018, 191–194).

⁵ Az ünnepi kötet megjelenése alkalmából szeretnék köszönetet mondani Kulcsár Valériának, akihez az elmúlt évtized folyamán hallgatóként, doktoranduszként és az EMIR Szarmata Adatbázisának alkalmazottjaként is bármikor bizalommal fordulhattam. Türelme és segítőkészsége indított el pályámon, és biztos vagyok benne, hogy ezekre az elkövetkező években is számíthatok. Hálával tartozom továbbá B. Tóth Ágnesnek és Vörös Gabriellának is a tőlük kapott számtalan értékes tanácsért az egyetemi éveim során. A leletanyag publikálásának jogát szeretném megköszönni Kulcsár Valériának, aki ásatásvezetőként hívta fel a figyelmem az anyagra. Az ásatási dokumentációért, illetve a feldolgozás során a megfelelő munkakörnyezet biztosításáért szeretnék köszönetet mondani Patay Róbertnek (régész, Ferenczy Múzeumi Centrum) és a ceglédi Kossuth Múzeum (a továbbiakban CKM) munkatársainak. Köszönettel tartozom Masek Zsófiának (MTA BTK RI) és a Sósuti Kornél–Wilhelm Gábor (régész, Várkapitányság Nonprofit Zrt.; régész, KKJM) szerzőpárosnak, hogy a közöletlen tanulmányaikat a rendelkezésemre bocsátották! A tárgyrajzok és fotók a szerző munkái.

⁶ Az anyaggyűjtés során nem vizsgáltam a 2013–2014 folyamán elvégzett megelőző feltárások leletanyagát. Ezekhez bővebben lásd <https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/2169> (a letöltés dátuma: 2019.04.05. 17:43).

⁷ Összehasonlításként Üllő 5–9. lelőhelyen 8750 régészeti jelenség közel 400 000 m²-en szóródott (BATIZI et al. 2006, 42). Ecser 7. lelőhelyen az intenzív déli településrész késő szarmata objektumai közötti gyakori szuperpozíció mellett tereprendezés nyomait is meg lehetett figyelni (KULCSÁR et al. 2006, 233; TARI–MÉRAI–ROSTA 2007, 196).

⁸ GALLINA et al. 2005, 210–211; KÖVÁRI et al. 2006, 21–22; KULCSÁR et al. 2006, 231–233; TARI–MÉRAI–ROSTA 2007, 194–196.

⁹ OLGYAY–SZEBENYI 2018, 34.

¹⁰ A feldolgozás során több esetben is célszerűnek tűnt a különböző objektumokból származó, de össze nem illő töredékek egy edényhez sorolása. A pecsételt díszek nyilvánvaló egyezései nem igazolnák ezt, hiszen egy műhelyben egy pecsétlővel több edény is készülhetett, azonban utóbbival összhangban az anyagminőség és a metrikus adatok egyezése már relatív biztonsággal mutathatja ki ugyanazon edény töredékeit. A módszert indokolja továbbá a szuperpozíciók nagy száma a lelőhelyen, illetve a megfigyelt planirozási réteg, amely a leletanyag általános keveredését/szóródását eredményezhette.

¹¹ SZEBENYI 2013, 9.

meghaladja mind a Maróti Éva által említett 1–3 töredékes barbaricum átlagot,¹² mind az üllői lelőhelyen kívül ismert legnagyobb, 14 darabot számláló Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő lelőhelyről származó leletegyüttest.¹³ A pecsételték nagy számát csupán részben magyarázhatjuk Pannonia közelségével,¹⁴ hiszen mindössze 19 edény esetében merülhet fel biztonsággal a provinciális eredet, amely az egész leletanyag harmada (33,3%). Az utóbbi csoport meghatározó részét alkotó 12 kónikus aljú tál továbbá megfelel a környékbeli lelőhelyeken tapasztalt mennyiségnek.¹⁵ A pecsételt díszű, szarmata festett kerámia koncentrációjára, ismert műhelykörzetek hiányában, jelenleg szintén nincs magyarázat.¹⁶

2. TIPOLOGIA

A töredékeket a barbaricum pecsételt kerámia kialakulóban lévő kutatási módszertanának megfelelően több csoportra osztva kell tárgyalni.¹⁷ A jelen tanulmányban munkahipotézisként alkalmazott tipológiai rendszer alapját a forma és a díszek elrendezésének együttese adja,¹⁸ amelynek a párhuzamok és az anyagminőség különbségeiből következő feltételezett származási hely ad keretet (B1: barbár gyártmány; R1–2: római importáru).

B1. Félgömbös testű, megvastagodó peremű tálak

A félgömbös tálként meghatározható darabok nagy része a töredékesség miatt nem sorolható további altípusba (Kat. 19., 22., 23., 30., 38., 39., 40., 44., 46., 52., 57.). A Kat. 23. töredék koncentrikus körökből és mellette vonalkázott sorból összeálló motívumpárjához hasonló Pusztaszer, Szárnyékhalmi-dűlők lelőhelyről közölt,¹⁹ a Kat. 46. kételemű díszé talán az egyik Rákóczipfalva, Bagi-földekről származó motívumhoz állhat közel.²⁰ A Kat. 32., 51., 54. tételek biztosan lépcsős tagolású edényhez tartozhattak, ez azonban nem elégséges a további tipológiai besorolásukhoz. Külön említésre méltók a jól láthatóan, több sorban tojásfüzérrel pecsételt töredékek (Kat. 25., 28.), amelyek párhuzama vörös festésű, barbár kerámián Rákóczipfalva, Bagi-földek lelőhelyéről ismert, hasonlóan kisméretű töredékről.²¹

A tágabb értelemben vett alapformához sorolható ecseri darabok (a lentebb részletezett B1.1b altípus kivételével) nagyfokú hasonlóságot mutatnak az alaptulajdonságaikban. Az általánosan keményre égetett edények közös jellemzője az alapanyag magas homoktartalma, a közepes szemcseméret gyakori megjelenése,²² továbbá ezek következményeként az érdes tapintású, durva felület. Az edények 63,3%-a gazdag az akár a finom kavics mérettartományt is elérő szennyeződésekben, amelyek gyakran a festett felület alatt is kidomborodnak (például Kat. 35.).²³

A motívumkincs altípusoknál részletezett tendenciái mellett a félgömbös tálaknál általános gyakorlat a tojásfüzér-pecsételés alkalmazása, kizárólagosan a Kat. 21. esetében bizonyítható a teljes dísz ismeretében a tojásfríz mellőzése. A leggyakoribb motívumvariációt az Ic1 típus képviseli,²⁴ amely a többi lelőhely anyagában is domináns.²⁵ A szarmata Barbaricum további lelőhelyeivel összehasonlítva csupán kisebb eltérések figyelhetők meg. Legszembetűnőbb az Üllő 5. lelőhely leletanyagára jellemző második leggyakoribb fogaskerék-motívum (IIa–c) hiánya, ez Ecseren egyetlen esetben tűnik fel (Kat. 46.), a tojásfüzért helyettesítő funkcióban pedig nem alkalmazták.²⁶

¹² MARÓTI 2004, 215.

¹³ KOROM 2015, 179–184.

¹⁴ A lelőhely GPS koordináták szerinti helyzete: 47.432120667518, 19.331870041773. Forrásként lásd <<https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/2169>> (a letöltés dátuma: 2019.04.05. 20:19). Az egykori település így körülbelül 23,5 km-re esik a XIII. Rákos-patak torkolata (I.), illetve körülbelül 22 km-re az V. Eskü tér/Március 15. tér (II.) lelőhelyek bal parti római erődjéhez (a feloldásokhoz lásd Nagy 2018, 1. kép).

¹⁵ A legnagyobb esetszámmal lásd: Üllő 5. lelőhely: 12 darab (SZEKENYI 2013, 18); Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő: 9 darab (KOROM 2015, 181); Budapest, XVII. Péceli út: 8 darab (KOROM 2015, 180).

¹⁶ Az ismert műhelyek hiányát már a legkorábbi témával foglalkozó irodalom is említi (GABLER–VADAY 1986, 63; VADAY 1989, 170).

¹⁷ A pecsételt kerámia felosztásának alapelveihez lásd SÓSKUTI 2010, 178.

¹⁸ A nagyfokú hasonlóság miatt célszerű volt az Üllő 5. lelőhely esetében alkalmazott tipológiai rendszer megtartása a motívumkincs esetében [11–12. tábla], az edényformák korábbi felosztását azonban az újabb leletanyag nem igazolta [9–10. tábla] (SZEKENYI 2013, 16–18).

¹⁹ SÓSKUTI 2010, 179, 3. kép 14.

²⁰ MASEK 2018, 104. kép. Mind az ecseri, mind a rákóczipöldeki darab elhelyezkedése és kialakítása a B1.1a alcsoportra jellemző „medalionra” utalhat. Hasonló a törökszentmiklósi edény hasán látható (VADAY 1989, 280, Taf. 122. 8).

²¹ MASEK 2018, 104. kép.

²² A Fitzpatrick-diagram alapján megállapított szóródás szerinti értékek átlaga 8,7. Az esetek 56,6%-ában a középszemcsés homok dominál.

²³ A szennyeződések közül abszolút elkülönítik a barbár termékeket a barna/fekete árnyalataiban megfigyelhető vasoxidos zárványok.

²⁴ Összesen 34 esetben figyelhető meg a dísz, az Ic1 típus 15 alkalommal szerepel (44,1%).

²⁵ Üllő 5. lelőhelyen 18 tojásfüzérből 12-öt ilyen elemek alkottak (66,6%) (SZEKENYI 2013, 13), Rákóczipfalva–Bagi-földek lelőhelyen nyolc töredékből négyen biztos ez a variáns látható (50%) (MASEK 2018, 104. kép).

²⁶ SZEKENYI 2013, 14, 7. tábla.

B1.1. Terra sigillata-imitációk

A tárgyalt leletanyag leggazdagabban díszített részét képviselik a terra sigillata-imitációk, melyek díszítésmódjuk és anyagminőségük alapján két altípusba sorolhatók: B1.1a (Kat. 20., 35.) és B1.1b (Kat. 7., 24., 29., 33.).

A B1.1a alcsoport töredékeit sötétvörös, utólag simított bevonatuk mellett díszítésük stílusa is összeköti: a felülről tojásfüzérrel határolt díszmezőt váltakozó motívumok alkotják.²⁷

A B1.1b csoportba tartozó töredékek anyagukban jellemzően nagy mennyiségű, középszemcsésnél nagyobb mérettartományba eső homokot tartalmaznak, tapintásuk igen durva.²⁸ Szintén jellemzőjük a rétegesen égett törésfelület, amelynél a szendvicsszerkezetben a falmag szürke árnyalatú. Díszítésükben talán egyszerűbbek a B1.1a altípusnál, a díszmező a két vizsgálható esetben ugyanazon elemet ismétli.²⁹

Az edényforma, a motívumkincs és a díszek elrendezésének következetessége egyaránt a Drag. 37 terra sigillatákat idézi.³⁰ Maróti Éva az 1. század vége–3. század első fele közé datálható, Pest megyei provinciális pecsételt kerámia eredete kapcsán hasonló folyamatot feltételez, amely során az edényformák és a pecsétek mellett a díszek elrendezése is főként a 2. századi terra sigillata edényeket követi.³¹ Az utóbbi gondolatmenet alapján a szarmata Barbaricum késő szarmata korra keltezhető pecsételtjeinek előképeit a 3. századi terra sigillata anyagban kell keresni a későbbiekben.

B1.2. Több sávban pecsételt félgömbös tálak

Díszítésük elrendezésében a B1.1. csoporttal rokoníthatók, azonban lényegesen egyszerűbb kialakításúak. Az egyik edény esetében az oldal horonnyal tagolt (Kat. 4.), a másik pontos formája a töredékesség miatt nem határozható meg (Kat. 12.).³²

A barbár gyártmányú pecsételt edények egymáshoz viszonyított kronológiai helyzete, illetve a konkrét műhelyek termékkínálatának ismerete hiányában egyelőre kérdéses, hogy milyen viszony lehet a B1.1–1.3. csoportok között. Munkahipotézisként feltételezhető egy egyszerűsödési folyamat, amelyben a B1.1. típus a terra sigillata edények közvetlen másolataiként értelmezhető, majd a B1.2. és B1.3. csoport tagjaira már a jellemző elemek csak részleteiben öröklődnek át, vagy jelképesen más technológiával készült dísszel cserélődnek fel.³³ Ellenérvként említhető, hogy például a B1.1. típus egyik fontos elemeként megjelenő lépcsős tagolás a szarmata fazekasság kedvelt fogása is, így nem csak a terra sigillata előképekhez kapcsolható közvetlenül.³⁴ A kérdést csak a barbár pecsételt kerámia belső kronológiájának pontosítása válaszolhatja meg.

B1.3. Egy sávban pecsételt félgömbös tálak

Edényformák tekintetében nem alakítható ki egységes kép, elkülöníthetők azonban biztosan tagolt oldalú (Kat. 6., 21.), illetve tagolatlan darabok (Kat. 16., 41., 48., 55.). Több edény esetében még az alapos vizsgálat után is kérdéses, hogy szándékos tagolás vagy mélyebb simítás/korongolásnyom látható-e rajtuk (Kat. 1., 8., 31.). Lépcsősen tagolt oldalú tál lehet a Kat. 9. tétel.³⁵

²⁷ Díszítésmódjukban hasonló edények a következő lelőhelyekről ismertek: Kiskundorozsma, Nagyszék II. (BARKÁNYI et al. 2003, 262; SZALONTAI–TÓTH 2003, 10. kép); Törökszentmiklós, Lenin utca 43. (VADAY 1989, 280, Taf. 122. 8). Feltételelesen talán ide sorolható a Budapest XXIII, Soroksár Vető VIII. dűlő lelőhelyről származó töredék (KOROM 2015, 184, 1. kép 9).

²⁸ A Fitzpatrick-diagram szerint megállapított értékek átlaga esetükben 15.

²⁹ A Kat. 33. tétel közeli párhuzama említhető Budapest XXIII, Soroksár Vető VIII. dűlő lelőhelyről (KOROM 2015, 184, 1. kép 10).

³⁰ Sósuti Kornél és Wilhelm Gábor Felgyő–Kettőshalmi-dűlő és Kiskundorozsma, Nagyszék II. lelőhelyek pecsételt kerámiájának elemzése közben vetették fel, hogy a barbaricum edények elsődlegesen a terra sigillaták utánzatai, nem pedig a provinciális áruké (Sósuti K. – Sz. Wilhelm G.: *Császárkori pecsételt kerámiák a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban*. Konferenciaelőadás – Fiala Római Koros Régészek II. Konferenciája. Visegrád 2007).

³¹ MARÓTI 1985, 125.

³² A típus tagolatlan változata Üllőről közölt, amelyen a díszek elrendezése mellett az egyszerű kivitelű motívumok is igen hasonlóak (SZEKENYI 2013, 1. tábla 1).

³³ Hasonlóan a Dressel 24/Zeest 90. amphorák barbár másolatai között is megfigyelhetők a római darabokat másoló, illetve a korábbi funkcióval összeforrv, a forma bizonyos elemeit már korsó mérettartományban magukon hordozó darabok (SZEKENYI 2017, 332).

³⁴ Példaként lásd VADAY 1989, Abb. 40.

³⁵ Bizonyíthatóan egysoros pecsétléssel ritkább az edényforma, szintén tagolatlan tojástagokkal Pusztaszer–Csöngölei oldal II. (BALOGH–LÓRINCZY 2010, 11, 13. kép 1) és Nagymágocsról, Lászlótelek, Szamosközi-tanya lelőhelyről (PÁRDUZ 1950, 41, CXXIV. tábla 23) ismertek. Fogaskerék-motívummal Üllő 5. lelőhelyről közölt ilyen töredék (SZEKENYI 2013, 3. tábla 3).

Rendkívüli jelentőségű a Kat. 21. számú edénytöredék, hiszen tökéletes párhuzama ismert a Budapest, XVII. Péceli út lelőhelyről.³⁶ A sekélyebben pecsételt, töredékes üllői motívumot³⁷ feltételeken ide sorolva, elsőként azonosítható közös pecsétlővel készült barbár termék a szarmata Barbaricumban, amelyek közül kettő biztosan ugyanolyan módon horonnyal tagolt edényen látható. A három egymáshoz igen közeli, ugyanazon földrajzi régióban (körülbelül 10 km-es körzetben) szóródó lelőhely talán az első releváns információt biztosítja a vörös festésű pecsételt kerámiát gyártó műhelykörzetek lokalizálásához.

R1. Provinciális eredetű félgömbös testű, megvastagodó peremű tálak

A római eredetű félgömbös edényeket két kevésbé jellegzetes darab képviseli: Kat. 10., 17. Az üllői pecsételt kerámiaanyaghoz hasonlóan a félgömbös tálforma a római töredékek között itt is messze alulreprezentált.³⁸ Szintén a regionális jelenség benyomását erősíti, ha az arányokat a Barbaricum többi lelőhelyével is összevetjük.³⁹ A kónikus aljú tálak dominanciája Üllő 5., Ecser 7., illetve a Pesti-síkság lelőhelyei esetében is azt mutatja, hogy a kónikus hasú pecsételt nem csupán jellegzetes típusát képviselik az Aquincum előterében előforduló importedényeknek, hanem az ezeket gyártó műhelyek kiszorították piacukról a többi pecsételt kerámiát gyártó műhelyt.

R2. Kónikus aljú tálak

A környékbeli lelőhelyekkel ellentétben kizárólagosan oxidált égetésű darabok kerültek elő Ecseren.⁴⁰ Tipológiai besorolásuk alapja egyelőre csupán a motívumkombinációk figyelembevételével történhet: R2.1.: fordított S alak és rozetta kombinációja (Kat. 26., 27., 47.); R2.2.: pálcátág és rozetta együttese (Kat. 43., 50.); R2.3.: csak térkitöltő motívumokkal díszítettek (Kat. 34.). Teljes díszítésük nem rekonstruálható, de stilizált levélmotívumuk alapján bizonyosan egy csoportot alkot a Kat. 14. és 56. töredék is. A Kat. 2., 3., 36., 37. darabok kónikus aljú edényekhez tartoznak, de típusba nem sorolhatók.

A profilok az R2.1. típusnál mutatják a legnagyobb következetességet, ami összhangban van a Korom Anita által a Pesti-síkság anyagában megfigyelt 1. csoporttal (rozetta bibével és fordított S motívummal).⁴¹ A csoport téglavörös darabjainak jellemzője, hogy az oldalfal vagy függőleges vagy befelé irányított. A kónikus aljú tálak eddigi legegységesebb csoportját alkotják.⁴² Az R2.2. típus a Korom Anita által felállított 7. csoporttal mutat hasonlóságot, bár a Kat. 43. innen származó párhuzama redukált égetésű.⁴³ Az R2.3. csoportba tartozó töredék más lelőhelyekről is ismert dísz ellenére a motívumok hasonló kombinációja eddig analógia nélküli.

Az edényformától és a díszítéstől függetlenül igen nagy egységességet mutat az anyagminőségük: nyers színűk a téglavörös és a világosbarna árnyalatai között változik (5YR 6/8–7.5YR 7/6), anyagukban a közepes mennyiségű finom homok mellett általában kevés nagyobb mézzárvány figyelhető meg.⁴⁴ Keményre égetettek, de általánosan púderes tapintású a felületük. Égetésükre jellemző, hogy a törésfelület felszín felőli része vékony sávban világosabb. Két töredék kivételével minden esetben narancs/narancsvörös/barna agyagmáz fedi a külső és a belső felületet egyaránt.

³⁶ KOROM 2015, 183, 1. kép 5, 13. kép 4.

³⁷ SZEBENYI 2013, 15, 6. tábla 3.

³⁸ Ecser 7. esetében 12 kónikus aljú tála két félgömbös, Üllő 5. esetében szintén 12 kónikus edényre talán egy félgömbös darab (SZEBENYI 2013), Duankeszi–Alagi major lelőhelyen két kónikus aljúra egy félgömbös jut (MARÓTI 2004, 213).

³⁹ A dél-alföldi leletanyagban a római eredetű pecsételt kerámia kizárólagosan félgömbös tálaiból áll össze. Legnagyobb ilyen leletegyüttesként lásd Felgyő–Kettőshalmi-dűlőt (SÓSKUTI–WILHELM 2014, 71–72, 5. kép, 6. kép 1–2).

⁴⁰ A párhuzamok igen változó képet mutatnak az oxidált és redukált égetésű tálak arányában (az arányszámokat lásd az utóbbi sorrendben): Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő: 7:2; Budapest, XVII. Péceli út: 3:5; Üllő 5. lelőhely: 8:4 (KOROM 2015, 179–183).

⁴¹ KOROM 2015, 169, 8. kép 1.

⁴² Mindez igazolja Korom Anita megállapítását, miszerint ugyanazon műhely termékei lehetnek (KOROM 2015, 172).

⁴³ KOROM 2015, 8. kép 7.

⁴⁴ Ecser 7. lelőhely esetében kizárólagosan makroszkópos vizsgálatra volt lehetőség, azonban a megfigyelések az üllői archeometria karbonátos/homokos jellegére vonatkozó eredményeket tükrözhetik vissza (SZEBENYI et al. 2014, 44–45, 6. ábra). Hasonlóan a kónikus aljú tálak karbonátos jellegét hangsúlyozzák a Pesti-síkság edényein végzett mérések is (KOROM 2015, 10. kép 3).

Ritka edénytípusok

Az Ecser 7. lelőhelyről származó pecsételt kerámia kisebb hányadát (15,7%) az előző két csoportba nem sorolható, egyedi típusokat képviselő töredékek adják (Kat. 5., 11., 13., 15., 18., 42., 45., 49., 53.).

A Kat. 11. számú darab anyagában és díszítésmódjában is eltér a többi pecsételt töredéktől. Legjobb párhuzamai Intercisa késői római pecsételt kerámiájából idézhetők.⁴⁵ Szintén római importból származnak a Kat. 5., 13. és 42. tételek. A Kat. 5. esetében a pecsételt díszekkel szemben a belső oldalon erőteljes ellenoldali benyomódások láthatók, amely a provinciális pecsételt edények jellemzője az ecseri leletanyagban.⁴⁶

Anyagminősége és jellegzetes sávosan simított felülete alapján biztosan szarmata gyártmány a Kat. 49. számú válltöredék. A szarmata Barbaricum területéről csupán Szeged–Kiskundorozsma, Tóth János dombja lelőhelyéről ismert a félgömbös tálformától eltérő barbár pecsételt termék (hombár válltöredéke).⁴⁷ Több szempontból is rontott terméként értelmezhető a Kat. 45. tétel, amelyen a különböző mélységű, egymásba pecsételt motívumok láthatóan nem ismétlődnek a hastöredéken.⁴⁸ Az edény párhuzamaiként kezelhető meredek falú, többszörösen bordákkal tagolt edényforma az oxidált égetésű ecseri szarmata kerámián belül több méretvariációban is képviselteti magát. A Kat. 15., 18. töredékek korszak nyakából származhatnak, a pecsételt motívumok és a metrikus adatok alapján feltételezhetően egy edény töredékeinek is tarthatók.

3. ÖSSZEGZÉS

A töredékek keltezésére a lelőhely sajátosságai miatt a párhuzamok felhasználása tűnik a legcélszerűbbnek. A szarmata festett kerámiának Vaday Andrea két horizontját határozta meg,⁴⁹ melyek közül a vonatkozó ecseri töredékek (B1 és altípusai, illetve Kat. 45.) nagy része biztosan a későbbihez sorolható a festés és a felület utólagos simításának együttes jelenléte miatt.⁵⁰ A korábban idézett analógiák szintén a késő szarmata korra kelteznek az edényeket: a Pestisíkság lelőhelyein a B1 típus variánsai általánosan a szemcsés kerámiával datálhatók, feltehetően az 5. század elejéig lakott települések kései fázisaiból származnak;⁵¹ a Pusztaszertől Algyőig tartó gázszállító vezeték lelőhelyeiről előkerült darabok mindegyike 4–5. századi környezetből ismert;⁵² Rákóczi-falva, Bagi-földek lelőhelyen a megtelepedés felső kronológiai határa a D₂–D₂/D₃ periódus.⁵³

A kónikus aljú tálak időrendi besorolását a vizsgált leletanyag sem pontosíthatja a Korom Anita által említett 3–4. századi kontextusoknál.⁵⁴ A kérdésben az üllői pecsételt anyag jellemző területi szóródása azonban újabb adatot szolgáltat: a kónikus aljú tálakhoz tartozó töredékek a település déli részén, zártabb egységben kerültek felszínre 200–240 közé datálható kísértőleletekkel.⁵⁵ Ez a déli (S jelzésű) területi egység lehet a korábbi településrész, amit a terra sigillaták koncentrációja is igazolni látszik.⁵⁶ Utóbbi körülmény a Korom Anita által feltételezett rövidebb ideig működő műhely elméletét erősíti.⁵⁷ A Kat. 49. tétel kora az intercisai párhuzamokat elfogadva a 4. századra tehető,⁵⁸ ami így tovább árnyalja a „késő antik” kereskedelmi fázis kapcsolatrendszerét.

Ecser 7. lelőhelyen a korábban már említett planírozási réteg és a szuperpozíciós helyzetek példátlan gyakorisága miatt kérdéses a területi szóródás és a kísértőleletek vizsgálatának eredményessége. A több pecsételt töredéket tartalmazó objektumokban (278., 4842., 4912., 7755. obj.) a párhuzamok alapján elkülönülő B1 és R2 csoportba tartozó edények vegyesen fordulnak elő. Hasonlóan kevert a helyzet a 4837., illetve az ezt vágó 4842. objektum esetében: az előbbi kónikus aljú edényt (Kat. 36.), az utóbbi pedig félgömbös edény részletét (Kat. 38.) és talán egy másik kónikus aljú tál töredékét (Kat. 37.) tartalmazta, amelyet a korábbi objektumból forgathattak vissza. A

⁴⁵ SALAMON 1969, 53–60, Abb. 2. 1. Maróti Éva a későbbiekben az egyik, Salamon Ágnes által az edénytípus tagjaként bemutatott, százhalombattai darabot 3. századi feltöltésből származóként közli újra (MARÓTI 1985, 118, XIII. tábla 5).

⁴⁶ A technológiáról, illetve az ellenoldali benyomódásokkal együtt járó ujjlenyomatokról beszámol a szakirodalom is: KOROM 2015, 168. Szarmata festett kerámián még a vékonyabb falú darabokon sem figyelhető meg hasonló.

⁴⁷ SÓSKUTI 2010, 179, 3. kép 8–9.

⁴⁸ Szintén rontott pecsételt díszrel ellátott töredék ismert Üllő 5. lelőhelyről (SZEKENYI 2013, 44. lábjegyzet).

⁴⁹ VADAY–HORVÁTH 1999, 183, 186, 188.

⁵⁰ 35 festett szarmata fazekastermék közül 17 felületén egyértelmű az utólagos simítás nyoma (48,5%).

⁵¹ KOROM 2015, 168.

⁵² SÓSKUTI 2010, 2. táblázat.

⁵³ MASEK 2012, 55.

⁵⁴ KOROM 2015, 177–178.

⁵⁵ SZEKENYI 2010.

⁵⁶ A terra sigillata töredékek 98%-a ezen a területen szóródott (KULCSÁR–MÉRAI 2011, 62–63).

⁵⁷ KOROM 2015, 179.

⁵⁸ SALAMON 1969, 60.

szuperpozíciótól mentes zárt objektumok leletanyagában a szarmata festett kerámia és a szemcsés kerámia rendszeresen együtt fordul elő.⁵⁹

A provinciális eredetű leletanyag származására vonatkozóan a közeli Aquincum tűnik a legvalószínűbbnek. A Pesti-síkság kónikus aljú tálainak archeometriai vizsgálata több ponton is az aquincumi eredményekkel mutatott egyezést.⁶⁰ A típusba tartozó üllői edények eltérő eredményei jelenleg nem értelmezhetők, ennek ellenére a régészeti módszerek az R2 csoport tagjainak egyértelmű rokonságát mutatják a térségben. Az ecseri ólomházas kerámia korábban szintén a település ilyen irányú kapcsolattrendszerére utal.⁶¹

Összességében az Ecser 7. lelőhelyről származó pecsételt töredékek megfelelnek az Aquincum előteréből eddig megismert képnek. Az edénytípusok és a motívumkincs fentebb is említett egyedi vonásai leghatékonyabban csak a teljes szarmata Barbaricum pecsételt edényeinek összefüggésében értelmezhetők. Ez a feldolgozás a növekvő darabszámok miatt is időszzerűvé válik, hiszen a most közölt ecseri 57 edény, illetve az Üllő 5. lelőhelyről ismertetett 49 edény⁶² mellett a szakirodalom további 92 edényt tart számon szarmata környezetből.⁶³ Az így elérhető összesen 198 edény már elegendő lehet egy alap kutatás megkezdéséhez, amely az edények provinciális eredetű csoportjában kijelölheti az import főbb irányait, a helyi gyártású darabok között pedig stílusokat, edénytípusokat, szerencsés esetben megközelítőlegesen műhelykörzeteket határozhat meg.

KATALÓGUS⁶⁴

1. Ltsz.: 2007.9.89.18. (132. obj.) [1. tábla 1a–b]

Vörösbarna (7.5YR 5/8), kemény, egyenletesen égett, a kopott részeken érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál töredékei (3 darab) (B1.3). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (5%). Erősen kopott, egyenletesen fedő, vörös festéssel, belső felületén simítás egyértelmű nyomaival.

Pecsételt dísz: a magasság felénél szabálytalan sorban, főként balra dőlő tojástagok (I.c1).

Pátm.: 16 cm, fv.: 0,6–0,9 cm.

2. Ltsz.: 2007.9.114.1. (166. obj.) [1. tábla 2]

Sötét téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, kónikus aljú tál peremtöredéke (R2.2). Anyagában finomszemcsés homokkal (10%) és nagyon kevés finomszemcsés mészzárvánnyal. Nagyrészt lepattogzott, fényes, halvány narancsszínű agyagmáz maradékával a perem alatti mélyedésben.

Pecsételt dísz: feltehetően a díszmező közepéről osztott pálcátág részlete (VIII.a1).

Pátm.: 20 cm, fv.: 0,6–0,9 cm.

3. Ltsz.: 2007.9.117.78. (169. obj.) [1. tábla 3]

Téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, kónikus aljú tál peremtöredéke (R2?). Anyagában főként finomszemcsés, nagyon kevés közpszemcsés homokkal (5%) és kevés közpszemcsés mészzárvánnyal. Bevonat vagy felületkezelés nem figyelhető meg rajta.

Pecsételt dísz: kicsivel a perem alatt nem meghatározható motívum részlete (VII.?).

Pátm.: 22 cm, fv.: 0,5–0,6 cm.

4. Ltsz.: 2007.9.173.63. (252. obj.), 2007.9.845.7. (1209. obj.), 2007.9.3120.368. (4495. obj.) [1. tábla 4a–c]

Vörösbarna (5YR 6/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), a kopott részeken érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál töredékei (3 darab) (B1.2). Anyagában főként közpszemcsés,

⁵⁹ A szemcsés kerámiatípus gyártása Üllő 5–9. lelőhelyén már a 3. század végén, 4. század elején is megkezdődhetett (KULCSÁR–MÉRAI 2011, 63)

⁶⁰ KOROM 2015, 177, 10. kép 2–3.

⁶¹ OLGYAY–SZEKENYI 2018, 34–35.

⁶² SZEKENYI 2013, 9.

⁶³ A szarmata Barbaricum pecsételt kerámiájának legutóbbi összesítő katalógusát lásd KOROM 2015, 16. jegyzet, 11. kép.

⁶⁴ A bemutatott leletanyag a CKM raktártelepén (2700 Cegléd, Alszegei út 7.) található meg a feltüntetett leltári számok alatt. A méretek utáni < jelzés hiányos méretre utal. A leletanyag feldolgozása során makroszkópos megfigyelésekre hagytakoztam, az aquincumi *macellum* kerámiaanyagának feldolgozása alatt követett módszertant vettem alapul (a további szakirodalommal együtt lásd LÁNG–NAGY–VÁMOS 2014, 39–40). Ennek megfelelően a szín megnevezése után zárójelben a Munsell színskála szerinti meghatározás (*Munsell Soil Color Charts 1994 Revised Edition* alapján), míg a homok mennyiségénél a Fitzpatrick-diagram szerepel. A szakterminológia használatában Vámos Péter doktori dolgozatához igazodtam (VÁMOS 2014).

kevesebb nagyszemcsés homokkal (5%) és kevés durvaszemcsés mészzárvánnyal. Egyenletesen fedő, vörös festéssel és simítás nyomaival.

Pecsételt dísz: 1. sor: a magasság felénél, kicsivel a horony alatt jobbra dőlő tojástagok (I.b3); 2. sor: a magasság alsó harmadában kételemű girland (IX.a1), az elemek külön történő pecsétlését az összetett díszek közti különbségek igazolják.

Pátm.: 19 cm, fv.: 0,6–0,9 cm.

5. Ltsz.: 2007.9.185.50. (278. obj.), 2007.9.1537.38. (2264. obj.) [2. tábla 1; 14. tábla 1]

Világosbarna (7.5YR 6/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag a külső felülettel azonos színű, a széleken vörösebb), sima felületű, erősen tagolt oldalú, a hasnál megtörő tál perem- és oldaltöredéke (2 darab). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (5%), több kavics mérettartományba eső mészzárvánnyal és nagyon kevés közpszemcsés szennyeződéssel. A peremen vörös, a hason narancsszínű lepattogzott agyagmázzal. A hastöredék a teljes felületén másodlagosan égett. Egykorú javításra utaló másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: a magasság felétől a talp irányába, legalább három szabálytalan sorban, sűrűn pecsételt (több helyen egymásba nyomott), jobbra dőlő „kifli” alakú díszek (VI.c1). Erőteljes ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 23 cm, fv.: 0,4–0,6 cm.

6. Ltsz.: 2007.9.185.51–54. (278. obj.) [2. tábla 3]

Vörösbarna (7.5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál töredéke (B1.3). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (10%) és sok durvaszemcsés szennyeződéssel. Kopott, egyenletesen fedő, kívül narancsszínű, belül sötétvörös festéssel és simítás nyomaival.

Pecsételt dísz: a magasság felénél, kicsivel a horony alatt, szabálytalan sorban, ritkásan pecsételt tojástagok (I.b4).

Pátm.: 16 cm, fv.: 0,5–0,6 cm.

7. Ltsz.: 2007.9.263.4. (395. obj.) [8. tábla 1]

Vörösbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, félgömbös tál oldaltöredéke (B1.1b). Anyagában közpszemcsés homokkal (10%). Erősen kopott, bevonat vagy felületkezelés nem látszik rajta.

Pecsételt dísz: az oldalt tagoló lépcső alatt szabálytalan sorban tojástagok részletei (I.c1).

Fv.: 0,8 cm.

8. Ltsz.: 2007.9.317.15–16. (460. obj.) [2. tábla 4]

Vörösbarna (5YR 6/8), puha, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, vörös falmaggal), sima felületű (a kopott részen kissé púderes), félgömbös testű tál oldaltöredékei (2 db) (B1.3). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (10%), a finom kavics mérettartományba eső mészzárvánnyal és kevés durvaszemcsés szennyeződéssel. Kívül egyenletesen fedő, fényes, narancsvörös festéssel, simítás nyomával, belül fényes, vörös festéssel.

Pecsételt dísz: az ívelődő hason, feltehetően az edény alsó harmadában, szabálytalan sorban, sűrűn pecsételt tojástagok (I.c1).

Fv.: 0,5–1 cm.

9. Ltsz.: 2007.9.332.1. (478. obj.) [2. tábla 5]

Vörösbarna (5YR 6/3), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál perem- és oldaltöredékei (3 db) (B1.3). Anyagában közpszemcsés homokkal (10%) és kevés a finom kavics mérettartományba eső szennyeződéssel. Lepattogzott, fényes, narancsvörös bevonattal.

Pecsételt dísz: a magasság alsó harmadában, kicsivel a lépcsős tagolás alatt kissé balra dőlő tojástagok (I.a1).

Pátm.: 15 cm, fv.: 0,4–0,8 cm.

10. Ltsz.: 2007.9.484.10. (694. obj.) [2. tábla 7]

Tégla színű (5YR 6/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag vékony sávban világosabb árnyalatú), a kopott részeken púderes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál töredéke (R1). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (10%), kevés közpszemcsés mészzárvánnyal, illetve nagyon kevés finom kavics mérettartományba eső szennyeződéssel. Lepattogzott, egyenletesen fedő, narancsvörös bevonattal, egykorú javításra utaló másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: a magasság felénél, a horony alatt induló két szabálytalan sorban, sűrűn pecsételt, főként jobbra dőlő, a megszokottól ellentétes helyzetben álló tojástagok (I.b6).

Pátm.: 20 cm, fv.: 0,5–0,7 cm.

11. Ltsz.: 2007.9.823.1. (1181. obj.), 2007.9.2713.38. (3945. obj.), 2007.9.4257.3. (6032. obj.) [1. tábla 5; 14. tábla 6] Szürkésbarna (10YR 6/6), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, a hasánál élesen megtörő, kisméretű tál oldaltöredékei (3 db). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (5%). Bevonat nem figyelhető meg. Mindhárom töredék erősen másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: 1. sor: az oldal egyenes szakaszán szabályos sorban főként balra dőlő levél motívumok (IV.c1); 2. sor: a has törésvonalában főként jobbra dőlő tagolt motívumok (VI.d1); 3. sor: az ívelődő hason tagolt motívum részlete (VI.d2).

Hátm.: 12 cm, fv.: 0,7 cm.

12. Ltsz.: 2007.9.927.37–40. (1361. obj.), 2007.9.1046.25. (1528. obj.) [3. tábla 5a–d]

Téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, a kopott részeken púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredékei (5 db) (B1.2). Anyagában nagy mennyiségű finom- és középszemcsés homokkal (20%), kevés finom kavics mérettartományba eső mészzárvánnyal, illetve kevés nagyszemcsés szennyeződéssel. Halvány narancsvörös festéssel és a simítás jól látható nyomaival.

Pecsételt dísz: 1. sor: feltehetően a magasság fele tájkán meghatározhatatlan motívum részlete (I.?); 2. sor: a magasság alsó harmadában, szabálytalan sorban (egy helyen egymásba pecsétlés is látható) egyszerű girland (IX.a2).⁶⁵ Fv.: 0,7–1,3 cm.

13. Ltsz.: 2007.9.946.28. (1393. obj.) [2. tábla 2; 14. tábla 4]

Kívül világos téglaszínű (7.5YR 6/8), belül vörös (5YR 6/8), puha, egyenletesen égett (a belső felület felé eső rész vékony rétegben sötétebb), púderes tapintású, tagolt oldalú tál peremtöredéke. Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (5%) és több finom kavics mérettartományt is elérő mészzárvánnyal. Lepattogzott, kisebb felületeken fényes, vörös agyagmázzal.

Pecsételt dísz: a falat tagoló horony alatt kicsivel meghatározhatatlan motívum felső része (IV.?).

Pátm.: 20 cm, fv.: 0,6–0,8 cm.

14. Ltsz.: 2007.9.954.4. (1402. obj.) [3. tábla 4]

Téglaszínű (5YR 6/8), puha, egyenletesen égett, erősen púderes tapintású, kónikus aljú tál nagyméretű töredéke a kissé profilált talppal (R2?). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%). Az erősen kopott felületen nem figyelhető meg bevonat vagy felületkezelés nyoma. Egykorú javításra utaló másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: a díszmező alsó felében, erősen kopott, balra dőlő levél motívum (IV.d1). Ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 6,7 cm, m.: 9,8 cm<, fv.: 0,5–0,7 cm.

15. Ltsz.: 2007.9.1011.5. (1480. obj.) [3. tábla 3]

Halvány téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett (a másodlagosan égett részen szendvicsszerkezettel), sima felületű, feltehetően korsó tagolt vállához tartozó töredék. Anyagában középszemcsés homokkal (5%). Bevonat nélküli, kisebb részen a simítás nyomával. Szinte teljes felületén másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: kicsivel a horonypár alatt mélyen bepecsételt tojástag részlete (I.a3).

Fv.: 0,5–0,7 cm.

16. Ltsz.: 2007.9.1019.12. (1493. obj.) [3. tábla 1; 13. tábla 1]

Vörösesbarna (7.5YR 5/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű, talpkorongos, vékony falú tálka (teljes profilú, kiegészített) (B1.3). Anyagában középszemcsés homokkal (2%) és nagyon kevés középszemcsés szennyeződéssel. Kopott, fényes, narancsvörös festéssel, simítás nyoma nem látszik.

Pecsételt dísz: a magasság felénél, szabálytalan sorban, sűrűn pecsételt (legalább egy helyen egymásba is nyomott), változóan mindkét irányba dőlő, nagyon sekély tojástagok (I.b5).

Pátm.: 9,8 cm, fátm.: 4,1 cm, m.: 5,7 cm, fv.: 0,5 cm.

17. Ltsz.: 2007.9.1064.53–55. (1556. obj.) [4. tábla 6]

Sötét téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű (a kopott felületeken világosabb, púderes tapintású), félgömbös testű, megvastagodó peremű tál perem-, oldal- és fenéktöredéke (3 db) (R1). Anyagában

⁶⁵ A kisebbik ide tartozó oldaltöredéken [3. tábla 5a] figyelhető meg egy további motívum részlete (IX.?), amely esettében kérdéses, hogy sekélyen bepecsételt önálló motívumról, vagy a többi töredéken is látható IX.a2 dísz részletéről és a festés előtti sérülésről lehet-e szó. A díszek megfigyelt elrendezése alapján utóbbi tűnik valószínűbbnek.

finomszemcsés homokkal (5%) és kevés közepszemcsés mészzárvánnyal. Kopott, lepattogzott narancsvörös agyag-mázzal, amely a peremen sötétebb árnyalatú. Egykorú javításra utaló másodlagos furat részletével.

Pecsételt dísz: az ívelődő hason mélyen bepecsételt, koncentrikus körökkel lezárt, több elemű girland részlete (IX.d1).
Pátm.: 22 cm, fátm.: 10 cm, fv.: 0,6–0,7 cm.

18. Ltsz.: 2007.9.1261.214. (1852. obj.) [3. tábla 2; 13. tábla 2]

Halvány téglaszínű (5YR 5/6), kívül foltosra égett, kemény, egyenletesen égett (a másodlagosan égett részen szendvicsszerkezettel), sima felületű korsó erősen tagolt vállának töredéke. Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közepszemcsés homokkal (5%) és nagyon kevés közepszemcsés mészzárvánnyal. Bevonat nélküli, kívül a simítás nyomával.

Pecsételt dísz: a horonypárok között, eredetileg feltehetően a vállon, szabályos sorban, mélyen bepecsételt tojástagok (I.a3).

Hátm.: 16 cm, fv.: 0,6–0,7 cm.

19. Ltsz.: 2007.9.1629.3. (2414. obj.) [8. tábla 6]

Téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású edény kisméretű oldaltöredéke (B1?). Anyagában közepszemcsés homokkal (10%) és közepszemcsés szennyeződéssel. Belül és a mélyebben fekvő részekén kívül vörös festés maradványával.

Pecsételt dísz: meghatározhatatlan motívum kis részlete (I.?).

Fv.: 0,7 cm.

20. Ltsz.: 2007.9.1731.3. (2554. obj.), 2007.9.4057.1. (5752. obj.), 2007.9.5071.1. (7181. obj.) [3. tábla 6]

Vörösesbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű (a másodlagosan égett részekén púderes tapintású), félgömbös testű, gyűrűs peremű tál perem- és oldaltöredékei (3 db) (B1.1a). Anyagában közepszemcsés homokkal (10%) és kevés nagyszemcsés szennyeződéssel. Egyenletesen fedő, narancsvörös (a másodlagosan égett részekén sötétvörös) festéssel és a simítás nyomával. Szinte teljes felületén másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: 1. sor: a magasság felénél, közvetlenül a lépcsős tagolás alatt sűrűn pecsételt (az oldaltöredéken egy helyen egymásba nyomva is) tojásfüzér (I.a1); 2. sor: az ívelődő hason, feltehetően a magasság alsó harmadában komplex medalion részlete (X.b2).⁶⁶

Pátm.: 23 cm, fv.: 0,6–0,8 cm.

21. Ltsz.: 2007.9.2031.19. (3066. obj.) [4. tábla 2; 13. tábla 3]

Vörösesbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál töredékei (2 db) (B1.3). Anyagában közepszemcsés homokkal (5%) és kevés közepszemcsés szennyeződéssel. Egyenletesen fedő, foltokban fényes, vörös festéssel.

Pecsételt dísz: a magasság felénél, több esetben felső részükkel a horonyba nyomva, sekély, kitöltött rombusz alakú díszek (V.a1).

Pátm.: 11 cm, fv.: 0,4–0,6 cm.

22. Ltsz.: 2007.9.2349.35. (3465. obj.) [7. tábla 3]

Téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közepszemcsés homokkal (10%) és kevés közepszemcsés szennyeződéssel. Kopott, egyenletesen fedő, foltokban sötétebb, vörös festéssel.

Pecsételt dísz: az ívelődő has felett tojásfüzér részlete (I.c1).

Fv.: 0,6 cm.

23. Ltsz.: 2007.9.2371.5. (3491. obj.) [7. tábla 4]

Vörösesbarna (7.5YR 6/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közép- és durvaszemcsés homokkal (10%), illetve kevés durvaszemcsés szennyeződéssel. A mélyebben fekvő részekén sötétvörös bevonat maradványával.

⁶⁶ A külön objektumból származó kisebbik oldaltöredék [3. tábla 6. bal oldali töredék] anyagminősége és a tojástagok kialakítása, elhelyezkedése miatt sorolható az edényhez. Az ezen látható sekély díszek (mindkettőt lásd a X.? csoportban) nem kiegészíthetők. Amennyiben valóban ehhez az edényhez tartozik, úgy a Kat. 35 tétel elrendezését követve a 2. sort két motívum alkotja, így a bal oldali dísz a X.b2 deformálódott részlete.

Pecsételt dísz: koncentrikus körökből összeálló dísz részlete (II.d1), és ennek felső ívével egy vonalban induló, jobbra tartó vonalakból álló motívum részlete (V.b1).

Fv.: 0,7–0,8 cm.

24. Ltsz.: 2007.9.2380.10., 12. (3503. obj.) [4. tábla 4]

Vörösesbarna (7.5YR 6/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1.1b). Anyagában nagy mennyiségű középszemcsés homokkal (20%). Kopott, egyenletesen fedő, narancsvörös festéssel és a simítás nyomaival.

Pecsételt dísz: 1. sor: kicsivel az oldalt tagoló lépcső alatt tojásfüzér (I.a2); 2. sor: közvetlenül a felső sor alatt, az ívelődő has kezdeténél háromszögekkel keretelt medalion részlete (X.b1).

Fv.: 0,7–1 cm.

25. Ltsz.: 2007.9.2417.4. (3549. obj.) [7. tábla 5]

Téglasszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában középszemcsés homokkal (5%) és kevés középszemcsés szennyeződéssel. Egyenletesen fedő, fényes, sötétvörös festéssel, simítás gyengén megfigyelhető nyomaival.

Pecsételt dísz: két sorba rendeződő tojástagok részletei (I.c1).

Fv.: 0,5 cm.

26. Ltsz.: 2007.9.2432.10. (3572. obj.), 2007.9.3357.6. (4810. obj.) [4. tábla 1a–b; 15. tábla 2]

Téglasszínű (7.5YR 6/8), puha, egyenletesen égett, púderes tapintású, kónikus aljú tál peremtöredékei (2 db) (R2.1). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%) és kevés nagyszemcsés mészzárvánnyal. Erősen kopott, lepattogzott, narancsvörös agyagmázzal. 3 db egykorú javításra utaló másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: a díszmező felső részén, részben az ezt indító bordába nyomva egymást váltó 18 szirmú rozetták (III.b1) és balra irányított S motívumok (VII.b1). Ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 25 cm, fv.: 0,6–0,8 cm.

27. Ltsz.: 2007.9.2441.17. (3584. obj.), 2007.9.5090.1. (7204. obj.) [4. tábla 5; 14. tábla 3]

Világosbarna (7.5YR 7/8), kemény, egyenletesen égett (a külső felülethez közelebbi részekben vékony rétegben világosabb), púderes tapintású, kónikus aljú tál töredéke (R2.1). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%). Lepattogzott, fénytelen, narancsvörös agyagmázzal.

Pecsételt dísz: a díszmező felső részén, részben a perem alatti mélyedésbe nyomott, egymást váltogató 18 szirmú rozetták (III.b1) és balra irányított S motívumok (VII.b1). Ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 19 cm, fv.: 0,5–0,7 cm.

28. Ltsz.: 2007.9.2571.91. (3755. obj.) [7. tábla 6]

Vörösesbarna (7.5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, a kopott részekben érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (10%). Egyenletesen fedő vörös festéssel, simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: két sorba rendeződő tojástagok részletei (I.c1).

Fv.: 0,5–0,6 cm.

29. Ltsz.: 2007.9.2578.95. (3766. obj.), 2007.9.3181.9. (4575. obj.) [4. tábla 3; 13. tábla 4]

Téglasszínű (7.5YR 6/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), nagyon érdes tapintású, félgömbös testű tál oldaltöredékei (2 db) (B1.1b). Nagy mennyiségű finom- és középszemcsés homokkal (20%) és kevés durvaszemcsés mészzárvánnyal. Erősen kopott, narancsszínű festéssel.

Pecsételt dísz: 1. sor: kicsivel az oldalt tagoló lépcső alatt, szabályos sorban tojásfüzér (I.c2); 2. sor: közvetlenül a felső sor alatt, az ívelődő has kezdeténél tagolatlan medalion (X.a1).

Fv.: 0,6–1 cm.

30. Ltsz.: 2007.9.2983.42. (4324. obj.) [7. tábla 7]

Sötét téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában középszemcsés homokkal (2%). Egyenletesen fedő, fényes narancsvörös festéssel.

Pecsételt dísz: az ívelődő has felett futó tojásfüzér részlete (I.c1).

Fv.: 0,7–0,8 cm.

31. Ltsz.: 2007.9.3055.49–51. (4419. obj.) [5. tábla 2]

Vörösbarna (7.5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál perem- és oldaltörédei (5 db) (B1.3). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (10%) és sok finom kavics mérettartományba eső szennyeződéssel. Kopott, egyenletesen fedő, narancsvörös festéssel, a simítás nyomaival.

Pecsételt dísz: a magasság felénél szabálytalan térközökkel pecsételt tojásfüzér (I.a4).

Pátm.: 17 cm, fv.: 0,7–0,8 cm.

32. Ltsz.: 2007.9.3226.8. (4652. obj.) [8. tábla 5]

Vörösbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltöréde (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (10%) és kevés középszemcsés szennyeződéssel. Egyenletesen fedő, fényes, vörös festéssel, néhol a simítás nyomával.

Pecsételt dísz: kicsivel az oldalt tagoló lépcső alatt tojástag részlete (I.?).

Fv.: 0,5–0,6 cm.

33. Ltsz.: 2007.9.3228.10. (4655. obj.) [5. tábla 3]

Téglasszínű (7.5YR 5/8), puha, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), púderes tapintású, félgömbös testű tál oldaltörédei (2 db) (B1.1b). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (10%) és kevés a finom kavics mérettartományba eső szennyeződéssel. A kopott felszínen nincs nyoma bevonatnak vagy felületkezelésnek.

Pecsételt dísz: 1. sor: az oldalt tagoló lépcső alatt erősen kopott, a kisebb töredéken jobbra dőlő tojástagokból összeálló füzér (I.c1); 2. sor: az ívelődő has alsó részén, feltehetően az edény alsó harmadában, erősen kopott, tagolt körökben végződő girlandok (IX.b2).

Fv.: 0,6–0,9 cm.

34. Ltsz.: 2007.9.3250.52. (4681. obj.), 2007.9.5665.1. (7912. obj.) [6. tábla 5; 14. tábla 2]

Téglasszínű (5YR 6/8), puha, egyenletesen égett, a kopott részeken púderes tapintású, kónikus aljú, vékony falú tál töredékei (2 db) (R2.3). Anyagában finomszemcsés homokkal (2%) és kevés középszemcsés mészzárvánnyal. Kopott, egyenletesen fedő vörös bevonattal.

Pecsételt dísz: a teljes díszmezőt elfoglaló, felső részükön az ezt indító bordába nyomott tagolt pálcátágok (VII.a1).

Pátm.: 11 cm, fv.: 0,4–0,6 cm.

35. Ltsz.: 2007.9.3337.5. (4787. obj.) [5. tábla 1a–d; 15. tábla 1]

Vörösbarna (5YR 5/8), kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), érdes tapintású, félgömbös testű, kissé megvastagodó peremű tál töredékei (6 db) (B1.1a). Anyagában nagy mennyiségű finom- és középszemcsés homokkal (10%) és nagyon kevés durva szemcsés szennyeződéssel (az anyagban lévő szennyeződések kitüremkedést hagynak a festett felület alatt). Egyenletesen fedő vörös festés a simítás jól megfigyelhető nyomaival.

Pecsételt dísz: 1. sor: a magasság közepénél, közvetlenül az oldalt tagoló lépcső alatt szabálytalan térközökkel pecsételt tojásfüzér (I.a1); 2. sor: a magasság alsó harmadában, az ívelődő hason egymást váltogató koncentrikus körök (II.d2) és stilizált ragadozó madarat ábrázoló dísz (VI.b1).

Pátm.: 16,2 cm, fv.: 0,6–0,7 cm.

36. Ltsz.: 2007.9.3381.4–5. (4837. obj.) [5. tábla 6a–b]

Sötét téglaszínű (7.5YR 6/8), puha, egyenletesen égett, erősen púderes tapintású, kónikus aljú tál perem- és fenéktöréde (2 db) (R2.2). Anyagában finom- és középszemcsés homokkal (5%) és nagyon kevés nagyszemcsés mészzárvánnyal. A perem tetején és a fenék egy részén lepattogzott narancsvörös agyagmáz.

Pecsételt dísz: kicsivel a díszmező kezdete alatt rozetta dísz részlete (III.b1). Ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 25 cm, fátm.: 9 cm, fv.: 0,6–1 cm.

37. Ltsz.: 2007.9.3386.75–76. (4842. obj.) [5. tábla 4]

Világosbarna (7.5YR 7/6), kemény, egyenletesen égett (a felszín felé vékony rétegben világosabb), púderes tapintású, kónikus aljú tál oldaltöréde (R2?). Anyagában finomszemcsés homokkal (2%), kevés középszemcsés mészzárvánnyal és kevés középszemcsés szennyeződéssel. Nagyrészt lepattogzott narancsvörös agyagmázzal.

Pecsételt dísz: kicsivel a hastörést hangsúlyozó borda felett mélyen benyomott rozetta részlete (III.b1). Ellenoldali benyomódással.

Fv.: 0,6–0,8 cm.

38. Ltsz.: 2007.9.3386.77. (4842. obj.) [7. tábla 8]

Sötétvörös (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltörédeke (B1?). Anyagában finomszemcsés homokkal (10%) és nagyon kevés durvaszemcsés szennyeződéssel. Egyenletesen fedő vörös festéssel, kívül a simítás nyomával.

Pecsételt dísz: a bal oldalán megszakadó tojástag motívum részlete (I.c1).

Fv.: 0,6–0,7 cm.

39. Ltsz.: 2007.9.3452.42. (4912. obj.) [8. tábla 7]

Vörösesbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltörédeke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (10%). Egyenletesen fedő, fényes, jó minőségű vörös festéssel, simítás nyoma nélkül.

Pecsételt dísz: sorban elhelyezett, meghatározhatatlan motívumok kis részletei (I.?).

Fv.: 0,6 cm.

40. Ltsz.: 2007.9.3452.44. (4912. obj.) [7. tábla 1]

Vörösesbarna (7.5YR 5/8), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, félgömbös testű tál hastörédeke (B1?). Anyagában nagy mennyiségű közpszemcsés homokkal (20%). A mélyebben fekvő részekben narancsvörös bevonattal.

Pecsételt dísz: 1. sor: közvetlenül az alsó sor felett koncentrikus körökből összeálló motívumok részletei (balra II.d2, jobbra II.?). 2. sor: az ívelődő hason talán girland részlete (IX.?).

Fv.: 1 cm.

41. Ltsz.: 2007.9.3522.65., 2007.9.3522.67. (5003. obj.) [6. tábla 8]

Téglaszínű/barnás (5YR 6/8–10YR 6/3), kemény, egyenletesen égett, érdes tapintású, félgömbös testű, megvastagodó peremű tál perem- és oldaltörédeke (2 db) (B1.3). Anyagában közpszemcsés homokkal (10%) és sok közpszemcsés szennyeződéssel. Kopott, a hason narancs, a peremen sötétvörös festéssel, foltokban a simítás nyomával. Egykorú javításra utaló, csak a külső felület felől kiképzett másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: feltehetően a magasság feléhez közel tojásfűzér részlete (I.c1).

Pátm.: 17cm, fv.: 0,6–0,7 cm.

42. Ltsz.: 2007.9.3975.1. (5652. obj.), 2007.3.5490.1–2. (7683. obj.) [6. tábla 6]

Halvány téglaszínű (7.5YR 7/6), kemény, egyenletesen égett (a fenéktörédek esetében a külső felület mentén vékony sávban világosabb a törésfelület), sima felületű peremtörédek, a perem alatt bordával tagolva. Anyagában finomszemcsés homokkal (2%) és nagyon kevés finom kavics mérettartományba eső mészzárvánnyal. Néhol lepattogzott, egyenletesen fedő, a fenéken foltos, narancsvörös agyagmázzal.

Pecsételt dísz: részben a perem alatti bordába nyomva, sekélyen bepecsételt tagolt rozetta motívum (III.c2). Nagyon enyhe ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 14 cm, fv.: 0,7–0,9 cm.

43. Ltsz.: 2007.9.4069.2. (5769. obj.) [5. tábla 5]

Kívül halvány (7.5YR 7/8), belül sötét téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett (a külső felület felé vékony rétegben világosabb a törésfelület), sima felületű, kónikus aljú tál peremtörédeke (R2.2). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%). Lepattogzott, sötét narancsvörös agyagmázzal. Egykorú javításra utaló másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: kicsivel a díszmező kezdete alatt egymást váltogató rozetta részlete (III.b1) és tagolt pálcátág részlete (VIII.a1). Ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 24 cm, fv.: 0,4–1 cm.

44. Ltsz.: 2007.9.4649.27. (6652. obj.) [7. tábla 2]

Vörösesbarna (7.5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál hastörédeke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb közpszemcsés homokkal (5%). Egyenletesen fedő sötétvörös festéssel, simítás nyoma nélkül. Egész felületén másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: az ívelődő hason koncentrikus körökből álló dísz részlete (II.d1) és meghatározhatatlan tagolt motívum részlete (I.?).

Fv.: 0,6 cm.

45. Ltsz.: 2007.3.4746.1. (6780. obj.) [6. tábla 3; 13. tábla 5]

Sötétvörös (5YR 5/8), nagyon kemény, rétegesen égett (szendvicsszerkezet, a falmag szürke), sima felületű, bordával tagolt, meredek oldalfalú tál hastörédeke. Anyagában középszemcsés homokkal (2 %) és gyakori finom kavics mérettartományba eső szennyeződéssel. A külső felületen vörös festéssel, a simítás jól látható nyomaival. Egykorú javításra utaló másodlagos furattal.

Pecsételt dísz: egymásba pecsételt egyszerű tojástagok (I.a1), amelyek közül a felső, sekélyebb az oldalt tagoló bordához, míg az alsó, mélyebb dísz a has éles törésvonalához igazodik. Rontott darab lehet, az alsó pecsétet nyomták később a felsőbe.

Hátm.: 16 cm, fv.: 0,6–0,9 cm.

46. Ltsz.: 2007.9.5131.68–69. (7250. obj.) [7. tábla 9]

Tégla színű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál hastörédeke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (10%). Egyenletesen fedő narancsvörös festéssel.

Pecsételt dísz: az ívelődő hason több elemű fogaskerek motívum kiszerkeszthető részlete (II.c1).

Fv.: 0,5–0,6 cm.

47. Ltsz.: 2007.9.5136.1–2. (7255. obj.) [6. tábla 1]

Világosbarna (7.5YR 7/6), kemény, egyenletesen égett (a külső felület felé eső részek vékony rétegben világosabbak, belül vörös), a kopott részen púderes tapintású, kónikus aljú tál törédekei (2 db) (R2.1). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%) és kevés középszemcsés mészzárvánnyal. Lepattogzott, fénytelen, narancsvörös agyagmázzal. A kisebb törédek másodlagosan égett.

Pecsételt dísz: részben a díszmező közepén, részben annak alsó részén, a hastörést hangsúlyozó bordába nyomva, szabálytalan sorban egymást váltogató 18 szirmú rozetta (III.b1) és balra irányított S alak (VII.b1). Ellenoldali benyomódással, amely a rozettáknál erősebb, a köztes mintáknál enyhébb.

Pátm.: 30 cm, fv.: 0,7–1 cm.

48. Ltsz.: 2007.9.5153.24. (7276. obj.) [2. tábla 6]

Vörösbarna (7.5YR 5/8), puha, egyenletesen égett, érdes tapintású (a kopott részeken kissé púderes), félgömbös testű, megvastagodó peremű, vékony falú tál törédekei (2 db) (B1.3). Anyagában főként középszemcsés, kevesebb finomszemcsés homokkal (10%) és kevés középszemcsés szennyeződéssel. Narancsfestéssel.

Pecsételt dísz: az ívelődő hason, feltehetően a magasság közepe táján, sűrűn pecsételt, kissé balra dőlő tojástagok (I.c1).

Pátm.: 13 cm, fv.: 0,4 cm.

49. Ltsz.: 2007.9.5339.21. (7495. obj.) [6. tábla 4; 13. tábla 6.]

Szürke (10YR 5/2), kemény, egyenletesen égett, sima felületű korsó ívelt vállának törédeke, a belső felületen a korongolás nyomaival. Anyagában középszemcsés homokkal (5%) és nagyon kevés durvaszemcsés szennyeződéssel. A külső felületen vékony sávokban simítás látszik (a simítás a pecsételés előtt történhetett, a motívum belső fényes felülete a pecsét benyomása során beljebb került simított felületből származik).

Pecsételt dísz: eredetileg a vállon elhelyezkedő, mélyen bepecsételt 26 szirmú rozetta (III.b3).

Hátm.: 23 cm, fv.: 0,6–0,8 cm.

50. Ltsz.: 2007.9.5343.188–189. (7500. obj.) [6. tábla 2; 14. tábla 5]

Világosbarna (7.5YR 7/6), kemény, egyenletesen égett (a külső felülethez közeli rész vékony rétegben világosabb), púderes tapintású, kónikus aljú, behúzott peremű tál peremtörédeke (R2.2). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%) és kevés durvaszemcsés mészzárvánnyal. Lepattogzott, a külső oldalon vörösbarna, a peremen és a belső felületén sötétbarna agyagmáz. A peremnél a két szín élesen elválik, a díszben megült máz is sötétebb árnyalatú.

Pecsételt dísz: a széles díszmezőben egymást váltogató rozetta részlete (III.b1) és tagolt pálcátág részlete (VIII.a1). Nagyon enyhe ellenoldali benyomódással.

Pátm.: 23 cm, fv.: 0,6–0,9 cm.

51. Ltsz.: 2007.9.5361.1. (7522. obj.) [8. tábla 3]

Tégla vörös (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltörédeke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (5%). Egyenletesen fedő, vörös festéssel és a simítás nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalt tagoló apró bordára nyomva, sűrűn pecsételt tojásfüzér részlete (I.c1).
Fv.: 0,5 cm.

52. Ltsz.: 2007.9.5499.1. (7693. obj.) [8. tábla 8]

Vörösesbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű edény hastöredéke (B1?). Anyagában finomszemcsés homokkal (10%) és nagyon kevés középszemcsés szennyeződéssel. Kopott, egyenletesen fedő, sötétvörös festéssel.

Pecsételt dísz: az ívelődő has felett tojástag részlete (I.c1).
Fv.: 0,6 cm.

53. Ltsz.: 2007.9.5547.8. (7755. obj.) [8. tábla 9]

Sárgásbarna (7.5YR 6/3), kemény, egyenletesen égett, púderes tapintású, meredek falú edény oldaltöredéke a korongolás erőteljes nyomaival. Anyagában finom- és középszemcsés homokkal (5%). Erősen kopott, vékony, narancsszínű agyagmázzal.

Pecsételt dísz: egy sorban elhelyezett, szinte teljes tagolt rozetta dísz (III.c2) és talán nagyméretű, tagolt S alak részlete (VII.?). Ellenoldali benyomódással.
Fv.: 0,7–0,8 cm.

54. Ltsz.: 2007.9.5547.11. (7755. obj.) [7. tábla 10]

Vörösesbarna (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában főként finomszemcsés, kevesebb középszemcsés homokkal (10%). Egyenletesen fedő, sötétvörös festéssel és a simítás nyomaival.

Pecsételt dísz: az oldalt tagoló lépcső alatt közvetlenül tojástagok részletei (I.c1).
Fv.: 0,6 cm.

55. Ltsz.: 2007.9.5672.8. (szórvány) [6. tábla 7]

Téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima tapintású, félgömbös tál oldaltöredéke (B1.3). Anyagában középszemcsés homokkal (2%). Bevonat nélküli, simított felületű. Egy nagyobb foltban még a törés előtt másodlagosan megégett.

Pecsételt dísz: az ívelődő has kezdeténél tojásfüzér részlete (I.c2).
Fv.: 0,6–0,8 cm.

56. Ltsz.: 2007.9.5672.29. (szórvány) [8. tábla 2]

Világosbarna (7.5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett (a külső felület felé vékony rétegben világosabb a törésfelület), sima tapintású, kónikus aljú tál oldaltöredéke (R2?). Anyagában finomszemcsés homokkal (5%). Lepattogzott, fényes, narancsvörös agyagmázzal.

Pecsételt dísz: a díszmező alján, közvetlenül a has törésvonala mellett levélmotívum részlete (IV.d1). Ellenoldali benyomódással.
Fv.: 0,6–0,7 cm.

57. Ltsz.: 2007.9.5672.32. (szórvány) [8. tábla 4]

Téglaszínű (5YR 6/8), kemény, egyenletesen égett, sima felületű, félgömbös testű tál oldaltöredéke (B1?). Anyagában középszemcsés homokkal (5%) és kevés középszemcsés szennyeződéssel. Egyenletesen fedő, fényes, sötétvörös festéssel, simítás gyengén megfigyelhető nyomaival.

Pecsételt dísz: tojásfüzér részlete (I.c1).
Fv.: 0,5 cm.

Irodalom

BALOGH–LÖRINCZY 2010 = Balogh Cs. – Lőrinczy G.: Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszán, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk.: Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 2.] Szeged 2010, 9–147.

- BÁRKÁNYI et al. 2003 = Bárkányi I. – Bende L. – Gaskó B. – Horváth F. – Kürti B. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. – Sós-kuti K. – Sz. Wilhelm G.: A kiállított tárgyak katalógusa. In: *Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 253–282.
- BATIZI et al. 2006 = Batizi Z. – Dinnyés I. – Kövári K. – Kulcsár V. – Nagy A. – Patay R. – Rácz T. – Simon L. – Tari E.: Üllő 5. – Üllő 9. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Szerk.: Simon L. Szentendre 2006, 42–48.
- GABLER–VADAY 1986 = Gabler, D. – Vaday, A.: *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*. Budapest 1986.
- GALLINA et al. 2005 = Gallina Zs. – Kövári K. – Kulcsár V. – Nagy A. – Somogyi K.: Ecser, 7. számú lelőhely. *RKM* 2004 (2005), 210–211.
- KOROM 2015 = Korom A.: A Pesti-síkság barbaricumai lelőhelyeinek pecsételt kerámiatípusai. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 1. kötet*. Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 165–203.
- KÖVÁRI et al. 2006 = Kövári K. – Kulcsár V. – Mérai D. – Nagy A. – Pesty K. – Voicsek V.: Ecser 7. lelőhely. In: *Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006*. Szerk.: Simon L. Szentendre 2006, 21–25.
- KULCSÁR et al. 2006 = Kulcsár V. – Nagy A. – Pesti K. – Patay R. – Rácz T. – Voicsek V.: Ecser, 7. sz. lelőhely. *RKM* 2005 (2006), 231–233.
- KULCSÁR–MÉRAI 2011 = Kulcsár, V. – Mérai, D.: Roman or Barbarian? Provincial models in a Sarmatian Pottery Center on the Danube Frontier. In: *The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Romans and Native Cultures in Central Europe*. Ed.: C. de Sena, E. – Dobrzanska, H. [BAR International 2236.] Oxford 2011, 61–80.
- LÁNG–NAGY–VÁMOS 2014 = Láng, O. – Nagy, A. – Vámos, P.: *The Aquincum macellum. Researches in the area of the macellum in the Aquincum Civil Town (1882–1965). Applying new methods for old excavation materials*. [Aquincum Nostrum 1.3.] Budapest 2014.
- MARÓTI 1985 = Maróti É.: Római kori pecsételt díszű edénytöredékek Pest megyéből. *StudCom* 17 (1985), 97–157.
- MARÓTI 1991 = Maróti É.: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus kérdés. *StudCom* 21 (1991), 365–427.
- MARÓTI 2004 = Maróti É.: Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből. *StudCom* 28 (2004), 199–245.
- MASEK 2012 = Masek Zs.: Kora népvándorlás kori települések kutatása Rákóczi-falva–Bagi-földek 5.–8.–8A. lelőhelyek területén. In: *Hadak Útján XX. Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciaköte-te*. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 43–59.
- MASEK 2018 = Masek Zs.: *A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva–Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely értékelése alapján*. Doktori disszertáció Kézirat. Budapest 2018.
- NAGY 2018 = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákócscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető. Kr. u. 2–4. század. I. A sírok és a leletek leírása*. Budapest 2018.
- OLGYAY–SZEKENYI 2018 = Olgyay J. – Szekenyi T.: Római ólomház kerámia Üllő 5–9. és Ecser 7. lelőhelyeken. *MFME–Új folyam* 5 (2018), 23–43.
- PÁRDUZ 1950 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon* 3. [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- SALAMON 1969 = Salamon, Á.: Spätromische gestempelte Gefässe aus Intercisa. *FolArch* 20 (1969), 53–62.
- SÓSKUTI 2010 = Sós-kuti K.: Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk.: Lőrinczy G. [MFME–MonArch 2.] Szeged 2010, 171–191.
- SÓSKUTI–WILHELM 2014 = Sós-kuti K. – Wilhelm G.: Felgyő–Kettőshalmi-dűlőben (20/77, Nr. 85 lelőhely) feltárt szarmata településrészlet római eredetű leletanyaga. *MFME–Új folyam* 1 (2014), 61–99.
- SZALONTAI–TÓTH 2003 = Szalontai Cs. – Tóth K.: Szeged-Kiskundorozsma-Nagyszék II. (26/72., M5 Nr. 34. lelőhely). In: *Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 69–81.
- SZEKENYI 2010 = Szekenyi T.: *Pecsételt kerámia Üllő 5. és Üllő 9. lelőhely szarmata telepén*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2010.
- SZEKENYI 2013 = Szekenyi T.: Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. *AUSZ Acta Iuvenum* 1 (2013), 9–31.
- SZEKENYI et al. 2014 = Szekenyi T. – Fintor K. – Raucsik B. – Bozsó G. – Tóth M.: Archeometriai vizsgálatok Üllő 5. lelőhelyről származó pecsételt töredékeken. *Archeometriai Műhely* 11/1 (2014), 39–46.

- SZEBENYI 2017 = Szebenyi T.: Dressel 24/Zeast 90 típusú amphorák Makó-Igási járandó, M43 autópálya 33. lelőhely szarmata településéről. In: *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szerk.: Tasnádiné Gábor Sz. – Czukor P. Szeged 2017, 325–343.
- TARI-MÉRAI-ROSTA 2017 = Tari E. – Mérai D. – Rosta Sz.: Ecser, 7. sz. lelőhely. *RKM 2006* (2007), 194–196.
- VADAY 1989 = Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. [Antaeus 17–18.] Budapest 1989.
- VADAY-HORVÁTH 1999 = Vaday A. – Horváth F.: A szarmata telep értékelése. In: *Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Petercsák T. Eger 1999, 179–231.
- VÁMOS 2014 = Vámos P.: *Az aquincumi katonaváros fazekasipara*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2014.

TAMÁS SZEBENYI

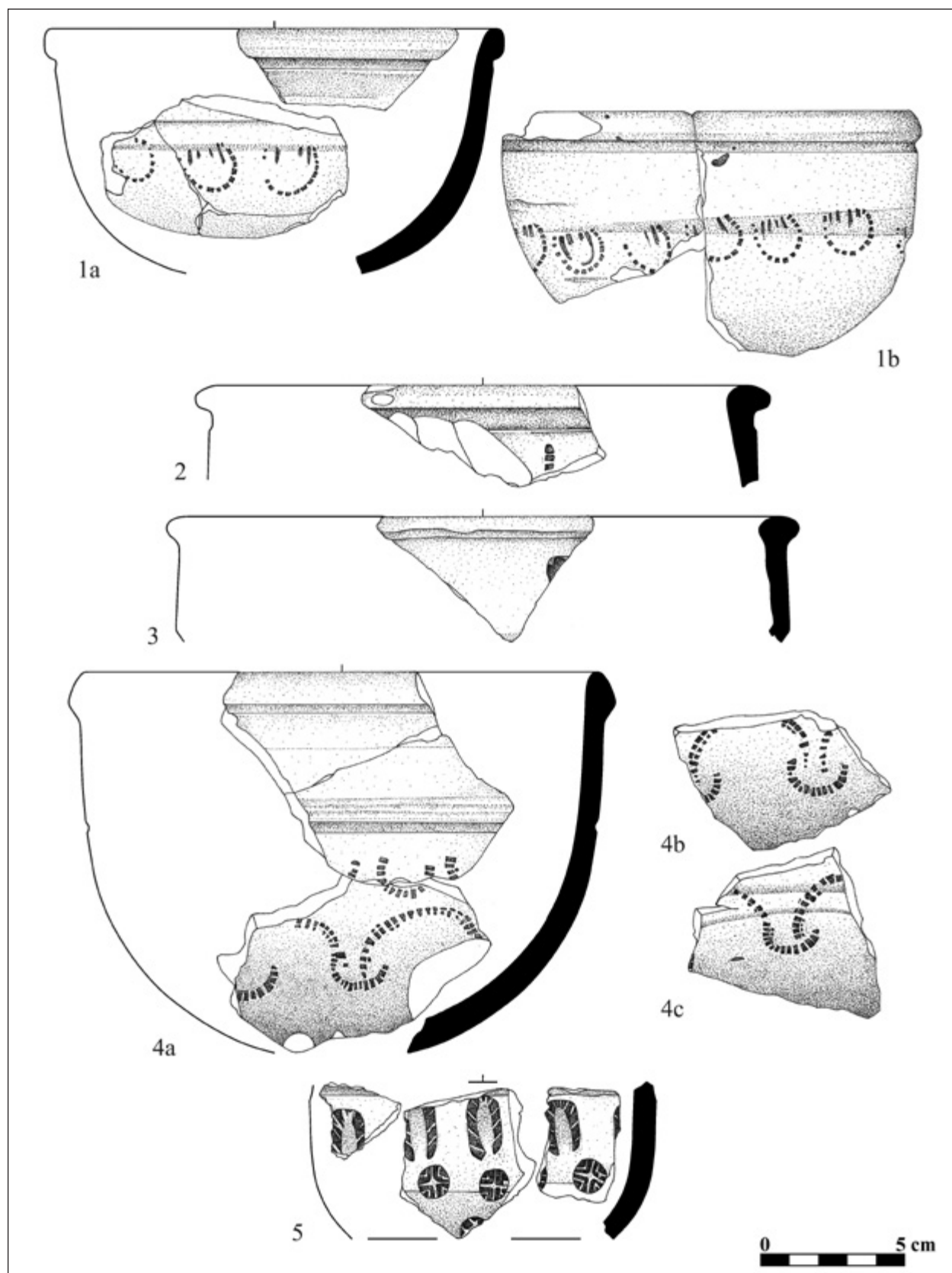
Stamped pottery from the Sarmatian settlement at site Ecser 7

In this paper I presents the analysis of fragments originating from 57 vessels with a diverse stamped decoration unearthed at the archaeological site Ecser 7 (Hungary, Pest County). This number is unusually high in the Sarmatian Barbaricum; it compares only to number of such finds from the nearby site Üllő 5 (49 items).

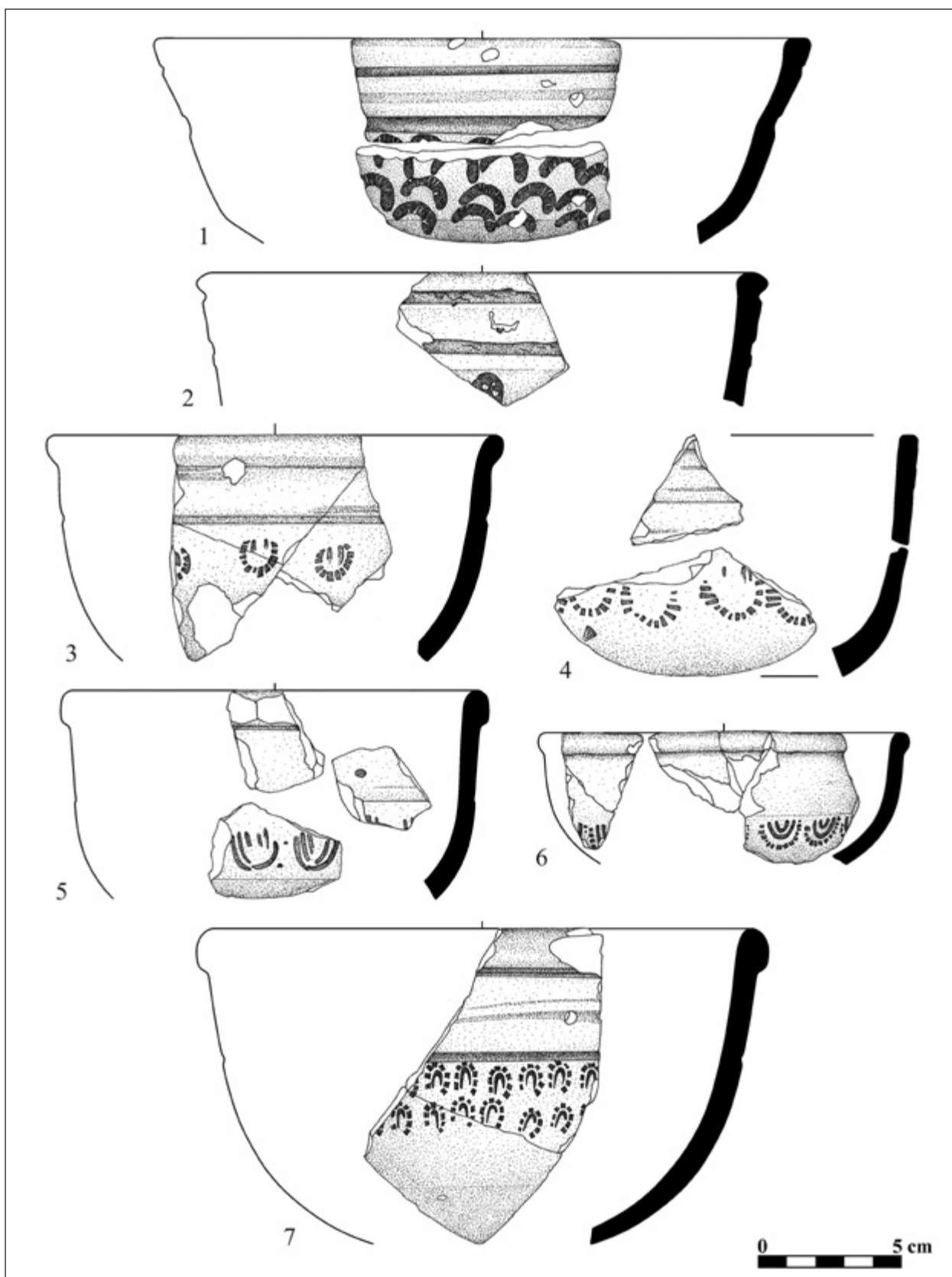
In the light of our present knowledge about stamped pottery, the finds can be divided into at least two distinct groups. Hemispherical bowls, which provide most of the finds, belong to the painted pottery that originates supposedly from the late Roman imperial period / Hunnic period. The subtype marked as B1.1 can be considered as direct imitation of the Drag. 37-type Samian ware (*terra sigillata*) based on the profile and ornamentation. Bowls in this group display a sharp difference in their petrography: subtype A is characterized by semifine paste and deep red coating with high gloss (Cat. No. 20, 35) while subtype B is recognized by the richness of coarse sand in the paste (Cat. No. 7, 24, 29, 33). The rest of the B1 group displays a high level of heterogeneity in its attributes, so only the ornamentation can serve as the basis of creating further subcategories. Vessels in B1.2 have two rows of stamps in a similar fashion, but in a simpler design than those in the aforementioned B1.1 group (Cat. No. 4, 12). In contrast, vessels in B1.3 always have only one line of motifs (Cat. No. 1, 6, 8, 9, 16, 21, 31, 41, 48, 55).

Conically shaped bowls represent a specific type of imported Roman vessels in the Sarmatian Barbaricum, as they are mostly concentrated in the foreground of Aquincum. According to the research by Anita Korom, groups can be created based on the different combinations of motifs. At site Ecser 7, the most common type of these bowls (R2.1) appears, decorated with rosettes and reverse S motifs (Cat. No. 26, 27, 47). This subgroup displays some degree of homogeneity also concerning the profiles, so we can assume that the vessels were produced in the same workshop in Aquincum. The R2.2 subtype is characterized by rosette and segmented column stamps (Cat. No. 43, 50), while group R2.3 is represented by only one sherd decorated exclusively with secondary motifs (Cat. No. 34). The paste of the conical shaped bowls is characteristic and it can be distinguished from the aforementioned Barbarian pottery. Besides the coarse-grained limestone contained in their paste, their firing is also recognizable as the matrix usually displays a lighter tone in a thin zone towards the exterior surface. They probably belong to the earlier phase of the settlement from the 3rd century AD.

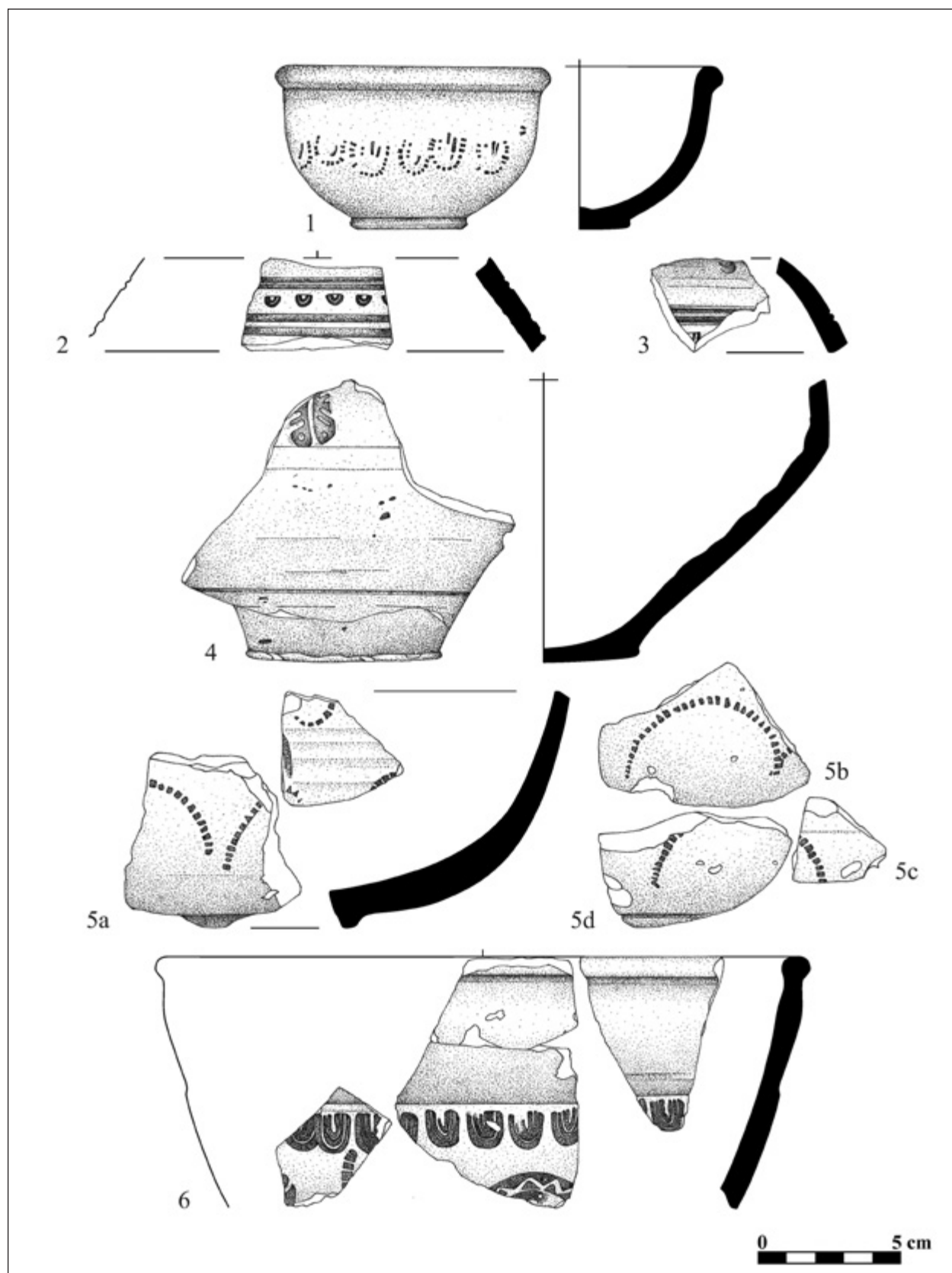
There are some unique pieces of stamped pottery found at the site, too. Cat. No. 11 is a rare type of provincial ware, the analogies of which are known from Intercisa. It can be dated to the 4th century AD, connected to the last phase of Sarmatian-Roman trade. Cat. No. 45 and 49 are fragments of locally produced Sarmatian forms, but it is uncommon to see stamped decoration there besides red painted hemispherical bowls. Moreover, the placement of the shallow stamps on Cat. No. 45 is without any precedents, so it can be only considered as a unique attempt by a barbarian potter.

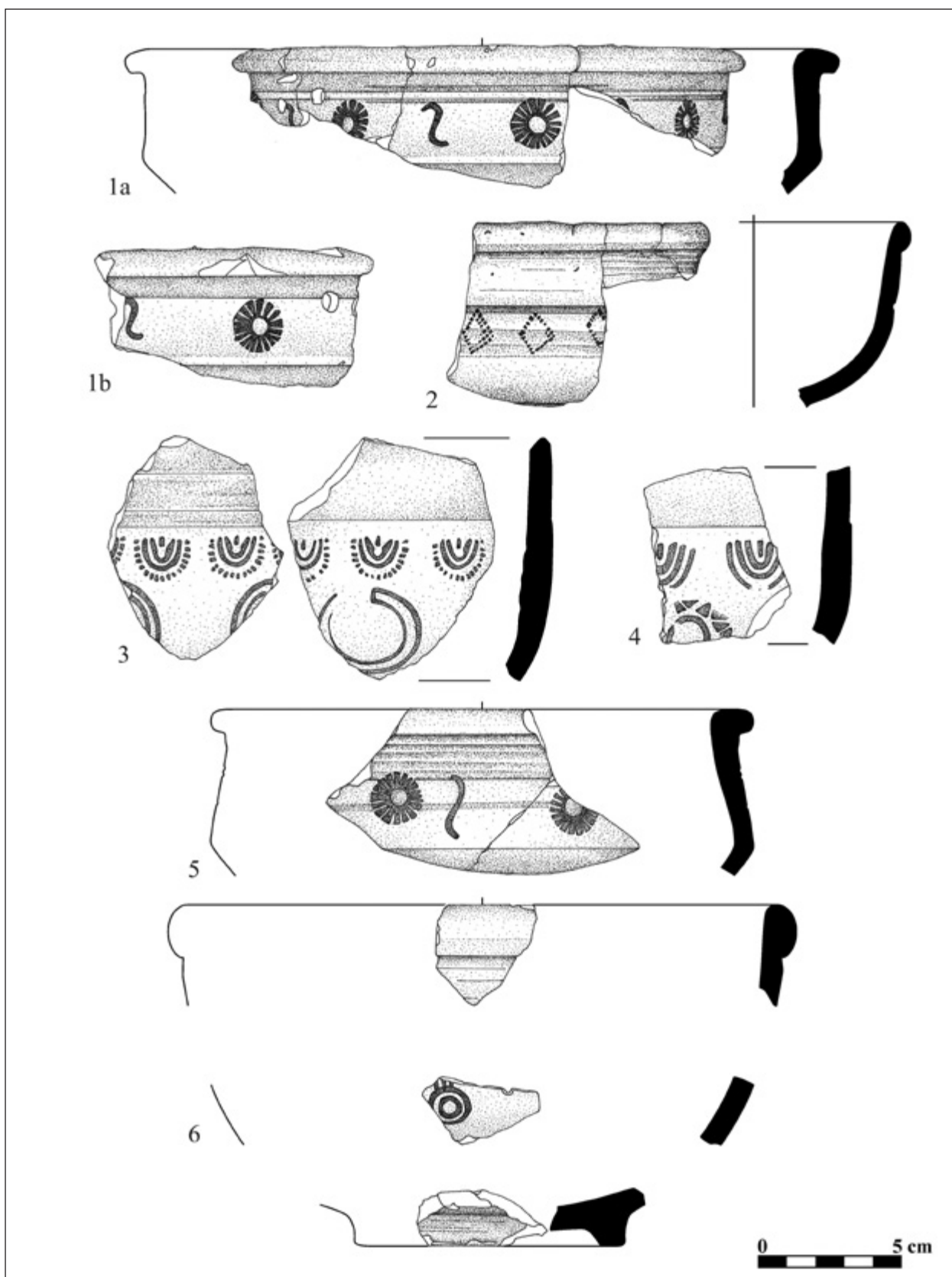
1. tábla: Écsér 7. lelőhely. 1a–b.: Kat. 1; 2.: Kat. 2; 3.: Kat. 3; 4a–c.: Kat. 4; 5: Kat. 11

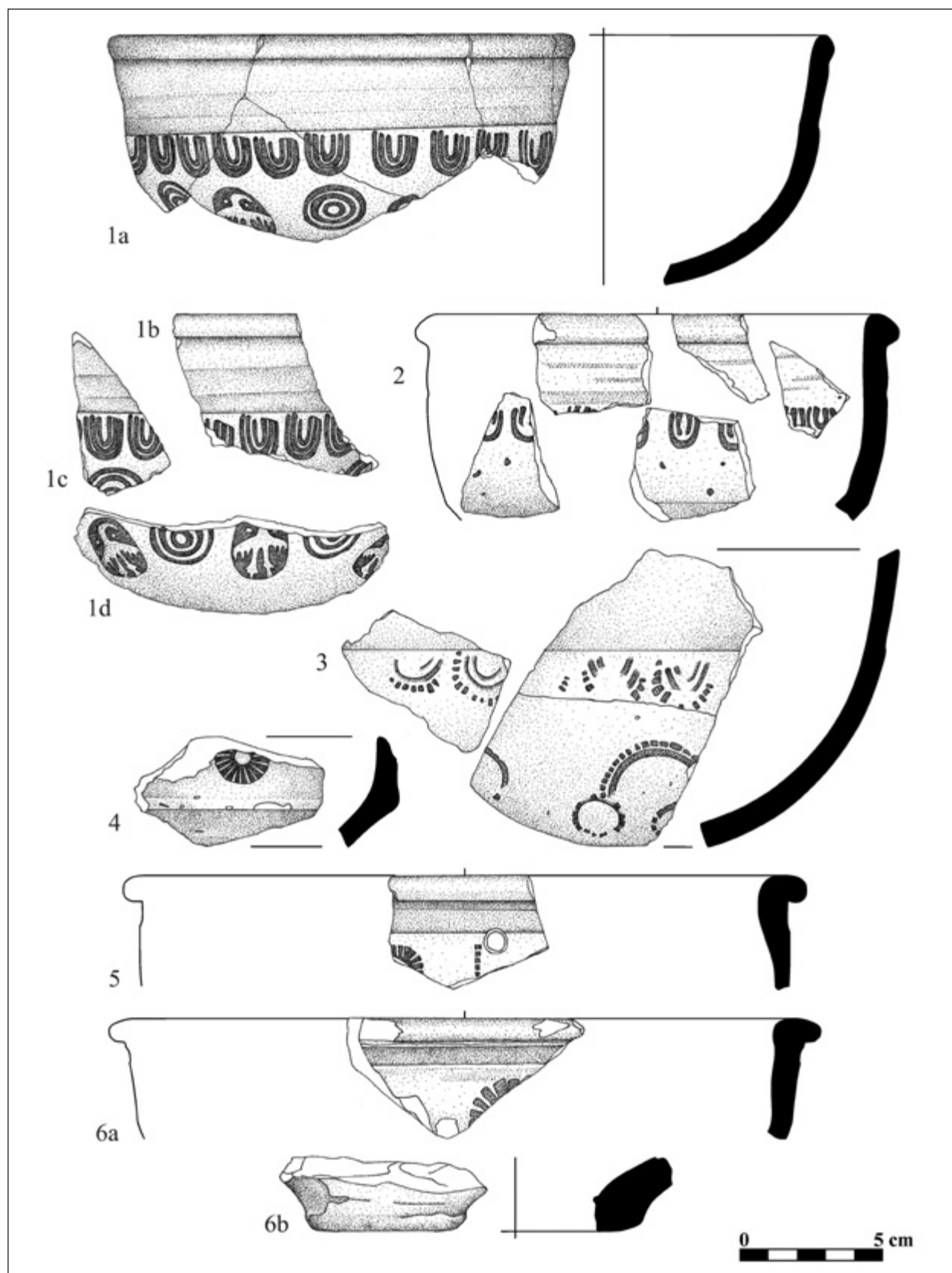
2. tábla: Ecsér 7. lelőhely. 1.: Kat. 5; 2.: Kat. 13; 3.: Kat. 6; 4.: Kat. 8; 5.: Kat. 9; 6.: Kat. 48; 7.: Kat. 10

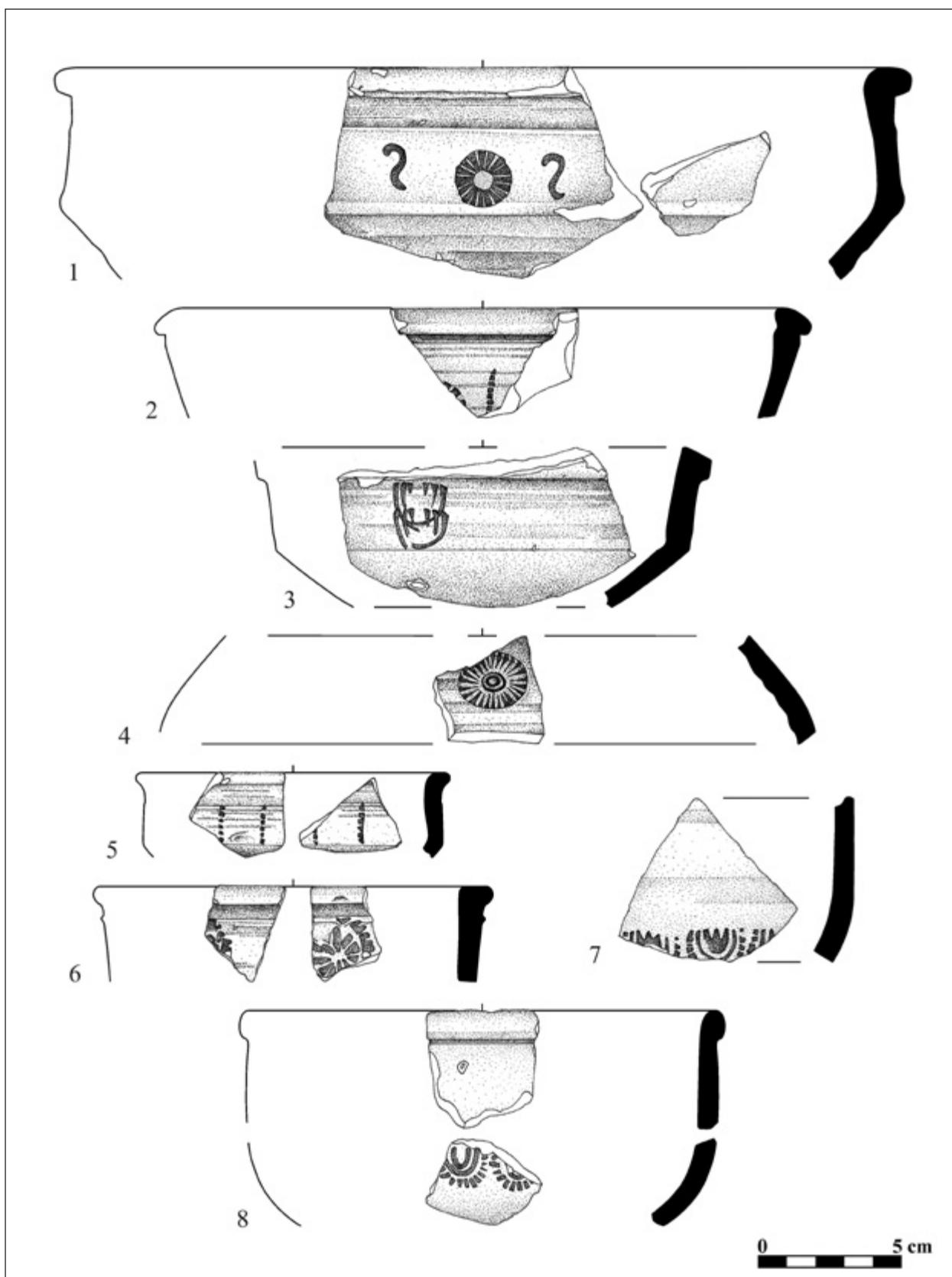
3. tábla: Ecsér 7. lelőhely. 1.: Kat. 16; 2.: Kat. 18; 3.: Kat. 15; 4.: Kat. 14; 5a-d.: Kat. 12; 6.: Kat. 20

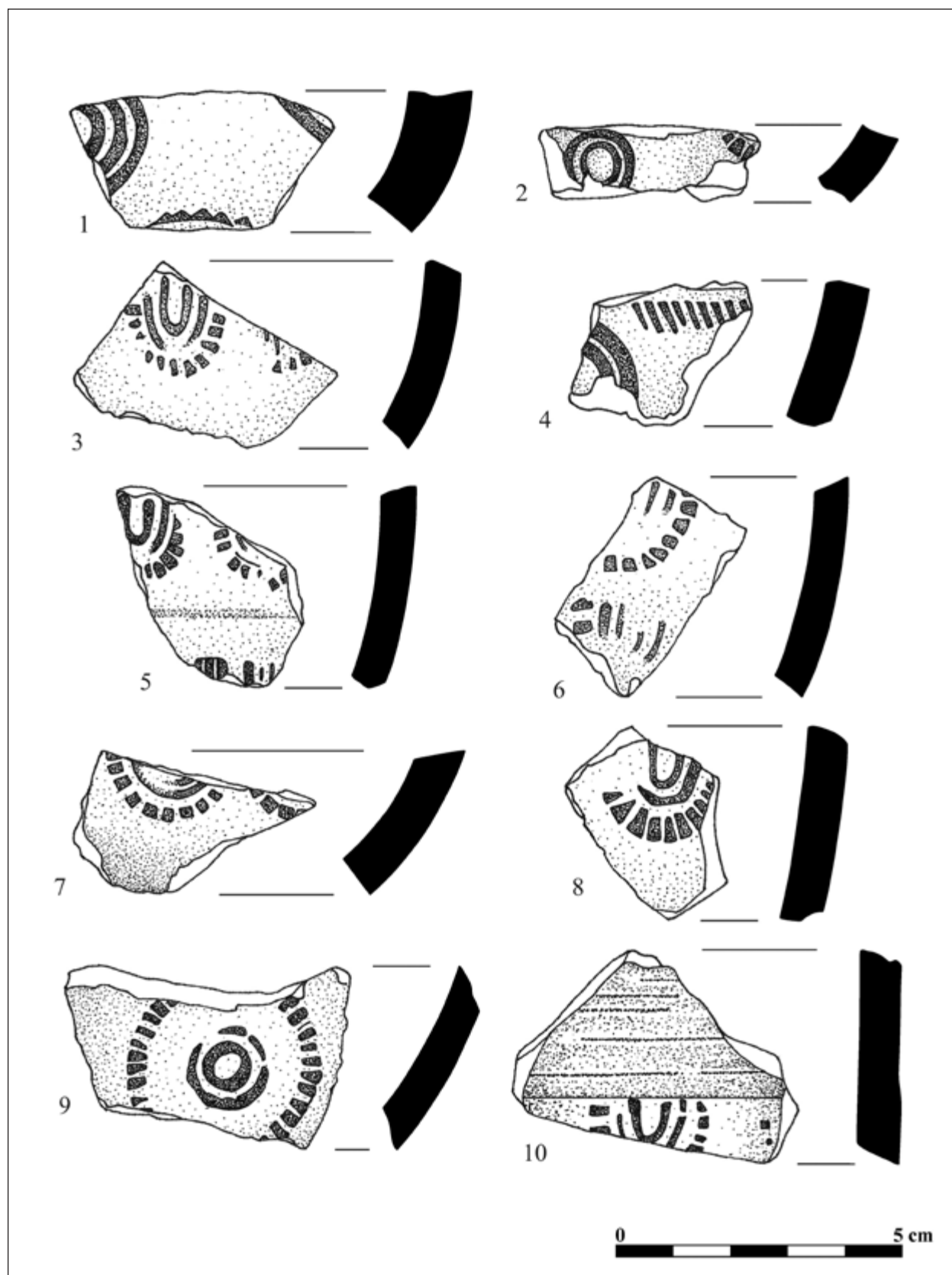
4. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1a–b.: Kat. 26; 2.: Kat. 21; 3.: Kat. 29; 4.: Kat. 24; 5.: Kat. 27; 6.: Kat. 17

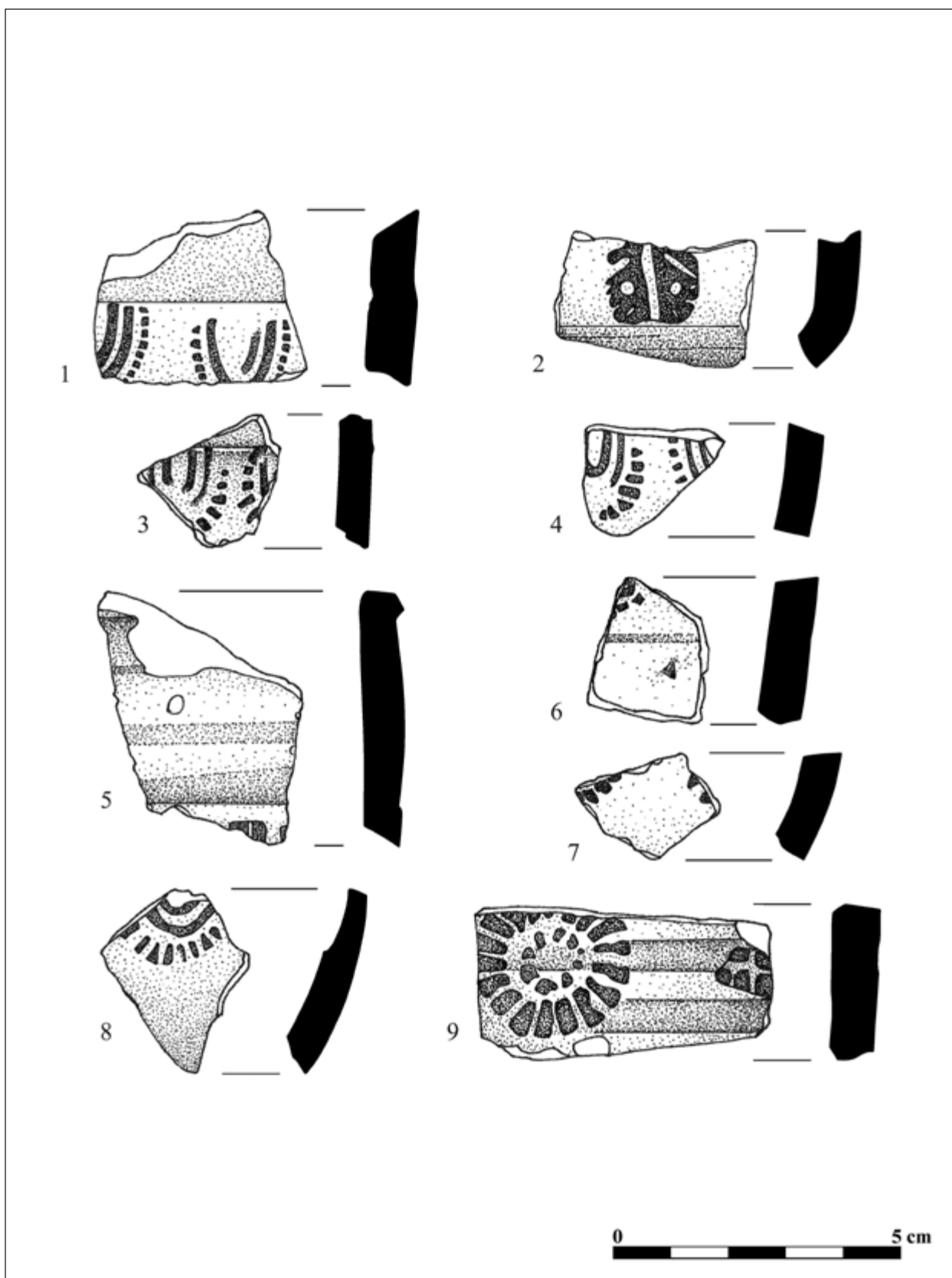
5. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1a–d.: Kat. 35; 2.: Kat. 31; 3.: Kat. 33; 4.: Kat. 37; 5.: Kat. 43; 6a–b.: Kat. 36

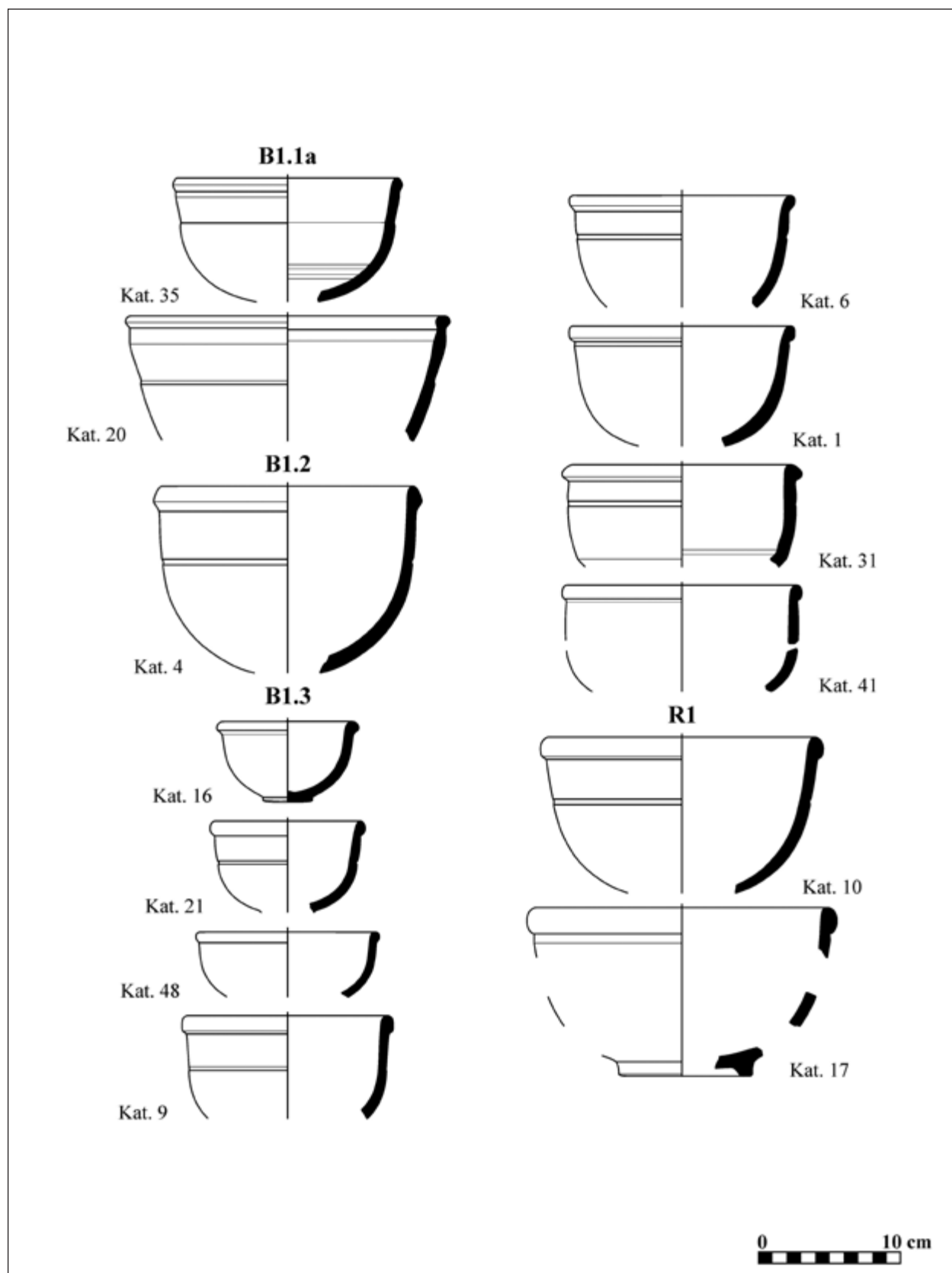
6. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1.: Kat. 47; 2.: Kat. 50; 3.: Kat. 45; 4.: Kat. 49; 5.: Kat. 34; 6.: Kat. 42;
7.: Kat. 55; 8.: Kat. 41

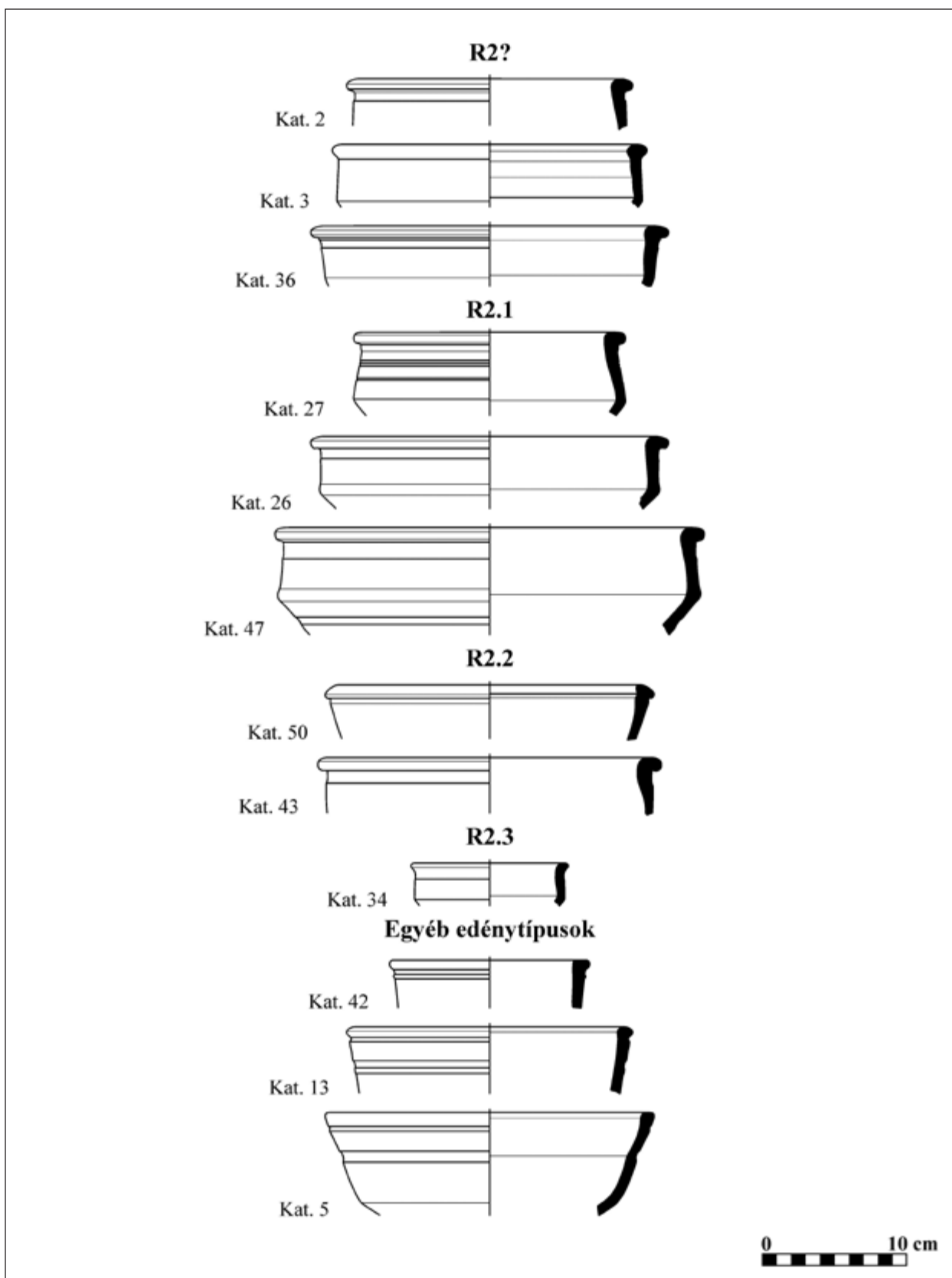
7. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1.: Kat. 40; 2.: Kat. 44; 3.: Kat. 22; 4.: Kat. 23; 5.: Kat. 25; 6.: Kat. 28; 7.: Kat. 30; 8.: Kat. 38; 9.: Kat. 46; 10.: Kat. 54

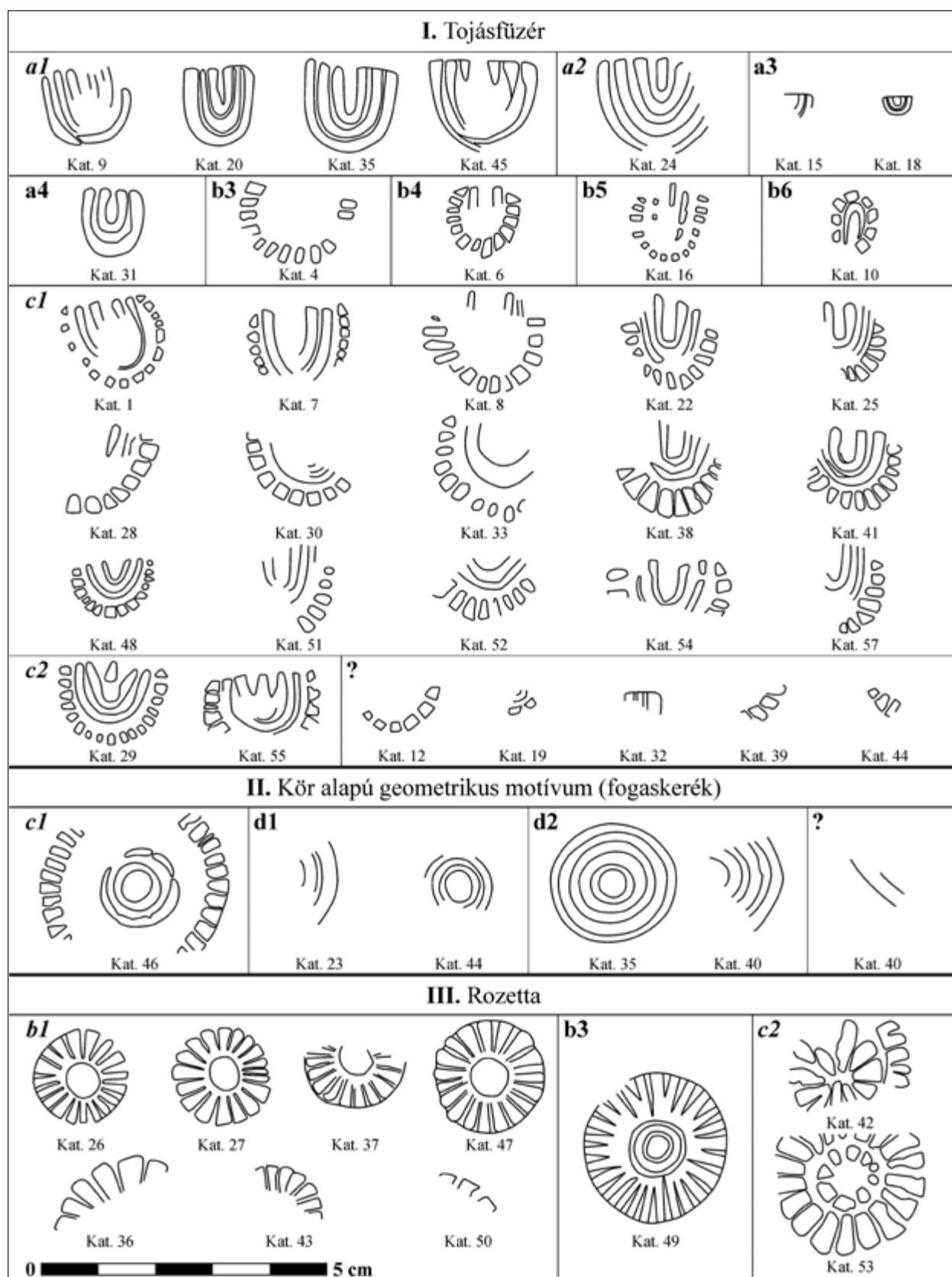
8. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1.: Kat. 7; 2.: Kat. 56; 3.: Kat. 51; 4.: Kat. 57; 5.: Kat. 32; 6.: Kat. 19; 7.: Kat. 39;
8.: Kat. 52; 9.: Kat. 53

9. tábla: Ecser 7. lelőhely pecsételt kerámiájának félgömbös alapformájú edénytípusai (B1.1a–R1)

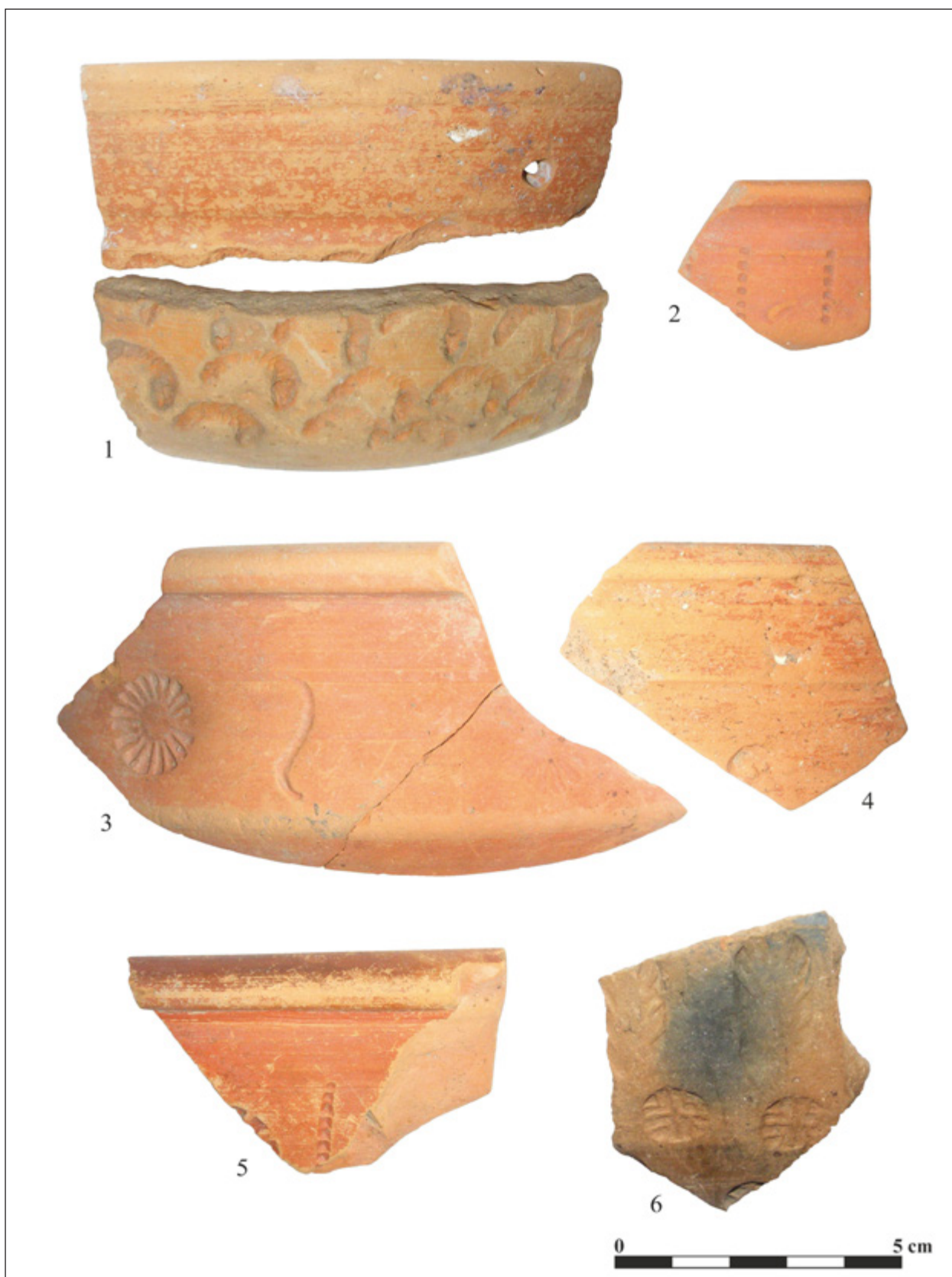
10. tábla: Ecser 7. lelőhely pecsételt kerámiájának kónikus aljú tálai (R2.1–R2.3) és egyéb edényformák

11. tábla: Ecser 7. lelőhely pecsételt motívumkincse (I–III.). A típusok elnevezésénél a kurziválás egyezést jelöl az Üllő 5. lelőhely motívumkincsével (SZEKENYI 2013, 7. tábla)

13. tábla: Ecsér 7. lelőhely. 1.: Kat. 16; 2.: Kat. 18; 3.: Kat. 21; 4.: Kat. 29; 5.: Kat. 45; 6.: Kat. 49

14. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1.: Kat. 5; 2.: Kat. 34; 3.: Kat. 27; 4.: Kat. 13; 5.: Kat. 50; 6.: Kat. 11

15. tábla: Ecser 7. lelőhely. 1.: Kat. 35; 2.: Kat. 26

SZTANKOVÁNSZKI TIBOR – BENEDEK ANDRÁS*

KÉSŐ SZARMATA TEMETŐRÉSZLET MAKÓ–DÁLI UGARON ÚJABB ADATOK A SZARMATA KORI VÉDŐFEGYVERZETHEZ

1. BEVEZETÉS

Makó–Dáli-ugar (M43 38. lelőhely) területén, az M43-as út Makó–Csanádpalota szakaszának építése kapcsán Benedek András vezetésével 2013. április 11. és június 27. között próba, majd megelőző feltárást végeztek a Móra Ferenc Múzeum munkatársai. A lelőhelyből 15045 m² terület lehumuszolása után 13651 m² volt régészetiileg érintett.¹ A tanulmányban a felület ÉK-i részén feltárt szarmata temetőrészletet ismertetjük, valamint az itt található 283. sír páncéllemezekként azonosítható leleteit vizsgáljuk meg.²

2. A LELŐHELY ÉS KÖRNYEZETE

Az M43-as út építése kapcsán 2005-ben Szalontai Csaba, majd 2009-ben Fekete Csanád régészeti terepbejárást végzett a nyomvonal területén, melynek során bronzkori és szarmata jellegű kerámiatöredékeket találtak a szóban forgó lelőhelyen.³ A Makótól északkeletre található lelőhely közelében, az autópálya nyomvonalának feltárása során az Igási járandó és a Dáli-ugar területén is több szarmata települést és temetőt regisztráltak.⁴ Az általunk vizsgált terület ÉK–DNy-i irányú magas parton (tszf.: 86 m) helyezkedik el, mely a régészeti leletek alapján letelepedésre alkalmas földrajzi adottságokkal rendelkezett már a bronzkorban is.⁵ A temetőrészlet a feltárt terület északkeleti részén fekszik, melynek szélét a nyugati és a déli irányban lehatároltunk. A feltárás alapján a temetőt a kiemelkedés keleti lejtőjére, a korábbi település keleti szélé és a település kerítőárka közötti területen létesítették [1. tábla].

3.1. Sírleírások

40. sír (Obnr 40/Snr 40)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, ívelt oldalfalú, egyenetlen aljú sírgödör. T.: D–É. A sír nyugati oldalának közepére egy ovális alakú, ívelt oldalú, rézsűsen a sír alja felé lejtő rablógödört ástak (Obnr 40/Snr 313). A rablás során eredeti helyzetben csak a koponyája és a medencéje maradt meg a 23–30 éves nőnek. A többi embercsont a sírgödör közepén, a betöltésben bolygatott állapotban hevert. Az *in situ* helyzetben maradt vázrészek arra utalnak, hogy a csontváz háton, nyújtott helyzetben feküldhetett a sírban. A sírgödör h.: 288 cm, sz.: 140 cm, relatív m.: 27 cm, a rablógödör relatív m.: 30 cm [3. tábla 1].

* Móra Ferenc Múzeum, sztankovanszkitibor@gmail.com; Móra Ferenc Múzeum, benedek.79@gmail.com

¹ A lelőhely 2–3. századra keltezett szarmata településéhez tartozó edénygyűjtemények feldolgozása 2015-ben jelent meg (BENEDEK–BENE–BENEDEK 2015).

² A feldolgozásra került leletanyagot a szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében lásd a következő leltári számon: MFM 2014.8.3064–3147. Köszönjük Marcsik Antóniának az antropológiai anyag elemzését, Prof. Dr. Palkó Andrásnak, továbbá az Affidea Magyarország Kft. orvosainak és dolgozóinak a röntgenfelvételek készítését és a helyszínen nyújtott segítségét, továbbá a fibulákról készített fotókat Linczer-Katkó Izabellának (MFM). Köszönet illeti a szakmai segítségért Kulcsár Valériát, Sebenyi Tamást (tudományos segédmunkatárs, SZTE BTK Régészeti Tanszék), Sz. Osváth Zsófiát (régész, SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola), valamint Sós-kuti Kornélt (régész, Várkapitányság Nonprofit Zrt.) és Borsódi Martint (régész, MFM). Köszönöm Kulcsár Valériának és Vörös Gabriellának az egyetemi évek alatt és után nyújtott segítségét és útmutatásait.

³ SZALONTAI 2006, 270; FEKETE 2010, 275.

⁴ HERENDI–SÓSKUTI 2016; SÓSKUTI 2016.

⁵ BENEDEK–BENE–BENEDEK 2015, 206–207.

Leletanyag:

1. A medence jobb oldalán, másodlagos helyzetben egy ezüst, kétagú, alsóhúros, spirálkaros, oldalt hajlított lábú *fibula* került elő. A vasból készült tengely egyik oldalára nyolcszor, a másikra hétszer tekercselték fel a rugót, valamint mindkét végére egy-egy tagolt ezüstgombot helyeztek, amely az egyik oldalon hiányzik. A kengyel félkör keresztmetszetű. A kengyel és a láb találkozása mindkét oldalán ék alakú bevéséssel tagolt. A rugó és a tű kerek keresztmetszetű huzalból készült. H.: 5,1 cm, sz.: 0,4–3,3 cm, m.: 1,9 cm [3. tábla 2].

2. A medence bal oldalánál középső nyélállású, ívelt hátú, egyélű, háromszög keresztmetszetű *vaskés* töredékei feküdtek. Pengetőredék h.: 7,3 cm, sz.: 2 cm, nyéltüske h.: 5,7 cm [3. tábla 3].

3. A sírból elszórtan 11 sötétbarna, két világosbarna, téglalap alakú és keresztmetszetű, lecsapott sarkú hasábos (kuboktaéder) *karneolgyöngy* (h.: 0,5–1,1 cm, sz.: 0,5–0,7 cm, v.: 0,3–0,4 cm) és három irizáló (eredetileg sötétbarna), téglalap alakú és keresztmetszetű, lecsapott sarkú *üveggyöngy* (h.: 0,6–0,7 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,4 cm) származik [3. tábla 4].

92. sír (Obnr 92/Snr 111)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú, rablott sírgödör. T.: DDNy–ÉÉK. A sír közepére ásták rá az ovális alakú rablógödört (Obnr 92/Snr 159). A sírban csak a koponya maradt *in situ* helyzetben, az összes többi csont a rablógödörből került elő. A sírgödörben valószínűleg egy háton fekvő 40–50 éves nő (?) csontváza volt. Az egyén két fogát még a halála előtt elvesztette, koponyáján erős sérülés, egy körülbelül 4 cm hosszú vágás figyelhető meg. A sírgödör h.: 243 cm, sz.: 117 cm, relatív m.: 26 cm [3. tábla 5].

Leletanyag:

A bontás során a sírföldből egy kisméretű *vascsat* került elő. Csatkarikája ovális alakú, csatpecke téglalap keresztmetszetű. A csatpecek hozzákorródálódott a csatkarikához. H.: 2,5 cm, sz.: 2,5 cm, v.: 0,3–0,8 cm [3. tábla 6].

108. sír (Obnr 108/Snr 140)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú sírgödör. T.: D–É (?). A sír déli részére esett a tölcse szerű rablógödör, melynek feltja csak a metszetre bontásakor látszódott. A sírt teljesen kirabolták. Az objektum betöltéséből vastöredékek és egy vékony csontozatú 23–39 éves nő (?) csontjai kerültek elő. A sírgödör h.: 286 cm, sz.: 138 cm, relatív m.: 75 cm [4. tábla 1].

Leletanyag:

1. Valószínűleg egy koporsókapocs vége lehet az ívelt alakú, téglalap keresztmetszetű *vastárgy*, melynek az egyik oldala háromszög alakban összeszűkül. H.: 2,9 cm, sz.: 1,8 cm, v.: 0,3 cm [4. tábla 2].

2. Két darab hosszúkás alakú, téglalap keresztmetszetű *vastárgy* (vaskés?) töredéke. H.: 5,1 cm, 1,9 cm, sz.: 1,2 cm, 1,7 cm, v.: 0,25 cm [4. tábla 3].

3. Henger alakú *vastárgy* töredéke, funkciója ismeretlen. H.: 3,2 cm [4. tábla 4].

116. sír (Obnr 116/Snr 148)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, egyenes aljú sírgödör. T.: D–É. Oldalai mentén 5 cm mélységben padka húzódik. Az 5–7 éves gyerek sírját ráasták a szarmata telep egyik gödrére (Obnr 116/Snr 148). A temetkezést kirabolták. A két hosszúcsont, a koponya, valamint a sírgödör északi végébe helyezett edény maradt eredeti helyzetben. A sírgödör h.: 223 cm, sz.: 106 cm, relatív m.: 28–30 cm [4. tábla 5].

Leletanyag:

1. A négy részre tört ezüst *féltorques* darabjai a koponya fölötti betöltésből kerültek elő. A huzal négyzet-, a hurok és a tekercselés kör keresztmetszetű. A mindkét végén hurkos záródású testre a drótot az egyik végén négyszer, míg a másikon nyolcszor tekercselték fel. Átm.: 9,2 cm, huzal v.: 0,2 cm [4. tábla 6].

2. A sírgödör északi végében sötétszürke, korongolt, jól iszapolt, simított felületű, enyhén kihajló, lekerekített peremű, gömbös testű, talpkorongos *edény* feküdt. M.: 9,3 cm, pátm.: 9 cm, fv.: 0,8 cm, fátm.: 4,3 cm [4. tábla 7].

238. sír (Obnr 238/Snr 41)

Négyzet alakú, lefelé szűkülő oldalfalú, egyenetlen aljú „sírgödör”. T.: D–É (?). A 40. és 284. sírok között található, elhelyezkedése és mérete alapján teljesen kirablott gyerek sír lehet. Leletanyagát kerámia és állatcsont alkotja. A sírgödör h.: 172 cm, sz.: 153 cm, relatív m.: 40 cm [4. tábla 8].

Leletanyag:

A sírföldből két *amphora-oldaltöredék*, két téglavörös, korongolt, szalagfüles *korsó töredéke*, egy függőlegesen simított *korsó peremtöredéke*, három korongolt, különböző falvastagságú *edény oldaltöredéke* és egy talpkorongos *fenéktöredék* került elő. Továbbá kiemelték még egy szürke, korongolt edény *peremtöredékét* és 14 különböző

falvastagságú hombárhoz tartozó *oldaltöredéket*, valamint öt *aljtöredéket*. Kézzel formált, barna és vörösesbarna edénytöredékek közül három oldaltöredék, valamint nyolc oldal- és aljtöredék került elő.

239. sír (Obnr 239/Snr 44)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú sírgödör. T.: D–É. A koporsó feltja 57 cm mélységben jelentkezett (h.: 261 cm, sz.: 67–75 cm). A koporsóban egy háton fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett 50–59 éves nő viszonylag jó megtartású csontváza feküdt. A koponya előre nézett, az arckoponya a föld súlya alatt megtört, és a koponya belseje felé süllyedt. A karcsonatok nyújtva, a test mellett helyezkedtek el. A bordák és az alkarcsonatok az állati bolygatás során kimozdultak a helyükről. A lábcsontok nyújtott állapotban voltak.

Rablás nyomát nem észleltük. A lábfejek alatt élénkpiros, földfestékszerű anyag került elő. A sírgödör h.: 350 cm, sz.: 144 cm, relatív m.: 62 cm [5. tábla 1].

Leletanyag:

1. A koporsón kívül, a sír jobb sarkához közel került elő egy kisméretű, bronz, kéttagú, alsóhúros, spirálkaros, oldalt hajlított lábú *fibula*, amelynek fejrésze letörtött. A kerek keresztmetszetű rugót mindkét oldalon négyszer tekercselték fel egy bronzból készült tengelyre. Két végére egy-egy bikónikus gombot helyeztek, az egyik oldalon ez hiányzik. Az ívelt vonalú kengyel félkör keresztmetszetű. A láb egyenes kialakítású. Tüje hiányzik. Fej sz.: 1,2 cm, fibula h.: kb. 3 cm, m.: 1,1 cm [5. tábla 2].

2. A koponya jobb oldalán, a koporsó széléhez közel egy bronz, kerek keresztmetszetű, hurkos-kampós záródású *fülbevaló* feküdt. A huroknál huszonekszer visszatekercselték, és egy vékony nodusszal zárták le a bronzhuzalt. Átm.: 3,1 cm, v.: 0,14 cm [5. tábla 3].

3. A mellkason feküdt egy ezüst, kéttagú, felsőhúrozású, spirálkaros, oldalt hajlított lábú kisméretű *fibula*. Az ívelt kengyel félkör-keresztmetszetű, a láb egyenes, ívelt metszetű. A rugót a kar mindkét oldalán ötször tekercselték, és a végére egy-egy gombot helyeztek. A kerek keresztmetszetű huzalból készült rugót valószínűleg egy ezüstműből készült tengelyre tekercselték fel. A fibula tüje hiányzik, lábának vége letört. H.: 1,9 cm, sz.: 1,2 cm, m.: 0,5 cm [5. tábla 4].

4. A bal könyöknél egy bronz, kéttagú, felsőhúrozású, spirálkaros, oldalt hajlított lábú kisméretű *fibula* került elő. Az ívelt vonalú kengyel félkör-keresztmetszetű. A rugót mindkét oldalon négyszer tekercselték fel egy bronzból készült tengelyre, amelynek végeire egy-egy bikónikus gombot illesztettek. A rugó és a tű kerek keresztmetszetű huzalból készült. H.: 2,2 cm, sz.: 1,6 cm, m.: 0,8 cm [5. tábla 5].

5. A jobb medence belső oldalánál előkerült egy áttetsző, irizáló, nyomott gömb alakú, bordázott *üveggyöngy*. Átm.: 1,2 cm, v.: 0,8 cm, furat átm.: 0,5 cm [5. tábla 6].

6. A medencelapátok között egy négyzetes keresztmetszetű, huzalból oválisra hajlított nyitott *bronzkarika* feküdt. Végeit egyenesre levágták. Átm.: 1,5 cm, v.: 0,13 cm [5. tábla 7].

7. A bal lábfej előtt egy *ár* (?) három kisméretű töredékét találtuk meg. Kör keresztmetszetű. H.: kb. 4,6 cm, v.: 0,1–0,4 cm [5. tábla 8].

8. A lábfejek előtt egy szürke, korongolt, jól iszapolt, a has vonaláig függőlegesen simított felületű, kihajló, lekerekített peremű, hasánál kiszélesedő, talpkorongos egyfűlű *korsó* volt. A hurkafül a peremből indul, és a vállra támaszkodik. M.: 12 cm, pátm.: 7,3 cm, fv.: 0,7 cm, fátm.: 4 cm, fűlsz.: 1,5 cm [5. tábla 9].

278. sír (Obnr 278/Snr 350)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, sekély sírgödör. T.: D–É. Az objektumot ráásták egy szarmata árok szélére (Obnr 277/Snr 45). A sírgödörben egy háton fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett 60–X éves nő jó megtartású csontváza feküdt. A koponya előre nézett, a föld súlya alatt kissé jobbra elmozdult. A koponyán a jobb fülnél kékeszöld elszíneződést lehet megfigyelni. A felkarcsonatok nyújtva, nagyon szorosan a test mellett helyezkedtek el. A bal alkart a medencére fektették, a jobb alkar a bal alatt került elő. A lábai szorosan egymás mellett helyezkedtek el. A sírgödör h.: 234 cm, sz.: 80 cm, relatív m.: 20–25 cm [7. tábla 8].

Leletanyag nem került elő.

283. sír (Obnr 283 / Snr 47)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, ívelt oldalú, egyenetlen aljú sekély sírgödör. T.: D–É (?). A felnőtt (23–X év) nő (?) temetkezését kirabolták, eredeti helyzetben valószínűleg semmi sem maradt. A sírgödör h.: 247 cm, sz.: 115 cm, relatív m.: 10–25 cm [6. tábla 1].

Leletanyag:

1. A sírgödör déli végéből három darab lamellás (?) páncélhoz tartozó *vaslemez* került elő. Az első (A) lemez téglalap alakú, enyhén domború, lekerekített sarkú, hosszanti oldalának közepén egy kis szakaszon ívelt bemélyedés figyelhető meg, felső sarkában szabad szemmel is látható két felfüggesztésre szolgáló furattal [6. tábla 2A]. A második

(B) téglalap alakú, enyhén domború, lekerekített sarkú, alja felé szélesedő lemez, amelynél a hosszanti oldal felső harmadában van a kis bemélyedés, valamint talán e fölött egy még kisebb bemélyedés [6. tábla 2B]. A harmadik (C) közel kerek alakúra tört, az előző kettőhöz hasonló vékonyságú lemez töredéke [6. tábla 2C]. A két ép darab (A, B), vékony, téglalap keresztmetszetű. Az első lemez (A) h.: 6 cm, sz.: 2,1–2,2 cm, v.: 0,1–0,2 cm, a bemélyedés h.: 0,8 cm, mélysége.: 0,45 cm. A második lemez (B) h.: 5,9 cm, sz.: 2,5–2,8 cm, v.: 0,1–0,2 cm, a bemélyedés h.: 0,7 cm, legnagyobb mélysége.: 0,2 cm. A töredék C) h.: 1,3 cm, sz.: 1,1 cm, v.: 0,1 cm.

2. A sírgödör déli végéből egy *övcsat* össze nem illeszthető töredékei kerültek elő. H.: 0,6–3 cm, sz.: 0,9 cm, v.: 0,3 cm [6. tábla 3].

3. A sírgödör közepén egy ovális keresztmetszetű, kampószerűen visszahajlított, kissé elvékonyodó végű *vastárgy* töredékét figyeltük meg. H.: 3,2 cm, átm.: 0,4–0,54 cm [6. tábla 4].

4. A sírgödör északi végének közelében egy egyenes hátú, egyélű, háromszög-keresztmetszetű *vaskés* töredéke feküdt. H.: 6,8 cm, pengesz.: 1,9 cm [6. tábla 5].

A sír betöltése egy terra sigillata tál (?) *oldaltöredékét*, egy szürke, korongolt oldaltöredéket, valamint egy kézzel formált, vastagabb falú edény oldaltöredékét tartalmazta.

284. sír (Obnr 284/Snr 42)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú sírgödör. T.: D–É (?). A temetés során, majd a rablaskor is megbolygatták a település egyik tároló vermét (Obnr 285/Snr 373). A felnőtt (23–X év) férfi (?) sírgödre nyugati oldalának a közepébe ásták a rablógödört (Obnr 14/Snr 14), melynek során eredeti helyzetben semmi sem maradt az objektumban. A betöltésből néhány embercsont, valamint a sír déli végéből egy balta alakú csüngő került elő. A sírgödör h.: 315 cm, sz.: 129 cm, relatív m.: 62 cm [7. tábla 1].

Leletanyag:

1. A sírgödör déli végében ezüstből öntött balta alakú *csüngő* feküdt, amely az éle felé fokozatosan szélesedik, függesztőfüle téglalap keresztmetszetű. Függesztőlyuka nyújtott, ovális alakú. H.: 2,9 cm, sz.: 0,4–2,1 cm, v.: 0,04–0,3 cm [7. tábla 2].

286. sír (Obnr 286/Snr 43)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenetlen, nyugati irányba mélyülő aljú, sekély sírgödör. T.: Ny–K (?). A sírgödört teljesen kirabolták. Az objektumból csak edénytöredékek kerültek elő. A sírgödör h.: 344 cm, sz.: 122 cm, relatív m.: 10–24 cm [9. tábla 14].

Leletanyag:

Egy szürke, korongolt *oldaltöredék*, egy *alj-* és *oldaltöredék*, valamint egy sárgásbarna, ovális keresztmetszetű *hurkafül* került elő a sírból.

292. sír (Obnr 292/Snr 135)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú, sekély sírgödör. T.: D–É. Az objektumot 15 cm mélységben egy padka öleli körbe. A sírt szinte teljesen kirabolták. Eredeti helyzetben csak a 3–4 éves gyerek koponyája és a sír északi végébe helyezett korsó maradt. Valószínűleg a csontváz hátán, nyújtott helyzetben feküdt a sírban. A sírgödör h.: 153 cm, sz.: 94 cm, relatív m.: 20 cm [7. tábla 3].

Leletanyag:

1. A koponya alatt, annak bal oldalánál egy bronz, közepén kerek, végei felé négyzetes keresztmetszetű, kisméretű, nyitott végű *karperec* került elő, amelynek mindkét végét egyenesre levágták. Átm.: 3,2–5,4 cm, huzal v.: 0,2 cm [7. tábla 5].

2. A jobb medencelapát helyén egy ezüst *féltorques* hevert. Kisméretű, kerek keresztmetszetű, amelynek mindkét végét hurokszerűen visszahajlították. Az egyik oldalon a tekercselés négyszer, a másik oldalon háromszor történt meg. A hurok és a tekercselés keresztmetszete kerek alakú. Átm.: 9,4 cm, sz.: 6 cm, v.: 0,27 cm [7. tábla 4].

3. A sírgödör ÉNy-i sarkához közel egy szürke, jól iszapolt, jól eldolgozott, simított, enyhén kopott felületű, kézzel formált, kisméretű *korsó* feküdt. Enyhén kihajló, lekerekített peremű, ívelt, nyújtott nyakú, hurkafüllel ellátott. Az ovális, felhúzott fül a peremből indul, majd a vállra támaszkodik. M.: 7,2 cm, pátm.: 3,8 cm, fv.: 0,6 cm, fátm.: 2,5 cm, fülsz.: 1 cm [7. tábla 6].

A sírföldből egy szürkésfekete, korongolt edény *peremtöredéke*, valamint két bronzkori *edénytöredék* került elő.

296. sír (Obnr 296/Snr 36)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, ívelt oldalú, egyenetlen aljú, nagyon sekély sírgödör. Tájolása: D–É. A sírgödörben egy hátán fekvő, nyújtott helyzetben eltemetett 40–50 éves nő viszonylag jó megtartású csontváza feküdt. A koponya

arccal előre nézett, a föld súlya alatt kissé elmozdult. A felkarcsontok nyújtva, szorosan a test mellett feküdtek. Alkar, kézfej és a borda csontok teljesen hiányoztak, a csigolyákból is csak pár darab maradt. Lábai nyújtott helyzetben, egymás mellett kerültek elő. A sírgödör feltájában, majd a bontás közben sem érzékeltük rablás nyomát, ennek ellenére a mellkas közepét valószínűleg megbolygatták (erre utal a ruhakapcsoló tű és a bordák hiánya). A sírgödör h.: 215 cm, sz.: 106 cm, relatív m.: 16 cm [8. tábla 1].

Leletanyag:

1. A koponya jobb oldalánál egy kerek keresztmetszetű *ezüstkarika* volt. A kampós végét (?), amely valószínűleg letört, később egyenesre eldolgozták. A másik vége ovális alakúra elkalapált, kerek alakú lyukkal áttört. Az egyenes vége ráhajlik az ovális részre. Átm.: 1,4–1,6 cm, húzal v.: 0,15–0,2 cm [8. tábla 2].

2. A nyak környékéről a nyakláncot alkotó *gyöngyökből* körülbelül 28–30 került elő. 24 darab maradt meg a leletek felszedése után. Egy nagyobb méretű, ovális alapú hengeres mészkőgyöngy töredéke (h.: 1,7 cm, átm.: 1 cm); két fehér, hordó (h.: 1,3 cm, átm.: 0,6 cm); két fekete, nyomott gömb (h.: 0,6 és 0,8 cm, átm.: 0,7 cm); egy barna, nyomott gömb (h.: 0,5 cm, átm.: 0,4 cm); egy narancssárga, hordó (h.: 1 cm, átm.: 0,6 cm); egy narancssárga, lekerékített sarkú, négyzetes alapú nyomott gömb (h.: 0,7 cm, sz.: 0,5 cm, m.: 0,5 cm); hét kék, lecsapott sarkú lapos, kisméretű (h.: 0,6–0,7 cm, sz.: 0,5 cm, m.: 0,2–0,3 cm); négy kék, lecsapott sarkú, téglatest (h.: 0,8 cm, sz.: 0,6–0,7 cm, m.: 0,4–0,6 cm); egy kék, kúp (h.: 0,8 cm, átm.: 0,7 cm); hat rossz megtartású, barna, lecsapott sarkú, hasáb alakú üveggyöngy (h.: 0,6–0,95 cm, sz.: 0,5–0,65 cm) [8. tábla 3–4].

3. A jobb medencelapát külső oldalánál, a kézfej helyén egy kerek keresztmetszetű bronzhuzalból kialakított, nyitott végű *karperec* feküdt, amelynek a végeit egymásra hajtották és egyenesre levágták. Külső átm.: 5–5,7 cm, v.: 0,25 cm [8. tábla 6].

4. A medencén előkerült egy *vastárgy* kisméretű darabja. Elhelyezkedése alapján vascsat töredéke lehet. H.: 0,9 cm [8. tábla 5].

5. A bal medencelapát külső oldalánál, a kézfej helyén egy ovális keresztmetszetű, díszítetlen, enyhén kiszélesedő végű bronz *pántkarperec* végének töredéke feküdt. H.: 6,1 cm, sz.: 0,5–0,9 cm [8. tábla 7].

6. A lábszár mindkét oldalán és a boka környékéről több sorban kerültek elő az alábbi *gyöngyök*. A leltárkönyvben 576 üveggyöngy szerepelt, az újraszámolást követően már csak 516 tekinthető épnek: 98 fehér, a legtöbb nyomott gömb alakú, továbbá körülbelül 10 hengeres (h.: 0,3–0,7 cm, átm.: 0,5–0,9 cm) [9. tábla 2]; 83 zöld, nyomott gömb (h.: 0,3–0,7 cm, átm.: 0,6–0,9 cm) [9. tábla 3]; 87 zöld kocka (h.: 0,3–0,7 cm, átm.: 0,6–0,9 cm) [9. tábla 4]; 36 zöld, hatszög alapú hasábos (h.: 0,8–1,2 cm, átm.: 0,5–0,7 cm) [9. tábla 5]; kilenc piros, hosszú, nyújtott hordó, egy négyzetes hasáb (h.: 1–1,7 cm, átm.: 0,5–0,6 cm) [9. tábla 6]; 101 piros, gömb és nyomott gömb (h.: 0,4–0,8 cm, átm.: 0,5–0,8 cm) [9. tábla 7]; 46 piros kocka (h.: 0,2–0,6 cm, átm.: 0,4–0,7 cm) [9. tábla 8]; öt ciánkék és enciánkék négyzetes és nyomott gömb (h.: 0,3–0,5 cm, átm.: 0,6–0,9 cm) [9. tábla 9]; 18 narancssárga, négyzet alapú hasábos (h.: 0,45–0,8 cm, átm.: 0,3–0,6 cm) [9. tábla 10]; 40 narancssárga, nyomott gömb (h.: 0,4–0,6 cm, átm.: 0,6–0,85 cm) [9. tábla 11]. 11 barna, gömb és nyomott gömb alakú (h.: 0,5–0,6 cm, átm.: 0,6 cm) [9. tábla 12] üveggyöngy. Morzsalékos állapotban körülbelül 20 darab főleg fehér, nyomott gömb formájú gyöngyhez tartozó töredék került elő.

A bal térd külső oldalánál a sírföldben talált *gyöngyök*: hat zöld, kerek és négyzet alapú korong és hasábos üveggyöngy (h.: 0,4–0,5 cm, átm.: 0,7 cm); egy fehér, kerek alapú henger alakú töredékes üveggyöngy (átm.: 0,7–0,8 cm); valamint egy vörösesbarna, négyzet alapú hasábos üveggyöngy (h.: 1 cm, sz.: 0,4 cm) [9. tábla 13].

7. A lábfejek előtt szürke, korongolt, jól iszapolt, erősen kopott, simított felületű, duzzadt, lekerékített peremű, félgömbös testű, talpkorongos *tál* került elő. M.: 6,2 cm, pátm.: 10,5 cm, fv.: 0,5 cm, fátm.: 4,3 cm [8. tábla 8].

A sírföldben öt szürke korongolt és öt téglaszínű, illetve sötétszürke, kézzel formált szarmata edény *oldaltöredékét*, valamint három kézzel formált bronzkori *oldaltöredéket* találtunk.

297. sír (Obnr 297/Snr 54)

Szabálytalan téglalap alakú, meredek oldalfalú, ÉK–DNy-i tengelyű, sekély, sírgödörszerű jelenség. Az objektum betöltéséből csak kerámiatöredékek kerültek elő. H.: 282 cm, sz.: 122 cm, relatív m.: 13 cm [10. tábla 1].

Leletanyag:

A sírban hét szürke, korongolt *oldaltöredéket*, továbbá öt szürke, barna és sárgásbarna, kézzel formált *oldaltöredéket* találtunk.

299. sír (Obnr 299/Snr 48)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú, sekély sírgödör. T.: D–É. A sír feltájában rablás nyomát nem figyeltük meg, azonban a bontás során kiderült, hogy a 2–3 éves gyerek koponyáján és a sír északi végében fekvő edényen kívül semmi sem maradt eredeti helyzetében. A sír északi végét túlbontották. A sírgödör h.: 156 cm, sz.: 79 cm, relatív m.: 18–20 cm [10. tábla 3].

Leletanyag:

1. A sírgödör északi végében szürke, kopott felületű, korongolt, jól iszapolt, kihajló, lekerekített peremű, gömbös testű, talpkorongos *edény* került elő. Nyakát két párhuzamosan futó horonnyal díszítették. M.: 10 cm, pátm.: 10,5 cm, fv.: 0,7 cm, fātm.: 5 cm [10. tábla 4].

A sírföldből egy szürke, korongolt *peremtöredék*, egy téglavörös *peremtöredék*, egy *fenéktöredék* és négy sárgásbarna, kézzel formált, bronzkori *kerámiatöredék* került elő.

303. sír (Obnr 303/Snr 345)

Téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú sírgödör. T.: D–É. A sírgödörben egy háton fekvő nyújtott helyzetben eltemetett 40–50 éves férfi jó megtartású csontváza feküdt. A koponya arccal előre nézett, karjai nyújtva, szorosan a test mellett. Lábai térdben kissé összeérve helyezkedtek el. A lábfejek a szomszédos gödör (Obnr 302/Snr 351) bon-tása során elmozdultak eredeti helyzetükből. A sírgödör h.: 245 cm, sz.: 115 cm, relatív m.: 42–49 cm [10. tábla 5].

Leletanyag:

1. A mellkas bal oldalán egytagú, felsőhúros, oldalt hajlított lábú *vasfibula* feküdt. Kengyele négyzetes keresztmetszetű. A rugót és a tűt kerek keresztmetszetű huzalból hajlították. A lábának a vége letört, tüje töredékes. H.: 4,9 cm, sz.: 1,4 cm, m.: 2,3 cm [10. tábla 6].

2. A jobb térd külső oldalánál ívelt hátú, egyélű, háromszög keresztmetszetű, középső nyélállású *vaskés* töredéke feküdt. A pengéhez a tok vagy más szervesanyag egy része hozzákorródálódott. H.: 10,5 cm, pengesz.: 2,4 cm [10. tábla 8].

3. A kés mellett egy vasból készült, oldalán nyitott, henger alakú *övszíjdísz* találtunk. Felszínét három mélyebb bekarcolt vonaldísszel látták el, a középső mellett két oldalt, egy-egy sekélyebb mélységű vonaldísz is látható. H.: 5 cm, átm.: 0,7 cm [10. tábla 9].

4. A jobb combcsont belső oldalán egy ovális alakú, kerek keresztmetszetű *vascsat* nagyobb töredéke került elő. A széles peceknek csak kis részlete maradt meg. A vascsat alól egy téglalap alakú és keresztmetszetű vas szíjszorító töredéke bukkant elő. Elhelyezkedése és mérete alapján egyértelműen a csathoz tartozik. Az egyik oldalán félgömbös fejű szegecs látható. A csat h.: 2,9 cm, a szíjszorító h.: 2,3 cm, sz.: 1,4 cm [10. tábla 7].

A sírföldben egy szürke, korongolt *oldaltöredék*et és 10 kézzel formált, bronzkori *oldaltöredék*et találtunk.

306. sír (Obnr 306/Snr 348)

Lekerekített sarkú, téglalap alakú, meredek oldalfalú, egyenes aljú sírgödör. T.: D–É (?). A sírt kirabolták. A sírgödör betöltésének déli végéből néhány embercsont került elő, amely egy meghatározhatatlan nemű felnőtthöz (23–X év) tartozott, valamint a betöltés felső részéből nagy mennyiségű kerámia került elő. A sírgödör h.: 286 cm, sz.: 149 cm, relatív m.: 61–69 cm [10. tábla 2].

Leletanyag:

A sírföldből egy terra sigillata *oldaltöredéke*, kilenc szürke, korongolt hombár *perem- és oldaltöredéke*, valamint 15 *oldaltöredék* került elő. Kézi korongolt edénytöredékek közül 10 szürkésbarna *perem- és oldaltöredék*, valamint 11 téglavörös *perem- és oldaltöredék* látott napvilágot.

3.2. Temetőhöz kapcsolható szórványleletek

A 292. rablott temetkezés négyzetes keresztmetszetű, bronz huzalkarperecéhez méretben és kialakításban is meg-egyező (átm.: 4,9 cm, v.: 0,2 cm) került elő egy gödörből (Obnr 103/Snr 134), a sírtól körülbelül 1,5 méterre, keletre. A lelet valószínűleg a rablás folyamán került át a szomszédos, akkor még teljesen fel nem töltődött objektumba [7. tábla 7]. A második említésre méltó tárgy egy 2. századi római ezüstérme, ami abból a gödörből (Obnr 295/Snr 53) került elő, amelyre később a 296. női sírt ráasták. Feltételezhetően ebből a temetkezésből vagy a közeli 286., esetleg 297. temetkezésből kerülhetett a rablás folyamán a szomszédos telepjelenségbe. Az utolsó lelet, amely kevésbé kapcsolható a temetőhöz, a 284. sírtól 18 méterre, délre található kisméretű gödörből (Obnr 295/Snr 53) került elő. A sekély objektumot egy korábbi szarmata gödörkomplexumra ásták rá, betöltésében egy római bronzérmét találtunk (I. Valentinianus, 364–367, Siscia).

4. TEMETŐSZERKEZET ÉS TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A temetőrészlet megközelítőleg 30×50 méter nagyságú területen fekszik [2. tábla 1]. A 16 sír közül kilenc biztosan D–É-i tájolású, öt esetben a bolygatás foka miatt kérdéses a pontos tájolási irány (D–É vagy É–D?). A 92. sír DDNy–ÉÉK-i tájolású, de jelenleg ezt a temetkezést is a D–É-i irányúakhoz soroljuk, így összesen 14 esetben D–É-i tengellyel számolhatunk. Ez a tájolás a leggyakoribb a szarmata síroknál.⁶ A temető középső részén két Ny–K-i tájolású sírt találunk (a 286. és a 297. sír), melyek ÉNy–DK-i irányú sort alkotnak. A temetőrészlet így abba a Kulcsár Valéria által meghatározott csoportba tartozik, amelyben kis számban, de előfordul a Ny–K-i tájolás.⁷ A temetkezések Ny–K-i irányú tengelyek mentén négy sorba rendeződnek (északról délre 1–4. sorok). A vizsgált temetőrészlet jelen ismereteink alapján a soros temetők közé sorolható.⁸ Az 1. sírsorban négy (108., 299., 303., 306. sír), a 2. sírsorban három (278., 283., 296. sír), a 3. sírsorban hat temetkezés (40., 116., 238., 239., 284., 292. sír) helyezkedett el. A 4. sírsorban egyetlen egy temetkezés (92. sír) található.⁹ A sírok közötti távolság 2,5–11 méter között váltakozik, átlagértéke 6,5 méter.¹⁰

Nagy Margit a Madaras–Halmok és a Rákoscaba, Péceli úti temető összehasonlító elemzése során felhívta a figyelmet arra, hogy az idős nők a temető szélein, illetve a sírcsoportok határain helyezkednek el. Talán ez a szokás figyelhető meg itt is, hiszen az idős nőket (239., 278. sír) a temető keleti szélén találjuk [2. tábla 2]. Az előzetes jelentés alapján Makó–Dáli-ugar M43 40. lelőhely szarmata temetőjében is megfigyelhető az idős női temetkezések túlsúlya a sírkert keleti oldalán.¹¹

Lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödört öt felnőtt temetkezésnél (40., 108., 283., 296. és 306. sír) figyeltük meg, a többi esetben téglalap alakú sírt ástak. A sírindexek átlaga 2,14, a gyereksírok nélkül ez az érték 2,29-re módosul [12. tábla]. A kapott értékek alapján négy csoportra oszlanak a temetkezések: 1. csoport (két sír): 2,93–2,86; 2. csoport (három sír): 2,44–2,31; 3. csoport (hét sír): 2,03–2,15; 4. csoport (négy sír): 1,12–1,92. A sírok alapterületének átlaga: 3,08 m²,¹² a gyereksírok nélkül ez az érték: 3,47 m². Az alapterületük alapján három csoportra oszlanak a sírok [2. tábla 3]. Az 1. csoportba sorolható hét sír alapterülete: 3,44–5,04 m²; a 2. csoportba tartozó három sír: 2,82–2,84 m². A 303. férfisír 2,82 m²-es, míg a 92. és 283. sírok hasonló 2,84 m²-es méretűek. Ezek alapján feltételezhető, hogy a két antropológiailag bizonytalanul meghatározott női sír (92. és 283.) is férfi lehetett. A 3. csoport hat sírját a négy gyereksír, valamint a 278., 296. női sírok alkotják, méretük: 1,23–2,36 m². A tárgyalt temetőrészlet ezekkel az átlagértékekkel közel áll Sándorfalva–Eperjes (3,05 m²) és Hortobágy–Poroshát (3,29 m²) temetőihez.¹³

A sírok mélysége alapján talán két csoportot különíthetünk el [12. tábla]. A mélyebb síragnak a temető északi (1. sírsor) és délkeleti (3. sírsor) részén találhatók. Ebbe a csoportba négy felnőtt temetkezése sorolható (108., 239., 284., 306. sír) relatív mélységük 61–75 cm közötti. Két temetkezés (238., 303. sír) mélysége 40 és 42–49 cm. A többi temetkezés jóval sekélyebb: 10–30 cm közötti. Érdekes megfigyelés, hogy ezek három kivételével (40., 238., 299. sír) a temető délnyugati és középső részén helyezkednek el, ez alapján talán itt, DNy–ÉK-i irányban kicsit magasabb lehetett az egykori járószint, amely az évszázadok és a talajművelés során lekophatott.

Koporsó meglétét két esetben lehetett megállapítani. A 108. temetkezésből előkerült egy koporsókapocs töredéke, valamint a 239. sír aknájában a koporsó feltételezhetően jól dokumentálható volt. A második koporsós temetkezésben egy kapocs nélküli rönkfából készített típus feltételezhető (feltételezett h.: 261 cm, sz.: 67–75 cm).¹⁴ A makói és a sándorfalvi temetőben a vasszerelék nélküli és a vaskapcsos koporsót is leírtak.¹⁵ A 278. sírba fektetett idős nő esetében az erősen összehúzott karok és lábak, valamint a koporsó nyomának hiánya lepel vagy más szerves anyagba történő becsavarását feltételezi.

A 303. férfisírnál megfigyelhető, hogy övét kicsatolhatták, és a jobb lábához fektethették. A kés a hosszabb szíjon lóghatott, hasonlóan a hengeres alakú övverethez, emiatt került a térd külső oldalához. Az általános megfigyelések, valamint a Madaras–Halmok férfitemetkezéseivel való összehasonlítás alapján ez ritkább jelenség, hiszen a jobb

⁶ KULCSÁR 1998, 16.

⁷ KULCSÁR 1998, 15–22.

⁸ KULCSÁR 1998, 75–85.

⁹ A sírok felsorolása Ny–K-i irányban történt.

¹⁰ Abban az esetben, ha a 238. objektumot nem tekintenénk sírnak, akkor ez a távolság 3–11 méterre módosulna.

¹¹ NAGY 2014, 117–118; SÓSKUTI 2016, 80–81.

¹² Ez az érték akkor sem változik jelentősen, ha a bizonytalan 238. és 297. objektumokat nem számítjuk bele.

¹³ KULCSÁR 1998, 25.

¹⁴ DINNYÉS 1975, 61–69.

¹⁵ VÖRÖS 1985, 157–158.

oldallal szemben a balt preferálták.¹⁶ A makói sírhoz hasonló helyzetben került elő kés az apátfalvi temetőben is, ahol szintén a jobb oldalon volt a kés a 173. férfi sírjában.¹⁷

Az edénymelléklet-adás általános szokás lehetett a temetőben, összesen öt esetben (116., 239., 292., 296., 299. sír) a lábakhoz, a sírgödör északi végébe helyeztek kerámiát. A kerámia lábhoz helyezése a leggyakoribb jelenség a szarmatáknál.¹⁸ Ennek ellenére nem járhatott mindenkinek edény, hiszen a 278. és 303. rabolatlan sírokba nem került kerámia.¹⁹

5. SÍRRABLÁS

A 16 temetkezésből 14 volt részben vagy teljesen rablott, ami az összes sír 87,5 %-a [2. tábla 4]. Hasonlóan magas arányban rablott temető például Szeged–Tápé, Madaras–Halmok és Tiszadob–Sziget.²⁰ A temető keleti szélén lévő szegényes (jelöletlen?) sírokat nem fosztották ki. Rablógödört négy esetben sikerült megfigyelni: 40., 92., 108. és 284. sír. Teljesen kirabolt és antropológiai anyagot nem vagy csak alig tartalmazott összesen négy sír (238., 286., 297., 306. sír). A 239. sírban a feltételezett állatjárás mellett nem zárható ki teljes biztonsággal, hogy a koporsót a mellkas tájékán feltörték, és ennek következtében került ki a koporsón kívülre a széttört kis ruhakapcsoló tű, valamint a koporsó széléhez a fülbevaló.²¹

6. A LELETANYAG ÉRTÉKELÉSE

6.1. Fülbevalók

Fülbevaló két női temetkezésből került felszínre. A rablott 239. női sírban egy bronz egytagú, egyik végén nodusszal zárt hurkos-kampós záródású fülbevalót találtunk [5. tábla 3]. Típusjegyei és mérete (átm.: 3,1 cm) alapján a 4. század második felétől az 5. század elejéig keltezhető. Ehhez a példányunkhoz hasonló darabok ismertek a közeli Apátfalva temetőjének több sírjából (például 195. sír).²²

A 296. női sírből egy ezüstkarika került elő, amely elhelyezkedése alapján fülbevaló lehetett [8. tábla 2]. Az egyik végén egyenesre levágott, a másik végén széles, ellapított, közepén kör alakban áttört ékszerek egyszerűbb variánsa vagy utánzata lehet, amelynek a használata a 4. század végétől az 5. század közepéig jellemző. Formailag a Szentese–Jaksor 3. sírjából és Lovrinból (Románia) ismert fülbevalópárokra hasonlít.²³

A 278. sírban mellékletet nem találtunk, de a koponya jobb oldalán, a fül magasságában elszíneződést lehetett megfigyelni, ami talán egy rossz minőségű, már megsemmisült vékony fülbevalóra utalhat.

6.2. Féltorquesek, csüngő, gyöngynyaklánc

A tárgyalt temetőrészletben rablott gyereksírokból került elő mind a két ezüst féltorques [4. tábla 6; 7. tábla 4]. Az egyik rombusz (116. sír), míg a másik kerek (292. sír) keresztmetszetű. A kör keresztmetszetű darabhoz méretben is megfelelő párhuzam a Madaras–Halmok 306. kislány sírjából ismert példány (átm.: 9,2 cm). Négyzetes/rombusz keresztmetszetű, méretben kissé nagyobb darabot (átm.: 11 cm) is ismerünk ugyaninnen a 153. gyereksírból.²⁴ A Bánát területén a 2. század végétől és 3. század elejétől egészen a késő szarmata időszak végéig gyakori típus.²⁵

¹⁶ VADAY 1989, 119; KULCSÁR 1998, 56; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 289–290.

¹⁷ KUIJÁNI 2015, 102–103, 14. tábla.

¹⁸ KULCSÁR 1998, 66–69.

¹⁹ A 303. sírt vágó 302. gödör kibontott részében nem volt olyan egész edény, amely biztosan a temetkezéshez tartozhatott.

²⁰ ISTVÁNOVITS 1991, 36; KÖHEGYI 1994, 277; VÖRÖS 1996, 120.

²¹ KÖHEGYI 1994, 278.

²² VADAY 1989, 45–46; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 295–297; KUIJÁNI 2015, 107, 22. tábla 1, 2; KUIJÁNI 2016, 25–26.

²³ Sósuti Kornél felvetése alapján áttört végű karperecből is készülhetett, segítségét ezúton is köszönjük! PÁRDUZ 1950, 20, LIX. tábla 1–2, LXVIII. tábla 1–1a, 2–2a; VADAY 1989, 46, Abb. 4/11.

²⁴ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 63, 101–102, 269–270, 34. tábla 7, 69. tábla 3.

²⁵ VADAY 1989, 48–49; GRUMEZA 2014, 59–60.

A 296. női sír vegyes összetételű nyakláncában hat barna, rossz megtartású üveggyöngy található, amely a 3. századtól jelenik meg, és a legkésőbbi időszakra válik jellemzővé a Körös–Maros közén [8. tábla 3].²⁶ A Vaday Andreea-féle tipológiában az V/1/A (4 darab) és a V/2/A (7 darab) formához tartoznak, és a nyakláncban uralkodó mennyiségben vannak jelen a lecsapott sarkú kék üveggyöngyök, amelyek Madaras–Halmok esetében a nyakban egyedüli variációként is megjelennek.²⁷ Egy kúpos alakú kék (III/2/B típus) és a lábknál előkerült fehér, zöld, narancssárga és piros üveggyöngyök formai párhuzamait a Marostól délre is megtalálhatjuk, például Németságipusztán (Hunedoara Timișană, Románia).²⁸ A gömb alakú I/2/A típust egy narancssárga, egy barna és két fekete; a II. típus hordó alakú gyöngyeit két fehér és egy narancssárga képviseli. A sír gyöngyeinek kombinációja az egész szarmata korszakot lefedi.²⁹ Az utolsó típushoz egy hordó alakú nagyobb méretű mészkögyöngy sorolható, mely a Bánát területén a 2–3 század fordulójától a 4. század végéig figyelhető meg.³⁰

A 284. rablott temetkezésből került elő egy ezüsből öntött, balta alakú csüngő [7. tábla 2]. A szarmaták speciális formájú ékszerével kapcsolatos ismereteket és azok osztályozásának lehetőségeit legutóbb Gulyás Gyöngyi foglalta össze. A sírból más lelet nem került elő, így a csüngők általánosan a 2–5. századig tartó használati idejénél szűkebb időintervallumba nem helyezhetjük.³¹

6.3. Fibulák

A temető öt fibulája a 40. és a 239. női, valamint a 303. férfisírból ismert. Két fibula ezüst, kéttagú, spirálkaros oldalt hajlított lábú, szintén két darab bronz, kéttagú, spirálkaros, oldalt hajlított lábú, valamint a férfinál egy egytagú, felsőhúros, oldalt hajlított lábú vasfibula volt.

A 40. sír ezüsfibulája a temető egyik legnagyobb méretű (h.: 5 cm) ruhakapcsoló tüje [3. tábla 2]. A rablás miatt a tárgy pontos viseleti helyzete nem ismert. A feltárt temetkezések kéttagú fibulái a 3. század közepétől jelennek meg a szarmata viseletben, majd a késő szarmata temetők gyakori mellékletei lesznek.³²

A 239. sírban két bronzfibulát és egy kis ezüsfibulát találtak [5. tábla 2, 4, 5]. A kis ezüsfibula (h.: 1,9 cm) vagy nagyon vékony textilanyagot foghatott össze a mellkason, vagy funkció nélküli díszfibula lehetett. A bal könyökénél került elő a szintén kisméretű (h.: 2,2 cm), bronz, bikónikus gombokkal díszített fibula. Hasonló helyzetben Sándorfalva–Eperjesen, a 6. női sírban figyeltek meg körülbelül 2 cm nagyságú, kis bronzdrótból hajlított tárgyat (talán fibulát), ami a jobb felkarcsont belső oldalánál helyezkedett el.³³ Elképzelhető, hogy a halotti lepel (?) összefogását szolgálhatta, de a bolygatás miatt ez nem bizonyítható egyértelműen. A harmadik, széttört, szintén bikónikus gombokkal díszített bronzfibula (h.: körülbelül 3 cm) a koporsón kívül került elő, valószínűleg a bolygatás következtében mozdulhatott el. A háromfibulás viselet a szarmatáknál nem túl gyakori jelenség.³⁴ A tiszadobi 18. sír három ruhakapcsoló tüje közül az egyik a rablás miatt szintén a koporsón kívül került elő. A makói sírunkhoz hasonlóan három fibulát találtak a tiszadobi 19. női sírban is, valamint a közeli Makó–Igási járandó 338. női sírjában.³⁵

A szarmata férfisírokban leggyakrabban előforduló vas ruhakapcsoló tűk egyik variánsa került elő Makón. A 303. sírban a mellkas felső részének közepén egy vasfibula feküdt (h.: 5 cm) [10. tábla 6]. Ez a szarmatáknál elterjedt fibulatípus a 3. század kezdetétől datálható.³⁶ Jó párhuzama az apátfalvi temető 173. férfisírnak hasonló méretű (h.: 4,9 cm) vasfibulája. Ez az apátfalvi sír más szempontból is megegyezik a makói 303. férfisírral (a kés helyzete a sírban, hengeres övveret (?), valamint a lábnál elhelyezett edénymelléklet hiánya).³⁷

²⁶ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 309–311; GULYÁS–SÓSKUTI 2017, 226–229.

²⁷ VADAY 1989, 99, Abb. 20; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 299–301.

²⁸ VADAY 1989, 99, Abb. 20; BÁRCÁ 2014, 120–133, Pl. 74–79.

²⁹ VADAY 1989, 98, Abb. 20–21.

³⁰ VADAY 1989, 89–90; GRUMEZA 2014, 101–102.

³¹ GULYÁS 2015.

³² KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 352–353.

³³ VÖRÖS 1985, 144–145.

³⁴ KULCSÁR 1998, 52–53.

³⁵ ISTVÁNOVITS 1993, 100–103, 114–116, Abb. 8–9; HERENDI–SÓSKUTI 2016, 33.

³⁶ PÁTEK 1942, 138; VADAY 1989, 90; GRUMEZA 2014, 72–74.

³⁷ KUJÁNI 2015, 102–103, 14. tábla 1–3b.

6.4. Karperecek

A 292. gyerek és a 296. nő sírjából összesen két ép és egy töredékes bronz karperec került elő, valamint a már fentebb említett 103. gödörből még egy, amely a gyereksírhoz tartozhat. A 292. rablott temetkezéshez tartozó négyzetes keresztmetszetű, egymásra hajló végű karékek viseleti szokása nem megállapítható [7. tábla 5, 7]. A 296. sírból a jobb csukló helyéről egy egymásra futó végű bronz huzalkarperec és a bal csukló helyéről egy díszítetlen pántkarperec töredéke került elő [8. tábla 6–7]. A tárgyak kis száma nem nyújt lehetőséget az általános következtetések levonására, csak az állapítható meg, hogy a nők és nagy valószínűséggel a kislányok mindkét karjukon hordtak karperecet.³⁸ A kör és négyzetes keresztmetszetű, egymásra hajló végű karperecek a 2. századtól a 4. századig fordulnak elő a Bánát területén.³⁹ Az ép karpereceinkhez hasonló típusok kerültek elő például Öcsödről.⁴⁰ A Madaras–Halmoknál megfigyelt párhuzamok alapján a díszítetlen bronz pántkarperec-töredékünk a 2–3. század fordulójától a szarmata korszak végéig jelen lehetett a női ékszerek között.⁴¹

6.5. Öltözékre felvarrt gyöngyök

Három női sírból kerültek elő gyöngyök. Elemzésre alkalmatlan a bolygatott 40. sír, belőle 13 lecsapott sarkú karneol és három irizáló barna (?) üveggyöngy került felszínre [3. tábla 4]. A kompolti és az óföldről kész szarmata temetők vizsgálata alapján az oktaéder alakú karneolgyöngyök a Körös–Maros közén a 4. század közepétől fordulnak elő nagyobb számban.⁴² A nagyméretű, áttetsző, bordázott üveggyöngy a 239. női sírban, az elhunyt medencéjének közepénél feküdt [5. tábla 6]. Helyzete alapján a textilöv tartozékaként, arról lelógó díszként, esetleg erszényzáró tagként funkcionálhatott. Hasonló rendeltetésű övhöz tartozó és arról lelógó különböző színű gerezdelt/bordás gyöngyök már a kora szarmata időszakban előfordultak, és egészen a késő szarmata korszak végéig jelen voltak.⁴³

A legtöbb gyöngy a nadrág/lábbeli kivarrását szolgálta a 296. sír öltözeténél, de mint fentebb említettük, a halott nyakánál is kerültek elő gyöngyök [9. tábla 2–12]. A sír bolygatottsága miatt a gyöngyök felfűzési sorrendje csak részben rekonstruálható. Színek szerinti gyakoriság alapján zöldből 170, pirosból 157, fehérből 96, narancssárgából 58 és kékből öt példány maradt meg. A gyöngykészlet színhasználatát hasonlítja a késő szarmata időszak 3–4. századi női temetkezéseiben fellelhetőkhöz, például a Kiszombor B, a Szentés–Jaksor és a Szentés–Sárgapart lelőhelyek női sírjaiban.⁴⁴

A bal láb környéki gyöngyleletek alapján, alulról felfelé haladva, a nyomott gömbös és a kocka alakú gyöngy-sorok színei: 1. zöld, 2. fehér, 3. piros, 4. fehér, 5. zöld, 6. töredékes sor (fehér vagy kék), 7. piros, 8. narancssárga, 9. zöld, 10. fehér, 11. zöld, 12. piros, hordó alakú (?), 13. zöld (?), 14. – a jobb láb környékének leletei alapján – a gyöngysor felső részét a hatszög alakú, zöld típusok zárhatták [9. tábla 1].

A ruházaton a nyomott gömb alakú, I/2/A gyöngytípus volt a meghatározó, ebből 96 fehér és több apró töredék, 101 piros, 83 zöld, 40 narancssárga, 11 barna és négy kék színű. Több fehér, piros és zöld gyöngy korong alakúra vékonyodott, valószínűleg a mállástól. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a kisméretű darabok két periódusban, a 2. század és a 2/3. század fordulóján, valamint a 4. század és a 4/5. század fordulóján közötti időszakban jellemzőek. A III/1/A korong és a IV/1/A kocka alakú típus közötti átmenetnek vagy szabálytalannak nevezhető daraboknál egy vagy két oldaluk eltér a fentebb leírtaktól. Ez a jelenség leginkább a zöld gyöngyöknél figyelhető meg (87 darab). Grumeza szerint valószínűleg a készítéskor szabálytalan (esetünkben egy vagy több oldalon laposra) vagy kocka alakúra formázott gyöngyeink a 3. század végétől és a 4. század folyamán fordulnak elő, és az I/1/B típus, azaz a korong alakú üveggyöngyök közé sorolhatók [9. tábla 4]. Hasonló időszakra tehető a kocka alakú IV/1/A típushoz tartozó 46 piros, 18 narancssárga, egy kék, valamint két piros, hasáb alakú változat.⁴⁵ A II típusú 11 közepes méretű, piros gyöngy a 2. századtól a hun korig keltezhető. A IV/2/A típust 36 zöld, hatszög alapú hasábgöngy alkotja, ami Szolnok környékén a 2. századtól a 4. század végéig, Grumeza gyűjtése alapján, a Bánát területén a 2. század elejétől az 5. század elejéig keltezhető.⁴⁶

³⁸ KULCSÁR 1998, 54; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 271–273, 304–306.

³⁹ VADAY 1989, 50–51; GRUMEZA 2014, 79–80.

⁴⁰ VADAY 1989, 260–261, Taf. 77/4–6, Taf. 78/3–4.

⁴¹ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 304–305.

⁴² VADAY 1995–1996, 34; GULYÁS–SÓSKUTI 2017, 226–227.

⁴³ FARKAS 1998, 77, 79, 8. kép; ISTVÁNOVITS 1993, 103–104, Abb. 10.

⁴⁴ PÁRDUZ 1950, 7–17.

⁴⁵ VADAY 1989, 98–99, Abb. 20–21; GRUMEZA 2014, 96.

⁴⁶ VADAY 1989, 98–99, Abb. 20–21; GRUMEZA 2014, 97–98.

6.6. Az öv részei (csatok, szíjszorító, övveret)

A 92., 283., 296., 303. sírból került elő vasból készített övcsat. Három példány ovális csatkarikával rendelkezett, a negyedik (296. sír) alakja méretéből kifolyólag nem eldönthető. A töredékes és hiányos csatpecek esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy azok ráhajoltak-e a csatkarikára, emiatt csak az ovális alakjukból vonhatók le következtetések, ami alapján a makói csatok a 4. századra keltezhetők.⁴⁷

A 92. sír csatjának tuskéje téglalap keresztmetszetű, a 283. síré töredékes állapotú, széles csatkarikájú, közel D-keresztmetszetű, rajta textillenymat látható [3. tábla 6; 6. tábla 3]. Eredeti pozícióban csak a 303. férfi sírjának kerek keresztmetszetű, pajzstövise (?) vascsatját sikerült megfigyelni [10. tábla 7]. Hasonló alakú vascsat került elő a tiszadobi 17. férfi sírból.⁴⁸ Az övet ki- vagy lecsatolhatták, ezért találták meg a jobb combcsont belső oldalának közepénél. Az övcsathoz tartozó vasszíjszorító-lemez (h.: 2,3 cm, sz.: 1,4 cm) hasonló méretű és alakú párhuzama Sándorfalva–Eperjes 4. sírből (h.: 2,5 cm, sz.: 1,6 cm)⁴⁹ ismert. A kés mellett egy vasból készült díszes, henger alakú övverteként meghatározható töredék feküdt [10. tábla 9]. Késő szarmata temetőkből Apátfalván a 173. és a 179. férfi sírból kést és diszítetlen vashengert találtak, valamint Maroslelén a 11. férfisírban a kés mellett szintén egy hasonló méretű vascsővecske töredéke került elő. Töredékes állapotuk miatt funkciójuk nem állapítható meg biztosan.⁵⁰ A Rákoscaba, Péceli úti 230. férfisír esetében egy keskenyebb, de hasonló átmérőjű bronzból készült csövet Nagy szintén övverteként azonosított.⁵¹

6.7. Egyéb vastárgyak (kések, koporsókapocs, ár)

A 40. rablott női sírból ívelt hátú, egyélű, háromszög keresztmetszetű vaskés töredékei kerültek elő, amelyeknek középső állású nyéltuskéján a fa lenyomata részben megőrződött [3. tábla 3]. A második kés a 283. rablott sír északi végéből került elő [6. tábla 5]. Ez egy viszonylag kisméretű darab, bár hegyének és nyelének egy része hiányzik (töredékes h.: 6,8 cm). Egyenes hátú, egyélű pengéje háromszög keresztmetszetű, ez a kés valószínűleg felső nyélállású. *In situ* csak a 303. férfisírban lehetett megfigyelni ezt a tárgytípust [10. tábla 8]. Kinézete alapján Vaday tipológiájában a 2. típus 3. csoportjába tartozik, amely a 3. századtól a 4. század végéig volt gyakori.⁵² Feltételezhetően a 108. sír vastöredékei között is egy kés pengéjének töredékei azonosíthatók, de a korrózió miatt ez biztosan nem állapítható meg [4. tábla 3].

A 108. sírből származó további vastöredékek közül az egyik íves töredék és egy másik falenyomatos darab koporsókapocs vagy kapcsok részei lehettek [4. tábla 2]. Az előbbi típusa nem határozható meg egyértelműen. Ezek alapján a 108. temetkezés a Kr. u. 270-es évek utánra keltezhető.⁵³ A töredékes vasarat a 239. női sírban találtuk, amelynek vastagabb vége négyzetes, míg a középső része és hegye már kör keresztmetszetű [5. tábla 8].

6.8. Edények

Összesen öt edény került elő két női (239., 296. sír) és három gyerektemetkezésből (116., 292., 299. sír), mindegyik a sírok északi végéből, a lábak közeléből. A szarmatáknál a 2–3. századtól jellemző gömbös testű edényeket helyeztek a 116. és a 299. gyereksírokba [4. tábla 7; 10. tábla 4].⁵⁴ Különleges formát képvisel a széles szájú, kisméretű korsó (m.: 12 cm) a 239. sírből, mert készítője az edény fülét élesen visszahajlítva jóval a has vonala fölé vezette vissza [5. tábla 9]. Formában hasonló, de kisebb méretű darab (m.: kb. 8 cm) került elő 1907-ben Maroslele területéről.⁵⁵ A 292. gyereksírból egy kézzel formált, szürke kis korsót emeltek ki [7. tábla 6]. Színe és finoman eldolgozott felülete alapján készítője erősen törekedett a korongolt szürke kerámia utánzására. Az utolsó típust a 296. női sírből származó edény képviseli, amely a szarmatáknál szintén gyakori forma: egy szürke duzzadt peremű, kisméretű, félgömbös testű tál [8. tábla 8].⁵⁶ A négy korongolt és a kézzel formált edény a temetőrészlet pontosabb keltezését nem segíti.

⁴⁷ VADAY 1989, 69; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 71–72.

⁴⁸ ISTVÁNOVITS 1993, 100, Abb. 7/9.

⁴⁹ VÖRÖS 1985, 140–141, V. tábla.

⁵⁰ KUJÁNI 2015, 102–105, 14. tábla 3a–b, 18. tábla 3–4. Maroslele 7. lh. 11. sír (publikálatlan, az ásató: Sztankovánszki Tibor, 2018).

⁵¹ NAGY 2018, 154, 78. tábla 4.

⁵² VADAY 1989, 120, Abb. 27/15–16.

⁵³ DINNYÉS 1975, 61–69; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 253–261.

⁵⁴ VADAY 1989, 153–157, Abb. 42/2–8.

⁵⁵ PÁRDUZ 1950, 48, CXX. tábla 26.

⁵⁶ VADAY 1989, 147.

Kulcsár Valéria gyűjtésében a 3. század második felétől figyelhető meg az a tendencia, hogy az edénymellékletek között a korongolt darabok dominálnak.⁵⁷

7. A 283. SÍR LEMEZEI

A temető 283. sírjának lemezeihez hasonló, de meghatározhatatlan tárgyat tartalmazott a madarasi temető 1. sírja, amelyben egy félhold alakú bevágással rendelkező bronzlemez került elő. Második párhuzamként a hajdúnánási temető 5. századi 184/214. temetkezéséből származó csiholóacél (?) merülhet fel, de ez a tárgy keresztmetszetében egyértelműen különbözik a vizsgált tárgytól.⁵⁸ Lemezeink értelmezéséhez lehetséges megoldást és összehasonlító anyagot Csallány Dezső összefoglaló munkái, valamint az avar kori páncéllemezek kínálnak.⁵⁹ Előjáróban ki kell emelni, hogy a 283. sír avar koriként történő meghatározása valószínűtlen, hiszen avarokra utaló régészeti nyom a tárgyalta lelőhelyen nem került elő, valamint a 283. sír a temető szerkezetébe illeszkedik.

A lemezes páncélok a hosszú ideig használt védőfegyverzetek közé tartoznak, azaz jóval a szarmaták előtt, már a szkítákkal megjelentek a steppén, és egészen a 19. századig használatban maradtak. A páncélzat kutatottsága a steppei területeken kedvezőbben alakult a leletek nagyobb száma miatt, de a nagy terület és a szarmaták uralmának idejéhez képest még mindig kevésnek nevezhető. Alekszander Szimonyenko átfogó munkájában kijelenti, hogy a lamellás páncélokat már a szarmaták is használják, valamint a páncéltípust a szarmaták belső-ázsiai kapcsolatának bizonyítékként értékeli.⁶⁰

A képi ábrázolásokon gyakran jelennek meg harcosok a lemezpáncélok különböző típusaiban. A páncélos lovaskatona ábrázolásaira külön nem térünk ki, mert ennek a tanulmánynak nem célja a már ismert ábrázolások bemutatása.⁶¹ Pintér-Nagy Katalin doktori disszertációjában összegyűjtötte a hun és az avar hadsereg nehézfegyverzetű lovasságára és vértetére vonatkozó adatokat.⁶² A szarmata védőfelszerelés készítéséről vagy kinézetéről pontos leírások nem állnak a rendelkezésünkre.

A Kárpát-medencei szarmata leletanyagból kevés védőfegyverzetet ismerünk. A jelentősebb számban előforduló pajzsokhoz képest a páncélmaradványok száma szinte elhanyagolható.⁶³ Fontosnak tartjuk kiemelni Tacitus művét, amelyben a Moesiába betörő szarmata nehézlovasság páncélzatának alapanyagáról tesz említést. Érdekessége, hogy bronz helyett bőr- és vaslemezek szerepelnek alapanyagként: „(...) a legelőkelőbbek vértéte, amelyet vaslemezekből vagy igen kemény bőrből illesztenek össze (...)”.⁶⁴ Ennek ellenére, eddig csak bronzból készült páncélzeti elemekről tudunk a magyarországi szarmata Barbaricum területéről. A farmos–Kása-dűlői 2–3. századra keltezett telepről három ép és két töredékes bronzpikkelyt (h.: 5,4 cm; sz.: 3,2 cm), valamint Rákoscscaba, Péceli úti temető 181. teljesen kifosztott sírjából négy bronzhuzallal összefűzött bronzpáncéllemezt (h.: 2,5 cm; sz.: 1,5 cm) ismerünk.⁶⁵ Mivel a bőrpáncélok szerves alapanyagúak, a Kárpát-medencei azonosításukra csekély az esély, hiszen itt nincsenek meg a konzerválódáshoz szükséges feltételek.⁶⁶ 1979-ben Kürti Béla a szeged–Csongrádi úti temető 23. sírjának bemutatása kapcsán páncéllemezek jelenlétét írta le: „A sír jelentőségét az egykori pikkelypáncél darabjai, amorf szélű, füles vaslemezek adják meg.”⁶⁷ Ezek a lemezek annyira rossz minőségűek voltak, hogy Vörös Gabriella ezt a megállapítást a temető feldolgozásakor már nem tudta igazolni.⁶⁸ A 4–5. századi vegyes etnikumú tiszadobi temetőben a láncpáncél jelképes sírba helyezésének nyomait fedezhetjük fel a 17. és 22. sírokban.⁶⁹ Megállapíthatjuk tehát, hogy a Kárpát-medencében a szarmaták idejéből jelenleg nem, csak később az avar korból van értékelhető és osztályozható mennyiségben védőfelszerelésre utaló leletanyagunk.⁷⁰

Magyar András vezetésével a kunszentmártoni avar lamellák vizsgálata során az alapanyag, illetve a lehetséges fűzőanyagok és összefűzési technikák meghatározását végezték el kísérleti régészeti módszerekkel (például a

⁵⁷ KULCSÁR 1998, 66–69.

⁵⁸ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 1. tábla 1; RÁCZ 2014, 206, 212, 3. kép.

⁵⁹ CSALLÁNY 1972; CSALLÁNY 1982.

⁶⁰ HAZANOV 1971, 59–62; KORY 2004, 376–378; SZIMONYENKO 2009, 121–126.

⁶¹ A témában rengeteg kutató végzett értékes munkát, csak ezeknek a publikációknak a felsorolása és értékelése is megérdemelne egy külön feldolgozást. Magyarországról egy, a témával foglalkozó publikáció például ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001.

⁶² PINTÉR-NAGY 2017.

⁶³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1992.

⁶⁴ TACITUS, *Germania* I. 79. ford. Borzsák 1998, 75.

⁶⁵ HAVASSY 1998, 157, Kat. 74; NAGY 2018, 122, 60. tábla.

⁶⁶ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1992, 70.

⁶⁷ KÜRTI 1979, 7.

⁶⁸ VÖRÖS 1981, 21–24, IX. tábla.

⁶⁹ ISTVÁNOVITS 1993, 100, 103, 130–131, Abb. 7/8, Abb. 11/7.

⁷⁰ SZILÁGYI 2017.

mellpáncél rekonstrukciójával), és munkájuk folyamán új készítéstechnikai és használatbeli megfigyeléseket tettek.⁷¹ Csallány Dezső nyomán friss eredményekkel kiegészítve Szilágyi Gábor foglalta össze és osztályozta az avar kori páncélokot.⁷² Ezt a rendszert követve soroltuk a tárgyalta makói lemezeket a megfelelő csoportokba, amelyeket valószínűleg a páncél bal oldalára fűztek fel [6. tábla 2A–B]. Méretben és kialakításban az „A” darab (h.: 6 cm, sz.: 2,1–2,2 cm) a hajdúdorogi típusra hasonlít, melyek átlagos hossza 5,4–7,6 cm, szélessége 2,3–4,5 cm.⁷³ A „B” darab (h.: 5,9 cm, sz.: 2,5–2,8 cm) a kunszentmártoni típus analógiája, ennél a hosszanti oldal felső harmadában helyezkedik el a jellegzetes félhold alakú bevágás. Átlagos hosszuk 5–7 cm, míg szélességük 1,8–3,7 cm között változik.⁷⁴ A félhold alakú bemélyedést mint a páncélt erősítő technikai fejlesztést 1960-ban már Csallány Dezső felvetette, amelyet később Horstin Tamás és Magyar András megerősített a kísérleti régészet segítségével.⁷⁵ A félhold alakú bevágások szélessége alapján az avar kori leletanyagnál használt csoportosítás szerint a legkisebb kategóriába kerülnek a lemezeink.⁷⁶ A makói példányok kisméretű bevágásainak oka, hogy talán „kezdetleges” módosítással állunk szemben. A 283. rablott sír töredékét is figyelembe véve legalább három lemezzel számolhatunk, de ez még nem elég ahhoz, hogy a páncélt vagy azon belül a lemezek pontos elhelyezkedését rekonstruálhassuk. A lamellás páncélzatra jellemzően egy vértetethez akár többféle alakú és méretű darab is tartozhat, – tehát az esetünkben is így lehetett –, sőt akár más típusú páncélzat elemeivel is kombinálhatták (például lánc-, bőrpáncéllal).⁷⁷

A kutatás folytatását a lemezek röntgenvizsgálata jelentette [11. tábla]. Elsőként Pásztor Adrienn a budakalászi kora avar kori harcosok lamellás páncéllemezeinek elemzése során készített röntgenfelvételeket a 55. és 281. sírok leleteiről.⁷⁸ A makói 283. sír két ép vaslemezeről 2018. július 4-én röntgenfelvétel készült Szegeden. A röntgenképeken több helyen látszódik a lemezekben a kör alakú fűzőlyukakra utaló mélyedés. Mivel a korrózió a teljes felület jelentős részét borítja, ezért a felfűzési lyukakat még így sem lehet berajzolni. A röntgenfelvételek készítését az indokolta még, hogy az „A” és „C” darabok felszínén ezüst/réz korrózió nyomai láthatók, emiatt feltételeztük, hogy a tárgyak felszínén valamilyen díszítés lehetett, ám ezt a feltételezést nem igazolta a röntgenvizsgálat. Az „A” lemez alsó felén csak gyűrűszerű foltok nyomai figyelhetők meg, illetve csak a két felső lyuk, valamint bizonytalanul egy alsó látható.⁷⁹ A „B” jelzésű példányon sok a bizonytalan furat, körülbelül 12 darab (?) mélyedés látható, amelyek közül talán több párosával helyezkedik el. A makói lemezekben a bizonytalanul meghatározott fűzőlyukak, valamint Anatolij M. Hazanov és Szimonyenko összefoglaló munkáiban látható sérült steppei lemezek között nem lehet egyértelmű párhuzamot vonni. Egy esetben hasonló méreteik miatt talán a kazanyi 9. kurgánban (Oroszország) feltárt téglalap alakú két lemez jelenthet kivételt, de a leletek pontos alakja és a felfűzésre szolgáló pontjaik nem ismertek, (a nagyobb sérült lemez körülbelüli h.: 4,8 cm, sz.: 1,8 cm).⁸⁰ További párhuzamként említhető a szarmata leletanyag beazonosításához a budakalászi 55. sír vállat védő páncéllemezeihez hasonlító (h.: 9,1 cm, sz.: 1,7–2 cm)⁸¹ darab, mely a madarasi temető 553. sírjából előkerült hasonló méretű, hiányos végű törött, íves vaslemez (h.: 7,9 cm, sz.: 1,9 cm).⁸² Gyanúkat igazolhatja, hogy az avar példányokhoz hasonlóan a madarasi darabon a keskenyebbik ép végén szintén egy felerősítésre szolgáló lyuk látható.⁸³

A madarasi temetkezés kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy a sírrablás mellett a szarmaták páncélzatának kutatását tovább nehezíti a hitvilági és mellékletadási szokások. Az avaroknál már Csallány Dezső is felismerte a lemezek másodlagos használatát, valamint később Bóna István rituális, jelképes óvó-védő funkciót társít a női és gyermektemetkezésekből előkerülő lemezekhez (1–8 darabig).⁸⁴ Az adatokat összefoglalva, végül Szentpéteri József megállapította, hogy a kora avar korban főként a férfi-, a késő avar korban elsősorban a női- és gyermektemetkezések mellékletei a páncéllemezek.⁸⁵ Az avar koriakkal ellentétben a kirabolt rákoscsabai és makói sírok erre a hagyományra nem utalnak, az egyetlen madarasi sír alapján pedig nem általánosíthatunk. Tehát jelenlegi adataink alapján megválaszolatlan

⁷¹ MAGYAR 2012; HORTSIN–MAGYAR 2015.

⁷² CSALLÁNY 1972; CSALLÁNY 1982; SZILÁGYI 2017.

⁷³ SZILÁGYI 2017, 220–221.

⁷⁴ SZILÁGYI 2017, 223–224.

⁷⁵ CSALLÁNY 1960, 22; HORTSIN–MAGYAR 2015, 517.

⁷⁶ SZILÁGYI 2017, 220.

⁷⁷ SZIMONYENKO 2009, 111–121; SZILÁGYI 2017, 216–217.

⁷⁸ PÁSZTOR 1995.

⁷⁹ A gyűrűszerű foltok, a budakalászi leletek vizsgálata során tett megfigyelések alapján, a fűzőlyukak találkozásait és azok környékét jelezhetik az elvékonyodott lemezünk alsó felén is (PÁSZTOR 1995, 62, 7. lábjegyzet).

⁸⁰ HAZANOV 1971; GUSCSINA–ZASZECKAJA 1994, 10–11, 44, Tab. 5. 54; SZIMONYENKO 2009, 108–121.

⁸¹ PÁSZTOR 1995, 58–59, VI., VII., XIII. tábla.

⁸² A fiatal férfi(?) sírja bolygatott volt, a vaslemez a halott lábához helyezett ládikából került elő (KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 153, 221, 181. kép, 113. tábla 6).

⁸³ PÁSZTOR 1995, 61, XIII. tábla 6; KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 153, 113. tábla 6.

⁸⁴ CSALLÁNY 1948, 355; BÓNA 1980, 42–46.

⁸⁵ SZENTPÉTERI 1993, 206–209.

kérdés marad az, hogy a lemezek a női vagy a férfi temetkezésekbe szimbolikus mennyiségben kerültek-e a halottak mellé.⁸⁶ A jelképes mellékletadás mellett szól a szarmaták esetében is az a tény, hogy ezek a páncélok jelentős értéket képviselhettek, így fémpáncélt csak a magasabb rangú katonáskodó réteg engedhetett meg magának.⁸⁷ Emellett elképzelhetőnek tartjuk, hogy a sírban egy páncéltkészítő mestert temettek el, akinek a bőr vagy a fém alapanyagú páncélokhoz szolgáló mintapéldányokat mellékletként tehették be a makói 283. sírba. A lemezpáncél egyedi kialakítású, harcosára szabott, de az elemei újrahasznosíthatók, akár kisebb átalakítással új birtokosára igazíthatók. Szimonyenko a páncélok tulajdonosváltását a harcokkal is összefüggésbe hozza, tehát a lemezek egyfajta trófeaként maradhattak a győztes félnél.⁸⁸

8. ÖSSZEGZÉS

A makói szarmata temetőrészlet keltezésében segítséget nyújtottak a feltárás során több esetben megfigyelt szuperpozíciók is. A lelőhely területén a 2–3. századra keltezett településobjektumokra ugyanis ráásták a temető négy sírját (116., 278., 296., 303. sír). A temető használata a lakó- és gazdasági terület felhagyása, illetve a településobjektumok feltöltődése után kezdődött meg. A leletanyag alapján a temető a késő szarmata periódusra tehető, de a kevés keltező értékű leletanyag óvatosságra int, emiatt a 4. század és 5. század elejénél szűkebb időtartományban nem gondolkodhatunk.

Nagy valószínűséggel a makói 283. szarmata temetkezés egy lamellás páncél két ép, hosszanti oldalán bevágással rendelkező vaslemezét tartalmazta. A sír rablottsága miatt nem állíthatjuk biztosan, hogy egész páncél részeként, esetleg ismeretlen rituális okból csak pár szimbolikus darabként vagy egy mester mintapéldányaiként kerültek a temetkezésbe a leleteink.

A Kárpát-medencei szarmata leletanyag minden bizonnyal tartogat még kérdéses páncélelemeket elszórtan (lásd a madarasi temető 553. sírjának esetét). A múzeumi raktárakban heverő leletanyag körültekintő feldolgozása talán újabb darabok felbukkanását eredményezheti a jövőben. Továbblépést jelenthetnek az anyagvizsgálatok, valamint a vaslemezeket tartalmazó szarmata temetkezések leletanyagának alaposabb és lehetőleg személyes szemrevételezése.

Irodalom

- BÂRCĂ 2014 = Bârcă, V.: *Sarmatian vestiges discovered south of the Lower Mureș River. The graves from Hunedoara Timișană and Arad*. Cluj-Napoca 2014.
- BENEDEK-BENE-BENEDEK 2015 = Benedek-Bene Zs. – Benedek A.: Szarmata edényégető kemencék az M43 autópálya nyomvonalán. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorlás kor kutatóinak XXIV. konferenciája: Esztergom, 2014. november 4-6. 1. kötet*. Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 3.1.; Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1.] Budapest–Esztergom 2015, 205–225.
- BÓNA 1980 = Bóna, I.: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. *ActaArchHung* 32 (1980), 31–95.
- CSALLÁNY 1948 = Csallány D.: Szegedi avar kori sírleletek és hún-bolgár ivókürtök régészeti kapcsolatai. *ArchÉrt* 3/7–9:1946–1948 (1948), 350–361.
- CSALLÁNY 1960 = Csallány D.: A hajdúdorogi avar mellpáncél. *DMÉ* 1958–1959 (1960), 17–23.
- CSALLÁNY 1972 = Csallány D.: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében (1. rész). *NyJAMÉ* 12–14:1969–1971 (1972), 7–41.
- CSALLÁNY 1982 = Csallány D.: Avar kori páncélok a Kárpát-medencében (2. rész). *NyJAMÉ* 15–17:1972–1974 (1982), 5–35.
- DINNYÉS 1975 = Dinnyés I.: Az S alakú koporsó kapcsok használatáról. *StudCom* 3 (1975), 61–77.
- FARKAS 1998 = Farkas Cs.: Kora szarmata temető aranyleletes sírjai Füzesabony határából (Újabb adatok a szarmata viselet problémaköréhez). In: *Jazigok, Roxolánok, Alánok. Szarmaták az Alföldön*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 6.] Gyula 1998, 67–81.
- FEKETE 2010 = Fekete Cs.: Makó határa. *RKM* 2009 (2010), 274–275.
- GRUMEZA 2014 = Grumeza, L.: *Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD)*. Cluj-Napoca 2014.

⁸⁶ KÓHEGYI-VÖRÖS 2011, 153, 113. tábla 6; SZILÁGYI 2017, 234; NAGY 2018, 122, 60. tábla.

⁸⁷ HAZANOV 1971, 59.

⁸⁸ SZIMONYENKO 2009, 125.

- GULYÁS 2015 = Gulyás Gy.: A balta alakú csüngők a szarmata leletanyagban. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorlás kor kutatóinak XXIV. konferenciája: Esztergom, 2014. november 4–6. 1. kötet*. Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 3.1.; Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1.] Budapest–Esztergom 2015, 129–163.
- GULYÁS–SÓSKUTI 2017 = Gulyás Gy. – Sóskuti K.: „s okát itt sem kereshetjük másban, mint a visszajáró halottól való félelemben.” Megjegyzések a késő szarmata gyöngyös viselet kérdéséhez (Óföldrék–Ürmös). In: *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged-országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szerk.: T. Gábor Sz. – Czukor P. Szeged 2017, 217–256.
- GUSCSINA–ZASZECKAJA 1994 = Гущина, И. И. – Засецкая, И. Р.: *Золотое кладбище Римской эпохи в Прикубанье*. [Российская Археологическая Библиотека 1.] Санкт-Петербург 1994.
- HAVASSY 1998 = Havassy P.: Katalógus. In: *Jazigok, Roxolánok, Alánok. Szarmaták az Alföldön*. Szerk.: Havassy P. [Gyulai Katalógusok 6.] Gyula 1998, 145–174.
- HAZANOV 1971 = Хазанов, А. М.: *Очерки военного дела сарматов*. Москва 1971.
- HERENDI–SÓSKUTI 2016 = Herendi O. – Sóskuti K.: Réz-, bronz-, római, Árpád-kori településnyomok és temetkezések Makó, Járandóról (Előzetes jelentés az M43, 37., HT 40. lelőhelyen végzett régészeti feltárásokról). *RKM* 2011–2014 (2016), 30–50.
- HORTSIN–MAGYAR 2015 = Hortsin T. – Magyar A.: A kunszentmártoni avar mellpáncél-rekonstrukció tesztelése. A fűzőanyagok és a fűzőt szerkezet mérési eredménye és a lovas támadással szembeni védelem hatékonysága. In: *Hadak Útján XXIV. A népvándorlás kor kutatóinak XXIV. konferenciája: Esztergom, 2014. november 4–6. 1. kötet*. Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 3.1.; Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1.] Budapest–Esztergom 2015, 513–527.
- ISTVÁNOVITS 1991 = Istvánovits E.: Adatok a Felső-Tisza-vidék 4–5. századi történetéhez a tiszadobi temető alapján. *MFME* 1984–85/2 (1991), 29–54.
- ISTVÁNOVITS 1993 = Istvánovits, E.: Das Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. *ActaArchHung* 45 (1993), 91–146.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1992 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricumban. *NyJAMÉ* 30–32:1987–1989 (1992), 47–96.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: IV. századi éremmel keltezett sírok a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. In: *A numizmatika és társtudományok*. Szerk.: Nagy Á. Szeged 1994, 69–85.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001 = Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Samatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: *International Connections of Barbarians of the Carpatian Basin in the 1st–5th centuries A.D.* Eds.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 139–169.
- KORY 2004 = Kory, R.: Schuppen- und Lamellenpanzer. *RGA* 27 (2004), 375–403.
- KÖHEGYI 1994 = Köhegyi M.: Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 277–283.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011 = Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr.u. 2–5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011.
- KUJÁNI 2014 = Kujáni Y.: Adatok a Maros–Körös-közének 4–5. századi temetkezéseihez az apátfalvi temető kapcsán. *MFME Új folyam* 1 (2014), 101–130.
- KUJÁNI 2015 = Kujáni Y.: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése II. *MFME Új folyam* 2 (2015), 91–138.
- KUJÁNI 2016 = Kujáni Y.: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése III. *MFME Új folyam* 3 (2016), 25–86.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- KÜRTI 1979 = Kürti B.: Szarmata és honfoglaláskori temető Szeged-Csongrádi úton. *MKCsM* (1979), 3–9.
- MAGYAR 2012 = Magyar A.: A kunszentmártoni avar mellpáncél új rekonstrukciós lehetőségéről. A rekonstrukció szerepe egy régészeti lelet újabb szempontú vizsgálatában. In: *Hadak útján XX. Népvándorlaskor fiatal kutatóinak XX. összejövetelének konferenciakötete: Budapest-Szigethalom, 2010. október 28–30*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 139–148.
- NAGY 2014 = Nagy M.: Megjegyzések a Budapest, XVII. Rákócscsaba–Péceli út mellett és a Madaras-Halmokon (Bács-Kiskun m.) feltárt császárkori temetők temetkezési szokásaihoz. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. [Opitz Archaeologica 6.; MTA BTK MÖT Kiadványok 2.] Budapest 2014, 115–160.
- NAGY 2018 = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákócscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető Kr.u. 2–4. század. I. A sírok és leletek leírása*. Budapest 2018.

- PÁRDU CZ 1950 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III.* [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- PÁSZTOR 1995 = Pásztor A.: Előmunkálatok „A budakalászi kora avar kori páncélos katonai réteg” című tanulmányhoz. Újabb adatok az avar kori páncélviselet kérdésköréhez. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatóinak IV. összejövetele: Visegrád, 1993. szeptember 20–22.* Szerk.: Borsody I. [Altum Castrum 4.] Visegrád 1995, 58–78.
- PÁTEK 1942 = Patek E.: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete.* [DissPann II/19.] Budapest 1942.
- PINTÉR-NAGY 2017 = Pintér-Nagy K.: *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmódora az írott források alapján.* [MÖK 31.] Szeged 2017.
- RÁCZ 2014 = Rác Zs.: 5. századi sírok Hajdúnánás-Fürj-halom-járás (M3 41/A) lelőhelyről. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára.* Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. [Opitz Archaeologica 6.; MTA BTK MÖT Kiadványok 2.] Budapest 2014, 203–212.
- SÓSKUTI 2016 = Sóskuti K.: Középső bronzkori, szarmata, avar-, Árpád-kori településnyomok, valamint szarmata és avar kori temetkezések Makó, Dáli-ugarról (Előzetes jelentés az M43, 40., HT 43. lelőhelyen végzett régészeti feltárásról) *RKM 2011–2014* (2016), 76–96.
- SZALONTAI 2006 = Szalontai Cs.: Makó határa. *RKM 2005* (2006), 270–273.
- SZENTPÉTERI 1993 = Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. I. Die waffenkundliche Hinterlassenschaft des awarischen Reiches. *ActaArchHung* 45 (1993) 165–246.
- SZILÁGYI 2017 = Szilágyi G.: Újabb eredmények az avar kori páncélok kutatásában (kutatástörténet – osztályozás – lópáncél). In: *Hadak útján XXII. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája: Visegrád, 2012. október 2–4.* Szerk.: Merva Sz. [Altum Castrum 9.] Visegrád 2017, 211–242.
- SZIMONYENKO 2009 = Симоненко, А. В.: *Сарматские всадники Северного Причерноморья.* Санкт-Петербург 2009.
- TACITUS = *Tacitus összes művei.* Ford.: Borzsák I. Szeged 1998.
- VADAY 1989 = Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte der sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18:1988–1989 (1989).
- VADAY 1995–1996 = Vaday A.: Szarmata temetőrészlet Kompolton. *Agria* 31–32 (1995–1996), 5–62.
- VÖRÖS 1981 = Vörös G.: *A Szeged-Csongrádi úti temető szarmatakori sírjai.* Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 1981.
- VÖRÖS 1985 = Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. *MFME* 1982–1983/1 (1985), 129–172.
- VÖRÖS 1996 = Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged–Tápé). *MFME–StudArch* 2 (1996), 11–176.

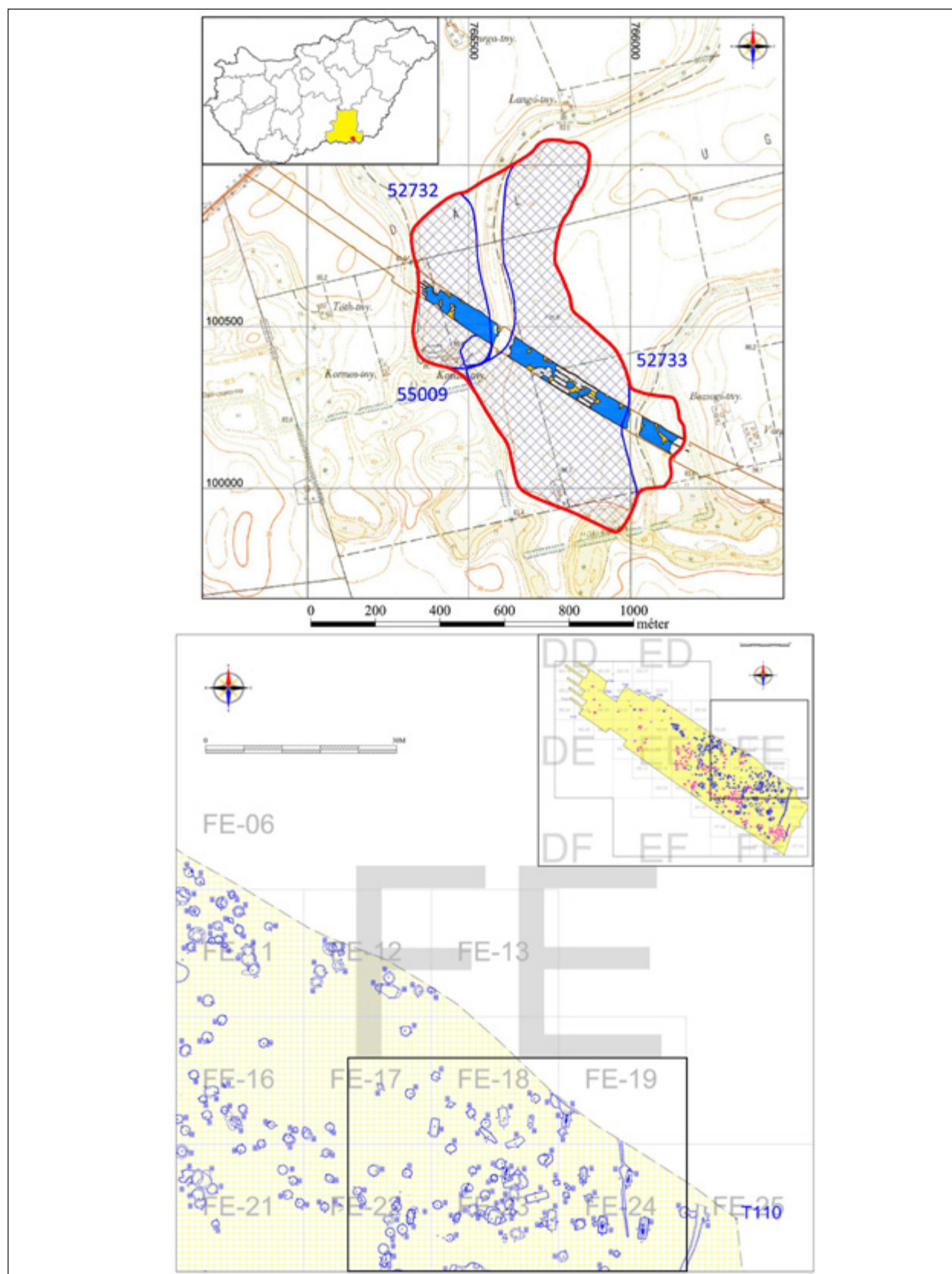
TIBOR SZTANKOVÁNSZKI – ANDRÁS BENEDEK

Detail of a late Sarmatian cemetery of Makó–Dáli-ugar **New data on Sarmatian armours**

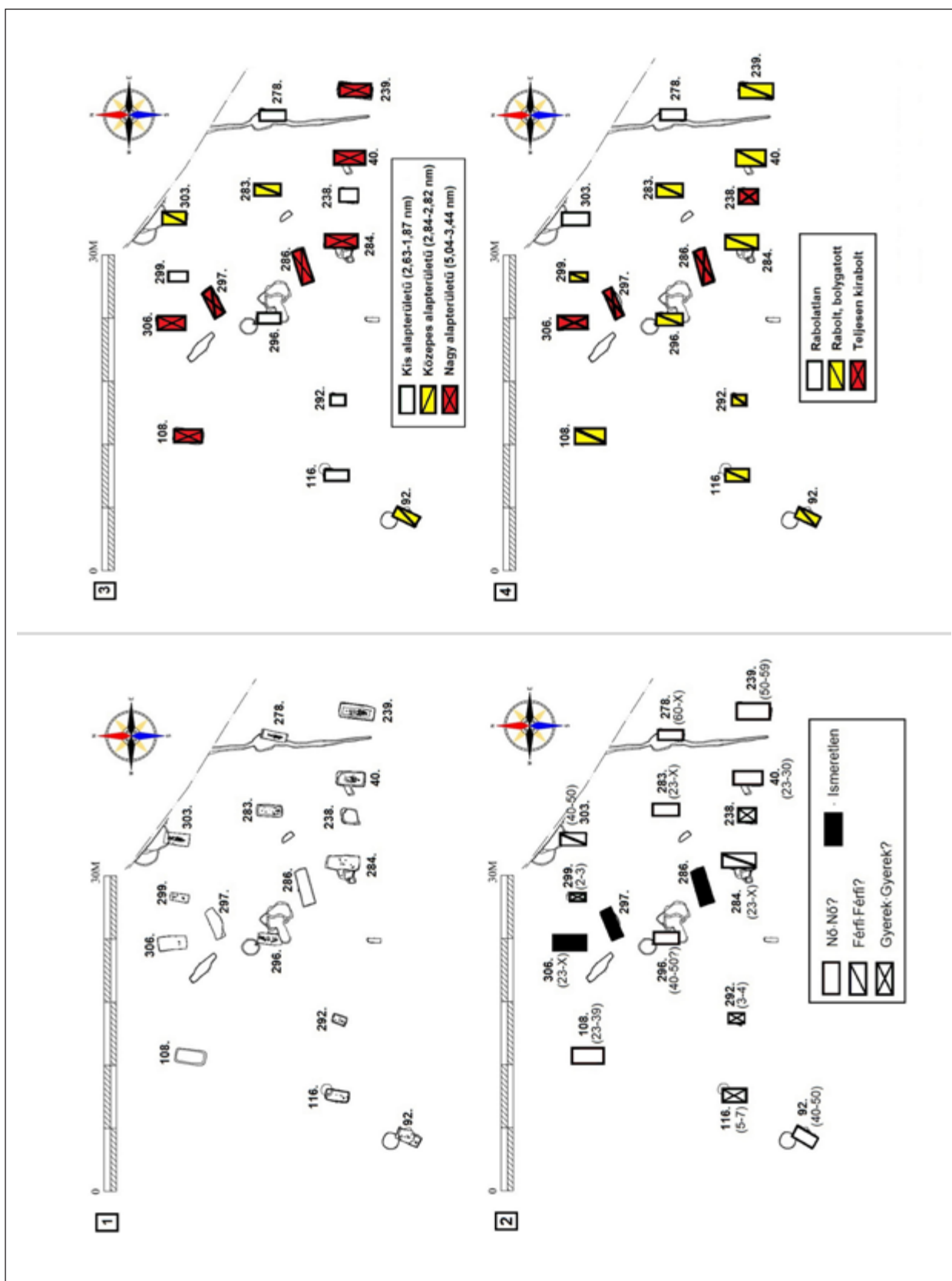
Archaeologists of the Móra Ferenc Museum carried out preventive excavations prior to the construction of Motorway M43, in the area northeast from Makó in 2013, supervised by András Benedek. In the outskirts of Makó called Dáli-ugar a fragment of both a Bronze Age settlement and a Sarmatian settlement were excavated as well as a late Sarmatian cemetery dated to the period ranging from the 4th to the early 5th century AD. Two Sarmatian pottery kilns unearthed in the settlement have already been published (see BENE-BENEDEK–BENEDEK 2017). The excavated part of the cemetery comprised 16 graves in a small, 50×30 meter area. The graves were organized in four rows. 14 graves were oriented south-north, while two west-east. 14 graves had been completely or partially robbed. Four graves contained no grave goods, just human remains.

Female graves yielded a bronze earring with a hook-and-loop clasp and a silver earring with a flat ending. Infant graves contained two semicircular torques made of silver wire with loops at the ends. A silver axe-shaped pedant, bracelets with coning and overlapping endings and a fragment of a bracelet with a slightly coning endings constituted some further finds. The brooches belong to the returned foot type, two of which were made of silver and two were made of bronze, each originating from two female graves (the larger silver variant from grave No. 40, and the three small brooches from grave No. 239). Grave No. 303 of a male contained an iron brooch with a returned foot lying on the chest area. A female buried in grave No. 296 wore a hose or boots embroidered with beads. The rest of the grave goods were composed of oval buckles, needles, and knives. Four south-north oriented graves were equipped with grey wheel thrown pottery and one grave with a handmade pottery placed to the northern end of the pit. Two grave pits displayed traces of coffins, one even combined with some fragments which might have belonged to a coffin hook.

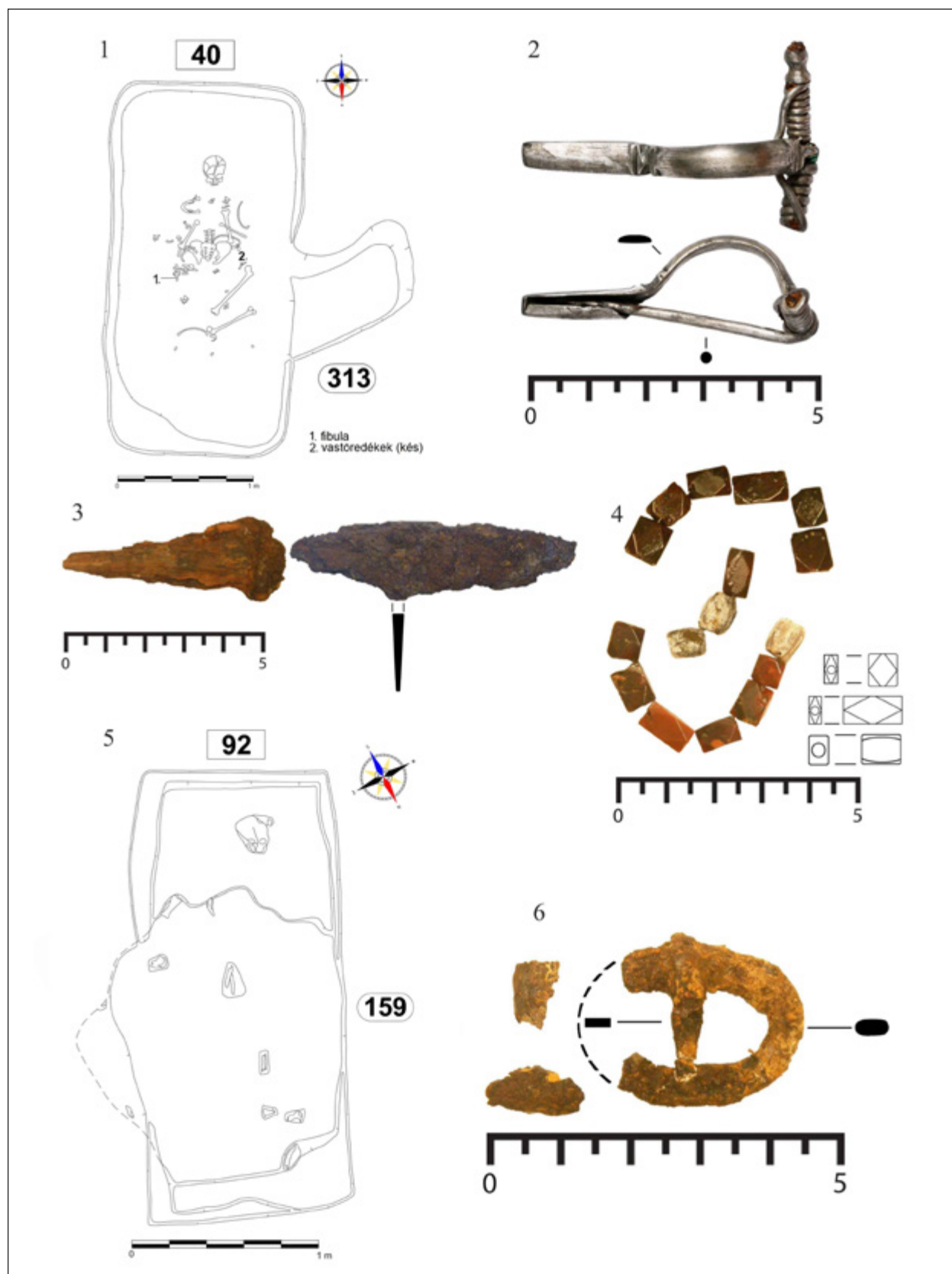
Very little is known about metal armours used in the Sarmatian period in the Carpathian Basin. However, in grave No. 283, which had been robbed, two square-shaped lamellar(?) iron armour plates with rounded edges were found, and a fragment of a third piece. With the assistance of the Radiological Clinic of Szeged (Affidea Magyarország Kft.), we took X-ray photos of the two complete armours pieces to map the eyelets which got covered by the corrosion. The pieces are nearly identical to the Avarian era lamellar armours. In form and size they are analogous to the Hajdúdorog and Kunszentmárton type, but they have a smaller U-shaped incision on their longer side (SZILÁGYI 2017).

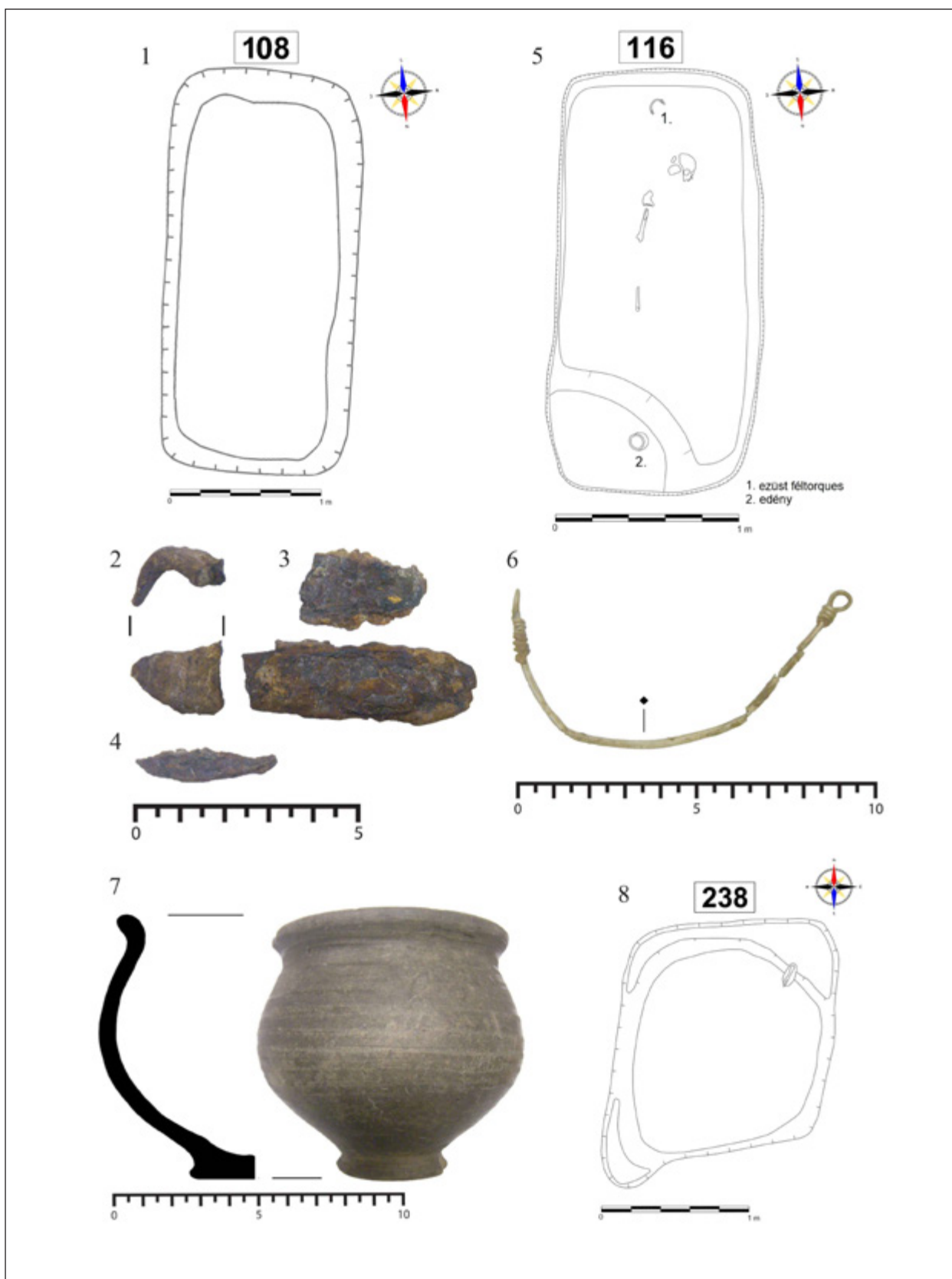
1. tábla: A lelőhely elhelyezkedése; a szarmata település objektumai és a temető sírjai a feltárt nyomvonal szakaszon

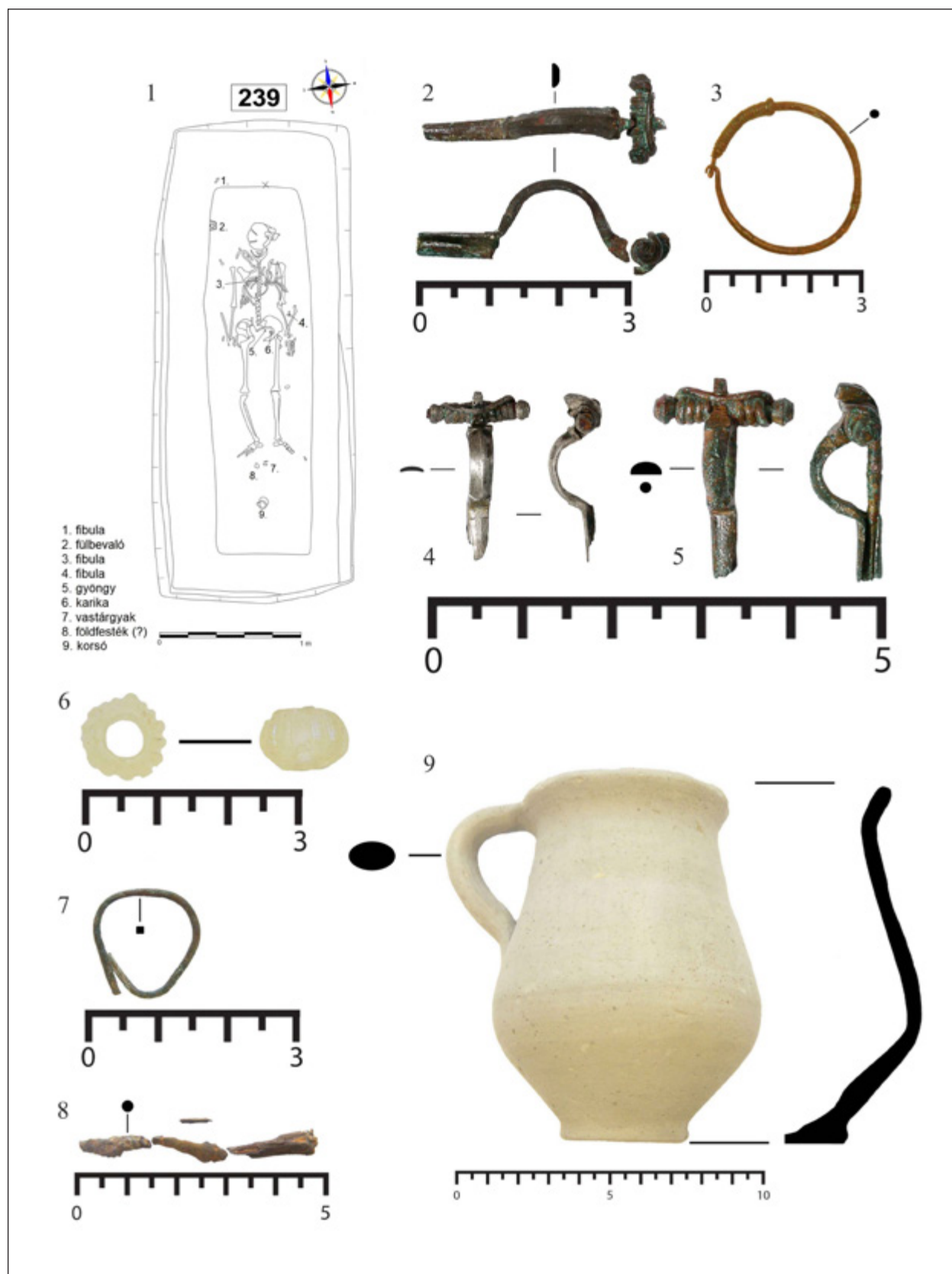
2. tábla: 1.: Temetőtérkép; 2.: A sírok nem és életkor szerinti adatai;
 3.: A sírok csoportosítása a metrikus adatok alapján; 4.: A sírok rablottsága

3. tábla: 1–4.: A 40. sír és mellékletei; 5–6.: A 92. sír és mellékletei

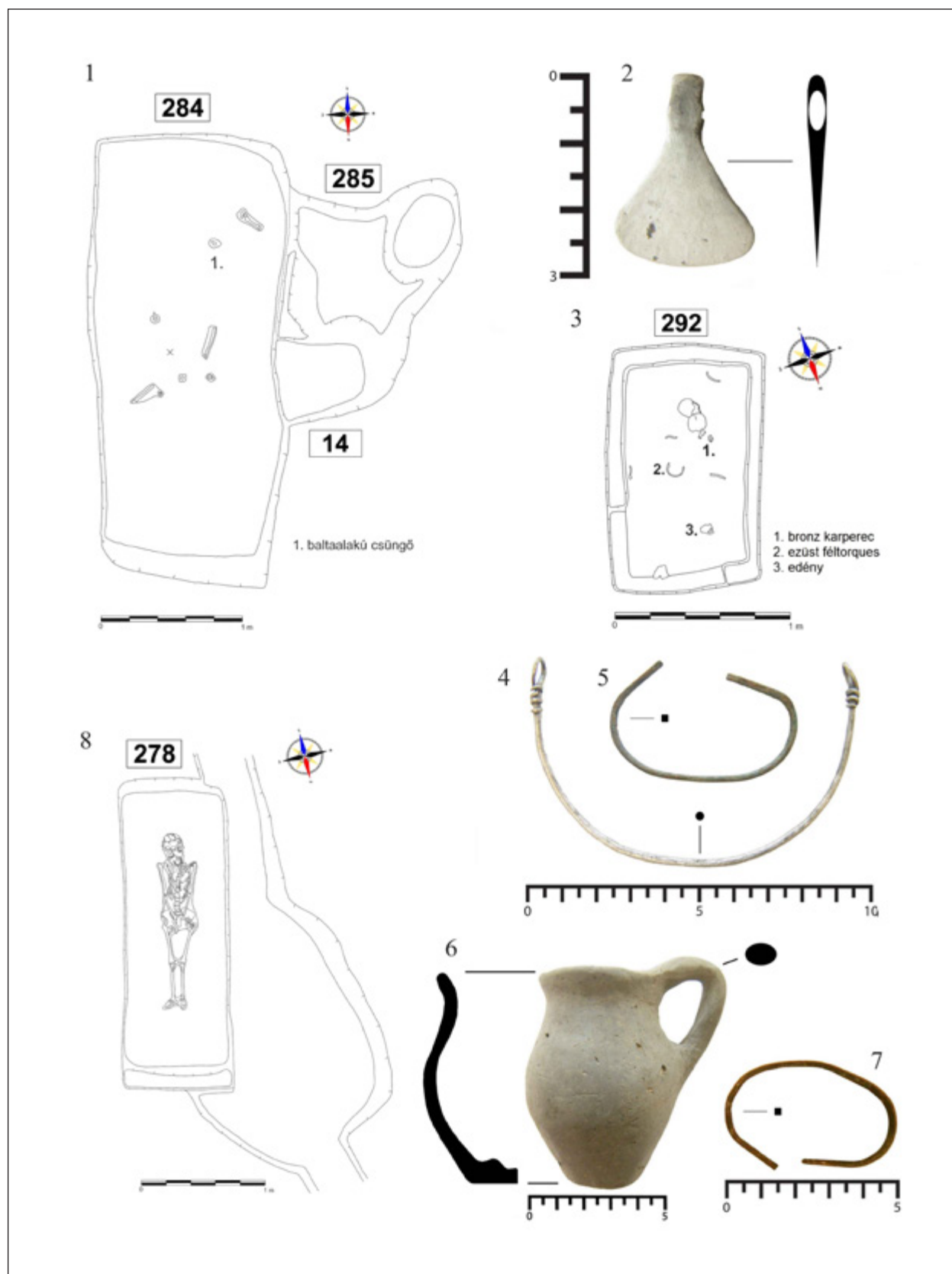

4. tábla: 1–4.: A 108. sír és mellékletei; 5–7.: A 116. sír és mellékletei; 8.: A 238. sír

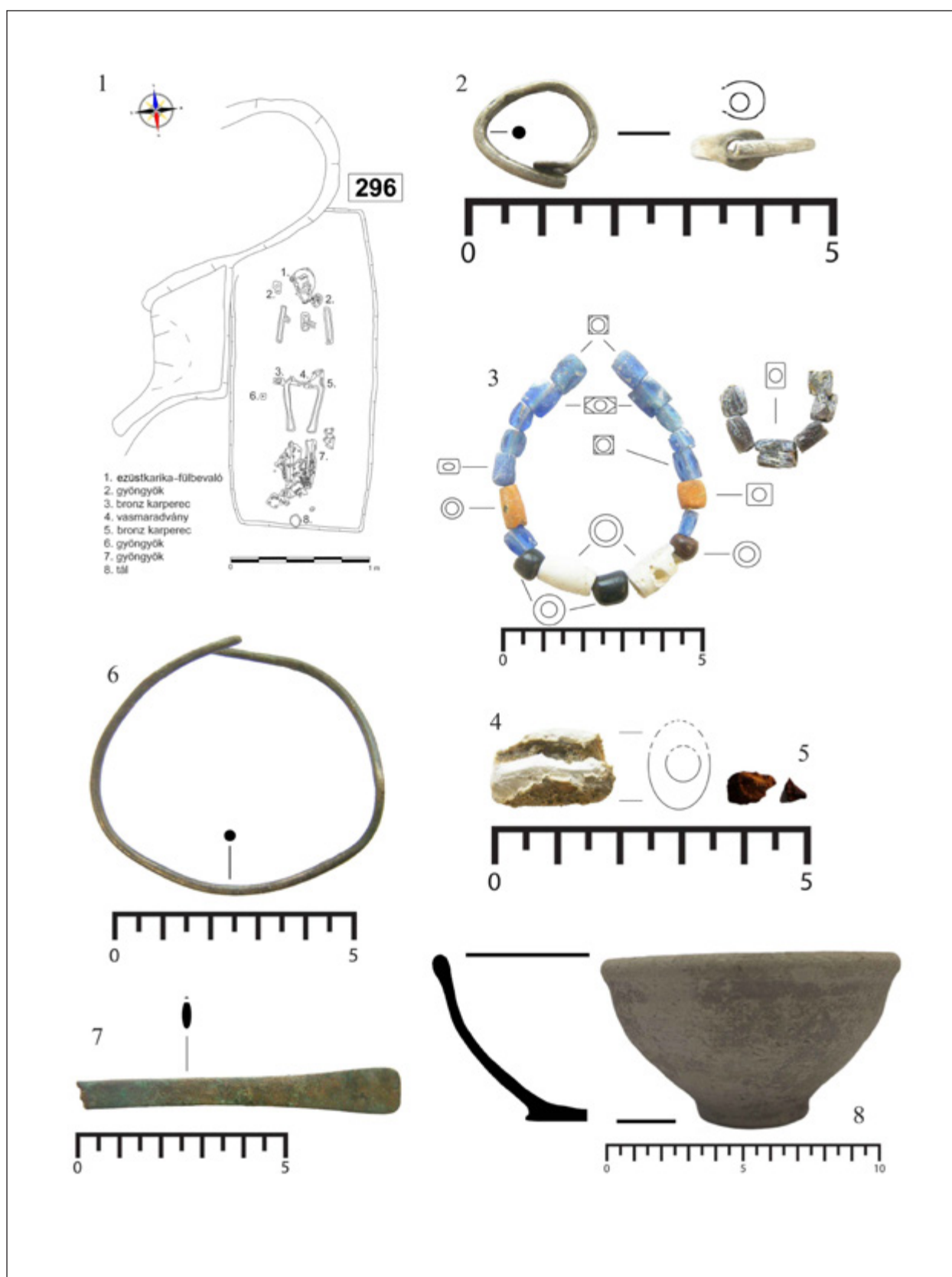

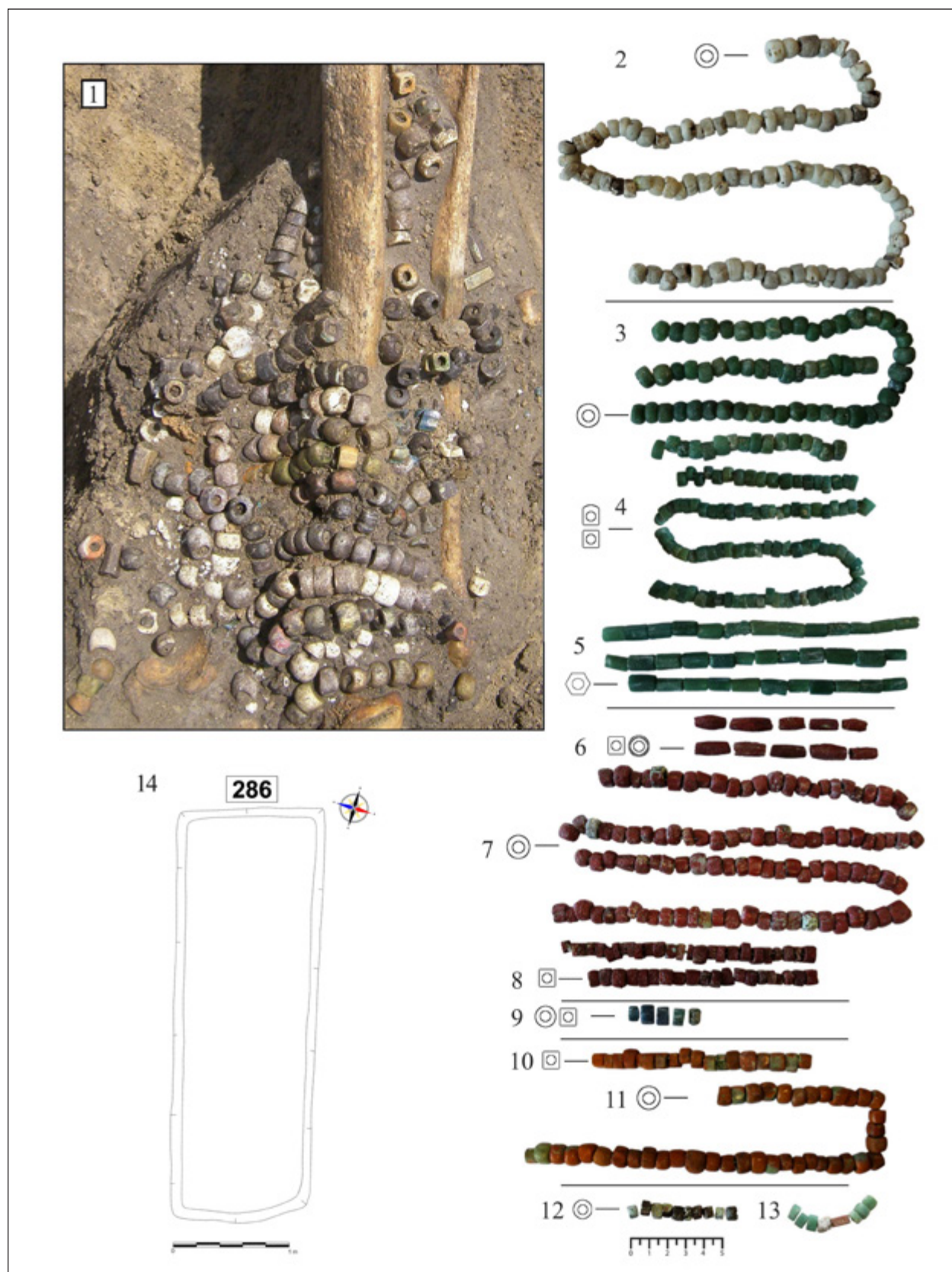
6. tábla: 1–5.: A 283. sír és mellékletei

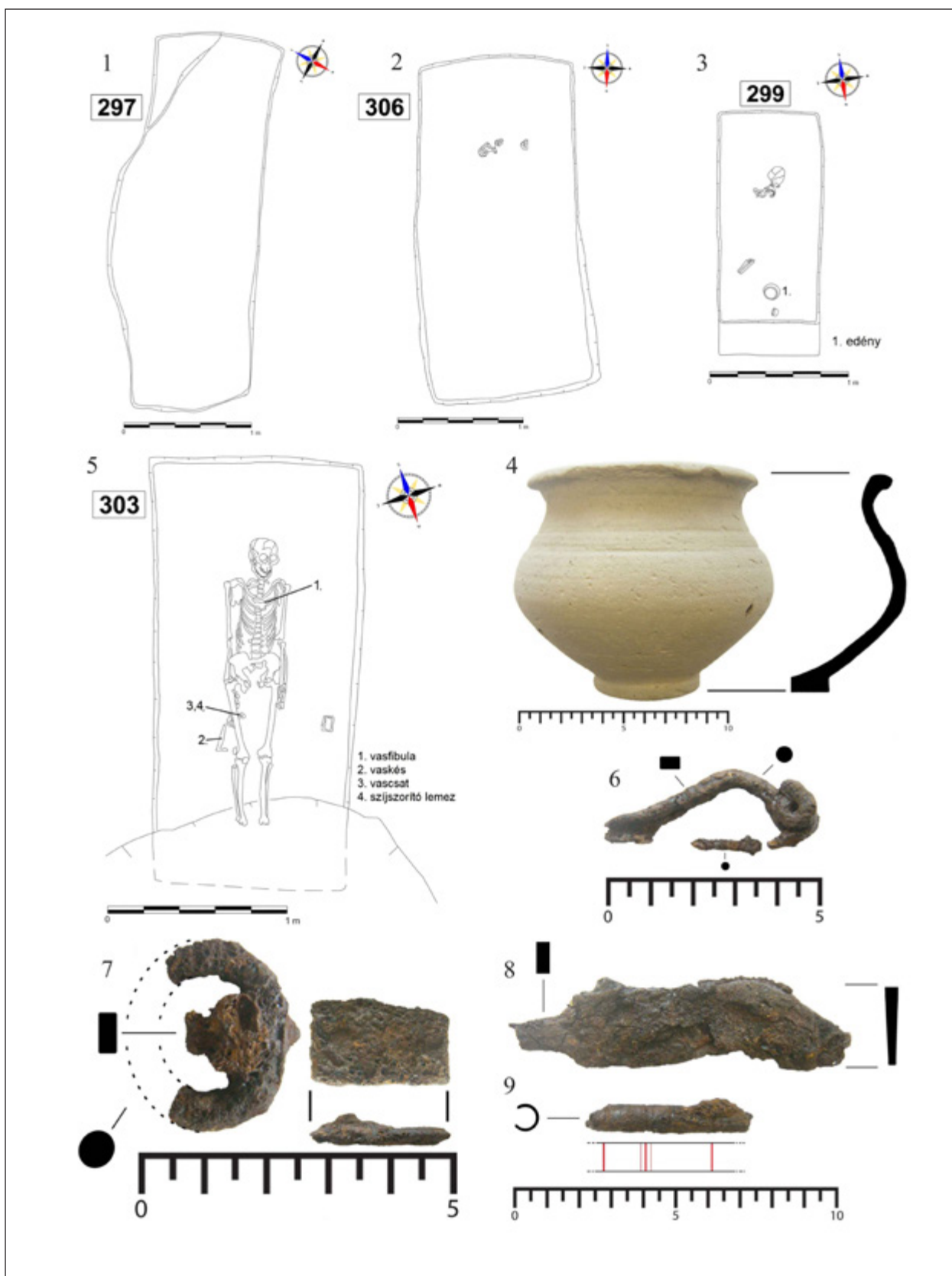
7. tábla: 1–2.: A 284. sír és melléklete; 3–6.: A 292. sír és mellékletei; 7.: A 103. gödörből előkerült karperec;
8.: A 278. sír

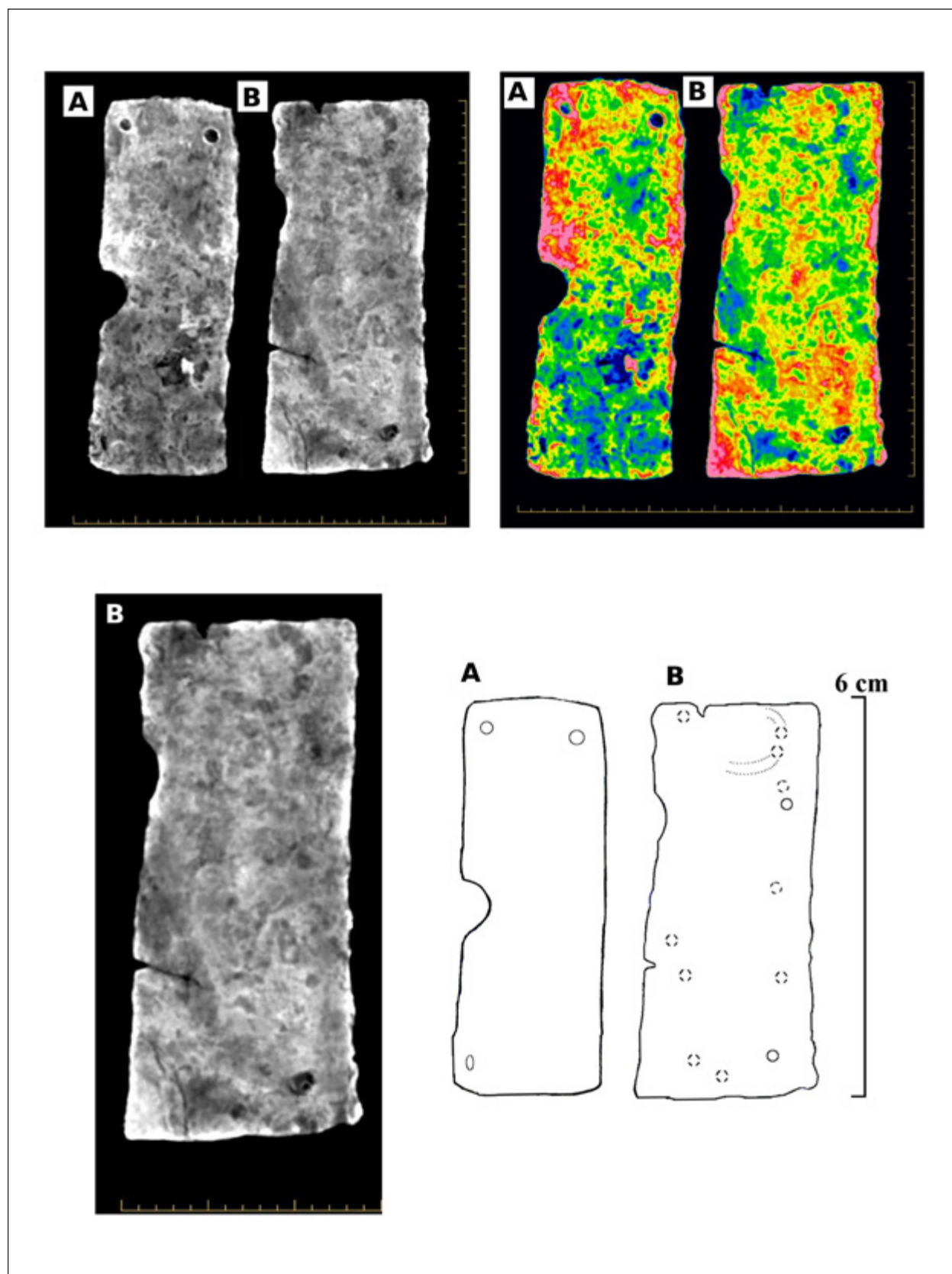
8. tábla: 1–8.: A 296. sír és mellékletei

9. tábla: 1–13.: A 296. sír bal lábának gyöngykivarrása (ásatási fotó) és a lábnál előkerült gyöngyök; 14.: A 286. sír

10. tábla: 1.: 297. sír; 2.: 306. sír; 3–4.: A 299. sír és melléklete; 5–9.: A 303. sír és mellékletei

11. tábla: A 283. sír A és B lamellájának röntgenfelvétele (készítette: Affidea Magyarország Kft.) és rekonstrukciós rajza az összefűzésre szolgáló lyukak feltételezett helyeivel

	OBNR	SNR	Nem	Nem a leletek alapján	Életkor	Tájolás	H (cm)	Sz (cm)	Relatív m (cm)	Sírintex	Sír területe (m²)	Rablottság
	40	40	nő	nő	23-30	D-É	288	140	27	2,06	4,03	R
	92	111	nő (?)	?	40-50	DNy-ÉK	243	117	26	2,08	2,84	R
	108	140	nő (?)	?	23-39	D-É	286	138	75	2,07	3,95	R
	116	148	gyermek	lány (?)	5-7	D-É	223	106	28-30	2,1	2,36	R
	238	41	-	?	?	D-É	172	153	40	1,12	2,63	R
	239	44	nő	nő	50-59	D-É	350	144	62	2,43	5,04	R
	278	350	nő	?	60-X	D-É	234	80	20-25	2,93	1,87	
	283	47	nő (?)	férfi (?)	23-X	D-É	247	115	10	2,15	2,84	R
	284	42	férfi (?)	?	23-X	D-É	315	129	62	2,44	4,06	R
	286	43	-	?	?	Ny-K	344	122	10-24	2,82	4,2	R
	292	135	gyermek	lány (?)	3-4	D-É	153	94	20	1,63	1,44	R
	296	36	nő	nő	40-50(?)	D-É	215	106	16	2,03	2,28	
	297	54	-	?	?	ÉK-DNy	282	122	13	2,31	3,44	R
	299	48	gyermek	?	2-3	D-É	156	79	18-20	1,97	1,23	R
	303	345	férfi	férfi	40-50	D-É	245	115	42-49	2,13	2,82	R
	306	348	?	?	23-X	D-É	286	149	61	1,92	4,26	R
Teljes							252,44	3,08		2,14	3,080625	
Felnőtték							277,92	3,47		2,29	3,469166667	

12. tábla: A temetkezések adatai

WALTER DOROTTYA – PÓPITY DÁNIEL*

A SÍRON TÚLI ÁLOM SZARMATA HALOTTI FASZERKEZETEK LENYOMATAI CSANÁDPALOTA–ORSZÁGHATÁR M43 56. LELŐHELYEN

1. BEVEZETÉS

A sírgödörbe helyezett különféle faszerkezetek (halotti ágyak, saroglyák, kerevetek, sírkamrák) alkalmazása évszázadok óta fellelhető különböző népcsoportok temetkezési szokásaiban, mint rítuselem általánosan elterjedtek, sőt használatuk napjainkig kimutatható.¹ Az elmúlt évtizedek hiteles feltárásainak és az ásatók precíz megfigyeléseinek köszönhetően egyre több Kárpát-medencei szarmata korra keltezhető sírből ismerünk olyan falenyomatokat, amelyek a síron belüli fakonstrukcióra utalnak.² Ezen jelenségek azonban a szarmata sírokban nagyon ritkán és csak igen szerencsés esetben észlelhetők. Éppen ezért tartjuk indokoltnak a négy csanádpalotai sír (9., 35., 37., 48. sír) részletes elemzését. Az ezekben megőrződött és dokumentált faszerkezetek lenyomatai a korszak temetkezési szokásaihoz nyújtanak újabb információkat.

Csanádpalota–Országhatár 56. lelőhely az M43-as autópálya 57+200 és 57+700 km pontjai között található, a településtől mintegy 3 km-re délre [1. tábla]. A Móra Ferenc Múzeum, Pópity Dániel ásatásvezető irányításával, két ütemben – 2010. október 26. és 2011. augusztus 30. között, valamint 2012. november 29. és december 7. között – megelőző feltárást folytatott a lelőhelyen. A feltárt területet nyugatról a Krakk ér, keletről közvetlenül a román–magyar államhatár övezte. A nyomvonalszakasz egy ÉNy–DK-i irányú, alapvetően téglalap alakú, 70–90 m széles és 560–570 m hosszú sávot jelentett [2. tábla]. A 43 976 m² alapterületű, blokkyszerű szelvény középső sávjában helyezkedett el a félszáz sírt meghaladó, késő szarmata korra keltezhető temető.

A feltárt 53 sír közül öt temetkezés (9., 22., 35., 37., és 48. sír) kiemelkedő aknamérettel bírt. Ezek a temető legnagyobb sírjai voltak. Hosszuk 300–350 cm, emellett a szélességük is tetemes, 160–180 cm közötti volt, alapterületük pedig meghaladta az 5 m²-t [3. tábla]. Mindegyik sír erőteljesen rablott volt, ezért a mellékleteikből nem lehetett az egykori gazdaságukra következtetni, azonban ha elfogadjuk azt a felvetést, hogy a szarmata sírok alapterülete társadalmi rangot jelöl,³ akkor a temető legrangosabb és legjobban megbecsült tagjait sejthetjük ezekben a sírokban. Ezt támasztja alá az a megfigyelés is, hogy ezen temetkezések közül a 9., a 35., a 37., és a 48. sír aljában egykori faépítmények lenyomatai őrződtek meg, főként a sír betöltésétől eltérő színű földcsávok formájában. A tanulmány célja a falenyomatok értelmezése, párhuzamainak felkutatása, a temetkezési szokás előzményeinek és továbbélésének bemutatása.⁴

* Móra Ferenc Múzeum, popitydani@gmail.com; Móra Ferenc Múzeum, walterdorotyya.mfm@gmail.com

¹ A szerzők, mint a jelen tanulmánykötet ünnepeltjeinek tanítványai, ezúton is köszönik azt a példamutató emberséggel átszőtt sok éves szakmai iránymutatást, amelynek szellemisége áthatja a régész szakmához való viszonyunkat, legyen az akár terepi, akár elemző, könyvek fölé hajoló munka. Szemléletük, példaértékű munkabírásuk, töretlen lelkesedésük irányító számunkra azon a lenyűgöző utazáson, amelynek során a régmúlt embereivel kerülhetünk kapcsolatba, és amelynek neve: régészet. Tanárnőinknek további sikeres és boldog alkotó éveket kívánunk! Ezúton szeretnénk köszönetünket kifejezni Vörös Gabriellának a tanulmány megírása során nyújtott szakmai segítségéért. Köszönettel tartozunk Kulcsár Valériának és Tomka Péternek (nyugalmazott adjunktus, ELTE BTK Régészettudományi Intézet) a tanácsaikért és észrevételeikért. A temető embertani anyagának vizsgálatát Marcsik Antónia (nyugalmazott egyetemi docens, a biológiai tudomány kandidátusa, SZTE TTIK) végezte, a tárgyrajkokat Czabarka Zsuzsanna (grafikus, MFM), a fotókat Takács Gábor készítette. Munkájukat ezúton is köszönjük!

² GALLINA 1999, 9; MÉRI 2000, 114–115; GULYÁS 2011, 129; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 172; HULLÁM 2012, 361; BÁRCÁ–GRUMEZA 2014, 160–161; SHILLING–BENDŐ–VÁCI 2015, 229–230.

³ KULCSÁR 1998, 25; NAGY 2018, 120.

⁴ Az ásatás leletanyaga a MFM Régészeti Gyűjteményében található a 2013.1.4916–5204 leltári számon.

2. A SÍROK LEÍRÁSA

9. sír (OBNR 200/SNR 345) [4–5. tábla]

T.: DDK–ÉÉNy (160–340°). H.: 298 cm, sz.: 180 cm, m.: 92 cm. A síron belüli faszerkezet adatai: h.: 160 cm, sz.: 130 cm.

A sír határozott, agyagfoltos, fekete humuszos feltja téglalap alakban jelentkezett. A sírfolt közepén egy rablógödör rajzolódott ki, amely 50 cm mélyen is jól követhető volt, ahol 125 cm széles és 220 cm hosszú, csepp alakú feltban bontakozott ki. A sírgödör nagyméretű, téglalap alaprajzú, függőleges oldalfalú, lapos aljú, közepe felé teknőszerűen mélyült. Betöltése kevert, fekete humusz, agyagfoltos. A sír egy *adultus* korú, 23–x éves nő(?) sírja lehetett, teljesen rablott, csak kevés lelet maradt benne. A sír alján szakaszosan egy fakeret nyoma rajzolódott ki 7 cm széles humuszos sáv formájában. A keret szélessége 1,3 m volt, míg a hossza 1,6 m-en át volt követhető. A keret sarkai sehol nem hagytak lenyomatot, de a déli oldalon 1 m hosszan követhető a keret záródása. Ennek alapján szerkesztve közel 2–2,3 m hosszú saroglyával számolhatunk. A sírt egy 13 m átmérőjű kör alakú kerítőárok keretezte (SNR 363, SNR 393).

Mellékletek:

1. A sír DK-i sarkától 47 cm-re, a sír alján megfigyelt, a síron belüli faszerkezet feltjának sarkában egy *agyagedény oldal- és aljtöredéke* került elő. Az edényalj az oldalán feküdt, faszenes elszíneződést lehetett megfigyelni benne. A közepes méretű edény aljtöredéke sötétszürke, jól iszapolt, korongolt, ívelt oldalú. Külső oldala simított, belső oldalán korongnyomok láthatók. Fátm.: 9 cm, v.: 0,7 cm (ltsz.: 2013.1.4941) [5. tábla 1].

2. A sír hosszanti vonalában, a nyugati faltól 80 cm-re, a déli faltól 120 cm-re, a sír alja felett 5 cm-re egy *vashuzal* került elő, amelyhez két lecsapott sarkú, hasáb alakú karneolgyöngy oxidálódott. A vashuzal kerek átmetszetű, a hozzákorródálódott karneolgyöngy közül az egyik világos (h.: 0,7 cm, sz.: 0,6 cm), a másik sötét (h.: 0,9 cm, sz.: 0,7 cm). Furat átm.: 0,2 cm, huzal h.: 2,2 cm (ltsz.: 2013.1.4942) [5. tábla 2].

3. A sír É–D-i hossz tengelye mentén, attól kissé nyugatra, a sírgödör mértani középpontjában, a sír aljától 7 cm magasan, 18 cm hosszan hat *bronzszegecs* került elő, ezek közül egy elporladt. A kisméretű szegecsesek bronzból készültek, négyzetes átmetszetűek, ék alakúak, végük a fej felől L-alakban hajlottak. Kettőnek félgömb formájú feje volt, azonban ezek közül az egyik fej a restaurálás idejére elporladt. A szegecsesek valószínűsíthetően egy ládikához tartozhattak. H.: 1,1–1,7 cm (ltsz.: 2013.1.4943) [5. tábla 3].

4. Állatsont. A sírban a bronzszegecsektől 16 cm-re, a sír aljától 15 cm-re egy szarvasmarha bordacsontja feküdt [5. tábla 4].⁵

35. sír (OBNR 257/SNR 491) [6–10. tábla]

T.: D–É (170–350°). H.: 316 cm, sz.: 188 cm, m.: 100 cm. A koporsó adatai: h.: 220 cm, sz.: 58–70 cm, m.: 30 cm. A síron belüli faszerkezet adatai (SNR 631): h.: 260 cm, sz.: 100–110 cm, m.: 7,5 cm.

A sír egy D–É (170–350°) irányú, nagyméretű, téglalap alakú, erősen kevert, sárga agyagfoltos szürke feltként jelentkezett a sárgásbarna altalajon. A sírfolt keleti felében egy 220 cm hosszú és 120 cm széles rablógödör (SNR 492) feltja rajzolódott ki, amelynek a betöltése homogénebb, fekete humusz volt. A rablógödör nem lépte túl a sír szélét. A sírra továbbá egy keskeny árkot is ráástak (SNR 540), amely délről futott bele. A sírgödör téglalap alaprajzú, sekély, rézsűs oldalú, alja lapos. Betöltése sárga agyagfoltos, kevert, szürke humusz. Bontása során, a nyesett szint alatt 70 cm mélyen, a sír közepén egy koporsó formájú, kissé trapéz alakú, feketés feltot lehetett megfigyelni. A koporsófolt körül agyagpöttyös kötött, 50–55 cm széles sírbetöltés húzódtott. A koporsó betöltése, különösen északon, 50 cm szélesen jóval lazább állagú volt. A koporsó oldalfala rézsűs, északon ferdén beöblösödő végű, 30 cm magas. Koporsókapocs nem került elő. A koporsó jelentkezési szintjén a rablógödör feltja már nem rajzolódott ki, a ráásás pont a koporsóra irányult. A sír teljesen rablott, embercsont alig került elő, csak a sír déli végén és a keleti oldala mentén volt, melyek a koporsó betöltésében, a sír alja felett 5–10 cm magasan feküdtek. A csontok egy *adultus* korú, 23–x éves egyénhez tartoztak.

A koporsóban előkerült csontok és leletek felszedése után, a sírföld elbontása közben, a sírbetöltésben került elő 96–102 cm mélyen egy (SNR 631) határozott lenyomata, a sír aljától 5–8 cm mélységben. Az elszíneződés téglalap alakú volt, melynek a hosszanti és a rövidebb oldalai egymáson túlnyúltak, keretet formáztak. A külső oldal szélessége a déli harmadban 110 cm, közepén 100,5 cm, az északi harmadban 108 cm volt. Az oldalak végei lekerekítettek, 10–20 cm-rel nyúltak túl egymáson, délen a rövidebb oldalak 20–20, a hosszanti oldalak 10–11 cm-rel, északon a rövidebb oldalak 15–15, a hosszanti oldalak 14 és 17 cm-rel nyúltak túl a szélső vonalon. A keretek a sarokban ívesen kapcsolódtak, csapolás nyoma nem jelentkezett. A fakeret a sír közepén állt, rajta feküldhetett a koporsó. A hosszanti oldalak szélesebbek, átmetszetük trapéz alakú (m.: 5 cm), a rövidebb oldal keskenyebb és mélyebb volt (m.: 8 cm). Egy

⁵ Az archaeozoológiai anyag meghatározását Tóth Anikó (geológus, geográfus, archaeozoológus, MFM) végezte, munkáját ezúton is köszönjük!

esetben vélhetően a keresztléc a sír aljában is nyomot hagyott szürke agyagos sávként, melynek szélessége 4,5 cm. A sír egy 11,4–11,9 m átmérőjű körárokkaal rendelkezett (SNR 523), melyben két kutyaváz feküdt a déli bejárat mellett (SNR 568, SNR 569).

Mellékletek:

1. A koporsó keleti oldalán túl, 70 cm mélyen, a sír betöltéséből egy bronzból készült, egytagú, felső hurkolású *fibula* töredéke került elő. Kengyele négyszögletes átmetszetű, lábrésze és a tűtartója hiányzik. A sírban mért hossza 4 cm volt. H.: 2,6 cm (ltsz.: 2013.1.5080) [10. tábla 1].

2. A bal váll helyén, a sír aljától 2 cm magasan egy vasból készült, erősen korrodált csat töredékei, *csatkarika* és *csatpecke* került elő, a csat a lapján feküdt. A csatkarika kerek átmetszetű, kerek formájú, rajta a szíjszorító indítása is látható. A csatpeceknek csak kis része maradt meg. A sírban mért hossza 4 cm volt. Átm.: 3,2 cm, h.: 1,8–4 cm (ltsz.: 2013.1.5081) [10. tábla 2].

3. A lábfejek között, a sír hossz tengelyében egy kisméretű *pohár* feküdt, oldalára billentve, szájjal K–DK felé nézett. A pohár sötétszürke, jól iszapolt, korongolt. Pereme tölcésesen kihajló, lekerekített szélű. Oldalán két, egymással párhuzamos lapos borda fut körbe. Az alsó része élesen megtörik, kúpos, alacsony korongtalpon áll. Külső oldala simított. Pátm.: 5,4 cm, fátm.: 3 cm, talpm.: 0,9 cm, m.: 7 cm (ltsz.: 2013.1.5082) [10. tábla 3].

4. A vascsat környékén, kissé felette, a koporsón belül egy *csont tűtartó*hoz korrodálódott kerek átmetszetű *vastű* töredéke került elő. H.: 2,5 cm (ltsz.: 2013.1.5083) [10. tábla 4].

A sír betöltéséből származik: egy szarmata kori szürke, jól iszapolt, korongolt, vastag falú *edény oldaltöredéke*. Belső oldalán korongolás nyomai láthatók. H.: 7 cm, v.: 1,3 cm (ltsz.: 2013.1.5078); egy szarmata kori, kívül sötétbarna, belül vörösesbarna, apró szemcséjű kavicsal soványított, kézzel formált, vastag falú *fazék oldal- és aljtöredéke*. H.: 5,8 cm, v.: 1,2 cm (ltsz.: 2013.1.5079).

37. sír (OBNR 262/SNR 452) [11–13. tábla]

T.: DDK–ÉÉNy (160–340°). H.: 350 cm, sz.: 182 cm, m.: 75 cm. A koporsó adatai: h.: 260 cm, sz.: 80 cm, m.: 26 cm. A síron belüli faszerkezet adatai (SNR 616): h.: 265 cm, sz.: 105 cm, m.: 4 cm.

A sír nagyméretű, erősen kevert, sárga agyagfoltos, szabályos, téglalap alakú foltként jelentkezett. A sírgödör téglalap alaprajzú, lapos aljú, oldalfalai enyhén rézsűsek. Betöltése kötött, kevert sárga agyag, fekete humusz. Bontása közben egy koporsófolt rajzolódott ki, amely egy sötét, humuszos, a sír betöltésénél valamivel lazább, kevertebb volt. A koporsó körül 30–50 cm széles, kötött, erősen kevert fekete humuszos, agyagos sírbetöltés húzódtott. A koporsó vonalán belül feldúlva, egy halomban feküdtek az embercsontok, sír aljától számított 30 cm vastag rétegben, 80 cm széles és 160 cm hosszú sávban. Az alsó állkapocs a sír déli oldalán került elő, így a tájolás D–É-i lehetett, az akna tájolása DDK–ÉÉNy (160–340°). A csontok egy *adultus* korú, 23–39 éves férfihez tartoztak. A koporsó nyoma 26 cm magasan maradt meg. A csontok felszedésekor a jobb kulcsonton és a bal csuklócsonton zöldes patinanyomok utaltak a sírban elhelyezett, de a rablaskor elvitt ékszerekre (*fibula*+*karperec*).

A sír alján egy faszerkezet (SNR 616) téglalap alakú foltja került elő. A hosszanti keleti és nyugati oldalak 4–7 cm-rel túlnyúltak a rövidebb oldalakon. Az oldalak végei félkörívesen záródtak. Ezek a sír végétől északon 37–38 cm-re, délen mindkét esetben 33 cm-re érték véget. Az oldalak általánosan mérhető szélessége 7–8 cm, a hosszanti oldalak szélessége 6–9 cm, a rövidebb oldalak 6,5–7 cm szélesek voltak. Minden oldala jól látható, viszont a betöltések minősége oldalanként más és más volt: a nyugati oldalon kevert, agyagfoltos, keleten szürke agyagos, déli és északi oldalán narancssárga szélű, karamellsárga agyagos. A betöltés szélei tömörödtek, mintegy 0,5–1 cm vastagságban igen kemény, akár a karólyukak esetében. A fakeret által hátrahagyott lenyomat négy oldala metszetre lett bontva, a nyugati oldalon az átmetszet trapézos, keleten félköríves, délen trapézos és északon függőleges falú, félköríves aljú. A benyomódás északon és keleten mélyebb volt, mint nyugaton és délen.⁶

Mellékletek:

1. A sír közepén, a sír aljától 16 cm magasan egy *kés* került elő, a lapján feküdt, iránya merőleges a sír hossz tengelyére. A kés egyenes hátú, felső nyélállású, nyéltüskéjének egyik oldalán falenyomat látható. Töredékes, a nyéltüské és a penge egy része hiányzik. H.: 6,9 cm, sz.: 1,7 cm (ltsz.: 2013.1.5097–98) [12. tábla 4].

2. A sír középső harmadában, a csontok között egy vasból készült, ráhajló peckű *csat* került elő a sír aljától számított 17 cm magasan. A csattest szögletes átmetszetű, téglalap formájú, erősen korrodált. A csatpecek egyik vége felé elkeskenyedik. A csattest kis része hiányzik. H.: 3,8 cm, sz.: 2,1 cm, csatpecek h.: 2,5 cm (ltsz.: 2013.1.5099) [12. tábla 5].

⁶ A fakeret feltárása során több állatjáratot is kibontottak, melynek oka, hogy az altalaj és a betöltés agyagos jellege között az eltérés gyakran alig volt észlelhető.

A sír betöltéséből származik: egy szarmata kori sötétszürke, jól iszapolt, korongolt *edény oldaltöredéke*. H.: 3,4 cm, v.: 0,7 cm (ltsz.: 2013.1.5095), egy szarmata kori amorf formájú *vastöredék*. H.: 1,5 cm (ltsz.: 2013.1.5097).

48. sír (OBNR 285/SNR 509) [14–16. tábla]

T.: D–É (170–350°). H.: 313 cm, sz.: 170 cm, m.: 97 cm. A koporsó adatai: h.: 256 cm, sz.: 90 cm, m.: 26 cm. A síron belüli faszerkezet adatai (SNR 737): h.: 290–291 cm, sz.: 142–145 cm, m.: 9 cm.

A sír nagyméretű, téglalap alakú, erősen kevert, sárga agyagfoltos, fekete humuszos foltként jelentkezett a barnás altalajon. D–É-i hossz tengelyű nyugati oldalát vágta az SNR 508-as rablógödör tojásdad alakú foltja. A sírgödör téglalap alaprajzú, függőleges oldalfalú, lapos aljú. Betöltése laza, barna humusz. A bontás során 70 cm mélyen egy téglalap alakú, sötét humuszos, szélein bizonytalan körvonalú koporsófoltot lehetett megfigyelni, amelyet a sír aljától számítva 26 cm magasságig lehetett követni. A koporsó szélét foltokban fehéres elszíneződések jelezték, a déli oldalon egy vékony, elporló sáv volt észlelhető. Az északi oldalon a koporsó fehéres, krétaszerű anyagából mintavétel történt.⁷ A sírt teljesen feldúlták, a koporsóban két halomban voltak a csontok, melyek egy felnőtt *adultus* korú, 23–39 év körüli nőhöz tartoztak. A kéz és a lábcsonatok eredeti helyükön, a sír alján, attól 2–3 cm magasan feküdtek. Ezek alapján a váz a koporsóban, annak keleti oldalánál feküdt. Alatta egy faszerkezet (SNR 737) nyomai kerültek elő.

A fakeret keskeny 8–12 cm széles lenyomatát már a koporsófolt jelentkezési szintjén, annak a keleti oldalán is meg lehetett figyelni. A sír kevert, kötött betöltése által övezett lazább, kevert talajú faszerkezet sávja teljesen 80–90 cm mélyen körvonalazódott. A bontás során a sír aljától 7–10 cm magasan, egy téglalap alakú, 8–9 cm széles, a sír hossz tengelyével azonos irányú keretet lehetett megfigyelni. A keret végei 5–20 cm-el nyúltak túl egymáson, és keresztezték egymást. Mind a hosszanti (D–É) mind a rövidebb (K–Ny) oldalak végei szögletesen záródtak. A hosszanti oldalak keleten 9–12 cm, nyugaton 8–6 cm szélesek voltak. A rövidebb oldalak északon 9–10 cm, délen 9–11 cm szélesek voltak. A sarkainál összecsapolt fakeret 1–3 cm mélyen a sír délkeleti, keleti szakaszán íves aljú lenyomatot hagyott a sír agyagos talajában. A keleti oldalon É–D-i irányú farost lenyomatokat lehetett megfigyelni, a fakeret/bélés és a sírföld betöltésének határán, melyből mintavétel történt.

A sír aljában a fakeret maradványa kemény, karólyukszerű, szürke agyagos nyomott hagyott. A sír alján kibontott, 5–8 cm magasságig jól követhető a fakeret kevert, barnás, agyagfoltos humusz betöltése. Betöltés széle a sír alja felé keményre tömörödött, a sírbetöltéstől egy szürke agyagos, narancssárga határral vált el. A keret végei a sír déli falától 13–20 cm, az északi falától 8–9 cm, a nyugati falától 24–29 cm és a keleti falától 6–7 cm távolságra találhatók. A sírnak a faszerkezeten kívüli betöltése kötött, kemény, agyagpöttyös, barna humusz. A falenyomatok talajból mintavétel történt.

Mellékletek:

1. A bal kézcsontok mellett, a sír aljától 1 cm-re négy sötétbarna, lecsapott sarkú, hasáb alakú *üveggyöngy* került elő. Furat átm.: 0,3 cm, sz.: 0,6 cm, m.: 0,5–0,8 cm (ltsz.: 2013.1.5164) [16. tábla 1].

2. A jobb lábcsonatok mellett, a sír alja felett 1 cm magasságban hét üveggyöngy látott napvilágot. Hat sötétbarna színű, üvegből készült, lecsapott sarkú, hasáb alakú *gyöngy*. Átm(furat): 0,3 cm. Egy vörös színű, hasáb alakú üveggyöngy. Furat átm.: 0,3 cm, sz.: 0,4–0,7 cm, m.: 0,6–0,9 cm (ltsz.: 2013.1.5165) [16. tábla 2].

3. A jobb láb végén egy *korsó* került elő, amely az oldalán fekvő a sír alján, szájjal nyugat felé nézett. A korsó sötétszürke, jól iszapolt, korongolt, kisméretű. Pereme enyhén kifelé hajló, lekerekített szélű. A peremből kerek átmetszetű hurkafül indul, amely a hasra támaszkodik. A korsó nyakvonala enyhén ívelt, teste kónikus, korongos talpú. Az alacsony korongtalpú alja enyhén domború, ezért kissé oldalra billentve áll a talpán. Külső felülete kopott, elvértve simítás nyomai láthatók rajta. Az edény kiegészített. Pátm.: 4,3 cm, fátm.: 2,4 cm, talpm.: 0,8 cm, m.: 9,9 cm, fülátm.: 1,1 cm (ltsz.: 2013.1.5166) [16. tábla 3].

4. A bal láb külső oldalán, a sír alján, egy *kiöntőcsőves edény* volt, amely az oldalán, szájával ÉNy felé fordulva feküdt. A kiöntőcső lefelé nézett. Az edény sötétszürke, jól iszapolt, korongolt, kisméretű. Pereme enyhén kifelé hajló, lekerekített szélű. A peremhez rövid taggal, az fölé magasodva, kerek kiöntőcső kapcsolódott, amely a hasra támaszkodik. Az edény nyakvonala enyhén ívelt, teste kónikus. Kiszélesedő korongtalpon áll. Pátm.: 3,9 cm, fátm.: 4,2 cm, talpm.: 1,3 cm, m.: 11,2 cm, fülátm.: 1,1 cm (ltsz.: 2013.1.5167) [16. tábla 4].

5. A sírakna nyugati oldalán, 60 cm-rel a nyesett szint alatt, a rablógödör szélétől 40–50 cm-re, a sír aljától 40 cm mélyen egy sötétbarna, fekete foltos, kézzel formált, aszimmetrikus, bikónikus *orsógomb* feküdt. Furat átm.: 1,2 cm, átm.: 3,4 cm, m.: 2,2 cm, t.: 14 g (ltsz.: 2013.1.5168) [16. tábla 5].

⁷ A lelőhely anyagmintáinak (koporsó, faszerkezetek) természettudományos vizsgálatára mindeddig nem került sor.

3. A FAÉPÍTMÉNYEK ÉS A SÍROK JELLEMZŐI

A faszerkezetek keretet alkotó lenyomatai a 9. sírban szakaszosan, a 35., a 37. és a 48. sírokból összefüggően maradtak fenn évszázadokon át a talajban. A többségükénél (9., 35., 37. sír) a csontvázak szintje alatt jelentkeztek a bontás végső fázisában, ezzel szemben a 48. sírban a fakeret keleti hosszanti oldala már a koporsófolt jelentkezési szintjén észlelhető volt.⁸

A sírokból mért lenyomatok alapján a fakeretek különböző méretűek, a legnagyobb a 48. sírban fordult elő (SNR 737: 290×142 cm), majd ezt követte a 37. sírban (SNR 616: 265×105 cm) és a 35. sírban (SNR 631: 260×110 cm) lévő. Mindegyik téglalap alakú faszerkezetre jellemző, hogy a hosszanti és a rövidebb oldalai merőlegesek voltak egymásra, így keretet formáztak. A 35. sírban az oldalak végei átlagosan 10–20 cm-rel, míg a 48. sírban 9–20 cm-rel nyúltak túl egymáson. A 37. sírban csak az északi, rövidebb oldal nyúlt túl 4–7 cm-rel a hosszanti oldalakon, míg a 9. sírban nem lehetett megfigyelni az oldalak kapcsolódását. A hosszanti lenyomatok általában szélesebbeknek bizonyultak a rövidebbeknél, és kétféleképpen záródtak: lekerekítve (35., 37. sír)⁹ és szögletesen (48. sír). Sajátos a 35. sír, ahol a koporsó alatt, a faszerkezet által határolt területen helyenként 4,5 cm széles szürke agyagos sávot lehetett észlelni, amely a koporsó alatti keresztléc lenyomatának tulajdonítható [10. tábla 5–7].

Két sírban (35. és 37. sír) a fakeretek lenyomatainak oldalait jelző sekély árkokat metszetre bontották. A 35. sír fakeretének minden oldala trapéz átmetszetű, a sír aljától 5–8 cm mélyen nyomódott az aljába [8–9. tábla]. A 37. sírban csak a nyugati és a déli oldalak átmetszete trapéz alakú, míg az északi és a keleti félköríves aljúak, továbbá az északiak függőleges falúak. A fakeret általában 4 cm mélyen nyomódott be a sír aljába, de északon és keleten 1–2 cm-rel mélyebben hagyott nyomot [13. tábla]. A faelemek lenyomatának trapéz alakú átmetszetéből arra következtethetünk, hogy felhasználásuk előtt megmunkálták őket, és feltételezhetően két különböző technikával rögzíthették egymáshoz. A 48. sír fakerete csapolással készülhetett, erre utal a faelemek szögletes kapcsolódása és a fém alkatrészek (kapocs, vaspánt, szög) hiánya. A 35. és a 37. sírokból a faelemek ívesen kapcsolódtak össze, csapolás nyoma nem látszódtott, így elképzelhető, hogy valamilyen erős szerves anyaggal (esetleg kötéllel?) rögzíthették az elemeket egymáshoz, mivel fém alkatrészek itt sem voltak.

A sírok bontása során az egykori faelemek különböző elszíneződésű nyomokat hagytak a sárga altalajon, a betöltésük minősége más és más volt. Két esetben (35., 48. sír) a hosszanti és rövidebb oldalak betöltése egységes. A 35. sírban kevert, sárga agyagfoltos fekete humusz, a 48. sírban kemény, szürke agyagos volt, narancssárga határsávval. Ezzel ellentétben a 37. sírban a fakeret lenyomatának hosszanti és rövidebb oldalainál a betöltés eltérő volt. A nyugati oldalon kevert, sárga agyagfoltos fekete humusz, keleten kötött, szürke agyag, az északi és déli oldalon narancssárga szélű, karamellsárga agyagos volt a talaj. Feltételezhetően a fekete/szürkés betöltés lebomlott famaradványként értelmezhető. Ezt erősíti az a tény, hogy a 48. sír keleti oldalán É–D-i irányú farostlenyomatokat lehetett megfigyelni. A legújabb természettudományos vizsgálatok alapján a fehéres vagy sárgásszürkés anyaglerakódások a fa helyére beépülő, a talajban vízzel mozgó és kiváló mészként azonosíthatók (CaCO₃).¹⁰ A 37. és a 48. sírokból jól észlelhető, hogy a betöltések széle a sírok alja felé keményre tömörödött, hasonlóan a karólyukak bontásakor tapasztaltakhoz. Meglátásunk szerint, ennek oka a faszerkezet és a koporsó együttes súlyára vezethető vissza.

A faszerkezeteket tartalmazó sírok mindegyikébe *adultus* korú egyént temettek el. A 9., a 35. és a 48. sírokból nő, a 37. sírban férfi nyugodott. A 35., a 37. és a 48. sírokból az elhunytakat vaskapocs nélküli koporsóban helyezték a faszerkezetekre. A 9. sírban viszont nem lehetett kimutatni a koporsó egykori meglétét. Két sír (9., 35. sír) kerítőárok-kal rendelkezett, és nagy valószínűséggel a másik két sír (37., 48. sír) esetében is számolhatunk ilyen struktúrával. Feltételezésünket a sírgödörök rendhagyó méreteire, az elhelyezkedésükre és leginkább a körülöttük levő sírmentes övezetre alapozhatjuk.

A sírok közös jellemvonása, hogy mindegyik erőteljesen rablott volt. A megmaradt leletanyag szegényes, ennek ellenére akadt közöttük kivételes lelet is. A 9. sírből előkerült bronzszegecsek egy faládika részét képezték. A 48. sírban az elhunyt lábához kivételesen két edényt helyeztek, melynek egyik tagja egy bikónikus hastörésű korsó, a másik egy kiöntőcsöves edény volt. A kiöntőcsöves korsó a késő szarmata korra keltezhető, a Kárpát-medencében a 4. század végén – 5. század első felében terjedt el [16. tábla 4].¹¹ Jelenléte tehát fontos kronológiai értékkel bír.

⁸ A feltárás során három esetben lehetett (35., 37. és 48. sír) dokumentálni a lenyomatokat. A feldolgozás során sikerült még egy faszerkezet lenyomatát azonosítani (9. sír) a sírrajz és a fotók alapján. A 9. sírban igen halványan és szakaszosan jelentkezett a faszerkezetre utaló földszív, ezért ennek méreteivel továbbiakban részletesen nem foglalkozunk.

⁹ A 37. sírban a lekerekítést csak az északi, rövidebb oldalon lehetett megfigyelni.

¹⁰ SCHILLING–BENDŐ–VACZI 2015, 229. Csanádpalotán a síron belüli faszerkezet lenyomatának betöltéséből mintát vettek, de ezek vizsgálata eddig nem történt meg.

¹¹ VADAY 1994, 106; FÜLE 1995, 56–57, 1. ábra, I. tábla 1–2.

4. A FAÉPÍTMÉNYEK ÉRTELMEZÉSE ÉS PÁRHUZAMAI

A temető faszerkezeteinek értelmezése során több lehetőség is felmerült. A 9., a 35. és a 37. sírban a fakeretek lenyomatai – mint azt már korábban említettük – a csontvázak szintje alatt jelentkeztek. Arra vonatkozóan, hogy ettől magasabbak lettek volna, semmilyen nyom nem utalt, ezért a jelenség (SNR 631, SNR 616) meghatározása kapcsán felvetődött, hogy esetleg az elhunytak szállítására szolgáló eszközök, halotti hordágyak vagy kerevetek lenyomatai lehettek.¹² Funkciójukra a néprajzi anyagban jól ismert ún. Szent Mihály lova vagy más néven saroglya utalhat. Valószínűleg az elhunytat a településen/temetőben ravatalozhatták fel, majd a saroglyára helyezve a sírhoz szállították, a rajta fekvő halottal együtt sírba helyezték, és elhantolták. A 35. sír hordágya egyszerű felépítésű lehetett, és praktikusán úgy alakíthatták ki, hogy az elhunyttal együtt könnyedén megfogható, felemelhető és szállítható legyen. Ezért a kézfogásnyira túlnyúló hosszanti és rövidebb oldalai fogantyúkat képezhettek, azaz hordozó rudakként funkcionálhattak.¹³ A megfigyelték alapján a két hosszanti oldalt keresztlécek foghatták közre, amelyek képesek voltak megtartani a koporsót. A saroglya értelmezését erősíti meg az a megfigyelés, hogy a koporsó északi vége rajta feküdt a fakeret északi rövidebb oldalán, illetve egy szakaszon a koporsó lenyomata alatt látszódtott a saroglya folytatása [9. tábla 4–5]. Formailag a 35. sír faszerkezetének legközelebbi párhuzamait éppen az általunk vizsgált lelőhelynek az államhatáron túli oldalán, a 2011-ben feltárt Nădlac–Pecica Sit 1. lh. G2. sírjában (Románia) [17. tábla 2],¹⁴ valamint a lelőhelytől távol Pócspetri 5. sírjában találjuk. [17. tábla 3].¹⁵

A csanádpalotai 37. sírba helyezett faszerkezet (SNR 616) az előbbi 35. sírtól formailag eltérő, mivel csak az északi rövidebb oldala nyúlt túl 4–7 cm-rel a hosszanti oldalakon. A sírban több karólyukszerű kerek bemélyedés került elő. Ezek megítélése problémás, hiszen a sír alján több állatjártást is kibontottak. Ennek ellenére nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy két „karólyukszerű mélyedés” szabályosan, a fakeret északi, rövidebb oldalának két végén helyezkedett el [13. tábla 1, 3]. A jelenség értelmezése kapcsán nem zárható ki, hogy ez a két „karólyuk” a fakeret egykori lábainak a lenyomata lehetett. Ezt erősítheti meg Budapest, XVII. Rákosszabcsaba, Péceli úti temető 249. sírja,¹⁶ valamint Szödliget–Csörög temető egy sírja,¹⁷ ahol szintén kerek elszíneződéseket lehetett a sírgödör sarkai-ban megfigyelni. Ezeket az ásatók saroglya lábainak lenyomataként értelmezték.¹⁸ Szeged–Tápe temető 31. sírjában hasonlóan két karólyukszerű bemélyedést dokumentáltak a sírgödör déli végénél, az egyik 7 cm, a másik 11 cm átmérőjű, 2–3 cm mély, kúpos alakú.¹⁹

A közelmúltban feltárt szarmata temetőkben ismertek még hasonló faszerkezetek lenyomatai: Pócspetri 7. sír [17. tábla 4],²⁰ Giarmata 10. lh. 13. sír (Románia),²¹ Nădlac–Pecica 1. lh. 1., 2. sírok [17. tábla 1],²² Abony 39. lh. 28., 29. és 40. sírok.²³

Összevetve a felsorolt analógiákat a csanádpalotai sírokkal, megállapítható, hogy egy kivétellel (Giarmata 10. lh. 13. sír)²⁴ mindegyiknek 5 m² vagy annál nagyobb alapterületű sírgödöröt ástak, és a bennük feltárt faszerkezetek alapterülete 2,2–3,6 m² között váltakozott [18. tábla]. Az alapterületek összehasonlításából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a sírgödöröket a faszerkezet méretéhez igazodva alakították ki. A faszerkezetet tartalmazó sírok közül a legtöbb elhunyt antropológiailag meghatározott. Figyelembe véve az eredményeket, nőket és férfiakat egyaránt temettek halotti hordágyon/kereveten, főként *adultus* korosztályt, de akadt egy fiatalabb *juvenis* korú elhunyt is (Nădlac–Pecica 1 lh. 2. sír).²⁵ A csanádpalotai 35. és 37. sírok mellett Pócspetri 5. sírjában sikerült kimutatni a koporsó jelenlétét. Mindhárom sírba vasalkatrész nélküli rönkfa/deszakoporsót helyeztek. A többi sírnál koporsó vagy arra utaló jel nem mutatkozott, így elképzelhető, hogy a halottat koporsó nélkül, csak saroglyán/kereveten temették el, mint ahogy például Giarmata 10. lh. 13. sír esetében megfigyelték és rekonstruálták.²⁶ A felsorolt sírok közös vonása, hogy

¹² Ezzel ellentétben Tomka Péter előnyben részesíti a faszerkezetek fakamraként való értelmezését, szíves szóbeli közlését ezúton is köszönjük!

¹³ Hasonló jelenségről számolt be Köhegyi Mihály a Madaras–Halmok előzetes tanulmányaiban. Bővebben lásd KÖHEGYI 1971, 213.

¹⁴ BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 160–161, PL. IV.

¹⁵ HULLÁM 2012, 361, 381, 4. tábla 5.

¹⁶ A 249. rablott sírban *adultus/juvenis* 25 év körüli nő feküdt. A sírgödör 235 cm hosszú és 80 cm széles volt, melynek déli oldalán 50 cm széles fakoporsó/saroglya félköríves sarkait lehetett megfigyelni (NAGY 2018, 43, 166, 86. tábla).

¹⁷ Kulcsár Valéria közölte 1994–1995-ös ásatása (KULCSÁR 1998, 27).

¹⁸ NAGY 2018, 43; KULCSÁR 1998, 27.

¹⁹ VÖRÖS 1996, 118.

²⁰ HULLÁM 2012, 361, 381–382, 4. tábla 5, 5. tábla 7.

²¹ GRUMEZA 2012, 102, 110, Pl. 7; BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 163. A giarmatai sír a 2012-es publikációban 13. sírként szerepel (GRUMEZA 2012), míg a 2014-es cikkben 6. sírként (BĂRCĂ–GRUMEZA 2014). Az ásatási fotók alapján a 13. sírszámmra hivatkozunk.

²² BĂRCĂ–COCIȘ 2013, 32, Fig. 2–3; BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 160–161.

²³ GULYÁS 2011, 141, 191, 9. tábla.

²⁴ GRUMEZA 2012, 102; BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 163.

²⁵ BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 161.

²⁶ BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 160–161, 185, Pl. VIII/2.

mindegyik erőteljesen rablott volt, és a többségük körárokka rendelkezett. A lelőhelyeket térképre vetítve ezek nagy szóródást mutatnak [19. tábla].

A temető legnagyobb, 290×142 cm-es, azaz 4,1 m² alapterületű faszerkezete (SNR 737) a 48. temetkezés, szintén nagyméretű (313×170 cm-es, azaz 5,3 m²-es) sírgödörben található [14–15. tábla]. A faszerkezet lenyomata, a várt ellenére, a koporsófolt jelentkezési szintjén – a humuszosági szinttől 70 cm mélyen, a sír aljától 26 cm magasságban – már észlelhető volt 8–12 cm széles sávban, de csak a fakeret keleti hosszanti oldalán, a sírrablás által érintetlenül hagyott részen [15. tábla 1–2].²⁷ Ez egy igen fontos adat számunkra, mivel a jelenség értelmezése kapcsán felmerülhet egy fakamra megoldás, de elképzelhető az is, hogy a saroglyának oldalfala volt. Az elhunytat koporsóban, fakamrába vagy saroglyára helyezve temették el. A 48. sír fakeretével formailag teljesen megegyező faszerkezetek kerültek elő Madaras–Halmok 256.²⁸ és 658. sírjában [20. tábla].²⁹ Mindkettő vasalkatrész nélküli, csapolással összeerősített, igen nagyméretű volt. A 256. sírban 300×100 cm, a 658. sírban 290×120 cm nagyságú a fakeret, az általuk határolt területen pedig rönkfa koporsóra utaló S alakú kapcsok kerültek elő.³⁰ A 256. sírban a fakeret a sírgödör ÉNy-i sarkán 139 cm hosszán jelentkezett, és 11–16 cm magasságig lehetett nyomon követni,³¹ míg a 658. sírban a fakeret körvonalát a sír alján lehetett csak megfigyelni.³² A temetőt bemutató publikációkban Kőhegyi Mihály mindkét faszerkezet lenyomatát koporsó szállítására szolgáló eszköznek vélte,³³ amit a monografikus feldolgozásban Vörös Gabriella elutasított. Logikus és célszerű meglátása szerint a faszerkezet nagy mérete, továbbá a ráhelyezett rönkfa koporsóval együtt keletkezett óriási tömeg csak nehezítené annak szállítását. Alternatívaként a jelenséget egy csapolással összeillesztett gerendákból álló kamraként rekonstruálta [20. tábla 3].³⁴ Hasonló gerendakamrákat közölt Gallina Zsolt Kiskunfélegyháza–Kővágóór 207. és 485. sírjából.³⁵ A fakamrák mérete a 207. sírban 242×87 cm, a 485. sírban pedig 230–235×130 cm volt. Mindkettőbe rönkfa koporsót helyeztek, melyek meglétét az S alakú kapcsok egyértelműen bizonyították.³⁶ A szakirodalomban sírkamrának megnevezett faszerkezetek különböző méretűek. Vörös Gabriella meglátása szerint a kisméretű kamrák összeállításához nem használtak vasalkatrészeket, míg a hatalmas sírkamrák elkészítésénél nélkülözhetetlenek voltak.³⁷ Ezt támasztja alá Hild Viktor 19. században feltárt jázsalsószentgyörgy–borsa-halmi sírja. A halomban a Kárpát-medencei szarmata Barbaricum eddig ismert legnagyobb sírkamráját tárta fel, egy 680×340 cm nagyságú, vasalkatrészekkel megerősített, gerendákból összerótt faszerkezetet.³⁸ Vaskútról szintén faszerkezet nyomairól (sírkamra?) és annak tartozékairól, vasalkatrészekről van tudomásunk.³⁹ Ugyanakkor feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a jázsalsószentgyörgyi ásatás az 1860-as években zajlott kezdetleges módszerekkel és pontatlan megfigyelésekkel. Következtetésképpen pontos síradatokkal nem rendelkezünk.⁴⁰ Az 1950-es években Tiszalök–Rázompusztán⁴¹ és legújabban Szolnok–Szűcs-tanya lelőhelyen⁴² tártak fel olyan faszerkezetek lenyomatait és famaradványokat, amelyeket sírkamraként határoztak meg. Szolnok–Szűcs tanya O41/S46. sírjában egy 304–308×160 cm nagyságú fakamra elszíneződése került elő, melyben egy vasalkatrész nélküli rönkkoporsóban elhelyezett elhunyt feküdt. Schilling Lászlónak, Bendő Zsoltnak és Váczi Tamásnak köszönhetően a famaradványok természettudományos vizsgálatáról jelent meg publikáció. Ezekből kiderült, hogy a faelemeket hasítással alakították ki. Rekonstruálni tudták az ácsolt deszkakamra szerkezetét és építési fázisait is.⁴³

Összevetve a bemutatott eseteket a csanádpalotai 48. sír feltételezhető fakamrája beleillik a bemutatott példák sorába. A mérete alapján a kisméretű fakamrák közé sorolható, melyek összeállításához nem használtak fém alkatrészeket, azt csapolással állították össze. Erre utalhat még, hogy a kamra sarkainál a szerkezet 1–3 cm mélyen lenyomatot hagyott az agyagos altalajban. Meg kell jegyeznünk, hogy a 48. sír faszerkezetének a lenyomata önmagában

²⁷ A sírrablók ráastak a sírgödör nyugati oldalára, ezen az oldalon a fakeret lenyomatát a sírfolton nem, csak a sírgödör alján lehetett megfigyelni.

²⁸ KŐHEGYI 1971, 213–214, 5. kép; KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 90.

²⁹ KŐHEGYI–VÖRÖS 2001, 144.

³⁰ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 260–261.

³¹ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 90.

³² KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 172.

³³ KŐHEGYI 1971, 213–214, 5. kép; KŐHEGYI–VÖRÖS 2001, 144.

³⁴ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 260, 254. kép

³⁵ GALLINA 1999, 20–21, 10. ábra, 13–14. ábra

³⁶ Az S alakú kapcsok elhelyezkedését tekintve ellentmondás van a sírrajz és a leírás között (HULLÁM 2012, 262, 55. jegyzet)

³⁷ VÖRÖS 2002, 165.

³⁸ HILD 1901, 127–128.

³⁹ PÁRDUZ 1950, 207–208; KŐHEGYI–VÖRÖS 1999, 219, 228; VÖRÖS 2002, 160–161.

⁴⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP–BORNHEIM 2006, 98–99.

⁴¹ Méri István a nagy részt bolygatott sírban egy 175 cm széles, 255–275 cm hosszú faépitményt említ, amelyben nagy tömegű elszínezedett famaradványt bontott ki (MÉRI 2000, 114–115). A jelenséget fakamraként értelmezte, ugyanakkor a sír kapcsán Kulcsár Valéria, Istvánovits Eszter és Claus von Carnap-Bornheim felhívták a figyelmet arra, hogy a sír mérete és a nagymennyiségű faszén nem elég bizonyíték a kamra meglétére (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–VON CARNAP–BORNHEIM 2006, 98).

⁴² SCHILLING–BENDŐ–VÁCI 2015, 230–231.

⁴³ SCHILLING–BENDŐ–VÁCI 2015, 229–231.

nem bizonyítja az egész felépítményt, csak az alsó részét és a keleti oldalfalát. A kamráknak teteje is van, melyet csak szerencsés esetekben lehet észlelni az ásatáson, ezért a 48. sír esetében elképzelhető a fakamra, de egyértelműen nem bizonyítható. Mindazonáltal nem zárható ki az sem, hogy oldalfallal rendelkező saroglya lehetett.

5. SÍRON BELÜLI FASZERKEZETEK ANALÓGIÁI

Az alábbi fejezetben néhány példán keresztül mutatjuk be a szokás előzményeit és továbbélését. A síron belüli faszerkezetek alkalmazása bevett gyakorlat volt a pusztai népeknél, az eurázsiai steppeövezetben.⁴⁴ A különböző faszerkezetek sírba tételének szokása a szarmaták keleti szállásterületein kimutatható egészen a korai, sauiromata időszaktól kezdve. Nagyméretű, fából épült sírkamrák ismertek például Novaja Belogorkából, a 2. kurgánból (Oroszország),⁴⁵ és tarabutaki 3. kurgánból (Oroszország),⁴⁶ valamint Pjatimary 1. és 4. kurgánból (Oroszország).⁴⁷ A fa használata kimutatható a Kr. e. 4. századi és a 3–2. századi Ural- és Volga-vidéki sírokban is, illetve a kora, közép és késő szarmata periódusban a Prut- és Volga-vidéki temetkezésekben egyaránt.⁴⁸ A szarmaták a fát alkalmazták a sírgödör lefedésére, a katakombák, sírfülkék bejáratának lezárására, továbbá koporsókat, szarkofágokat készítettek belőle, és időnként a sírgödör falát is burkolták faanyaggal.⁴⁹ Leggyakrabban a sírok alját különféle szerves anyaggal, fűvel, náddal, szalmával, gallyakkal vagy fakéreggel borították be, amely „az elhunyt ágyát” képezte.⁵⁰ A prohorovkai kultúrában lécből vagy fakéregből összerótt halotti ágyakat használtak, sőt érdekességként említendő, hogy néhány esetben az elhunytat a sírhoz paziriki típusú kocsikkal szállították, melyet szétszedtek, és a kocsi alapját temették el a halottal.⁵¹ A délorosz steppén élő szarmatáknál a koporsós és egyéb faszerkezetes sírok a szarmata társadalom magas státuszú egyéneihez tartoztak, általában gazdag mellékleteket találnak bennük, már ha az idők folyamán nem rabolták ki őket.⁵²

A halotti ágyak használata fellelhető az antik görög és római temetkezési szokásokban is. A görög vázaképeken feltűnnek a temetkezés, a ravatalozás jelenetei, amelyeken megjelenik a halotti ágy ábrázolása.⁵³ Erre szép példa egy Kr. e. 750–740-re datálható athéni geometrikus díszítésű vegyítőedény, amely egy halotti ágyra fektetett elhunyt siratását ábrázolja [22. tábla 1].⁵⁴ Egy másik példa egy Kr. u. 5. századra keltezhető görög vázakép, ahol az elhunyt halotti ágyon való ravatalozását jelenítették meg [22. tábla 2].⁵⁵ A latin auktorok munkáiban a halotti ágy mint fogalom *rostra*, *feretrum*, *sandapila* vagy *vespae* kifejezésként van jelen, amelyet a gazdagok és a szegények temetkezésénél egyaránt használtak.⁵⁶ Például Marcus Valerius Martialis, a Kr. u. 1. században élt római költő *A gallus balesete* című epigrammájában említést tesz e temetkezési szokásról:

„Ut quocumque velint, corpus inane ferant.
Permutatur onus, stipataque tollitur alte
Grandis in angusta sarcina sandapila.”⁵⁷

A halotti ágy megjelenik különböző képi ábrázolásokban. Erre példa a Kr. e. 1. századra datálható *Amiternum* relief, amely egy római arisztokrata temetkezését jeleníti meg. Az elhunytat egy hordágyon (*feretrum*) nyolc ember vállra emelve viszi zenei kíséret mellett [22. tábla 3].⁵⁸

A fakonstrukciók sírba tételének szokása megtalálható a Közép-Ázsia területén feltárt kurgános temetőkben is. Párducz Mihály a vaskúti halmok értelmezése kapcsán példaként említette a Talasz folyó völgyéből a Kr. u. 1. század

⁴⁴ KISS 2009, 124; LEZSÁK 2009, 147.

⁴⁵ SZMIRNOV 1964, Ris. 8.

⁴⁶ SZMIRNOV 1964, Ris. 17.

⁴⁷ SZMIRNOV 1964, Ris. 25, risz. 29.

⁴⁸ SZMIRNOV 1964, 85; KULCSÁR 1998, 28; BÄRCÄ–GRUMEZA 2014, 158; BÄRCÄ 2006, 47–50.

⁴⁹ SZMIRNOV 1964, 85; BÄRCÄ 2006, 47–48; BÄRCÄ–SYMONEENKO 2009, 404.

⁵⁰ BÄRCÄ–GRUMEZA 2014, 158.

⁵¹ KULCSÁR 1998, 28.

⁵² GRUMEZA 2012, 97; BÄRCÄ–GRUMEZA 2014, 158.

⁵³ KUZSINSZKY 1984.

⁵⁴ NÉMETH et al. 2006, 58, 11. kép

⁵⁵ CHROŚCICKI 1974, 15, 1. ábra.

⁵⁶ GRUMEZA 2012, 167.

⁵⁷ MARTIALIS VIII. LXXV. Vö. LEMAIRE 1825, 362–363.

„Négy rabszolga közeleg, hitvány holttestet emelve,
amilyen ezrével hamvad a máglya tűzén.

Hozzájuk fordulva könyörög a kis ember [Gallus]: a holt helyett

Helyezzék inkább ravatalra urát.” (MARTIALIS VIII. 75. Ford. CSENERGY 1942, 284)

⁵⁸ GRUMEZA 2012, 167.

közepétől használt kenkoli hun (?) katakombákat [22. tábla 4–5]⁵⁹ és az Alsó-Volga-vidékéről Usatovo falu mellett feltárt G 5. kurgán sírjait (Ukrajna) [22. tábla 6].⁶⁰ Az Alsó-Don-vidéken az 5–7. századi nomád sírokból is jelen van a hasonló halotti ágyak/saroglyák használata.⁶¹ Például a sivašovkai 3. kurgán 2. sírjában (Ukrajna) az elhunytat hét keresztléccel összekötött halotti faágyra fektették.⁶²

A Kárpát-medencében, a szarmatákat követően, a germán temetőkből mutathatók ki olyan sírok, ahol az akna négy sarkába mélyedő cölöpös faépítmények lenyomatai őrződtek meg.⁶³ Többek között erre példa Kajdacs, Szentendre, Maria Ponsee (Ausztria), Mosonszentjános I–II és Jutas langobard temetők egyes sírjai.⁶⁴ A szakirodalom alapján ezek a „halotti házak” vagy kamrasírok egy sajátos temetkezési formát képviselnek, amely a felszínre épített hosszú cölöpszerkezetes germán faházak túlvilági változatainak feleltethetők meg.⁶⁵

A Kárpát-medencében az avarok temetkezési szokásaiban szintén feltűnik a halotti ágy/kerevet/saroglya alkalmazása, amely a szokás töretlen alkalmazását jelenti a germán időszak után.⁶⁶ A sírok alján, az akna sarkainál gyakran különböző elszíneződések, oszlophelyek, a csontváz szintje alatt pedig keresztben fekvő lenyomatok lelhetők fel.⁶⁷ E lenyomatokat Tomka Péter a táp–bordapusztai⁶⁸ és Wicker Erika a csőlyospálosi⁶⁹ temetők alapján egy lábbal ellátott koporsóhoz vagy annak használt ácsolt ládához kötötték. A jelenségben a néprajzi anyagból ismert szökrönyt vélték felfedezni.⁷⁰ Ettől eltérő véleményt fogalmazott meg H. Tóth Elvira, aki a kunszállás–fűlőpjakabi, a kunadacs–turupuli-tanyai és a hetényegyháza–Mária úti avar kori temetőkből átlagosan 170–210 cm hosszú, 65–90 cm széles, lécekből összeácsolt, lábakon álló fakeretek lenyomatait dokumentálta. A jelenséget elsőként értelmezte halotti ágyként.⁷¹ Egy ácsolt, lábakon álló, bőrrel bevont halotti kerevetet rekonstruált,⁷² melyre a halottat deszkakoporsóban helyezték, vagy fenékrész nélküli ládaszerű koporsófedéllel fedték le. H. Tóth Elvira és Horváth Attila a kunbábonyi fejedelmi sír kapcsán felvetették, hogy az elhunytat aranyozott ezüstlemezekkel díszített faszerkezeten helyezték végső nyugalomra. Meglátásuk szerint az elhunytak ez az életében használt ágya lehetett, amelyet a temetés céljából hordozó rudakkal láttak el, és háztető formájú koporsófedéllel fedtek le.⁷³ A kunbábonyi sírt a szerzők a néprajzi anyagban jól ismert Szent Mihály lovaként rekonstruálták, és összegyűjtötték a keleti párhuzamait.⁷⁴ Például az aranyozott ezüstlemezek legjobb analógiája a Mala Pereščepina leletegyüttesben (Ukrajna) található, amely egy saroglyára helyezett koporsó díszítőelemeit képezte.⁷⁵ Mindemellett az elmúlt években több hiteles megfigyelés történt. Ezek sorába illeszkedik Kiskundorozsma–Daruhalom-dűlő II.,⁷⁶ Kiskundorozsma–Kettőshatár I., II.,⁷⁷ Bački Sokolac, Moravicki put (Szerbia)⁷⁸ és Lukácsháza–Hegyalja-dűlő⁷⁹ avar kori temetők, ahonnan a csontvázak szintje alatt, keresztben fekvő deszkákból összerótt halotti hordágyak vagy kerevetek lenyomatai kerültek elő.

A halotti hordágyak használatára, a régészeti korokon túl, igen sok analógiát találunk a 18. századi magyar néprajzi gyűjtésekben is. Ezzel kapcsolatban az ún. Szent Mihály lova megfogalmazás terjedt el, amely a koporsó szállítására használt eszköz, másneven halottszállító saroglya. A fából készült, négy lábbal ellátott állvány, hosszanti irányba kinyúló rudakkal készült, változatos kivitelben [23. tábla 2–3].⁸⁰ Maga a Szent Mihály lova kifejezés használata a kora középkorig vezethető vissza. A középkor óta Szent Mihályt a temetők és a temetés védőszentjeként tisztelték, de mint a fenti példák is bizonyítják, maga az eszköz használata jóval korábbi.⁸¹ A Szent Mihály lova a temetkezési szokás részét képezte, bizonyos nyomai a középkori temetőkből is fellelhetők, például Décsen a templom körüli

⁵⁹ BERNSTAM 1940, 29–30, Obr. XX, Obr. XXII.

⁶⁰ PÁRDUZ 1959, 102; 20. ábra 2.

⁶¹ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 83.

⁶² STRAUB 1998, 327; BARTHA 1998, 72.

⁶³ SAMU 2015, 153.

⁶⁴ BONA 1993, 114, 122–123; PETERS et al. 2014, 342–343, Abb. 4.

⁶⁵ QUAST 2010, 97.

⁶⁶ BALOGH 2016, 45.

⁶⁷ BALOGH 2013, 122.

⁶⁸ TOMKA 1979, 29.

⁶⁹ WICKER 1990, 34, 36.

⁷⁰ K. CSILLÉRY 1951, 267–268; LEZSÁK 2009, 147.

⁷¹ H. TÓTH 1981, 157–183; H. TÓTH 1982, 165–306; H. TÓTH 2001, 7.

⁷² H. TÓTH 1981, 171.

⁷³ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 85.

⁷⁴ Lásd bővebben H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 83–85.

⁷⁵ H. TÓTH–HORVÁTH 1992, 85; BALOGH 2016, 56.

⁷⁶ MÉSZÁROS et al. 2005, 147.

⁷⁷ MÉSZÁROS et al. 2005, 150–151.

⁷⁸ BALOGH 2013, 128.

⁷⁹ KISS 2009, 123–132.

⁸⁰ GRÁFIK 1990, 349–350.

⁸¹ KÓSA 1981, 667.

temetőben.⁸² Vas és Zala megye 18. századi néprajzi anyagából többféle Szent Mihály lova ismert, amelyek használatát a gyászokcsik szorították ki.⁸³ Vas megye kisebb falvaiban napjainkban is használatos, funkciója megmaradt, annyi különbséggel, hogy azt nem helyezik az elhunytal együtt a földbe.⁸⁴ Érdekességként megemlítendő, hogy a Volga–Káma-vidéki török népeknél (kipcsakoknál, kazányi tatároknál) halottszállító saroglya/fakeret napjainkig használt megfelelője a *tabut*, halotti nyoszolya, amelyet a temetési szertartás végeztével nem a földbe, hanem a földfelszínére helyezik, sírjelként használják [23. tábla 4–5].⁸⁵

6. ÖSSZEGZÉS

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Csanádpalota–Országhatár M43 56. lelőhelyen feltárt késő szarmata korra keltezhető temető négy sírja (9., 35., 37., 48. sír) értékes adatokat szolgáltat a szarmaták temetkezési szokásainak vizsgálatához. Bár a négy sír erőteljesen rablott volt, a temetkezési szokások az elhunytak kiemelkedő, rangos tagja-ira utalnak. Ennek egyik eleme a sírok aljában megőrződött lenyomatok, amelyek a síron belüli faépítmények meglétét támasztják alá. A faszerkezetek a temető legnagyobb, 5 m²-t meghaladó alapterületű sírjaiban maradtak fenn. A lenyomatok elemzése alapján igyekeztünk a faszerkezetek szerkezetét és funkcióját is meghatározni. A 35. és a 37. sírokban feltételezhetően az elhunytak szállítására szolgáló eszközök, halotti hordágyak maradványai lehettek, míg a legnagyobb fakeret esetében (48. sír) felmerült egy ácsolt fakamra vagy oldalfallal rendelkező saroglya lehetősége. Az itt bemutatott faszerkezetek (halotti ágyak, fakamrák, saroglyák) nem egyedülálló jelenségek a szarmata kultúrkörben, ezekre számos hazai analógiát találni. A szokás kortalanságát jelzi, hogy nemcsak az antik görög és római temetkezési rítusban lelhetők fel a nyomai, hanem változatos formában a steppei népeknél, a germán, majd az avar kultúrkörben és a középkori temetkezésekben is megtalálhatók. A saroglyák használata gyakorlatilag napjainkig követhető.

Irodalom

- BALOGH 2013 = Balogh Cs.: *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái. I. kötet.* Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2013.
- BALOGH 2016 = Balogh Cs.: „Aranypillangók” – Adatok az avar kori halotti szemfedők és koporsók díszítéséhez. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Szerk.: Csész T. – Takács M. Győr 2016, 45–70.
- BÂRCĂ 2006 = Bârcă, V.: *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II P. Chr.).* [Biblioteca Ephemeris Napocensis 5.] Cluj-Napoca 2006.
- BÂRCĂ–COCIȘ 2013 = Bârcă, V. – Cociș, S.: Sarmatian Graves Surrounded by Flat Circular Ditch Discovered at Nădlac (Arad County, Romania). *EphNap* 23 (2013), 31–49.
- BÂRCĂ–GRUMEZA 2014 = Bârcă, V. – Grumeza, L.: Sarmatian Burials in Coffins and Funerary Timber Features Recently Discovered in the Western Plain of Romania. *EphNap* 24 (2014), 157–194.
- BÂRCĂ–SYMONENKO 2009 = Bârcă, V. – Symonenko, O.: *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic.* [Centrul de Studii Militare Romane 3.] Cluj-Napoca 2009.
- BARTHA 1998 = Bartha J.: *Keleti tanulmányok.* [Keleti örökségünk 5.] Karcag 1998.
- BERNSHTAM 1940 = Бернштам, А. Н.: *Кенольский могильник.* Ленинград 1940.
- BÓNA 1993 = Bóna I.: A langobardok története és régészeti emlékei. Langobard temetkezés. In: *Hunok–gepidák–langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak.* Összeállította: Bóna I. [MÖK 6.] Szeged 1993, 102–125.
- CHROŚCICKI 1974 = Chrościcki, J. A.: *Pompa funebris: z dziejów kultury staropolskiej.* Warszawa 1974.
- K. CSILLÉRY 1951 = K. Csilléry K.: *Az ácsolt láda.* [MTAK II. 3. Muzeológiai Sorozat, 1/2. Néprajz] Szerk.: Ortutay Gy. Budapest 1951, 231–284.
- FÜLE 1995 = Füle P.: Adatok a későszarmata-hunkori kerámia kérdéséhez. *SMK* 11 (1995), 55–68.

⁸² SZATMÁRI 2005, 117.

⁸³ GRÁFIK 1990, 360; KÓSA 1981, 667.

⁸⁴ GRÁFIK 1990, 360.

⁸⁵ BARTHA 1998, 73–75.

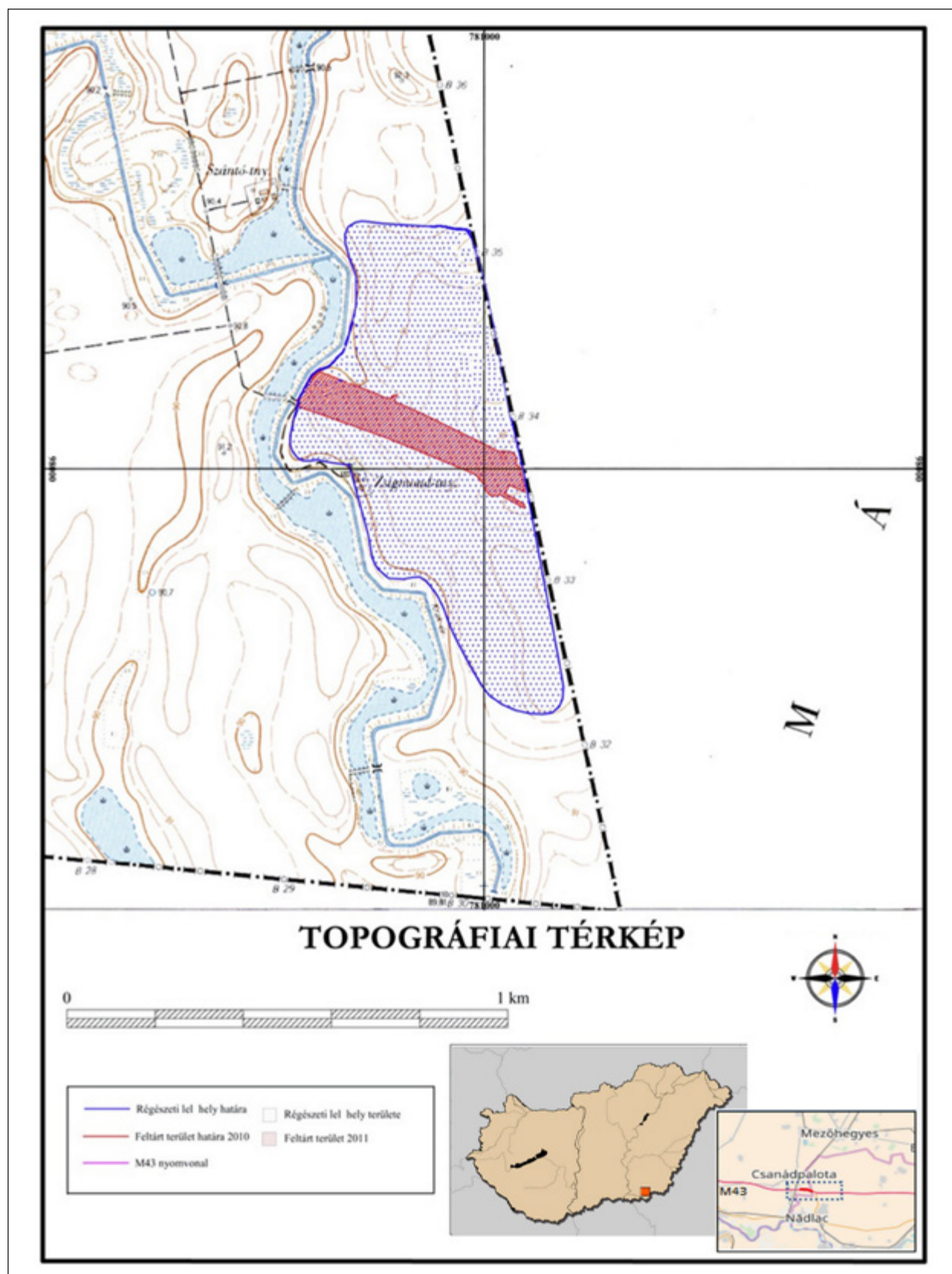
- GALLINA 1999 = Gallina Zs.: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza–Kövágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírrablások kérdéséhez. In: *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai (Veszprém, 1997. november 28–30.)*. Szerk.: S. Perémi Á. Veszprém 1999, 7–27.
- GRÁFIK 1990 = Gráfik I.: A test utolsó útja. Adatok a Szent Mihály lova Vas megyei elterjedéséhez. *Vasi Szemle – Dunántúli Szemle* 44/3 (1990), 348–374.
- GRUMEZA 2012 = Grumeza, L.: Sicrie și amenajări funerare din lemn atestate la sarmații de pe teritoriul Banatului. *AnB* 20 (2012), 97–113.
- GULYÁS 2011 = Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *StudCom* 31 (2011), 125–253.
- HILD 1901 = Hild V.: A jász-alsó-szent-györgyi sír. *ArchÉrt* 21 (1901), 120–138.
- HULLÁM 2012 = Hullám D.: Római császárkori temetkezések Kántorjánosi és Pócspetri határában. In: *Ante viam stratam: a Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópályá nyírségi nyomvonalán*. Szerk.: Szabó Á. – Masek Zs. Budapest 2012, 351–394.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP–BORNHEIM 2006 = Istvánovits, E. – Kulcsár, V. – Carnap-Bornheim, C.: The barbarian warrior burial from Tiszalök-Rázompusztá in the 3rd century history of the Upper Tisza Region. *ArchKorr* 36 (2006), 91–110.
- KISS 2009 = Kiss G.: Halotti kerevetek nyomai a lukácsházi avar kori temetőben. In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. [Archaeologica Cumanica 2.] Kecskemét 2009, 123–127.
- KÓSA 1981 = Kósa L.: Szent Mihály lova. In: *Magyar néprajzi lexikon* 4. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1981, 667.
- K. KOVÁCS 1944 = K. Kovács L.: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár 1944.
- K. KOVÁCS 1981 = K. Kovács L.: Saroglya. In: *Magyar néprajzi lexikon*. 4. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1981, 426.
- KÖHEGYI 1971 = Köhegyi M.: Előzetes jelentés a Madaras–Halmok későszarmata-hunkori temetőjének ásatásáról. *ArchÉrt* 98 (1971), 210–215.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 1999 = Köhegyi M. – Vörös G.: A vaskúti halmok és földvár (kutatóstörténet és anyagközlés). *MFME–StudArch* 5 (1999), 217–259.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2001 = Köhegyi M. – Vörös G.: A Madaras–Halmok szarmata temetőjének temetkezési szokásai. *Tisicum* 12 (2001), 143–152.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011 = Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras–Halmok Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- KUZSINSZKY 1984 = Kuzsinszky B.: Temetkezés. In: *Ókori lexikon*. Budapest 1984–1985. <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/index.html> (a letöltés dátuma: 2018.09.22. 12:06)
- LEMAIRE 1825 = Marcus Valerius Martialis: *Epigrammata*. Ed.: Lemaire, N. E. Parisiis 1825.
- LEZSÁK 2009 = Lezsák G.: A kunszállási avarok temetkezési szokásai. In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. [Archaeologica Cumanica 2.] Kecskemét 2009, 145–164.
- MARTIALIS = Marcus Valerius Martialis: *Epigrammáinak tizennégy könyve a látványosságok könyvével*. Ford.: Csengery J. Budapest 1942.
- MÉRI 2000 = Méri I.: Hunkori leletek Tiszalök–Rázompusztáról. *CommArchHung* 2000, 109–122.
- MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005 = Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről. *MKCsM* 2004 (2005), 145–162.
- NAGY 2018 = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákócscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető. Kr.u. 2–4. század. I–II. kötet*. Budapest 2018.
- NÉMETH et al. 2006 = Németh Gy. – Ritoók Zs. – Sarkady J. – Szilágyi J. Gy.: *Görög művelődéstörténet*. Budapest 2006.
- PÁRDUZ 1950 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III.* [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- PÁRDUZ 1959 = Párducz M.: Hunkori halmok Vaskút határában. *FolArch* 11 (1959), 95–104.
- PETERS et al. 2014 = Peters, D. – Knipper, C. – Freeden, U. – Vida, T. – Maurer, A. – Müller, W. – Alt, K. W.: Schmelztiegel Balaton? Zum Verhältnis „langobardischer“ Einwanderergruppen und (vor-) langobardenzeitlicher romanischer Bevölkerung am Balaton – Szólád und Keszthely–Fenekpuszta zwischen Archäologie und Isotopie. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Straub, P. [Castellum Pannonicum Pelsonense 4.] Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2014, 337–360.
- QUAST 2010 = Quast, D.: Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – ein Diskussionsbeitrag. In: *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*. Hrsg.: Pohl, W. – Mehofer, M. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17.] Wien 2010, 93–110.

- SAMU 2015 = Samu A.: Sírtípusok a langobardok pannoniai szállásterületén. In: *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. Szerk.: Bíró Gy. [Szakkollégiumi Füzetek 2.] Szeged 2015, 147–176.
- SCHILLING–BENDŐ–VÁCZI 2015 = Schilling L. – Bendő Zs. – Vágó T.: Rangos szarmata temetkezés Szolnok–Szücs-tanya lelőhelyről. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája: Esztergom, 2014. november 4-6. 1. kötet*. Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. [A PPKE BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 3.1.; Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.1] Budapest–Esztergom 2015, 227–255.
- STRAUB 1998 = Straub P.: A sivašovkai 3. kurgán 2. sírjának faragott mintájú nyírfakéreg tegeze. *MFME–StudArch* 4 (1998), 325–342.
- SZATMÁRI 2005 = Szatmári I.: Temetkezési szokások régészeti-néprajzi vonatkozásai a középkori Décse templom körüli temetőjében. In: „... a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 114–124.
- SZMIRNOV 1964 = Смирнов, К. Ф.: *Сарматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва 1964.
- TOMKA 1977–1978 = Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. *Arrabona* 19–20 (1977–1978), 17–85.
- H. TÓTH 1981 = H. Tóth E.: Sajátos temetkezési szokások a Duna-Tisza közti avar temetőkben. *ArchÉrt* 108 (1981), 157–193.
- H. TÓTH 1982 = H. Tóth, E.: Seltsame Bestattungsriten in awarenzeitlichen Gräberfeldern in der Region zwischen der Donau und der Theiss. *Cumania* 7 (1982), 165–306.
- H. TÓTH 2001 = H. Tóth E.: A Hetényegyháza–Mária úti avar temető 70. sírja. *Cumania* 17 (2001), 5–32.
- H. TÓTH–HORVÁTH 1992 = H. Tóth, E. – Horváth, A.: *Kunbábony: das Grab eines Awarenhagans*. Kecskemét 1992.
- VADAY 1994 = Vaday, A.: Late Sarmatian graves and their connections in the Great Hungarian Plain. *SLA* 62/1 (1994), 105–124.
- VÖRÖS 1996 = Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged-Tápé). *MFME–StudArch* 2 (1996), 111–176.
- VÖRÖS 2002 = Vörös G.: A vaskúti szarmata halmok leletei (Adatok a szarmata koporsók és gerendakamrák köréhez). *MFME–StudArch* 8 (2002), 157–176.
- WICKER 1990 = Wicker E.: Koporsók a csólyospálosi avarkori temetőben. *Cumania* 12 (1990), 6–69.

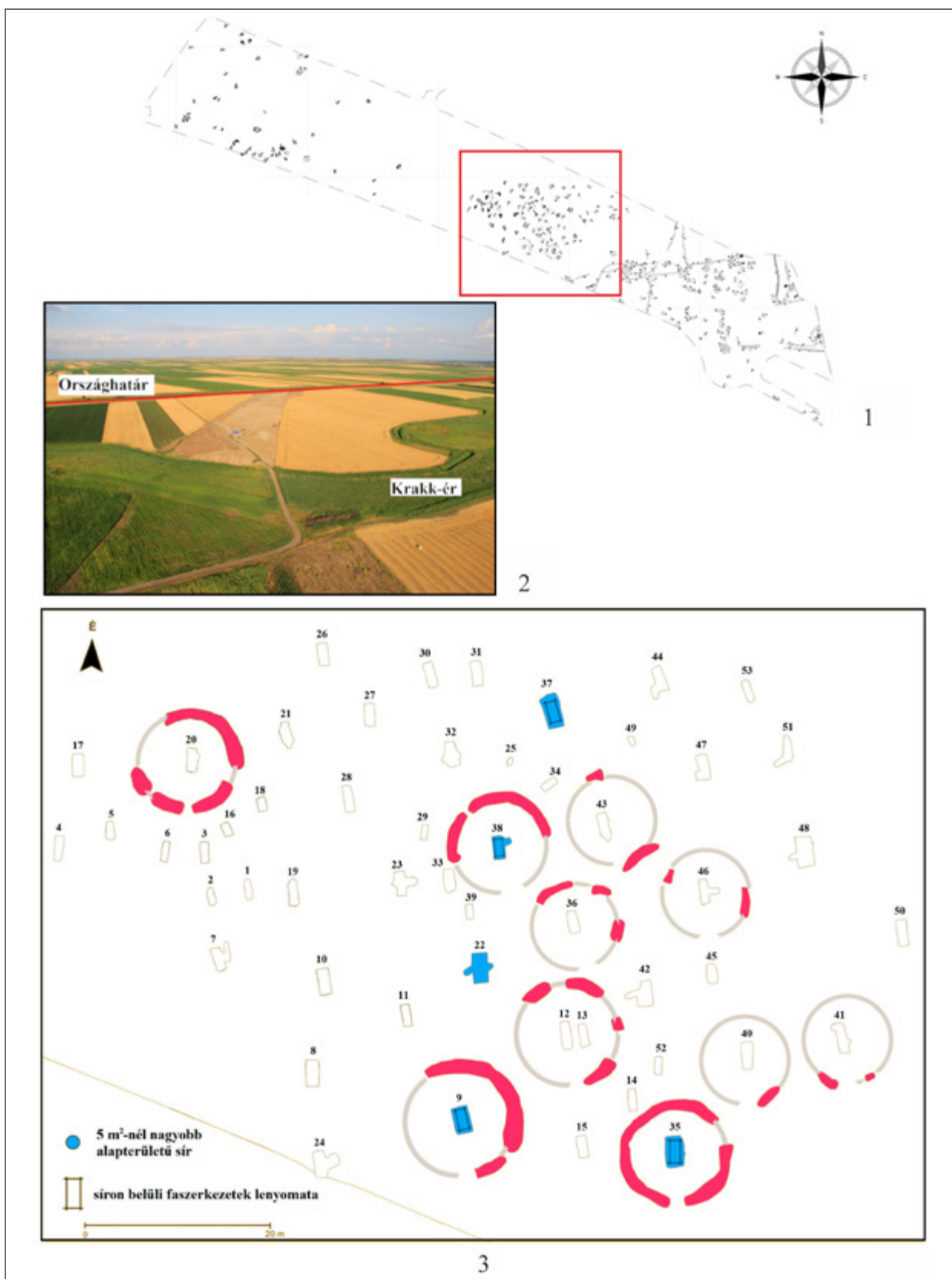
DOROTTYA WALTER – DÁNIEL PÓPITY

A dream beyond the grave
Imprints of Sarmatian wooden funerary structures at site 56 of M43
motorway, between Csanádpalota and the border of Hungary

Site No. 56. excavated prior to the construction of motorway M43 is located south from Csanádpalota, between the Krakk rivulet and the border between Hungary and Romania. Preventive excavation was carried out by the Móra Ferenc Museum between 26 October 2010 and 30 August 2011, and between 29 November and 7 December 2012. A late Sarmatian cemetery with 53 inhumation graves was unearthed in the central zone of the excavated area. The paper presents four graves from this cemetery (marked as G9, G35, G37 and G48), characterized by remains of timber structures at the bottom of the pits. The primary question of the research addressed to the function of these timber structures. A detailed analysis of the remains suggested that the timber prints in graves G35 and G37 were probably left by a bier or funerary stretcher which served to transport the body to the grave, and finally placed in that too. The largest timber frame (in grave G48) might also have belonged to a burial chamber or a casket-like bier with side walls. The timber prints also allowed the reconstruction of the construction process in a certain extent. The curved connection at the ends of the frame indicates that the wooden elements were fixed by some kind of strong organic material. They might have constituted the main structure of the bier, to be easily held, lifted and transported together with the corpse. The structure conditionally determined as a burial chamber might have been fixed with joints. Timber structures (biers, chambers) were applied at funerary rites both in the Roman Empire and in the Barbaricum. The series of analogies presented in the paper also support the interpretation of the wooden structures found in Csanádpalota.

1. tábla: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése és kiterjedése

2. tábla: 1.: A temető elhelyezkedése a feltárás összesítő térképén; 2.: Légifotó a lelőhelyről;
3.: A temető összesítő felszínrajza

Sírszám	Nem	Kor	Sírgödör (cm)			Sírindex	T (m ²)	Kerítő árok	Síron belüli faszerkezet
			h	sz	m				
9.	nő	Adultus 23–x	298	180	92	1,7	5,4	+	+
22.	férfi	Senium 60–x	326	166	86	2	5,4		
35.	nő	Adultus 23–x	336	173	100	1,9	5,8	+	+
37.	férfi	Adultus 23–39	350	182	75	1,9	6,4		+
48.	nő	Adultus 23–39	313	170	97	1,8	5,3		+
Σ 5									

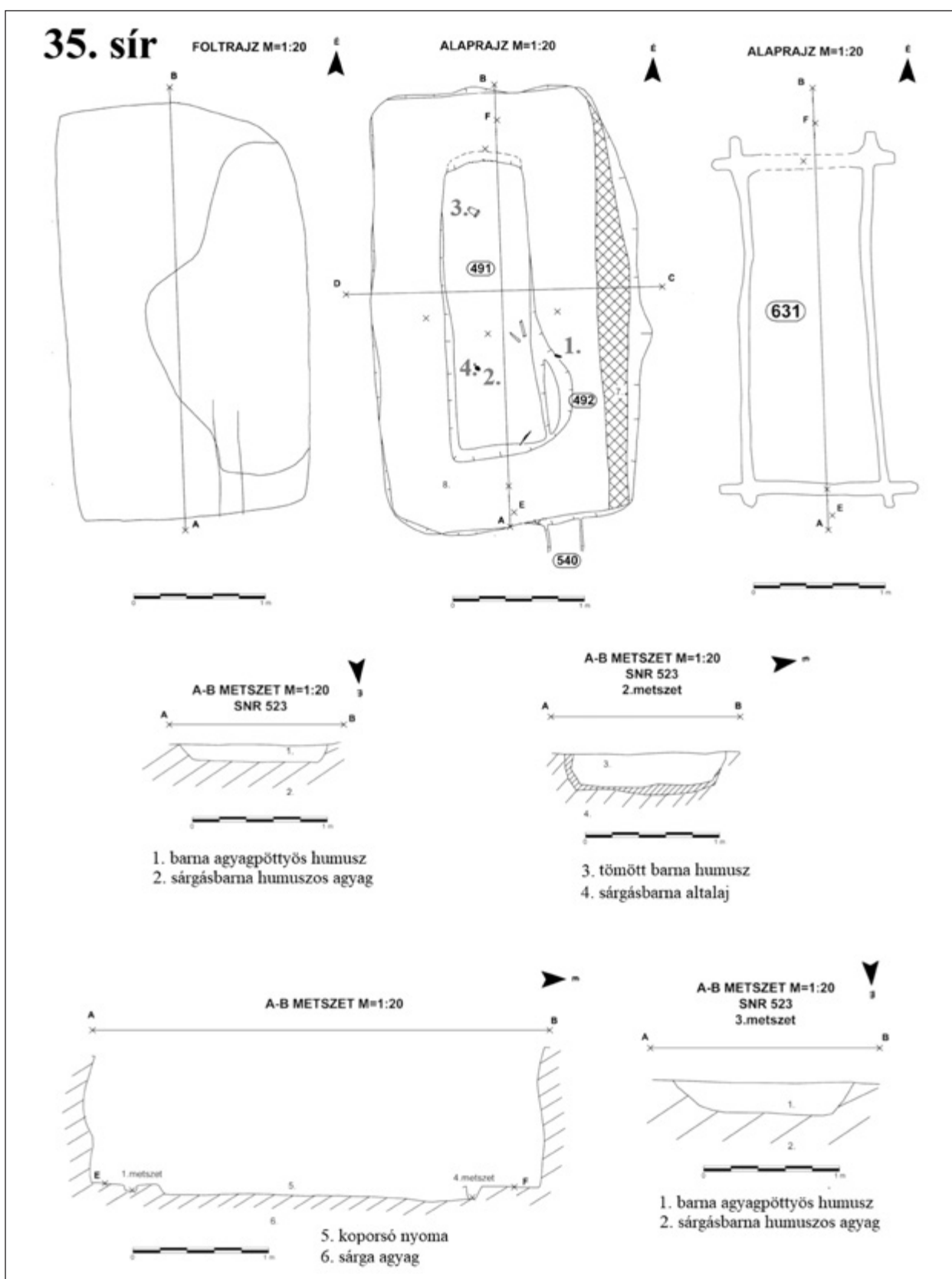
3. tábla: A temető legnagyobb alapterülettel rendelkező sírjai

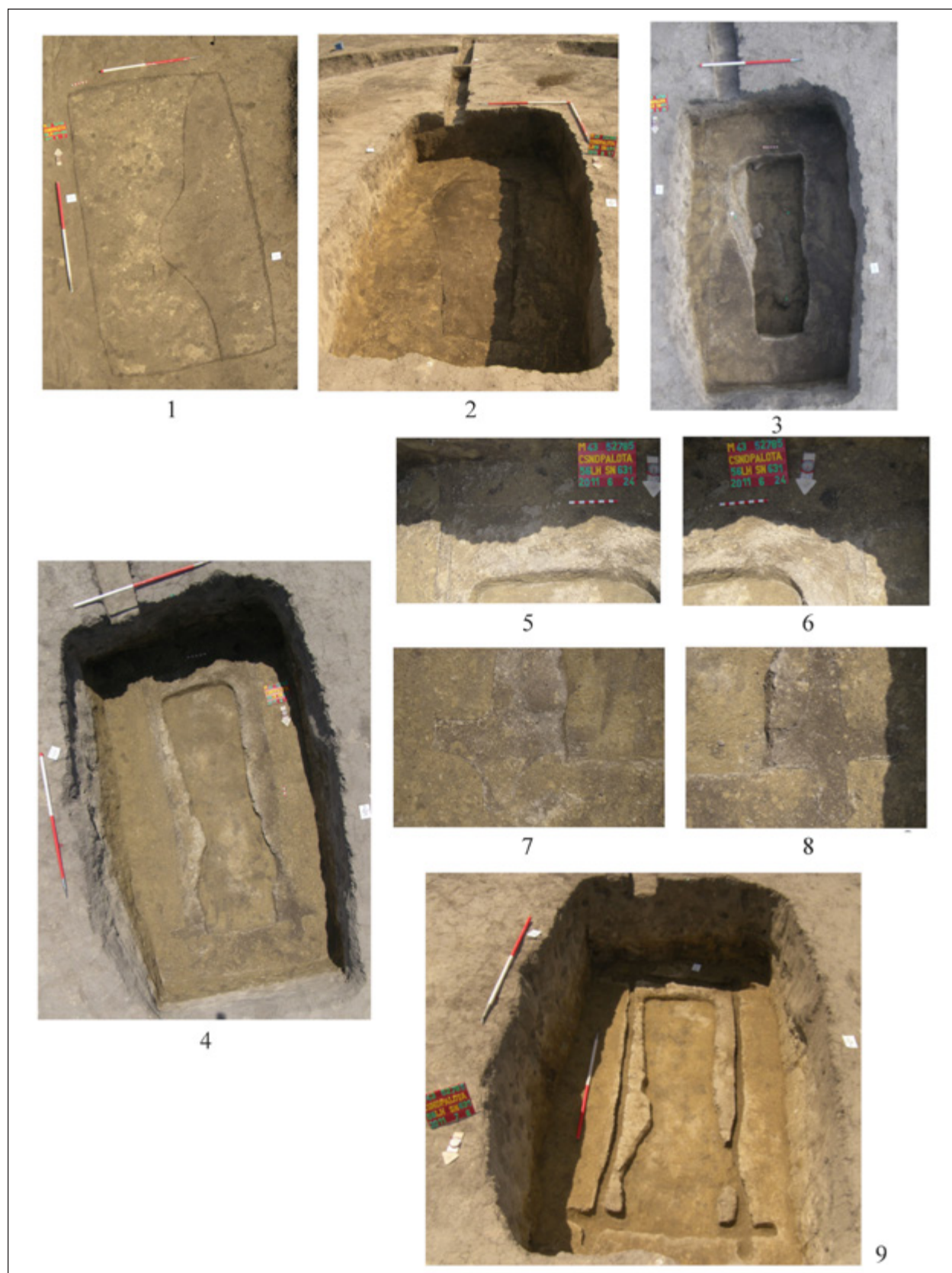
4. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 9. sír

5. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 9. sír

6. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 35. sír

7. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 35. sír

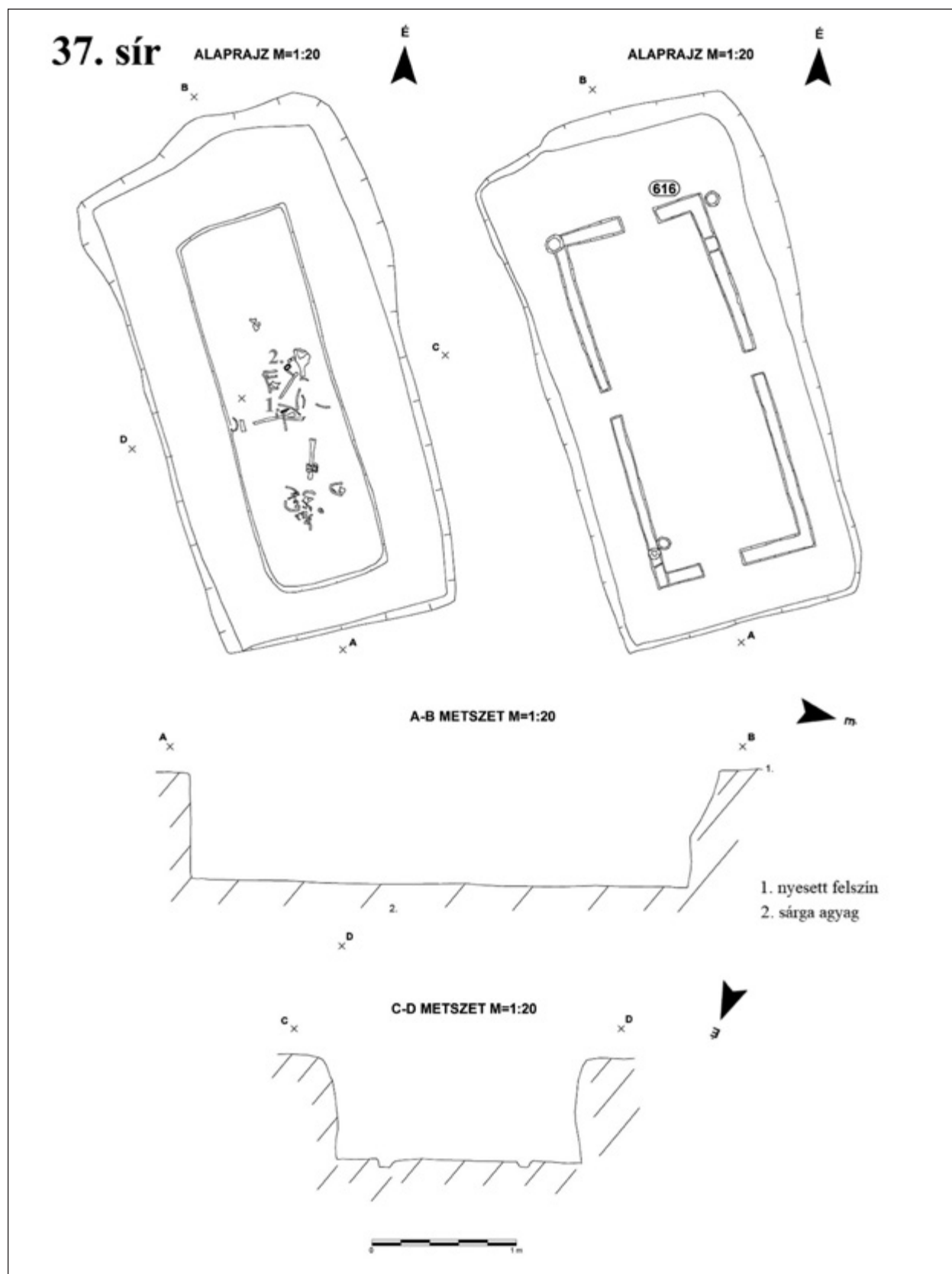
8. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 35. sír

9. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 35. sír

10. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 35. sír

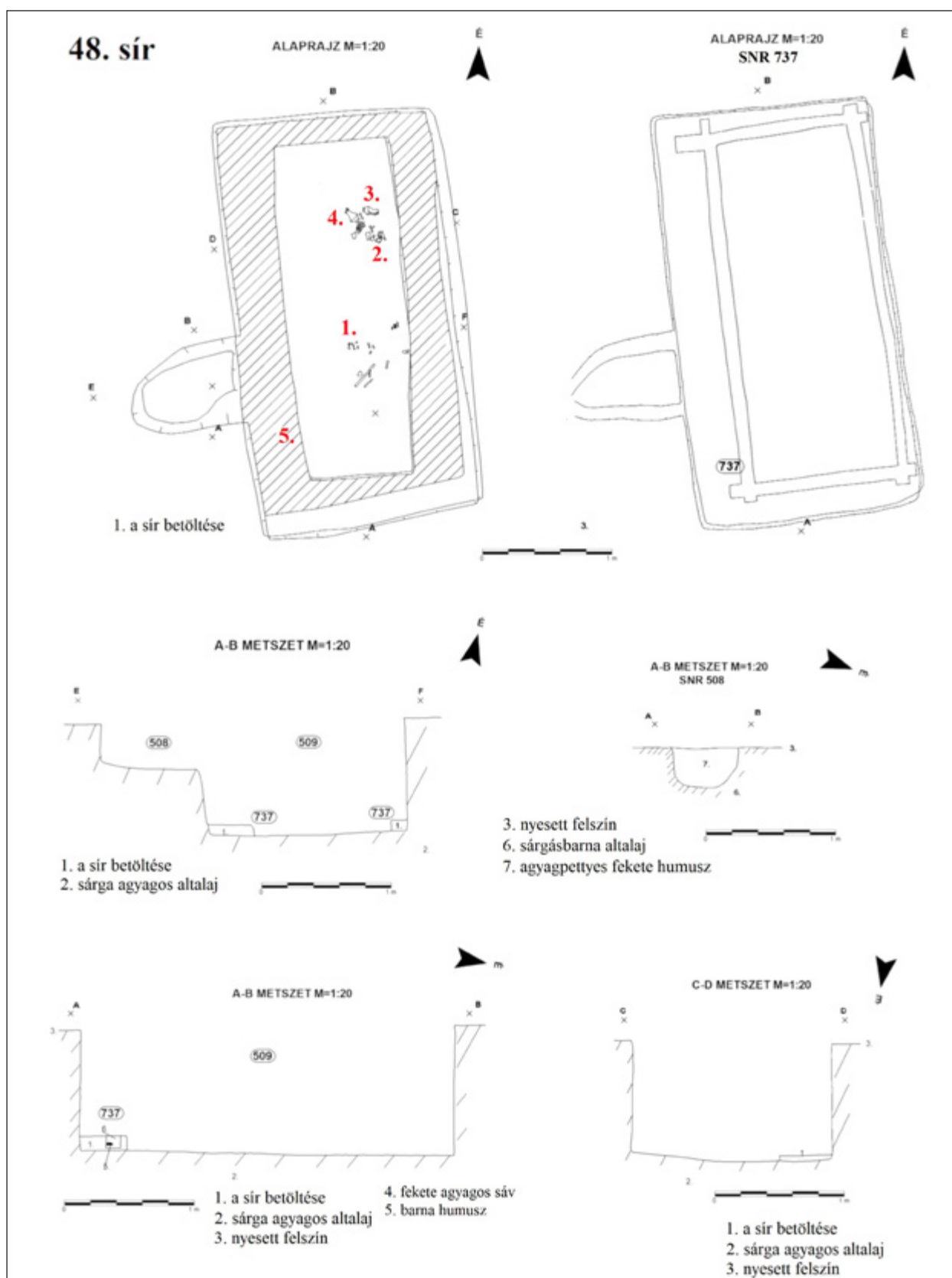
11. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 37. sír

12. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 37. sír

13. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 37. sír

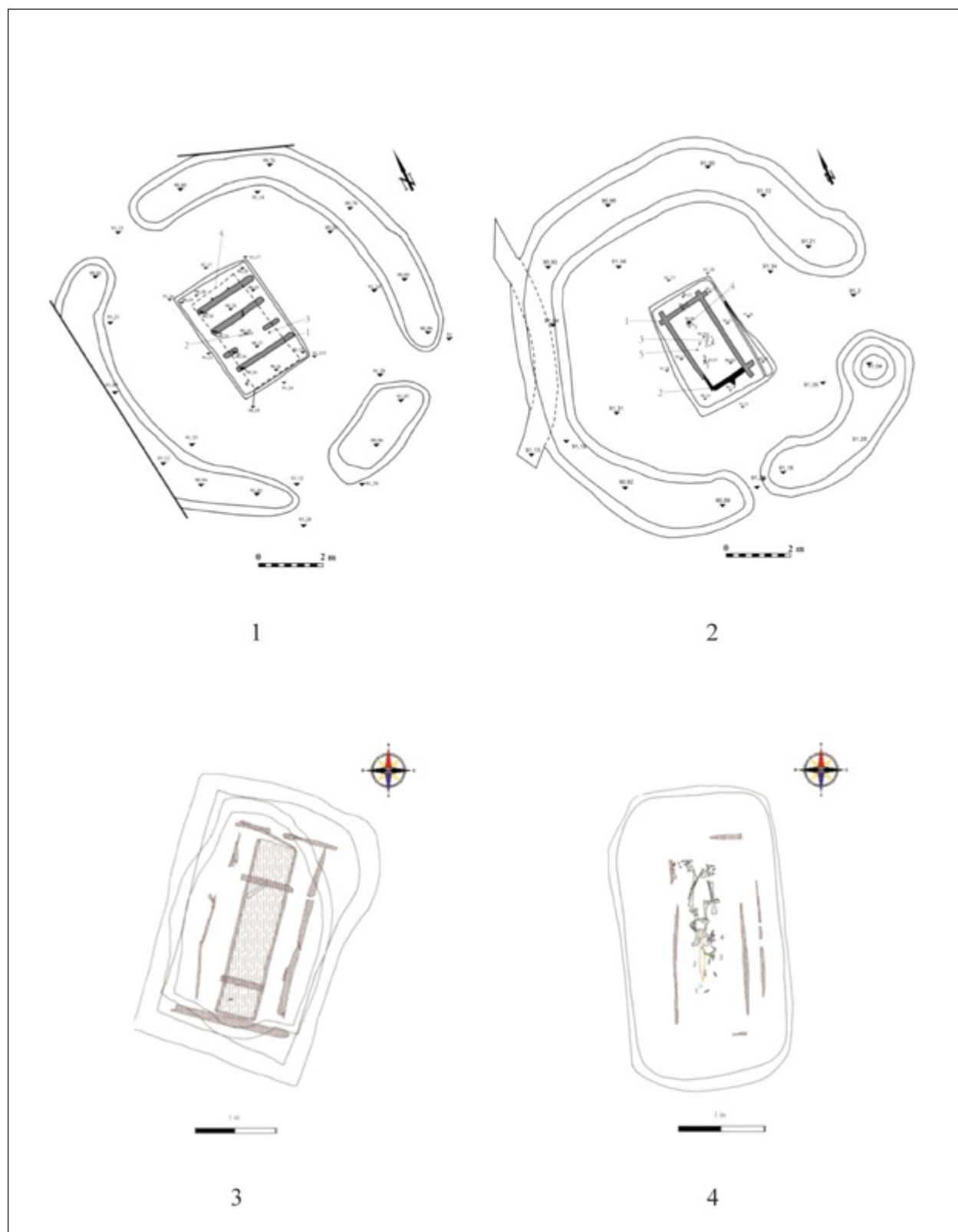
14. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 48. sír

15. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 48. sír

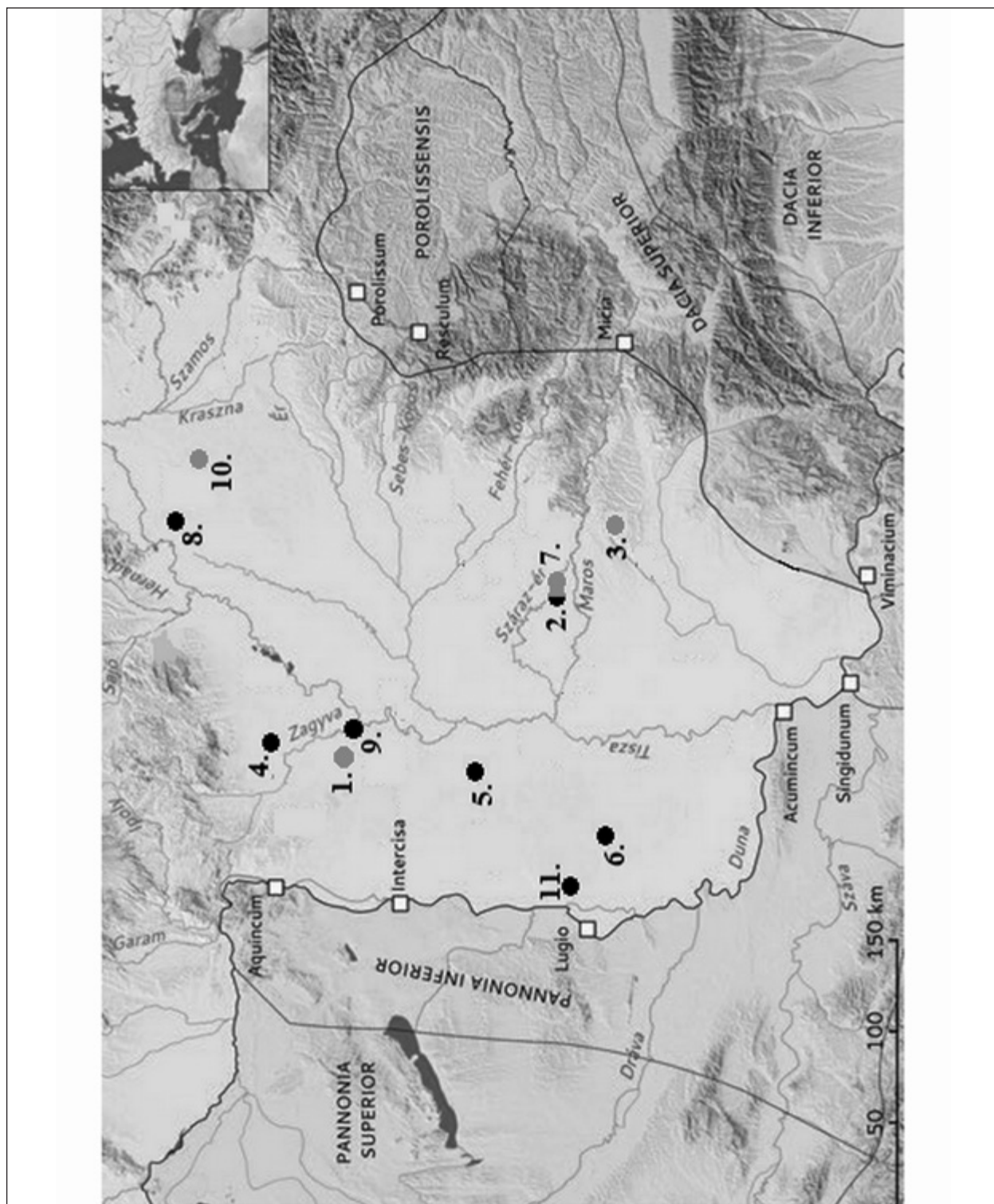
16. tábla: Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh. 48. sír

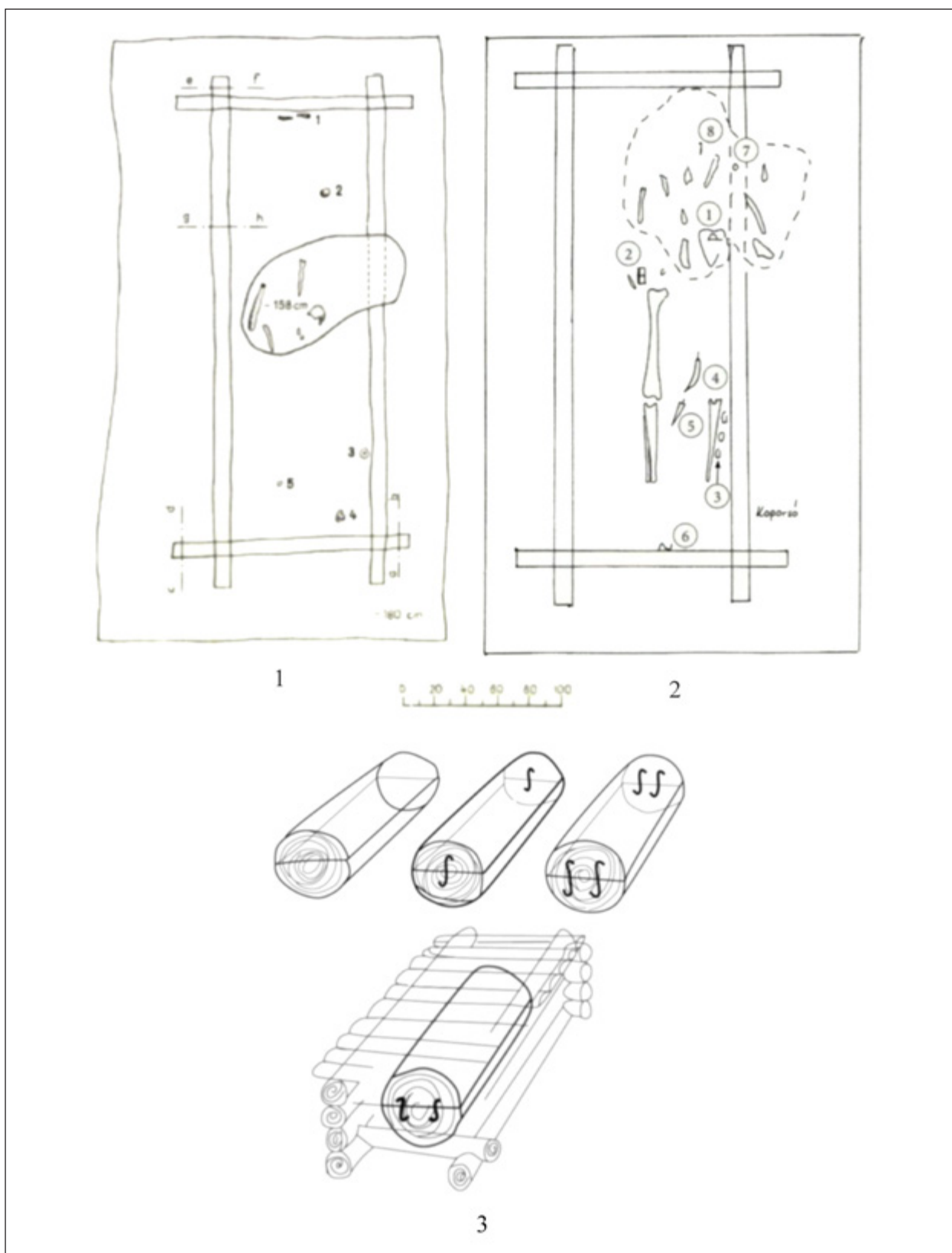
17. tábla: Fakonstrukciók, halotti hordágyak: 1.: Nădlac–Pecica 1. lh. 1. sír (BĂRCĂ–COCIȘ 2013, 35, Fig. 2; BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 181, Pl. IV); 2.: Nădlac–Pecica 1. lh. 2. sír (BĂRCĂ–COCIȘ 2013, 36, Fig. 3; BĂRCĂ–GRUMEZA 2014, 182, Pl. V); 3.: Pócspetri 5. sír (HULLÁM 2012, 361, 381, 4. tábla 5); 4.: Pócspetri 7. sír (HULLÁM 2012, 361, 382, 5. tábla 7)

Lelőhely, sírszám	Sírgödör			Faszerkezet		Nem és kor	Rablott	Koporsó	Külső építmény	Sír keltezése	Irodalom
	mérete (cm)	T (m ²)	index	mérete (cm)	T (m ²)						
Abony– Tatárhányás-dűlő 39. lh. 28.sír	340×160	5,4	2,1	szakaszosan É-on és D-en 75–80×13–15 vájatok	–	nő (?) 30 évnél idősebb	+	–	árokkeret	2. sz. vége – 3. sz. vége	GULYÁS 2011, 129.
Abony– Tatárhányás-dűlő 39. lh. 29.sír	335×165–175	5,9	1,9	szakaszosan É-on és D-en 90–95×6–8 cm vájatok	–	–	+	–	körárok	2. sz. vége – 3. sz. vége	GULYÁS 2011, 129.
Abony– Tatárhányás-dűlő 39. lh. 40.sír	335×158	5,1	2,2	260×85	2,2	–	+	–	zárt árokkeret	2. sz. vége – 3. sz. vége	GULYÁS 2011, 131; 141.
Csanádpalota– Országghátár M43 56. lh. 9. sír	298×180	5,4	1,7	230×130	–	nő <i>Adultus</i> 23–x év	+	–	körárok	4. sz. 2. fele – 5. sz. eleje	3–4. tábla
Csanádpalota– Országghátár M43 56. lh. 35. sír	336×173	5,8	1,9	260×110	2,9	nő <i>Adultus</i> 23–x év	+	+	körárok	4. sz. 2. fele – 5. sz. eleje	5–9. tábla
Csanádpalota– Országghátár M43 56. lh. 37. sír	350×182	6,4	1,9	260×105	2,7	férfi <i>Adultus</i> 23–39 év	+	+	(körárok) ?	4. sz. 2. fele – 5. sz. eleje	10–12. tábla
Giarmata 10. lh. 13. sír	250×86	2,1	0,5	szakaszosan É-i és D-i gerendák 12×7	–	–	+	–	–	2. sz. vége – 3. sz. közepe	BÁRCÁ–GRUMEZA 2014, 160–161.
Nádlac–Pecica 1 lh. 1. sír	400×266	10,6	1,5	szakaszosan 4 db gerenda 210×20	–	nő <i>Adultus</i>	+	–	körárok	–	BÁRCÁ–GRUMEZA 2014, 160.
Nádlac–Pecica 1 lh. 2. sír	384×250	9,6	1,5	260×140	3,6	nő (?) <i>Juvenis</i>	+	–	körárok	–	BÁRCÁ–GRUMEZA 2014, 161.
Pócspetri 5. sír	280×180	5	1,5	260×120	3,1	férfi (?) <i>Adultus</i> 20–30 év	+	+	körárok	4. sz., esetleg 4. sz. 2. fele	HULLÁM 2012, 361; 355.
Pócspetri 7. sír	367×198	7,3	1,9	244×104	2,5	férfi <i>Adultus</i> 25–40 év	+	–	körárok	4. sz., esetleg 4. sz. 2. fele	HULLÁM 2012, 361; 355.

18. tábla: Faszerkezetek, saroglyák adatai

19. tábla: A síron belüli faszervezetek: saroglyák (szürke) és a fakamrák (fekete) lelőhelyei: 1. Abony–Tatárhányás-dűlő 39. lh (GULYÁS 2011, 129, 131, 141); 2. Csanádpalota–Országhatár M43 56. lh; 3. Giarmata 10. lh. (BÁRCÁ-GRUMEZA 2014, 160–161); 4. Jászlószentgyörgy–Borsa-halom (HILD 1901, 127–128); 5. Kiskunfélegyháza–Kövágóér (GALLINA 1999, 9–10); 6. Madaras–Halmok (KÖHEGYI–VÖRÖS 2001, 90, 144, 172); 7. Nădlac–Pecica 1. lh. (BÁRCÁ-GRUMEZA 2014, 160–161); 8. Pócspetri (HULLÁM 2012, 355, 361); 9. Szolnok–Szücs-tanya O41/S46. sír (SHILING-BENDŐ–VÁCI 2015, 229–230); 10. Tiszalök–Rázompusztá (MÉRI 2000, 114–115); 11. Vaskút (PÁRDUZ 1950, 207–208; KÖHEGYI–VÖRÖS 1999, 219, 228; VÖRÖS 2002, 160–161)

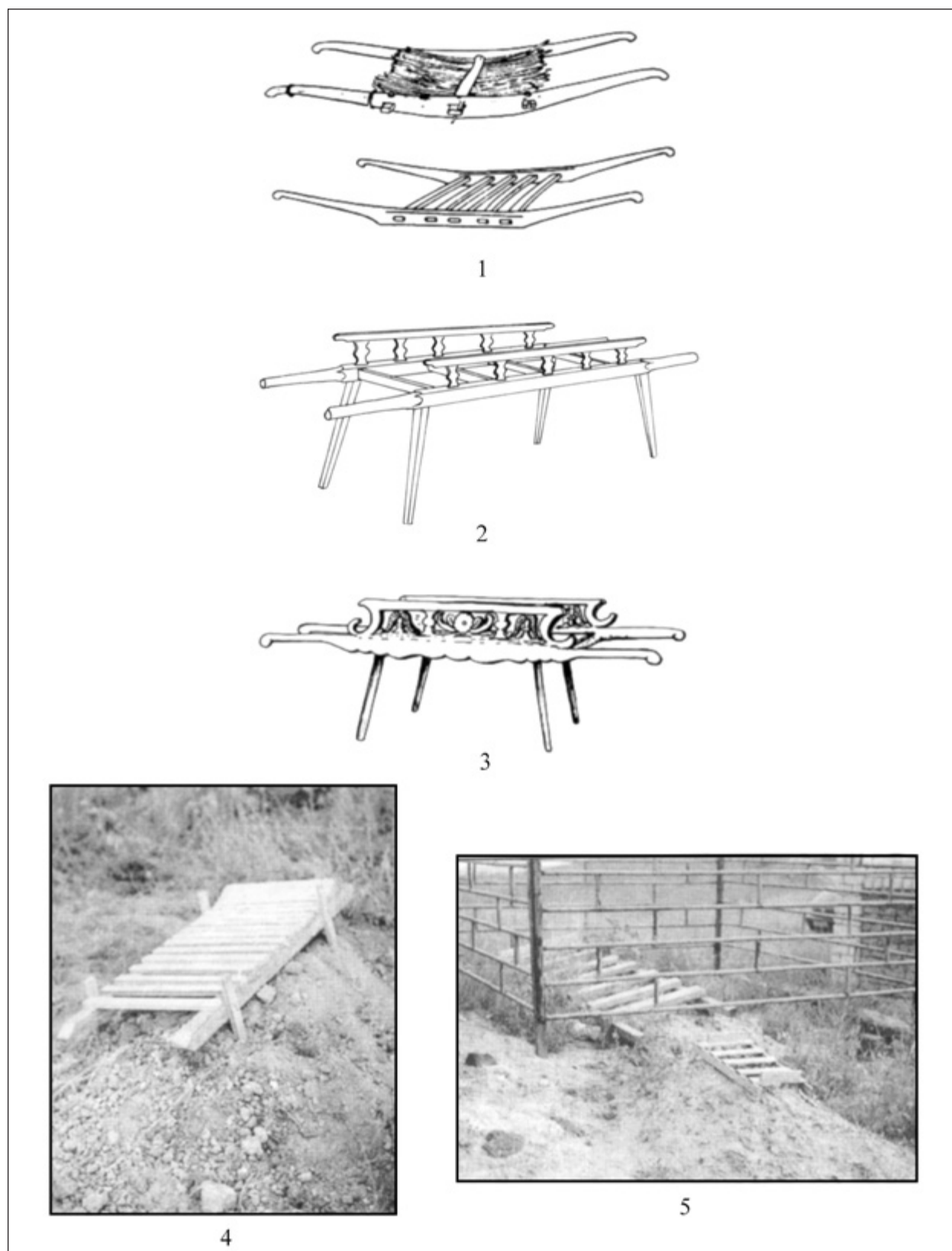
20. tábla: 1.: Madaras–Halmok 256. sír (KÖHEGYI 1971, 213–214, 5. kép); 2.: Madaras–Halmok 658. sír (KÖHEGYI–VÖRÖS 2001, 144); 3.: Rönkkoporsótípusok és kisméretű kamrakoporsó elvi rekonstrukciója (VÖRÖS 2002, 175)

Lelelőhely, sírszám	Sírügödőr			Faszterkezet		Nem és kor	Rablott	Köporosó	Külső építmény	Sír keltezése	Irodalom
	mérete (cm)	T (m ²)	index	mérete (cm)	T (m ²)						
Csanádpalota–Országhatár M/43 56. lh. 48. sír	313×170	5,3	1,8	290×142	4,1	nő <i>Adulus</i> 23–39 év	+	+ (nincs kapocs)	(körárok) ?	4. sz. 2. fele – 5. sz. eleje	[13–15. tábla]
Jászlószentgyörgy, Borsa-halom	680×340	23,1	2	680×340	23,1	–	+	+	halom	–	Hud 1901, 127–128.
Kiskunfélegyháza–Kövágóér 207. sír	410×195	8	2,1	242×87	2,1	–	+	+ S alakú kapocs	–	4. sz. 2. fele – 5. sz. eleje	GALLINA 1999, 9.
Kiskunfélegyháza–Kövágóér 485. sír	340×230	7,8	1,5	230–235×130	3,6	–	+	+ S alakú kapocs	–	4. sz. 2. fele – 5. sz. eleje	GALLINA 1999, 10.
Madaras–Halmok 256. sír	382×205	7,8	1,9	300×100	3	nő (?)	+	+ S alakú kapocs	(halmos) ?	4–5. sz. fordulója	KÖHEGYI 1971, 213.
Madaras–Halmok 658. sír	363×221	8	1,6	290×120	3,5	férfi (?) <i>Maturus</i>	+	+ S alakú kapocs	(halmos) ?	4–5. sz. fordulója	KÖHEGYI–VÖRÖS 2001.
Szolnok–Szűcs tanya O41/S46 sír	313×187	5,85	1,67	304–308×160	4,9	férfi <i>Adulus/Maturus</i>	+	+ nincs kapocs	körárok	2. sz. 2. fele – 3. sz. eleje	SCHILLING–BENDŐ–VÁCI 2015, 229–230.
Tiszalök–Rázompuszta	255–275×175	4,8	1,5	255–275×175	4,8	férfi (?)	?	?	–	–	MÉR 2000, 114–11.

21. tábla: Faszterkezetek, fakamrák(?) méretei

22. tábla: Halotti ágyak ábrázolása 1.: Kr.e. 750–740 körül datálható athéni geometrikus díszítésű vegyítőedényen (NÉMETH et al. 2006, 58, 11. kép); 2.: Kr.u. 5. századra keltezhető görög vázaképen (CHROŚCICKI 1974, 15, 1.ábra); 3.: Kr.e. 1. századra datálható Amiternum reliefen (GRUMEZA 2012, 167); 4–5.: Kenkol temető 6. és 10. sírok faszerkezeteinek rekonstrukciói (BERNSHTAM 1940, 27–32; Obr. XX, Obr. XXII); 6.: Usatovo G 5. kurgán sírjából előkerült faszerkezet (PÁRDU CZ 1959, 102, 20. ábra 2)

23. tábla: 1.: Saroglya (K. Kovács 1981, 426) 2–3.: Szent Mihály lova (Gráfik 1990, 351; Kósa 1981, 667); 4–5.: Tabut (Bartha 1998, 73–74)

EGY 4. SZÁZAD VÉGI – 5. SZÁZAD ELEJI TELEPRÉSZLET KONOP HATÁRÁBAN KONTAKTZÓNA VAGY KUTATÁSI STÁDIUM?

1. BEVEZETÉS

A páneurópai IV. forgalmi folyosó részét képező, Románia és Magyarország közötti országhatár–Kürtös (Curtici, Románia)–Piski (Simeria, Románia) közötti vasúti szakasz rehabilitációs munkálatai lehetővé tették 2018 tavaszán a Gyorok (Ghioroc, Románia) és Arad megye keleti vége közötti terület régészeti próbafeltárásokkal való kutatását.¹ A nyomvonal három, régészeti korábban is kutatott lelőhelyet is érintett:² a Csörsz-árok É–D-i irányú Arad megyei szakaszát,³ a hetvenes években ásatással kutatott Konop–„Cotârci/Pătul” (Conop, Románia)⁴ és Tótvárad–„Cetate” (Vărădia de Mureș, Románia)⁵ lelőhelyeit. Ezenkívül még négy lelőhelyet sikerült régészeti beazonosítanunk Gyorok,⁶ Milova (Milova, Románia) és Odvos (Odvoș, Románia) között, Konop környékén,⁷ valamint Soborsiny (Săvârșin, Románia) mellett [1. térkép].⁸

A nyomvonal 576+000 km – 575+750 km közötti szakasza a 2018 nyarán feltárt⁹ konopi lelőhely DNy-i peremén halad át, amely az utóbbi száz év különböző munkálatai során érintetlenül maradt. Az 5296 m²-es felületen 540 régészeti objektumot tártunk fel, amelyek a késő bronzkorhoz, a Kr. e. 1 – Kr. u. 1. századhoz, a 4. század utolsó harmada – 5. század elejéhez és a középkorhoz tartoztak. A jelen tanulmányban a 4. század utolsó harmada – 5. század elejére keltezhető 12 régészeti jelenséget és leletanyagukat mutatjuk be.

2. FÖLDRAJZI KÖRNYEZET

Konop nagyjából 60 kilométerre keletre található Aradtól, a Maros völgyében. Maga a Konop 5. vagy Magtárak (Conop–Situl 5 „Cotârci”/„Pătul”, Románia) lelőhelyen belül kutatott településrészlet a Zaránd-hegység és a Maros völgyének találkozási pontján húzódó teraszon fekszik, a Marostól északra, a Konop-patak (Pârâul Conop, Románia) Marosba való torkolásától nyugatra, a jelenlegi településtől DNy-i irányban [1. térkép 1]. A közvetlen földrajzi környezetet tekintve a Maros völgyének alacsony lejtése következtében – hasonlóképpen az Alföldhöz – a terület egészen a 18. századig a folyó meanderei által erősen tagolt volt.

* Debreceni Egyetem BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, kapsosnorbert@yahoo.com; Arad Megyei Múzeum/Complex Muzeal Arad, finnlands@yahoo.com

¹ Szeretnénk megköszönni Körösfői Zsolt (régész, JAM), Szebenyi Tamás (tudományos segédmunkatárs, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Gáll Erwinnek (régész, Román Akadémia, bukaresti „Vasile Pârvan” Régészeti Intézet) a szakirodalomban nyújtott segítségüket, valamint a témával kapcsolatos értékes javaslataikat és a dolgozat javítására szánt időt. Peter Hügelnek köszönjük az angol nyelvű kivonat nyelvi korrektúráját és a dolgozattal kapcsolatos észrevételeit. Ez úton szeretnénk megköszönni Kulcsár Valériának a szakmai előmenetelben nyújtott feltétlen támogatását és türelmét, továbbá B. Tóth Ágnesnek és Vörös Gabriellának a szívélyes segítségét!

² A kutatócsoport tagjai: Victor Sava (koordinációs ásatásvezető), Peter Hügel, Florin Mărginean, Kapsos Norbert (Arad Megyei Múzeum/Complex Muzeal Arad).

³ DÖRNER–BORONEANȚ 1968.

⁴ BORONEANȚ 1979, 109–116.

⁵ BARBU–ZDROBA 1978, 21–25; RUSU–HUREZAN 2000, 146–148; BERZOVAN 2014, 87–114; MĂRGINEAN–CSÓK–TĂMĂȘAN 2016, 97–112.

⁶ SAVA et al. 2018a; SAVA et al. 2018b.

⁷ MĂRGINEAN et al. 2018.

⁸ URSUȚIU et al. 2018.

⁹ A kutatócsoport tagjai: Florin Mărginean (koordinációs ásatásvezető), Victor Sava, Peter Hügel, Kapsos Norbert (Arad Megyei Múzeum/Complex Muzeal Arad), Adrian Ursuțiu, Urák Malvinka (Kolozsvári Régészeti és Művészettörténeti Akadémiai Intézet/ Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj Napoca).

3. A LELŐHELY KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A lelőhely területén elsőként 1972-ben végeztek régészeti feltárást Vasile Boroneanț és Dan Demșea vezetésével. A kutatóakkal vizsgált lelőhelyen egy késő bronzkori réteget, egy 2–4. századi „dákó-római” településnyomot és egy 12–16. századi középkori megtelepedéshez köthető réteget sikerült azonosítaniuk, ahol a korábbi korszakokhoz köthető objektumok egy jelentős részét középkori sírok vágták.¹⁰

4. TELEPÜLÉSSZERKEZET

A viszonylag laza térszerkezetet mutató objektumok (12 darab) különböző kategóriái kerek, ovális és négyzetes alaprajzú, egyenes falú gödrökből és egy téglalap alaprajzú épület maradványaiból állnak. A terület topográfiai adottságai és az objektumok laza szerkezete a településrészlet periférikus jellegére enged következtetni [1. térkép 2–3]. A gödrök javarésznél egyenmű betöltése egyszeri, gyors feltöltésre utal, kérdés hogy ez kapcsolatba hozható-e a terület planírozásával. A 12. objektum betöltéséből előkerült nagy mennyiségű patics vélhetőleg egy tűz által elpusztított épülettől származhat. A 153. objektumból előkerült nagy mennyiségű szenesedett fa és hamu is égés termékének tekinthető, emellett jóval kisebb mennyiségben, de a 77. objektum betöltése is tartalmazott szenet és hamut. Felmerült ezeknek egy esetleges pusztulási réteggel való kapcsolatba hozása is, viszont az utóbbi két objektum közel azonos formája azonos funkcióra is utalhat, illetve a többi gödör betöltéséből már hiányzik az égésnyomokat tartalmazó betöltés. A betöltésben észlelhető, szórványosan jelentkező paticspigmentáció a korábbi, késő bronzkori rétegből és objektumokból is származhat. Elgondolkodtató továbbá, hogy az égéstermékeket tartalmazó gödrök anyagából ronított kerámia is előkerült. Mindezt figyelembe véve és a településrészlet periférikus jellegét tekintve nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a település egy esetleges „műhelyövezetének” objektumait tártuk fel. A kerek és ovális alaprajzú gödrök esetében vélhetőleg korábbi tárolóvermek szemétgödörként való újrafelhasználására lehet gondolni. A téglalap alaprajzú 12. objektum [3. tábla] esetében egyaránt felmerült annak lakóépületként és gazdasági melléképületként való értelmezése.

5. KERÁMIA

A feltárt településrészletből származó leletanyag legjelentősebb része kerámia, összesen 149 töredékről beszélhetünk, amelyek 103 különálló edényhez köthetők. Bár sem az objektumok, sem a kerámia mennyisége nem indokolná a kerámiaanyag statisztikai vizsgálatát, annak jellege és összetétele – illetve magának a lelőhelynek a földrajzi elhelyezkedése – szempontjából is érdemesnek és érdekesnek találtuk minden töredék technológiai és esetenként formai leírását, valamint statisztikai értékelését. A településrészlet kerámiaanyagában három, egymástól jól elkülönülő technológiai csoportot lehetett elkülöníteni [1. tábla 1], amelyen belül a gyorskorongolt kerámia aránya némileg dominál. Az azonosított technológiai csoportok egyenletlenül oszlanak el a településrészlet objektumaiban. Ezt figyelembe véve a kerámiaanyag alapján felvázolt képet nagy mértékben befolyásolja ezeknek a csoportoknak az objektumonkénti eloszlása és a feltárt településrészlet periférikus jellege.

5.1. Gyorskorongolt finomkerámia

A kerámiaanyag kicsivel több mint felét, mindössze 55%-át teszi ki a gyorskorongon formált finomkerámia, ami számszerűleg 57 edényhez tartozik. A szűkebb régió alföldi területeinek késő szarmata korra keltezhető telepeit tekintve az Arad–Barieră B_05 (Románia) lelőhelyen 83,87%,¹¹ míg a németországi „Şagu A1_1” (Şagu, Románia) lelőhelyen 84%¹² a gyorskorongon formált finomkerámia aránya. A Maros alsó szakaszától északabbra fekvő Orosháza–Szénási úton 69,8%¹³ és Kondoroson ez az arány 65,3%,¹⁴ bár utóbbi esetében hangsúlyozandó, hogy az előzőleg már selejtezett kerámiaanyagon végeztek statisztikai vizsgálatokat. A felsorolt lelőhelyek fényében az alföldi területek késő szarmata korra keltezhető területein hozzávetőleg átlagosan 70%-os arányban jellemző a gyorskorongolt

¹⁰ BORONEANȚ 1979, 109–116.

¹¹ GRUMEZA–URSUTIU–COPOS 2013, 37.

¹² KAPCSOS 2017, 15.

¹³ RÓZSA 2000, 87.

¹⁴ VADAY–RÓZSA 2006, 91.

finomkerámia előfordulása, – ahogyan azt korábban már Masek Zsófia is kimutatta¹⁵ – amitől a konopi lelőhely e tekintetben némileg elmarad.¹⁶ Bár a Kárpátoktól keletre eső területek és az Erdélyi-medence Marosszentanna–Csernyahov kultúrához köthető településeinek ilyen irányú összehasonlítási referenciái korlátozottabbak, a budesti (Románia) településen a gyorskorongolt finomkerámia aránya mindössze 48,9%-ot tesz ki,¹⁷ ami némileg rokonítható a konopi lelőhellyel,¹⁸ ugyanakkor a Nagy-Küküllő völgyének felső szakasza menti Marosszentanna–Csernyahov kultúra településein a késő szarmata településekhez képest a gyorskorongolt finomkerámia aránya ugyancsak alulmarad.¹⁹ A konopi lelőhellyel egyidejű mezőkerdi (Archiud, Románia) településrészleten a gyorskorongolt finomkerámia aránya figyelemre méltóan alacsony, mindössze 20%-át teszi ki a kerámiaanyagnak,²⁰ többé-kevésbé egyezést mutatva a Nagy-Küküllő menti településekkel. Bár a településeken előforduló gyorskorongolt finomkerámia esetében jelen pillanatban nem mutatható ki egyértelmű tendencia, az eddig ismert esetek egyike sem haladja meg az 50%-os arányt.

A gyorskorongolt finomkerámia kizárólag jól iszapolt, soványítatlan anyagú, két töredéket leszámítva közép- (30%) vagy sötétszürkére (46%) redukált égetésű. A redukált égetésű, fekete héjjal és szürke törésfelülettel rendelkező darabok a finomkerámia-anyag csekély (12%-os) részét képezik [5. tábla 4; 8. tábla 5], mindössze 7 darabot lehetett elkülöníteni, amihez hasonló (13%-os) arány Rákóczi-falva–Bagi-földek lelőhelyéről ismert.²¹ A fekete kerámia jelenléte ebben az esetben egy viszonylagos kronológiai értékkel is bír, ugyanis a kétféle égetésű, szürke törésfelülettel rendelkező, feketére fényezett edények készítmény technológiája szélesebb körben a 4. század végét követően terjedt el a szarmata Barbaricumban,²² és feltehetően a szarmata fazekasművesség belső fejlődésének eredménye.²³

A redukált égetésű szürke finomkerámiánál a kezeletlen, matt felület nagyon ritkán fordul elő, többnyire – feltételezhetően – ronggyal áttörölt, simított felületű darabok (49%) és fényezett felületű darabok (46%) jellemzik az anyagot, ahol a fényezett felületű edények közel negyedénél figyelhető meg a korongon fakéssel kivitelezett, vízszintes sávós fényezés.

A különböző mintájú besimított díszítés a leggyakoribb a gyorskorongolt finomkerámia esetében, összesen 12 esetben fordul elő, míg a sima bordadísz vagy hornyolással való tagolás 2-2 esetben, a bekarcolt vonaldísz egy töredéknél figyelhető meg [1. tábla 2]. Az egyik gyakori díszítőmotívum, az egyenes vonalpár közé besimított függőleges hullámvonal a korsók nyaki részével azonosítható töredékeken jelenik meg [3. tábla 1–2; 5. tábla 1]. Ez a díszítőmotívum a Maros alsó szakasza mentén kevésbé fordul elő, közelebből mindössze Németságról ismert.²⁴ A bánáti területek leletanyagában a Temesvár–Freidorfon (Timișoara, Románia) feltárt településen lehet megfigyelni ugyancsak korsók díszítésénél,²⁵ illetve Gyoma 133. lelőhely kerámiaanyagában is megjelenik a Körös-vidékről.²⁶ Földrajzilag távolabbi régiókat is figyelembe véve, a díszítőmotívum megfigyelhető a szucsági (Suceagu, Románia) hun korra keltezett kerámiagyártó központ kerámiaanyagában,²⁷ valamint Biharkeresztes–Ártánd Nagyfarkasdombon is,²⁸ ami inkább utal annak korszpecifikus, mintsem régióspecifikus jellegére.

A különböző vastagságú, függőleges, sávosan besimított díszítés többek között a balástyai és szeged–kiskundorozsmai késő szarmata kori település leletanyagában fordul elő,²⁹ ugyanakkor az orosháza–Szénási úti,³⁰ a temesvár–freidorfi³¹ vagy az END0170. lelőhely³² kerámiaanyagában is gyakori, mondhatni általánosan jelen van az alföldi késő szarmata kori gyorskorongolt finomkerámia-anyagban. Az összes kerámatöredék közel felénél nem volt

¹⁵ MASEK 2011, 254.

¹⁶ Továbbá lásd Endröd 170. és Örménykút 52. lelőhelyeket, ahol a gyorskorongolt kerámia aránya 78% (VADAY 1999, 555).

¹⁷ VORNIC 2006, 224. A jelentős földrajzi távolság ellenére az összehasonlítási alapot a település kronológiája indokolja, amely alapján annak a 4. század végére – 5. század elejére tehető utolsó fázisa közel egyidejű a konopi lelőhellyel (VORNIC 2006, 83; LĂZĂRESCU 2015, 111).

¹⁸ A Románia területén feltárt Marosszentanna–Csernyahov-települések kerámiaanyagának jelenlegi feldolgozottsága nem ad lehetőséget a technológiai csoportok arányainak periódusonkénti változásának kimutatására. Jelenleg nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a C3-as periódushoz képest a D1-es periódusban milyen mértékű a gyorskorongolt finomkerámia aránya, ráadásul számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy mindez mikrorégióként változó képet mutathat.

¹⁹ A Körösfői Zsolt által publikált adatok alapján ez hozzávetőlegesen 23%-ra tehető (KÖRÖSFŐI 2011, 101, I. táblázat). Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az eddig ismert adatok részlegesen feldolgozott kerámiamentisítményen alapulnak (KÖRÖSFŐI 2011, 100).

²⁰ GAIU 1999, 284.

²¹ MASEK 2011, 258.

²² SOÓS 2016, 652.

²³ MASEK 2011, 258.

²⁴ KAPCSOS 2017, 36, Pl. 3/5.

²⁵ MARE et al. 2011, 152, Pl. XII/11.

²⁶ VADAY 1996, 267, Fig. 151/14.

²⁷ OPREANU 2013, 75–76, Pl. XIV/1, XV/5.

²⁸ MESTERHÁZY 2009, 81, Abb. 5.

²⁹ SÓSKUTI 2010, 189, 2. kép 1, 6.

³⁰ VADAY–RÓZSA 2006, 111, 11. kép 1, 4.

³¹ MARE et al. 2011, 155, Pl. XV/7.

³² VADAY–JANKOVICH–KOVÁCS 2011, 271, Pl. 33/5.

lehetőség azok funkcionális és formai leírására. A gyorskorongolt finomkerámia funkcionalitás és formai szempontból értékelhető darabjai között a hombárok (7 darab) és a tálakkal (6 darab) azonosítható töredékek fordultak elő a legnagyobb számban. A hombároknál két vízszintesen kihajló, lekerekített peremű, 32–34 cm közötti peremátmérőjű darabot lehetett beazonosítani, amelyek nyakindításának töredezettségéből adódóan nehezen lehetett a formára vonatkozó következtetéseket levonni, ám nagy valószínűséggel a hosszúkás testű, szűk nyakú példányokhoz tartozhatnak [7. tábla 1]. A 14–23 cm közötti peremátmérővel rendelkező tálak esetében úgy a peremkiképzés, mint a falindítás alapján viszonylag színes formai variációt lehet megfigyelni [1. tábla 3].

A szarmata Barbaricum kerámiaanyagára általánosan jellemző félgömbös testű tálak típusa egy perem alatt sekélyen hornyolt mindkét irányba megvastagodó [3. tábla 3] és egy enyhén kihúzott megvastagodó peremtöredék [7. tábla 3] alapján jelenik meg a konopi településrészleten. Mindkét esetben fényezett, sötétszürkére égetett darabról van szó, a 300. objektum darabján fakéssel kivitelezett vízszintes sávos fényezés figyelhető meg. A félgömbös testű táltípus többnyire idegen úgy az Erdélyi-medence Marosszentanna–Csernyahov-jellegű kerámiaanyagától, mint a Kárpátoktól keletre található Marosszentanna–Csernyahov kultúra telepeinek kerámiájától.³³ Ezzel szemben a konopi leletanyagban megjelenő mindkét irányba megvastagodó peremű félgömbös testű tálak gyakoriak a késő szarmata kori települések leletanyagában. Megjelennek úgy Németságon,³⁴ mint Orosházán³⁵ vagy az Endrőd–END0170. lelőhelyen,³⁶ hasonlóképpen az enyhén kihúzott megvastagodó pereműekhez.

Az 50. objektum tálja [4. tábla 2] egy sajátos formát képvisel abból a szempontból, hogy eltér úgy a félgömbös testű tálaktól, mint a bikónikus testűektől. Maga a forma és a peremkiképzés sem jellemző a szarmata Barbaricum településeinek általánosan ismert táltípusaira, ugyanakkor pontos analógiája az Erdélyi-medence Marosszentanna–Csernyahov kultúra településeinek leletanyagából sem ismert. Ezzel szemben közel pontos formai analógiája megfigyelhető a mezőszopori (Sopor de Câmpie, Románia) kerámiaanyag bepecsételt táljainál,³⁷ illetve későbbi periódusból előfordul Érdengelegen (Dindești, Románia)³⁸ egy 4. század végére – 5. század elejére keltezett sírban.³⁹

Az ívelten kihajló, lekerekített peremű, bikónikus testű tálak eltérnek a késő szarmata kori Alföld telepeire jellemző táltípusoktól. Ezzel szemben az Erdélyi-medence és a Kárpátoktól keletre fekvő területek Marosszentanna–Csernyahov kultúra temető- és településanyagának sajátos kerámiatípusaként fordulnak elő⁴⁰ végig a C3-as perióduson keresztül.⁴¹ A 440. objektum táljának [9. tábla] közel pontos párhuzamai többek közt a Nagy-Küküllő mentén Fiatfalváról,⁴² Baráthelyről,⁴³ a Kárpátoktól DK-re Cioraniról (Románia) ismertek,⁴⁴ bár általános formáról lévén szó szinte a legtöbb Marosszentanna–Csernyahov településen vagy temetőben előfordulnak.⁴⁵ Formáját tekintve a 314. objektum kisméretű táljának [8. tábla 1] alja némileg nyújtottabb, hasonló példány a székelkeresztúr-lokoni (Cristuru Secuiesc, Románia) anyagban is megjelenik.⁴⁶

Az 50. objektumhoz tartozik az az enyhén nyújtott gömböstemű, kisméretű, gyorskorongolt, finomkerámia-edény [4. tábla 3], amelynek közelebbi párhuzamai többek között az apátfalva–Nagyút-dűlői késő szarmata-hun kori temető kerámiaanyagában is megjelennek,⁴⁷ ugyanakkor további darabok ismertek Szeged–Pusztakömpöcről⁴⁸ és a csongrád–Sólya Gyula utcai lelőhelyről.⁴⁹

Mindössze négy nyak- és válltöredék esetében merült fel azok korsóként való azonosítása: a már említett, függőlegesen besimított egyenes- és hullámvonallal díszített és a feketére fényezett darabok esetében, ahol sajnálatos módon tipológiai következtetéseket nem lehetett levonni. Bár a perem alatt a nyaki rész sima bordadísszal való tagolása előfordul a késő szarmata kori leletanyagban,⁵⁰ teljes biztonsággal nem köthető e típushoz sem a 12. [3. tábla 1–2], sem a 62. objektum töredéke [5. tábla 1], így kronológiai értékük csekély.

³³ Bár előfordul például a mezőerkedi kerámiaanyagban (GAIU 1999, 297. Fig. X/10), közel sem tekinthető az általánosan jellemző tálfornának.

³⁴ KAPCSOS 2017, 44. Pl. 11/1.

³⁵ RÓZSA 2000, 119, 9. kép 18.

³⁶ VADAY–JANKOVICH–KOVÁCS 2011, 254, Pl. 16/7.

³⁷ PROTASE 1976, Pl. XL.

³⁸ STANCIU 2011, 612, Pl. 3/8.

³⁹ STANCIU 2011, 36.

⁴⁰ A mihálășeni (Románia) temető kerámiakészletéből 13 hasonló darab ismert (ȘOVAN 2009, 171).

⁴¹ A táltípus a C3-as fázist követően is használatban marad. Lásd LĂZĂRESCU 2015, 124, Fig. 66.

⁴² KÖRÖSFŐI 2011, 155, 21. tábla 5.

⁴³ BĂRZU 1973, 295, Pl. XIV/7.

⁴⁴ LĂZĂRESCU 2015, 124, Fig. 66.

⁴⁵ Lásd például a tárgsori (Románia; DIACONU 1965, 279, Pl. CXXIX/4), a bărladi (Bărlad, Románia; PALADE 2004, 579, Fig. 224/3), vagy a mihálășeni (ȘOVAN 2009, Pl. 33/A4) temetőben.

⁴⁶ KÖRÖSFŐI 2011, 148, 14. tábla 6.

⁴⁷ KUJÁNI 2016, 81, 18. tábla 4–6.

⁴⁸ PÁRDUZ 1950, Taf. CXXII/21–23.

⁴⁹ PÁRDUZ 1950, Taf. CXXV/9.

⁵⁰ Lásd azonos besimított díszítéssel Óbesenyőről (TÂNASE 2004, 243, Pl. II) és Temesvár–Freidorfról (MARE et al. 2011, 176, Pl. XXXVI/21).

5.2. Gyorskorongolt szemcsés kerámia

A gyorskorongolt szemcsés kerámia kategóriájából 8 különálló edényhez köthető 15 töredék került elő. Arányát tekintve mindössze 9%-át teszi ki az összesített kerámiaanyagnak, ami a többi technológiai csoporthoz képest kevésbé jelentős. Előfordulási arányának a budești anyagével való összehasonlítása problematikus olyan szempontból, hogy a publikáló régész nem tett különbséget esetleges lassú- és gyorskorongolt kerámia között,⁵¹ holott az Erdélyi-medencéből a lassúkorongolt szemcsés anyagú kerámia jól ismert.⁵² Az előkerült töredékek alapján mindössze egy esetben lehet formai jegyekre következtetni, ahol a 314. objektum nagy tála [8. tábla 3] az S profilú tálak típusához köthető, amelyek idegenek az alföldi késő szarmata kori kerámiaanyagtól, ezzel szemben a fiatfalva–nagyerdei (Filiaș, Románia) leletanyagban jelen vannak.⁵³

5.3. Lassúkorongolt kerámia

A konopi településrészlet egyik legérdekesebb leletanyag-kategóriáját a lassúkorongolt kerámia képezi. A lassúkorongolt „csillámos-szemcsés” kerámiát az alföldi szarmata Barbaricumban egyezményesen a 4. század végére – 5. század elejére helyezi a kutatás.⁵⁴ Elsősorban a kerámiatípus lelőhelyeinek eddig ismert szóródása és a konopi lelőhely földrajzi helyzete az, amely több olyan kérdést vet fel, amire a későbbiekben – ha érintőlegesen is, de – szükségyszerűen még ki kell térnünk. A településrészlet objektumaiból 16 különálló darabként azonosított edény 29 töredéke került elő, amely a vizsgált kerámiaanyag 15%-át jelenti. A lelőhellyel szomszédos szarmata Barbaricum késő szarmata kori településeinek változó arányban fordul elő a tárgyalt kerámiatípus, viszont hozzávetőlegesen legfeljebb a kerámiaanyag 20%-át teszi ki.⁵⁵ A konopi településrészlethez hasonló, ám azt némileg meghaladó arány Orosházáról ismert, ahol az a feldolgozott kerámiaanyag 18,1%-át jelenti,⁵⁶ valamint Örménykút 52. lelőhelyéről ez az arány 17%-ra tehető.⁵⁷ Ebből a szempontból a konopi településrészlet figyelemre méltó hasonlóságot mutat a késő szarmata kori alföldi településekkel. Az Erdélyi-medence közel hasonló korú településeinek kerámiaanyagával való ilyen irányú összehasonlítására kevés támponttal rendelkezünk, viszont mint arról már szó esett, a korongolt szemcsés kerámia jelentős hányadát lassúkorongon formálták.

A soványításra használt csillám/kvarc és zúzott kavics eltérő arányban jelenik meg az edények törésfelületében, mindössze öt esetben hiányzott a csillám az edény anyagából, illetve egy esetben nehéz eldönteni, hogy az apró szemcsészetű anyag csillám vagy csak egyszerűen homok. Az edények töredékeinek színe többnyire a barna színskála körül mozog, gyakori a sötétbarna foltos és fekete foltos darabok száma, amelyek esetében utólagos használati nyom lehetősége is felmerülhet. A töredékek felületének és törésfelületük alapján redukzív égetésre lehet következtetni. A felületüket vélhetőleg egy agyagos lébe való mártás után elsimíthatták.

A töredékek kivétel nélkül nélkül fazekakhoz tartoznak, amelyek az ismert peremtöredékek esetében más-más peremtípussal rendelkeznek, peremátmérőjük nagysága 18–22 cm között változik [1. tábla 4]. A vízszintesen kihajló, a perem síkjával tompaszöget bezáróan ferdére vágott peremkiképzés alapján a 77. objektum fazekának [5. tábla 3] párhuzama Hódmezővásárhely–Solt-Paléről ismert.⁵⁸ A 77. objektum lassúkorongolt fazekai egy részének párhuzamai a peremkiképzés alapján Temesvár–Freidorfon is megjelennek, ahol egyaránt előfordul az ívelten kihajló, a perem síkjával tompa.⁵⁹ [6. tábla 2] és hegyesszöget⁶⁰ [6. tábla 1] bezáróan ferdére vágott perem is. A 153. objektum fazekának párhuzama az ívelten kihajló lekerekített pereme alapján [6. tábla 3] a fény-seliștei (Foeni, Románia)⁶¹ és az orosháza–Szénási úti kerámiaanyagban figyelhető meg.⁶²

⁵¹ VORNIC 2006, 221.

⁵² A Nagy-Küküllő menti szemcsés anyagú kerámia nagyobb hányadát lassú korongon formázták. Lásd KÖRÖSFŐI 2011, 101.

⁵³ KÖRÖSFŐI 2011, 156, 22. tábla 2.

⁵⁴ VADAY 1984, 31; VÖRÖS 1992, 20. A sándorfalva–eperjesi lelőhely lassúkorongolt kerámiaanyaga kapcsán a kérdéskör összefoglalóját lásd bővebben WALTER 2017; WALTER–FINTOR–SKULTÉTI 2018.

⁵⁵ A százalékos adatokat vélhetőleg nagy fokban árnyalja a vizsgált települések feltártságának mértéke. A legtöbb esetben településrészletek kerámiaanyagának adataira lehet csak alapozni.

⁵⁶ RÓZSA 2000, 91. Ezzel szemben Arad–Barieră B_05 (GRUMEZA–URSUȚIU–COPOS 2013, 37) és Németség/Șagu A1_1 (KAPCSOS 2017, 17) településeinek az eddigi publikációk alapján 0,92% és 10%-ra tehető ez az arány.

⁵⁷ VADAY 1999, 555.

⁵⁸ PÁRDUZ 1938, II. tábla 13.

⁵⁹ MARE et al. 2011, 177, Pl. XXXVII/1.

⁶⁰ MARE et al. 2011, 161, Pl. XXI/4.

⁶¹ TIMOC–SZENTMIKLÓSI 2008, 123, Pl. III.

⁶² RÓZSA 2000, 116, 14. kép 8.

A fazéktöredékeknek 9 darabja, azaz több mint a fele közel azonos arányban, jellemzően bekarcolt egyenes és hullámvonalkötegekkel díszített. A lassúkorongolt kerámiaanyagnál jellegzetes fésűszerű tárgyval történő benyomkodott díszítés egy fazék esetében fordul elő. Természetesen mindezek legtöbbször egy összetett mintasor formájában jelennek meg, ahol a leggyakrabban az egyenes vonalköteg a hullámvonalköteggel együtt fordul elő különböző sorrendben, legtöbb esetben a fazekak vállai, továbbá a nyaki és vállai részén. A sándorfalvai késő szarmata kori telep lassúkorongolt kerámiájának példaértékű feldolgozásánál Walter Dorottya – többek között – a fazekak díszítésének mintasorait is megvizsgálta. Módszerét ezúttal a konopi teleprészlet esetében is alkalmaztuk az ez alapján kirajzolódó kapcsolatrendszerek vizsgálata érdekében, azonban szükséges megjegyezni, hogy teljes bizonyossággal egyetlen teljes mintasort sem lehetett elkülöníteni.

A konopi lassúkorongolt kerámiaira jellemző mintasorok valamennyi darabja megtalálható a késő szarmata kori alföldi telepeken. Az 1. mintasor [1. tábla 5] például viszonylag ritkán fordul elő, azonban fordított sorrendben hasonló megjelenik Hunyán⁶³ és Örménykúton⁶⁴ ugyancsak egy fazéktöredéken. A 2. mintasor [1. tábla 5] többek között a sándorfalvai kerámiaanyagban⁶⁵ és a temesvár–freidofi kerámiaanyagban is előfordul⁶⁶, hasonlóképpen az 5., vagy a 6. egyszerűbb mintasorokhoz [1. tábla 5].⁶⁷ A 3. mintasor [1. tábla 5] kettős hullámvonalkötege ugyancsak jellemző a temesvár–freidorfi kerámiaanyagra⁶⁸ és megjegyzendő, hogy a Körös–Maros–Tisza négyszögének késő szarmata kori telepeinél kevésbé jellegzetes a konopi kerámiaanyagban előforduló sűrűbben összetett, egyenes- és hullámvonalköteggel való díszítés [1. tábla 5: 4, 7–8],⁶⁹ ezzel szemben temesvár–freidorfi kerámiaanyagban gyakorinak tekinthető.

A konopi településrészeletről előkerült lassúkorongolt kerámia úgy a soványító anyag szempontjából, mint a forma, peremkiképzés és díszítés szempontjából sok szállal kapcsolódik az Alföld késő szarmata kori településeihöz. Az edények peremkiképzésében általános típusok jelennek meg, a bekarcolt díszítés mintasorainak elemei a legtöbb alföldi lassúkorongolt fazék esetében feltűnnek, azonban az alkalmazott mintasoroknál – a csekély esetszám ellenére – sajátosan összetett esetek is előfordulnak, amelyek az Alföld bánáti területei felé mutatnak. Bár az Erdélyi-medence 4. századi lassúkorongolt kerámiaanyagában Székelyudvarhely mellől,⁷⁰ a Marosszentanna–Csernyahov kultúra végére keltezhető Székelykeresztúr–Lokon,⁷¹ Maroscsapó–Gârlen (Cipău, Románia)⁷² és Baráthelyen (Brătei, Románia)⁷³ is megfigyelhető a bekarcolt egyenes- és hullámvonalköteggel való díszítés [2. tábla 2–3].

5.4. Kézzel formált, korongolatlan kerámia

A kerámiaanyag kevesebb mint negyedét, mintegy 21%-át a korongolatlan kerámia teszi ki, ami némileg meghaladja az alföldi késő szarmata kori településekre jellemző arányokat, ha figyelembe vesszük, hogy Arad–Barieră B_05 lelőhelyen ez az arány 15,21%,⁷⁴ hasonlóképpen Orosháza–Szénási úthoz, ahol ez 12,1%-ra⁷⁵ tehető.⁷⁶ Sajnálatos módon ilyen tekintetben a Marosszentanna–Csernyahov kultúra Erdélyi-medencéből vagy a Kárpátoktól keletre eső területeiről ismert telepeivel nem lehet párhuzamot vonni, figyelembe véve, hogy a kevés esetben, ahol ismert a korongolatlan kerámia aránya, az nem utal szabályszerűsége.⁷⁷

Anyagát tekintve a szemcsés homokkal és apró kavicsal soványított korongolatlan kerámia formailag értékelhető darabjai, egy mécsesként értelmezhető példányt leszámítva [7. tábla 5], szinte kizárólag fazekakhoz tartoznak. Két téglaszínűre oxidált töredéket kivéve többnyire fekete, barnásfekete foltos vagy barna foltosra redukált darabok alkotják a fazekak jelentős részét. Javarészt enyhén vagy erőteljesebben kihajló, lekerekített peremű darabok a jellemzőek, 16–18 cm közötti peremátmérővel. Mindössze a 12. objektum korongolatlan fazékán figyelhető meg díszítés, ahol

⁶³ MRT 8. 44. tábla 4.

⁶⁴ VADAY–JANKOVICH–KOVÁCS 2011, 557, Pl. 49/5.

⁶⁵ WALTER 2017, 56, 6. tábla 16.

⁶⁶ MARE et al. 2011, 177, Pl. XXXVII/13.

⁶⁷ WALTER 2017, 56, 6. tábla 11–12.

⁶⁸ MARE et al. 2011, 156, Pl. XVI/3.

⁶⁹ A 8. mintasorhoz hasonló Sándorfalváról is ismert, bár sűrűségét tekintve kevésbé egyezik a konopi töredékkel. Lásd WALTER 2017, 56, 6. tábla 10.

⁷⁰ KÖRÖSFŐI et al. 2010, 36, 40.

⁷¹ KÖRÖSFŐI 2011, 100, 150, 16. tábla, 8.

⁷² VLASSA 1965, 502, Fig. 2, 6–9.

⁷³ BĂRZU 1973, 301, Pl. XX.

⁷⁴ GRUMEZA–URSUTIU–COPOS 2013, 37.

⁷⁵ RÓZSA 2000, 92.

⁷⁶ Újhartyánon 27,7%, Endrőd 170. lelőhelyen 11%, míg Örménykút 52. lelőhelyen 5% a korongolatlan kerámia aránya (VADAY 1999, 555), azaz körülbelül átlagosan a kerámiaanyag 15%-a sorolható ebbe a kategóriába, amelyet a fent említett lelőhelyek példaszzerűen tükröznek.

⁷⁷ A budesti településen a korongolatlan kerámia aránya a kerámiaanyag 1%-ára tehető (VORNIC 2006, 217), szemben például a Nagy-Küküllő menti településekével, ahol a kumulált adatokból egy kimagasló arány figyelhető meg (KÖRÖSFŐI 2011, 101).

érdekes módon a fazék kihajló peremének belső felületét is egy bekarcolt vonallal látták el, a perem bevagdósása és a váll bekarcolt zezzugvonaldíszé mellett [3. tábla 5]. Formáját tekintve általánosan jelen van a szarmata kor folyamán az alföldi szarmata Barbaricumban, ugyanakkor az erdélyi-medencei Marosszentanna–Csernyahov-anyagban is gyakori, hasonlóképpen a bekarcolt zezzugdíszítéshez.⁷⁸ Bár a korongolatlan fazekak peremének bevagdósása Temesvár–Freidorfon és Kakófalván⁷⁹ (Grădinari, Románia) is megjelenik,⁸⁰ az összetett, a perem belső felületén bekarcolt vonaldísz, a perem bevagdósását és a bekarcolt zezzugvonalat ötvöző mintasor kevésbé jellemző a késő szarmata és a Marosszentanna–Csernyahov-leletanyagra.

5.5. A rontott kerámia kérdése

A kerámiaanyagban összesen négy esetben fordul elő rontott kerámia, amennyiben ide soroljuk a 440. objektum bikónikus testű tálját is. A rontott kerámia közül mindössze egy korongolatlan, két töredék gyorskorongolt, sötétszürkére égetett finomkerámia, illetve a 440. objektum tálja, amelynek égetésénél a fekete és szürke szín keveredése az égetés során a különböző edények egymás mellé helyezésének lehet az eredménye. A bikónikus testű tál voltaképpen az aljának átrepedezettsége okán tartható rontott darabnak, amely vélhetőleg a túl kövér agyag száradási hibájának az eredménye.⁸¹ A talpgyűrű és a hastörés kopottságából arra lehet következtetni, hogy a tálat ennek ellenére használták [2. tábla 1]. A 314. objektum töredékénél ugyancsak megfigyelhető az edény falának repedezettsége, míg a 62. objektum hombár oldaltöredéke erőteljesen átégett [2. tábla 1].

A rontott darabok esetében felmerül a kérdés, hogy a konopi lelőhelyen számolni lehet-e esetleges kerámiagyártással? Továbbá amennyiben igen, akkor milyen jellegű kerámiáról beszélhetünk? Az Alföldre jellemző „szarmata jellegű”, esetleg az Erdélyi-medencére jellemző „Marosszentanna–Csernyahov-jellegű” kerámiát vagy mindkét kulturális tömbre jellemző kerámiát gyárthattak? A rontott daraboknál a 440. objektum bikónikus tálja egyértelműen a erdélyi-medencei lelőhelyekkel mutat rokonságot, továbbá a 314. objektum kerámiaanyagában ugyancsak a Marosszentanna–Csernyahov-településekre jellemző kerámia fordul elő további gyorskorongolt finomkerámiával együtt, amelyek sajnos atipikus daraboknak tekinthetők, így ilyen szempontból kevés fogódzót nyújtanak. A 62. objektum töredékénél az alföldi szarmata településekre jellemző besimított dísszel ellátott korsó töredéke sem nyújt megnyugtató támpontot, ugyanis, mint már arról szó esett, a szucsági lelőhelyen is előfordulnak hasonló edények.

6. FIBULA

A fibula [3. tábla 6] különlegessége a tűtartó kialakításában rejlik, amely a szarmata Barbaricum egyes fibuláinál is megjelenik. A facettált tűtartó végének négyszögletes kialakítása megfigyelhető Apátfalva–Nagyút-dűlőn,⁸² valamint a szeged–tarjáni késő szarmata kori temető 3. sírjából előkerült fibulánál is,⁸³ viszont az a bekarcolt/”bemélyített” X alapján különbözik a konopi darabtól. Hasonlóképpen alakították ki a Madaras–Halmok 442. sírjában talált fibula tűtartóját,⁸⁴ illetve a Szabadka–Verusicsról (Subotica, Szerbia) előkerült fibuláét is,⁸⁵ azonban a konopi darabra jellemző bevésített/bekarcolt vonal a szabadkai példányon már nem jelenik meg. Az említett sírok⁸⁶ kísérőleletei hozzávetőlegesen a 4. század utolsó harmadára – 5. század elejére való keltezést erősítik. A rokonságot mutató fibulák elterjedését tekintve a konopi darabot is beleszámítva feltűnő módon a korábbi korszakhoz köthető Lugio–Partiscum–Micia között feltételezett római kereskedelmi útvonal közelségében helyezkednek el, amely esetében felmerült annak barbárok általi további használata.⁸⁷

⁷⁸ A szarmata Barbaricum esetében lásd például Orosháza–Szénási út (Rózsa 2000, 111, 9. kép 6), illetve az erdélyi Marosszentanna–Csernyahov-telepek esetében Székelykeresztúr–Lokon (Körösfői 2011, 146, 12. tábla 7).

⁷⁹ BENE 1996, Fig. 49/4.

⁸⁰ MARE et al. 2011, 171, Pl. XXXI/10.

⁸¹ MASEK–VÉNINGER 2017, 65–66.

⁸² KUJÁNI 2016, 39, 1. ábra 4.

⁸³ VÖRÖS 1988, 120, 6. kép 1.

⁸⁴ KÓHEGYI–VÖRÖS 2011, 99. tábla 7.

⁸⁵ SZEKERES–SZEKERES 1996, VII. tábla 3.

⁸⁶ A temető leletanyagának a tápé–malajdokival való szoros rokonságára és kronológiai kapcsolatára Vörös Gabriella is felhívta a figyelmet (Vörös 1988, 122).

⁸⁷ SZEKENYI–OLGYAY 2018, 35.

7. GONDOLATOK A KONOPI TELEPÜLÉSRÉSZLET SZEREPEÉRŐL A KORA NÉPVÁNDORLÁSKORBAN

A konopi településrészlet kora népvándorlás kori szerepe annak földrajzi helyzete és leletanyagának összetétele, valamint a feltárt objektumok jellege szempontjából értékelhető. Már az ásatás folyamán felmerült számos értelmezési nehézség, és bár igyekeztünk a leletanyag minél részletekbe menőbb elemzését elvégezni, az eredmények legalább annyi új kérdést vetettek fel, mint amennyit megválasztak.

A konopi településrészlet, leletanyagának párhuzamai alapján, hozzávetőlegesen a 4. század utolsó harmadára – 5. század elejére keltezhető, azaz a közép-európai kronológiai rendszer alapján az ún. C3/D1–D1-es fázisra. Sem a tárgyalt fibula, sem a kerámiaanyagban megjelenő formák nem teszik lehetővé megnyugtató biztonsággal, hogy a település élete a D2-es fázisban is nyomon követhető legyen. Ugyanakkor a településszerkezet sajátosságai és annak periférikus jellege, valamint a kutatott felszín mindössze egy rendkívül vékony – és sajátos – keresztmetszetét nyújtják a település életének. Holott a település részben annak leletanyaga és kronológiai helyzete alapján az ún. „post-csernyahovi” horizont sajátosságait idézi, a párhuzamok esetében a csekély egyidejű támpontok miatt a korábbi C3-as periódus Marosszentanna–Csernyahov-településeivel is összevetettük. Az Erdélyi-medence tágabb földrajzi régióját tekintve elsősorban a szucsági és a mezőkerdi lelőhelyekkel feltételezhető a korazonosság, bár szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy maga a Marosszentanna–Csernyahov kultúra végeként fémjelzett „post-csernyahovi horizont” lelőhelyei kevésbé ismertek,⁸⁸ és jellemző – bár kulturálisan sokszínű – leletanyaga még csak napjainkban körvonalazódik.⁸⁹

Az alföldi késő szarmata korra keltezhető lelőhelyek esetében igyekeztünk viszonylag kis földrajzi távolságokon belül analógiákat találni, illetve az Erdélyi-medence és a szarmata Barbaricum keleti peremének a Maros alsó szakasza menti régiója kontextusán belül értelmezni a leletanyagot. A kerámiaanyag formai és díszítésbeli sajátosságainál felmerült a temesvár–freidorfi, a németsági, az orosháza–Szénási úti lelőhelyekkel való kapcsolat, amely bár nem teljes mértékben tisztázott, viszont az egyidejűség megalapozottnak tűnik. Hasonló módon kapcsolat feltételezhető a kerámiaanyag statisztikai vizsgálatának eredményei alapján, ahol a gyorskorongolt kerámia aránya az alföldi telepekkel mutat némi rokonságot. Az ilyen szempontból kevésbé ismert erdélyi-medencei lelőhelyek esetében a konopi lelőhely a gyorskorongolt technológiai kategória tekintetében némileg felülmúlja azokat, bár ismételten hangsúlyozzuk, hogy a vizsgálat egy csekély objektumszámú településrészlet kis mennyiségű leletanyagán készült, illetve más erdélyi-medencei egyidejű lelőhelyekkel való összehasonlítása is számos nehézségbe ütközött, amely elsősorban a hiányos kutatottságra vezethető vissza.⁹⁰ A formai sajátosságok alapján hozzávetőlegesen kiegyensúlyozott arányban egyaránt előfordulnak a késő szarmata kori alföldi telepekre jellemző és a Marosszentanna–Csernyahov kultúra kései fázisában is megtalálható kerámiaformák.

A kerámiaanyag kapcsán külön kérdést vet fel a sajátos díszítéssel és formavilággal rendelkező ún. lassúkorongolt, esetenként „csillámos-szemcsés” soványítású kerámia jelenléte, amelynek megválaszolása jelen esetben meghaladja a dolgozat kereteit, azonban szükségszerűnek találtuk némileg kitérni ennek a problematikájára. Jelenlegi ismereteinket a 4. század végén⁹¹ előzmény nélkül megjelenő kerámiatípusról legutóbb Walter Dorottya összegezte, azokat rendkívül hasznos információkkal kiegészítve a további kutatás számára. Meglátásai három szempontból is támpontot nyújtanak a konopi darabok értékeléséhez.

1. Walter Dorottya az általa összegyűjtött anyagból arra a következtetésre jutott, hogy az esetleges gyártási központok erősen koncentrálnak a nagyobb folyók környékén, úgymint a Körös, a Tisza és a Maros mentén.⁹² Hasonló jelenség figyelhető meg a nagyközi tavak, a Maros és a Száz-ér által körvonalazott földrajzi mikrorégióban is [2. térkép; 1. táblázat], ahol szintén jelentős sűrűség figyelhető meg. Ugyanakkor az Alföld keleti peremén, a Maros alsó szakaszán, ha a Kladova–Dealul carierei (Cladova, Románia) lelőhelyet fenntartással is kezeljük, az eddig ismert legkeletibb lelőhely Temeshidegkútról (Zăbrani, Románia) ismert. Az előbbi közel 18 km-re, míg a második közel 25 km-re nyugatra található Konoptól. Azaz nagyjából ½–1 napi járóföldre, amely esetében az elterjedés a mikroregionális településközi kapcsolatokkal és a kerámiagyártó központok gyártáskörzetével is magyarázható, amennyiben a gyártási központokat mindössze csak az Alföldre lokalizáljuk.

⁸⁸ A Marosszentanna–Csernyahov kultúra utolsó fázisához köthető lelőhelyek térképét lásd LĂZĂRESCU 2015, 125, Fig. 67. A Maros középső folyása mentéről is mindössze három lelőhely ismert.

⁸⁹ Lásd bővebben OPREANU 2011; LĂZĂRESCU 2015, 132–141; KÖRÖSFŐI 2018, 343–344.

⁹⁰ A kerámia technológiai és funkcionális szempontú kutatottsága a Nagy-Küküllő völgyének Marosszentanna–Csernyahov-települései esetében a legkidolgozottabb (KÖRÖSFŐI 2011, 95–160).

⁹¹ VADAY 1984, 31.

⁹² WALTER 2017, 42; WALTER–FINTOR–SKULTÉTI 2018, 138.

Hangsúlyozandó, hogy a baráthelyi 4–5. század eleji temetőből és a Maroscsapó–Gârle lelőhelyről is ismert ez a kerámiatípus. Ezek a lelőhelyek Temeshidegkúttól 240, illetve 260 km-re találhatók, azaz a távolság közel egy-heti járóföldnek feleltethető meg, amelyet már nem magyarázhatunk mikroregionális településközi kapcsolatokkal. A problematika kapcsán fontos kitérni a lassúkorongolt kerámiatípus romániai kutatástörténetére is. Bár a lassúkorongolt „csillámos-szemcsés” kerámia magyarországi kutatástörténete igen jól ismert,⁹³ ugyanannak a kerámiatípusnak romániai kutatástörténete már kevésbé büszkélkedhet hasonló kidolgozottsággal. A szarmata Barbaricumnak megfeleltethető kontextusból elsőként I. H. Crișan közölt 1968-ban két töredéket az arad–cealai kerámiagyártó központból.⁹⁴ A arad–cealai kerámiaanyagon belül három csoportot különített el, ahol nehezen érthető módon egyazon kategóriába sorolta a korongolatlan és a lassúkorongolt kerámiát.⁹⁵ A formák és a díszítések előképeit a La Tène kori dák kerámiából eredezteti, és párhuzamai révén összekapcsolja azokat többek között az erdélyi-medencei Maroscsapó–Gârle lelőhellyel.⁹⁶ Ezt követően Dörner Egon ismerte fel a lassúkorongolt kerámiát, elkülönítve a gyorskorongolt és korongolatlan kerámiától. Dörner némileg helyes leírást ad a kerámiatípusról⁹⁷ a Szentanna CAP/La vii (Sântana, Románia) lelőhely leletanyagának közlésében, azt helyesen, a 4. század végére – 5. század elejére keltezte. Annak ellenére, hogy jól ismertek számára Párducz Mihály publikációi, a kerámiatípus kapcsán ő maga sem sorol fel alföldi párhuzamokat.

Az erdélyi-medencei lelőhelyekről már 1965-től jól ismertek a kerámiatípusnak a darabjai, amelyek jellegzetes díszítésének és formavilágának bizonyos elemei az alföldi területek felé mutatnak, ennek ellenére a korongolatlan kerámia kategóriáján belül értelmezték őket.⁹⁸ Elsősorban a Maroscsapó–Gârle lelőhelyen véletlenszerűen előkerült gödrök anyagának kerámiatöredékeiről van szó,⁹⁹ amelyek gyorskorongolt, szürkére égetett finomkerámiával együtt kerültek elő. Dörner Egon publikációi nyomán Nicolae Vlăsa is felfedezte a leletanyag alföldi kapcsolatait, amelyek esetében a szabad dákok egy 4. századi Ny–K-i irányú migrációját feltételezte az Alföldről.¹⁰⁰ Közel egy évtizeddel később a baráthelyi 4–5. századi hamvasztásos temető publikálása kapcsán Ligia Bârzu írta le a lassúkorongolt kerámiát, azonban N. Vlăsa-hoz hasonló módon, ezt ugyancsak a korongolatlan kerámia keretén belül tárgyalja.¹⁰¹ Ligia Bârzu az edények Maroszentanna–Csernyahov kultúrával való kapcsolatát elvetette, és azok formáját a római fazekasságból eredeztette, némi ellentmondással, kihangsúlyozva – Maroscsapó–Gârle-re utalva – a nyugatról Erdély területére bevándorló szabad dákok kerámiaanyagával való szoros rokonságot.¹⁰²

A lassúkorongolt „csillámos-szemcsés” kerámia kutatásában a temesvár–freidorfi késő szarmata kori település leletanyagának monografikus feldolgozása jelentett áttörést. Ebben a munkában az alföldi párhuzamok alapján, a

⁹³ WALTER 2017, 34.

⁹⁴ CRIȘAN 1968, 246, Fig. 3/1, 14.

⁹⁵ Feltételezhetően a kerámia anyaga és égetése volt a két szempont, ami alapján elkülönített három csoportot: 1. gyorskorongolt szürke kerámia; 2. durva anyagú kézzel formált vagy korongolt kerámia; 3. jó minőségű korongolt vörös kerámia. A lassúkorongolt kerámia kapcsán lásd „A második csoporthoz soroltam a kevésbé eldolgozott anyagú, sok zárványt tartalmazó, kézzel vagy korongon formált kerámiát. A jellemző díszítéseket az ujjbenyomkodásos bordadisz, az ujjbenyomkodással vagy bevágdosással tagolt perem, a bütökdíszek, vagy a fésűvel bekarcolt vonalkötegek képezik” (CRIȘAN 1968, 243).

⁹⁶ CRIȘAN 1968, 243–245.

⁹⁷ „... Ugyanabból a betöltésrétegből került elő három nagyméretű fazékhoz tartozó korongolt töredék. Az első két töredék egy valamivel lassabb korongon formált, szürke színű kerámia, amelynek anyagában homok és kavics található. A belsejükön másodlagos égésnyomok jelentkeznek” (BARBU–DÖRNER 1980, 134). A táblánál lásd BARBU–DÖRNER 1980, 145.

⁹⁸ „A porózus kézzel formált kerámia, anyagát tekintve homokot és kvarcsemmeket tartalmaz, kevésbé gondosan előkészített. Az edény fala érdes, szinte durva tapintású. A színe az égetésnek megfelelően a feketéstől a sárgás-vöröses színek között váltakozik. Sok töredéken különböző árnyalatú folt jelentkezik. Bár a porózus edények kézzel formáltak, az edények profiljai meghatározott típusok szerint jól kiképzettek. Úgy tűnik nem a járatlanság, hanem praktikus szempontok miatt készítették őket a régi technika szerint, a korong használata nélkül” (VLĂSA 1965, 509–510).

⁹⁹ VLĂSA 1965, 502, Fig. 2/6–9.

¹⁰⁰ VLĂSA 1965, 515. Az egyébként is heterogén kora népvándorlás kori erdélyi leletanyagnak a Maroscsapó–Gârle-csoport egy külön színfoltját képezi. Vlad Andrei Lăzărescu elismerte a leletanyagban mutatózó „gót hatást” (Maroszentanna–Csernyahov kultúra) és a lelőhely kronológiájának tisztázatlan jellegét, végül a kerámiaanyag alföldi párhuzamai alapján nem tartja kizártnak egy a Maros völgyén keresztül történő Ny–K-i migráció lehetőségét, kihangsúlyozva, hogy egy elszigetelt esettel állunk szemben (LĂZĂRESCU 2015, 83). Ugyan felmerült a lelőhely Maroszentanna–Csernyahov-jellegének előtérbe helyezése (HARHOIU 2004–2005, 306) a több évtized körhivatkozásai révén régészeti toposzá nőtt ki magát a Ny–K irányú népmozgás elmélete (a kérdés legutóbbi összefoglalóját lásd KÖRÖSFÖI 2015, 138).

¹⁰¹ „... a legérdekesebb kategóriát a [korongolatlan kerámiához képest – a szerző] jobb minőségű, anyagú, kavicsot és zúzott kerámiát nem tartalmazó, mindössze helyenként nagyobb szemcsés homokkal soványított, külsején barnászörsre, feketésre vagy feketére, belsején vöröses hűjúra égetett kerámia képviseli. Helyenként a barnászörs edények felülete foltos, amely az egyenetlen égetés következménye. A készítéstechnika szempontjából gondosabban kivitelezett darabok, ahol némelyik szélét korongon dolgozták el. [...] A díszítésüket fésűvel és bevágással végezték.” (BÂRZU 1973, 51).

¹⁰² BÂRZU 1973, 52.

késő szarmata fazekasság kontextusában tárgyalták ezt a kerámiatípust,¹⁰³ kiemelve azt a késő vaskori dák fazekasság hagyományainak környezetéből.

2. A hosszú kutatástörténeti kitérőt Walter Dorottya Vörös Gabriella nyomán újrafogalmazott kérdésfelvetése indokolta, miszerint ennek az új kerámiatípusnak a késő szarmata telepeken való megjelenése kapcsolatba hozható-e a 4. század végén meginduló népmozgásokkal?¹⁰⁴ Első látásra sem a konopi, sem a baráthelyi, sem a maroscsapói lelőhely anyaga nem vezet közelebb a válaszhoz, bár a lassúkorongolt kerámia alapján valóban elég egyértelmű kapcsolat mutatható ki úgy a három lelőhely, mint az alföldi késő szarmata kori lelőhelyek között, függetlenül attól, hogy a kapcsolat jellege nehezen tisztázható.¹⁰⁵ Amint arról már szó esett, az edénytípus erdélyi-medencei jelenlétét egy valamikor a 4. század első felének folyamán lezajlott Ny–K-i irányú bevándorlási hullámmal magyarázták. A maroscsapói lelőhelynek 4. század eleje – 4. század vége, valamint a baráthelyi temetőnek a 4. század közepe – 5. század eleje közé tehető keletkezése némileg azt sugallják, hogy bár kimutatható az egyidejűség azokkal az alföldi késő szarmata kori településekkel, ahol a lassúkorongolt kerámiatípus megjelenik, a két lelőhely alsó kronológiai határa szempontjából mégis korábbinak tekinthető, mint a kerámiatípus alföldi megjelenése.¹⁰⁶ Viszont mindennek fényében a még mindig nehezen tisztázható kronológiai viszonyok megnehezítik a kapcsolat, pontosabban az elterjedés valós irányának eldöntését, amely esetében a továbbiakban nem zárhatjuk ki a Nicolae Vlăsa által javasolt iránnyal ellentétes, K–Ny irányú elterjedés lehetőségét.

A feltételezést legalább annyi érv kérdőjelezheti meg, mint amennyi azt alátámasztja. Itt elsősorban a kerámiatípus szóródási térképét megfigyelve jelentős koncentrációt a Maros Tiszába való torkolásánál figyelhetünk meg, továbbá a Maros alsó szakaszán [2. térkép; 1. táblázat]. A konopi, de elsősorban a maroscsapói és a baráthelyi esetek mindenképpen elszigetelt jelenségnek tűnhetnek.¹⁰⁷ Figyelembe véve, hogy a lassúkorongon készített kerámia már a 4. századi erdélyi-medencei Maroszentanna–Csernyahov-településeknél is ismert, valamint ekkor jelenik meg a bekarcolt vonal- és hullámvonalköteg-dísz és az alföldi lassúkorongolt edényeket idéző peremkiképzés is. Ez új megvilágításba helyezheti a kérdést. A jellegzetes fésűszerű eszközzel bekarcolt vonalkötegek mellett jelentkező benyomkodott fésűdíszek kombinációja mindössze Maroscsapón és Baráthelyen figyelhető meg. Azonban maga a benyomkodott díszítés külön is megjelenik Fiattfalva–Nagyerdő lelőhely gyorskorongolt finomkerámia-edényen,¹⁰⁸ illetve Baráthelyen egy gyorskorongolt finomkerámia-edényen is.¹⁰⁹ Mindennek értelmében a Nagy-Küküllő és a Maros középső szakasza menti lelőhelyek esetében ismert a készítőtechnika, a díszítés különböző elemei, esetenként a jellegzetes mintasorok vagy peremkiképzések is, viszont ami kérdéses, az a kerámiatípusnak is nevet adó csillám esetleges megjelenése a fazekak anyagában.¹¹⁰

3. A sándorfalvi lassúkorongolt kerámián végzett archeometriai vizsgálatok kimutatták, hogy a kerámiaanyag soványítására használt csillám/kvarc a mai Románia, pontosabban Erdély területének csillámos-gneisz kibúvásaiból származhat.¹¹¹ Bár rendkívül csekély az erre vonatkozó adat, és a kronológiai kérdésekben is sok a bizonytalanság, mindenesetre gondolatébresztő a tény, miszerint a fentebb tárgyalt erdélyi-medencei települések esetében a lassúkorongolt kerámia gyártásához minden feltétel adott volt. Az ismert technikai és morfológiai jegyek mellett bizonyos esetekben a soványításhoz használt alapanyag is, szemben az Alfölddel, ahol a soványításhoz használt csillám

¹⁰³ MARE et al, 2006. Temesvár–Freidorf és Széphely (Jebel, Románia) kapcsán nem meghatározott a korong típusa. Lásd BEJAN 1995, 378; BENEA 1996, 176–177.

¹⁰⁴ VÖRÖS 1982, 32–33; WALTER 2017, 42.

¹⁰⁵ A maroscsapói és baráthelyi lelőhelyek kronológiáját illetően sok a bizonytalanság. Előbbi esetében, véletlenszerűen előkerült tárgyakról lévén szó, a kontextus és a kísérőleletek, valamint a hamvasztásos temetkezések közötti viszony nem tisztázott teljes mértékben. Ugyanakkor a lelőhelyről előkerült „éremkincslet” alapján Vlad-Andrei Lăzărescu a település használatát a feltételezett betelepedés kezdetétől, a 4. század első felétől annak végéig feltételezi (LĂZĂRESCU 2015, 83). A baráthelyi edények esetében a publikáció táblahivatkozásai híján képtelenség összekötni azokat a katalógusban szereplő sírleírásokkal, illetve azok kísérőlelet-anyagával, így a 4. század közepe – 5. század eleje keletkezés ányalására nincs lehetőségünk (BĂRZU 1973, 80).

¹⁰⁶ A kerámiatípus megjelenését egyezményesen a 4. század végére helyezi a kutatás, bár újabban felmerült annak a 4. század elejére való keletkezése is (lásd WALTER 2017, 43). A két keletkezési javaslat természetesen megfér egymás mellett, ha figyelembe vesszük, hogy egy tárgytípus megjelenése és általános elterjedése között szükségszerűen némi időnek kell eltelnie, bár a kérdéskör minden bizonnyal további kutatásokat igényel.

¹⁰⁷ A leletípus alföldi koncentrációja ez alapján az elterjedés Ny–K-i irányát sugallja, viszont érdemes figyelembe venni azt a tényt is, hogy a kerámiatípus napjainkig Románia területén kevésbé volt ismert. Továbbá amennyiben felismerték, olyankor is eltérő értelmezéssel jelent meg a szakirodalomban.

¹⁰⁸ KÖRÖSFŐI 2011, 154, 20. tábla 5. Lásd még a kötet borítóján.

¹⁰⁹ BĂRZU 1973, 295, Pl. XIV/11.

¹¹⁰ Az Erdélyi-medence lassúkorongolt edényeinél mindössze csak a maroscsapói edényeknél tesznek említést a kvarc jelenlétére, továbbá a konopi edények anyagának egy részében is megfigyelhető a csillám jelenléte. Elképzelhető, hogy a csillám/kvarc soványítóanyagként való használata Erdély esetében nagy mértékben a természetes felszíni nyerőhelyektől függött, amelyek jelenléte földrajzi régióként eltérhet.

¹¹¹ WALTER–FINTOR–SKULTÉTI 2017, 138.

hiánycikknek számított. Mindez alapján a szarmata Barbaricumban nagy eséllyel az Alföldön helyben gyártott kerámiához „importálni” kellett az egyik alapanyagot, ami egy fejlett belső kereskedelmet és kapcsolatrendszert feltételez.¹¹² Értelemszerűen a soványításra használt egyik alapanyag, azaz a csillám importálására csak abban az esetben lehetett szükség, ha a kerámiatípus alföldi megjelenésekor a csillámmal való soványítás addigra már egy jól ismert eljárás volt, másként aligha juthatott volna ez bárkinek is eszébe.

A viszonylag nagy távolságokat felölelő nyersanyagforgalom alapján feltételezett intenzív kapcsolatrendszer nem tűnik annyira valótlannak, ha figyelembe vesszük, hogy nagy eséllyel már a 4. század végén a szarmata Barbaricum a Hun Birodalom politikai fennhatósága alá tartozott.¹¹³ Ennek jelentősége, hogy így a Nagy-Küküllő és a Maros középső szakasza menti területekkel a szarmata Barbaricum voltaképpen egyazon gazdasági struktúrába integrálódott. Vaday Andrea és Michel Kazanski egymástól függetlenül jutottak arra a véleményre, hogy úgy a szarmata Barbaricum, mint a Marosszentanna–Csernyahov kultúra késői fázisához tartozó területek a Hun Birodalom gazdasági háttérét képezhették,¹¹⁴ ebben a felállásban nehéz azt hinni, hogy a két terület között ne lehetne úgy a nyersanyagok, a technológiai tudás, mint a különböző anyagi kultúrát képviselő közösségek K–Ny irányú forgalmáról beszélni. Talán nem véletlen, hogy a lassúkorongolt kerámia általános elterjedése az Alföldön nagyjából ugyanarra a korszakra tehető, mint például a Kowalk-típusú poharak, a kiöntőcsöves korsók, az agyagbográcsok, a púposhátú fésűk és a meót-típusú kardok megjelenése, ahol a tárgyak és egyének Alföldre való beáramlása mellett nem zárhatjuk ki a technológiai tudás forgalmának a lehetőségét sem.

A konopi lelőhely leletanyagában az alföldi szarmata Barbaricum kerámiaanyagának a Marosszentanna–Csernyahov kultúra késő fázisára jellemző kerámiaanyaggal való keveredése figyelemreméltó, tekintve azt a tényt, hogy a lelőhely hozzávetőleg közel fekszik az Alföldhöz. Vélhetően a 4. század végén a két kulturális tömb közötti „határ” valahol az Alföld keleti pereme, a Zaránd-hegység és a Lippai-dombok mentén húzódhatott, egymástól kevésbé élesen elkülönülve. A Lippától (Lipova, Románia) keletre és a mai Veceltől (Vețel, Románia) nyugatra fekvő területek mindig is a régészeti kutatások egyik fehér foltját képezték, így némileg érthető is, hogy a hun kori szarmata és Marosszentanna–Csernyahov kulturális tömbök viszonya ezen a területen kevésbé tisztázott. A konopi lelőhely leletanyaga és kapcsolatrendszere, bár közel sem elégséges ennek tisztázásához, mindazonáltal újra felvet sok olyan kérdést, amelyek átgondolásához mindeddig leletanyag híján nem volt lehetőség.

Irodalom

- BARBU 1980 = Barbu, M.: Săpăturile arheologice de la Arad-Vladimirescu. Campania 1979. *Ziridava* 12 (1980), 151–165.
- BARBU–DÖRNER 1980 = Barbu, M. – Dörner, E.: Cercetările arheologice de la Sîntana. Campania 1979. *Ziridava* 12 (1980), 131–150.
- BARBU–ZDROBA 1978 = Barbu, M. – Zdroba, M.: Așezarea dacică de la Vărădia de Mureș. *Ziridava* 9 (1978), 21–25.
- BĂRZU 1973 = Bărză, L.: *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV–V (cimitirul 1 de la Bratei)*. [Biblioteca de Arheologie 21.] București 1973.
- BEJAN 1995 = Bejan, A.: Ceramica romană târzie din așezarea de la Hodoni (jud. Timiș). *AnB* 4 (1995), 376–392.
- BENEA 1996 = Benea, D.: *Dacia sud-vestică în secolele III–IV*. Timișoara 1996.
- BERZOVAN 2014 = Berzovan, A.: Preliminary Considerations on the Dacian Habitation in Vărădia de Mureș “Dealul Cetate”, Arad County (2nd century BC – 1st century A.D.). *Ziridava* 28 (2014), 87–114.
- BORONEANȚ 1979 = Boroneanț, V.: Considerații asupra istoriei străvechi a județului Arad în lumina cercetărilor de la Conop, Zăbrani și Cladova. *Ziridava* 11 (1979), 109–116.
- BORONEANȚ 1980 = Boroneanț, V.: Săpăturile arheologice de la Cladova (jud. Arad) din anul 1979. *Ziridava* 12 (1980), 117–126.
- CRÎȘAN 1968 = Crișan, H.: Continuitatea dacică în Câmpia Aradului. *Apulum* 7/1 (1968), 241–252.
- DIACONU 1965 = Diaconu, Gh.: *Țirgșor. Necropola din secolele III–IV e.n.* București 1965.
- DÖRNER–BORONEANȚ 1968 = Dörner, E. – Boroneanț, V.: O contribuție cu privire la datarea valurilor de pământ din vestul țării noastre. *Ziridava* 2 (1968), 7–18.
- GAIU 1999 = Gaiu, C.: Habitat și manifestări rituale în secolul IV p. Chr. la Archiud. *Revista Bistriței* 12–13 (1999), 267–316.

¹¹² WALTER–FINTOR–SKULTÉTI 2017, 138.

¹¹³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018, 388.

¹¹⁴ VADAY 1994, 105; KAZANSKI 1998, 223.

- GRUMEZA–URSUȚIU–COPOS 2013 = Grumeza, L. – Ursuțiu, A. – Copos, G.: *Arad „Barieră”. Cercetări arheologice preventive într-un sit de epocă sarmatică*. [Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 6.] Cluj-Napoca 2013.
- HARHOIU 2004–2005 = Harhoiu, R.: Allgemeine Betrachtungen zum Betattungssittenbild Siebenbürgens im 4. und bis zur Mitte des 9. Jahrhunderts. *Dacia* 48–49 (2004–2005), 283–334.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2018 = Istvánovits E.–Kulcsár V.: “... *aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.*” Egy elfelejtett nép, a szarmaták. [A Jósa András Múzeum Kiadványai 74.; Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5.] Nyíregyháza–Szeged 2018.
- KAPCSOS 2017 = Kapcsos, N.: Urmele unei așezări din perioada târzie a epocii sarmatice descoperite la Șagu „Sit A1_1”, județul Arad. In: *Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți. Lucrările conferinței naționale Locuirea medievală timpurie din Transilvania și vecinătăți. Lipova (jud. Arad) 27–29 Octombrie 2016*. Eds.: Mărginean, F. – Stanciu, I. – Băcșeț-Crișan, D. [Orbis Mediaevalis 1.] Cluj-Napoca 2017, 13–44.
- KAZANSKI 1998 = Kazanski, M.: Le royaume de Vinitharius: Le récit de Jordanès et les données archéologiques. In: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities 300–800*. Eds.: Pohl, W. – Reimitz, H. Leiden–Boston–Köln 1998, 221–228.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011 = Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011.
- KÖRÖSFÖI 2011 = Körösfői Zs.: A Marosszentanna–Csernyahov kultúra lelőhelyei a Nagy-Küküllő felső folyása mentén. In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Szerk.: Körösfői Zs. [Molnár István Múzeum kiadványai 3.] Székelykeresztúr 2011, 95–160.
- KÖRÖSFÖI 2015 = Körösfői Zs.: Hogyan is nevezzük? Az erdélyi késő császárkori leletek értelmezési módjai a román régészetben. *NyJAMÉ* 57 (2015), 129–148.
- KÖRÖSFÖI 2018 = Körösfői Zs.: Tiszadob–Sziget 2.1. A Felső-Tisza-vidék a késő császárkor és a kora népvándorlás kor fordulóján. In: *„Vadrózsából tündérsípot csináltam” Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. Szerk.: L. Nagy M. – L. Szőlősi K. Nyíregyháza 2018, 333–352.
- KÖRÖSFÖI–NYÁRÁD–SÓFALVI 2010 = Körösfői Zs. – Nyárádi Zs. – Sófalvi A.: *Bronzkori Népek és Vizigótok Székelyudvarhely Határában. Kiállítás- és szakkatalógus*. Székelyudvarhely 2010.
- KUJÁNI 2016 = Kujáni Y.: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése III. *MFME Új folyam* 3 (2016), 25–85.
- LĂZĂRESCU 2015 = Lăzărescu, V. A.: *Locuirea în Transilvania din ultimele decenii ale provinciei Dacia și până la prăbușirea „imperului” hunic (250–450)*. Cluj-Napoca 2015.
- MARE et al. 2011 = Mare, M. – Tănase, D. – Drașovean, F. – El Susi, G. – Gál, S. Sz.: *Timișoara–Freidorf. Cercetări arheologice preventive din anul 2006*. [Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 52.] Cluj-Napoca 2011.
- MARINESCU–GAIU 1989 = Marinescu, G. – Gaiu, C.: Die necropole bei Fintinele „Rîț”, jud. Bistrița-Năsăud aus dem 4. Jahrhundert U.Z. *Dacia* 33/1–2 (1989), 125–143.
- MĂRGINEAN–CSÓK–TĂMĂȘAN 2016 = Mărginean, F. – Csók, Zs. – Tămășan, M.: Archaeological Recoveries. The Medieval Church from Vărădia de Mureș - Tótvár (Arad County). In: *Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries and Fortifications*. Eds.: Țiplic, M. I. – Crângaci Țiplic, M. Sibiu 2016, 97–112.
- MĂRGINEAN et al. 2018 = Mărginean, F. – Sava, V. – Ursuțiu, A. – Hügel, P. – Urák, M. – Kapcsos, N.: *Reabilitare CFR Simeria-Curtici, Sit 5 Conop (com. Conop, județul Arad)*. Előzetes jelentés. Kézirat. Arad 2018.
- MASEK 2011 = Masek Zs.: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz. In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Szerk.: Körösfői Zs. [Molnár István Múzeum kiadványai 3.] Székelykeresztúr 2011, 249–292.
- MASEK–VÉNINGER 2017 = Masek Zs. – Véninger P.: “...s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik.” Készítéstechnológiai megfigyelések gyorskorongolt szarmata finomkerámián. In: *Hadak útján XXII. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája. Visegrád, 2012. október 2–4*. Szerk.: Merva Sz. [Altum Castrum 9.] Visegrád 2017, 57–84.
- MESTERHÁZY 2009 = Mesterházy, K.: Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischen Gräberfeld von Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb. *ActaArchHung* 60 (2009), 73–95.
- MRT 8 = *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2*. Szerk.: Jankovich B. D. – Makkay J. – Szőke Béla M. [MRT 8.] Budapest 1989.
- OPREANU 2011 = Opreanu, C. H.: Az erdélyi Marosszentanna kultúra vége: Szentgyörgy-kultúra vagy „posztcsernyahov” horizont? In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Szerk.: Körösfői Zs. [Molnár István Múzeum kiadványai 3.] Székelykeresztúr 2011, 191–204.

- OPREANU 2013 = Opreanu, C. H.: Burnished Pottery from the Settlement at Suceag (County of Cluj, Romania). Evolution, Chronology and Cultural Interferences. *EphNap* 23 (2013), 51–78.
- PALADE 2004 = Palade, V.: *Așezarea și necropola de la Bârlad–Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*. București 2004.
- PÁRDUCZ 1938 = Párducz M.: Rómaikori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt Paléban. *Dolg* 14 (1938), 90–123.
- PÁRDUCZ 1950 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III.* [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- PROTASE 1976 = Protase, D.: *Un Cimitir dacic din apoca romană la Sopor de Câmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*. București 1976.
- RÓZSA 2000 = Rózsa Z.: Késő szarmata települészet Orosháza északi határában. In: *Hadak Útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000 79–124.
- RUSU–HUREZAN 2000 = Rusu, A. A. – Hurezan, G. P.: *Biserici medievale din județul Arad*. Arad 2000.
- SAVA et al. 2018a = Sava, V.: *Reabilitare CFR Simeria–Curtici, județul Arad – Situl 1 (în raza localității Ghioroc), jud. Arad*. Előzetes jelentés. Kézirat. Arad 2018.
- SAVA et al. 2018b = Sava, V.: *Reabilitare CFR Simeria–Curtici, județul Arad – Situl 3 (în raza localității Ghioroc), jud. Arad*. Előzetes jelentés. Kézirat. Arad 2018.
- SOÓS 2016 = Soós E.: Kora hun kori edényégető kemence Hernádvécsén. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Csécs T. – Takács M. Győr 2016, 649–669.
- SÓSKUTI 2010 = Sóskuti K.: Szarmata településleletek egy gázszállító vezeték Csongrád megyei szakaszáról, Pusztaszertől Algyőig. In: *Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk.: Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 2.] Szeged 2010, 171–191.
- ȘOVAN 2009 = Șovan, L.: *Necropola de tip Sântana de Mureș–Černjácov de la Mihălășeni (județul Botoșani)*. Targoviște 2009.
- STANCIU 2011 = Stanciu, I.: *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)*. [Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 4.] Cluj-Napoca 2011.
- SZEBENYI–OLGYAY 2018 = Szébenyi T. – Olgyay J.: Római ólomházas kerámia Üllő 5–9. és Ecser 7. lelőhelyeken. *MFMÉ Új folyam* 5 (2018), 23–43.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 = Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón (Subotica–Azotara)*. Szabadka 1996.
- TÂNASE 2004 = Tânase, D.: Două morminte din secolele IV–V p. Chr. descoperite la Dudeștii Vechi (jud. Timiș). *AnB* 10–11 (2004), 233–244.
- TÂNASE 2016 = Tânase, D.: Despre o descoperire din etapa D1 a epocii a migrațiilor din Câmpia Banatului. *SCIVA* 67/3–4 (2016), 321–330.
- TIMOC–SZENTMIKLÓSI 2008 = Timoc, C. – Szentmiklósi, A.: Câteva date despre ceramica descoperită la Foeni – Seliște (jud. Timiș). *AnB* 16 (2008), 113–134.
- TRIFUNOVIĆ 2000 = Трифуновић, С.: Насеља Лимиғаната и Словена у Банату и Бачкој. *Гласник Српског археолошког друштва* 15–16 (2000), 43–106.
- TRIFUNOVIĆ 2001 = Трифуновић, С.: *Лимиғантти – загонетка археологије, каталог изложбе Музеја Војводине*. Чуруг 2001.
- URSUȚIU et al. 2018 = Ursuțiu, A.: *Reabilitare CFR Simeria–Curtici, județul Arad, Sit 6 - Săvârșin*. Előzetes jelentés. Kézirat. Arad 2018.
- VADAY 1984 = Vaday A.: Késő szarmata agyagbográcsok az Alföldön. *MFMÉ* 1980–1981/1 (1984), 31–42.
- VADAY 1994 = Vaday, A.: Late Sarmatian graves and their connections in the Great Hungarian Plain. *SLA* 42/1 (1994), 105–124.
- VADAY 1996 = Vaday, A.: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Period Barbaricum and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*. Ed.: Bökönyi, S. [Archeolingua 5.] Budapest 1996, 51–305.
- VADAY 1999 = Vaday, A.: Sarmatian settlements in the Great Hungarian Plain. *Antaeus* 24:1997–1998 (1999), 547–562.
- VADAY–RÓZSA 2006 = Vaday A. – Rózsa Z.: Szarmata telepek a Körös-Maros közén I. (Kondoros 124. lh. Brusznycik-tanya). *SzKMÉ* 8 (2006), 89–129.
- VADAY–JANKOVICH–KOVÁCS 2011 = Vaday, A. – Jankovich, B. D. – Kovács, L.: *Archaeological investigations in County Békés 1986–1982*. Budapest 2011.
- VLASSA 1965 = Vlassa, N.: O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia în secolul al IV-lea e.n. *SCIVA* 16/3 (1965), 501–518.

- VORNIC 2006 = Vornic, V.: *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș – Cernjachov de la Budești*. [Monografii (Asociația Națională a Tinerilor Istorici din Moldova) 3.] Chișinău 2006.
- VÖRÖS 1982 = Vörös G.: Későszarmata fazekasműhely Sándorfalva-Eperjesen. *MKCsM* (1982), 27–36.
- VÖRÖS 1988 = Vörös G.: Későszarmata temetőrészlet Szeged-Tarján városrészéből. *CommArchHung* 1988, 113–124.
- VÖRÖS 1992 = Vörös G.: Késő szarmata falu emlékei Tápé-Széntéglegető lelőhelyről. *MFME* 1991–1992/1 (1992), 11–30.
- WALTER 2017 = Walter D.: Sándorfalva–Eperjes késő szarmata település csillámos anyaggal soványított kerámia-anyagának elemzése. *AUSZ Acta Iuvenum* 3 (2017), 33–59.
- WALTER–FINTOR–SKULTÉTI 2018 = Walter D. – Fintor K. – Skultéti Á.: A sándorfalva–eperjesi késő szarmata kavicsos–csillámos kerámia soványítóanyagának előzetes petrográfiai vizsgálata. *MFME Új folyam* 4 (2017), 133–157.

Settlement detail near Conop from the late 4th–early 5th century A contact zone or just a research stage?

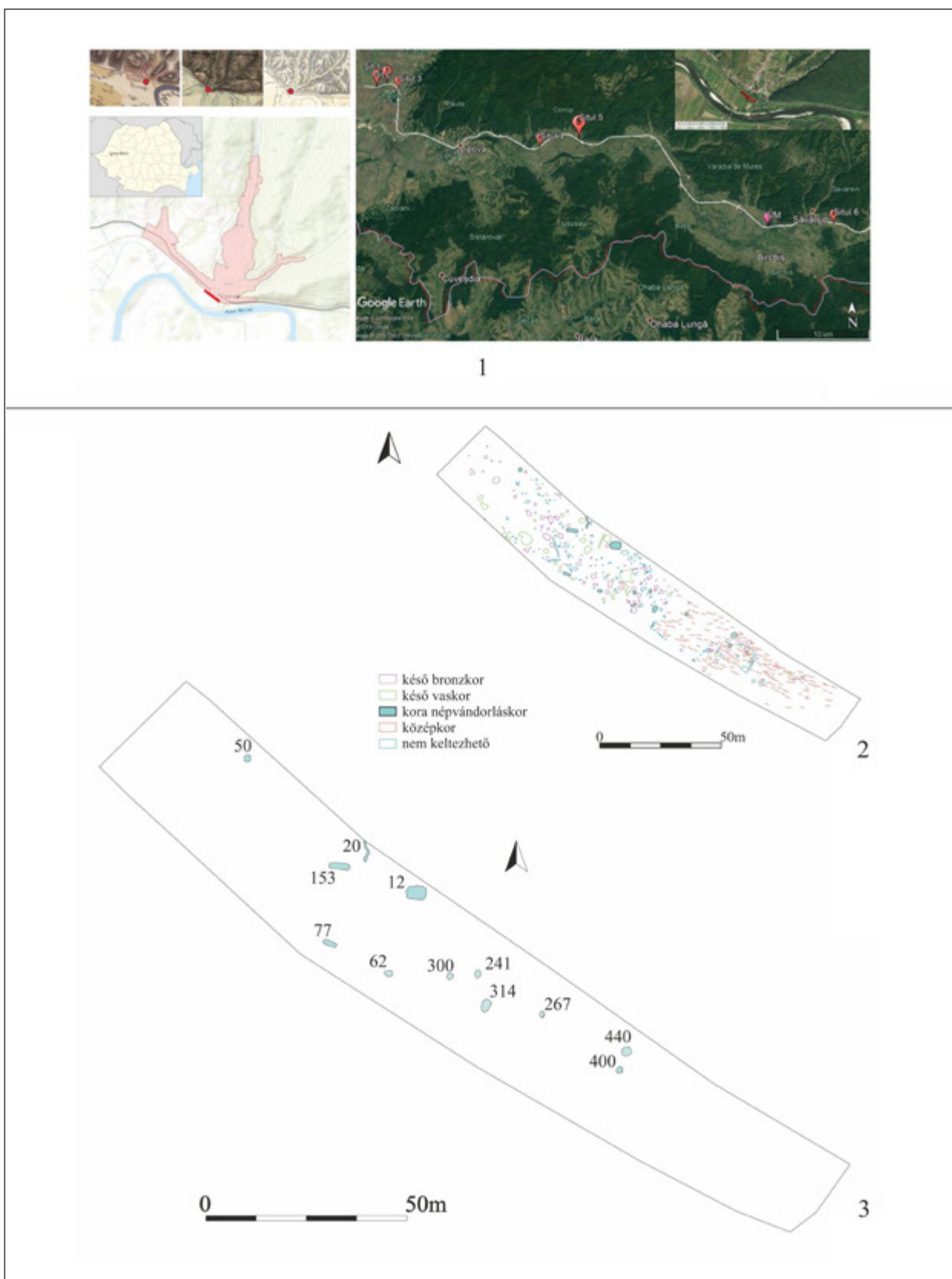
Archaeological investigations at the archaeological site Conop-”Cotârcei/Pătul” were carried out in 2018 summer, connected to the modernisation of the railway infrastructure between Curtici and Simeria. The archaeological features unearthed at the site dated from the late Bronze Age, the late La Tène period, the beginning of the Hunnic period, and from the Middle Ages. The aim of the paper is to present the archaeological finds and features from the Hunnic period (last third of the 4th–first third of the 5th century), and to examine the role of the site in the context of its geographical position: it is in the contact zone between two neighbouring areas characterized by two distinct cultures, the late Sarmatian Barbaricum and the so called ”post-Chernyakhov” territory.

The modest archaeological material comprises twelve features from the beginning of the Hunnic period, which contained potsherds and a bronze brooch. The ceramic finds suggest that the vessels at the site were specific and characteristic from the technological and typological point of view. The share of the wheel-thrown fine ware within the material shows similarities with that at the late Sarmatian sites in the Great Hungarian Plain, and it exceeds the proportion of wheel-thrown fine ware at the Chernyakhovian and ”post-Chernyakhovian” sites in the Transylvanian Basin. As far as the typological characteristics of the wheel-thrown fine ware are concerned, one can observe an amalgamation of shapes characteristic in the Sarmatian Barbaricum on the Great Hungarian Plain and those from the Chernyakhovian territories in the Transylvanian Basin. For example, two types of bowls can be distinguished, with semispherical and biconical shapes. The fast wheel-thrown gritty ware is not a typical technological category among the Sarmatian pottery in the lowland part of the Lower Maros Valley. In contrast, it appears in Conop, as well as at the Chernyakhovian sites in the Transylvanian Basin. Wheel turned pots tempered with quartzite and crushed pebble compose the most interesting group at the site from the technological point of view. The characteristic shape and decoration suggests links to the late Sarmatian sites of the Great Hungarian Plain. Here, this technological type of pottery appeared at the end of the 4th century without any precedent, while in the material of the Chernyakhovian sites in the Transylvanian Basin it was a widely applied technology from the 4th century on. Quartzite for the wheel turned pots – used for tempering the clay – was ”imported” from the territory of the Transylvanian Basin to the Great Hungarian Plain, since, according to the geological structures of the Great Hungarian Plain, this component was not available in the lowland area.

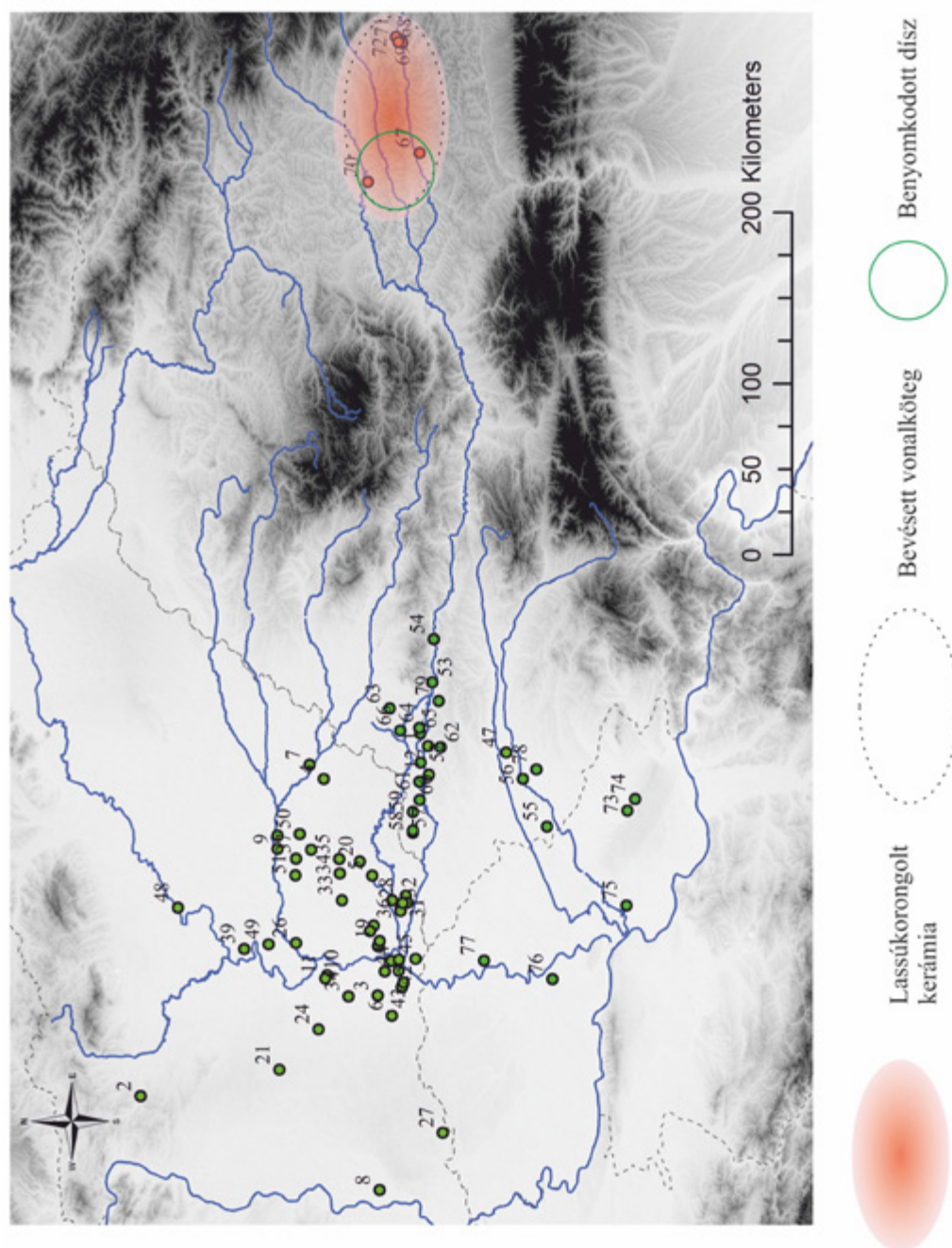
All necessary conditions were present at the Chernyakhovian sites in the Transylvanian Basin to produce this type of pottery already from the 4th century: the technology of wheel turning, as well as certain shapes of pots, decorations, and the primary commodity for tempering, quartzite. Consequently, one can presume that the appearance of the type in the Great Hungarian Plain at the end of the 4th century might have been linked to a technological transfer from the Transylvanian Basin. The proof of this hypothesis requires further research. Nevertheless, one should take into account that the above-mentioned territories were integrated into the structure of the Hun Empire from the end of the 4th century, which might have facilitated the transfer of technologies and objects.

1	Arad–Barrieră	Walter et al. 2018	41	Szeged–Algyő	Walter et al. 2018
2	Bag–Újtelep	Walter et al. 2018	42	Szeged–Kiskundorozsma-Nagyszék	Walter et al. 2018
3	Balástya–Vilmaszállási-csatorna	Walter et al. 2018	43	Szeged–Kiskundorozsma-Tóth János tanya	Walter et al. 2018
4	Békéscsaba–Felvégi-lelőhely	Walter et al. 2018	44	Szeged–Tápé, Algyő SZBT 2. lh.	Walter et al. 2018
5	Békéssámszon–Erdőháti-halom	Walter et al. 2018	45	Szőreg–Iván-téglagyár	Walter et al. 2018
6	Bordány–Mező-dűlő	Walter et al. 2018	46	Tápé–Széntégláégető	Walter et al. 2018
7	Doboz–Homokgödöri tábla	Walter et al. 2018	47	Timișoara–Freidorf	Walter et al. 2018
8	Dusnok–Izsákpuszt	Walter et al. 2018	48	Tisabura–Pusztakassony	Walter et al. 2018
9	Endrőd (END0170. lh.)	Walter et al. 2018	49	Tiszaöldvár–Téglagyár	Walter et al. 2018
10	Felgyő–77. lh.	Walter et al. 2018	50	Hunya 53/3 sz. lh.	Jankovich et al. 1989
11	Felgyő–Kettőshalmi-dűlő	Walter et al. 2018	51	Csabacsüd 2/57 sz. lh.	Jankovich et al. 1989
12	Felnac	Walter et al. 2018	52	Arad–Ceala	Crișan 1968
13	Földeák	Walter et al. 2018	53	Cladova–Dealul Cetății	Boroneanț 1980
14	Gyoma 133	Walter et al. 2018	54	Conop–sit 5 "La cotărcei/Pătul"	
15	Hódmezővásárhely–Erzsébet	Walter et al. 2018	55	Foeni–Seliște	Timoc–Szentmiklósi 2008
16	Hódmezővásárhely–Fehértó	Walter et al. 2018	56	Parța	Tănase 2016
17	Hódmezővásárhely–Kopáncs 10. dűlő	Walter et al. 2018	57	Pecica 1R	Kapcsos 2017, 18.
18	Hódmezővásárhely–Kopáncs 11. dűlő	Walter et al. 2018	58	Pecica 2R	Kapcsos 2017, 18.
19	Hódmezővásárhely–Solt-Palé	Walter et al. 2018	59	pecica 3R	Kapcsos 2017, 18.
20	Kardoskút–Menesdorf-tanya	Walter et al. 2018	60	Pecica–Rovine	közöletlen, CMA
21	Kecskemét–Belsőnyír, M5 autópálya 52/E	Walter et al. 2018	61	Pecica–sit 17	közöletlen, CMA
22	Kiskundorozsma–Kistemplomtanya	Walter et al. 2018	62	Șagu A1_1	Kapcsos 2017.
23	Kiskundorozsma–Nagyszék II.	Walter et al. 2018	63	Sântana–La vii	Barbu–Dörner 1980
24	Kisikunfélegyháza–Pap-dűlő	Walter et al. 2018	64	Vladimirescu–Combinat chimic	közöletlen, CMA: 16523
25	Kondoros 124. lh.–Brusznicki-tanya	Walter et al. 2018	65	Vladimirescu–Pădurea vrăbiilor	Barbu 1980
26	Kunszentmárton–Téglagyár	Walter et al. 2018	66	Zimand	közöletlen, CMA
27	Madaras–Halmok	Walter et al. 2018	67	Brătei	Bârză 1973
28	Makó–Járandószél	Walter et al. 2018	68	Fiatfalva–Alsókövesd	Körösfői 2011
29	Makó–Mikócsa-dűlő M43, 29. lh.	Walter et al. 2018	69	Fiatfalva–Nagyerdő-földje	Körösfői 2011
30	Makó–Mikócsa-dűlő M43, 31. lh.	Walter et al. 2018	70	Maroscsapó–Gombas	Vlassa 1965
31	Makó–Dáli-ugar M43, 40. lh.	Walter et al. 2018	71	Székelykeresztúr	Körösfői–Nyárádi–Sófalvi 2010
32	Makó–Vöröskereszt	Walter et al. 2018	72	Székelykeresztúr–Lokon	Körösfői 2011
33	Nagymágocs–Paptanya	Walter et al. 2018	73	Alibunar–Male livade	Trifunović 2000
34	Orosháza–Monor	Walter et al. 2018	74	Banatski Karlovac–Kalvarija	Trifunović 2000
35	Orosháza–Szénási út	Walter et al. 2018	75	Baranda–Ciglana	Trifunović 2000
36	Óföldák–Ürmös	Walter et al. 2018	76	Čurug	Trifunović 2000
37	Örménykút–Pusta dűlő	Walter et al. 2018	77	Padejc–Ciglana	Trifunović 2000
38	Pusztaszer–Csöngölei-oldal II	Walter et al. 2018	78	Jebel	Bejan 1995
39	Rákóczi-falva–Babi-Földek 5–8–8A	Walter et al. 2018	79	Zábrani	közöletlen, CMA: 15526
40	Sándorfalva–Eperjes	Walter et al. 2018			

1. táblázat: A késő szarmata kori lassúkorongolt kerámia lelőhelyei a Kárpát-medencében

1. térkép: 1.: A lelőhely az I–III. katonai felmérés térképein, a lelőhely földrajzi helyzete;
 2.: Az ásatás összesítő térképe; 3.: A 4. század végi – 5. század eleji objektumok

2. térkép: A késő szarmata kori lassúkorongolt kerámia lelőhelyei a Kárpát-medencében

Gyorskorongolt		Lassúkorongolt (csillámos-) szemcsés kerámia	Korongolatlan kerámia
Gyorskorongolt finom kerámia	Gyorskorongolt szemcsés kerámia		
57	9	16	23

1

	Besímtás							Bekarcolás	Sima bordadísz	Hornyalás
	1.2	1.4	1.5	1.6	1.7	1.8	1.9	2.2	3.1	6.1
csíkszám	2	1	4	1	2	1	1	1	2	2

2

Gyorskorongolt kerámia					
Gyorskorongolt finom kerámia					Gyorskorongolt szemcsés kerámia
1. 12 obj.	2. 300 obj.	3. 50 obj.	4. 314 obj.	5. 440 obj.	6. 314 obj.

3

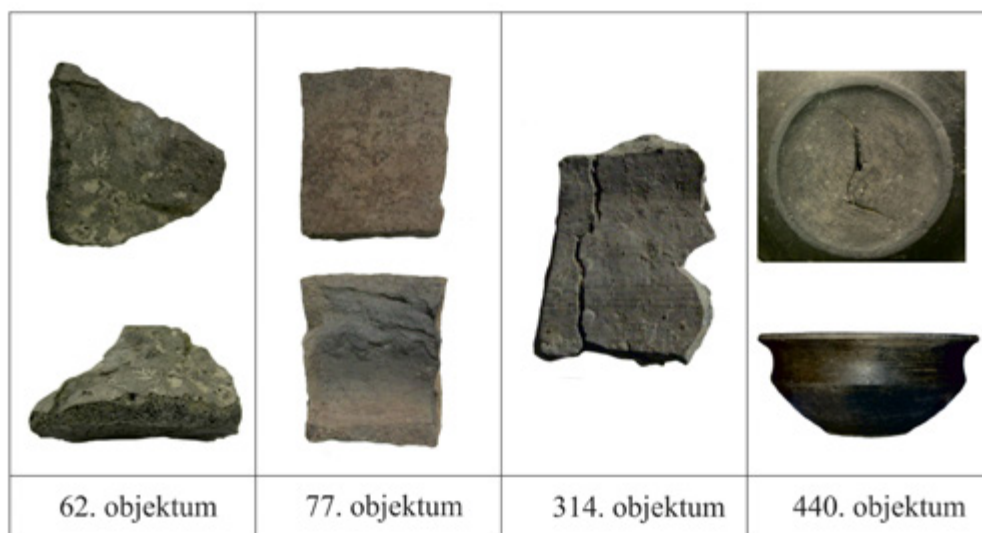
Vízszintesen kihajló, a perem síkjával tompaszöglet bezáróan ferdőre vágott perem	Íveltlen kihajló, a perem síkjával tompaszöglet bezáróan ferdőre vágott perem	Íveltlen kihajló, a perem síkjával hegyesszöglet bezáróan ferdőre vágott perem	Íveltlen kihajló, lekerekített perem
1. 77. obj.	2. 77. obj.	3. 77. obj.	4. 153. obj.

4

1. 77. obj.	2. 77. obj.	3. 77. obj.	4. 77. obj.
5. 77. obj.	6. 153. obj.	7. 153. obj.	8. 153. obj.

5

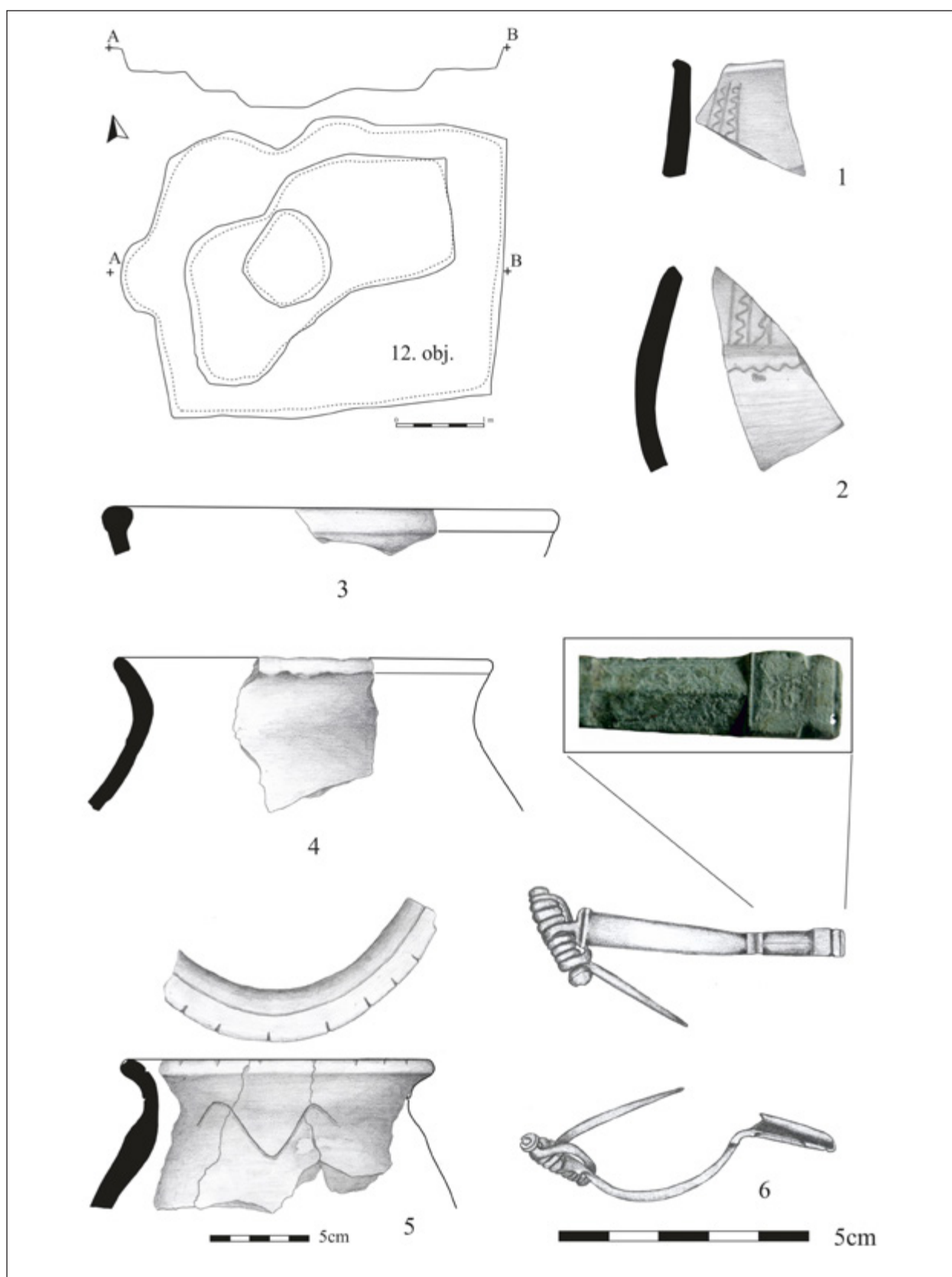
1. tábla: 1.: A kerámiaanyag technológiai megoszlása; 2.: A gyorskorongolt finomkerámiára jellemző díszítés;
3.: A gyorskorongolt tálak formai variációja; 4.: A lassúkorongolt fazekak peremtípusai;
5.: A lassúkorongolt fazekak mintasorai

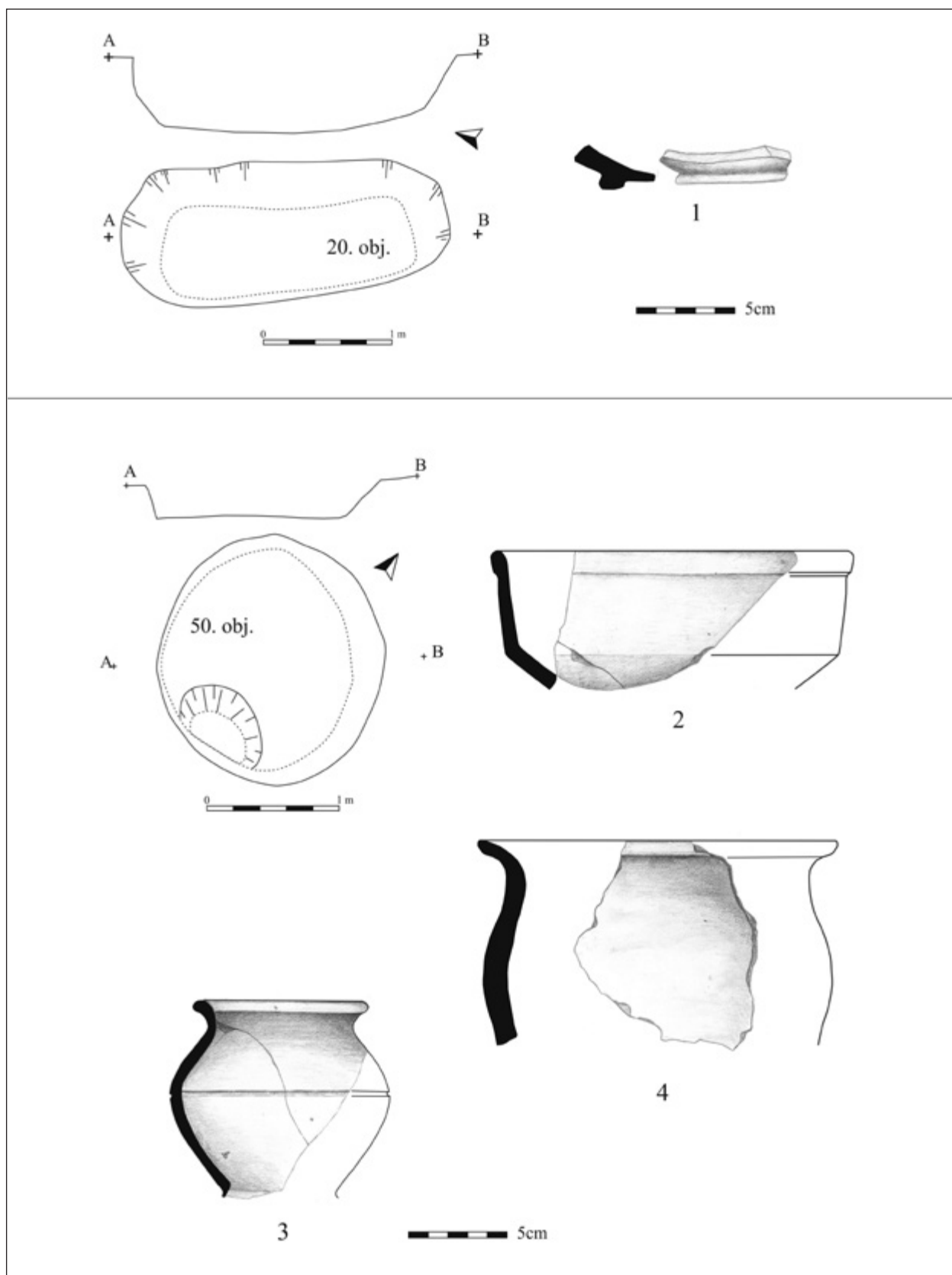
1

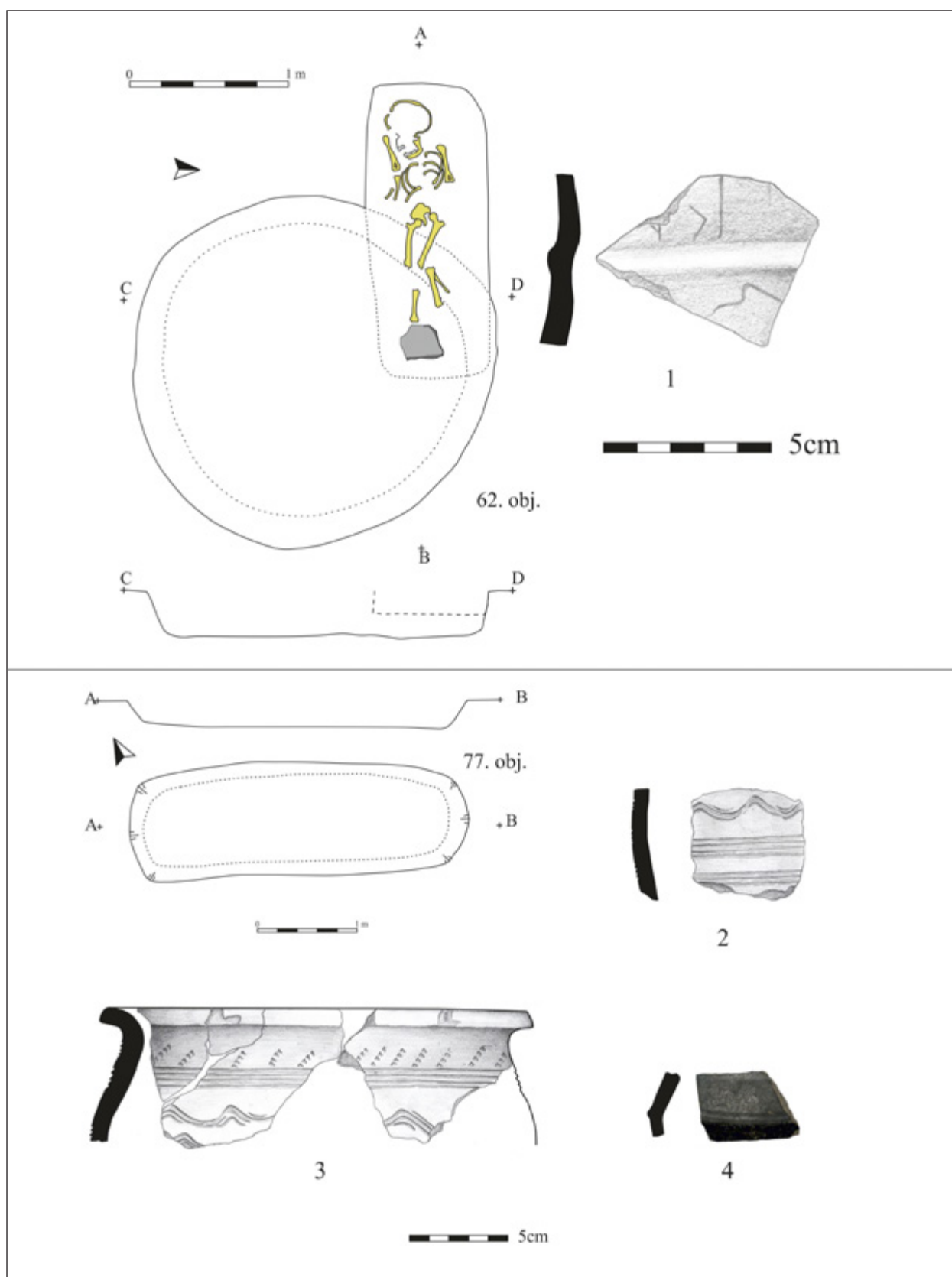
2. tábla: 1.: A lelőhelyről előkerült rontott kerámia; 2.: Maroscsapó–Gârle lelőhelyről előkerült lassúkorongolt szemcsés kerámia (VLASSA 1965, 502, Fig. 2 nyomán); 3.: Baráthely lelőhelyen előkerült lassúkorongolt szemcsés kerámia (BÄRZU 1973, 301, Pl. XX nyomán)

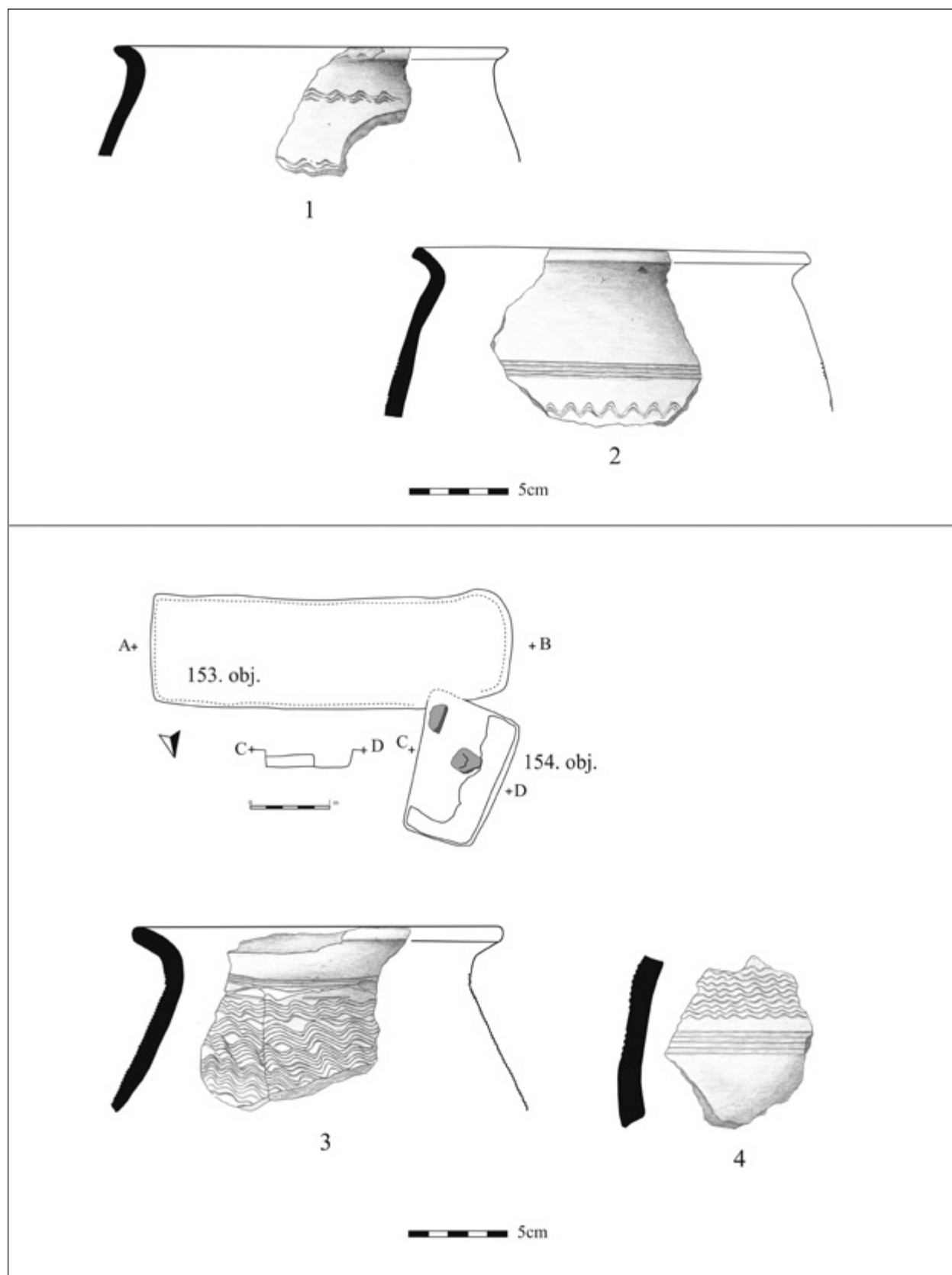
3. tábla: 12. objektum

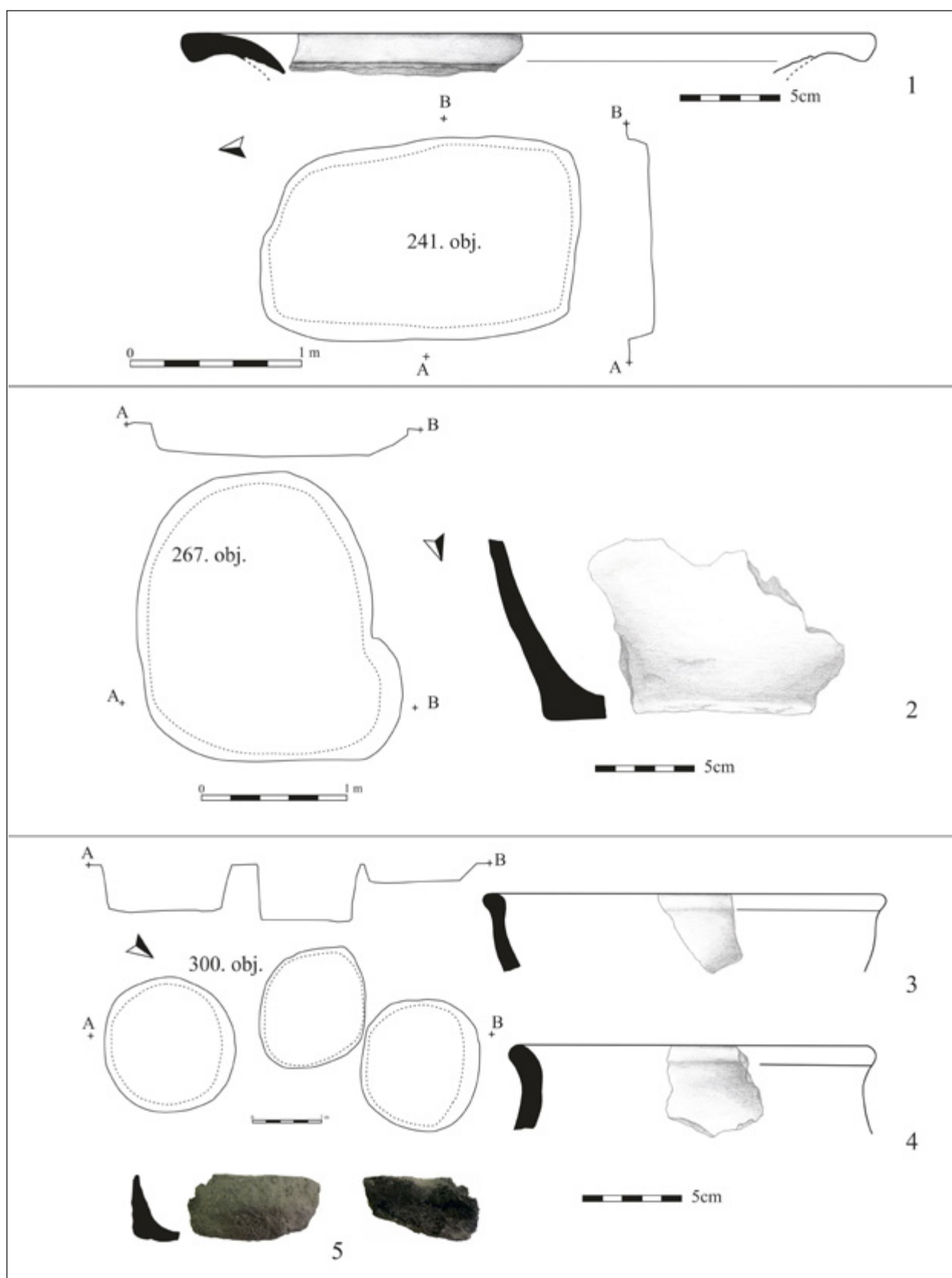
4. tábla: 1.: 20. objektum; 2–4.: 50. objektum

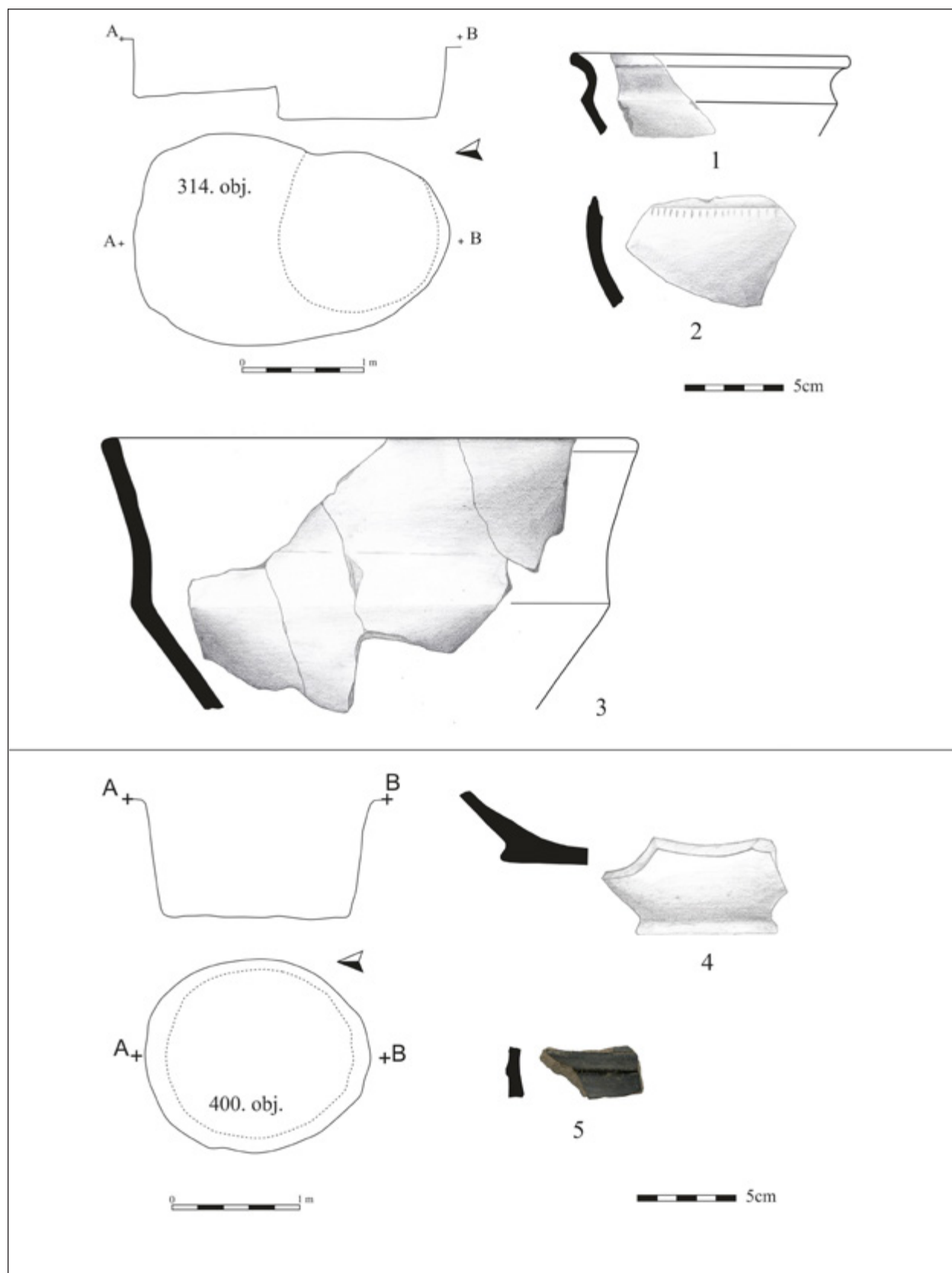
5. tábla: 1.: 62. objektum; 2–4.: 77. objektum

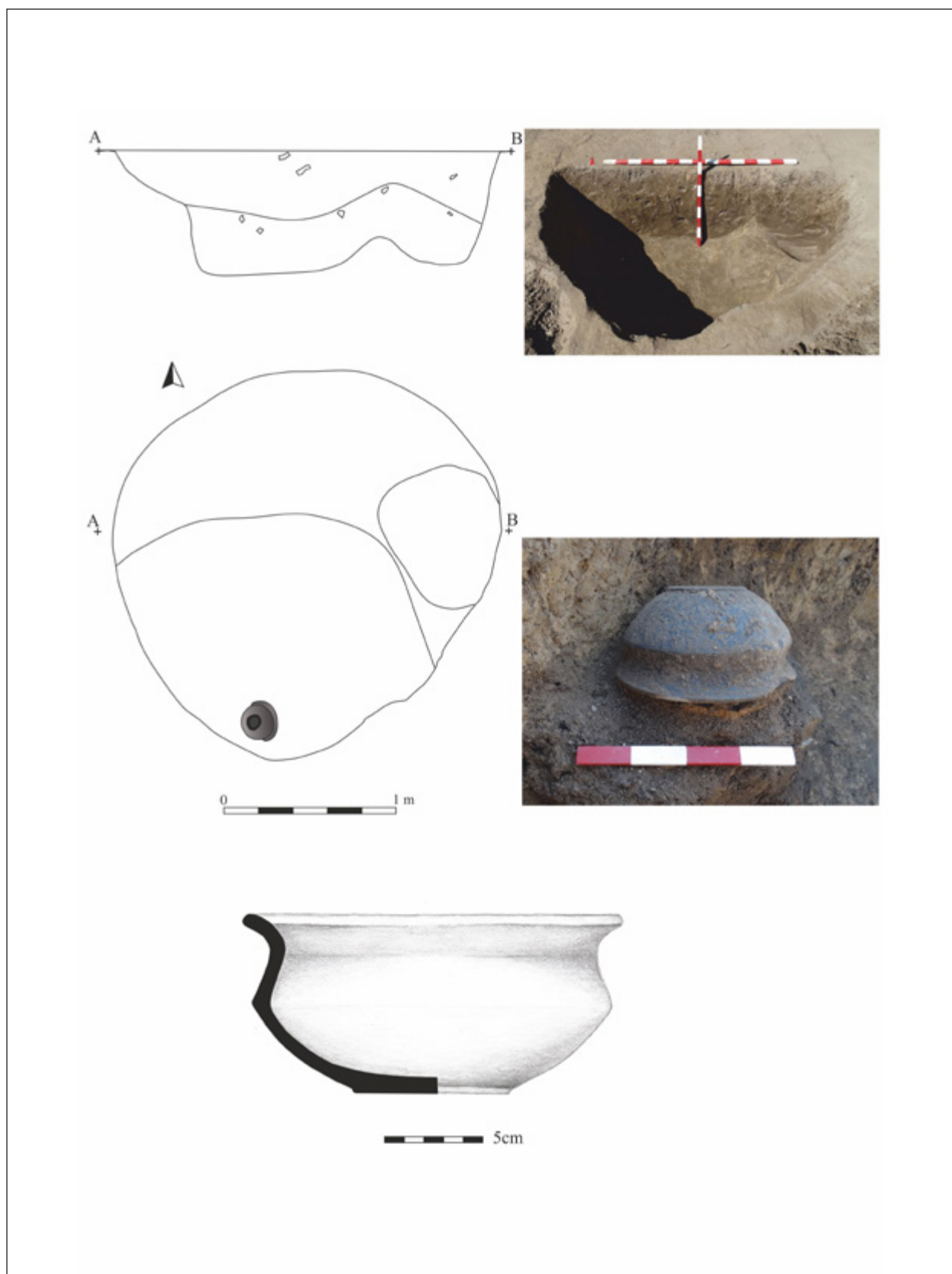
6. tábla: 1–2.: 77. objektum; 3–4.: 153–154. objektum

7. tábla: 1.: 241. objektum; 2.: 267. objektum; 3–5.: 300. objektum

8. tábla: 1–3.: 314. objektum; 4–5.: 400. objektum

9. tábla: 440. objektum

PIROS RÉKA ÁGNES*

MESTER ÉS TANÍTVÁNY? ÚJABB MEGFIGYELÉSEK AZ UNTERSIEBENBRUNNI LÓSZERSZÁMZATOKON

Az untersiebenbrunni lószerszámok esetében gyakran merül fel a kérdés, vajon római vagy olyan „barbár” műhelyben készültek, amelynek ötvöse elsajátította a római mesteremberek tudását. A Sösdala-horizont névadó leletein nemrég végzett vizsgálatok alapján Charlotte Fabech és Ulf Näsman valószínűbbnek tartja, hogy az ide sorolható leletegyüttesek nem skandináv, hanem délkelet-európai, lovasnomád hagyományokat tükröznek. Az untersiebenbrunni lószerszámzatok vizsgálata kapcsán hasonló kérdések merültek fel, illetve feltűnt, hogy két, formailag azonos tárgyon apró eltérések, aszimmetria vehető észre. Ezen apró eltérések bizonyíthatják, hogy inkább a veretek formája, mintsem díszítésének pontossága volt lényeges, valamint igazolhatja azt a feltevést, hogy mester és tanítványának közös munkájáról lehet szó.¹

1. A SÖSDALA-HORIZONT

Az 1929-i véletlen megtalálásukat követően John-Elof Forssander határozta meg a Sösdala-stílust,² amelybe a későbbiek során a kutatók a hasonló módon, poncolással díszített, a 4. század végéből és az 5. század első feléből származtatható lószerszámokat sorolták. Ezen stílus alapján kronologizálták a balti és a skandináv területről, valamint a Közép- és Kelet-Európából előkerült leletegyütteseket is.³ 1961-ben újabb leletekre bukkantak, 60 méterre a korábbiaktól. A megkülönböztethetőség végett az első leletegyüttes a Sösdala I, míg a későbbi a Sösdala II elnevezést kapta.⁴ Hozzávetőlegesen 280 ezüst, aranyozott ezüst- és bronztárgyat tártak fel, amely magába foglal legalább két kantárt, öt nyeret és egy lándzsacsúcsot.⁵

A Sösdala I lovasfelszerelése közül 57 tárgyat díszítettek bepecsételt és poncolt motívumokkal, míg a II-es leletegyüttesben 16 poncolt fémtárgy köthető egy kantárhoz. A sösdalai tárgyak ezüstből készültek, tűzaranyozással és beponcolt geometrikus mintákkal díszítették őket. Az aranyozás módja az eljárás során nyomokban hátramaradó higannyal bizonyítható, amely a röntgenfluoreszcens vizsgálat következtében kimutatható.⁶ Díszítése és a kontinensen előkerült analógiák alapján a Sösdala I pazar lószerszámzata a Scand-D₁-re (Kr. u. 400/410–455/465), avagy a Cont-D₂-re (Kr. u. 380/400–440/450)⁷ datálható. Ránézésre észrevehető, hogy a Sösdala II tárgyai formailag és díszítésben eltérőek, s legközelebbi analógiája, a fulltofftai leletek segítségével egy korábbi időszakra, a Scand-C₃-ra (Kr.u. 300–400/410) keltezhető [1. tábla 1].⁸

Ahogy Dieter Quast megfogalmazta, a kontinens régészei a Sösdala-stílus hallatán a stílushoz társítják az untersiebenbrunni és a Coșovenii de Jos-i leleteket is, hiszen együtt alkotnak egy ún. stíluscsoportot.⁹ Anna Bitner-Wróblewska úgy véli, hogy a stílus kapcsán a megfogalmazások hiányosak, így a tulajdonképpeni definíció helytelen. A stílus helyett ajánlja a Sösdala-horizont meghatározás használatát, amellyel egyetértve, a továbbiakban ezen kifejezés kerül használatra.¹⁰

* Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Medieviztika program, pirosreka@hotmail.com

¹ A tanulmány megírásában nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani B. Tóth Ágnes és Kulcsár Valéria tanárnőnek, akik gyakran láttak el hasznos tanácsokkal. Úgy érzem, a mai napig bizalommal fordulhatok hozzájuk kérdéseimmel és észrevételeimmel.

² FORSSANDER 1937, 11–100.

³ BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 89.

⁴ BUNTE 1961, 194–207.

⁵ BITNER-WRÓBLEWSKA 2005, 211–213.

⁶ DAL 2017, 131, 145.

⁷ A skandináv kutatók általában ezt a kronológiát alkalmazzák, amely a közép-európai térségben megegyezik a D₁ és D₂ periódussal [1. tábla 1].

⁸ FABECH–NÄSMAN 2017b, 331.

⁹ QUAST 2017, 279.

¹⁰ BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 89.

A Sösdala-horizontot, az előkerülés körülményeit figyelembe véve, három nagyobb csoportra oszthatjuk. Dél-Skandináviából kizárólag rituális depókból,¹¹ Közép-Európából előkelők sírjaiból,¹² míg Kelet-Európából vegyes ezüstkincs-leletekből¹³ kerültek elő lószerszámzatok [1. térkép].¹⁴ A hasonló, lószerszamos leletegyüttesek Nyugat-Európából hiányoznak. A horizontba egyedül a gundremmingeni és a wettenburgi (Németország) leletek sorolhatóak, azonban a Rajnától nyugatra nem általános szokás a lószerszámok sírba tétele. Ezen határvonal szigorú meghúzása nem feltétlenül pontos, mivel lehetséges, hogy a régészeti források hiánya miatt kelti ezt a hatást.¹⁵

Egy, a Sösdala-leletegyüttesek alapos vizsgálatával foglalkozó, hat évig tartó projekt végül a korábbi kutatásoktól eltérő eredményekhez vezetett. A Historiska museet vid Lunds universitet válogatott csapata több szempontból, így például kelet-európai, nyugat-európai, skandináv és természettudományos oldalról is tanulmányozta a tárgyakat. Többek között észrevették, hogy a Skandináviában ritka rituális deponálás és az egyes díszítések (például egymással szembenező lófejek) Közép- és Délkelet-Európa felé mutatnak, illetve lovasnomád hagyományokat tükröznek.¹⁶

2. AZ UNTERSIEBENBRUNNI LELETEGYÜTTES

Az 1910-ben feltárt untersiebenbrunni sírokat Wilhelm Kubitschek közölte, s ekkor a tárgyakat egy kersei lelethez, illetve az északi Wendel-csoporthoz hasonlította.¹⁷ A sösdalai és a Coşovenii de Jos-i leletek előkerülését követően a kutatás mind formai sajátosságai, mind díszítésük hasonlósága miatt hozta őket gyakran összefüggésbe.¹⁸ Kubitschek a tárgyakat a 4. század közepére, végére datálta,¹⁹ míg Joachim Werner az 5. század elejére, a hun kor kezdetére keltezte, azonban főként a női sír viseleti tárgyai alapján.²⁰ Jaroslav Tejral az írott források tükrében a provinciális római területen legkorábban megjelenő hun csapatokhoz köti, tehát a 4. század végére vagy az 5. század elejére. Ezekkel a korai csapatokkal érkezhettek az alánok és a gótok, akikhez Tejral az Untersiebenbrunn-horizontot kapcsolja, amelyben a késő antik elemek összefonódtak a boszporuszi szarmata elit anyagi kultúrájával. Így a divat a D₁ (Kr.u. 370/380–400/410) periódusban kerülhetett át az alán és germán vezető rétegtől Közép-Európába.²¹ Az analógiákat szem előtt tartva a legvalószínűbbnek az 5. század eleji datálás tekinthető.

Az untersiebenbrunni női sír (É–D) mellékletei közül 29 darab tartozott biztosan a lószerszámzathoz: két ezüstlemezzel bevont, aranyozott ezüst szíjszorító vas csikózabla, egy bronz pálcás zabla, három aranyozott ezüst szíjszorító csat, két ezüst csat, egy ezüst szíjtartozék és egy bronz csatkarika. Az aranyozott ezüst, poncolt díszítésű kantárveretek formailag sokszínűek: két balta alakú csüngő, hét hosszúkás szíjveret, négy négyzet és négy korong alakú veret, valamint két kisméretű, rozettás korong. Ezek közül huszonnégyet díszítettek különböző poncolt motívumokkal.²² A leggyakrabban visszatérő minta a farkasfog, a futókutyára hasonlító dísz (koncentrikus körök, amelyeket kettős vonal köt össze), a mandulamotívum, valamint a különböző geometrikus alakzatok (vonalak, pontok, félkörök, koncentrikus körök, koncentrikus pontkörök, négyzetek és háromszögek).

Mivel a díszítések egyes elemei, mint például a rozettaminta és a félkörös poncmotívum római tárgyakon is előfordul, néhány kutató „barbár” megrendelésre készített, de római műhely termékeinek tekinti a tárgyakat.²³ Ám a veretek díszítését tanulmányozva két különböző kompozícióelv látható, a műhelyben ötvözték a rozettamintát a mandulaponccal, amely inkább nomád környezetben terjedt el, így bizonyítva a „barbár” és római szokások egymásra gyakorolt hatását.²⁴

Nyilvánvaló, hogy az ötvös különböző poncolóvasakat használt, s mivel a történeti hagyomány úgy tartja, a poncolót általában az ötvös saját használatra készítette,²⁵ ez e tárgynál is valószínűsíthető. Nem zárható ki azonban annak a lehetősége sem, hogy a poncoló római ötvöstől kereskedelem vagy hadizsákmány során jutott el a műhelybe.

¹¹ Sösdala (Svédország), Fulltofta (Svédország), Vennebo (Svédország), Finnestorp (Svédország).

¹² Jakuszowice (Lengyelország), Untersiebenbrunn (Ausztria).

¹³ Kačín (Ukrajna), Bar (Ukrajna), Coşovenii de Jos (Románia).

¹⁴ FABECH–NÁSMAN 2017b, 329.

¹⁵ QUAST 2017, 281.

¹⁶ FABECH–NÁSMAN 2017b, 333, 344.

¹⁷ KUBITSCHKEK 1911, 57–58.

¹⁸ Mint például Hans Zeiß, aki elsőként említette együtt az untersiebenbrunni balta alakú csüngőket a Coşoveniből származóakkal (ZEISS 1933, 275).

¹⁹ KUBITSCHKEK 1911, 57–58.

²⁰ WERNER 1956, 21.

²¹ TEJRAL 2010, 82–85.

²² Az aranyozott ezüsttárgyak esetében használtak ilyen dekorációt.

²³ TEJRAL 2011, 329.

²⁴ WERNER 1981, 248.

²⁵ FABECH–NÁSMAN 2017b, 332.

A római határnál élő „barbárok” esetében az is előfordulhatott, hogy egy ötvös tanonc a provinciában elsajátított technológiát alkalmazta később egy barbaricum műhelyben.

A formailag azonos csatokat, csüngőket és vereteket egymás mellé téve feltűnik, hogy bár a díszítés mintája azonosságra törekszik, a megvalósítás mikéntje és minősége nem egyforma. A két balta alakú csüngőnél ugyanolyan poncolók használata feltételezhető. Mindkettőn felismerhető a futókutyára emlékeztető minta, a mandulaponc, a rozettás szírom, valamint különböző geometrikus motívumok. Mindazonáltal, közelebbről szemlélve szemet szúrnak az elrontott poncok, a helytelen vonalvezetés és az aszimmetria [2. tábla 1–2]. Az egyik csüngő függesztőkarikája deformáltabb.

A hosszúkás szíjvereteknél szintén látszanak különbségek. Az összehasonlításnál feltűnő, hogy a rontottabb példánynál a díszítést végző ötvös vastag „számárvezetőt” használt, míg a „mesteribb” kivitelezésűnél erre nem volt szükség [2. tábla 3–4]. A központi hatszirmú rozetta poncai megcsúsztak, s feltételezhető, hogy a két tárgy koncentrikus kör pecsétjeit sem azonos poncolóval ütötték be. Halványan, de észrevehető, hogy a szimmetrikus példány rozettájánál az ötvös vékony vonalakat karcolt, amelyeket mérceként alkalmazhatott.

A korong alakú veretek, a díszítésük alapján egy-egy párt alkotnak. A központi motívumig különböző minták sora ékíti a tárgyat. Befelé haladva először mandulák (széleinél pontokkal), majd négy háromszögből álló négyzetek, bekarcolt vonalak, végül koncentrikus körök sora látható. A veret közepe pajzsdudorszerűen domború, amely körül csillag- vagy napábrázolás figyelhető meg. A négy veret egy mintasort kivéve azonos. Két korongra a háromszögből készített négyzet helyett farkasfogmintát poncoltak. Az első, négyzetes sorú pár esetében is észrevehető egy gondosabb és egy kevésbé finom munka. Az egyiknél a központi motívum nyolc „sugárból” áll, míg a másikon tízből, amely közül az egyiket valószínűleg utólag toldotta hozzá az ötvös, hogy számuk páros maradjon [3. tábla 1–2]. A minta nagyon vékony, és megbontja a veret szimmetriáját. A sugarak közötti tereket is egyenletesebben töltötték ki az egyik vereten. A farkasfogas párnál az aszimmetrikusabb veretre, a sorok közé ismét bekarcolt számárvezető került. A központi sugarak ferdék, kissé jobbra dőlnek. Megfigyelhető, hogy itt a szebb példányt díszítették tíz sugárral, a rontottabbat pedig nyolccal [3. tábla 3–4]. Az előbbi csoportosítás módosítható, amennyiben a sugarak számát tekintjük mérvadónak, s nem a központi motívumot körülvevő geometriai minták sorát.

A négyzetes vereteket ugyancsak két csoportra oszthatjuk. Az első páron befelé haladva bepecsételt gúlák, mandulák (széleinél pontokkal), X-ek, koncentrikus körök és pontok sora váltja egymást. Központi része ennek is pajzsdudorszerűen domború. Talán a mandulaponcnál vehető észre legjobban, mennyire precíz az egyik munka, mivel a minták nem érintkeznek, az átmenet folyamatos, nincsenek rontott ábrák. Ellentétben a másikkal, ahol az egyik szélén túlfutott a mandulaponc [4. tábla 1–2]. A másik pár annyiban tér el, hogy hiányzik a X-ek sora, helyette kijebbek kerültek a koncentrikus körök, középen pedig fenyőágként értelmezhető minta került, sarkainál egy-egy koncentrikus körrel. Mindkét fenyőág minta közepén húzódik egy-egy bekarcolt vonal, az egyik vereten azonban még így sem sikerült szimmetrikusra a poncolás. A mintasor nem folyamatos, a sarkainál megszakad [4. tábla 3–4].

Több kérdés merülhet fel a két rozettás korong díszítésének összevetése kapcsán, mintázatuk ugyanis majdhogynem teljesen eltérő [3. tábla 5–6]. Az egyik hat szirmával, koncentrikus köreivel és futókutyamintára hasonlító díszével a klasszikus rozettás veretekre emlékeztet. A másik korong mintasora inkább a négyzetes veretek poncait követi. Befelé először gúlákat, koncentrikus köröket, majd mandulákat poncoltak. Közepén egy négyszirmú rozetta figyelhető meg, amelynek szirmai kissé megdőlnek, s közéjük három koncentrikus kört poncoltak. Figyelembe véve, hogy a nagyobb méretű, dudoros közepű veretek négyesével voltak a leletegyüttesben, lehetséges, hogy eredetileg a rozettás veretkből is négy lehetett, hiszen így magyarázatot nyerne, miért ilyen különbözőek.

Főként a tárgyak díszítésének aszimmetriája és különbözősége kapcsán fogalmazódott meg az a kérdés, hogy beszélhetünk-e ilyen sok tárgy esetében is utólagos másolásról. A sösдалai leletegyüttesben található két olyan veret, amely formára megegyezik, azonban díszítésénél hasonló minőségbeli eltérések láthatók. Egy tárgyról lévén szó, a kutatók pótlásként értelmezték, valamint valószínűsítik, hogy a helyi műhelyben nem rendelkeztek az eredeti poncolóval, és az ötvös kezűessége sem volt olyan kifogástalan, mint az eredeti példány készítőjének.²⁶ Mindazonáltal az untersiebenbrunni pároknál ez a magyarázat nem kielégítő, hiszen ha elfogadjuk ezt a lehetőséget, azzal azt feltételezzük, hogy a veretek fele nem azonos műhelyben készült. Mégis, a poncolt minták vizsgálatát követően kétségtelen, hogy a kifinomultabb, valamint a minőségben eltérő vereteken ugyanazokat a poncolótűket egyaránt alkalmazták. Ekkor vetődött fel, vajon az apró eltérések bizonyíthatják-e, hogy inkább a veretek formája és anyaga, mintsem díszítésének pontossága volt lényeges, s ezáltal igazolást nyerhet-e mester és tanítványa közös munkája.

²⁶ DAL 2017, 136.

3. PÁRHUZAMOK

A Sösdala-horizont taglalásánál szó esett arról, hogy általában három leletegyüttest (Sösdala–Untersiebenbrunn–Coșoveni) emlegetnek a stíluscsoport kapcsán. Az 1932-ben talált Coșovenii de Jos-i (Románia) kantárveretekhez két pár balta alakú csüngő és négy darab küllős veret tartozik.²⁷ A veretek, egy küllős kivételével, mind aranyozott ezüsből készültek és poncolással díszítettek. Esetükben a balta alakú vereteknél különböztethető meg két csoport. A veret szélén futó sorminta nagyjából mind a négy tárgyon megegyezik: fenyőág, illetve stilizált baltákként értelmezhető minták sorozata. Az egyik pár közepére a futókutyamintához hasonló, egymással összekötött koncentrikus köröket poncoltak, azonban vonalak helyett fenyőágmintát alkalmaztak [5. tábla 1–2]. A másik pár közepén egy sor fenyőágminta fut, amelyet háromszögben a futókutyamintához hasonló mintasor keretez. A két pár egy-egy példánya között észrevehetőek apróbb poncolási hibák, eltérések. Mivel küllős veretből csak három példány áll rendelkezésre, nehéz messzemenő következtetéseket levonni a díszítés minőségének változása kapcsán.

A másik nagyobb, kelet-európai leletegyüttes, amely a vizsgált horizontba sorolható, Kačín lelőhelyről került elő,²⁸ s egy pár, aranyozott ezüsből készült, balta alakú csüngő alkalmas a díszítés eltérő elemeinek vizsgálatára. A forma érdekessége, hogy nem a horizontra jellemző, lekerekített baltát, hanem a coșoveni csüngőre poncolt, stilizált baltaalakot jeleníti meg [5. tábla 3–4].²⁹ A csüngő szélén, élükkel befelé mutató háromszögek (esetleg fogazat) sora látható, a forma alsó végén pedig egy tényleges balta élét kiemelendő vékony vonalak kerültek. A központi részre, akárcsak a coșoveni csüngőn, a futókutyamintához hasonló motívum került. Itt jelentős számbéli eltérés nem figyelhető meg a két tárgy díszítési ábráinál, inkább minőségében más. Az koncentrikus körök sora az egyik csüngőn becsúszott a fogazat rései közé. Jóllehet, ezen lelőhelyről ez az egy pár használható fel, ez elegendő ahhoz, hogy megerősítse a korábbi megfigyeléseket, azonban az anyagösszetétel vizsgálata nélkül nem zárható ki a pótlás lehetősége.

A Sösdala-horizont névadó leleteit a közép- és délkelet-európai tárgyakhoz hasonló módon díszítették. Szélükön jellemzően vonaldísz, gyakran egy sor geometriai figura fut. Lovisa Dal 27 különböző poncolt motívumot figyelt meg a vereteken, amelyek egyesével, de egymással kombinálva is jelen vannak. Az 57 tárgyat a poncolás alapján három csoportra tudták szétválasztani. Egy csüngő képez kivételt, amely anyagában, kialakításában és formájában megegyezik egy másik csüngővel, valamint a motívumok és azok elhelyezkedése is azonos. Meglepő módon minőségük és az ötvösök kézügyessége feltűnő különbségeket mutat, emellett úgy tűnik, más poncolótűket használtak ugyanazon minták elkészítésénél [6. tábla 1–2]. Első ránézésre olyan, mintha egy helyen készültek volna, de Dal szerint ez nem valószínű, mivel nehezen elképzelhető, hogy egy ilyen hanyag munkát a többi közé engedtek volna. Egykor talán eredetileg egy pár készülhetett, viszont az egyik megsérülhetett, amelyet később a megtalált példánnyal pótoltak.³⁰ Felvetése nem vonható kétségbe, azonban még mindig nem zárható ki annak a lehetősége, hogy az ötvösmester tanítványának hagyta az egyik díszítését, aki a dekorációhoz talán saját készítésű, közel sem tökéletes poncolóvasait használta.

Összevetve az untersiebenbrunni lószerszámzatokat az analógiákkal, igazolást nyer Fabech és Näsman feltételezése, amely szerint a Sösdala-horizont leletei nem skandináv, sokkal inkább multikulturális, délkelet-európai hatást tükröznek. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a díszítés kifinomultsága és motívuma „barbár”-római kölcsönhatást bizonyít.³¹ Ez főként a Skandináviából és a provinciához közeli területekről előkerült tárgyakon figyelhető meg (Sösdala, Untersiebenbrunn), míg a keletebbi kačini és coșoveni lószerszámok díszítéseibenél érzékelhetőbb a Római Birodalomtól való távolság.³² A Skandináviában földbe került leletegyüttesek, kiváltképp a Sösdala I-es kincslelet dél-skandináviai származása nem meggyőző. Ehhez hasonló, teljesen ezüsből előállított veretek párhuzamai kizárólag a kontinensről ismertek. Ezt a Scaniáról származó harcosok kontinensi hadjáratokban való részvételével magyarázzák, akik közül a visszatérők magukkal hozhatták a római ötvöstechnikai hatást és a tárgyakat.³³ Svante Fischer a hipotézist bizonyítandó megvizsgálta az 5. századi veteránokhoz kapcsolható anyagi kultúrát,³⁴ s skandináviai megjelenésüket közvetlenül a pannoniai limes térségéhez köti.³⁵ Valószínűsíthető egy olyan központi műhely megléte, amely a ma ismert lelőhelyek középpontjában helyezkedhetett el (Untersiebenbrunn, Coșoveni, Kačín, Jakuszowice), illetve ahol egyfajta multikulturális katonai elit dominálhatott. A Duna-medence *melting pot* (olvasszótégely) szerepe nemcsak ezen lószerszámzatokon mutatkozik meg, hanem több hun kori leletegyüttes tárgyain is

²⁷ NICOLĂESCU-PLOȘOR 1933, 273–274.

²⁸ KUHALENKO 1982, 234–244.

²⁹ Kazanski szerint ez halfarokra hasonlít (KAZANSKI–MASTKOVA 2017, 303), azonban nomád környezetben nem jellemző a halak megjelenítése.

³⁰ DAL 2017, 132; 136.

³¹ FABECH–NÄSMAN 2017b, 341.

³² KAZANSKI–MASTKOVA 2017, 299.

³³ FABECH–NÄSMAN 2017b, 339.

³⁴ Leginkább a solidusos leletegyütteseket és a depókat.

³⁵ FISCHER 2017, 322.

jelentkeznek különböző népcsoportok hatásai.³⁶ A leletek mellett a földbe kerülés mikéntje is lovasnomád környezeti hatásokra enged következtetni, hiszen az ilyen rituális, lószerszámokat magába foglaló depók Skandináviában kizárólag a Sösdala-horizont lelőhelyeinél tapasztalhatók.³⁷

Az idegen jellegű tárgyak és jellegzetességek lehetséges értelmezése során fontos figyelembe venni a közvetített javak, ötletek, technológia és a közvetítő emberek közötti összefüggéseket, s hogy ezek milyen módon jelentkeznek [1. tábla 2]. A közvetített javak szempontjából befolyásoló tényező lehet a kereskedelem, a sarc, a zsákmány vagy a fizetség útján a használóhoz került idegen származású tárgy (például solidus). Ugyanúgy fontos, hogy a közvetítő ember migráció (népvándorlás) vagy mobilitás (provinciába település) útján hozta magával. Az idegen jellegzetességeket a közvetített ötletek és a technológia is befolyásolhatta. Ötletnek számít a vallással, a divattal és az ideológiával kapcsolatos hatás. Elérkezvén a közvetített technológiához, magyarázatot nyerhet a műhelyben dolgozó ötvös kérdése. Egy jellemvonás érkeztetett vándor vagy idegen kézművessel, de akár idegenben történt tanonckodást követően.³⁸ Ezt megfontolva elképzelhető, hogy a Sösdala-horizont lószerszámainak római műhelyben tanult, ám barbaricum környezetben dolgozó ötvös készítette, aki a készítés folyamán tanoncának kiművelésével is foglalkozkodott.

4. ÖSSZEGZÉS, TÁVLATI CÉLOK

A Sösdala-horizontba tartozó egyes leletegyüttesek külön-külön történő vizsgálata már megtalálásukat követően megtörtént, ám azóta is foglalkoztatja a népvándorlások kutatóit. Főként a tárgyakon megfigyelhető stílusjegyek, a római és „barbár” motívumok közös jelenléte okán merültek fel kérdések. A Sösdala-projektnek köszönhetően Európa különböző térségeiből (Skandinávia, Nyugat- és Délkelet-Európa) ülték össze neves kutatók, akik különböző aspektusból közelítették meg a névadó leletek provenienciájának kérdéskörét.³⁹ Megállapítást nyert, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem a horizont többi tárgyai tükröznek skandináv elemeket, hanem a sösдалai lószerszámzat származtatható közép- és délkelet-európai területről.⁴⁰

Az untersiebenbrunni lószerszámok esetében a főbb kérdést szintén a proveniencia jelentette, pontosabban a műhely helye. A poncolt motívumok késő római kapcsolatra vagy hatásra utalnak, azonban „barbár” ízlést is tükröznek. Az elemzés során a páros tárgyak díszítésénél (balta alakú csüngő, kantárveretek) készítéstechnikai és minőségbeli eltérések figyelhetők meg. Az egyik példányon a poncolt dísz mindig kifinomultabb kézügyességre vallott, míg a másikon görbe vonalvezetés és egyenetlen ütések nyoma látható. Figyelembe véve a párhuzamokat,⁴¹ kizárható a későbbi pótlás lehetősége, következésképp egy műhelyen belül két különböző kézügyességű ötvös dolgozhatott, talán mester és tanítványa.

Mivel teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy a tárgyak egy helyen, azonos nyersanyagból készültek, következő lépésként sor kerül a leletegyüttes röntgenfluoreszcens analízisére, amely az anyagösszetételt hivatott meghatározni. Ez által bizonyítható lesz, hogy a tárgyak ténylegesen összetartoznak-e vagy sem.

Irodalom

BITNER-WRÓBLEWSKA 2001 = Bitner-Wróblewska, A.: *From Samland to Rogaland*. Warszawa 2001.

BITNER-WRÓBLEWSKA 2005 = Bitner-Wróblewska, A.: Sösdala und Sösdala-Stil. *RGA* 29 (2005), 211–213.

BUNTE 1961 = Bunte, C.: A new bridle find from Sösdala. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* (1961), 194–207.

DAL 2017 = Dal, L.: Scientific analyses of Sösdala objects. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Ed.: Fabeck, Ch. – Näsman, U. Moesgård 2017, 131–151.

FABECK-NÄSMAN 2017a = Fabeck, Ch. – Näsman, U.: Introduction. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Ed.: Fabeck, Ch. – Näsman, U. Moesgård 2017, 9–15.

³⁶ Lásd PIROS 2015, 447–468.

³⁷ FABECK-NÄSMAN 2017b, 341–342.

³⁸ Értelmezett ábra forrása: QUAST 2009, Fig. 16.

³⁹ FABECK-NÄSMAN 2017c.

⁴⁰ FABECK-NÄSMAN 2017b, 339.

⁴¹ Az eddig ismert analógiák, amelyeknél egy tárgytípuson belül minőségbeli eltérések figyelhetők meg: Sösdala (DAL 2017), Kačín és Coşovenii de Jos (KAZANSKI-MASTYKOVA 2017).

- FABECH–NÄSMAN 2017b = Fabech, Ch. – Näsman, U.: Sösdala interpreted in its global context. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Ed.: Fabech, Ch. – Näsman, U. Moesgård 2017, 329–349.
- FABECH–NÄSMAN 2017c = Fabech, Ch. – Näsman, U. (Ed.): *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Moesgård 2017.
- FISCHER 2017 = Fischer, S.: The material culture of 5th century returning veterans. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Ed.: Fabech, Ch. – Näsman, U. Moesgård 2017, 313–327.
- FORSSANDER 1937 = Forssander, J. E.: Provinzialrömisches und germanisches. Stilstudien zu den schonischen Funden von Sösdala und Sjörup. *Meddelanden Från Lunds Universitets Historiska Museum* (1937), 11–100.
- KAZANSKI–MASTYKOVA 2017 = Kazanski, M. – Mastykova, A.: The Sösdala finds in the perspective of Central and South-Eastern Europe. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Ed.: Fabech, Ch. – Näsman, U. Moesgård 2017, 297–311.
- KUBITSCHKEK 1911 = Kubitschek, W.: Grabfunde in Untersiebenbrunn (auf dem Marchfeld). *Jahrbuch für Altertumskunde* 5 (1911), 32–74.
- NICOLĂESCU–PLOPŞOR 1933 = Nicolăescu-Plopşor, C.S.: Ein Schatzfund der Gruppe Untersiebenbrunn von Coşoveni (Kleine Walachei). *Germania* 17 (1933), 272–275.
- PIROS 2015 = Piros R. Á.: „Éjt s nappalt lovon töltöttek...” – A kora népvándorlás kori lószerszámok vizsgálata a keleti leletanyag tükrében. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája I.* Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 447–468.
- QUAST 2009 = Quast, D.: Communication, migration, mobility and trade. In: *Foreigner in Early medieval Europe*. Ed. Quast, D [Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 78.] Mainz 2009, 1–26.
- QUAST 2017 = Quast, D.: Sösdala in a western perspective. In: *The Sösdala Horsemen and the equestrian elite of fifth century Europe*. Ed.: Fabech, Ch. – Näsman, U. Moesgård 2017, 279–295.
- TEJRAL 2010 = Tejral, J.: Zur Frage der frühesten hunnischen Anwesenheit in donauländischen Provinzen am Beispiel des archäologischen Befundes. *SlA* 58/1 (2010), 81–122.
- TEJRAL 2011 = Tejral, J.: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderungszeit*. Brno 2011.
- WERNER 1956 = Werner, J.: *Beiträge zu Archäologie des Attila-Reiches*. München 1956.
- WERNER 1981 = Werner, J.: Zu einer elbgermanischen Fibel des 5. Jahrhunderts aus Gaukönigshofen, Ldkr. Würzburg. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 46 (1981), 225–254.
- ZEIB 1933 = Zeiß, Hans: Ein Schatzfund der Gruppe Untersiebenbrunn von Coşoveni (Kleine Walachei) – 3. Die Zeitbestimmung der Funde. *Germania* 17 (1933), 275–277.
- KUHARENKO 1982 = Кухаренко, Ю. В.: О кацинской находке V в. In: Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. Советско-венгерский сборник. Ред.: Амброз, А.К. – Эрдели, И.Ф. Москва 1982, 234–244.

Webirodalom

- SAILKO 2012 = https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Primo_tesoro_di_cosoveni_de_jos_pezzi_di_bardatura,_V_sec,_01.JPG (a letöltés dátuma: 2019.03.10)

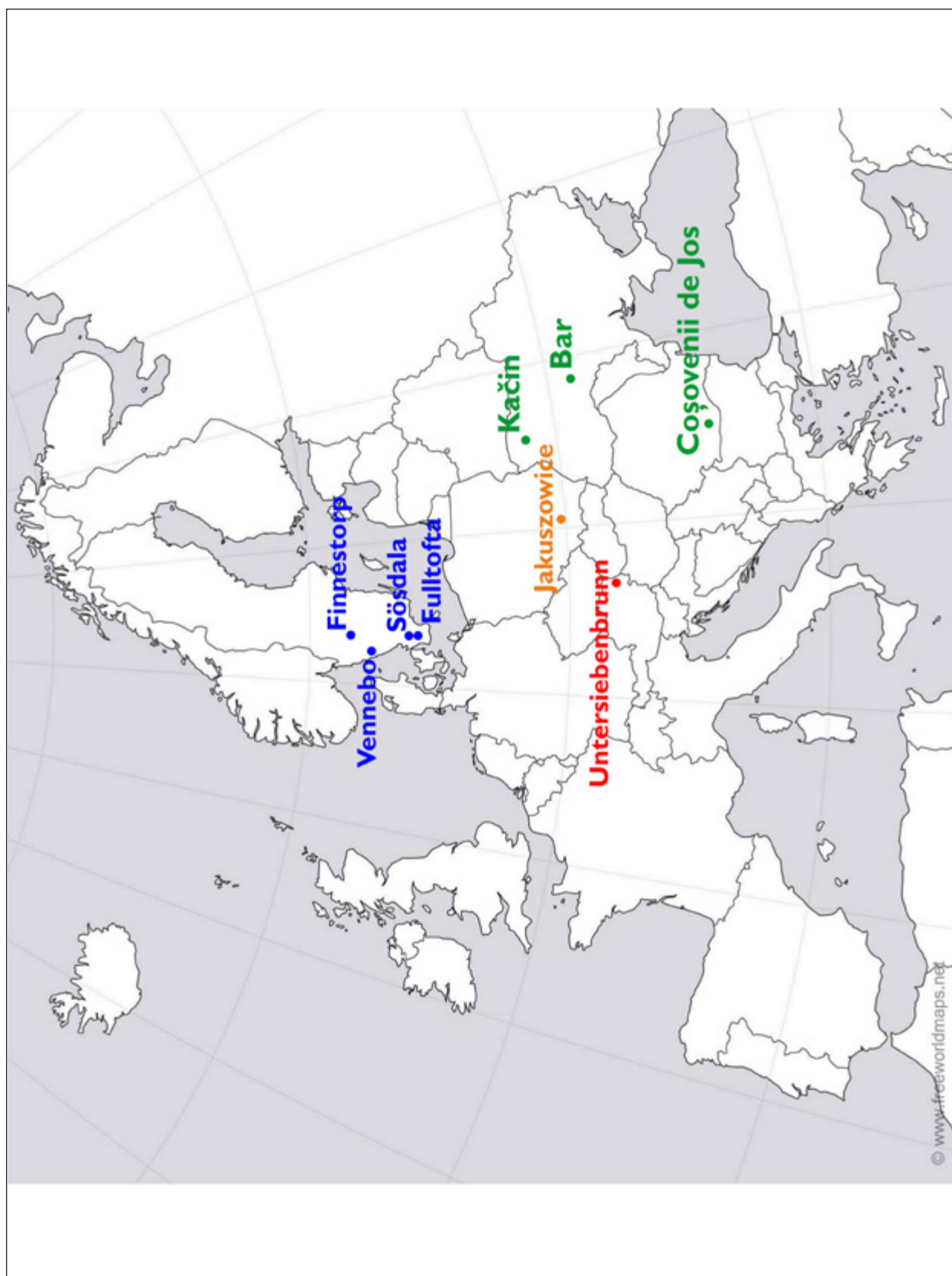
RÉKA ÁGNES PIROS

Meister und Lehrling

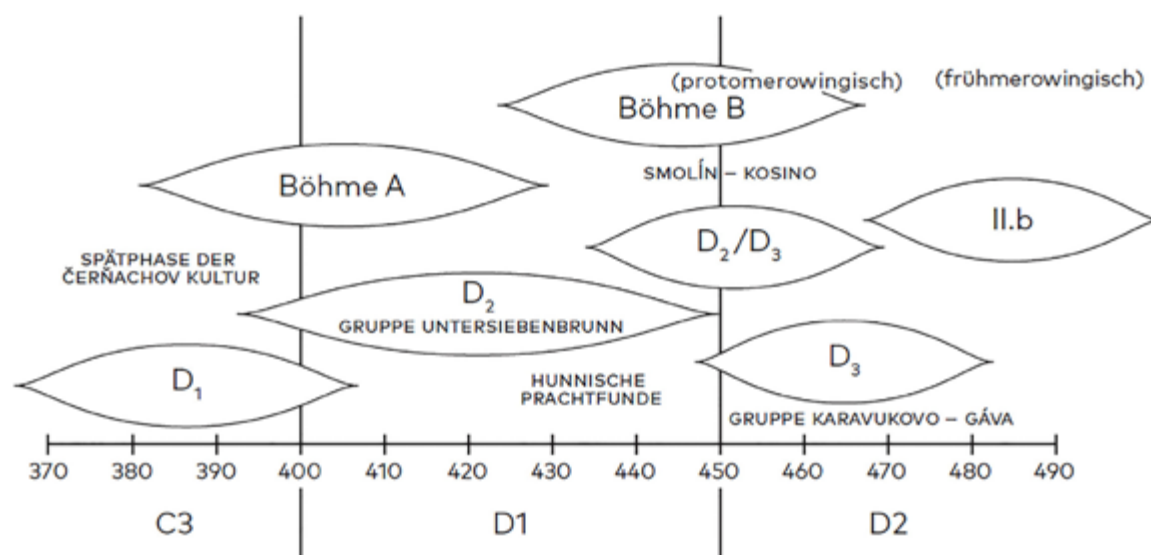
Neue Beobachtungen zu den Pferdegeschirren aus Untersiebenbrunn

Im Falle der Pferdegeschirre aus Untersiebenbrunn tauchte die Frage mehrmals auf, ob sie in römischen oder solchen barbarischen Werkstätten hergestellt wurden, deren Goldschmied seine Kenntnisse von römischen Meister erworben hat. Nach den neuesten Untersuchungen der namensgebenden Funde des Sösdala-Horizontes vermutet Ch. Fabech und U. Näsman, dass die zugehörnde Fundkomplexe nicht skandinavische, sondern eher südosteuropäische, insbesondere reiternomadische Sitten widerspiegeln.

Die Erforschung der Form und der Verzierung unterstützt diese Konzeption. Bei den gepunzten Motiven sind sowohl spätrömische Rosetten, als auch nach barbarischem Geschmack gestempelte Mandeln erkennbar. Anhand der historischen Tradition wurde die Punze von dem Goldschmied selbst hergestellt und wurde nur von ihm benutzt, trotzdem ist es möglich, dass er die Punze von einem Goldschmied in einer römischen Werkstatt erhielt, bzw. als Kriegsbeute aus den Provinzen mitbrachte. Ich halte es für möglich, dass der Goldschmied die Herstellungs- und Verzierungstechnik auf provinziellem Gebiet gelernt hat und später diese Tradition in seiner Werkstatt weiterführte. Die in ihrer Form identischen Schnallen, Anhänger und Beschläge wurden verglichen, nachdem man feststellen konnte, dass zwar die Verzierungsmuster fast genauso gepunzt worden sind, aber die Qualität unterschiedlich ist. Die Punzmuster auf einem der beilförmigen Anhänger sind symmetrisch und mangeln an Fehlern, während die Verzierung des anderen eher asymmetrisch sind und manchmal zu viele Motive gepunzt wurden. Bei einigen der Zaumzeugbeschlägen wurden Hilfslinien eingekratzt, wahrscheinlich für das lineare Punzen. Diese kleinen Unterschiede könnten darauf hinweisen, dass eher die Form der Beschläge, als die Genauigkeit der Verzierung wichtig war. Dementsprechend könnten die Ergebnisse dieser Forschung die Zusammenarbeit des Meisters und seines Lehrlings innerhalb einer Werkstatt beweisen.

1. térkép: A Sösdala-horizontba sorolható lelőhelyek (FABECH–NÄSMAN 2017a, Fig. 6)

1

2

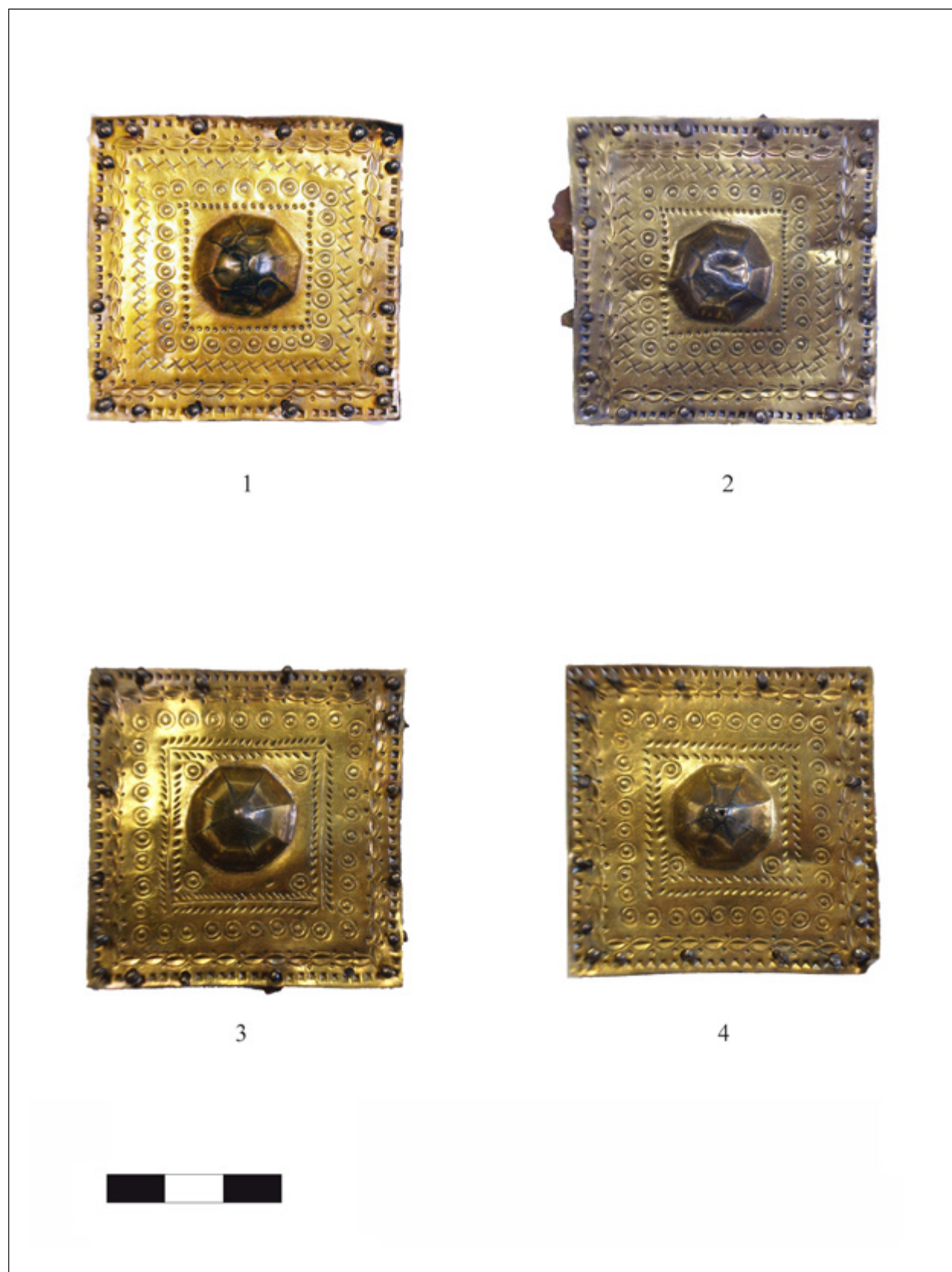
1. tábla: 1.: A skandináv és a kontinentális kronológiai csoportok egymáshoz való viszonya (FABECH – NÄSMAN 2017a, Fig. 4); 2.: Idegen jellegű tárgyak és jellegzetességek lehetséges értelmezése (készült QUAST 2009, Fig. 16 alapján)

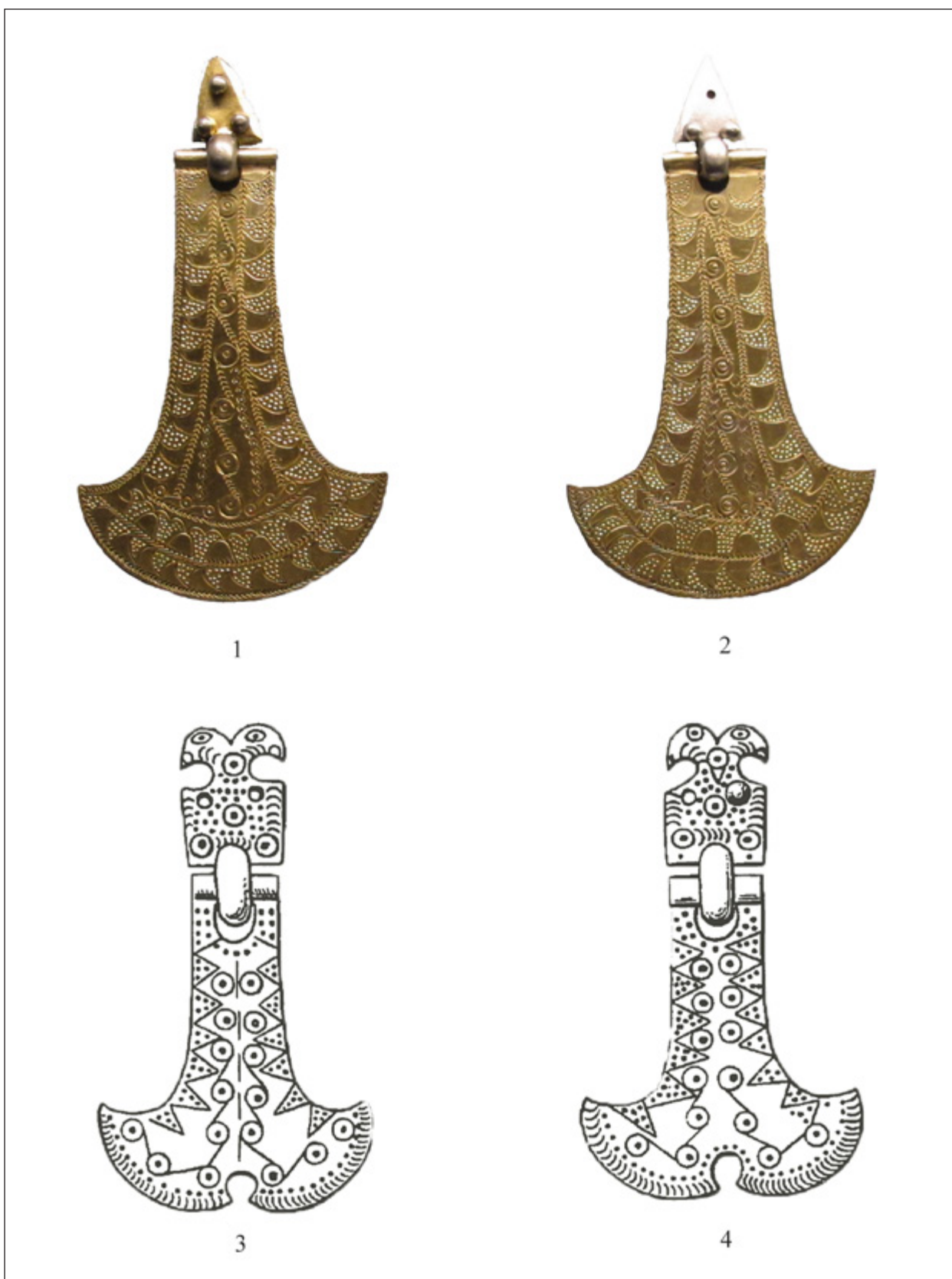
2. tábla: 1–2.: Csüngőpár; 3–4.: Hosszúkás kantárveretek

3. tábla: 1–4.: Korong alakú veretek; 5–6.: Kisméretű, rozettás veretek

4. tábla: 1–4.: Négyzet alakú veretek

5. tábla: 1–2.: A Coșoveni de Josból előkerült csüngőpár (SAILKO 2012);
3–4.: A kačini csüngőpár (KUHARENKO 1982, Ris. 4)

6. tábla: 1–2.: A sösdalai csüngőpár (DAL 2017, Fig. 11)

MIHÁCSI-PÁLFI ANETT*

A BALATONSZEMESI 5. SZÁZAD HARMADIK NEGYEDÉBŐL SZÁRMAZÓ FIBULÁK FORMAI ÉS KÉSZÍTÉSTECHNIKAI ELEMZÉSE

1. BEVEZETÉS

Jelen tanulmányban a balatonszemes–Szemesi-bereki temető 150., 267., 268. és 269. sírjából előkerült, az 5. század harmadik negyedéből származó fibulák vizsgálati eredményeit közlöm.¹ Az anyag a doktori disszertációm részét képezi (címe: *A viselet elemei és változásai az 5. század folyamán a Kárpát-medence nyugati felében*),² amely az egykori pannoniai 5. századi viseletre utaló régészeti anyaga felgyűjtésére, rendszerezésére és elemzésére épül, és amelyben a viselet és elemeinek 4. és 6. század közti átalakulását értékelem. Emellett a különböző viseleti elemek készítése technikai és díszítő eljárásait is görcső alá veszem. E sajátosságok változásainak nyomon követése érdekében roncsolásmentes, mikroszkópos vizsgálatokat végzek a hazai kora népvándorlás kori régészet kulcsfontosságú leletein.

Kutatásom fő célja, hogy e tárgyak formai és készítése technikai részleteinek tanulmányozásával további adalékot nyújtsak a szóban forgó időszak technológiájának alaposabb megismeréséhez, ezáltal új eredményekkel egészítsem ki a népvándorlás kori kutatást.³ A készítése technikai eljárások késő római előképeinek és kora Meroving-kori analógiáinak számbavételével igyekszem a késő antik ötvöstechnikai hagyomány 5. századi átalakulását és innovatív változásait körvonalazni. A kutatás további célja, hogy a fibulák értékelése alapján támpontot adjon a temetőt létesítő közösség kapcsolatrendszerének meghatározásához. Elöljáróban elmondható, a fibulák formai, készítése technikai és díszítésbeli szempontú elemzése egyértelműen arra mutat rá, hogy a közösség ÉNy-i irányú kapcsolati hálójával rendelkezett. A fibulákon alkalmazott, jellegzetes ötvöstechnikai fogások, annak ellenére, hogy nem ismerjük a tárgyak pontos készítése helyét, sokat elárulnak a regionálisan nagyobb műhelykörzetekre jellemző műhelyhagyományokról.

2. FORMAI ÉS KÉSZÍTÉSTECHNIKAI LEÍRÁS

A tárgyleírás menetét az alábbi szempontok határozzák meg: a fibulák részletes formai és technikai leírása, az alkalmazott díszítő technikák és a felületkezelés ismertetése, a rugó- és túszerkezet meghatározása, a használati, kopás- és javításnyomok diagnosztizálása, a korrózió mértékének megállapítása és a méretdatok megadása. A tárgyelemzés során a korszakban általános készítése technikai rövid bemutatását követően részletekbe menően ismertetem az egyes fibulák formai, készítése technikai és díszítő eljárásait. Emellett külön hangsúlyt fektetek a fibulák használati, kopás- és javításnyomainak értékelésére is.

* mpanett@gmail.com

¹ A tanulmány megírását az NKFI K 111853 számú pályázata támogatta. A tanulmány idegen nyelvű változata az Antaeus 35–36. számában jelent meg (MIHÁCSI-PÁLFI 2018c), a kézirat magyar nyelvű szövegét Horváth Friderika (MTA BTK RI) gondozta, B. Tóth Ágnes lektorálta, munkájukat ezúton is köszönöm! B. Tóth tanárnő számos hasznos észrevétellel, javaslattal segítette munkámat. Hálás köszönettel tartozom neki a sokévi segítségéért, s jelen tanulmánnyal köszöntöm a Tanárnő! A lelőhely feltárását a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága (ma kaposvári Rippel-Rónai Múzeum) képviselőjében Honti Szilvia (régész, RRM) és Németh Péter Gergely (régész, RRM) végezte Bondár Mária (MTA BTK RI) közreműködésével. Köszönettel tartozom az ásatásvezetőknek, hogy hozzájárultak a temetőanyag feldolgozásához. Külön köszönet jár nekik az ásatási dokumentáció felhasználásában és a tárgyak kölcsönzésében nyújtott segítségükért.

² A négy balatonszemesi sírból származó további viseleti elemek mikroszkópos vizsgálatán, részletes leírásán és elemzésén túl azok sírbeli helyzete és funkciója alapján meghatározott ékszer- és ruhaviselési hagyományokat két tanulmányomban értékeltem (MIHÁCSI-PÁLFI 2018a; MIHÁCSI-PÁLFI 2018b). Utóbbi munkámban a közösség egykori viseletre utaló kulturális javai alapján az antik, késő római, barbár, germán hagyományok továbbélésével, transzformációjával és a korszak innovációival foglalkoztam.

³ E kutatási irányzat nem előzmény nélküli a hazai népvándorlás kori régészetben, lásd HORVÁTH 2012 a vonatkozó irodalommal. A kutatásra az MTA BTK Régészeti Intézet Roncsolásmentes Diagnosztikai Laboratóriumában nyílt lehetőségem. A vizsgálatokat Zeiss SteREO Discovery V12 típusú mikroszkóppal végeztem. Beépített objektív használatával és AxioVision SE64 Rel. 4.9.1 program segítségével készített felvételek szerepelnek a tanulmányban. A tárgyfotókat Hámosi Péter (MTA BTK) készítette, a képtáblákat Éber Magdával (MTA BTK RI) szerkesztettük.

Öntés előtti munkálatok: fém- vagy viaszmodell, illetve kétrészes öntőforma készítése.

Öntési munkálatok: a 150. és a 267. sírból származó fibulák esetében minden bizonnyal fém, a 268. és a 269. sírból származó fibulák esetében esetleg viasz öntőmintával történő öntés.⁴

Öntés utáni munkálatok: sorjázás, reszelés, csiszolás, vésés, polírozás.⁵

2.1. A 150. sírból származó fibulapár

Vésett modell felhasználásával ezüsből öntött, aranyozott kengyelfibula; három tuskére húzott, bordázott gombbal és poncolt szélű, ovális rugólemezzel; kengyele bordázott; tülemeze egyenlő széles szárú, mindkettő niellóberakással díszített; rugó- és tüszerkezete vasból készült (az egyik esetében hiányzik). A fibulapár egyik darabja viszonylag ép állapotú (ltsz.: 2016.5.5), másik darabja kopott, az utóbbi felső gombja hiányzik (ltsz.: 2016.5.6).⁶

Forma: rugólemeze ovális; kengyele félkör átmetszetű, bordázott; tülemeze félkör átmetszetű, egyenlő széles szárú, lekerekített végű; három bordázott gomb.

Ékvésés: rugólemezen rácsminta figyelhető meg; kengyele „ékvágású”; tülemeze ékvéssett. A tülemez két oldalán öt mezőre osztott, három mintaelemből álló mintasor látható: az 1. és a 3. mező két mezőre osztott téglalap (két négyzetből álló téglalap), a 2. és 4. mező átlósan két mezőre osztott négyzet (két háromszögből álló négyzet), az 5. mező négy négyzetes mezőre osztott téglalap.

Alkalmazott díszítőtechnikák:

Poncolás: a rugólemez keretén 8-as alakú poncok láthatóak [2. tábla 2].

Niellóberakás: hullámszalagmintát ábrázol. Az egyik fibula (ltsz.: 2016.5.5) kengyelén a mintaelemek szoros elrendezése figyelhető meg, ami öt körből és öt ívből álló mintasort alkot. Egy-egy kör jobb oldalán két pontból és három ívből, a bal oldalán három pontból és két ívből álló niellómintasor jelentkezik. Tülemezén 13 körből és annak két oldalán hat-hat ívből álló mintasor (a körök jobb oldalán hat, a bal oldalán hét niellóval kitöltött pont) mutatkozik. A másik példány (ltsz.: 2016.5.6) meglehetősen kopott állapotú kengyelén a mintaelemek szellős elrendezését (kevesebb a mintaelem) lehet megfigyelni: alig láthatóan öt körből és négy ívből álló mintasor vehető ki, egy-egy kör jobb oldalán két pontból és két ívből, a bal oldalán egy pontból és két ívből álló niellómintasor; a tülemezén 12 kiserkeszthető körből és annak két oldalán hat-hat kiserkeszthető ívből és pontból álló mintasor. A niellóberakás gondosan kitöltött, a niellós felület igényesen kezelt, felpolírozott, néhol azonban hiányzik a berakás.

Felületkezelés: az aranyozás ráfut a niellóval kitöltött pontra [2. tábla 4].

Rugószerkezet (rugótekerics, gomb): a rugószerkezet tartására 6 mm magas öntvényborda szolgált; az első példányon ezüst, a másodikikon vas, kettős rugótekerics figyelhető meg; a rugó alsó feszítésű; alulhúros szerkezetű; rugótekerics tartó tengelyre felhúzott oldalsó gombok.

Tüszerkezet: előbbi példányon ezüst (ltsz.: 2016.5.5), utóbbin (ltsz.: 2016.5.6) vastü maradványa (a tü hiányzik); a tütartó balra nyílik, viseleti helyzetben az egyiknek lefelé, a másiknak balra.

Javítási nyomok: a tönkrement ezüst rugó- és tüszerkezetet vasból pótolták.

Használati kopásnyomok: a fibulák felülete a síkból kiemelkedő részeken, a kengyel legmagasabb pontján (a „négyzetek és téglalapok” tetején), az alapfelületen, a niellóval kitöltött felületen és az aranyozott felületen, a gombokon, a széleken és a lábvégeken a legkopottabbak [2. tábla 3, 12–14].

Korrózió: főleg a nem vagy a kevésbé aranyozott felületet érintette (lásd gombok, kengyel, láb).⁷

Méreteik:

1. h.: 7,5 cm; sz.: 4,4 cm; m.: 1,8 cm; h (gomb nélkül): 6,2 cm; gomb h.: 1,2–1,4 cm; gomb sz.: 0,8 cm; rugólemez sz.: 2,7 cm; rugólemez m.: 1,6 cm; kengyel h.: 2 cm; kengyel sz.: 0,9 cm; tülemez h.: 2,75 cm; tülemez sz.: 1 cm; tömeg: 28,6g (ltsz.: 2016.5.5).

⁴ Az egyik fibulapár esetében az azzal egybeöntött tuskékre külön öntött gombokat húztak fel (150. sírból származó fibulapár), a többi fibulapár viszont a gombokkal együtt öntött (267–269. sírból előkerült darabok).

⁵ A 267. sírből ismert fibulán jól láthatóak a csiszolásnyomok, illetve, hogy a felület mindkét oldalát polírozták [3. tábla 8]. Továbbá a 267., 268. és 269. sírből származó fibulák hátoldaláról, a gombok, a rugólemez, a kengyel és a tülemez hátuljából „könnyítés” végett az utolsó grammig „kikaparták” az újrahasznosíthatónak vélt alapanyagot (Honti–Márkus 2007, 137) [3. tábla 8; 4. tábla 2].

⁶ Egyezések: 1. készítéstechnika; 2. alapméret, forma; 3. ékvágások alakja és mérete (a kengyel két oldalán látható öt-öt, különböző méretű háromszög alakú ékvágás), poncolás.

Eltérések: 1. fém-, illetve viaszmodellrel történő előállítás; 2. pár mm-es méretbeli különbségek; 3. a rugólemezen látható négyzet alakú rácsminta ívének deformálódása; 4. mélyebb és sekélyebb geometrikus minták, életlenebb mintaélek a „rosszabb minőségű” fibula rugólemezeének rácsmintáján, illetve a kengyel és a tülemez két oldalán; 5. a nielló-mintasor aszinkronitása; 6. „hiba”: az egyik példányon (ltsz.: 2016.5.5) tisztán kivehető a kör alakú niellóval kitöltött elem „félreütésének” nyoma, melynek következtében metszi egymást a két kör [2. tábla 4, 9].

⁷ RMM Rég. Ad. 18.3/150.2–3; RMM ltsz.: 2016.5.5–6.

2. h (gomb nélkül): 6,2 cm; gomb h.: 1,2 cm; gomb sz.: 0,7 cm; rugólemezt sz.: 2,7 cm; rugólemezt m.: 1,5 cm; kengyel h.: 2 cm; kengyel sz.: 0,9 cm; tülemez h.: 2,7 cm; tülemez sz.: 1 cm (ltsz.: 2016.5.6).

2.2. A 267. sírból származó fibula

Véssett modell felhasználásával, ezüsből öntött, aranyozott kengyelfibula; három egybeöntött gombbal; poncolt szélű, négyszeres spiráldíszes, félkör alakú rugólemezzel; niellóberakással díszített kengyellel, trapézszerűen kiszélesedő, niellóberakással díszített tülemezzel; vas rugószerkezettel és vastüvel; tülemeze átyukasztott; viszonylag jó állapotú.

Forma: rugólemeze félkör alakú; kengyele rövid, félkör átmetszetű; tülemeze hosszú, trapézszerűen kiszélesedő; három lekerekített élű, bikónikus gomb.

Ékvésés: rugólemezen négyszeres spiráldíszítés figyelhető meg; kengyele „ékvágású”, két oldalán négy háromszögből álló farkasfogszerű, sekély ékvésés látható; tülemeze ékvéssett, két oldalán kilenc háromszögből álló farkasfogszerű ékvésés, ill. a végén három háromszög figyelhető meg.

Alkalmazott díszítőtechnikák:

Poncolás: a rugólemez keretén, a rugólemez és a gombok, illetve a kengyel és a tülemez találkozásánál 8-as alakú poncok jelentkeznek [3. tábla 3, 9].

Niellóberakás: a kengyelen 11–12 „hullám” alakú, a tülemezen pedig nyolc (körökből és annak két ellentétes oldaláról induló ívekből) elemből álló mintasort alkot. A niellóberakás gondosan kitöltött, a niellós felület igényesen kezelt, felpolírozott, néhol azonban kissé elnagyolt a berakás, például a keret és a sáv távolsága aránytalan [3. tábla 7].

Felületkezelés: az aranyozás ráfut a niellós ezüstsávra [3. tábla 3].

Rugószerkezet (rugótekeres): a rugószerkezet tengelye ezüsből, a spirál másodlagosan vasból készült.

Tülszerkezet: elsődlegesen ezüst, másodlagosan vastüvel rendelkezhetett (a tű hiányzik); a tűtartó balra nyílik, viseleti helyzetben jobbra.

Javítások: szabályos, pár mm átmérőjű ovális lyuk található a tülemezen [3. tábla 4–6].

Korrózió: a vékonyan aranyozott részeket, gombokat, a kengyel tövét és a tülemezt érintette.

Méretei: h.: 7 cm; sz.: 3,9 cm; gomb h.: 0,7 cm; gomb sz.: 0,7 cm; rugólemez sz.: 2,5 cm; rugólemez m.: 1,6 cm; kengyel h.: 1,8 cm; kengyel sz.: 0,9 cm; tülemez h.: 2,8 cm; tülemez sz.: 0,9–1 cm; tömeg: 19,15g.⁸

2.3. A 268. sírból származó fibulapár

Véssett modell felhasználásával, ezüsből öntött, aranyozott kengyelfibulapár; három egybeöntött gombbal; kétszeres spiráldíszes, félkör alakú rugólemezzel; niellóberakással díszített kengyellel; trapézszerűen kiszélesedő, niellóberakással díszített tülemezzel; ezüst rugószerkezettel és ezüsttüllel.

Forma: rugólemeze félkör alakú; kengyele rövid, félkör átmetszetű; tülemeze trapézszerűen kiszélesedő; három lekerekített élű, bikónikus gomb.

Ékvésés: rugólemezen kétszeres spiráldíszítés figyelhető meg; kengyele „ékvágású”, két oldalán négy háromszögből álló farkasfogszerű, sekély ékvésés látható; tülemeze ékvéssett, két oldalán hat háromszögből álló farkasfogszerű ékvésés, ill. a végén három háromszög figyelhető meg.

Alkalmazott díszítőtechnikák:

Poncolás: a rugólemez és a gombok, a rugólemez és a kengyel, ill. a kengyel és a tülemez találkozásánál 8-as alakú poncok jelentkeznek [4. tábla 4–6].

Niellóberakás: vö. a 267. sírból származó fibula tülemezenek mintájával. A nielló kidolgozása magas, ill. közepes színvonalú. Közel egyenlő távolságban helyezkednek el a mintasor szabályos elemei, holott az egyikén szellősebben, a másikon sűrűbben; az egyik kengyelén 4,5 darab elem, a tülemezen hét elem, a másik kengyelén hat elem, a tülemezen nyolc elem található; felpolírozott, simára csiszolt niellósáv figyelhető meg (jól látszanak a csiszolásnyomok a kengyel és a tülemez találkozási alatti) [4. tábla 3, 8].

Felületkezelés: az aranyozás kissé gyenge minőségű, matt fényű, kopott.

Rugószerkezet (rugótekeres): hatszoros ezüst rugótekeressel látták el, melynek közepéből indul a tű; a rugótekerestartóban vízszintes rugótartó pálcát találhatók a rugótekeres rögzítése céljából [4. tábla 2].

Tülszerkezet: rugótekeresből induló ezüsttüllel rendelkezik; a tűtartó balra nyílik, viseleti helyzetben jobbra.

⁸ RMM Rég. Ad. 18.3/267.5; RMM ltsz.: 2016.5.13.

Használati kopásnyomok: az aranyozás kopott; a gombok lekerekedettek, a szélek életlenek; a rugólemez felülete simára kopott; az utóbbi darab rugólemeze a spirálminta-díszítés helyén kilyukadt [4. tábla 6].

Korrózió: az aranyozott, illetve niellózott felület ezüstalapját és a niellóberakást érintette.

Méreteik: h.: 4,6 cm; sz.: 2,5 cm; gomb h.: 0,5 cm; gomb sz.: 0,4–0,5 cm; rugólemez sz.: 1,5 cm; rugólemez m.: 1 cm; kengyel h.: 1,1 cm; kengyel sz.: 0,7 cm; tülemez h.: 2 cm; tülemez sz.: 0,7–0,8 cm.⁹

2.4. A 269. sírból származó fibulapár

Vésett modell felhasználásával, ezüsből öntött, aranyozott kengyelfibulapár; három egybeöntött gombbal; kétszeres spiráldíszes, félkör alakú rugólemezzel; niellóberakással díszített kengyellel; trapézszerűen kiszélesedő, niellóberakással díszített tülemezzel; ezüst rugószerkezettel és ezüsttűvel.

Forma: rugólemeze félkör alakú; kengyele rövid, félkör átmetszetű; tülemeze trapézszerűen kiszélesedő; három lekerekített élű, kónikus gomb.

Ékvésés: rugólemezén kétszeres spiráldíszítés figyelhető meg; kengyele „ékvágású”, két oldalán négy háromszögből álló farkasfogszerű, sekély ékvésés látható; tülemeze ékvéssett, két oldalán hat háromszögből álló farkasfogszerű ékvésés, ill. a végén három háromszög figyelhető meg.

Alkalmazott díszítőtechnikák:

Poncolás: a rugólemez és a gombok, a rugólemez és a kengyel, ill. a kengyel és a tülemez találkozásánál 8-as alakú poncok jelentkeznek [5. tábla 2, 4, 9].

Niellóberakás: vö. a 268. sírból származó fibula kengyelének és tülemezének mintájával. A nielló kidolgozása közepes színvonalú. Közel egyenlő távolságban (az egyikben szellősebben, a másikon sűrűbben) helyezkednek el a mintasor kissé elnagyolt, szabálytalan elemei; az egyik kengyelén hat elem, a tülemezén nyolc elem; a másik kengyelén hat elem, a tülemezén kilenc elem; kevésbé felcsiszolt, matt felületű niellósáv; kevésbé polírozott, kidomborodó mintaelemek; a mintaelemek között egy-egy „elcseppent” niellópetty [5. tábla 5, 10].

Felületkezelés: az aranyozás nagyrészt egyenletes, a tülemezen azonban ráfut a niellóra és a gombok környékén a hátsó oldalra.

Rugószerkezet (rugótekeres): a hatszoros ezüst rugótekeres alulhúros, melynek közepéből indul a tű; a rugótekercestartóban vízszintes rugótartó pálca található a rugótekeres rögzítése céljából.

Tűszerkezet: rugótekeresből induló ezüsttűvel rendelkezik; a tűtartó balra nyílik, viseleti helyzetben jobbra.

Használati kopásnyomok: az aranyozás kopott; a gombok lekerekedettek, a szélek életlenek; a rugólemez felülete simára kopott.

Korrózió: a rugótekeres hátulján bal oldalon vaskorrózió található.

Méreteik: h.: 4,5 cm; sz.: 2,3–2,5 cm; gomb h.: 0,5 cm; gomb sz.: 0,4–0,5 cm; rugólemez sz.: 1,5 cm; rugólemez m.: 1 cm; kengyel h.: 1,1 cm; kengyel sz.: 0,7 cm; tülemez h.: 2 cm; tülemez sz.: 0,7 cm; tömeg: 10 és 15 g.¹⁰

3. A FIBULÁK FORMAI ÉS KÉSZÍTÉSTECHNIKAI ELEMZÉSE

3.1. A korszak készítőtechnikai eljárásának bemutatása

A fibulák nagy részének öntése feltehetőleg egy fából készült ősmodell lenyomatának kiöntésével előállított ólom- vagy bronz előmodell felhasználásával, rendszerint kétrészes öntőformával történt. Először is agyagba nyomták a mintázott ősm- vagy előmodell elő-, majd hátoldalát, így a forma megőrizte a modell negatív lenyomatát. Az öntőforma két részét – miután kialakították a szellőző csatornákat – összeillesztették és kötötték (a két felület összetapadását porrá tört faszén, grafit vagy zsírkő akadályozta meg), majd kiszárították. Végül téglában olvasztott fémot öntöttek a formába. A kora középkori Európában a késő antik viaszveszejtési eljárással szemben ez a megoldás vált elterjedté. Egy másik lehetőség szerint a fémmodellről vették le a viasznegatívot, így a formába nyomáshoz, majd az öntéshez is a viaszmodellt használhatták fel. Ritkább esetben eleve viaszból készült az ősmodell, amelyen ugyancsak elvégezheték a mintázást.¹¹ Az öntést követően számos munkálatot kellett elvégezni: az öntvény oldalairól harapófogószérű

⁹ RMM Rég. Ad. 18.3/268.2; RMM ltsz.: 2016.5.24–25.

¹⁰ RMM Rég. Ad. 18.3/269.1; RMM ltsz.: 2016.5.41–42.

¹¹ CAPELLE–VIERCK 1971, 49–56, 89–90; CAPELLE–VIERCK 1975, 114–136; AMREIN–BINDER 1997, Abb. 403; BÜHLER 1999, 430–432; HEINRICH–TAMÁSKA 2002, 247; BOLLÓK 2015, 172 a további vonatkozó irodalommal.

eszközzel távolították el az öntőcsapokat, csomkokat, sorjákat, majd reszelő segítségével tüntették el az öntési kérget, varratokat, és végül lereszelték a széleket is.¹² Az esetleges utánvésés és poncolás előtt, valamint a poncolás, majd a niellőzés után szintén fel kellett polírozni az öntvényt. A niellővel történő kitöltés előtt elő kellett rajzolni a mintasort, melynek kialakítása poncolással és véséssel történő előkészítést igényelhetett. Különböző formájú hegyben végződő ponttűk és árvésők használatával díszítették a felületet. Az utolsó lépést jelentette az aranyozás (rendszerint tűzi, ritkább esetben laparanyozás), azt követően pedig ismét fényesre polírozták a tárgyat.

A fenti készítésestechnikai lépéseket lehet mind a négy balatonszemesi sírból származó fibulán nyomon követni, ezért csak az elsőként ismertetett 150. sírból származó fibulapár [1. tábla 1–2] esetében fejtem ki részletesebben a technológiai megfigyeléseket, a 267., 268. és 269. sírból származó fibulák esetében pedig a fentitől való eltérésekre hívom fel a figyelmet. A 267. sírból előkerült nagyméretű fibula esetében [1. tábla 3] sokkal inkább a formai, mint a készítésestechnikai sajátosságokra helyezem a hangsúlyt. A 268. sírból származó kis méretű fibulapár [1. tábla 4], mind a készítésestechnikai, mind a díszítőeljárás szempontjából követi a 267. sírba helyezett fibula jellegzetességeit, ezért csak a különbségekre és azok értelmezésére térek ki röviden. A 269. sírből ismert fibulapár [1. tábla 5] formai kialakítását, készítés- és díszítőtechnikáját tekintve is megegyezik a 268. sírban talált fibulapárral.

3.1.1. A 150. sírből származó fibulapár

A 150. sírből származó fibulapár darabjai a formájukat, a méretüket és a díszítésüket tekintve szinte teljesen megegyeznek egymással. Az öntési eljárás tekintetében több tényező is alátámasztja a két fibula közti közvetlen kapcsolatot, viszont számos kisebb-nagyobb eltérés is mutatkozik, melyek többsége a készítés és díszítőeljárás során keletkezett.¹³ Az egyedi jellegzetességei alapján arra lehet következtetni, hogy a két tárgy nem ugyanazzal az öntőmintával készült, az egyik fibula negatívját használhatták fel a másik előállításához.

Továbbá azzal is számolni kell, hogy deformálódás, esetleges sérülés vagy megsemmisülés következtében használhatatlanná válik a modell. Ezek az elvi lehetőségek talán választ adnak arra a kérdésre, hogy miért számít kivételesen egyedinek a balatonszemesi fibula. A korábbi anyagközlések során párhuzam nélküli típusnak nevezett fibulának valóban nem ismert közvetlen analógiája.¹⁴ Ugyanakkor a fibula technikai, formai és díszítésbeli szempontból elemzett részleteihez a délnémet területről, a Rajna-vidékről, a mai Csehországból, Lengyelországból és Oroszországból származó esetek nyújtanak további adalékot, melyek együttes kiértékelésével új szempontok szerint lehet a fibulát értelmezni.

A 150. sírből előkerült fibula formai jellegzetességeit elemezve megállapítható, hogy a balatonszemesihez hasonló ovális fej kialakítása ritka jelenségnek számít a kelet-, közép- és nyugat-európai 5–6. századi anyagban, a pomerániai, Mazuri-tóvidéki, Visztula-, Pregolya-, Középső-Odera-vidékről azonban számos formai párhuzammal rendelkezik. Ezek a darabok csak a fejforma vonatkozásában jelenthetnek analógiát, a fibulák ugyanis más készítésestechnológiai hagyományokon nyugszanak.¹⁵ A számba vehető párhuzamok közé a wrocławai (Breslau, Lengyelország),¹⁶ a zamości (Lengyelország),¹⁷ a łabędziewoi (Labendzewo, Lengyelország)¹⁸ és az „ostpreußeni” (kelet-poroszországi) fibulák tartoznak.¹⁹ Formailag ehhez a körhöz sorolható, területileg, kultúrtörténetileg és tradicionális szinten azonban más irányba mutat a nezsini (Нежин/Nyizsin, Ukrajna) fibula.²⁰

A fibula rugólemezeének középmezéjében látható négyzetes rácsmintaszerű vésett díszítéshez hasonlót [2. tábla 1] mindezidáig csak a morva területen találtam; Vyškov 17. sírjából (Csehország) a fibula félkörös rugólemezeének a két oldalán,²¹ illetve a Neckar-vidéken Walheimből (Németország), egy 500 körül eltemetett nő sírjában talált tű téglalap alakú fején (egy „alamannak” meghatározott fibulapár és egy „tűring” kapcsolatokat mutató S-fibula mellett).²² Már az előzetes közleményben is felhívták erre a sajátos díszítésre a figyelmet,²³ melyet már az öntés előtt, az öntőminta készítésekor meg kellett tervezni. Agyagból készült öntőforma egyelőre nem került elő a Közép-Duna-vidéken,²⁴

¹² AMREIN–BINDER 1997, Abb. 403; BÜHLER 1999, 437, 442; HEINRICH–TAMÁSKA 2002, 247, 255.

¹³ Lásd a 6. lábjegyzet.

¹⁴ HONTI–MÁRKUS 2007, 136.

¹⁵ A készítésük ideje a lemez, polikróm, rekeszes, filigránnal és granulációval díszített tárgyak esetén megelőzi, az öntötték esetén pedig követi a balatonszemesi fibula készítése, használati és földbekerülési idejét.

¹⁶ MACZYŃSKA 2013, Abb. 112/3.

¹⁷ TEJRAL 2011, Abb. 136, Abb. 248; MACZYŃSKA 2013, Abb. 11.

¹⁸ KÜHN 1981, Taf. 45/280.

¹⁹ KÜHN 1981, Taf. 62/402.

²⁰ ZASETSKAYA 1975, 76; TEJRAL 2011, Abb. 250; MACZYŃSKA 2013, Abb. 8/1. B. Tóth Ágnes szíves szóbeli közlése alapján.

²¹ TEJRAL 1974, Taf. 7; TEJRAL 1982, Obr. 38/3, Obr. 104/11, Taf. XIX.

²² QUAST 1997, Abb. 181.

²³ HONTI–MÁRKUS 2007, 136–137.

²⁴ TEJRAL 2015, 346.

Vallóniából (Huy, Belgium) azonban ismert egy öntőforma-töredék, mely jól szemlélteti ezt az előkészítési fázist.²⁵ Az 5. század végi Közép-Duna- és Rajna-vidéken, de kiváltképpen a közép- és a délnémet területeken jellemző díszítési mód esetében rombuszhálószerű, és nem négyzethálós a rácsminta kialakítása, mint a balatonszemesi darabon és annak fentebb említett párhuzamain.

A fibula kengyelén látható bordázott kialakítás [2. tábla 1, 3] előzménye a késő római kori Cseh- és Morva-mendence és az alsó-ausztria területek felé mutat, analógiái is ezeken a területeken találhatók meg különböző típusú fibulákon.²⁶ A bordázott kengyelkialakítás hagyományának megőrződése és átalakulása figyelhető meg az 5. századi közép-Duna-vidéki anyagban,²⁷ és ennek az átalakulási folyamatnak az egyik ékes darabja a hács-béndekpusztai példányon kívül²⁸ a balatonszemesi fibula.

A fibula egyenlő széles szárú, lekerekített végződésű tülemezének [2. tábla 5, 8] és annak formai párhuzamai kapcsán előrebocsátható, hogy az 5. század középső harmadában az Elba-vidéken a római és germán férfiviseletet kiegészítő, státuszjelző fibulák között „transzformáció” ment végbe, és ez a folyamat a germán férfi és női viselet között a kora Meroving-kor hajnalán is megismétlődött.²⁹

A tülemez balatonszemesihez hasonló kialakítási módja a délnémet területeken legkorábban az 5. század közepén jelentkezik,³⁰ ami viszonylag ritkának számít mind a Rajna-vidéki, mind a közép-Duna-vidéki anyagban.³¹ A tülemez két oldalán látható ékvésés öt mezőre osztott mintasorának³² [2. tábla 5] ugyan nincs közvetlen analógiája, a teljesen váltakozó mintasorokkal rendelkező párhuzamok között csak ahhoz hasonlót ismerünk. Az öt mezőre osztottak közül a rommersheimi példány (Németország) jelenti a legközelebbi analógiát, bár kialakításának sorrendjében eltér a minta.³³ Egy másik analógiának, a heidelberg–kirchheimi példánynak (Németország) mintasora pedig éppen ellenkező sorrendet követ.³⁴ Minden jel arra mutat, hogy főleg a mai Németország területén előkerült fibulák közül számos darabon alakították ki a balatonszemesihez hasonló mintasort. Úgy tűnik, hogy ebben a tényezőben a Rajna-vidéki késő római tradíció továbbélését és annak az 5. század végi átalakulását lehet megfogni.³⁵

3.1.2. A 267. sírból származó fibula

A 267. sírból előkerült fibulát [3. tábla] a korábbi kutatás különbözőképpen ítélte meg, ennek eredményeképpen eltérő, egymásnak olykor teljesen ellentmondó típusmeghatározások jelentek meg a szakirodalomban. Straub Péter jogosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a fibula Reutlingen-típushoz történő besorolása félreértésen alapul,³⁶ viszont az Ursula Koch által közölt és rendszerezett temetőanyagok alapján a Straub által a Stammheim-típushoz történő besorolás sem állja meg a helyét.³⁷ A temetőanyag előzetes közlésében a Heilbronn–Böckingen-típus meghatározás szerepel, úgyszintén tévesen, ahhoz a típuscsoporthoz ugyanis teljesen más forma tartozik.³⁸

A korábbi kutatásban bizonyára az okozhatott félreértést, hogy a balatonszemesi fibula valóban rendelkezik Heilbronn–Böckingen (Németország) és Stuttgart–Stammheim lelőhelyekről párhuzamokkal, az azokról elnevezett típuscsoportok azonban nem a kérdéses fibulára, hanem más darabokra vonatkoznak. Ennek fényében egyik fentebbi típusmeghatározást sem fogadhatom el, és a lejjebb tárgyalt, a balatonszemesivel kiváltképpen nagy hasonlóságot mutató párhuzamokkal sem sorolhatom azonos típuscsoportba. A további ellentmondások elkerülése végett a

²⁵ MARTIN 1994, 543.

²⁶ TEJRAL 1982, Obr. 6/4–5; TEJRAL 2002, Abb. 1/2, 4, 318.

²⁷ TEJRAL 1982, Obr. 38/3; TEJRAL 2002, Abb. 1/1, 3, 5–7, 9.

²⁸ Hács-Béndekpuszta 3. sír, lásd KISS 1995, 282, 284. Abb. 5/3; TEJRAL 2015, 323, Abb. 18.

²⁹ Soós Eszter és munkatársai kézírata alapján, amelyet a szerző jóvoltából ismerhettem meg, amit ezúton is köszönök neki. A vonatkozó irodalommal lásd Soós et al. 2017, 54.

³⁰ A fentihez hasonló kialakítást lásd a München–Aubingból származó fibulán (KÜHN 1974a, Taf. 72/226–226a).

³¹ Ugyanis a stilizált állatfejben végződő tülemez a leginkább jellemző kialakítási mód a korszakban; dél-németországi példányaikat Ursula Koch 460–480. alföldi darabjait Nagy Margit pedig 460–500 közé helyezte (Koch 2001, 48, 72, Abb. 12–13; Nagy 2004, 158).

³² Felülről nézve az 1. és 3. mezőben az 1. mintaelem, a 2. és 4. mezőben a 2. mintaelem, az 5. mezőben a 3. mintaelem látható; a részleteket lásd a fibulák leírásánál az Ékvésés címszó Tülemez pontja alatt.

³³ A páratlan mezőben (a balatonszemesi darab tükrében) az ún. 3. mintaelem, a páros mezőben a 2. mintaelem (KÜHN 1974b, Taf. 248/58, 7). A leginkább a rommersheimi mintához hasonló, de négy mezőre osztott mintasor köszön vissza a fleinheimi, az andernachi, a wiesbadeni és egy a berlini múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyű fibulán.

³⁴ A páratlan mezőben a 2. mintaelem, a páros mezőben pedig a 3. mintaelem (KÜHN 1974b, Taf. 256/10, 4).

³⁵ NAGY 2007, Taf. 29 késő római „ékvágásos” bronzlemezből készült övgarnitúrákat közül újra például Arrabona/Györből és Lentia/Linzből (Ausztria), amelyeken kereszttől kitűnően szemlélteti, hogyan alakítanak ki az 5–6. századi ezüstből öntött, aranyozott fibulákon és csatokon is (a geometrikus minták mellett) spirál- és akantuszmintákat.

³⁶ Vö. KÜHN 1974b, 648–655; SZÓKE 2007, 49; STRAUB 2008, 195.

³⁷ Vö. KÜHN 1974b, Taf. 247/6, 21; STRAUB 2008, 191.

³⁸ KÜHN 1974b, 597–605; vö. BONDÁR et al. 2007, 133.

tipológiai csoporthoz való hozzárendelés helyett arra törekszem, hogy a lehető legteljesebben rajzoljam meg a fibulák és azok elemeinek közvetlen párhuzamait és azok körét.

A stuttgart–stammheimi példány csak az általánosság szintjén mutat a 267. sírban talált fibulával hasonlóságot, melyhez a legközelebb álló formai párhuzam Heilbronn–Böckingen lelőhelyen kívül a pleidelsheimi 49. sír (Németország)³⁹ és a horb–altheimi 4. sír (Németország)⁴⁰ anyagában található. Schwarzhendorf lelőhelyről (Németország)⁴¹ vagy az Eschborn 32. sírből (Németország) származó darabok, noha némi egyezést, viszont sokkal több eltérést mutatnak, így azok sem tartoznak a közvetlen párhuzamok közé.⁴² A felsorolt fibulák a kisebb-nagyobb egyezések ellenére tehát számos ponton eltérnek egymástól és a balatonszemesi példánytól.

3.1.3. A 268. és 269. sírből származó fibulapárok

Straub a 267. sírből ismert fibulához hasonlóan a 268. és 269. sírből előkerült fibulákat is (a nagoldi párhuzam (Németország) alapján) a Stammheim-típushoz sorolta, és a korábbi kutatás alapján 470–490 közé keltezte.⁴³ Mindazonáltal a 268. és 269. sírhoz tartozó fibulák esetében is tartózkodom a félreértésekhez vezető típusbesorolástól és a relatív kései datálástól.

A 267., 268. és 269. sírből származó fibulák formai és díszítésbeli jellegzetességeit közelebbről nézve érdemes arra röviden kitérni, hogy a 150. sírban találttal szemben azok beleillenek az 5. századra leginkább jellemző anyagba, a 6. századra kiteljesedő, egyéb fejformával rendelkező daraboktól azonban jól elkülönülnek a félkörös rugólemezzel. Az azokon látható spirál- vagy akantuszminta általános díszítéssé vált az 5. század második felére jellemző és különböző típusú fibulákon. A háromgombos, öntött, vésett fibulák rugólemezeinek négyszeres spiráldíszítése, amilyen a 267. sírből származó darabon is látható [3. tábla 1], a Neckar-vidéki ötvösség tipikus jegye, mely jellemző volt a Kárpát-medencei anyagban is.⁴⁴ A 268. és 269. sírből ismert fibulák rugólemezen látható kétszeres spiráldíszítés [4. tábla 1, 6; 5. tábla 1, 7] formai analógiái úgyszintén a Fekete-erdő vidékén keresendők.⁴⁵

A formai jegyek közül nemcsak a korábban bemutatott 150., hanem a 267, 268. és 269. sírből előkerült fibulák esetében is ki kell a tülemez egyedi formáját emelnem, mivel az 5. században leginkább jellemző rombikus vagy pentagonális formájúakkal szemben jellegzetessé vált az egyenlő széles szárú, valamint a trapézszerűen kiszélesedő tülemezváltozat is. A balatonszemesi példányok párhuzamaként egy ólomból készült modell említhető meg Runder Berg bei Urach „alamann” lelőhelyről (Németország).⁴⁶ Továbbá, hasonló formájú, ékvészt tülemez-kialakításra emlékeztethet egyes 4. századi hagymagombos fibulák lába.⁴⁷ A tülemez formai kialakítása tehát két irányba mutat, mind a késő római, mind a kora Meroving-kori anyagi kultúra hatását is tükrözi.

3.2. A fibulák díszítőeljárása és felületkezelése

A fibulák rugólemezeinek díszítése, noha kifejezetten hasonlít egymáshoz, számos eltérést mutat: a 150. és 267. sírből származó példányok „gyöngydrót”-keretelésűek; voltaképpen körbeponcolták a keretet [2. tábla 1–2, 10, 12; 3. tábla 1]. A 268. és 269. sírből származó darabokról azonban hiányzik ez a típusú keretelés [4. tábla 1, 6; 5. tábla 1, 6]. Utóbbiak, ahogy a 267. sírban talált példány is, a gombok és a rugólemez találkozásánál poncoltak. A rugólemez és a kengyel, illetve a kengyel és a tülemez találkozásánál csak a 268. és 269. sírből ismert fibula poncolt, míg a 267.

³⁹ Vö. KÜHN 1974a, Taf. 40/125–125a. KOCH 2001, 354, Taf. 21 az SD 2 fázisra (460–480) helyezte a Stammheim-típust, a pleidelsheimi példányt pedig a Stammheim-típus előfutárának nevezte, ami azt a feltételezést vonja maga után, hogy időben közel egykorú vagy azt valamelyest megelőző darabról van szó.

⁴⁰ A horb–altheimi temető 4. sírjában talált, hasonló típusú fibulát BEILHARZ 2011, 75 az SD 3 és/vagy az SD 3–4 átmeneti fázis (480–510) időskarára keltezte.

⁴¹ AMENT 2006, Taf. 28/5–6.

⁴² AMENT 1992, Taf. 11; MENGHIN 2007, Kat. VII.48.4.

⁴³ STRAUB 2008, 191.

⁴⁴ Főleg a háromgombos Szekszárd–Sokolnice-típusú fibulákon vagy az ötgombos, félkörös rugólemezzel, rombikus lábú, állatfejben végződő fibulacsoport darabjain található meg, például Dabronc–Ötvöspusztá, Óbuda–Névtelen u.-Serfőző u., Szekszárd–Palánk 217. sír, Tiszalök, ismeretlen magyarországi lelőhely, Ráth-gyűjtemény, Košice–Magnetitgrube (Szlovákia), Mačvanska Mitrovica 149. sír (Szerbia), Sokolnice 5. sír (Csehország), Acquasanta (Olaszország), Charnay (Franciaország) (KISS 1996, 59; B. TÓTH 2010, 179–180, 185), illetve Belgrad–Čukarica (BIERBRAUER 1991, Abb. 20/1–2, 591).

⁴⁵ Például Stammheim vagy Nagold (KÜHN 1974b Taf. 246/6,12). KÜHN (1974a, 317–318) a Pfüllingen-típushoz sorolta. Ez a díszítés köszön vissza az 5. század végére és a 6. század elejére keltezhető, Mistřín-típusú fibulákról is (KÜHN 1974b, Taf. 246/6,12; TEJRAL 2002, 322–323, Abb. 7).

⁴⁶ AMREIN–BINDER 1997, Abb. 401; QUAST 2008, 293, Abb. 24/4.

⁴⁷ LÁNYI 1972, Abb. 50/25.

sírból származó darabnál a kengyel és a tülemez találkozásánál megtalálható, a rugólemez és a kengyel között azonban hiányzik a poncsor.

A fibulák közös vonása, hogy nyolcas alakú poncokat alakítottak ki rajtuk, amihez kettőspont alakú hegyben kiképzett ponttűt használtak. A poncok méret- és formabeli azonossága azt sugallja, hogy egy műhely(kör)ben készülhettek a fibulák. A poncnyomok tüzetesebb vizsgálata azonban kivitelezésbeli különbségeket mutat: a 150. sírból származó fibulán szabályos nyolcas alakú; a 267. sírból ismert darabon hol jól kidolgozott, hol rosszabb kivitelezésű, helyenként durván beütögetett poncok láthatóak. A 268. és 269. sírból származó darabokon nagyobb méretű, egyenetlen, aszimmetrikus, kissé „elcsúszott”, szabálytalan és szabályos, keskeny, kövér, illetve csepp alakú poncok kialakítása váltakozik. Az alacsonyabb színvonalon kivitelezett poncolási eljárás főleg az utóbbi darabon szembetűnő.

A balatonszemesiekhez hasonló megoldás figyelhető meg egy Mözs–Icsei-dűlőn (53. sír) előkerült, az 5. század középső harmadára, legfeljebb a közepére keltezett Bakodpuszta-típusú fibulapáron,⁴⁸ valamint Vefkő Pesek (Szlovákia) lelőhely egyik gyermeksírából származó Sikenice–Kiszombor-típusú (B 88. sír) fibulapáron.⁴⁹ A rugólemez és a kengyel, vagy a kengyel és a tülemez találkozásánál kialakított nyolcas alakú poncsorral a 4–5. században általános technikai eljárás, a gyöngysor-keretezés utánzását érték el a kora Meroving-kori fibulákon.⁵⁰ Minden jel arra mutat, hogy a tárgyakat készítő ötvös(ök)/műhelyek ismerhették ezt a hagyományt, amit feltételezhetően követni, imitálni szándékoztak. Joggal vetődik fel, hogy az 5. századi ötvösműhelyekben „optikai csaláshoz” folyamodhattak, miután technikailag is egyszerűbb volt ezt az anyagvesztés nélküli eljárást kivitelezni. A poncolt díszítés az általában ezüstből öntött, aranyozott darabokon vált jellemzővé a Közép-Duna- és Rajna-vidéken.

Mindegyik balatonszemesi fibulának niellós díszítésű a kengyele és a tülemeze. A 150. sírből ismert fibula kengyelének és tülemezeének ezüstalapjába vájt,⁵¹ niellóval kitöltött mintaelemek szabályos váltakozása⁵² – kisebb hibák ellenére is – ritmikus és bonyolultnak látszó, holott valójában egyszerű hullámszalag-mintasort alkot [2. tábla 5]. A mintasornak nincsen közvetlen párhuzama, e téren is egyedinek számít a fibula. A répcelaki fibuláról,⁵³ egy a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ismeretlen magyarországi lelőhelyű ékvéséses csatról⁵⁴ azonban ismert a balatonszemesihez hasonló, bár jobban kidolgozott, egyértelműen hullámszalag-minta. Egyszerűbb változata megtalálható többek között a zsigóti fibulapár kengyelén.⁵⁵ A balatonszemesi fibulán látható niellómintasor mutat ugyan némi azonosságot a római kori előzményekkel, ugyanakkor az már egyértelműen 5. századi jellegzetesség.

A 267., illetve 268. és 269. sírből előkerült darabok niellódíszítése a feljebb ismertetett fibulával szemben teljesen más mintasort követ. A 267. sírban talált fibula egyik – a korszakban általánostól eltérő – különlegessége, hogy a kengyelen lévő niellóminta [3. tábla 2] eltér a tülemezen lévőttől [3. tábla 3].⁵⁶ Előbbi az 5–6. századi Meroving-kori fibulákon gyakran feltűnik, utóbbi pedig szokványosnak mondható a 4–5. századi csatokon és fibulákon.⁵⁷ A formai előzményektől és a korabeli párhuzamoktól annyiban azonban különbözik, hogy a felületen valójában nem köröket alakítottak ki, hanem a körívet lényegében két ellentétes irányból rajzolt félkörív adja.⁵⁸ Ez az egyedi díszítési mód található meg a 268. és 269. sírből előkerült darabok kengyelén és tülemezen is, noha az utóbbin egyre rosszabb minőségűvé váltak és rendezetlenebbek a niellóminta-elemek [4. tábla 3, 7; 5. tábla 6, 8]. Ennek oka kérdéses; elképzelhető, hogy a modell és az az eszköz, amellyel az ötvös kialakította a niellómintát, elhasználódott. Összegzésként

⁴⁸ Az Ódor János Gábor munkájában (ÓDOR 2011, 353) szereplő rajzon ugyan nem látszik ez a díszítés, a tárgy kézbevétele és szemrevételezése során tanulmányozhattam azt, amit ezúton is köszönök neki.

⁴⁹ TEJRAL 2002, 322.

⁵⁰ A forrasztási nyomok eltüntetése végett orsó- és gyöngydrótot applikáltak fel a fibula szerkezeti elemeinek csatlakozásánál. Joggal nevezte Hon-ti Szilvia és Márkus Gábor „álgyöngysornak” vagy „álfiligránnak” e gyöngysorkeretezésű díszítést (HONTI-MÁRKUS 2007, 136); noha némi pontosítást igényel a meghatározás, mivel nem a filigrán, hanem az orsó-vagy gyöngydrót imitálásáról van valójában szó. Az orsódrót és gyöngydrót közti különbséget lásd NIECE-COWELL 2008, 152–153; DÁGI 2011, 448.

⁵¹ Az ezüstsulfid vagy ezüst- és rézsulfid alapú niellóport leginkább az ezüst alapanyagba lehetett beolvasztani. A száradás és beleégetés után mélyen beleült az anyag a vésetbe, és puha kővel vagy szénporral történő polírozás során pedig teljesen beleciszolódtott a vájatba. A niellózásról, a vonatkozó szakirodalommal lásd AMREIN-BINDER 1997, Abb. 406; HEINRICH-TAMÁSKA 2002, 260.

⁵² A fibulapár két darabja között különbségek adódnak a niellóminta-elemek elrendezésében, sorrendjében, nagyságában és távolságában; az aszinkronitás ismertetését bővebben lásd a fibulák leírásánál.

⁵³ KISS 2001, 119–120, Abb. 4, Abb. 7–8.

⁵⁴ KONCZ-RÁCZ 2015, 399.

⁵⁵ DOMBAY 1956, XVIII., XX. tábla; KONCZ-RÁCZ 2015, 416.

⁵⁶ Lásd a fibulák leírásánál.

⁵⁷ Például a szabadbattyáni csat (KISS 1980, 107, 131, Taf. IX; RÁCZ-SZENTHE 2015, 380) vagy a heilbronn-böckingeni fibula (KÜHN 1974a, Taf. 40, 125–125a).

⁵⁸ A 267., 268. és 269. sírokból ismert fibulák kengyelén látható niellódíszítés mintasorának egyébiránt kevés párhuzamát ismerem; ennek részben az az oka, hogy a publikációkban szereplő rajzokon és fényképeken rendszerint nagyon nehezen vehető ki a minta. Ezért – noha első pillantásra nagyon hasonló – a kissé elnagyolt rajz alapján sem kezelhető kifejezetten közeli analógiaként például a pleidelsheimi 81. sírből származó fibula sem (KOCH 1997, 220, 230; KOCH 2001, Taf. 34).

megfogalmazható, hogy a niellódíszítés kialakítása és mintasora késő római tradíció továbbélését és 5. századi hatásra bekövetkező fejlődését mutatja a Közép-Duna- és Rajna-vidéken.⁵⁹

A niellóval történő kitöltés és az ezüstöntvény felpolírozása után – az akár több rétegben történő – tűzi aranyozás következett. Ezt az a tény támasztja alá, hogy az arany–higany amalgámból jól láthatóan a niellómintára is jutott egy kevés, ami a 150. sírban talált fibulapár közül az egyik darabon (ltsz.: 2016.5.5) a felső kör külső oldalán lévő niellóval kitöltött pont helyén jól látható [2. tábla 4]. A másik példányon (ltsz.: 2016.5.6) sikerült ezt a „hibát” elkerülni, eredeti formájában maradt meg a niellókitöltés [2. tábla 14]. A 267. és 269. sírból származó fibulákon is megfigyelhető, hogy az aranyozás ráfutott a niellóra [3. tábla 3, 9; 5. tábla 4, 9]. A késő római és a Meroving-kori tárgyi hagyatékban egyaránt általános eljárás a tárgyak tűzaranyozása,⁶⁰ illetve az aranyozott háttér és az ezüstalapon történő niellódíszítés kombinációja.⁶¹

3.3. A fibulák használati-, kopás- és javításnyomai

A fibulák elkészülte után azok használatba helyezése jelentette a következő lépést; kialakításra került az ezüst rugó- és tűszerkezet. A 150. sírból ismert fibulapár rugólemezeének hátulján a rugószerkezet tartására kialakított 6 mm magas öntvényborda szintén egyedinek számít. „Ennek tüzetesebb vizsgálata egyértelművé teszi, hogy a fibula eredetileg kettős rugótekerccsel készülhetett és ötgombos kivitelű lehetett” – vetette fel Honti Szilvia és Márkus Gábor.⁶² A fibula hátuljának kiképzése és az ötgombos változat kiszerkeszthetősége alapján valóban megfontolandónak tartom a fenti felvetést, annak ellenére, hogy a korszak sajátosságai a háromgombos variáció lehetőségét sugallják, ahogy a 267., 268. és 269. sírból előkerült fibula esetében. Ez utóbbiak rugószerkezetének kialakítása a korszakban jellemző eljárás szerint történt az alsó feszítésű rugó a rugólemez hátlapjának két szélén lévő átfúrt öntvényfülbe való helyezésével. E szóban forgó fibulák a korszakban ugyancsak általános eljárás szerint a gombokkal egybeöntötték, ellentétben a 150. sír fibulájával, mely esetében csak a felső felhúzott gomb helyét szolgáló tüskét öntötték egybe a fibulával.⁶³ Az öntés utómunkálatait és a díszítést követően húzták fel a külön öntött gombokat, az oldalsókat a rugótekerccset tartó tengelyre.⁶⁴ Bordázott gombokra néhány egyedi típusú, a 4. századi Mediterráneumból származó hagymafejes fibulán vagy taúsírozott, aláhajtott lábú Bügelknopffibelen találhatunk párhuzamokat.⁶⁵ A gombfelhúzás módszerére is 4. századi, lemezes elemből készült hagymafejes fibulák között ismerünk példát.⁶⁶ Ezt a technikát figyelhetjük meg az 5–6. századi közép- és nyugat-európai darabok némelyikén; így a kielpinoi (Lengyelország)⁶⁷ és Yverdon-les-Bains 216. sírjában (Svájc) nyugvó felnőtt nő medencetájékáról előkerült Wiesbaden-típusú fibulán,⁶⁸ valamint a wulfeni (Németország),⁶⁹ az úhercei (Csehország)⁷⁰ és az annak párhuzamául szolgáló schwellini (Świłino, Lengyelország) fibulán.⁷¹ A fibulával egybeöntött tüskére történő felhúzás módozata a lemezből készült és a külön öntött gombok esetén is voltaképpen a késő római, mediterrán tradíció továbbélését és átalakulását jelzi az 5. századi közép- és nyugat-európai anyagban.

A 268. és 269. sírból származó fibulák elsődlegesen kialakított ép, ezüst rugó- és tűszerkezetével szemben [4. tábla 2] a 150. és 267. sírból ismert fibulapár rugólemezeének hátulján másodlagosan vas rugó- és tűszerkezetet alakítottak ki. Erre a fibulapár egyik tagján és az egyedül előkerült példányon már csak vasrozda utal. Az eredeti ezüst rugó- és tűszerkezet vassal történő pótlása utólagos javítás következménye. Egyéb használati, illetve pótlásra, javításra utaló nyomot azonban nem találtunk a tárgyalt fibulákon.⁷²

⁵⁹ Az ötvöstárgyakról részletesebben lásd HORVÁTH 2012, 103–125 a vonatkozó szakirodalommal. Az 5. századi közép-Duna-vidéki ötvösművészség és az ötvösműhelyek kérdéséről bővebben lásd TEJRAL 2015.

⁶⁰ A 3–4. századi egyiptomi papirusz (Leiden X), majd Theophilus presbyter (III. 38, 67) adott bővebb tudósítást az eljárásról (bővebben lásd BOLLÓK 2015, 189). A korszakra vonatkozóan lásd AUFDERHAAR 2009.

⁶¹ HEINRICH-TAMÁSKA 2002, 260.

⁶² „... Ilyen kettős rugókarú fibulákat – lemezes kialakításban – az 5. század közepére keltezhető gót [sic!] emlékanyagban is ismerünk. Mindkét fibulánál a javítást követően alakíthatták ki a jelenlegi, háromgombos formát” (HONTI–MÁRKUS 2007, 137).

⁶³ A rosszabb állapotú darabon már csak két gomb maradt meg és a letört „tüske” indítása látszik, az épebb példányon mindhárom gomb megtalálható.

⁶⁴ „A rögzítésnek köszönhetően a bordázott gombok nyilván szabadon elforoghattak a tüskén” (HONTI–MÁRKUS 2007, 137).

⁶⁵ Aleppóból, Jeruzsálemből, Konstantinápolyból és egy magyarországi ismeretlen lelőhelyről, a Magyar Nemzeti Múzeum Ráth-gyűjteményéből (QUAST 2011, 251, Abb. 3/1, 4–5; TÓTH 2015, 348–349, Abb. 17) találni példát a balatonszemesihez hasonló kialakítású gombokra.

⁶⁶ Lásd TÓTH 1994; TÓTH 2015, 334–349.

⁶⁷ KÜHN 1981, Taf. 42/270–271; TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, Abb. 24; MĄCZYŃSKA 2013, Abb. 9/5.

⁶⁸ MARTIN 2007, 316.

⁶⁹ SVOBODA 1965, 89, 30. kép.

⁷⁰ SVOBODA 1965, Tab. XXXI/7. Az úhercei darabra B. Tóth Ágnes hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

⁷¹ KÜHN 1981, Taf. 75/503; MĄCZYŃSKA 2013, Abb. 9/1.

⁷² HONTI–MÁRKUS 2007, 136–137.

Szintén figyelmet érdemel a használatból eredő kopás- és javításnyomok diagnosztizálása a fibulákon. A 150. sírban talált fibulapáron, főleg az aranyozott felületeken, kiváltképpen a gombokon láthatóak erőteljes kopásnyomok. Mindkét fibula egyaránt a legkiemelkedőbb részen, a kengyel legmagasabb pontján a legkopottabb, olyannyira, hogy a niellóval kitöltött felület az alapfelülettel együtt sokhelyütt már elkopott. Ez a tendencia szinte általánosan igaz az összes fibulára és minden bizonnyal viszonylag hosszú idejű, illetve gyakori használatra utal. Amennyiben egybevetjük a fibulákon megfigyelhető használati kopásnyomokat a fibulák viselési módozatával,⁷³ arra a megállapításra juthatunk, hogy az egyik fibula (ltsz.: 2016.5.5) horizontális viselési módja (viseleti helyzetben a rugólemezzel jobbra, a tülemez balra, a tüvel és a tűtartó nyílásával felfelé) talán szerepet játszhatott abban, hogy a kengyel – viselési szempontból – alsó része kopott meg valamelyest. A másik fibula (ltsz.: 2016.5.6) vertikálisan, bár kissé ferdén állt, a kopásnyomok a kengyelen és a tülemez nagy részén még erőteljesebben látszódnak. A viseleti helyzetét nézve pedig a kengyel és a tülemez belső oldalán, a medence közepe felé eső részén a legkopottabb (felfelé haladva pedig egyre inkább). A gombokat illetően is ugyanez állapítható meg; mindkét fibula esetén a belső oldalon lévő gombok a legkopottabbak. A fibulákon jelentkező kopásnyomok alapján joggal feltételezhető, hogy azok nem a temetkezés számára készültek, hanem az ünnepi – még ha nem is a mindennapi – viselet során használták azokat. A korrózió mindkét fibulát érintette, főként azokon a részeken – a gombokon, kengyelen és a tülemezen – ahol a felület egyáltalán nem vagy nem elég erőteljesen aranyozott.

Összefoglalva, a 267. sírból származó fibulán enyhe, a 268. és 269. sírból származó fibulapárokon pedig közepes mértékű kopásnyomokat lehetett észlelni; olyan típusú viseleti helyzettel összefüggő következtetéseket, mint ami a 150. sírból előkerült fibula esetében megtehető, nem lehetett levonni.

4. ÖSSZEGZÉS

Jelen tanulmányban a Balatonszemes–Szemesi-berek lelőhelyről származó 150., 267., 268. és 269. sírból származó fibulákat vizsgáltam meg a formájuk, készítéstechnikájuk, díszítőeljárásuk, illetve a használati, kopás- és javításnyomok alapján. Míg az előbbi fibulapár minden szempontból egyedülállónak számít az 5. századi anyagon belül, addig az utóbbiak összességében nézve szoros egységet alkotnak; a 268. és 269. sírban talált fibulák pedig megtévesztő hasonlóságot mutatnak egymással. A vésett modell felhasználásával öntött fibulák főbb jellemzőit az alábbiak szerint lehet összefoglalni. A 150. sírből előkerült darabnak rácsmintás rugólemez, bordázott kengyel és egyenlő széles szárú tülemez kialakítása késő császárkori Visztula-, középső-Odera-vidéki, illetve morva-medencei és alsó-ausztriai előzményekre megy vissza, melyek átalakulása az 5. századi Rajna- és Közép-Duna-vidéken is megfigyelhető. A 267., 268. és 269. sírban talált fibulák spirálmintás rugólemez- és trapézszerűen kiszélesedő tülemez-kialakítása a Feketeerdő, Neckar- és Rajna-vidék felé mutat. A 150. sírből ismert fibulán a gombfelhúzás eljárását alkalmazták, mely a 4–5. századi Mediterráneumban a lemezből készült hagymafejes fibulák kialakítására volt jellemző, de megmutatkozik a közép- és nyugat-európai 5. századi anyagban is. Ezzel szemben az utóbbi három sírből előkerült, illetve a korszakban készített fibulákra is általánosan jellemző, hogy azokat egybeöntötték a gombokkal. Mindegyik fibulán alkalmazták a késő antik szaktudáson nyugvó díszítőmódozatot, az orsó- és gyöngydrótot imitáló poncolást, továbbá a niellózást, mely az öntött-vésett technikához hasonlóan szintúgy késő római hagyományt követ. A látványos kontrasztthatás elérése céljából tűzaranyozás és niellózás kombinációja jelentkezik a balatonszemesi fibulákon. A fenti készítéstechnikai eljárások kifejezetten jellemzőek voltak a Meroving-kori anyagi kultúrában. Ezen felül a fibulák különböző viselési módozatai (többek között a *tunica*, lásd 150. sír) is jelzik a temetőt létesítő közösség kapcsolatrendszerének ÉNy-i irányát.⁷⁴ Ezek a megfigyelések jelentik a fibulák vizsgálatának fő hozadékát a pontos, 5. század harmadik negyedére történő keltezésük mellett.

Összességében megfogalmazható, hogy a balatonszemesi fibulák technikai szinten késő római hagyományt követnek, annak továbbélését, átalakulását tükrözik, és e tárgyak formai sajátosságait már az 5. századi innovatív változások határozzák meg. A műhelyhagyomány vizsgálatokor különösen a Közép-Duna-vidéknek, valamint az Elba- és Rajna-vidéknek kell tehát kiemelt szerepet tulajdonítanunk. A műhelyek és műhelykörök meghatározásához az ötvöstermékek részleteinek tanulmányozásával, valamint a köztük lévő közvetlen és közvetett fizikai kapcsolat, továbbá a közelebbi és távolabbi analógiák felgyűjtésével juthatunk közelebb. Az analógiák alapján többnyire területileg nagyobb kiterjedésű műhelyköröket lehet lehatárolni, a kisebb regionális műhelykörzetek kimutatása azonban további régészeti és archeometriai kutatásokat igényel.

⁷³ Rendkívüli megoldáshoz folyamodtak a 267. sírből ismert fibula esetében, ugyanis a tülemezét másodlagos felhasználás céljából átlukasztották [3. tábla 4–6]; ennek lehetséges okát lásd MIHÁCSI-PÁLFI 2018a, 147–148.

⁷⁴ STRAUB 2008, 191 a fenti jellegek és több dunántúli lelőhelyről származó tárgyak alapján „szváb/alamann” kapcsolatot jelöl meg. A *tunicáról* bővebben MARTIN 1994, 549–554; MARTIN 2002, 210; MIHÁCSI-PÁLFI 2018b, 35–37.

Irodalom

- AMENT 1992 = Ament, H.: *Das alamannische Gräberfeld von Eschborn (Main-Taunus-Kreis)*. [Materialien zur Vor- und Frühgeschichten von Hessen 14.] Wiesbaden 1992.
- AMENT 2006 = Ament, H.: *Die archäologischen Funde des frühen Mittelalters aus dem westlichen Deutschland im Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin*. [Bestandskataloge 10.] Berlin 2006.
- AMREIN–BINDER 1997 = Amrein, H.– Binder, E.: Mit Hammer und Zange an Esse und Amboss. Metallgewinnung und Schmiedekunst im frühen Mittelalter. In: *Die Alamannen. Ausstellungskatalog*. Red.: Fuchs, K. Stuttgart 1997, 359–370.
- AUFDERHAAR 2009 = Aufderhaar, I.: From the goldsmith's point of view: gilding on metals during the first millennium AD – techniques and their development in the Germanic area. *ArcheoSciences, revue d'archéométrie* 33 (2009), 243–253.
- BEILHARZ 2011 = Beilharz, D.: *Das frühmerowingerzeitliche Gräberfeld von Horb-Altheim. Studien zu Migrations- und Intergationsprozessen am Beispiel einer frühmittelalterlichen Bestattungsgemeinschaft*. Stuttgart 2011.
- BIERBRAUER 1991 = Bierbrauer, V.: Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. *JRGZM* 38 (1991), 541–592.
- BOLLÓK 2015 = Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez*. Budapest 2015.
- BONDÁR et al. 2007 = Bondár M. – Honti Sz. – Márkus G. – Németh P. G.: Balatonszemes-Szemesi-berek. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–135.
- BÜHLER 1999 = Bühler, B.: Untersuchungen zu Guss, Oberflächenbearbeitung und Vergoldung an frühmittelalterlichen Bunt- und Edelmetall-gegenständen. *ArchA* 82–83 (1999), 429–478.
- CAPELLE–VIERCK 1971 = Capelle, T. – Vierck, H.: Modeln der Merowinger- und Wikingerzeit. *FMS* 5 (1971), 42–100.
- CAPELLE–VIERCK 1975 = Capelle, T. – Vierck, H.: Weitere Modeln der Merowinger- und Wikingerzeit. *FMS* 9 (1975), 110–142.
- DÁGI 2011 = Dági M.: *Aranyművesség a későklasszikus – korahellénisztikus kori Makedóniában. Derveni, Sedes, Stavroupolis*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2011.
- DOMBAY 1956 = Dombay, J.: Der gotische Grabfund von Domolospuszta. Der Fundort und die Umstände des Fundes. *JPMÉ* 1 (1956), 104–130.
- HEINRICH–TAMÁSKA 2002 = Heinrich-Tamáska O.: Megjegyzések a kora avar kori ötvösművészethez a fogazással díszített leletek kapcsán. *MFME–StudArch* 8 (2002), 245–282.
- HONTI–MÁRKUS 2007 = Honti Sz. – Márkus G.: Ezüstfibulák Balatonszemes-Szemesi-berekből. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 135–137.
- HORVÁTH 2012 = Horváth E.: *Ékkő- és üvegberakásos ötvösmunkák a Kárpát-medence hun kori és kora Meroving-kori leletanyagában*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2012.
- KISS 1980 = Kiss, A.: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *Alba Regia* 18 (1980), 105–132.
- KISS 1995 = Kiss, A.: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *ActaAnthHung* 36 (1995), 275–342.
- KISS 1996 = Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. *ZM* 6 (1996), 53–86.
- KISS 2001 = Kiss, A.: Das germanische Frauengrab von Répcelak (Westungarn) aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 52 (2001), 115–144.
- KOCH 1997 = Koch, U.: Ethnische Vielfalt im Südwesten. Beobachtungen in merowingerzeitlichen Gräberfeldern an Neckar und Donau. In: *Die Alamannen. Ausstellungskatalog*. Red.: Fuchs, K. Stuttgart 1997, 219–233.
- KOCH 2001 = Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim*. [FoBBW 60.] Stuttgart 2001.
- KONCZ–RÁCZ 2015 = Koncz I. – Rác Zs.: Germánok. In: Vágó Á.: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*. Budapest 2015, 396–431.
- KÜHN 1974a = Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit: in Süddeutschland. Teil 2. Band 1*. Graz 1974.

- KÜHN 1974b = Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit: in Süddeutschland. Teil 2. Band 2.* Graz 1974.
- KÜHN 1981 = Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit: in Mitteldeutschland. Teil 3.* Graz 1981.
- LÁNYI 1972 = Lányi, V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24 (1972), 53–213.
- MAĆZYŃSKA 2013 = Maćzyńska, M.: Die Goldfibel von Młoteczno (Hammersdorf), Kr. Braniewo in Nordostpolen. *Archaeologia Lituana* 14 (2013), 181–197.
- MARTIN 1994 = Martin, M.: Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. In: *Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit aus dem Kontinent.* Hrsg.: Beck, H. – Jahnkuhn, H. – Steuer, H. – Wenskus, R. [RGA 8.] Berlin 1994, 541–582.
- MARTIN 2002 = Martin, M.: „Mixti Alamannis Suevi”? Der Beitrag der alamannischen Gräberfelder am Basler Rheinknie. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum. Materialien des 11. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet”, Kravsko von 16.–19. November 1998.* Hrsg.: Tejral, J. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19.] Brno 2002, 195–223.
- MARTIN 2007 = Martin, M.: Hunnen vs. Burgunden. Rache oder Schicksal? In: *Attila und die Hunnen. Begleitband zur Ausstellung im Historischen Museum der Pfalz, Speyer vom 17. Juni 2007 bis 6. Januar 2008.* Hrsg.: Anke, B. Speyer 2007, 312–319.
- MENGHIN 2007 = *Merowingerzeit: Europa ohne Grenzen. Merovingian Period: Europe without Borders. Epoha Merovingov: Evropa bez granits.* Hrsg.: Menghin, W. Berlin 2007.
- MIHÁCZI-PÁLFI 2018a = Mihácz-Pálfi A.: A balatonszemési 5. századi temető kisleletei – Anyagközlés és elemzés. In: *„Hadak útján” A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. Gazdaság – kereskedelem – kézművesség. Budapest, 2016. november 3–4.* Szerk.: Rácz Zs. – Koncz I. – Gulyás B. [Dissertationes Archaeologicae Supplementum 2.] Budapest 2018, 129–161.
- MIHÁCZI-PÁLFI 2018b = Mihácz-Pálfi A.: Hagyomány, átalakulás és innováció az 5. századi női viseletben. *ArchÉrt* 143 (2018), 23–49.
- MIHÁCZI-PÁLFI 2018c = Mihácz-Pálfi, A.: Form- und herstellungstechnische Analyse der Bügelfibeln von Balatonszemes aus dem dritten Viertel des 5. Jahrhunderts. *Antaeus* 35–36:2017–2018 (2018), 67–89.
- NAGY 2004 = Nagy M.: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). *MFME–StudArch* 10 (2004), 129–239.
- NAGY 2007 = Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század).* [MGAH 5.] Budapest 2007.
- NIECE–COWELL 2008 = La Niece, S. – Cowell, M.: Crimean Metalwork. Analysis and Technical Examination. In: *The Berthier-Delagarde Collection of Crimean Jewellery in the British Museum and Related Material.* Eds.: Kidd, D. – Ager, B. [British Museum Research Publication 166.] London 2008, 151–160.
- ÓDOR 2011 = Ódor, J. G.: The 5th-century cemetery and settlement at Mözs (Tolna County, Hungary). Some issues concerning the ”East-Germanic” period in Transdanubia. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westfalen 2011, 347–361.
- QUAST 1997 = Quast, D.: Vom Einzelgrab zum Friedhof: Beginn der Reihengräbersitte im 5. Jahrhundert. In: *Die Alamannen. Ausstellungskatalog.* Red.: Fuchs, K. Stuttgart 1997, 171–190.
- QUAST 2008 = Quast, D.: Der Runde Berg bei Urach. Die alamannische Besiedlung im 4. und 5. Jahrhundert. In: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria.* Hrsg.: Steuer, H. – Bierbrauer, V. [Ergänzungsbände zum RGA 58.] Berlin–New York 2008, 261–322.
- QUAST 2011 = Quast, D.: Eine aussergewöhnliche Zwiebelknopffibel aus dem RGZM. In: *Studii de arheologie și istorie. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 70 de ani.* Ed.: Cosma, C. [Interferențe etnice și culturale în mileniile I a. Chr. – I p. Chr. 20.] Cluj-Napoca 2011, 249–255.
- RÁCZ–SZENTHE 2015 = Rácz Zs. – Szenthe G.: Hun kor. In: Vágó Á.: *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig.* Budapest 2015, 356–395.
- SOÓS et al. 2017 = Soós, E. – Bárány, A. – Köhler, K. – Pusztai, T.: Settlement and graves at Hernádvecse (NE-Hungary) from the 5th century AD: the relation between living space and burial place in the Hunnic Period. *HOMÉ* 56 (2017), 49–98.
- STRAUB 2008 = Straub P.: Adalékok a Balaton környéki 5. századi temetők Felső-Duna vidéki kapcsolatához. *ZM* 17 (2008), 189–207.
- SVOBODA 1965 = Svoboda, B.: *Čechy v době stěhování národů.* Praha 1965.

- SZÖKE 2007 = Szöke B. M.: A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a népvándorlás korában. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesi K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 47–54.
- TEJRAL 1974 = Tejral, J.: *Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld bei Vyškov (Mähren)*. Praha 1974.
- TEJRAL 1982 = Tejral, J.: *Morava na sklonku antiky (Mähren an der Neige der Antike)*. [Monumenta Archaeologica 19.] Praha 1982.
- TEJRAL 2002 = Tejral, J.: Beiträge zur Chronologie des frühmerowingischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaureaum. Materialien des 11. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet“*, Kravsko von 16.–19. November 1998. Hrsg.: Tejral, J. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 19.] Brno 2002, 313–358.
- TEJRAL 2011 = Tejral, J.: *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. [Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 33.] Brno 2011.
- TEJRAL 2015 = Tejral, J.: Zum Problem der Feinschmiedeproduktion im Mitteldonaureaum während des 5. Jahrhunderts nach Chr. *PA* 106 (2015), 291–362.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985 = Tempelmann-Mączyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. [Römisch-Germanische Forschungen 43.] Frankfurt 1985.
- B. TÓTH 2010 = B. Tóth, Á.: A Fifth-Century Burial from Old Buda (Budapest). In: *Neglected Barbarians*. Ed.: Curta, F. [Studies in the Early Middle Ages 32.] Turnhout 2010, 177–208.
- TÓTH 1994 = Tóth E.: Későrómai sír Tihanyból. A lemezből készült hagymafejes fibulák tipológiájához. *FolArch* 43 (1994), 127–166.
- TÓTH 2015 = Tóth, E.: Typologie der nicht gegossenen Zwiebelknopffibeln. In: *Romania Gothica II. The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Lóránd University, Budapest, 1–2 October 2010*. Ed.: Vida, T. Budapest 2015, 329–361.
- ZASETSKAYA 1975 = Засецкая, И. П.: *Золотое украшение гуннской эпохи*. Ленинград 1975.

Form- und herstellungstechnische Analyse der Bügelfibeln von Balatonszemes aus dem dritten Viertel des 5. Jahrhunderts

Die Fibeln aus Grab 150, 267, 268 und 269 von Balatonszemes–Szemesi-berek wurden nach Form, Herstellungs- und Dekorationstechnik bzw. nach Gebrauchs-, Abnutzungs- und Reparaturspuren untersucht. Während das Fibelpaar aus Grab 150 mit all seinen Merkmalen im 5. Jahrhundert einzigartig ist, bilden die Weiteren im Großen und Ganzen eine Gruppe, besonders die Stücke aus Grab 268 und 269 zeigen eine auffallende Ähnlichkeit miteinander.

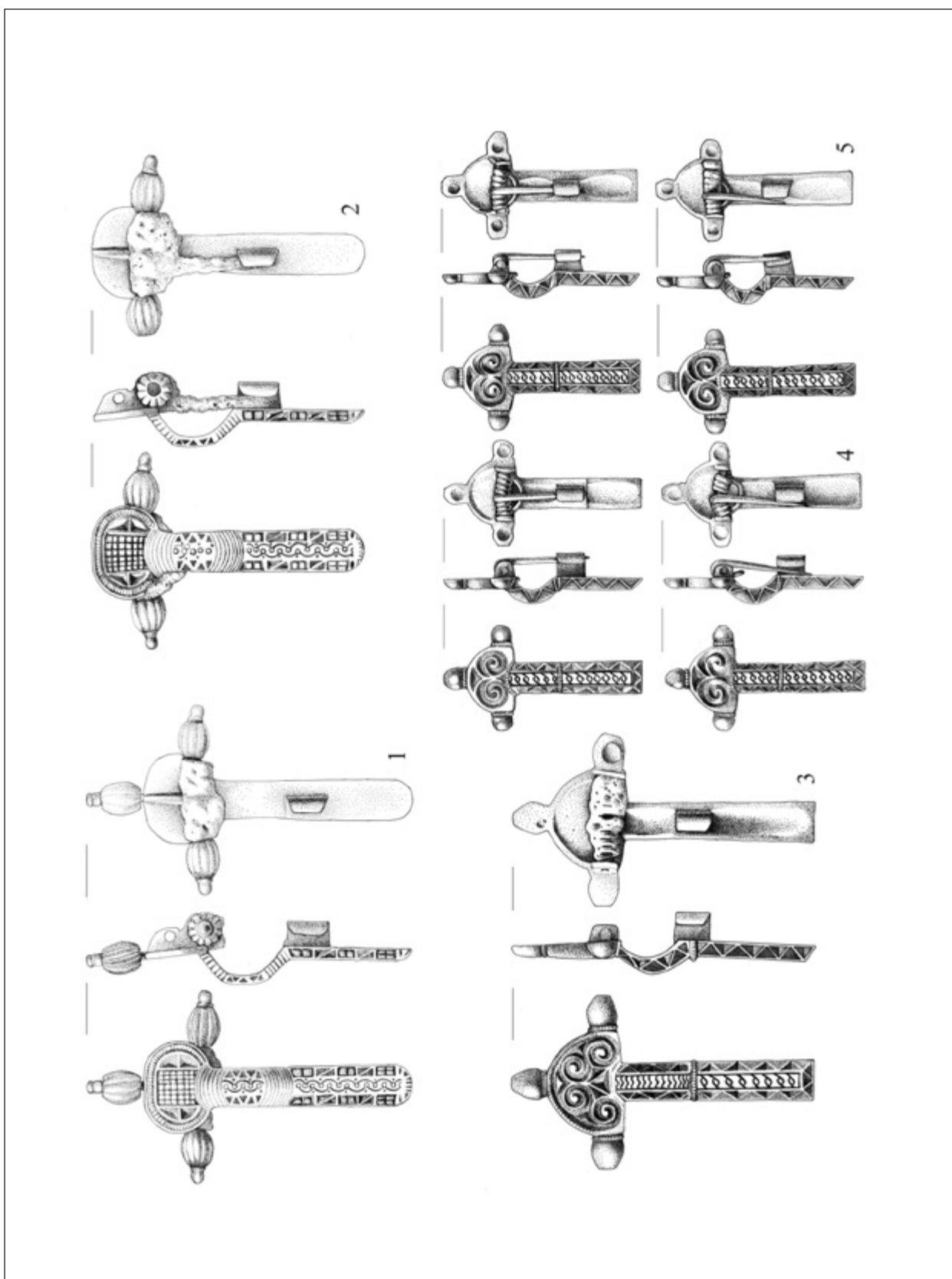
Die Hauptmerkmale der in graviertem Modell gefertigten Fibeln können wie folgt zusammengefasst werden. Die Verzierung der Kopfplatte, der gerippten Bügel und der gleich breiten Fußplatte des Fibelpaares aus Grab 150 haben ihre spätkaiserzeitlichen Vorbilder im Weichsel- und mittleren Odergebiet, im Böhmisches Becken sowie in Niederösterreich. Im 5. Jahrhundert lässt sich die Erhaltung und die Veränderung dieser Eigenschaften im Rhein- und im mittleren Donaugebiet beobachten.

Die Kopfplatte mit Spiralornament und die trapezförmige Fußplatte der Fibeln aus Grab 267, 268 und 269 weisen Richtung Westen, ins Schwarzwald-, Rhein- und Neckargebiet. Bei den Fibeln aus Grab 150 wurden die Knöpfe an Dornen befestigt. Diese Technologie war bereits bei den aus Blech gefertigten Zwiebelknopffibeln im 4–5. Jahrhundert im Mittelmeerraum üblich. Die Exemplare der anderen drei Gräber wurden, entsprechend der Charakteristika des 5. Jahrhunderts, mit den Knöpfen mitgegossen.

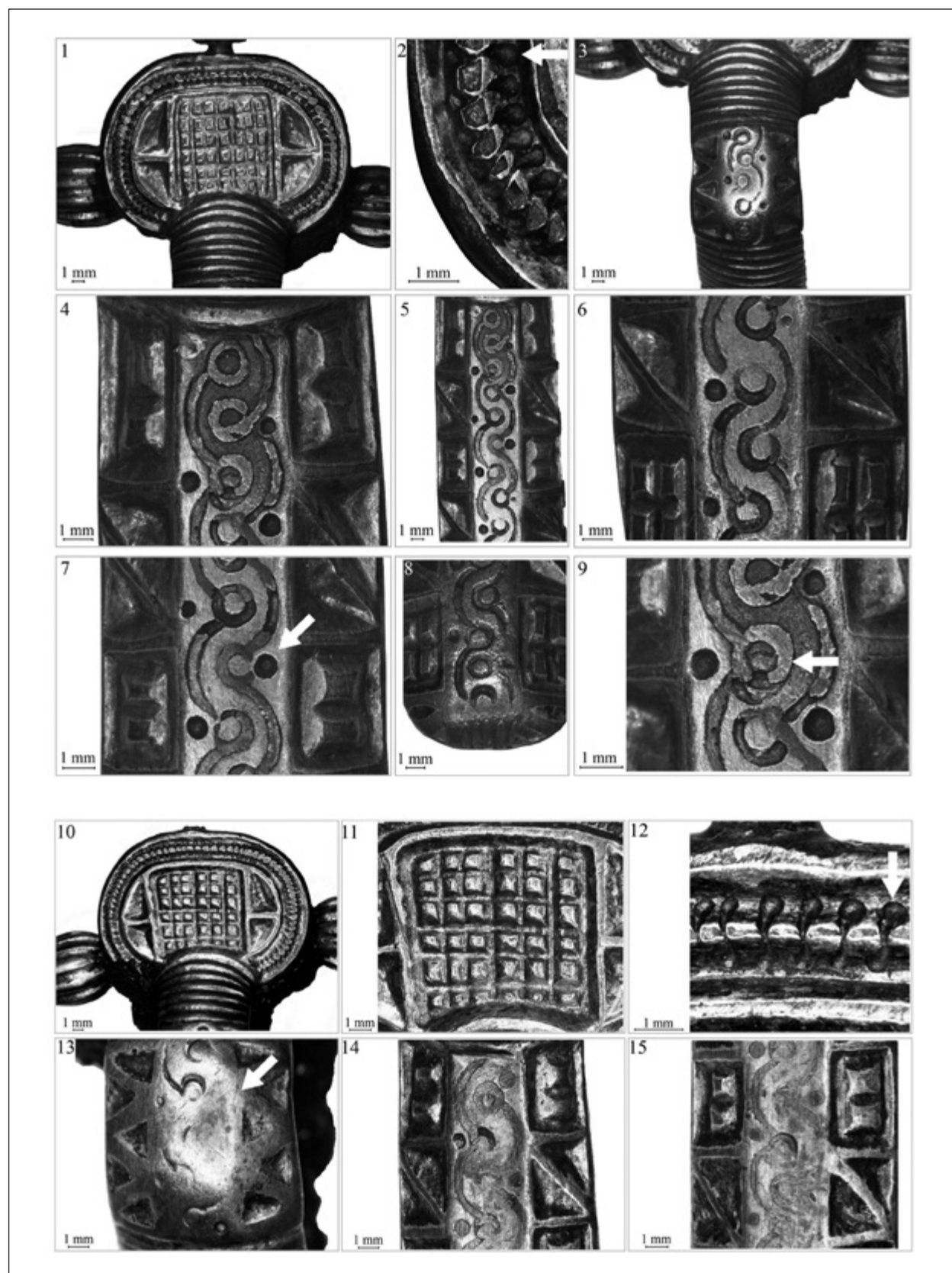
Über die Guss- und Kerbschnitttechnik hinaus folgen auch das Niellieren und die Punzierung der auf dem antiken Fachwissen basierenden spätrömischen Tradition. Außer den behandelten technologischen Methoden kann die Umwandlung der spätrömischen Tradition an der Anwendung der einzelnen Verzierungselemente imitierenden Punzierung (wie etwa Spulen- oder Perlendraht) ebenfalls nachverfolgt werden. Im mittleren Donaugebiet waren diese veränderten Techniken stark vorherrschend.

Die Kombination der auf den Fibeln festgestellten Feuervergoldung mit Niello – die einen noch eindrucksvoller Kontrasteffekt bewirkte – war in der materiellen Hinterlassenschaft der Merowingerzeit, sowie im Fundmaterial des Karpatenbeckens, besonders charakteristisch. Die von der *tunica* abweichende Tragweise der Fibeln bestätigt ebenfalls (Grab 150), dass die Gemeinschaft Kontakte zum Nordwesten hatte. Außer der chronologischen Einordnung der Fibeln in das dritte Viertel des 5. Jahrhunderts stellen diese Beobachtungen die wichtigsten Ergebnisse der Analyse dar. Die Fibeln von Balatonszemes folgen aus technischer Sicht einer spätrömischen Tradition, spiegeln ihr Fortbestehen und ihre Transformation wider, aber die Hauptcharakteristika dieser Objekte sind bereits von den Veränderungen des 5. Jahrhunderts gekennzeichnet.

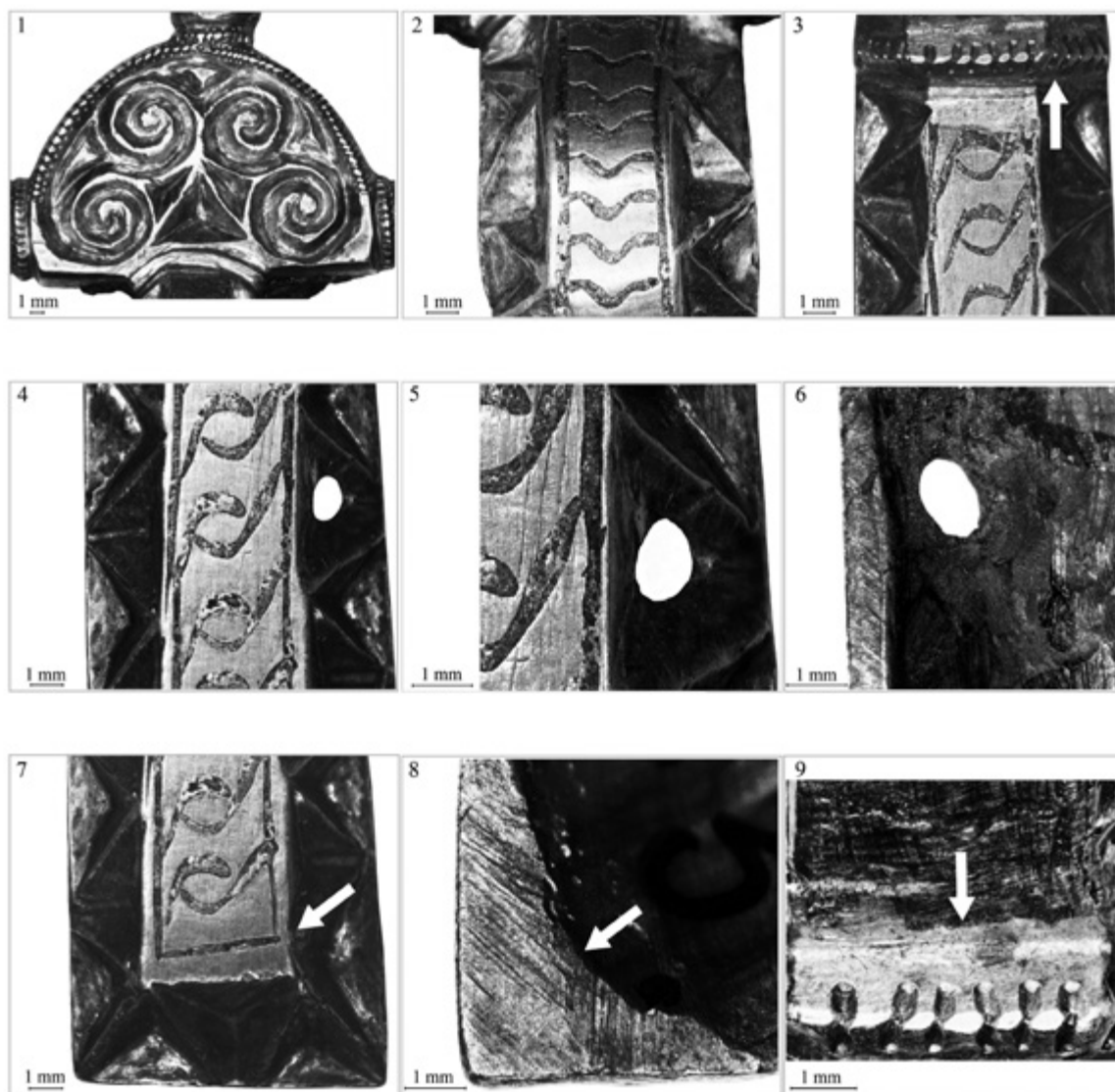
Bei der Untersuchung der Werkstatttradition sollten die Regionen Elbe, Mitteldonau und Rheinland in Betracht genommen werden. Um die Werkstätte und Werkstattkreise zu bestimmen, müssen die Einzelheiten der Feinschmiedeprodukte untersucht werden, darüber hinaus spielen dabei die näheren und fernerer Analogien eine wichtige Rolle. Anhand der Analogien lassen sich meistens die größeren Werkstattkreise abgrenzen, zur Bestimmung der kleineren regionalen Werkstätte bedarf es aber weiterer archäologischer und archäometrischer Untersuchungen.

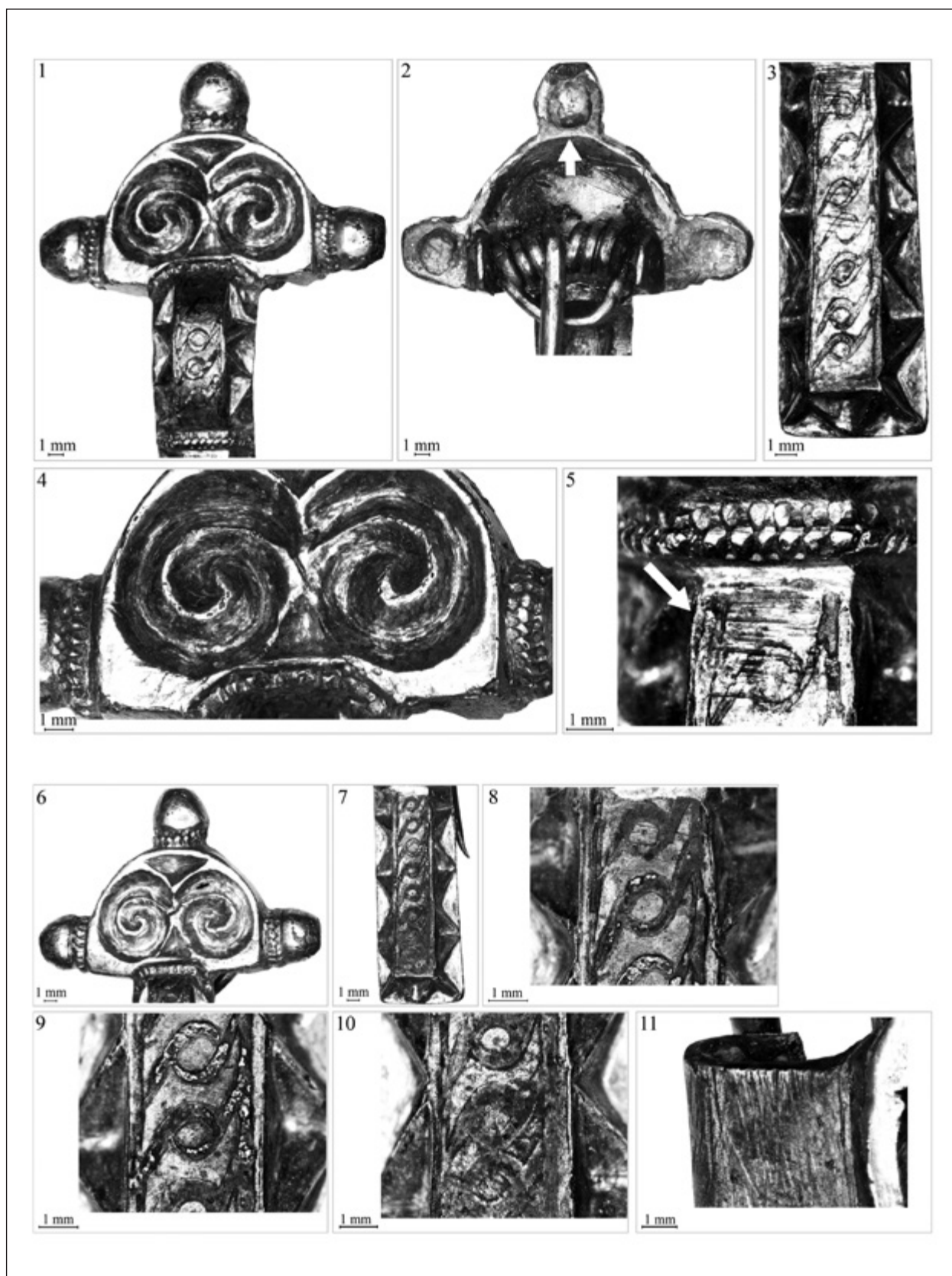
1. tábla: Balatonszemes–Szemesi-berek 5. századi temetőjéből származó fibulák. 1–2.: 150. sír; 3.: 267. sír; 4.: 268. sír; 5.: 269. sír (Rajz: Posztobányi Péter) (M = 1:1)

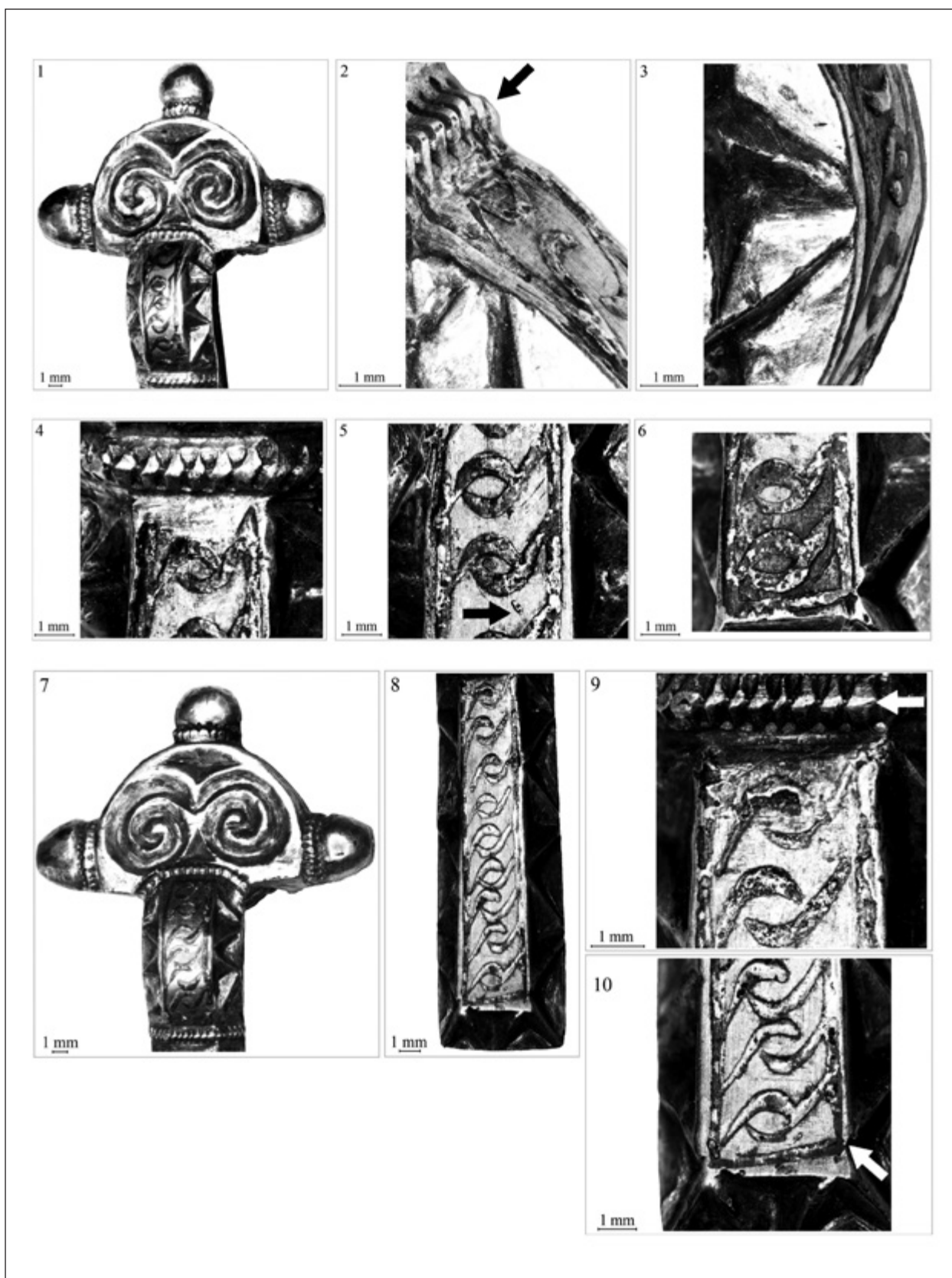
2. tábla: A 150. sírból származó fibulapár mikroszkópos felvételei
(Készítette: Mihácz-Pálfi Anett)

3. tábla: A 267. sírból származó fibula mikroszkópos felvételei
(Készítette: Mihácz-Pálfi Anett)

4. tábla: A 268. sírból származó fibulapár mikroszkópos felvételei
(Készítette: Mihácz-Pálfi Anett)

5. tábla: A 269. sírból származó fibulapár mikroszkópos felvételei
(Készítette: Mihácz-Pálfi Anett)

RÁCZ RITA*

S-FIBULÁK A KÖZÉP-DUNA-VIDÉK LANGOBARD KORÁBAN I. KORAI S-FIBULÁK (STÖSSEN–ZÁLUŽÍ, POYSDORF TÍPUS)

1. BEVEZETÉS

A Meroving sorostemető-horizont (*Reihengräberfeld-Horizont*) népeinek női öltözete mára igen jól körvonalazható a nyugat-európai régészeti, viseleti rekonstrukciókra irányuló kutatások által. A Közép-Duna-vidék langobard kori szállásterületén – a Cseh–Morva-medencében, Észak-Alsó-Ausztriában és az egykori Pannonia provincia, illetve Noricum térségében – azonban mind a viseletre irányuló tanulmányok, mind az egyes viseleti elemeket feldolgozó tipokronológia kidolgozása kezdeti fázisban jár. A lelet típus gyakori előfordulása és keltezőértékének jelentősége ellenére nem került sor a fibulák teljeskörű gyűjtésére és részletes elemzésére a magyar kutatásban.¹

Tanulmányomban a Közép-Duna-vidék langobard temetőiből előkerült jellegzetes S alakú fibulák két csoportjának ismertetésére vállalkozom.² Ez a két típus a későbbiek során lényeges eleme lehet a térség langobard kori tipokronológiájának, emellett a női viseletben lezajló változások kapcsán is fontossággal bírhatnak. A terjedelemre való tekintettel az S alakú fibulák két legkorábbi csoportját, az ún. Stößen–Záluží és a Poysdorf típusokat mutatom be, ezen belül a tárgy típus tipológiai besorolására, kronológiájára, stílusának jellegzetességeire fókuszálók, valamint kitérek a viseleti módjukra.³

2. A GYŰJTÉS TÉRBELI HATÁRAI

A vizsgált leletcsoportok, a kis- és a kengyelfibulák, ezen belül a korai S-fibulák csoportja a langobard kori népek közép-európai szállásterületét jelentő mindhárom nagyobb, földrajzi és kronológiai tekintetben is elválasztható régió női- és (lány)gyermek temetkezéseiben⁴ előfordultak.⁵ A kutatás térbeli határait a Dunától északra a Cseh-medence és a Morva-medence – a hozzá csatlakozó Észak-Alsó-Ausztria területével –, a Dunától délre Pannonia provincia és az ehhez csatlakozó Noricum északi peremrégiója jelenti.

A három régióon belül pár évtized eltéréssel jelentkezett a valószínűleg langobard (kori) népekhez köthető leletanyag. Kiemelendő, hogy több szempontból eltérnek egymástól az egyes régiók, mind a langobard (kori) népek megtelepedésnek időpontja, mind a terület kutatottsága, mind a temetők raboltsága okán. A Cseh-medencében összesen 17 közzétett temetővel és 49 női temetkezéssel, ezen felül három szórványlelettel számolhatunk, amelyet a langobard

* Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievalisztika program, Régészet szakirány, raczrita02@gmail.com

¹ A langobard női sírok lelet típusainak, fibuláinak tipokronológiáját érintve a teljesség igénye nélkül: BÓNA 1956; SÁGI 1960, 52–60; WERNER 1962; KISS–NEMESKÉRI 1964, 95–128; SÁGI 1964, 359–408; TEJRAL 1976; TOMKA 1980, 5–30; BIERBRAUER 1993, 103–172; BÓNA et al. 1993; BIERBRAUER 2001, 78–93; BÓNA 2001, 189–201; FRIEDRICH 2002, 175–190; TEJRAL 2002, 313–358; TEJRAL 2005, 103–200; TOMKA 2005, 247–264; NAGY 2007; BÓNA–B. HORVÁTH 2009; TEJRAL 2011, 11–73; NAGY 2012, 141–174; KONCZ 2014, 71–98; KONCZ 2015, 315–340; B. TÓTH 2018, 489–519.

² Köszönettel tartozom B. Tóth Ágnesnek, témavezetőmnek, mentoromnak az immár hat éve tartó önzetlen segítségnyújtásért és útmutatásért, amelyet kaptam és jelenleg is kapok, többek között e tanulmány, szakdolgozataim és PhD-dolgozatom esetében is. Kulesár Valériának, Vörös Gabriellának és Wolf Máriának az egyetemi éveim alatt nyújtott segítségéért mondok köszönetet, tanácsaikkal ma is segítik munkámat. A jelen cikk alapját képező kutatás az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával valósult meg (UNKP-19-3-SZTE-244).

³ Szintén terjedelmi okokból eltekintek a tárgy típus kutatástörténeti vonatkozásaitól és – Brather alapvető munkája óta erősen kritikával kezelt – az etnikumhoz szorosan kapcsolódó, az S-fibulák eredetének kérdésében kibontakozó viták ismertetésétől (BRATHER 2004). Az említett témaköröket érintette a közelmúltban az S-fibulákat részletesen tárgyaló és osztályozó munkájában Brather-Walter (BRATHER-WALTER 2009, 47–110).

⁴ Az antropológiai vizsgálatok által meghatározott nemek kevés esetben adathozhatóak: Brunn am Gebirge (Ausztria, ASPÖCK–STADLER 2005, 169–223); Budapest III.–Vályog utca 8. (NAGY 2012, 155–158); Ménfőcsanak (VADAY 2015, 163–242); Mohács–Farostlemezygyár víztárolója (KISS–NEMESKÉRI 1964, 95–128); Mödling (Ausztria, STADLER 1979, 31–47); Pottenbrunn (Ausztria, NEUGEBAUER 2005, 321–332); Schwechat (Ausztria, ADLER 1979, 9–40); Szentendre–Pannóniatelep (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 93–136); Szőlád–Kertek mögött (FREEDEN–VIDA 2007, 359–387). Azon temetők esetében, ahol a vázakra nem történt antropológiai elemzés, az volt a gyűjtés kritériuma, hogy legalább egy, a nőkre jellemző lelet típus tartalmazzon a temetkezést.

⁵ A női sírok katalógusa a három tárgyalt régiót, emellett Szlovénia területét érintve: RÁCZ 2018, 58–300.

korszakra keltezhetünk.⁶ A Morva-medencében és Észak-Alsó-Ausztriában 15 publikált lelőhely 151 női sírja alkotta a kutatás alapját.⁷ A régióval kapcsolatban kiemelendő, hogy a leletanyagot Tejral Közép-Duna-vidék térségére kialakított kronológiája által jól tudjuk keltezni.⁸ Az egykori Pannonia provincia területén összesen 28 közzétett, női sírokat tartalmazó temetővel, ezen belül 202 női temetkezéssel és összesen hat viselethez kapcsolható szőrványlelettel számolhatunk.

Mindhárom régió tekintetében kiemelendő probléma – amely a gyűjtést megnehezítette – a temetők raboltsága, a sírok másodlagos felnyitása (*sekundäre Graböffnung*), ez egy-egy lelőhely esetében 90–100% arányú is lehet. Másik fő probléma mindhárom régióban, főként a Cseh-medencében, hogy egyes lelőhelyek a 20. század elején kerültek elő, ezért dokumentációjuk igencsak hiányos. Számos esetben nem is valószínűsíthető, hogy egy-egy lelőhelyről napvilágra került leletegyüttes melyik temetkezéshez tartozhat. Ezzel a viselethez köthető leletek és a tárgyalt S-fibulák viseletben betöltött szerepe, helyzete, a számuk és kombinációjuk legtöbb esetben bizonytalan. Ennek ellenére semmiképpen nem elhanyagolandó a leletanyag vizsgálata, tekintve, hogy számos megválaszolatlan kérdés vár megoldásra a langobard kutatásban.

3. S-FIBULÁK A LANGOBARD KORBAN

A tanulmány központi témáját jelentő S-fibulák jellegzetessége, hogy az ötvösmesterek egy S alakban meghajló, általában ragadozó madarat, kígyószerű lényt vagy valamilyen fantáziaállatot mintáznak meg tükörszimmetrikus ábrázolásmóddal, hasonlóan az egyenlőkarú fibulákhoz. A fibula részei az S alakban meghajló test, a kerek fejkiképzés és az ebből kiinduló, a testre görbülő vagy a testre rásimuló – az állatalak típusától függően – csőr, ormány vagy pofa és az állatokhoz kapcsolódó egyéb járulékos részek (fül, fark stb.).⁹

A kisméretű fibulák csoportjába tartozó S alakú darabok száma jelentős a Közép-Duna-vidék langobard korában. Összesen 68 temetkezésből láttak napvilágot, 10 további darab vagy már feltárt sorostemető, vagy egyéb lelőhely szőrványaként került elő.¹⁰ A Közép-Duna-vidék 138 fibulát tartalmazó sírjainak tükrében ez egy igen magas szám, a sírok felében (49%-ban) adatolható az S alakú típus.¹¹

A leletek vizsgálata során az S-fibulák tíz fő tipológiai csoportját és ezen belül több alcsoportját tudtam elkülöníteni. Ezen csoportok típusainak meghatározása és megnevezése egyrészt megtörtént egyes korábbi tanulmányokban,¹² másrészt a Brather-Walter által meghatározott tipológiai kritériumokat követve elsődlegesen a díszítés – esetenként a díszítőelemek meghatározott kompozíciójára való törekvés –, a forma és a méret alapján osztályoztam őket.¹³

A langobard kori leletanyagban a korai fibulatípusok csoportját az ún. Stößen–Záluží és a Poysdorf típusok képezik és ezek alvariánsai, melyek gyökerei a Dunától északra fekvő szállásterületen lelhetők fel.¹⁴ A későbbi, a már többnyire Pannonia területére jellemző és nyugatra is – a mai Szlovénia¹⁵ és Itália¹⁶ térségébe – eljutó típusok összesen nyolc tipológiai csoportba sorolhatók: Schwechat–Pallersdorf/Bezenye; Várpalota 19.; Várpalota 34. vagy

⁶ A lelőhelyeket elsőként Svoboda gyűjtötte össze az 1965-ben megjelent munkájában. A szerző, az akkori kronológia ismeretében szétválasztotta az 5. századi és a Meroving-kori anyagot (SVOBODA 1965). A langobard kori lelőhelyeket Droberjar az alábbi periódusok alapján különítette el: E1, „tűring” (480–530) és az E2, „langobard” fázis (530–560/70) (DROBERJAR 2008, 3–9). A korszakra sorolható lelőhelyeknek három csoportját különböztette meg: 1. E1 és az E2 fázis között mutatnak kontinuitást, vagy már a korábbi Vinařice kultúra (D1–D3) kezdeti időszakától voltak folyamatosan használatban; 2. E1 fázisba sorolható lelőhelyek; 3. E2 fázisba is sorolható lelőhelyek. A kutató, kerülve az utóbbi évtizedekben egyre jobban kiélesedő etnikai meghatározás problematikáját, kiemeli, hogy az E1 fázisban inkább tűring, az E2 fázisban inkább a langobard komponensek dominálhattak, de nem rendeli egy-egy történeti népességhez sem a meglévő leletanyagot (DROBERJAR 2008, 15). Az általam tárgyalt lelőhelyek gyűjtését Droberjar kronológiájára alapozva végeztem el, az általa körülírt első csoport kései, E2 fázisra keltezhető leleteket tartalmazó temetkezéseket és a harmadik csoportjába tartozó temetőket soroltam be.

⁷ Gyűjtés Tejral összesítő munkái és Werner alapján: WERNER 1962; TEJRAL 1976; TEJRAL 2011, 11–44. Továbbá Bratislava–Rusovce (Pozsony–Oroszvár, Szlovákia, SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2007, 339–345; SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2008, 376–398).

⁸ Lásd TEJRAL 2002, 313–358; TEJRAL 2005, 103–200; TEJRAL 2011, 11–44.

⁹ Az állatalakok kérdéses meghatározása vagy eltérő típusa miatt a csőr, száj, ormány alkalmazása is előfordul. Az állatalakok típusairól lásd bővebben BRATHER–WALTER 2009, 47–110.

¹⁰ Katalógus (RÁCZ 2018, 82–97).

¹¹ A többi kisfibula nem jelentkezett magas esetszámban (százalék a 138 sírhoz mérten): korongfibula: 10 sír/szőrvány (7%); rozettakorong: 13 sír (9%); forgó madárfejes korongfibula: 5 sír/szőrvány (4%); madárfibula: 14 sír/szőrvány (10%); rombusz alakú fibula: 3 sír (2%); állatalakos fibula: 1 sír (0,7%).

¹² FUCHS–WERNER 1950; WERNER 1962; BIERBRAUER 1993, 103–172; KOCH 2001; TEJRAL 2002, 313–358; LOSERT–PLETERSKEI 2003; TEJRAL 2005, 103–200; MILAVEC 2007, 333–355; BEMMANN 2008, 145–227; DROBERJAR 2008, 1–20; BRATHER–WALTER 2009, 47–110; TEJRAL 2011, 11–73.

¹³ Az S-fibulák szisztematikussá besorolásának kritériumairól lásd bővebben BRATHER–WALTER 2009, 61–64.

¹⁴ TEJRAL 2003, 336; TEJRAL 2011, 46.

¹⁵ MILAVEC 2007, 333–355.

¹⁶ FUCHS–WERNER 1950; BIERBRAUER 1993, 103–172.

Kajdacs 37.–Cividale–Cella; Várpalota 34.–Vinkovci; Nikitsch–Kranj; rekeszes típus; Sarching [1. tábla]. Az említett csoportokon belül két lelőhelyről előkerült fibula nem sorolható be egyetlen típusba sem.

3.1. Stößen–Záluží típusú S-fibulák

A langobard korban és a Meroving-környezetben az egyik legkorábban megjelenő S-fibula a türing fibulaművességben¹⁷ kialakult Stößen–Záluží típus.¹⁸ A fibula fő jellegzetessége a testen ékvéséses (*kerbschnitt*) technikával szabályosan kialakított vízszintes, sűrű bordázat, a kerek vagy enyhén ovális tömör vagy rekeszes fej- és/vagy szemkiképzés. A kerek rekeszt kő- vagy üvegberakással töltötték ki, ebből egy nyitott vagy zárt csőr indul ki, amely szorosan a testhez simul. A nyitott csőr esetében a felső csőr szinte egésze rásimul a testre, míg az alsó visszaperdül a fej és a test közötti áttöréshez illeszkedve. A fibula karcsú meghajló teste és következetesen felépített belső szerkezete miatt az ábrázolt állat alakját kigyóyszerű lényként rekonstruálják.¹⁹ A test iránya lehet jobbra és balra forduló, anyaguk főként aranyozott ezüst vagy valamilyen rézalapú ötvözet. Hosszuk 2–2,6 cm, szélességük 1,3–1,5 cm között változik.

A Morva-medence és Alsó-Ausztria északi részének langobard kori kronológiáját kidolgozó Tejral elkülöníti a fibulatípus két fő formáját: az óra járásával ellentétesen forduló, nyitott csőrűek a Stößen–Záluží, az óra járásával megegyező irányba forduló, zárt csőrű darabokat a Naumburg–Mochov csoportokba sorolta.²⁰ Bemann különböző alcsoportok kialakítása nélkül, Tejralra hivatkozva a Záluží megnevezést alkalmazta a Nyugat-Meroving, délnémet területen előkerült fibulákra.²¹ Losert a bajuvár Altenerding (Németország) sorostemetőjéből előkerült lelet (1148. sír) alapján osztályozta a Stößen–Záluží csoport fibuláit: a zárt csőrűeket a Stößen, a nyitottakat a Záluží típusba sorolta. A Stößen típus állatalakjai jobbra, míg a Zálužínál balra fordulnak. Az elterjedési térképek alapján mindkét típus elsősorban fordul elő a Cseh-medencében és a mai Németország területén. A zárt csőrű típusok jellemzően az Elbától nyugatra, Közép-Németországban jelennek meg, míg a Közép-Duna-vidéken és a délnémet, főként alamann szállásterületen mindkét variáns jellemző, de leginkább a nyitott csőrű darabok jellegzetesek ezeken a területeken.²²

3.1.1. Leletek a Közép-Duna-vidék langobard korából

A langobard szállásterületen a Stößen–Záluží típusú fibulák a Cseh-medencében mutatnak nagyobb térséget lefedő szóródást, összesen négy temető öt sírjából láttak napvilágot: Čelákovice–Záluží 11/VII. sír (Csehország) [2. tábla, Kat. 1.2]; Čelákovice–Záluží 34/XXX. sír [2. tábla, Kat. 1.3]; Lochenice IX/4. sír (Csehország) [2. tábla, Kat. 1.4]; Prága/Praha–Hostivař [2. tábla, Kat. 1.5] és Plzeň–Doudlevice egyik ismeretlen sírjából (Csehország) [2. tábla, Kat. 1.6]. A legtöbb fibula balra forduló, nyitott csőrű típusú [2. tábla, Kat. 1.2; 1.3; 1.4; 1.5]. A díszítés és a járulékos részek tekintetében az alapformától való eltérés Čelákovice–Záluží 11/VII. sírjából származó darabon figyelhető meg: fejet követő íveknél egy-egy kerek áttörés látható, amelyet több kisebb pontszerű poncok vesznek körbe [2. tábla, Kat. 1.2]. Praha–Hostivař női sírjából előkerült fibulapáron nem fut végig a vízszintes bordázás, az ívelt nyakrészt egy-egy, a test közepén futó függőleges borda osztja ketté [2. tábla, Kat. 1.5]. A többi lelelettől teljesen eltér a

¹⁷ Lásd Hansen 2004. Az ún. „türing” fibulákat a mai Közép-Németország területéről kiinduló, a türing népességhez köthető leletkörnek vélik, amely a korai Meroving időszakban 480 körül azonosítható elsőként a Közép-Duna-vidék területén is (BEMMANN 2008, 174). A kultúrához kötött horizont egy időben jelenik meg Közép-Németország területén, a Majna térségében, Délnyugat-Németországban, a Közép-Rajna-vidéken és Északkelet-Galliában (QUAST 2010, 106). A lelettipusok kialakulása a Közép-Duna-vidékről érkező hatásokkal ment végbe: a dunai fibulatípusok beáramlásával ebben a kulturális közegben alakultak ki a régészeti szakirodalomban türing típusú fibulákként tárgyalt darabok, többek között a jellegzetes fogófejes (*Zangenfibel*), a Straß vagy a lefelé, illetve felfelé néző (*Bügelfibeln mit nach außen blickenden Vogelköpfen*, *Bügelfibeln mit nach oben blickenden Vogelköpfen*) madárfejes típusú darabok (BEMMANN 2008, 174). Ezek konkrét népességhez kötött elnevezése miatt problémás kérdés a Meroving régészetben, hogy a típusok valóban az adott népre utalnak, vagy csak egyszerűen a korban jellegzetes fibulaformáról beszélhetünk. Bemann véleménye szerint a korábbi népvándorlás kori, dunai fibulatípusok beáramlásával kialakult türing fibulák kerülnek a Duna-vidékre az É–D-i mozgások által, elsősorban innovációk és információk terjedésével jutott el, és csak másodsorban beszélhetünk a népek vándorlásáról (BEMMANN 2008, 201–202). Tejral hangsúlyozza, hogy a „türing fibula” elnevezés nem etnikai meghatározást jelöl, hanem elsősorban regionális, területi jellegű. A legtöbb lelet a mai Közép-Németország régiójában került elő, ez az ún. „kulcsterület”. Ezek nagy száma – a morva-medencei langobard területen, Közép-Németországban, a Cseh-medencében, emellett a Rajnától nyugatra és Délnyugat-Németországban – miatt javasolja, hogy a „türing fibula” helyett általánosabb elnevezéssel kellene megjelölni, mint például Keleti-Meroving típus. Az észak-dunai langobard kori szállásterületen a türing forma a teljesen feltárt temetők kezdeti fázisában jelennek meg (MDO 3: 470/80–510) (TEJRAL 2011, 14).

¹⁸ Elnevezés a továbbiakban Tejral alapján (TEJRAL 2002, 335–336). Előforduló megnevezéseitől a továbbiakban eltekintek: Singen (STRAUSS 1992, 59); Záluží–Singen (BRATHER–WALTER 2009, 66).

¹⁹ BRATHER–WALTER 2009, 49, 53.

²⁰ TEJRAL 2002, 336.

²¹ BEMMANN 2008, 186, Abb. 41, Liste 16.

²² LOSERT–PLETERSKEI 2003, 175–176, Verbreitungskarte 21 [6. tábla 2].

Plzeň–Doudlevice lelőhelyről származó zárt csőrű, jobbra forduló példány, amely Tejral ún. Naumburg–Mochov csoportjába illeszthető be [2. tábla, Kat. 1.6]. A típus jellegzetességeinek megfelelően a csőre zárt, ívelt, amely a későbbi fibulák ragadozómadár-ábrázolásaihoz hasonlítható [1. tábla].²³

A Morva-medencéből a šakvicei temető 32. sírjából (Csehország) [2. tábla, Kat. 1.7] került elő Stößen–Záluží típusú fibula. A fibula teste balra forduló, a fej arányai kissé eltérnek az alapformától, ezzel a Čelákovice–Záluží 11/VII. fibulájához áll a legközelebb [2. tábla, Kat. 1.2]. A vízszintes bordázás csak a test közepén látható, míg a fejet közvetlenül követő „nyakrészen” az S alakú ívet követve egy-egy csepp alakú plasztikus dísz látható, amely unikális az eddig ismert darabok tekintetében.²⁴

Pannoniából, a langobard korszakból az egyetlen eddig közzétett, bronzból öntött, aranyozott fibulapár Bezenye–Papréti 69. sírjából látott napvilágot [2. tábla, Kat. 1.1]. A fibula valamivel nagyobb méretű, mint az északi darabok, hossza 2,6 cm, szélessége 1,5–1,7 cm, a fibulatest jobbra forduló.²⁵ Bóna az eddigi daraboktól megkülönböztető, díszítést érintő különbségekre már rávilágított: „a madár nyakát, (...) a két madárnyak találkozását díszítő létra- vagy lépcsőszerű ornemens egyedül a bezenyei fibula rácsdíszítését választja két különkülön komponált részre, s csak a bezenyei S-fibulákon csatlakoznak a ferdén megnyúlt lécek a kerek piros üveg szemek rekeszeihez”.²⁶ A kutató a különbségeket figyelembe véve „bezenyei típusú” fibulaként kezeli ezt a darabot.²⁷ A bemutatott alcsoportok ismeretében valóban nem feleltethető meg sem Tejral, sem Losert által kialakított tipológiai követelményeknek. Az ábrázolt lény teste sokkal íveltebb és arányaiban is más, mint az eddig ismertetett fibulák. A test iránya és alakja leginkább a Plzeň–Doudlevice lelőhelyen előkerült fibulához hasonlítható, amely a Tejral által meghatározott Naumburg–Mochov típushoz áll a legközelebb, vagy Brather-Walter által körülírt Doudlevice típussal mutat rokonságot [2. tábla, Kat. 1.6].²⁸ Mindkét fibula a hasonlóan erősen ívelt, kevésbé zömök, szélesebb testével arányaiban is eltér mind a tárgyalta, mind a későbbi fibulahorizontra is általánosan jellemző, keskeny, elnyújtott állatábrázolásokról. A csőr kiképzése sem megegyező: két egyszerű borda alkotja, a felső csőr nem simul rá a fibula testére, és az alsó nem perdül vissza a fej alatti áttöréshez. A fej, a test és a csőr közötti áttörés ezeknél a daraboknál jellegzetesen kisméretű, amely nem mondható el a tárgyalta darabról, a test által leírt nagyobb íve miatt – ez a vonás szintén a Naumburg–Mochov típuson tér vissza. Az egyszerű fej és két bordából álló csőr egyfajta elnagyolt utánzatnak tűnik, amelyet lehetséges, hogy egy korábbi darabról mintázhattak meg. A tátott csőr csak a Stößen–Záluží és a későbbi Poysdorf típusnál tűnik fel, Pannoniában már az erősen meghajló, ragadozó madárra emlékeztető zárt csőrtípus a jellemző [1. tábla]. Szintén zárt csőrtípust mintáztak meg a példányhoz legközelebb álló plzeňi fibulán.

3.1.2. Kronológia

Werner a vizsgált fibulacsoportot, a langobard lelet típusok kronológiájában, a legkorábbi ékvéséses S-fibulaként tartotta számon, és az általa kialakított észak-dunai fázisba (489–526/7) keltezte.²⁹ A Cseh-medencében Droberjar kronológiája alapján a türing fázisban az 5. század végétől a század első harmadáig (E1: 480–530) figyelhetők meg.³⁰ Tejral a Morva-medencében az általa kialakított észak-dunai fázisra, egy generációval későbbi időszakra – 510/20–540/550 (MDo 4) – keltezte a fibulatípust a šakvicei lelet alapján.³¹ Milavec a Szlovénia területéről összegyűjtött langobard S-fibulák között az egyetlen stößen–záluží példányt Kranj–Lajh temetőjéből Tejral alapján datálta.³²

A türing szállásterületen napvilágra került leletek esetében Hansen a fibulák igen korai feltűnését hangsúlyozza, és az általa kialakított 2. fázisra, az 5. század első harmadától a század végéig keltezte ezeket (Phase 2: 430/40/50–470/80).³³ Koch a Nyugat-Meroving, délnémet régiókra kialakított periodizációjában a 3. és az 5. fázis időszakához (SD-Phasen 3–5), 480–555 közötti periódushoz köti a fibulatípus használatát.³⁴ Losert legkorábbi készítési idejét szintén 500 előtti évekre teszi, és véleménye szerint a weinhemi (Németország) temető 18. sírjából előkerült, frankok által vert I. Justinus (518–527) vagy II. Justinus (565–578) érme alapján legalább a 6. század első felében

²³ Brather-Walter önálló, Doudlevice típusként kezeli (BRATHER-WALTER 2009, 54, Abb. 2, Liste 5. 8).

²⁴ TEJRAL 2011, 19, 43, 45, Abb. 15/5.

²⁵ BÓNA 2001, 191–192; BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 18, Taf. 1.

²⁶ BÓNA 2001, 196.

²⁷ BÓNA 2001, 196.

²⁸ További BRATHER-WALTER 2009, 86, Liste 5.8. Ezekhez legközelebb áll Klučov–Český Brod 25/69. sírjának fibulája (DROBERJAR 2008, 7, Abb. 5/17).

²⁹ WERNER 1962, 77.

³⁰ DROBERJAR 2008, 7.

³¹ TEJRAL 2005, 186.

³² Kranj–Lajh ismeretlen sír (575.?) (MILAVEC 2007, 348, 350).

³³ HANSEN 2004, 50–51, 127; DROBERJAR 2008, Fig. 3, Tab. 1; TEJRAL 2011, 42.

³⁴ KOCH 2001, 72, 73, X20.

használatban lehetett.³⁵ Szintén kései leletegyüttesből, egy reticellagyönggyel együtt került napvilágra Heidelberg–Kirchheim temetőjéből (Németország), amely alátámasztja, hogy ezeket a formákat még a 6. század közepén a Nyugat-Meroving térségben is viselték.³⁶

A vizsgált sírok keltezőértékű kísérőleletei alapján a Praha–Hostivař lelőhelyről előkerült négyszögletes fejlemezű, rombikus lábú, északi típusú kengyelfibula a 6. század közepéig, utolsó harmadáig datálható (E2: 530–570).³⁷ A bezenyei 69. rabolt sír leletegyüttesével és a temető elemzésével nem pontosíthatjuk a típus keltezését Pannonia területén.³⁸ Bóna szerint az ékszertípus egyedi, későbbi változata lehetett,³⁹ melyre mindenképpen releváns lehetőségként tekinthetünk: mindmáig a Dunától északra és a délre fekvő területen egyedüli példánynak számít. Párhuzamait, előképeit szintén az 5. század végi, 6. század eleji fibulahorizonthoz köthetjük. Mind a formáját, mind a fibula részleteit tekintve egy korábban meglévő – talán Naumburg–Mochov típusú – fibula mintájára készíthették, de tisztázatlan, hogy mikor és melyik térségben.

A Stößen–Záluží típus a fentebbiek tükrében a tübing szállásterületen alakulhatott ki az 5. század első harmada után, majd a K–Ny-i, É–D-i népmozgások által a fibulatípus eljutott a Közép-Duna-vidék területére, ahol az 5. század végére keltezhető leletegyüttesekben fordulnak elő, a Cseh-medencében az E1 fázisban. A fibulatípust a kísérőleletek alapján a század második felében is viselhették. A Közép-Duna-vidék területéről a legtöbb előkerült darab balra forduló, nyitott csőrű, amely Tejral Stößen–Záluží, Losert Záluží nevű tipológiai csoportjába sorolható. Ezekből különbözik a plzeň–doudleveci (Cseh-medence) fibula zárt csőrű és jobbra forduló testével, ez a Tejral által kialakított ún. Naumburg–Mochov csoportba tartozik. A Morva-medencében később, a 6. század elején tűnhettek fel (MDo 4), de egy-egy lelet ismert Pannoniában és a mai Szlovénia területén is. A Cseh-medence mellett a Nyugat-Meroving térségben, az alamann szállásterületen figyelhető meg legnagyobb számban, ahol megjelenését szintén az 5. század végétől adatolják. A bajuvár, szász és a későbbi tübing szállásterületen már kisebb szóródást mutatnak a leletek. A fibulák használati idejét az utóbbi térségekben szintén a 6. század második feléig feltételezhetjük [3. tábla 1–2].⁴⁰

3.2. Poysdorf típusú fibulák

A korai, ékvéséses fibulák másik, a langobard szállásterületen nagy esetszámban előforduló típusa az ún. Poysdorf⁴¹ vagy Poysdorf–Holásky–Klučov.⁴² A névadó lelőhelye a poysdorfi (Alsó-Ausztria) temető, melynek a 6. számú ötvössírából két bronz fibulamodell került elő.⁴³ A típus jellegzetessége a Stößen–Záluží fibulákhoz hasonló, viszonylag karcsú és hosszúkás forma, és vízszintes vagy függőleges irányú bordázás. A test közepét egy meander vagy svasztika alakú ékvésés díszíti. Az egy fibulán megmintázott állatalakok fajtája és kombinációja is változatos, gyakran előfordul, hogy két oldalán eltérő lény látható. Általában egy tátott csőrű ragadozómadarat és/vagy egy tengeri lényként rekonstruált állatot ábrázoltak.⁴⁴ A csőr kiképzése is párhuzamba hozható a Stößen–Záluží típusal, valószínűleg ennek a jellegzetességnek a továbbélése figyelhető meg. A felső csőr –, a madártól eltérő állatfaj esetén ormány vagy pofa – nem ívelt, egyenesen a testre simul, a vége megvastagodó és visszaperdül, az alsó csőr visszatekeredik a test és a fej közötti áttöréshez. Néhány esetben a test külső oldalán, a fejből kiinduló fűlszerű kiugrás is megfigyelhető. Testük jobbra forduló. Méretük viszonylag egységes, 2,3–2,8 cm hosszúak és 1,3–1,6 cm szélesek, anyaguk általában aranyozott ezüst vagy valamilyen rézalapú ötvözet.⁴⁵

Werner a Poysdorf 6. számú ötvössírából előkerült fibula alapján különítette el a Poysdorf típust, és a legkorábbi langobardokhoz köthető önálló ékszertípusként jellemzi. A kutató összesen két variánsát különítette el: az „A” variáns

³⁵ WERNER 1935, 57, 95–96; LOSERT–PLETERSKEI 2003, 175–176.

³⁶ CLAUS 1971, 143–144; LOSERT–PLETERSKEI 2003, 176.

³⁷ A nagyméretű, négyszögletes fejlemezű daraboknál a gombok sok esetben már csak a fej megvastagodó vagy erősen díszített peremét alkotják, és az ún. északi fibulák csoportjába sorolhatók. Jellegzetességük az ívelt láblemez és az I. állatstílus elemei: a láb két oldalán lecsüngő állatfej (DROBERJAR 2008, 12; KORENÝ–KOSTKA 2014, 523).

³⁸ A lelőhelyen előfordulnak mind a 6. század első felére, mind a század végére keltezhető fibulák. A legkorábbi fibula a tárgyal S alakú típus. A temető használatának vége mindenképpen a század második fele, utolsó harmada, melyet az I. germán állatstílus jegyében készült, ovális lábú, gombos, ún. Bezenye 8.–Kajdacs 2.–Tamási 6. típusú (Cividale I; Kajdacs 2.–Tamási 6.–Castel Trosino K) kengyelfibula jelez. Ez a típus a legkésőbbi pannoni fibulahorizonthoz köthető (körülbelül 550–580/90) (BIERBRAUER 1993, 119–121; TEJRAL 2002, 345; NAGY 2007, 64–65, 65. tábla).

³⁹ BÓNA 2001, 196.

⁴⁰ LOSERT–PLETERSKEI 2003, 176, Verbreitungskarte 21.

⁴¹ WERNER 1962, 77, Fundliste 5.1.

⁴² TEJRAL 2002, 340.

⁴³ BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1966, 177–178.

⁴⁴ BRÄTHER–WALTER 2009, 53.

⁴⁵ A vörs–kerékerdei lelet anyagösszetételét Költő László vizsgálta (VON DER LOHE 1994, 30–32; TEJRAL 2002, 340; BRÄTHER–WALTER 2009, 66).

teste keresztben bordázott, az állat füle hegyes, a szája/csőre felperdülő, nyitott, a „B” variáns hosszában bordázott és nem csavarodik fel a csőre.⁴⁶ Tejral a Poysdorf–Holásky–Klučov megnevezést alkalmazza, és hangsúlyozza a típus jelentőségét, mivel az első olyan fibulacsoportként tartja számon, amely a türing fibulagyártástól függetlenül, helyben, a Duna-vidéken az önálló langobard ötvösművészetben fejlődött ki.⁴⁷ Az altípusok meghatározására legrésztetesebben, teljességre törekvő gyűjtéssel, összesen 17 lelet alapján von der Lohe tett kísérletet. Meghatározása szerint az „A” változat jellegzetességei a hegyes fül, a nyitott vagy felfelé ívelő, bepödrött csőr/száj és a vízszintesen bordázott nyak. A „B” változatnak nem ível felfelé a csőre, a nyaka hosszában bordázott és sokszor nincs kitöltve a középmező.⁴⁸ Az „A” variáns a Cseh–Morva-medencében és Alsó-Ausztriában ismert legnagyobb számban, de Pannónia és Szlovénia területén is felbukkannak a temetkezésekben. Az időben ezt követő, a tipológailag továbbfejlett „B” változat Alsó-Ausztriában, Pannoniában, Szlovéniában tűnik fel, de legnagyobb sűrűsödésük a Nyugat-Meroving régióban mutatható ki, a mai Dél-Németország területén.⁴⁹ Losert az altenerdingi Poysdorf típusok feldolgozása nyomán a lelet típus három változatát különítette el. Az első csoportot a keresztben bordázott nyakrész, a második csoportot a hosszában bordázott nyakrész jellemzi, a harmadik variáns a nyakon lévő háromszög alakú vagy meanderformájú ékvésés alapján különítette el. Emellett megkülönböztette az egyes csoportokon belül az S alakú meader típusát: a) álló, b) fekvő.⁵⁰ A Losert által igen részletesen tipologizált darabok nem nyújtanak teljesebb képet a már von der Lohe által felvázolt elterjedéstől, mivel az összesen négy tipológiai csoport (1a., 2a., 2b., 3.) fibulái elsősorban mutatkoznak a már említett régiókban. Megfigyelhető, hogy a korai típusok hiányoznak a dél-német, alamann, bajuvar szállásterületről, itt csak az általa kialakított későbbi 2. és 3. fibulacsoport és variánsai fordulnak elő.⁵¹

3.2.1. Leletek a Közép-Duna-vidék langobard korából

A cseh-medencei régióból négy lelőhelyről került elő Poysdorf típusú fibula.⁵² A területről adatolható ékszertípusok közül a Čelákovice–Záluží temető 26/XXI. sír fibulája és a Velešice (Csehország) területéről fémkeresős tevékenység által napvilágra került darabja nagyon hasonló kivitelű, a testük hosszában bordázott, közepén meander alakú ékvéséssel [4–5. tábla, Kat. 2.1; 2.9]. Klučov–Český Brod 18. sírjából (Csehország) ismert fibula testét teljes hosszában lépcsőzetes, stilizált meanderszerű mintával töltötték ki a bordák helyett, a pereme sűrűn poncolt díszű [4–5. tábla, Kat. 2.3]. Plzeň–Doudlevecből előkerült példánynál a fejből kiinduló függőleges, és a test közepén a meander alakú ékvésést körülhatároló vízszintes bordák váltják egymást [4–5. tábla, Kat. 2.8].

A lelet típus a morva-medencei és észak-alsó-ausztriai régióban három temetkezésből került napvilágra. Holásky 1/1954. (Csehország) sírjából származó fibula teste vízszintesen bordázott, a test közepén jellegzetes meander alakú motívum foglal helyet [4–5. tábla, Kat. 2.2]. A poysdorfi 6. ötvössír fibulamodelljének teste zömök, széles, hosszában bordázott, a középmezőben széles meander alakú ékvéséssel [4–5. tábla, Kat. 2.5]. A rohrendorfi 21. sír (Ausztria) fibulapárja jelentősen eltér mind a test arányait, mind az ábrázolásmódot tekintve a jellegzetes daraboktól: egyfajta stilizált, továbbfejlődött változatként értelmezhető. Teste karcsúbb, elnyújtottabb, a felső csőre nem felperdülő, az alsó csőr érzékeltetésére nem fektettek hangsúlyt, nincs áttörés a test és a csőr között. A test közepén egyetlen széles hosszanti borda fut végig, a jellegzetes meander minta jelentősen leegyszerűsödött, négyszög jellegű [4–5. tábla, Kat. 2.6].

Pannoniából három lelőhelyről adatolható Poysdorf típusú fibula: temetkezésekből Nikitsch/Füles (Ausztria) 11. és Tamási–Csikólegelő 26. sírjából, szórványként Vörs–Kérékerdő területéről. A nikitschi és a tamási fibulákat hosszanti bordákkal, a test közepét a széles testhez igazodó meander mintával díszítették [4–5. tábla, Kat. 2.4, 2.7]. A vörs–kérékerdei lelet zömök darab, a fibula testét vízszintes bordákkal díszítették, a pereme erősen megvastagodó két sorban niellő-berakással kitöltött kettős háromszögsor – farkasfogas díszítés – kereteli és a közepén vésett svasztika motívum foglal helyet [4–5. tábla, Kat. 2.10].

A leleteket összevetve, a Cseh-medencéből származó fibulák ornamentika szempontjából eltérnek egymástól, előfordulnak vízszintesen és függőlegesen bordázott típusok, a teljes testet meanderrel díszített típusok. A test arányai, az állatalakok ábrázolása igen jellegzetes a régióban: karcsú, elnyújtott testűek, az állatalakoknál a fejből kiinduló kevésbé, vagy néhol igen hangsúlyos fülserű kiugrás figyelhető meg. Ezek von der Lohe „A” csoportjának felelnek meg [4–5. tábla, Kat. 2.1, 2.3, 2.8, 2.9]. A Morva-medencéből és Észak-Alsó-Ausztriából ismert három példány is

⁴⁶ WERNER 1962, 77.

⁴⁷ TEJRAL 2002, 340; TEJRAL 2011, 55.

⁴⁸ VON DER LOHE 1994, 23–27. Ez alapján Altenerding 870. és 1237. sír, Ulm (Németország), Testona (Olaszország), Stößen (Németország), Weingarten (Németország) (VON DER LOHE 1994, 29, Fundliste, Abb. 7).

⁴⁹ VON DER LOHE 1994, 29, Abb. 7.

⁵⁰ LOSERT–PLETERSKI 2003, 171.

⁵¹ LOSERT–PLETERSKI 2003, 171, Verbreitungskarte 19.

⁵² Egy további darab Hostivice (Csehország) lelőhelyről került elő, Droberjar alapján a „B” variánsba sorolható. A leletről nem ismert egyéb adat (DROBERJAR 2013, 148).

tipológiai diverzitást mutat. Holáskyból előkerült darab megfeleltethető a Cseh-medencében megismert formáknak, a füles állatábrázolás és a karcsú test miatt [4–5. tábla, Kat. 2.2]. Alakja legközelebb a Zálužiból és a Velešicéről előkerült fibulákhoz áll [4–5. tábla, Kat. 2.1, 2.10]. A Poysdorf 6. sírjának fibulamodelljénél a test jóval zömökebb ki-képzésű, széles meanderrel a test közepén, a test hosszában bordázott, a fejből nem indul ki jellegzetes fül [4–5. tábla, Kat. 2.5]. Noha a fibulát von der Lohe az „A” csoportjába sorolta, ezek a későbbi „B” típusal mutatnak hasonlóságot, vagy ezek előképe lehet. A rohrendorfi fibula tipológiailag az utóbbi csoportba sorolható, de egy stilizált későbbi változatának tekinthető [4–5. tábla, Kat. 2.6]. Szintén ebbe a körbe sorolhatók a későbbi szállásterületről, Pannoniából napvilágra került, a széles testű nikitschi és a tamási fibulák. Ezekon sem figyelhető meg fülszerű kiugrás [4–5. tábla, Kat. 2.4, 2.7.]. A vörsi fibula ornamentika és a fibula alakja szempontjából is a cseh-medencei példányokhoz, von der Lohe „A” csoportjához áll közel [4–5. tábla, Kat. 2.10].

3.2.2. Kronológia

A Dunától északra megjelenő fibulatípust elsőként Werner az észak-dunai fázis vezető formájaként határozta meg (489–526/7).⁵³ Tejral a fibulák gyártásának idejét közvetlenül a türing horizont utáni időszakra keltezi, a második, észak-dunai fázisába. Használati ideje ebben a térségben egészen a 6. század közepéig követhető (MDo 4: 510/20–540/50).⁵⁴ Droberjar alapján a Cseh-medencében az E1 és az E2 fázis közötti horizontban, vagyis a türing fázis végén és a langobard fázis elején jelenhettek meg, és a század közepéig használatban lehettek (E2a: 510/20–540/50).⁵⁵

A fibulák tipológiai és kronológiai alapon elkülönített elterjedését von der Lohe vizsgálta, ennek alapján az A variáns a 6. század első harmadában és a 6. század második harmadának elején jellemző, míg a B variáns ezt az időhorizontot közvetlenül követi. Ez a területi elterjedés is tükrözi: az A variáns a korai langobard lelethorizontot jelzi a Cseh–Morva-medencében, majd a későbbi lelethorizontban, így Pannoniában és Szlovéniában jellegzetes B típus kerül át a Nyugat-Meroving térségbe és Itáliába [6. tábla 1].⁵⁶

A Kárpát-medencétől nyugatra, Szlovénia területén előkerült darabokat Milavec Tejral munkája alapján keltezte az 510/20–540/50 közötti időszakra, noha ezek jó része továbbfejlett vagy tipológiailag egészen eltérő példányok.⁵⁷ A Nyugat-Meroving, dél-német térségben Koch periodizációja alapján 530 és 600 között (SD-Phasen 5–7) használták a Poysdorf típusú fibulákat.⁵⁸ Koch által meghatározott kronológia alapján megfigyelhető, hogy ezek a területünkhöz viszonyítva egy későbbi időszak termékei, amely a Közép-Duna-vidék kronológiájában Tejral észak-dunai–pannoniai átmeneti fázisának (MDo 4–5: 530–570) felel meg.⁵⁹

A langobard sírok kísérőleleteinek tanúságai közül kiemelendő, hogy a Záluži temető 26/XXI. sír *terminus post quem*-jét egy fülezett érme, Anthemius (467–472) császár *aureusa* jelentette. Tejral szerint ez mindenképpen egy korai készítési időre enged következtetni, szem előtt tartva azt a tényt is, hogy a Cseh-medencéhez köthető a legelső fibulák készítése is.⁶⁰ Von der Lohe ezzel az érelemlel a fibulacsoport keltezését a 6. század első harmadára tette.⁶¹ A poysdorfi 6. ötvössírban egy Goethe vagy Poysdorf típusú négyszögletes fejű, a fejjel egybeöntött gombos, ovális lábú, geometrikus ékvéséssel ellátott fibula feküdt az S alakú típus mellett. Tejral a kengyelfibulát a tárgyalt S-fibula csoporthoz hasonlóan a türing formák folytatásaként értelmezi, és az észak-dunai fázisába keltezi (MDo 4: 510/20–540/50).⁶²

Pannoniában a két fibulás/fibulát tartalmazó sír kísérőleletei alapján a fibula hosszú használati idejére következtethetünk. Nikitsch 11. sírjának leletegyütteséből a Poysdorf típusú S-fibula mellől egy Nikitsch–Kranj típusú fibula került elő, amely – a langobard közegben eddigi nyugati elterjedését tekintve – későbbi időhorizont, az ún. észak-dunai–pannoniai átmeneti fázis terméke (MDo 4–5: 530–570).⁶³ Tamási–Csikólegelő 26. sírjából szintén egy Nikitsch–Kranj típusú, négyszögletes fejű, a fejjel egybeöntött gombos, ovális lábú fibula került elő. A leletegyüttest egy ún. Montale–Weimar vagy Cividale-San Giovanni 32. típusú, négyszögletes fejű, a fejjel egybeöntött gombos, ovális lábú fibula keltezi, amely a 6. század második felében jelenik meg Pannonia térségében.⁶⁴ A sír kései datálásával kapcsolatban kiemelendő, hogy a Poysdorf

⁵³ WERNER 1962, 77.

⁵⁴ TEJRAL 2005, 186.

⁵⁵ DROBERJAR 2008, 17; DROBERJAR 2013, 152–153, 155.

⁵⁶ VON DER LOHE 1994, 27–28, Abb. 7.

⁵⁷ MILAVEC 2007, 336.

⁵⁸ KOCH 2001, 75–77, X8.

⁵⁹ TEJRAL 2002, 341, 347.

⁶⁰ TEJRAL 2002, 341.

⁶¹ VON DER LOHE 1994, 25.

⁶² WERNER 1962, 66; TEJRAL 2011, 49.

⁶³ BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1970, 16, 26, Taf. 4; TEJRAL 2002, 341; MILAVEC 2007, 350.

⁶⁴ BIERBRAUER 1993, 122; STADLER et al. 2003, 268; NAGY 2007, 62.

fibula már igen rossz állapotban került napvilágra, a fej egyik kőberakása kiesett, az üres rekesz szélei és a fibula oldalai erősen elkoptak, amely az igen hosszú használati idejéről árulkodik. Ezek fényében a Poysdorf típus viseletének a szokása a 6. század végéig élhetett a langobard szállásterületen, amelyet az itáliai leletek tanúságai alapján nyugatra is magukkal vihetek.⁶⁵

A tárgyak alapján elmondható, hogy a Poysdorf típusú fibulacsoport legkorábban az 5–6. század fordulóján, a 6. század legelején alakulhatott ki, nagy valószínűséggel a Cseh-medencében, a legkorábbi önálló langobard ékszerművesség termékeként. Ezek között megfigyelhetők mind a korai variánsként kezelt, keresztben bordázott, mind a kései variánsként kezelt, hosszában bordázott darabok. Véleményem szerint itt, a Cseh-medencében megjelenő leletcsoport körében nem feltétlenül érdemes kronológiai eltéréseket adatolni a díszítésbeli különbségek között. Az ornamentika igen színes, viszont a fibula alakja és a járulékos részei megegyezők a legtöbb esetben. A leletegyüttesek nem keltezhetőek olyan pontossággal a fibulák kialakulásának kulcsterületén, hogy valóban eldönthető legyen a kérdés. Felmerülhet, hogy mindkét variáns egyidőben alakult ki, de jórészt a hosszában bordázott típusok jutottak el a későbbi szállásterületre és a Nyugat-Meroving térségbe.

A 6. század elején a Morva-medence és Észak-Alsó-Ausztria temetőiben viszont valóban elkülöníthető egy későbbi horizont, utóbbi térségben került elő a darab modellje a poysdorfi ötvössírból. A fibula díszítése a korábbi példányokhoz képest eltérő, minden esetben hosszában bordázott. Az ábrázolt állatalak és a test arányai is különböznek: nincs fül, a test zömökebb. Ezek további párhuzamait ismerjük Alsó-Ausztriából és Pannoniából. Ebben az esetben feltételezhető, hogy a Cseh-medencétől függetlenül közvetlen a Duna-mentén is készíthették ezeket a (későbbi?) variánsokat, amelyek Pannoniába is eljuthattak, és használati idejük követhető a 6. század végéig. Nyugat-Meroving, alamann és bajuvár térségben a 6. század első harmada után terjedtek el a régió sorostemetőiből jórészt a későbbi, hosszában bordázott variánsok [6. tábla 1–2].

4. A FIBULÁK VISELETBEN BETÖLTÖTT SZEREPE

Viselettörténeti szempontból jelentős a Meroving sorostemetőkben és a Kárpát-medence népvándorlás kori temető-horizontjában az a jól megfogható jelenség, hogy a Kr. u. 5. század folyamán a római hagyományokra visszatekintő, két vállon fibulával megtűzött *peplos* a nők hátrahagyták, és az egyik fő ruházati elemmé a nyaknál kivágott, zárt, ujjas ruha, a *tunica* vált.⁶⁶ A *tunica* a Római Birodalom ÉNy-i provinciáiban a férfiak által viselt ruhadarab volt, majd az 5. század második felétől a germán női viselet alapvető eleme lett egészen a kora középkorig.⁶⁷ A Nyugat-Meroving térség régészeti és képi forrásai alapján a nők többrétegű ruházatot hordtak, melynek alsó rétege egy hosszú, szűk ujjú ruha lehetett, majd ezt fedte a hosszú, zárt, rövid ujjú felső ruházat, amely a lábfejjig érhetett. Erre öltötték fel a nyaktól az alsó szegélyig nyitott köpenyt, melyet legtöbb esetben a csípőn elköttött övvel viselték.⁶⁸ A vállukra terített lefelszerű köpeny nem mindig képezhette a viselet részét, ezt a Meroving-kor kései szakaszában a képi források alapján korongfibulával zárták a nyak alatt [7. tábla 1].⁶⁹

Az 5. század második felétől az ujjas, zárt *tunica*-viselet megjelenésével az eddig a felsőttesten viselt kengyelfibulák –, mivel már nem volt szükség a vállon és a mellkason a ruhazáró funkciójukra – átkerültek a medence, majd a combok tájékára. Ebben az öltözet-típusban a kengyelfibulák viselete szorosan összefüggött a *tunica*-val egyidőben megjelenő, ún. öv- vagy másnéven amulettcsüngővel.⁷⁰ A langobard időszakban a korabeli szokásoknak megfelelően az egyesével vagy párosával viselt kengyelfibulákat a csípőn viselt övre helyezték a medence környékére, később általában a lábak között futó övzalagra. Ezek a *tunica* fölötti köpenyt zárhatták, vagy reprezentatív célból helyezték

⁶⁵ Testona, Cividale–Cella, Aquileia (WERNER 1962, 169; BIERBRAUER 1993, 132).

⁶⁶ A *peplos* és a *tunica* terminológia használata problémát jelent a korszakunkban, mivel nem megfeleltethető a népvándorlás kori és a Meroving-kori ruhadarabok jellege és funkciója a császárkorban viselt típusokéval. Ennek ellenére jelen tanulmányban a továbbiakban a Meroving-kori régészetben eddig alkalmazott megnevezéseket használom, mivel munkám célja pusztán a fibulák gyűjtése és kiértékelése, nem az antik, illetve a Meroving-kori ruhadarabok összehasonlítása. A ruházat típusairól, egyes viselettipusok megnevezésének, funkciójának problematikájával a népvándorlás korban lásd bővebben MIHÁCZI-PÁLFI 2018, 24–38.

⁶⁷ MARTIN 1997a, 350.

⁶⁸ CLAUS 1989, 491.

⁶⁹ MARTIN 1995, 629–630. Pannonia területén az 5. század második felében is megfogható a jelenléte, általában egy, a mellkas közepén elhelyezkedő fibulával zárták, emellett azokban a temetkezésekben, ahol egy harmadik fibula is megjelenik, lehet következtetni a köpeny jelenlétére (MIHÁCZI-PÁLFI 2018, 30).

⁷⁰ Az eredetileg római férfi, katonai viselet részeként elterjedt *cingulum* a Nyugat-Meroving térségben hódított teret újra a női viseletben. A női öv-, vagy amulettcsüngő először egy, majd két bőr- vagy textilszalagból állt, ami a lábak között futott végig (MARTIN 1997b, 354). A szalagok végeire és az övre díszítő-, gyakorlati- és amulettfunkcióval bíró tárgyakat függesztettek fel. Lásd ARENDS 1978; DÜBNER-MANTHEY 1987; DÜBNER-MANTHEY 1990, 65–87; MARTIN 1997b, 349–371; LOSERT-PLETERSKEI 2003, 231–288. A langobard kori övcsüngő amulettjeiről lásd bővebben RÁCZ 2016; RÁCZ 2017, 61–84.

az övcsüngőre, de ebben a viseleti helyzetben is összezárhatták a felsőruhát, az övcsüngő szalagjait is ruhához tűzhatték.⁷¹

A *tunica* felett hordott köpenyt – esetleg, ha számolhatunk további vállra terített köpennyel – szintén fibulákkal zárták a nyak alatt és/vagy a mellkason, amelyek mindegyike kisméretű darab. Ezeket eleinte párosával, majd a Meroving-kor kései szakaszában egyesével viselték.⁷² A területünkön, a langobard női viselet elemeiként előkerülő kisméretű fibulák mindegyike nem lehetett alkalmas egy nehéz ruhadarab rögzítésére, alkalmanként a kevésbé vastag textilből készült felsőruha zárására is használhatták [7. tábla 2].

A vizsgált langobard temetőinkben a női öltözetnek két jól elhatárolható csoportja bontakozik ki. A rögzített 409 leletegyüttesből és szórványból 359 női sírral számolhatunk a korszakban a közzétett temetők alapján. Az első csoportba – az életkorból adódó vagy társadalombéli különbséget, esetlegesen nem a langobard népcsoport(ok)hoz köthető tradíciót jelző – a fibula nélküli viselet sorolható. A 359 temetkezés közül összesen 221-nél nem figyelhető meg fibula (62%), viszont ezeknek csak a töredékét, összesen 31 sírt nem raboltak ki (9%). Az összesítés alapján a temetkezések körülbelül egytized része sorolható bizonyosan a fibula nélküli viseleti modellek körébe.

A női öltözet másik fő típusa a kis- és/vagy kengyelfibulákkal zárt ruhadarabok. A vizsgált 359 női temetkezés közül 138 sírban adatolható a kisméretű- és/vagy kengyelfibulából álló kombináció. Ez az esetek 39%-át teszik ki, vagyis a síroknak kevesebb, mint felében bizonyosan kell számolnunk a fibulák meglétével.⁷³ Ennél az öltözet-típusnál is kiemelendő, hogy viszonylag kevés temetkezés maradt rabolatlan, noha ez inkább a fibulakombinációk teljességét kérdőjelezi meg, nem a fibulák viseletét. A 138 sírból mindössze 41-ben nem volt adatolható a másodlagos sírfelnyitás, és ezekben az esetekben számolhatunk ép leletegyüttesekkel, ez az összes női temetkezés 12%-a.

4.1. Kisméretű fibulák viselete a langobard korban

A fibulák viseleti helyzetét a zárt leletegyüttesekből, a rabolatlan és/vagy a mellkas tájékán bolygatatlan temetkezésekből ismerhetjük meg. A tanulmányban bemutatott két korai fibulacsoport összesen 12 női temetkezésben figyelhető meg, ebből hat biztosan rabolt sír volt [2. tábla, Kat. 1.1, 1.2, 1.3, 1.4; 4–5. tábla, Kat. 2.3, 2.6], négy esetében nem rendelkezünk biztos adatokkal a sírrablást illetően [2. tábla, Kat. 1.5, 1.7; 4–5. tábla, Kat. 2.2, 2.4] és kettő temetkezés bizonyult rabolatlannak [4–5. tábla, Kat. 2.1, 2.7].⁷⁴

A sírrablók által valószínűleg nem bolygatott temetkezésből párosával kerültek napvilágra az S-fibulák. Čelákovice–Záluží 26/XXI. sírjából [4–5. tábla, Kat. 2.1] két azonos Poysdorf típusú fibula viseletének módja unikális a Közép-Duna-vidéken: a medence két oldaláról látott napvilágot [8. tábla 1]. A sírt rabolatlan temetkezésként tartják számon, de a leletek helyzete csak szóbeli közlésen alapul, ezért felmerül a kérdés, hogy valóban innen kerültek elő a fibulák. Ha igen, kérdéses, hogy milyen típusú ruhadarabot zárhattak, esetleg valóban ruhazáró funkcióval bírtak. A medencén viselt kisfibulák a Nyugat-Meroving környezetben nem ismeretlenek, jó példa erre a güttingeni (Svájc) temető 38. sírja. A medence magasságában egymás alatt elhelyezkedő fibulák Clauß értelmezése alapján a köpeny két szárnyát zárhatták össze [8. tábla 2].⁷⁵ Az S-fibulák ilyen jellegű funkciójára egyértelműen a korszakban jellegzetes, medencén viselt kengyelfibulákat hozhatjuk analógiaként. Ha valóban a ruhát rögzítették az S-fibulákkal, lehetséges, hogy egy átlapolt, vékony anyagból készült köpenyt tűzhatték meg a medence két oldalán. Az is előfordulhatott, hogy a csipőn viselt övvel állhattak összefüggésben, vagy annak a részeként kerültek elő. Droberjar szintén felveti annak a lehetőségét, hogy a kengyelfibulákat helyettesíthették, esetleg csak szimbolikus funkcióval bírtak ebben a viseleti helyzetben.⁷⁶

Tamási–Csikólegelő 26. sírjában az erősen kopott Poysdorf típusú fibulát egy későbbi, Nikitsch–Kranj típusú S-fibulával együtt hordták, az egyik a koponya alól, a másik fibula a mellkas felső harmadában került elő, a csigolyák bal oldaláról került elő. Ezekkel a korszakban leginkább elterjedt, nyak magasságában záródó nyitott felsőruhát vagy köpenyt zárhattak össze [8. tábla 3].⁷⁷ A tárgyalt temetkezésből egy Montale–Weimar vagy Cividale–San Giovanni 32. típusú félkör alakú fejlemezű, gombos, ovális láblemezű, I. állatstílus jegyében készülő kengyelfibulapár is

⁷¹ Fibulák köpenyzáró funkciójáról: CLAUSS 1989, 500–510. Martin szerint ezek a darabok funkció nélküliek a női viseletben (MARTIN 1995, 549–553). Bóna szintén kiemeli, hogy ezek mindössze reprezentatív és rangjelző szereppel bírhattak (BÓNA 1993, 128).

⁷² B. TÓTH 2005, 16. A kései Meroving-korban, de még a 9. század folyamán is az egy kisméretű korongfibulával záródó ruházat volt a jellemző (MARTIN 1995, 630). A kisfibulák csoportját képező madárfibulák viseletéről a langobard időszakot is érintve: RÁCZ 2011, 165–179.

⁷³ Fibulák összesítésére lásd RÁCZ 2018.

⁷⁴ S-fibulák viseleti módjáról részletesen BRATHER-WALTER 2009, 76–81.

⁷⁵ CLAUSS 1989, 504. A medencén viselt kisfibulák még további négy temetkezésből ismertek (KORENÝ–KOSTKA 2014, 539, Obr. 15).

⁷⁶ DROBERJAR 2008, 154.

⁷⁷ Bővebben lásd CLAUSS 1989, 505–508.

adatolható, amely a medencenyílás közepén feküdt.⁷⁸ A temetkezés jó példája a langobard korban jellegzetes négyfibulás (két kisméretű fibula és két kengyelfibula) viseletnek.⁷⁹ A temetkezés és ezzel a négyfibulás viseleti modell, amely egy igen korai típusú fibulával fordult elő, az MDo 6 fázisra (560–600) keltezhető.

A kirabolt és bizonytalan bolygatottságú temetkezésekből négy esetben adatolható fibulapár [2. tábla, Kat. 1.1, 1.5; 4–5. tábla, Kat. 2.4, 2.6], és öt temetkezésben csak egy-egy fibula figyelhető meg [2. tábla, Kat. 1.2, 1.3, 1.4; 4–5. tábla, Kat. 2.2, 2.3].⁸⁰ Két temetkezésben került elő azonos Stöben–Záluží típusú fibulapár, a bezenye–papréti és a hostivaři leletegyüttesekből [2. tábla, Kat. 1.1, 1.5]. A rohrendorfi 21. sírból két azonos Poysdorf típusú darab ismert [4–5. tábla, Kat. 2.6]. A nikitschi 11. sírban a Poysdorf típusú fibulát egy Nikitsch–Kranj típusú darabbal kombinálták. A nők ezekben az esetben a már ismertetett módon, az áll alatt közvetlenül és a mellkas felső vagy középső részén kapcsolták össze köpenyüket vagy felsőruhájukat (Bezenye–Paprét 69. sír [9. tábla 1], Nikitsch 11. sír, Rohrendorf 21. sír). Az egy kisfibulát viselő nők a mellkasukon zárták össze ruháikat, ez két esetben fordult elő Holásky 1/1954. és Čelákovice–Záluží 11/VII. sírjában [2. tábla, Kat. 1.2; 4–5. tábla, Kat. 2.2].

A korai időszakból kengyelfibulapárral kombinált S-fibulapár csak a hostivaři temetkezésből ismert: négyszögletes fejlemezű, rombikus lábú, I. állatstílus jegyében készült, északi típusú kengyelfibulát viselt az eltemetett, amely a 6. század elejére keltezhető.⁸¹ A sír jelentősége, hogy a két korai Stöben–Záluží típusú S-fibulapár és a négyszögletes fejű északi kengyelfibulapár kombinációja az egyik legészakibb régió legkorábbi időszakából adatolható négyfibulás viseleti modell [9. tábla 2].

5. ÖSSZEGZÉS

A Pannonia langobard kori kronológiáját a Közép-Duna-vidék és a Meroving térség tipokronológiai rendszereivel tudjuk körvonalazni, ehhez a fibulák részletes elemzésére van szükség. A tanulmányom központi témáját a langobard szállásterületen legnagyobb számban elterjedt kisfibulák csoportja, az S alakú típusok korai variánsainak ismertetése, és a korábbi kutatások összefoglalása képezte. A leletek értékelésébe – az eddig ismert darabokon felül – két, eddig a kutatásban eddig fel nem dolgozott Poysdorf típusú fibulát tudtam bevonni: Tamási–Csikólegelő 26. sírjából származó és Velešice területéről származó darabot.

Mind a Stöben–Záluží, mind a Poysdorf típusú S-fibulák kialakulása a Dunától északra elterülő szállásterületen történhetett. A Stöben–Záluží típusok kialakulása a mai Közép-Németország területén és a Cseh-medencében élő germán csoportokhoz – ezek kapcsolati rendszeréhez – köthető, ahol az 5. század végén és a 6. század elején kezdődhetett a fibulák készítése. A 6. századi Poysdorf típusú fibulák kialakulását már az önálló langobard fibulaművesség kezdeti fázisához kapcsolják. A leletek készítése nem kizárólag a Cseh-medence területéhez köthető, későbbi, önálló, más tipológiai jegyekkel körülírható variánsaik helyben készülhettek a Dunától északra elterülő Alsó-Ausztriában és a hozzá kapcsolódó Morva-medencében. Mindkét típus elterjedt a langobardok későbbi szállásterületén is, utóbbi fibulacsoport esetében igen hosszú használati idővel számolhatunk: feltűnik a legkésőbbi kengyelfibulatípussal együtt Pannoniában, emellett az itáliai temetőkből is ismertek.

Viseletük jellegzetes, a *tunica* megjelenésével az 5. század végén kialakult, uniformizálódott modell megléte utal: két fibulával az áll alatt és a mellkason zárták össze köpenyüket vagy felsőruhájukat. Ez egészen a 6. század végéig követhető a pannoniai és a későbbi szlovéniai, itáliai leletegyüttesekben. Előfordul egy-egy fibula – ugyanebben a funkcióban – a mellkason, ezek csak elenyésző számban jelennek meg rabolatlan temetkezésekből a langobard szállásterületen. Ezeknek a legkorábbi S-fibuláknak a jelentősége, hogy négyfibulás viselet részeként is hordák őket, amely már adatolható a legkorábbi periódusban az egyik legészakibb, Cseh-medencei szállásterületen.

⁷⁸ Lásd 64. lábjegyzet.

⁷⁹ Ez a viseleti modell a rabolatlan, fibulát viselő nők temetkezéseinek a legnagyobb százalékát teszi ki. A 41 temetkezésből 24-ben figyelhető meg a négyfibulás viselet (59%): Praha–Hostivař (KORENÝ–KOSTKA 2014, 516–558); Holubice 95. sír (ČIŽMĚR 2011, 210–212); Lužice 54. sír (KLÁNIKA–KLÁNIČOVÁ 2011, 258–259); Bezenye 8. sír (BÓNA 1956, 192); Hegykő 18., 21. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 37–40); Kajdacs 2. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 56–62); Kápolnásnyék 2. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 82–83); Mohács 2. sír (KISS–NEMESKÉRI 1964, 98–107); Mödling 2. sír (STADLER 1979, 34–35); Rácalmás 2., 16. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 86, 88, 91–92); Schwechat 13. sír (SERACSIN 1936, 531); Szentendre 29., 33., 54., 56., 85. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 104–106, 108–110, 119–123, 134); Szőlád 21. sír (FREEDEN–VIDA 2007, 373–375); Tamási 23., 26. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 148–149, 150–151); Várpálova 1., 5., 17. sír (BÓNA 1956, 187, 189–190). Legutóbb: KONCZ 2018, 163–175.

⁸⁰ Hiteles sírrajz csak Bezenye–Paprét 69. temetkezéséről készült [9. tábla 1].

⁸¹ Lásd a 37. lábjegyzetet.

Irodalom

- ADLER 1979 = Adler, H.: Neue langobardische Gräber aus Schwechat. *FÖ* 18 (1979), 9–40.
- ARENDTS 1978 = Arends, U.: *Ausgewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit Amulettcharakter*. Kézirat. Doktori disszertáció. Heidelberg 1978.
- ASPOCK–STADLER 2005 = Aspöck, E. – Stadler, P.: Die langobardzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *ArchA* 87 (2003), 169–223.
- BEMMANN 2008 = Bemann, J.: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenraum auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum? In: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden–Awaren–Slawen (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.)*. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.] Bonn 2008, 145–227.
- BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1966 = Beninger, E. – Mitscha-Märheim, H.: Der Langobardenfriedhof von Poysdorf. *ArchA* 40 (1966), 167–187.
- BENINGER–MITSCHA–MÄRHEIM 1970 = Beninger, E. – Mitscha-Märheim, H.: Das langobardische Gräberfeld von Nikitsch, Burgenland. *WAB* 43 (1970), 3–47.
- BIERBRAUER 1993 = Bierbrauer, V.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters I*. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 103–172.
- BIERBRAUER 2001 = Bierbrauer, V.: Langobarden. Archäologisches. In: *RGA 18*. Hrsg.: Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H. Berlin–New York 2001, 78–93.
- BÓNA 1956 = Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpálota und Bezenye. *ActaArchHung* 7 (1956), 183–244.
- BÓNA et al. 1993 = Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. [MÖK 6.] Szeged 1993.
- BÓNA 2001 = Bóna I.: Befejező ásatás a bezenyei langobard temetőben (1964). *Arrabona* 39 (2001), 189–212.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009 = Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. [MGAH 6.] Budapest 2009.
- BRATHER 2004 = Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. [Ergänzungsbände zum RGA 42.] Berlin 2004.
- BRATHER–WALTER 2009 = Brather–Walter, S.: Schlange–Seewesen–Raubvogel?: Die S-förmigen Kleinfibeln der älteren Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37 (2009), 47–110.
- CLAUSS 1971 = Clauß, G.: *Reihengräberfelder von Heidelberg-Kirchheim*. [Badische Fundberichte Sonderheft 14/1–2.] Freiburg im Breisgau 1971.
- CLAUSS 1989 = Clauß, G.: Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht in frühen Mittelalter. *JRGZM* 34/2 (1989), 491–603.
- ČIŽMÁŘ 2011 = Čižmář, M.: Das Gräberfeld von Holubice. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 129–224.
- DROBERJAR 2008 = Droberjar, E.: Thüringische und langobardische Funde und Befunde in Böhmen. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden–Awaren–Slawen (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.)*. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.] Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 1–20.
- DROBERJAR 2013 = Droberjar, E.: Langobardské esovité spony ve středních Čechách. *Archeologie ve středních Čechách* 17 (2013), 147–159.
- DÜBNER–MANTHEY 1987 = Dübner–Manthey, B.: *Die Gürtelgehänge als Träger von Kleingeräten, Amuletten und Anhängern symbolischer Bedeutung im Rahmen der frühmittelalterlichen Frauentracht: Archäologische Untersuchungen zu einem charakteristischen Bestandteil der weiblichen Tracht*. [Diss. FU Berlin 1985.] Berlin 1987.
- DÜBNER–MANTHEY 1990 = Dübner–Manthey, B.: Zum Amulettbrauchtum in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern. In: *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter. Lebensbedingungen – Lebensnormen – Lebensformen. Beiträge zu einer internationalen Tagung am Fachbereich Geschichtswissenschaften der Freien Universität Berlin 18. bis 21. Februar 1987*. Hrsg.: Affeldt, W. Sigmaringen 1990, 65–87.
- FRIEDRICH 2002 = Friedrich, R.: Fränkische Funde im langobardischen Pannonien – Ein chronologischer Vergleich. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 34 (2002), 175–190.

- FREEDEN–VIDA 2007 = Freeden, U. – Vida, T.: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania* 85 (2007), 359–387.
- FUCHS–WERNER 1950 = Fuchs, S. – Werner, J.: *Die langobardischen Fibeln aus Italien*. Berlin 1950.
- GARAM 2011 = Garam, É.: Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.-8. Jahrhundert. *ArchÉrt* 136 (2011), 63–93.
- HAMPL 1965 = Hampl, F.: Die langobardischen Gräberfelder von Rohrendorf und Espersdorf, NÖ. *ArchA* 37 (1965), 40–78.
- HANSEN 2004 = Hansen, Ch.: *Frauengräber im Thüringerreich: Zur Chronologie des 5. und 6. Jahrhunderts n. Chr.* [Basler Hefte zur Archäologie 2.] Basel 2004.
- KISS–NEMESKÉRI 1964 = Kiss, A. – Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. *JPMÉ* 9 (1964), 95–128.
- KLANICA–KLANICOVÁ 2011 = Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das langobardische Gräberfeld von Lužice (Bez. Hodonín). In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 225–312.
- KOCH 2001 = Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim* [FoBBW 60.] Stuttgart 2001.
- KONCZ 2014 = Koncz, I.: A hegyközi 6. századi temető időrendje és kapcsolatlendszere. *ArchÉrt* 139 (2014), 71–98.
- KONCZ 2015 = Koncz, I.: 568 – a historical date and its archaeological consequences. *ActaArchHung* 66 (2015), 315–340.
- KONCZ 2018 = Koncz, I.: About brooches and networks: Some remarks on the female dress in the 6th-century Pannonia. *DissArch Supplementum* 2 (2018), 163–175.
- KORENÝ–KOSTKA 2014 = Korený, R. – Kostka, M.: Langobardské ženy v Čechách? K Problematicke ženských hrobů v 6. století. *APrag* 22 (2014), 516–558.
- KUDRNÁČ 1952 = Kudrnáč, J.: Pohřebiště z doby stěhování národů v Klučově. *AR* 4 (1952) 109–112; 124–128.
- VON DER LOHE 1994 = von der Lohe, K.: Eine langobardische S-fibel von Vörs–Kerékerdő. *SMK* 10 (1994), 23–35.
- LOSERT–PLETERSKEI 2003 = Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren*. Berlin–Bamberg–Ljubljana 2003.
- MARTIN 1995 = Martin, M.: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. *JRG-ZM* 38/2 (1995), 629–681.
- MARTIN 1997a = Martin, M.: Kleider machen Leute. In: *Die Alamannen. Ausstellungskatalog*. Red.: Fuchs, K. Stuttgart 1997, 349–356.
- MARTIN 1997b = Martin, M.: Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des International Perlen-symposiums in Mannheim*. Hrsg.: Freeden, U. – Wiczorek, A. Bonn 1997, 349–371.
- MATOUŠKOVÁ 2016 = Matoušková, A.: Esovita spona typu Poysdorf z Velešic, okr. Jičín. *Praehistorica* 33/1–2 (2016), 269–274.
- MIHÁCZI–PÁLFI 2018 = Mihácz-Pálfi A.: Hagymány, átalakulás és innováció az 5. századi női viseletben. *ArchÉrt* 143 (2018), 23–49.
- MILAVEC 2007 = Milavec, T.: Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji. *AV* 58 (2007), 333–355.
- NAGY 2007 = Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század)*. [MGH 5.] Budapest 2007.
- NAGY 2012 = Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.
- NEUGEBAUER 2005 = Neugebauer, J.-W.: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorf in der Ebene (Stadtgemeinde Herzogenburg). In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Wien 2005, 321–332.
- NOVOTNÝ 1955 = Novotný, B.: Pohřebiště z doby stěhování národů v Holáskách na Moravě. *AR* 7 (1955), 338–342.
- QUAST 2010 = Quast, D.: Die Langobarden in Mähren und im nördlichen Niederösterreich – ein Diskussionsbeitrag. In: *Archaeology of Identity – Archäologie der Identität*. Hrsg.: Pohl, W. – Mehofer, M. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters Band 17.] Wien 2010, 93–110.
- RÁCZ 2011 = Rác Zs.: Madárfibulák a gepida korból. *ArchÉrt* 136 (2011), 165–179.
- RÁCZ 2016 = Rác R.: *Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben*. Kézirat. OTDK-dolgozat. Szeged 2016.
- RÁCZ 2017 = Rác R.: Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkben. *AUSZ Acta Iuvenum* 3 (2017), 61–83.

- RÁCZ 2018 = Rác R.: *Fibulatípusok a langobard kori Cseh–Morva- és Kárpát-medence területén (Kr. u. 6. század)*. Kézirat. Szakdolgozat. Szeged 2018.
- SÁGI 1960 = Sági K.: A vörsi langobard temető. *ArchÉrt* 87 (1960), 52–60.
- SÁGI 1964 = Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *ActaArchHung* 16 (1964), 359–408.
- SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2007 = Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava-Rusovce. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2007, 339–345.
- SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2008 = Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava-Rusovce. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden–Awaren–Slawen (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.)*. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. [Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11.] Bonn 2008, 377–398.
- SERAC SIN 1936 = Seracsin, A.: Das langobardische Reihengräberfeld von Schwechat bei Wien. *Mannus* 28 (1936), 521–533.
- STADLER 1979 = Stadler, P.: Das langobardische Gräberfeld von Mödling, Niederösterreich. *ArchA* 63 (1979), 31–47.
- STADLER et al. 2003 = Stadler, P. – Friesinger, H. – Kutschera, W. – Priller, A.: Ein Beitrag zur Absolutchronologie der Langobarden aufgrund von ¹⁴C-Datierungen und ein Versuch zur Datierung der Beraubung langobardischer Gräber. *ArchA* 87 (2003), 265–278.
- STARE–VINSKI 1980 = Stare, V. – Vinski, Z.: *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. [Katalogi in Monografije 18.] Ljubljana 1980.
- STRAUSS 1992 = Strauss, E. G.: *Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit*. [Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 13.] Bonn 1992.
- SVOBODA 1965 = Svoboda, B.: *Čechy v době stěhování národů*. [Monumenta Archaeologica 13.] Praha 1965.
- TEJRAL 1976 = Tejral, J.: *Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren*. [Studie archeologického ústavu Československé Akademie věd v Brně IV/2.] Praha 1976.
- TEJRAL 2002 = Tejral, J.: Beiträge zur Chronologie des frühmerowingischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum. Materialien des 11. Internationalen Symposiums “Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet”*. Hrsg.: Tejral, J. [Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaauraum 11.] Brno 2002, 313–358.
- TEJRAL 2005 = Tejral, J.: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Wien 2005, 103–200.
- TEJRAL 2011 = Tejral, J.: Zum Stand der Langobardenforschung im Norddanubischen Raum. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren I*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 11–73.
- TOMKA 1980 = Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *ActaArchHung* 32 (1980), 5–30.
- TOMKA 2005 = Tomka, P.: Langobardenforschung in Nordwestungarn. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. [Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9.] Wien 2005, 247–264.
- B. TÓTH 2005 = B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *WMMÉ* 17 (2005), 11–41.
- B. TÓTH 2018 = B. Tóth Á.: Pliszírozott női ruhadarab a szentendrei langobard temetőben? II. A 43. sír leletgyűjtésének vizsgálata. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Szerk.: Korom A. – Balogh Cs. – Major B. – Türk A. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10.] Budapest 2018, 489–520.
- VADAY 2015 = Vaday, A.: The Langobard cemetery at Ménfőcsanak. *Antaeus* 33 (2015), 163–242.
- WERNER 1935 = Werner, J.: *Münzdatierte austrasische Grabfunde*. [Germanische Denkmäler Völkerwanderungszeit 3.] Berlin 1935.
- WERNER 1962 = Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München 1962.
- ZEMAN 1990 = Zeman, J.: *Lochenice: z archeologických výzkumů na katastru obce*. [Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis. Praehistorica 16.] Praha 1990.

S-shaped brooches from the Lombard period in the Middle Danube region: Early types (Stößen–Záluží, Poysdorf)

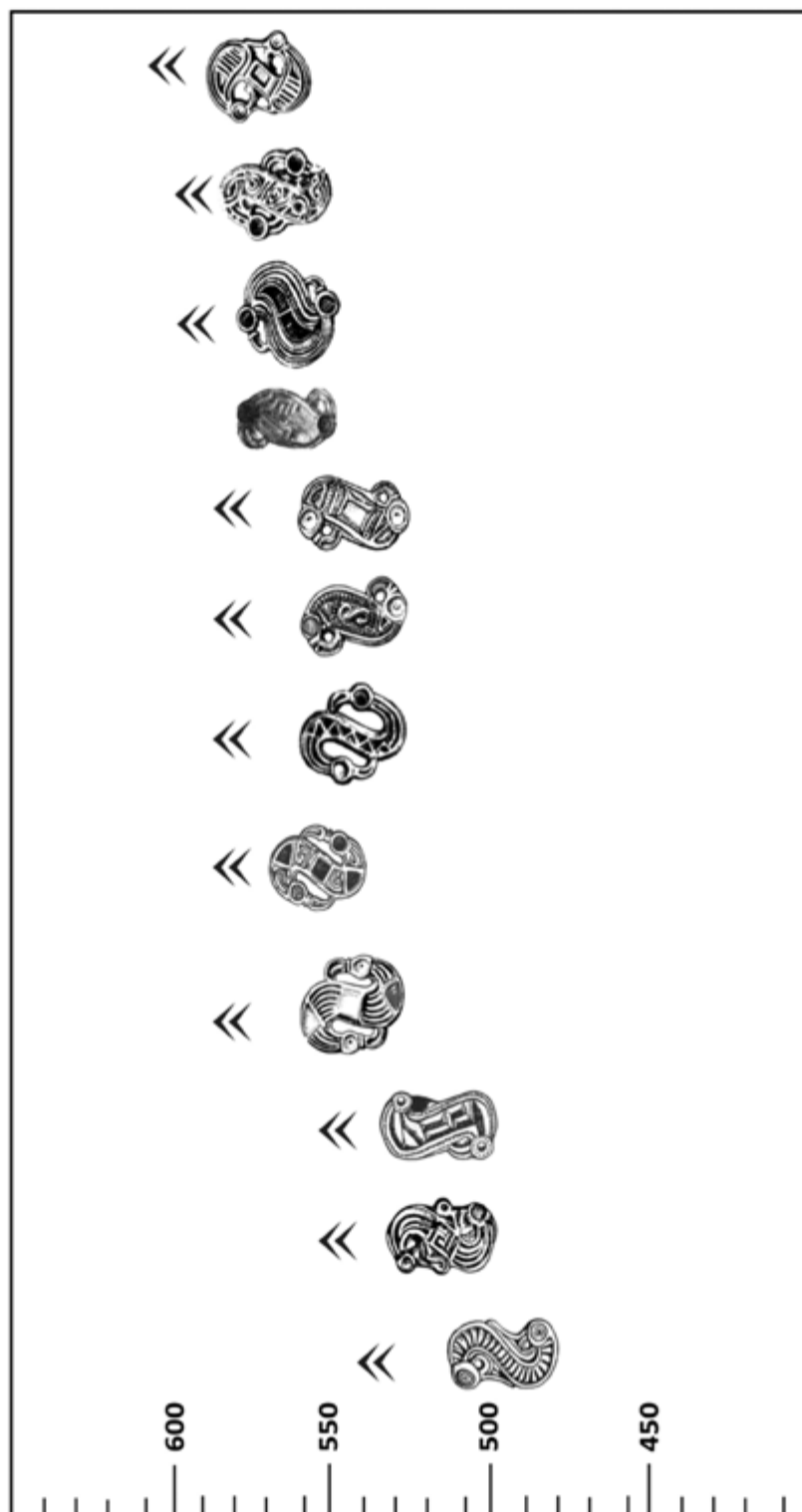
The paper presents two of the earliest groups of S-shaped brooches (Stößen–Záluží and the Poysdorf types) from Lombard cemeteries in the Middle Danube region. The aim was to classify the types, to determine their style, characteristics, and to summarize the results of previous research.

The number of small S-shaped brooches is significant in the Lombard period in the Middle Danube region: from 68 burials and 10 stray finds. Compared to the total of 138 graves containing brooches this is a very high number: half of the burials (49%) contained the S-shaped type.

The Stößen–Záluží type may have developed in the Thuringian settlement area after the first third of the 5th century AD. Following the migrations from east to west and from north to south, the brooch type reached the Middle Danube region, more specifically the Bohemian Basin, during phase E1 (480–530 AD). They may have appeared in the Moravian Basin at the beginning of the 6th century AD, and they are also known from Pannonia and Slovenia. Most of the pieces in these regions are left-turning open-mouthed types, which can be classified into the typological group named by Jaroslav Tejral as Stößen–Záluží and by Hans Losert as Záluží. Different from these is the closed-mouthed and right-turning brooch pair from Plzeň–Doudlevice (Bohemian Basin), belonging to the Naumburg–Mochov group defined by J. Tejral. These types of brooches in the Middle Danube region were worn in the second half of the 6th century AD based on the accompanying finds. Outside the Bohemian Basin, the most significant distribution area of brooches is the Alemannic settlement area in southern Germany, starting from the late 5th century AD. In the Bavarian, Saxon and later Thuringian settlement regions the finds are less frequent. It appears that Stößen–Záluží type brooches were used in these areas until the second half of the 6th century AD.

Poysdorf (Pysdorf–Holásky–Klučov) type brooches seem to have been developed in the Bohemian Basin by the turn of the 5th and the 6th or the beginning of the 6th century AD. These were the earliest brooches prepared by the goldsmiths of the independent Lombards in the Middle Danube region. Based on previous scholarship, two variants of the type can be distinguished: the early variants are the horizontally-ribbed pieces, and the late ones are the vertically-ribbed pieces. However, ornamental differences do not necessarily imply a chronological distinction. Though the ornamentation displays a great diversity, the shape of the brooches and the additional parts are the same in most cases. Furthermore, the dating of the finds in the Bohemian Basin, where these brooches were developed, is not precise enough to decide this question. Both variants might have evolved parallel in time, and most of the vertically-ribbed types reached the later settlement regions and the Western Merovingian area.

However, there is a group in the cemeteries of the Moravian Basin and northern Lower Austria which can be dated for a later period, the beginning of the 6th century AD. The model of the brooch type was discovered in the Poysdorf cemetery, in grave No. 6. The decoration of these brooches differs from the previous groups: the body is vertically-ribbed in each case, the animal is depicted without ears, and the proportions of the body are different. Further analogies are known from Lower Austria and Pannonia. These variants could have been produced in the southern regions independently, without any connection. These later variants of the Poysdorf type brooches reached Pannonia and were used there until the end of the 6th century AD. The brooch type was also found in the Western Merovingian, Alemannic and Bavarian regions after the first third of the 6th century AD. In these areas the vertically-ribbed types were widespread.

1. tábla: S-fibulák kronológiája a langobard korban. Balról jobbra: Stößen–Záluží, Poysdorf, Güttingen, Schwechat–Pallersdorf/Bezenye, Várpalota 19.; Várpalota 34. vagy Kajdacs 37–Cividale-Cella; Várpalota 34–Vinkovci; Nikitsch–Kranj (Vörs 20.); rekeszberakásos típusok, (Bezenye 73.); Sarching

Kat.	Stößen–Záluží										
	Temető, sír- szám	méret		szám	kisfibu- lapár	kelezés	nagyfi- bula	kelezés	régió	viselet	Bibliográfia
		H	Sz								
1.1.	Bezenye— Papréti 69.	2,6	1,7	2	–	–	–	–	Pann.	nyak, mell- kas közép	BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 18; Taf. 1.
1.2.	Čelákovice– Záluží 11/ VII.	2	–	1	–	–	–	–	Cseh-m.	mell- kas	SVOBODA 1965, 284; Tab. XC: 4; 6–16.
1.3.	Čelákovice– Záluží 34/ XXX.	2	–	1	–	–	–	–	Cseh-m.	–	SVOBODA 1965, 289; Tab. XCIX: 1–12; TEJRAL 2011, Abb. 14:4.
1.4.	Lochenice IX/4.	2,3	–	1	–	–	–	–	Cseh-m.	–	ZEMAN 1990, 84–90; Obr. 31; 35–36.
1.5.	Praha– Hostivař	2,3	1,4	2	–	–	négy- szögletes f.l. [2db]	E1	Cseh-m.	–	KORENÝ–KOSTKA 2014, 519; Obr. 2.
1.6.	Plzeň– Doudlevice, ism. sír	–	–	2	–	–	–	–	Cseh-m.	–	SVOBODA 1965, 257; Tab. LXVI.
1.7.	Šakvice 32.	2,1	–	1	–	–	–	–	Morva- m.	–	TEJRAL 2011, 46; Abb.14.

1.1.

1.2.

1.3.

1.4.

1.5.

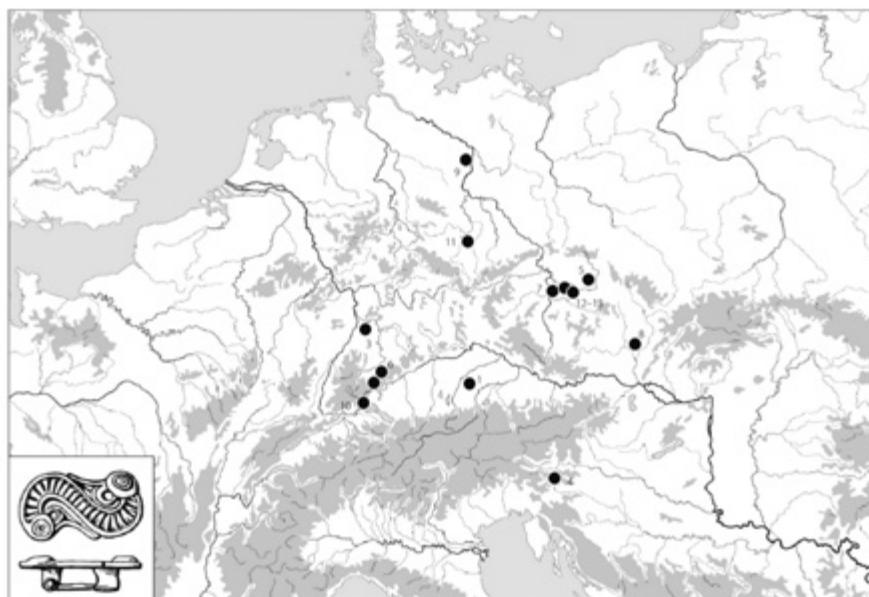
1.6.

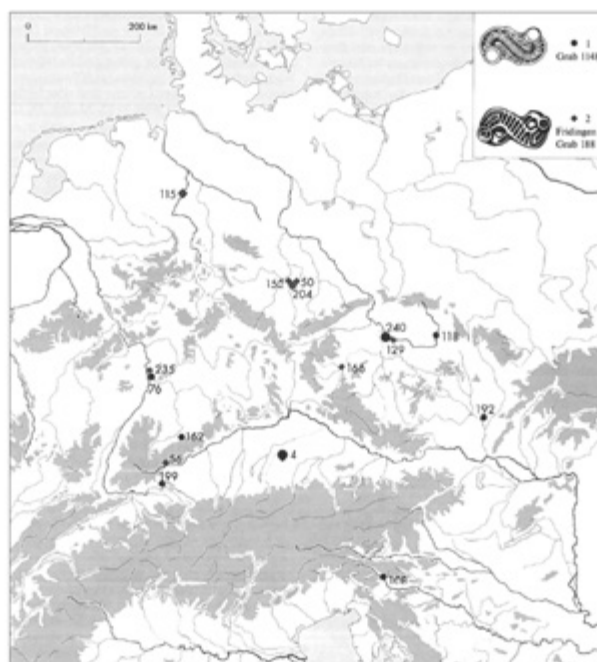
1.7.

2. tábla: A Stößen–Záluží típusú fibulák katalógusa

1

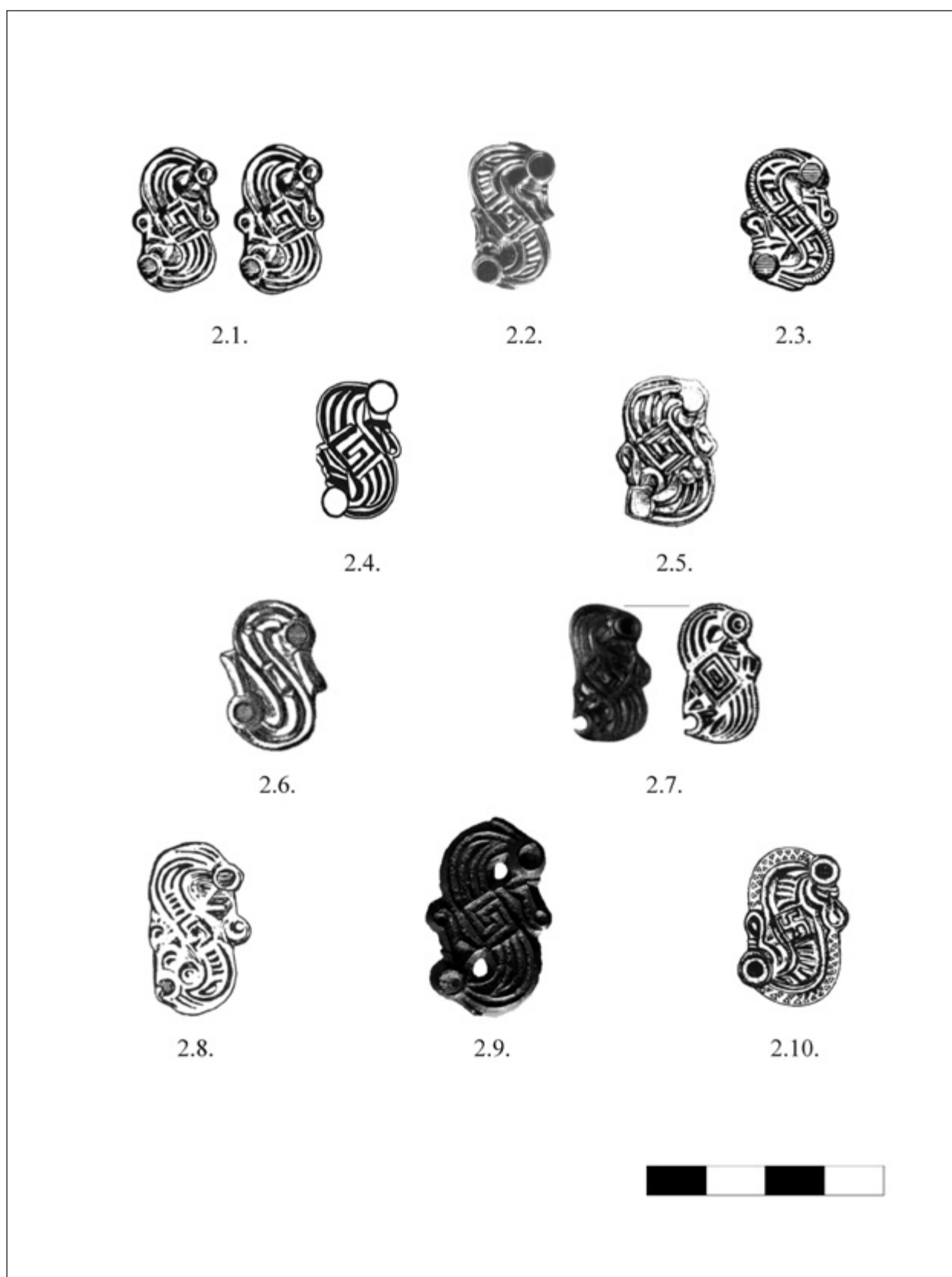

2

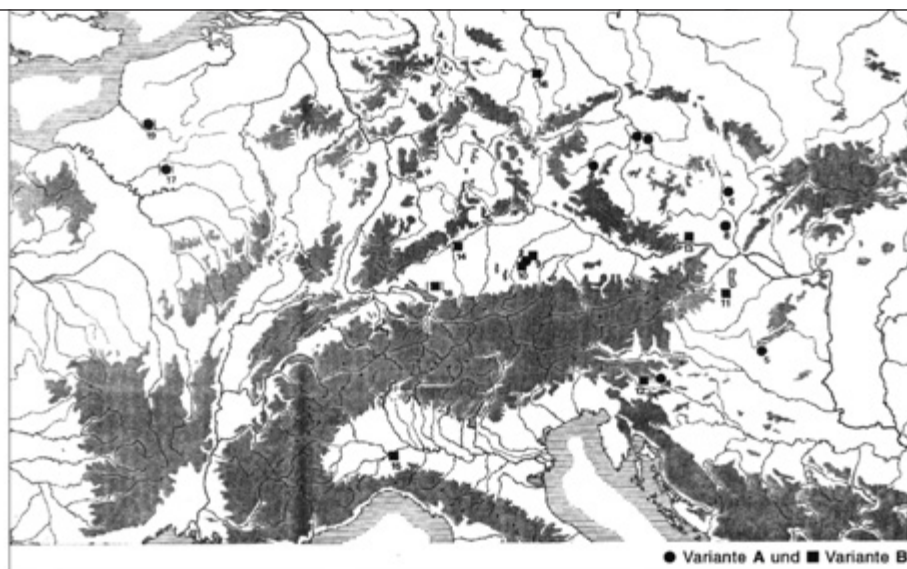
3. tábla: 1.: Stößen–Záluží típusú fibulák elterjedése Bemann alapján (Záluží) (BEMMANN 2008, 188, Abb. 41, Liste 16): 1. Altenerding 1148. sír; 2. Ebingen 18. sír; 3. Heidelberg–Kirchheim 56. sír; 4. Kranj–Lajh, temetőszórvány; 5. Lochenice IX/4. sír; 6. Pfullingen, Entensee, temetőszórvány; 7. Praha–Hostivař; 8. Šakvice 32. sír; 9. Sanne, szórvány; 10. Singen, August-Rufus-Straße 51. sír; 11. Stößen 68. sír; 12. Čelákovice–Záluží 11/VII. sír; 13. Čelákovice–Záluží 34/XXX sír; 2.: Záluží (1) és Stößen (2) altípusú fibulák elterjedése Losert alapján (Záluží) (LOSERT–PLETERSKI 2003, 176, Verbreitungskarte 21, Liste A163. 1–2): 4. Altenerding 1148. sír; 50. Elstertrebnitz; 56. Fridingen an der Donau; 76. Heidelberg–Kirchheim 56. sír; 108. Kranj–Lajh, temetőszórvány; 115. Liebenau R14/B2. sír; 118. Lochenice IX/4; 129. Mochov 12. sír; 152. Obermöllern; 162. Pfullingen, Entensee, temetőszórvány; 166. Plzeň–Doudlevice, ismeretlen sír; 192. Šakvice 32. sír; 199. Singen, August-Rufus-Straße 51. sír; 204. Stößen 68. sír; 235. Weinheim; 240. Čelákovice–Záluží 11/VII., 34/XXX. sír

Kat.	Poysdorf										
	Temető, sír- szám	méret		szám	kísérlet- lapár	kelekezés	nagyfi- bula	kelekezés	régió	viselet	Bibliográfia
		H	Sz								
2.1.	Čelákovice– Záluží 26/ XXI.	2,6	–	2	–	–	–	–	Cseh- m.	meden- ce	SVOBODA 1965, Tab. XCIV: 7–8; DRO- BERAR 2013, 149; Obr. 1: 3–4.
2.2.	Holásky 1/1954.	–	–	1	–	–	–	–	Morva- m.	mell- kas	NOVOTNÝ 1955, Obr.169; TEJRAL 1976, 108; Abb 29.
2.3.	Klučov– Český Brod 18.	–	–	1	–	–	–	–	Cseh- m.	ismer- retlen	KUDRNAČ 1952, Obr.: 66; SVOBODA 1965, Tab. LVI: 12.
2.4.	Nikitsch 11.	2,4	1,6	1	Ni- kitsch— Kranj	MDo 4—5	–	–	Pann.	álka- pocs, jobb kulcsos.	BENINGER–MITSCHA- MÄRHEIM 1970, 38; Taf. 4: 11.
2.5.	Poysdorf 6.	2,5	1,6	1	–	–	Poysdorf/ Goethe	MD 4	Alsó-A.	–	BENINGER 1966, Taf. 5: 15; 16; TEJRAL 2011, Abb. 23:1.
2.6.	Rohrendorf 21.	2,6	1,8	2	–	–	–	–	Alsó-A.	állka- pocs, mell- kas felső	HAMPL 1965, 48; Taf. III; TEJRAL 2011, Abb. 23: 11.
2.7.	Tamási— Csikólegelő 26.	2,4	1,4 5	1	Ni- kitsch— Kranj	MDo 4—5	Mödling- Montale- Weimar	MD 6	Pann.	kopo- nya alatt, mell- kas felső	BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 150–151; Taf. 67; 168.
2.8.	Plzeň– Doudlevice, ismeretlen sír	3	1,8	1	–	–	–	–	Cseh- m.	Isme- retlen	SVOBODA 1965, 257; Tab. LXVI: 3; 4; Droberjar 2013, 149; Obr. 1: 1.
2.9.	Velešice, szórvány	3,5	2,4	1	–	–	–	–	Cseh- m.	–	MATOUŠKOVÁ 2016, 269–274; Obr. 3.
2.10.	Vörs— Kerékerdő, szórvány	2,8	1,5	1	–	–	–	–	Pann.	–	VON DER LOHE 1994, 23–35; Abb 3; 4.

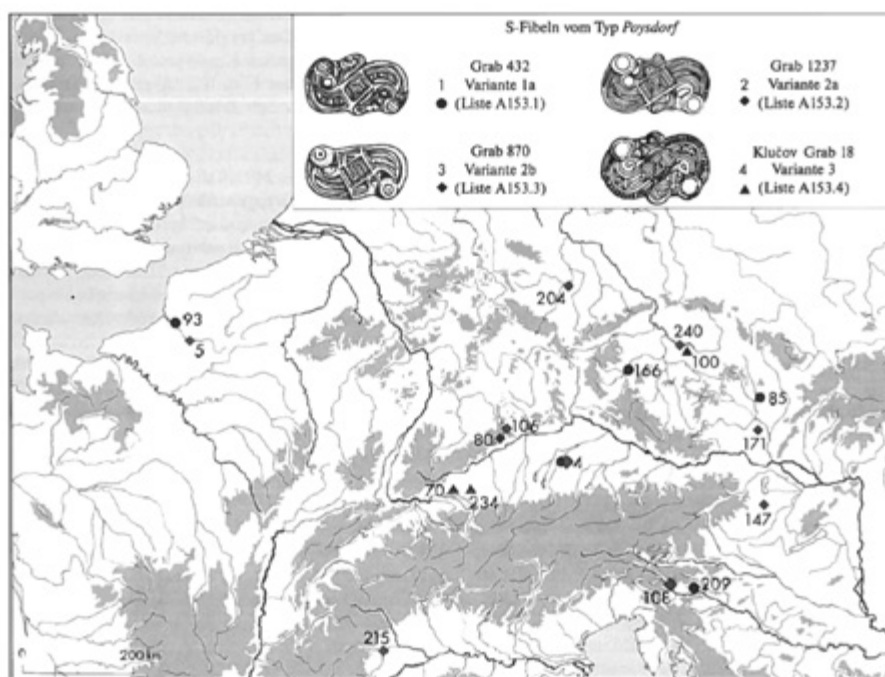
4. tábla: A Poysdorf típusú fibulák katalógusa

5. tábla: A Poysdorf típusú fibulák

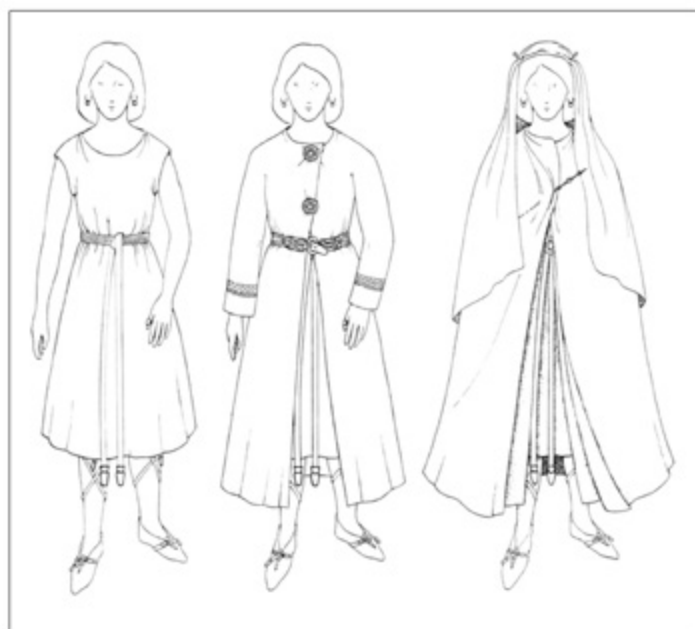

1

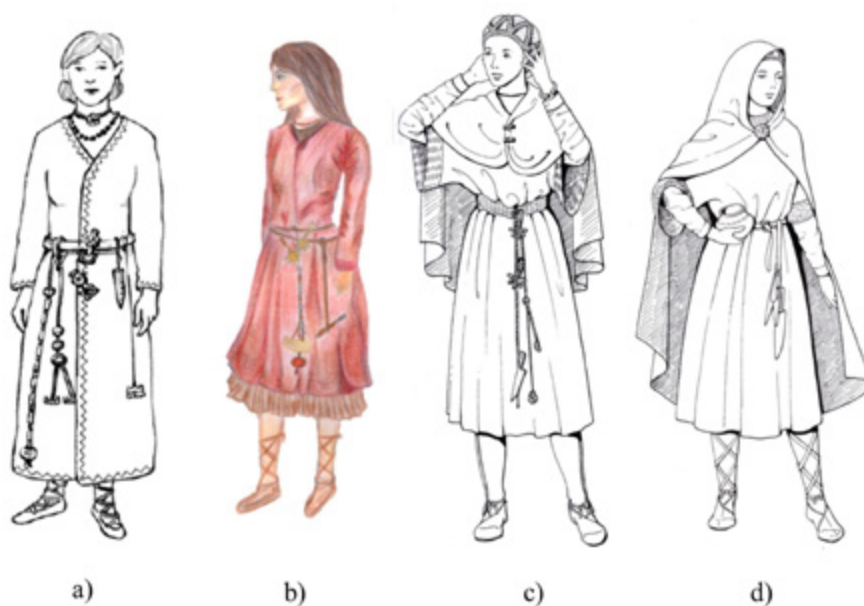

2

6. tábla: 1.: Poysdorf típusú fibulák elterjedése von der Lohe alapján (VON DER LOHE 1994, 27–29, Abb. 6–7, Fundliste). A variáns: 1. Doudlevec; 2. Altenerding 432. sír; 3. Klučov 18. sír; 4. Sv. Gora pri Rovišču; 5. Vörs–Kerkerdö 6. Holásky 1/1954. sír; 7. Čelákovice–Záluží 26/XXI. sír; 8. Poysdorf 6. sír. B variáns: 9. Altenerding 1237. sír; 10. Altenerding 870. sír; 11. Nikitsch 11. sír; 12. Kranj–Lajh 31. sír; 13. Rohrendorf 21. sír; 14. Ulm; 15. Testona; 16. Stößen 31. sír; 17. Jardin Dieu de Cugny; 18. Weingarten 509. sír; 19. Amiens. 2.: Poysdorf típusú fibulák elterjedése Losert alapján (LOSERT–PLETERSKI 2003, 171, Verbreitungskarte 19, Liste A153.1–4). 4. Altenerding 432., 870., 1237. sír; 5. Amiens; 70. Güttingen 38. sír; 80. Herbrechtingen (1929); 85. Holásky 1/1954. sír; 93. Jardin Dieu de Cugny; 100. Klučov–Český Brod 18. sír; 106. Kössingen 16. sír; 108. Kranj–Lajh 31. sír; 147. Nikitsch 11. sír; 166. Plzeň–Doudlevec, ismeretlen sír; 171. Poysdorf 6. sír; 204. Stößen 31. sír; 209. Sv. Gora pri Rovišču; 215. Testona; 234. Weingarten 509. sír; 240. Čelákovice–Záluží 26/XXI. sír

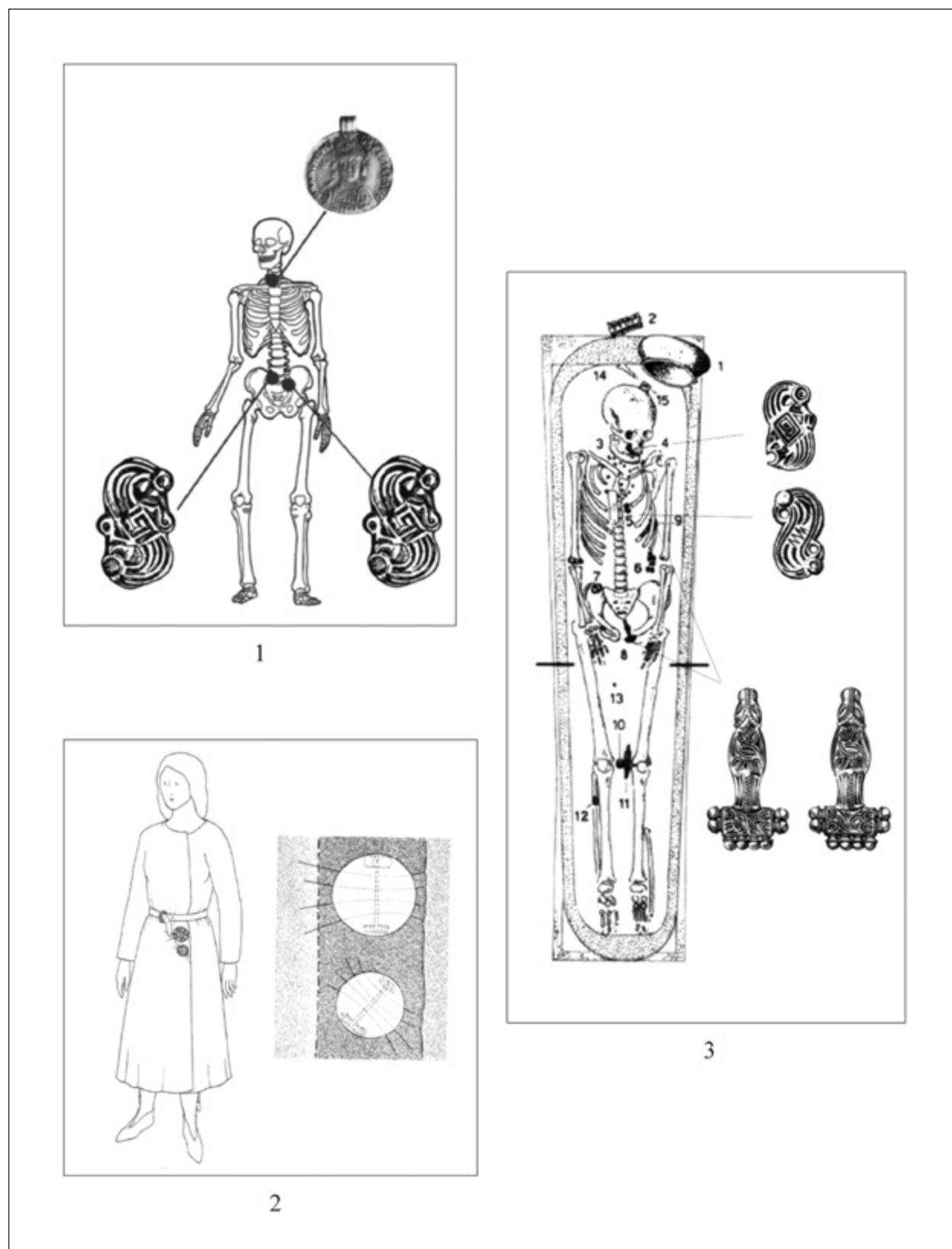

1

2

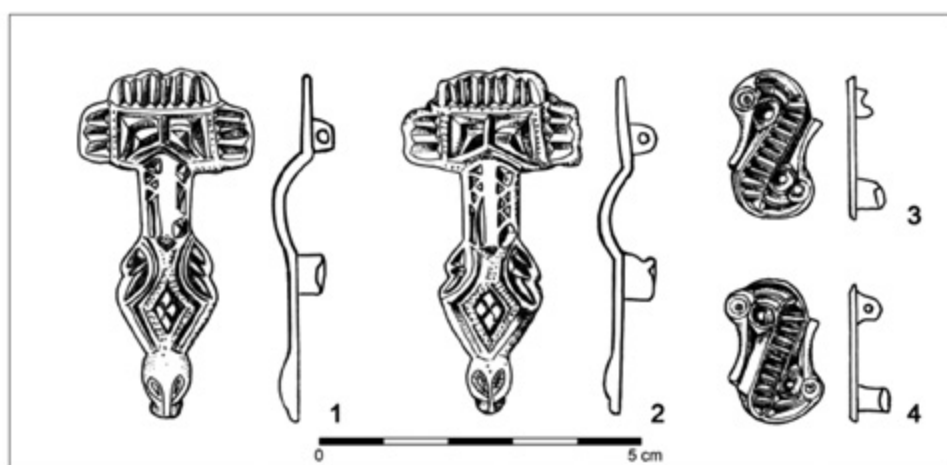
7. tábla: 1.: Többretegű ruházat lehetséges rekonstrukciója St. Denis 49. sír alapján (CLAUSS 1989, 501, Abb. 8). 2.: Meroving-kori övcsüngős női viselet rekonstrukciói: a.: langobard: Hegykő–Mező u. 18.sír (GARAM 2011, Abb. 1/4); b.: langobard: Nikitsch 1. sír (szerző); c.: bajuvár: Altenerding 607. sír (MARTIN 1997a, 354, Abb. 390); d.: frank-alamann: Pleidelsheim (MARTIN 1997a, 352, Abb. 388)

8. tábla: 1.: Čelákovice–Záluží 26/XXI. sír S-fibuláinak helyzete (DROBERJAR 2013, 155, Obr. 3); 2.: Güttingen 38. sír korongfibulával zárt felsőruhája (CLAUSS 1989, 504, Abb. 10); 3.: Tamási–Csikólegelő 26. sír fibuláinak helyzete: 4–5.: S-fibulák; 8–9.: kengyelfibulák (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 152, Abb. 110, Taf. 67/4–5, 8–9)

1

2

9. tábla: 1.: S-fibulák helyzete a bolygatott temetkezésekben: Bezenye–Paprét 69. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 18, Abb. 3, Taf. 1/3–4); 2.: Praha–Hostivař-i női temetkezés fibulái (KORENÝ–KOSTKA 2014, 519; Obr. 2)

REKESZDÍSZES VAS ÖVGARNITÚRÁK A KORA AVAR KORBAN

A népvándorlaskorban és a kora középkorban a Mediterráneum határán élt barbár népek a késő antik övek formai elemeit vették át, és követték szerkezeti változásait.¹ Ez a jelenség a Meroving-kori övek rendszerezésében és terminológiájában is tükröződik, hiszen azok is szorosan kötődtek a mediterrán övek fejlődésének dinamikájához. A szembevető formai és technológiai különbségek ellenére a Mediterráneumban és a Meroving területeken a strukturális változások jellege és a fejlődés üteme is hasonló volt.²

A címerpajzs alakú veretekkel díszített, bizánci eredetű, soktagú (vielteilige) övgarnitúrák készítése és viselete a 7. századtól vált általánossá. Hasonló övek készültek a bizánci központi műhelyekben az előkelők, a katonák és a tisztségviselők számára, a provinciális bizánci környezetben a helyi nobilitások részére, és a Bizánci Birodalom területén kívül, Bizánc kulturális kisugárzásának elemeit részben befogadó barbár hatalmi központokban.³ E hatalmas területen a megrendelői igények és az ízlés különbözősége, az eltérő technikai tudás és nyersanyagbázis miatt, a forma és a díszítés tekintetében kimutatható párhuzamos irányú fejlődés mellett az alapanyag és a technológia tekintetében jelentős regionális különbségek alakultak ki.

A mediterrán eredetű, soktagú, pajzs és kettőspajzs alakú veretekből, kis- és nagyszíjvégből álló, préselt lemezes nemesfém övgarnitúráknak a 7. század középső harmadától az Alpoktól északra, a Meroving kulturális területeken megjelentek az egyszerűbb és olcsóbb vasból készült változataik.⁴ Ezen övgarnitúrák szerkezetén közvetlenül felismerhető a mediterrán bizánci, illetve az itáliai típusú címerpajzs alakú veretekkel díszített ún. „soktagú” övek hatása.⁵ Akárcsak Itáliában és az Alpoktól északra, Pannoniában is a helyi kézművesszervezet készíthette ezen új formai igényeket tükröző, kora bizánci előképeket követő öveket. Nemesfém hiányában a vasból és a bronzból készült, bizánci típusú, soktagú övgarnitúrákat az új divathoz igazodó, de kevésbé tehetős személyek viselték.

Habár a Kárpát-medencében a bizánci típusú soktagú öveknek széles körben elterjedt divatja figyelhető meg, a kora avar kori Dunántúlon megjelentek a nyugati Meroving-típusú, rövid, illetve hosszú veretekkel ellátott, vas soktagú övgarnitúrák is.⁶ Ezek az egyszerű kivitelezésű garnitúrák nem lehettek importtermékek, helyi készítésük tekintetben is a pannoniai Meroving kultúrájú közösség anyagi kultúrájának a nyugat-európai fejlődéssel párhuzamos jellegére utal.

Ebbe a leletkörbe tartoznak a vasból készült, vasrekeszes övgarnitúrák is, amelyek kivétel nélkül a kora avar kori Pannonia területén, a Meroving és késő antik hatású temetőkhöz kerültek elő. Európai párhuzamaik pedig a Duna felső folyása mentén bajor és alamann temetőkből ismertek [1. térkép]. E rövid pajzs alakú veretek és szíjvégek peremén vasszegély fut körbe, s a felületet kör-, S- és franciakapocs alakú vasidomokkal kialakított rekeszek díszítik. A változatos alakú vascellákba egykor valószínűleg üvegberakást helyezhettek, amely a Kárpát-medencében csak az egyik készthelyi garnitúra esetében maradt fenn.⁷

1. FORMA, TECHNOLÓGIA, IDŐREND

A vasrekeszes övgarnitúrák a kora bizánci soktagú övek szerkezetét követik, elemei között találhatók rövid pajzs és kettőspajzs alakú övveretek, kis- és nagyszíjvégek. A szíjvégek felületét gyakran egy keskeny borda osztja fel függőleges sávokra, és ezekbe illeszkednek a kör-, S- és franciakapocs alakú idomok. Ez utóbbiak a vereteken és a

* Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK Régészettudományi Intézet, vida.tivadar@btk.elte.hu

¹ SCHULZE-DÖRRLAMM 2002; BÖHLENDORF-ARSLAN-RICCI 2012.

² A Meroving típusú övek fejlődéséhez lásd CHRISTLEIN 1978, és újabban SIEGMUND 2009 műveit. Kutatástörténeti sajátosság, hogy a nyugat-európai régészet előbb rendszerezte a Meroving típusú öveket, és határozta meg terminológiájukat és időrendjüket, vagyis korábban ismerte fel a változások irányát, mint az elméleti és fogalmi kereteit csak napjainkban megteremtő késő antik és kora bizánci régészet (BÖHLENDORF-ARSLAN-RICCI 2012).

³ BÁLINT 2000; SCHMAUDER 2000.

⁴ CHRISTLEIN 1966, 44–60. Koch 5. fázis (KOCH 1977, 37; FIEDLER 1994, 35–41; DRAUSCHKE 2011; GARAM 2018, 51–77).

⁵ Koch 4. fázis (KOCH 1977, 37, Abb. 8B).

⁶ VIDA 2018; BÁLINT 2019.

⁷ Keszthely–Fenekpuszta, déli erőd melletti temető 1966/44. sír (MÜLLER 2010, 55, 285, Taf. 38, 15).

szíjvégeken teljesen szimmetrikusan helyezkednek el. A kialakított díszítés feltehetően a kora bizánci övek⁸ vagy a tausírozott övveretek mintáját utánozza.⁹ A vasalapanyag ellenére is könnyedséget sugárzó, kissé bonyolult, mégis nagy ügyességet igénylő technológiai eljárással kialakított mintázat előképe a nemesfém ékszerek esetében figyelhető meg.¹⁰ Több esetben is mélyített közepű mezőben kör-, S- és franciakapocs alakú drót- vagy filigrándíszítések fordulnak elő viseleti tárgyakon és ékszereken (fibulakon, karpereceken).

A kialakított cellákba feltehetően valamilyen kitöltőanyagot (emailt?, üveget?) tettek, amit azonban eddig még nem sikerült pontosan azonosítani. A cellás veretek prototípusa a környei temető 149. sírjában előkerült, s ez az avar kori példányok között egyedüli módon nem vasból, hanem bronzból készült, s ebben sikerült megfigyelni a kitöltőanyag maradványait is [3. tábla 3].¹¹ Hasonló, bronzból készült példány a singeni alamann temetőből ismert [2. tábla B].¹² A Keszthely–Fenekpuszta déli erőd melletti temető 1966/44. sírból előkerült szíjvég közepén elhelyezkedő egyik rekeszében maradt meg az üvegberakás,¹³ ám az ezt szegélyező mezőkben nem maradt kitöltőanyag.

A zamárdi temetőben talált övveretek és szíjvégek kivitelezése és díszítése rendkívül egységes, mindegyik vereten nagy szemű, 8-as alakú vaselemekkel alakították ki a cellákat, ezért az egységes formák ugyanazon műhelyre vagy kézműves tevékenységére utalnak. Megfigyelhető továbbá, hogy más lelőhelyeken is azonos formai és technológiai jegyeket mutatnak a rekeszes övgarnitúrák (Kölked, Budakalász), amelyeket feltehetően mindenütt helyi mesterek állítottak elő.

A kora bizánci övgarnitúrák szerkezetét követő rekeszes díszű, vasveretes övek a Kárpát-medencében már a 7. század első harmadában megjelentek, mert megtalálhatók a 630 körül záródó keszthely–fenékpusztai déli erőd melletti temető 1966/44., és 1966/52. sírjaiban.¹⁴ A kölkedi és a budakalászi temetők horizontális stratigráfiai elemzése azonban arra mutat, hogy a vascellás övgarnitúrákat a 7. század második harmadában is használták. Ezt támasztja alá a Kölkedi B temető 306. sírja is, amelyben együtt található egy rövid vasrekeszes veret és egy Meroving típusú övgarnitúrához tartozó hosszú, keskeny nagyszíjvég.¹⁵ A vasrekeszes díszítő- és technológiai eljárást legkorábban a késő antik kultúrájú Keszthely–Fenekpusztán működő ötvösök alkalmazták, és innen terjedhetett el később az avar kori Pannonia területén.

2. EREDET, MŰHELYEK

Korábban nem volt ismert, hogy ennek az egyedi, ritkán alkalmazott technikának a Kárpát-medencén kívül eddig csupán az Alpoktól északra, bajor és alamann területeken került elő néhány analógiája. A legközelebbi formai és technológiai párhuzam az unterthürheimi temető 142. sírjában egy övgarnitúra nagyszíjvége [2. tábla C].¹⁶ Az övet, a pannoniaiaktól kissé eltérő módon, középen egy hosszú U alakú tag osztotta három mezőre, amelyekben ugyanúgy körbe végződő S- és franciakapocs alakú tagokat helyeztek. Az így kialakított cellákba tett berakás itt ugyanúgy elenyészett, mint többnyire az avar kori Pannoniában is.

Hasonló technikával készített szíjvég került elő egy női övfüggő részeként a schretzheimi temető 543. sírjából is. A 7. század közepére keltezhető példány egész felületén helyezték el, szimmetrikus elrendezésben a félkör alakú, végein kört formázva visszahajló tagokat, de berakás nyomaira itt sem bukkantak [2. tábla A].¹⁷ A schretzheimi szíjvég technikai különlegessége, hogy a vasperemen egy rézszál fut körbe, és a szíjvég közepén a cellákat képző vaselemeket is rézzel tausírozták.

Chr. Grünwald feltételezi, hogy az egymáshoz közeli schretzheimi és unterthürheimi példányok közös műhelyhagyományra vezethetők vissza, sőt akár azonos mester termékei is lehetnek. A nyugati Meroving területeken ezen kívül még két esetben fordul elő ez a technológia. A singeni hosszú, keskeny bronzszíjvég téglalap alakúan kimélyített középső részén a két S alakú tag képezte a cellákat.¹⁸ Újabban pedig a straubingi temető 271. sírjában¹⁹ került elő egy, a pannoniaiakkal megegyező kivitelezésű, vasrekeszes övgarnitúra.

⁸ Alattyán 175. sír (Kovrig 1963, Taf. XLVI. 23–29).

⁹ Hasonló formában figyelhető meg az S alakú motívum a pitvarosi temető egyik tausírozott kisszíjvégén (Bende 2000, 214, 5. kép 10).

¹⁰ Eddig nem ismertek ennek a díszítésformának mediterrán előzményei, bár hasonló technikai színvonalú áttört korong ismert a Crypta Balbi lelőhelyről (Ricci 2012, 9, Fig. 2).

¹¹ Salamon–Erdélyi 1971, 29; 104, Taf. XXVI. 5; 143, Taf. XXVI. 3.

¹² Garscha 1970, Taf. 103, 3.

¹³ Müller 2010, 55, 285, Taf. 38, 15, 27.

¹⁴ Müller 2010, 242–246.

¹⁵ Kölked–Feketekapu B 306. sír (Kiss 2001a, 111; Kiss 2001b, Taf. 73/306, 6).

¹⁶ Grünwald 1988, 164–165, Taf. 31A, 1b.

¹⁷ Koch 1977, 80, 116–117, Taf. 139, 9.

¹⁸ Garscha 1970, Taf. 103, 3.

¹⁹ Geisler 1998, Taf. 82, 5–9.

A vascellás veretek esetében a pannoniai és az alamann-bajor területek között feltételezhető technológiai kapcsolatokra, a környei 149. sír leletére hivatkozva, már korábban U. Koch felhívta a figyelmet. Mivel ennek a technológiának Itáliában nem ismertek az analógiái, ezért feltételezhető, hogy ez az egyszerűbb eljárás az értékesebb tausiroszott és az ékkőberakásos veretek pótlására alakult ki a Kárpát-medencében és ugyanúgy az Alpoktól északra is. Az azonos technika ellenére a kivitelezés különbségei miatt, a két terület között nem feltételezhető közvetlen műhelykapcsolat, csupán e technológia kölcsönös ismeretét feltételezhetjük. A technológiai tudás közvetítése (technológiatranszfer) utalhat mesterek vagy személyek, de akár kisebb csoportok mobilitására is. Bajor és alamann területeken a vascellás övgarnitúrák száma elenyésző, Pannoniában azonban jelentősen megnőtt az ismertté vált példányok száma.

A vascellás övgarnitúrák készítésének okát és körülményeit technológiai jegyeik alapján világíthatjuk meg. E garnitúrákat a felhasznált olcsóbb alapanyag a szélesebb társadalmi rétegek számára is elérhetővé tette. A cellákat egykor kitöltő üvegberakás segítségével a készítők valamilyen mintázat, színhatás elérésére törekedtek. Pannoniában csak kis számban fordulnak elő tausiroszott, rövid, soktagú vas övgarnitúrák és viszonylag nagy számban vasrekeszes veretek, s a nyugati területeken pedig éppen fordított a helyzet. Kézenfekvőnek tűnik arra gondolnunk, hogy a vascellás veretek nagyobb pannoniai előfordulása a tausiroszott övgarnitúrákhoz hasonló együttesek birtoklására irányuló igényt jelzi.

Feltűnő, hogy a vascellás veretek a Meroving hagyományokat mutató, kora avar kori temetőkben jelentek meg, ahol különös módon nem az avarok által széles körben használt kora bizánci préselt övgarnitúrák, hanem azok vasból készült imitációi iránt mutatkozott a Dunántúlon nagyobb igény. Ez a tendencia megfigyelhető a nyugati Meroving kultúrkörben a tausiroszott és a Dunántúlon a vasrekeszes garnitúrák esetében. A vasrekeszes veretek előállításának technológiai ismerete az Alpoktól északra lévő területek és Pannonia népessége közötti kulturális kommunikációra utal. A vasrekeszes övgarnitúrák a magasabb technikai tudást igénylő, importnak tekinthető tausiroszott példányok pótlására helyben készültek. Mivel jelentős stílusbeli eltérés mutatkozik az Alpoktól északra lévő területek és a Kárpát-medence vasrekeszes övgarnitúráinak formája, rekeszeinek kiképzése között, ezért készítésük helyi dunántúli műhelyek és mesterek tevékenységéhez köthető.

3. RÖVID PAJZS ALAKÚ, CELLÁS DÍSZŰ VERETEKEL ELLÁTOTT, SOKTAGÚ VAS ÖVGARNITÚRÁK (LELETLISTA)

3.1. Pannonia területéről

- Bonyhádvarasd „10. sír”, Flessig gyűjtemény (KISS–SOMOGYI 1984, 32, Taf. 3)
 Budakalász–Dunapart 1137. sír (közöletlen, Pásztor A. és Vida T. ásatása, 1992)
 Cikó 167. sír (KISS–SOMOGYI 1984, 214, T. 12/167,5).
 Keszthely–Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1966/44. sír (MÜLLER 2010, 55, 285, Taf. 38, 15)
 Keszthely–Fenékpuszta, déli erőd melletti temető 1966/52. sír (MÜLLER 2010, 56, 285, Taf. 38, 27)
 Kölked–Feketekapu A 17. sír (KISS 1996, Taf. 20/17, 2, 3, 5, 9, 11)
 Kölked–Feketekapu A 183. sír (KISS 1996, Taf. 46/183, 2)
 Kölked–Feketekapu A 201. sír (KISS 1996, Taf. 48/201, 1–3, 10–12)
 Kölked–Feketekapu A 260 sír (KISS 1996, Taf. 57/260, 3–5, 8)
 Kölked–Feketekapu B 306. sír (KISS 2001b, Taf. 73/306, 6)
 Kölked–Feketekapu A 310. sír (KISS 1996, Taf. 66/310, 2–9)
 Kölked–Feketekapu A 361. sír (KISS 1996, Taf. 72/361, 4)
 Kölked–Feketekapu B 80. sír (KISS 2001b, Taf. 24/80, 2–8, 11–14)
 Kölked–Feketekapu B 454. sír (KISS 2001b, Taf. 82/454, 1–4)
 Környe 149. sír (SALAMON–ERDÉLYI 1971, 104, Taf. 26,3)
 Pókaszepetk 56. sír (SÓS–SALAMON 1995, Pl. VI,1.)
 Zamárdi–Rétiföldek 258. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 244, 302, Taf. 32/258, 1–8)
 Zamárdi–Rétiföldek 345. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 244, 302, Taf. 38/345, 3)
 Zamárdi–Rétiföldek 376a. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 244, 302, Taf. 44/376a, 7)
 Zamárdi–Rétiföldek 830. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 244, 302, Taf. 100/830, 5–12)
 Zamárdi–Rétiföldek 957. sír (BÁRDOS–GARAM 2009, 244, 302, Taf. 111/957, 2)

3.2. Alpoktól északra lévő térségből

Singen–August Ruf Straße (GARSCHA 1970, Taf. 103, 3)
 Schretzheimi temető 543. sír (KOCH 1977, 116–117, Taf. 139, 9; 196, 6)
 Straubing–Bajuwarengasse 271. sír (GEISLER 1998, Taf. 82, 5–9)
 Unterthürheim 142. sír (GRÜNEWALD 1988, 164–165, Taf. 31A, 1b)

Irodalom

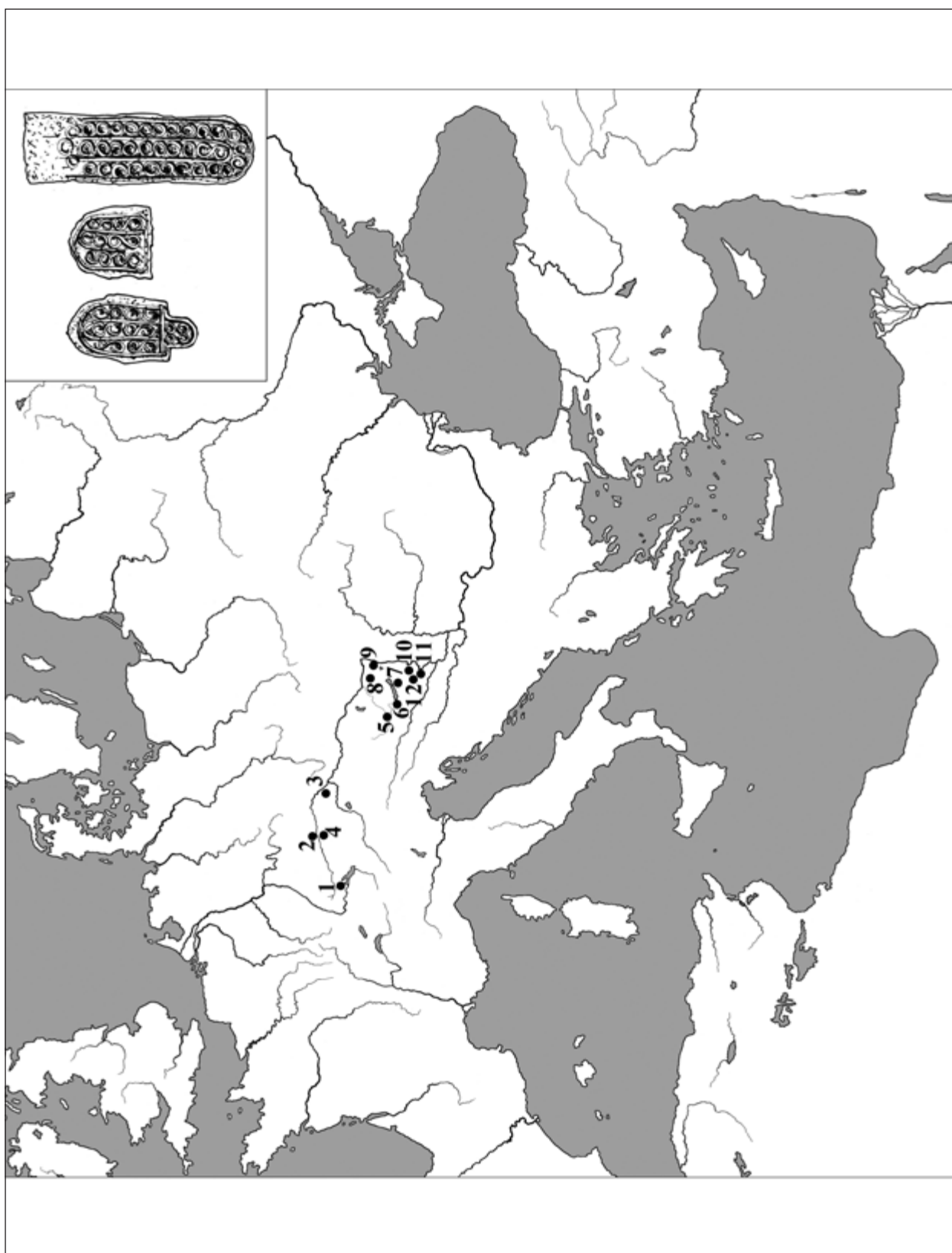
- BÁLINT 2000 = Bálint, Cs.: *Byzantinisches zur Herkunftsfrage des vierteiligen Gürtels. Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jh.* [VAH 9.] Budapest 2000, 99–162.
- BÁLINT 2019 = Bálint, Cs.: *The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History.* [VAH 31.] Budapest 2019.
- BÁRDOS–GARAM 2009 = Bárdos, E. – Garam É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi Rétiföldek I.* [MAA 9.] Budapest 2009.
- BENDE 2000 = Bende L.: Tausírozott díszű övgarnitúra a pitvarosi avar temetőből. *MFME–StudArch* 6 (2000), 199–217
- BÖHLENDORF–ARSLAN–A. RICCI 2012 = Böhlendorf-Arslan, B. – Ricci, A. (ed.): *Byzantine small finds in archaeological contexts.* [Byzas 15.] Istanbul 2012.
- CHRISTLEIN 1966 = Christlein, R.: *Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu.* [Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 21.] Kallmünz 1966.
- CHRISTLEIN 1978 = Christlein, R.: *Die Alamannen.* Stuttgart 1978.
- DRAUSCHKE 2011 = Drauschke, J.: *Zwischen Handel und Geschenk. Studien zur Distribution von Waren aus dem Orient, aus Byzanz und Mitteleuropa im östlichen Merowingerreich.* [Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends 14.] Rahden 2011.
- FIEDLER 1994 = Fiedler, U.: *Die Gürtelbesatzstücke von Akalan. Ihre Funktion und kulturelle Stellung.* [Bulletin Institut Archeologique 38.] Sofija 1994, 31–47.
- GARAM 2018 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek.* [MAA 12.] Budapest 2018.
- GARSCHA 1970 = Garscha, F.: *Die Alamannen in Südbaden.* [Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit A11.] Berlin 1970.
- GEISLER 1998 = Geisler, H.: *Das frühbairische Gräberfeld Straubing-Bajuwarenstraße I.* [Internationale Archäologie 30.] Straubing 1998.
- GRÜNEWALD 1988 = Grünwald, Chr.: *Das alamannische Gräberfeld von Unterthürheim, Bayerisch-Schwaben.* [Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte A59.] Kallmünz 1988.
- KISS 1996 = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* [Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2.; Studien zur Archäologie der Awaren 5.] Innsbruck 1996.
- KISS 2001a = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. I.* [MAA 6.] Budapest 2001.
- KISS 2001b = Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. II.* [MAA 6.] Budapest 2001.
- KISS–SOMOGYI 1984 = Kiss G. – Somogyi P.: *Tolna megyei avar temetők.* [DissPan 3/2.] Budapest 1984.
- KOCH 1977 = Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim.* [Denkmäler Völkerwanderungszeit A13.] Berlin 1977.
- KOVRIG 1963 = Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.* [ArchHung 40.] Budapest 1963.
- MÜLLER 2010 = Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta.* [Castellum Pannonicum Pelsonense 1.] Budapest–Keszthely–Leipzig–Rahden 2010.
- RICCI 2012 = Ricci, M.: Rome-Byzantium Affinity and Difference in the Production of Luxury Goods. In: *Byzantine small Finds in Archaeological Contexts.* Eds.: Böhlendorf-Arslan, B. – Ricci, A. [Byzas 15.] Istanbul 2012, 1–16.
- SALAMON–ERDÉLYI 1971 = Salamon, Á. – Erdélyi, I.: *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe.* [StudArch 5.] Budapest 1971.
- SÓS–SALAMON 1995 = Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the early middle ages (6th–9th c.) at Pókaszeptek.* Ed.: Szőke, B. M. Budapest 1995.
- SCHMAUDER 2000 = Schmauder, M.: Vierteilige Gürtelgarnituren des 6.–7. Jahrhunderts: Herkunft, Aufkommen und Trägerkreis. In: *Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel*

-
- und Technologietransfer im Frühmittelalter*. Hrsg.: Daim, F. [Monographien zur Frühgeschichte und Mittellaterarchologie 7.] Innsbruck 2000, 15–44.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2009 = Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römischen-Germanischen Zentralmuseum*. [Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30.1.] Mainz 2009.
- SIEGMUND 2009 = Siegmund, F.: Ethnische und kulturelle Gruppen im Frühmittelalter aus archäologischer Sicht. In: *Kulturraum und Territorialität. Archäologische Theorien, Methoden und Fallbeispiele. Kolloquium des DFG-Schwerpunktprogramms 1171, Esslingen 17.-18. Januar 2007*. Hrsg.: Krause, D. – Nakoinz, O. [Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress 13.] Rahden 2009, 143–158.
- VIDA 2018 = Vida T.: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest 2018.

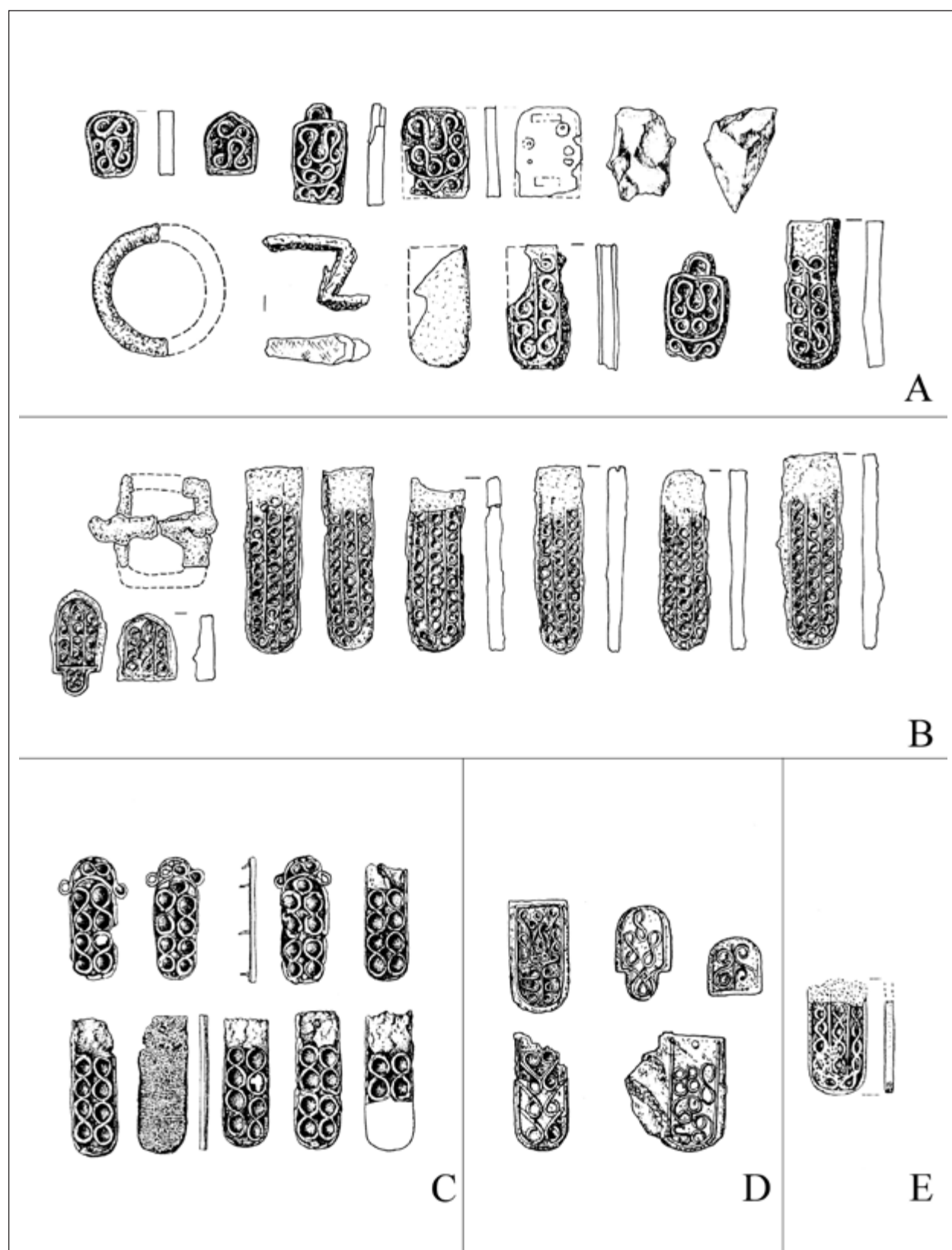
TIVADAR VIDA

**Multipart iron belt sets with cell decoration
from the early Avar period**

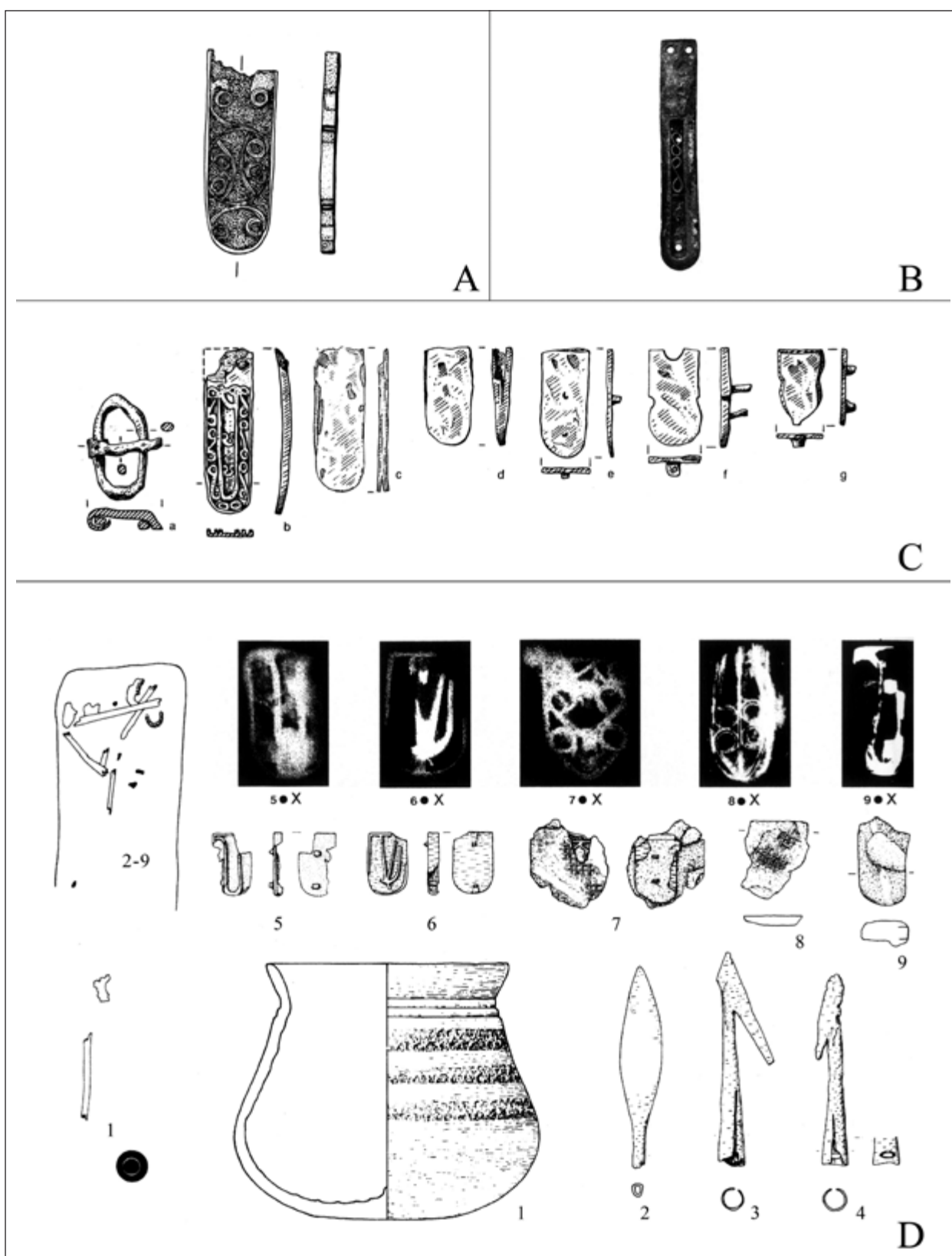
In the 7th century, the fashion of Byzantine multipart belt sets made of pressed sheet metal spread over the Carpathian Basin. Simultaneously, bronze and iron versions of Byzantine belts appeared in former Pannonia and in the western Merovingian lands. These include the belt sets ornamented with iron cells found in the Pannonian cemeteries of Merovingian and Late Antique character from the early Avar period, whose European analogies are known from Bavarian and Alemannic cemeteries along the Upper Danube. The belt mounts and strap-ends have a raised border and are decorated with round, S- and loop-shaped iron cells, which had once probably been inlaid with glass. These simple iron belt sets could hardly have been imports; they were produced locally (perhaps in imitation of the more valuable belt sets with silver and copper inlay) and indicate that the material culture of the communities with a Merovingian culture living in Pannonia developed along the same lines as in Western Europe.

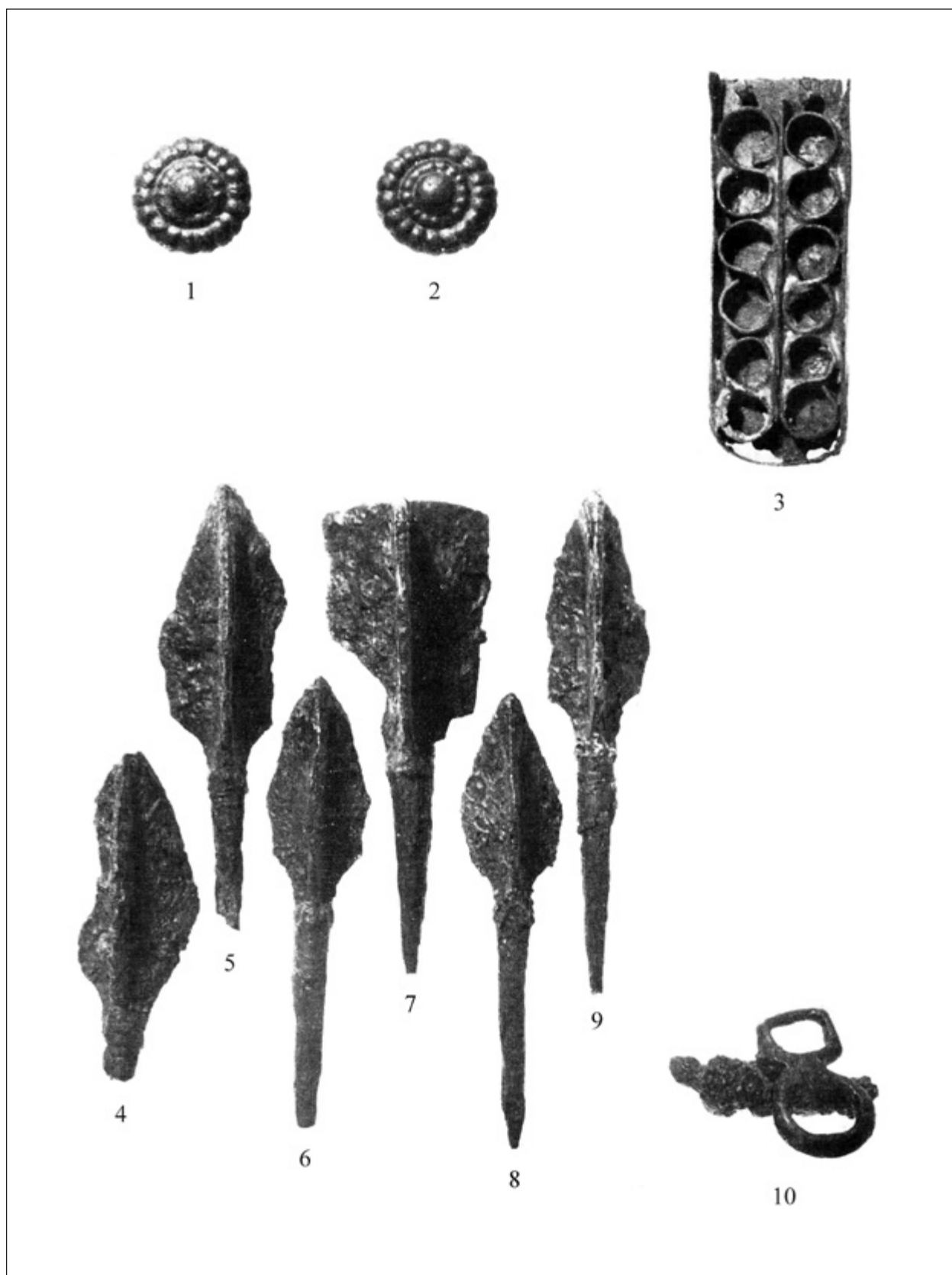
1. térkép: Rekeszdíszes vas övgarnitúrák: 1.: Singen–August Ruf Straße; 2.: Schretzheim; 3.: Straubing–Bajuwarengasse; 4.: Unterthürheim; 5.: Pókaszepetk; 6.: Keszthely–Fenekpuszta; 7.: Zamárdi–Rétiföldek; 8.: Környe; 9.: Budakalász; 10.: Cikó; 11.: Kölked–Feketekapu; 12.: Szekszárd–Bogyiszlói út

1. tábla: Rekeszdíszes vas övgarnitúrák a Kárpát-medencében: A.: Kölked–Feketekapu A 201. sír; B.: Kölked–Feketekapu A 310. sír; C.: Zamárdi–Rétiföldek 120. sír; D.: Kölked–Feketekapu A 17. sír; E.: Cikó 167. sír

2. tábla: Rekeszdíszes vas övgarnitúrák az Alpoktól északra: A.: Schretzheimi temető 543. sír; B.: Singen–August Ruf Straße; C.: Unterthürheim 142. sír; D.: Straubing–Bajuwarengasse 271. sír

3. tábla: Rekeszdíszes vas nagyszíjvég a Környe 149. sír leletegyüttesében.

KIRÁLY EDIT*

AZ AVAR GYERMEKSÍROK JELLEMZŐI NÉHÁNY TEMETŐ ADATAI ALAPJÁN

1. BEVEZETÉS

Munkámban egy olyan témával foglalkozom, amelyre jó ideig kevesebb figyelmet fordított a kutatás. A különböző népvándorlás kori népek gyermeksírhajainak vizsgálata az utóbbi évek során vett nagyobb lendületet (szarmaták,¹ alemannok,² gepidák,³ langobardok⁴). Ezenél jóval nagyobb lélegzetvételű feladat az avar temetők gyermeksírhajainak felgyűjtése és elemzése, hiszen ha megnézzük a szarmata, a gepida vagy a langobard temetőket, a lelőhelyek és a sírok mennyisége csak töredéke az avar temetőkben előforduló sírokénak, a felgyűjtendő gyermektemetkezések száma sok ezres nagyságrendű.

Jelen tanulmány épp csak bepillantást nyújt egy, bár leginkább statisztikai adatokból építkező, mégis érdekes kutatási téma lehetőségeibe és nehézségeibe. Az eredményeket tovább árnyalhatná az egyes lelőhelyek korszak szerinti vizsgálata; érdekes eredményt nyújthatna az is, hogy a temetkezési szokásokban (például tájolás, fülkesírok) és a mellékletadás (például áldozati állatmelléklet mennyiségének csökkenése) tekintetében a kora avar kor és az avar kor második fele között megfigyelhető változások mennyire foghatók meg a gyermeksírokban.⁵

Nem véletlen, hogy a téma sokáig nem került a kutatás előterébe, ugyanis számos tényező megnehezíti a vizsgálást. Az első és legfontosabb, az antropológiai meghatározások megléte vagy hiánya, mely a korábbi elemzésekhez hasonlóan az egyes lelőhelyek kiválasztásánál most is elsődleges és meghatározó szempont volt. További gondot jelentettek a közöletlen lelőhelyek, a csak részben feldolgozott temetők, a publikációkban megjelenő hiányos és olykor egymásnak ellentmondó, pontatlan információk. Ezen felül befolyásolta az összehasonlítás eredményét az is, hogy nem egy esetben a temetőközlések csak a sírleírásokra szorítkoztak, a temetkezési szokások, valamint a leletanyag részletes elemzése nem készült el.

A Dél-Alföldről összesen 11 lelőhely⁶ 570 gyermeksíra került vizsgálat alá, ez a többes temetkezések miatt 576 csontvázat jelent [1. tábla]. Az eredeti elképzelés néhány Szentes környéki, az avar kor második felében használt temető anyagának feldolgozása volt, azonban ehhez nem állt rendelkezésre elegendő adat. Az itt végzett feltárások zöme ugyanis a múlt század első felében zajlott le, a temetők alig publikáltak,⁷ kevés a sírokkal, temetkezési szokásokkal kapcsolatos rögzített megfigyelés, hiányosak a ránk maradt adatok, meglehetősen leletközpontúan publikáltak az egyes lelőhelyek, részben pedig közöletlenek. Megfelelő és részletes feldolgozások hiányában azonban a temetkezési szokások és a mellékletadás vizsgálata nem volt elvégezhető.

A kiválasztott temetők mintavételként szolgáltak az összehasonlításhoz a teljességre törekvő igénye nélkül, jól szemléltetve a kutatás során felmerülő nehézségeket, hiányosságokat. Megtalálhatók közöttük régebbi és frissebb feltárások/közlések egyaránt, valamint olyanok is, melyeknél csak a sírleírások álltak rendelkezésre. A temetkezéseket a korábbi munkáim során kidolgozott szempontok alapján vizsgáltam (temetőn belüli arány és elhelyezkedés, nem és kor szerinti megoszlás, temetkezési szokások, leletanyag), így próbálva bepillantást nyújtani az avar kori gyermeksírok jellegzetességeibe a rendelkezésre álló, nemegyszer hiányos adatok és információk fényében.

* Koszta József Múzeum, kiraly.edit@kosztamuzeum.hu

¹ VÖRÖS 2005.

² LOHRKE 2004.

³ KIRÁLY 2009.

⁴ KIRÁLY 2012.

⁵ Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni egykori témavezetőmnek, B. Tóth Ágnesnek, akinek a sokéves támogatása és útmutatása nélkül ez a tanulmány nem jöhetett volna létre. Hálával tartozom továbbá Vörös Gabriellának is, aki figyelmemet a gyermeksírok kutatása felé fordította. Mindkettőjüknek köszönöm, hogy szakmai tanácsukra, iránymutatásukra bármikor számíthatok.

⁶ Felgyő–Ürmös-tanya, Nagymágocs–Ótompá, Orosháza–Béke Tsz, homokbánya, Orosháza–Bónum-téglagyár, Szarvas–Grexa-téglagyár, Szege–Fehértó A, B, Székutas–Kápolnadűlő, Szentes–Berekhat, Buzi Farkas Imre földje, Szentes–Kaján, Szentes–Kistőke.

⁷ Nagymágocs–Ótompá, Szentes–Berekhat és Szentes–Kistőke lelőhelyek sírleírásaihoz lásd BENDE 2017.

2. A GYERMEKSÍROK AZONOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

Egy adott lelőhelyen belül a gyermekekhez tartozó sírok kiválasztásának több módszere is alkalmazható, ezek hatékonyságának és megbízhatóságának mértéke azonban eltér egymástól.

Ennek a legegyszerűbb módja, mikor rendelkezésre állt az előkerült csontvázak antropológiai elemzése. Először meg kellett határozni, hogy a csontok alapján kik tekinthetők gyermeknek. Kiszely István felosztása alapján a csecsemőkor (*neonatus*) a születéstől az 1. év végéig tart. A korai gyermekkor (*infantia* I.) az 1. életév végétől körülbelül 6–7 éves korig, a késői gyermekkor (*infantia* II.) pedig körülbelül 14 éves korig tart.⁸ Kővári Ivett két csoportot különített el: gyermekkor I. és II. Előbbibe a 0–6 év közötti gyermekeket sorolta, beleértve az újszülötteket is, utóbbiba pedig a 7–14 éves gyermekeket.⁹

Problémát jelentett, hogy a *juvenis* korcsoport (15–22 év) beletartozik-e a vizsgálati anyagba.¹⁰ A gyermekekhez való sorolásukat a csontanyag minősége is befolyásolhatja, hiszen a rossz állapotú csontok esetében a gyermekektől való elhatárolásuk sem lehetséges.

Érdemes megemlíteni, hogy a mai értelemben vett gyermekfogalom a korábbi korszakokban teljesen mást jelentett. A gyermekek felnőtté válásának folyamata jóval fiatalabb korban megindult. Például egy 18–20 év körüli egyén, bár antropológiai értelemben még a *juvenis* korcsoportba tartozott, az avarok „szemszögéből nézve” azonban már jócskán felnőttnek számított. Így nem meglepő az sem, hogy mellettük már felnőtteknek kijáró tárgyakat találunk, és általában a leletek mennyisége is több, mint a gyermekeknél.¹¹

Ezekből következően munkámban a *juvenis* korú elhunytak összegyűjtése nem szerepel. Bár ennek a korcsoportnak az alsó határa még közel áll az antropológiai értelemben vett gyermekkorhoz, sok esetben nem volt lehetséges olyan pontos életkor-meghatározás, hogy biztonsággal el lehessen őket határolni.

Antropológiai meghatározások hiányában más, közvetett módszereket is segítségül kellett hívni, amelyek részben pontosítani tudták az eredményeket.

Az egyik lehetőség a csontváz hossza alapján történő elkülönítés lehetne, de sok esetben nem volt adat ezzel kapcsolatban.¹² Ennek az is az oka, hogy többször csak néhány csonttöredék utalt a sírban való egykori jelenlétükre, így vázhosszat már nem lehetett mérni.

A vázhosszal kapcsolatban az a probléma is felmerült, hogy a megadott adatok mennyiben vonatkoznak a teljes vázhosszra vagy csak a mérhető, hiányos vázhosszra jelzik. Megfelelő sírrajzok segítségével ez a kérdés sok esetben eldönthető lett volna, de a publikációkban a legtöbb esetben magáról a sírról nem közöltek a feltárók ábrát, a múlt század első felében végzett feltárásokon használt előre gyártott sírlapokon pedig nem szerepelt erre vonatkozó információ. Ennek hiányában azonban óvatosan kell kezelni az adatokat. Ezzel a kérdéssel Madaras László is foglalkozott a szeged–fehértói temetőket feldolgozó munkájában. A szerző 110 cm-ben határozta meg azt a maximális vázhosszat, amely alapján az elhunyt még teljes biztonsággal gyermeknek tekinthető.¹³

A sírgödör mérete alapján történő meghatározás is egy lehetőség lehet, de figyelembe kell venni, hogy bár a csecsemők és *infantia* I. korú gyermekek rendszerint kisméretű temetkezései jól elkülöníthetők, a sírgödör mérete azonban sokszor nem alkalmazkodott a gyermek magasságához. Sírhossz tekintetében a körülbelül 150 cm jelentheti azt a felső határt, mely alapján nagy biztonsággal állítható, hogy a temetkezés gyermek vázát tartalmazta.

3. A GYERMEKSÍROK TEMETŐN BELÜLI ARÁNYA

A 11 temetőben a gyermeksírok aránya 11–26% között változott (átlagosan 20%) [1. táblázat]. Elképzelhető, hogy néhány temetkezés elpusztulásával számolnunk kell, mivel a gyermeksírok a felnőttek sírjainál átlagosan sekélyebben fekszenek, könnyebben áldozatul eshetnek az erózióknak vagy a földmunkáknak. Másrészt, mivel a gyermekek csontjai jóval sérülékenyebbek, kevésbé ellenállóak a különböző hatásokkal szemben, már előkerülésük előtt elporladhattak, semmiféle nyomot nem hagyva maguk után.

⁸ KISZELY 1976, 93–95.

⁹ KŐVÁRI 2008, 99.

¹⁰ Több esetben a szakirodalom sem következetes ebből a szempontból. Nem egyszer *juvenis* korú gyermek/felnőtt is előfordult ugyanazon temető közlésében. Van, ahol beletartozott a gyermeksírok számába, más közlésekben azonban nem.

¹¹ Például míg a gyermekeknél övek tekintetében csak néhány vascsat, bronzcsat, veret, szíjvég fordul csak elő, addig a *juvenis* korúaknál már jelen vannak az övgarnitúrák, ami a felövezés szokásával van szoros összefüggésben.

¹² A megvizsgált gyermeksírok 25%-ánál szerepelt csak a vázhossz a publikációkban.

¹³ Szeged–Fehértói A temetőjében a biztosan gyermeknek meghatározható elhunytak mellett ezzel a módszerrel további 31 sírt sikerült elkülönítenie (MADARAS 1995, 71–72).

Orosháza–Béke Tsz, homokbánya lelőhely temetője szolgáltatta a legmagasabb arányt (26%), itt a 152 sír közül 40 gyermektemetkezést határoztak meg. A legtöbb gyermek sír a székkutasi temetőből került elő (127 sírban 129 váz = 24%). A legalacsonyabb arányt mutató Szeged–Fehértó B temetőben a 11% (15 sír) a lelőhely részleges feltárásával magyarázható.

Szentes–Kaján nagy sírszámú temetőjében a 12%-os alacsonyabb arány abból adódhatott, hogy a lelőhely közlőseben sok olyan sír volt, amelynek besorolása kérdéses maradt.

A fennmaradó lelőhelyekről elmondható, hogy a gyermeksírok mennyisége ezekben a temetőkben 20–26% között mozgott, amely megfelel a más korszakoknál megfigyeltnek.

Általánosságban megállapítható volt, hogy minél nagyobb volt egy lelőhely sírszáma, annál több gyermektemetkezést lehetett azonosítani. A legnagyobb sírszámmal rendelkező székkutasi temetőből (534 sír) került elő a legtöbb gyermek (127 sírból összesen 129 csontváz).¹⁴ A második legnagyobb sírszámú szentes–kajáni lelőhelyen (441 sír) a mindössze 55 gyermek sír¹⁵ a fentebb említett ok miatt mutatott alacsony arányt. Ha a kérdéses temetkezések is besorolhatóak lettek volna (összesen további 43 temetkezés esetében került fel elsősorban a vázhossz alapján, hogy akár *infantia* II. korú temetkezés is lehet),¹⁶ akkor legfeljebb 97 gyermek sírral, vagyis körülbelül 22%-os maximális aránnyal lehetett volna számolni, ami számban és arányban is beillett volna a többi lelőhely közé. A harmadik legnagyobb sírszámú temetőt Szarvason tárták fel, itt a 419 sírból 90 temetkezés tartalmazott összesen 91 gyermek vázat (19%).

4. A GYERMEKSÍROK KOR ÉS NEM SZERINTI MEGOSZLÁSA

Csecsemőknél és gyermekkorban már a kis fejlődési változásoknak is nyoma van a csontvázon és a fogakon, ezért gyermekkorban, ha rendelkezésre áll a megfelelő csontanyag, pontosabb az életkor-meghatározás, mint a felnőtteknél.

A vizsgált temetőkben nem minden esetben találtam adatot a gyermekek korát illetően. Az 570 gyermek sír kevesebb mint a felénél (249 sír, 42%) szerepelt kormeghatározás. A két szegedi, valamint a szentes–kajáni temetőnél a megadott vázhosszak és a sírméretek alapján további 60 gyermek esetében lehetett biztonsággal megállapítani, hogy az *infantia* I. korcsoportba tartozott. Mivel sírrajzok hiányában nem tudni, hogy a vázhossz adott esetben a teljes vagy a hiányos csontvázra vonatkozott-e, a 90 cm volt a felső határa a besorolásnak, ezáltal a kor szerint meghatározott egyének aránya 52%-ra emelkedett (309 sír).

A meghatározott korú gyermekeknek valamivel több mint a fele (180 sír, 58%) tartozott az *infantia* I. korcsoportba. Azoknál a temetőknél, ahol a kormeghatározás közvetett módszerekkel történt, elmondható, hogy az *infantia* I. korúak temetkezései jobban elkülöníthetőek voltak. Ennek oka, hogy míg a sírméret és a vázhossz tekintetében a kisgyermekek nagyobb biztonsággal elhatárolhatók (például egy bizonyos méret alatt – jelen esetben 90 cm-es vázhossz és a 120 cm-es sírhossz alatt – nagy bizonyossággal csecsemő vagy *infantia* I. korú a gyermek), addig az *infantia* II. korcsoportnál nehezebb a behatárolás (a nagyobb sírméret egyáltalán nem biztos, hogy igazodik a gyermek korához, illetve a megadott vázhossz is jelölhet töredékes csontvázat).

Az antropológiailag meghatározott vázak esetében nem mondható ki egyértelmű többség egyik vagy másik korcsoportra vonatkozóan. Itt azonban számolnunk kell azzal is, hogy a szinte minden lelőhelyen előforduló, pontosabban nem korhatározható csontvázak befolyásolhatták volna ezeket az arányokat.

A csecsemők kis száma,¹⁷ esetleg hiánya adódhat egyrészt abból, hogy az ő csontmaradványaik szívódnak fel leghamarabb a földben, illetve abból is, hogy bizonyos esetekben a kisgyermekkel egy csoportba vehették az ő temetkezéseiket is.

Gyermekkorban a csontvázak még olyan mértékű hasonlóságokat mutatnak, melyek alapján antropológiai módszerrel nem lehet elkülöníteni őket egymástól, a mai modern biokémiai módszerek alkalmazásával azonban már fiatal korban is meghatározható az elhunyt neme,¹⁸ de ez jelen vizsgálati anyagnál nem jellemző. Esetleg a sírokba került tárgyak, viseleti elemek, ékszerek egy része adhatna támpontot ebben a kérdésben. Azonban a gyermeksírokba nagy többségében olyan lelet típusok kerülnek be, amelyek mindkét nem temetkezéseiben előfordulnak, így a nemek elkülönítése csak kevés esetben (arányaiban nem meghatározó mértékben) volt lehetséges. Csak nőknél/lányoknál

¹⁴ Ugyanezt a tendenciát mutatta a gepidáknál a szolnok–szandai temető is (KIRÁLY 2009, 7). Ezen kívül az erdélyi gepidáknál is meg lehetett figyelni ilyen megoszlást Baráthely esetében (KIRÁLY 2012, 12).

¹⁵ Madaras László a temetőben 49 gyermek sírt határozott meg (MADARAS 1991, 64).

¹⁶ Ezeknél a síroknál nem volt megállapítható, hogy a megadott adatok mennyiben jelezték a teljes vázhosszat vagy éppen egy felnőtt hiányos csontvázának mérhető hosszára vonatkoztak.

¹⁷ Összesen 14 egyént határoztak meg csecsemőnek: hét csecsemőt dokumentáltak a székkutasi temetőben, egyet-egyet Szentes–Kajánon és Nagymágocs–Ótompán, Szentes–Berekháton öt sírt. Szarvason pedig a 267. sírban fekvő nő medencéjében egy embrió maradványai kerültek elő (JUHÁSZ 1995, 46).

¹⁸ KÖVÁRI 2008, 82.

találjuk meg a karpereceket, gyöngynyakláncokat, boglárokat. Legnagyobbrészt női tárgytipusok az orsógombok/orsókarikák, gyöngyök, fülbevalók – de kisebb számban ezek is megjelenhetnek férfitemetkezésekben. Csak a férfiak sírjaira jellemző tárgy gyermeksírokban ritkán fordul elő, fegyverek nem, az övgarnitúrák egyes elemei, a tűzkésztség részei (például kovakő) elvétve vannak jelen ebben a korban, a vas- és bronzcsatok pedig szintén mindkét nemnél megtalálhatók.

5. A GYERMEKSÍROK TEMETŐN BELÜLI ELHELYEZKEDÉSE

A gyermektemetkezések lelőhelyen belüli elhelyezkedése [2–9. tábla] tekintetében két szempontot vettem figyelembe: több gyermek sír egy helyen való koncentrálódását, valamint az egyes gyermeksírok felnőttek sírjaihoz való közelségét.¹⁹ Utóbbi esetben a gyermekek sírját elhelyezhették közvetlenül a felnőtt temetkezése mellett (azzal párhuzamosan vagy valamelyik sarkához igazítva).

A lelőhelyek nagy részénél meg lehetett figyelni több gyermek sír egy területen való koncentrálódását.²⁰ A felnőttek temetkezéseihez igen közel előkerült gyermeksíroknál joggal feltételezhető valamiféle rokoni kapcsolat (leginkább szülő–gyermek) az elhunytak között.²¹ Döntő többségében női sírok közvetlen közelében találhatók a gyermekek temetkezései (19), kisebb számban férfiak mellett (7), négy esetben a felnőtt neme nem volt meghatározható, egy-egy sírnál pedig kettős (férfi és nő), illetve hármastemetkezés (férfi, nő és gyermek) mellett helyezkedett el a gyermek sírja.

6. TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

6.1. Tájolás

A gyermeksírok tájolására vonatkozó adatok pontosságukat tekintve nagy eltéréseket mutattak az egyes lelőhelyeken.²² Négy temetőben a sírleírásoknál nem szerepeltek tájolásra vonatkozó adatok, a publikációkban csak általánosságban volt szó a temetkezések tájolásáról vagy éppen a temetőtérkép adott némi támpontot ezzel kapcsolatban.²³ Az orosházi temetőkben Juhász Irén leírása alapján a temető sírjainak többségénél az ÉNy–DK-i irányítás volt megfigyelhető.²⁴ Szeged–Fehértó A temetőben főleg Ny–K-i, kisebb részben pedig ÉNy–DK-i tájolással találkozunk,²⁵ míg Szeged–Fehértó B lelőhelyen szintén az ÉNy–DK-i tájolás a jellemző.²⁶

A fennmaradó hét lelőhely²⁷ adatai alapján megállapítható, hogy Felgyőn a többségében megfigyelt ÉNy–DK-i irányítás (25 sír) mellett megtaláljuk az ÉÉNy–DDK-i tájolást is (13 sír). Szarvason kivétel nélkül ÉNy–DK-i tájolásúak voltak a gyermeksírok. A kistőkei és a nagymágocsi temetőben döntően Ny–K-i, a berekháti lelőhelyen főleg ÉNy–DK-i tájolásokat rögzített Csallány Gábor. A kajáni temetőben a Ny–K-i volt a főirány (33 sír), kisebb részben ÉNy–DK-i irányítású sírok is előfordultak (14 sír).²⁸ Székkutason pedig a NyÉNy–KDK-i tájolás fordult elő a legtöbbször (70 sír) a gyermeksírok körében, második helyen a Ny–K-i tájolás volt a jellemző (44 sír), ÉNy–DK-i irányítású gyermeksírt mindössze három esetben lehetett megfigyelni.

A rendelkezésre álló adatok alapján a sírok döntő többségénél az avar kor második felében általánossá váló ÉNy–DK-i, valamint a Ny–K-i irányítást lehetett megfigyelni. A megvizsgált gyermeksírok esetében mindössze öt fordított tájolást dokumentáltak, ezek közül két-két Székkutasról és Nagymágocs–Ótompárról, egy pedig Felgyőről származik, három sírnál kettős temetkezésről van szó. Székkutason a K–Ny tájolású 490. sírban egy *infantia* II. korú gyermek

¹⁹ Ebben a fejezetben nem vizsgáltam a többes temetkezéseket, erről külön fejezetben lesz szó.

²⁰ A Tisza-vidéki és az erdélyi gepida temetők is hasonló tendenciát mutattak (KIRÁLY 2009, 8; KIRÁLY 2012, 13–14).

²¹ Még inkább igaz ez a feltételezés a későbbiekben elemzésre kerülő kettős és hármastemetkezések esetében.

²² Fokok szerinti tájolási adatokat csak 3 temető esetében (Felgyő–Ürmös-tanya, Szarvas–Grexa-téglagyár, Székkutas–Kápolnadűlő) adtak meg, így a sírok e szempont szerinti elemzésétől az adatok hiányossága miatt eltekintettem.

²³ Orosháza–Béke Tsz, homokbánya, Orosháza–Bónum-téglagyár, Szeged–Fehértó A és B temető.

²⁴ JUHÁSZ 1995, 37, 91.

²⁵ MADARAS 1995, 59.

²⁶ MADARAS 1995, 158.

²⁷ A hét lelőhelyen összesen 22 esetben nem volt adat a tájolásra vonatkozóan vagy nem volt megállapítható a gyermek sír irányítása.

²⁸ Bende Livia a Körös–Tisza–Maros közének temetkezési szokásait vizsgáló munkájában rámutatott arra, hogy a Csallány Gábor által meghatározott irányítások a temetőtérkép alapján inkább ÉNy–DK, valamint NyÉNy-i, KDK-i tájolásnak felelnek meg, az ásatás az északról jobban eltérő irányítást Ny–K-inek határozta meg (BENDE 2017, 253).

nyugodott, mellé edényt és vaskést helyeztek.²⁹ A 494. sír kettős temetkezés volt, benne a Ny–K-i irányítással eltemetett nő lábaihoz fordított tájolással helyezték el a gyermeket, koponyáját a nő lábvégénél, többi csontját pedig a lábszárai között találták meg [10. tábla 1].³⁰ Fordított tájolást figyeltek meg a nagymágocsi 110. sírban is, ahol a nő lábainál K–Ny-i irányítással helyezkedett el a gyermek.³¹ Szintén K–Ny-i tájolású volt a 129. sírban nyugvó gyermek.³² Ezen felül a felgyői 3. sírban közös koporsóban temettek el két gyermeket, a sír jobb oldalán nyugvó fiatalabb egyént fordított tájolással helyezték a sírba.³³

6.2. A sírok formája

A sírformára sem állt rendelkezésre minden lelőhelyről adat. Bende Livia szerint a régi ásatásoknál a sírgödör formájára utaló információk hiányát azzal lehet magyarázni, hogy akkoriban „meghatározó lehetett a „csontra bontás” gyakorlata”.³⁴

Mindössze öt temető volt vizsgálható sírforma tekintetében.³⁵ Döntő többségében az avar korban leginkább jellemző egyszerű, téglalap alakú aknasír fordult elő.³⁶ Elenyésző számban találunk csak trapéz, ovális vagy szabálytalan alakú temetkezéseket (11 sír), 16 temetkezés esetében pedig a sírforma nem volt meghatározható.

Padkás sírra mindössze három esetben találtam adatot, ide tartozik a székkutasi 359. sír és két felgyői temetkezés (90., 126. sír) [10. tábla 2]. Utóbbi két sír a lelőhelyen előforduló padkás temetkezések felét teszi ki. Ezeknél a síroknál mindkét hosszoldal mentén találunk padkát, melyek minden valószínűség szerint a koporsófedeleket tartották.³⁷

Ezen felül néhány temetkezés esetében szintén feltételezhetünk padkát, annak ellenére, hogy a leírások ezt nem említik. Erre a sírokba helyezett áldozati állatok csontjainak elhelyezkedése utalhat. Szarvas–Grexa-téglagyár lelőhelyről ide sorolható a 44. sír, valamint a 79. kettőssír, ahol az elhunyt felett nemcsak egy szarvasmarha csontjait találták meg a sír hosszanti oldalai és lábak felőli végénél, hanem egy gyermek maradványai is előkerültek a nő lábai feletti szintről.³⁸ Orosháza–Béke Tsz, homokbánya lelőhely esetében a 97., 102. és 114. síroknál feltételezhető a padka megléte, nem egy esetben az állatcsontok egy részét a sír körvonalán kívül találjuk. Itt a gyermeksírokon kívül még további négy férfitemetkezésnél lehetett megfigyelni a jelenséget.³⁹

A sírformák jellegzetes csoportját alkotják a fülkesírok (15 sír) [10. tábla 3]. Döntő többségük Székkutasról származik (10 sír), Szarvason négy, Orosháza–Béke Tsz, homokbánya temetőben pedig további egy fülkesír látott napvilágot.⁴⁰ Bende Livia megállapítása szerint a kora avar korhoz képest az avar kor második felében csökkent a fülkesírokba temetett gyermekek száma, míg az idősebb korosztályba sorolható férfiak aránya emelkedett.⁴¹ Szarvason a négy fülkesírből kettő (40., 395. sír) többes temetkezésnek bizonyult. A gyermekeket rejtő fülkesírok az elhunyt mellé helyezett tárgyak tekintetében nem emelkedtek ki a többi sír közül.

Sírépítményre utaló nyomokat a székkutasi 287. sírnál lehetett megfigyelni. A téglalap alakú sírgödör láb felőli végének sarkainál oszlopszerű meghosszabbodást dokumentáltak. Az *infantia* II. korú gyermek mellett melléklet nem volt.⁴²

²⁹ B. NAGY 2003, 64.

³⁰ B. NAGY 2003, 65.

³¹ BENDE 2017, 43.

³² BENDE 2017, 44.

³³ BALOGH 2010, 233.

³⁴ BENDE 2017, 254.

³⁵ Felgyő–Ürmös-tanya, Orosháza–Béke Tsz, homokbánya, Orosháza–Bónum-téglagyár, Szarvas–Grexa-téglagyár, Székkutas–Kápolnadűlő.

³⁶ Felgyőn a gyermeksírok nagyjából felénél (26 temetkezés) egyszerű, téglalap alakú aknasírokba helyezték örök nyugalomra a gyermekeket, ezek közül 12 esetben jegyezték fel, hogy a sírgödör lekerekített sarkú volt. Székkutason döntő többségében, a gyermeksírok 83%-ánál (75 sír) a téglalap alakú aknasír volt megfigyelhető.

³⁷ BALOGH 2010, 224.

³⁸ BENDE 2017, 258.

³⁹ BENDE 2017, 259.

⁴⁰ Székkutas–Kápolnadűlő 5., 39., 86., 243., 272., 276., 355., 474., 475., 509. sír; Szarvas–Grexa-téglagyár 40., 183., 231., 395. sír; Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 40. sír.

⁴¹ BENDE 2003, 309.

⁴² B. NAGY 2003, 43.

6.3. A sírok mélysége és méretei

A sírmélység egyike volt azon adatoknak, melyet a legtöbb feltárás esetében rögzítettek. Ennek ellenére a mélységadatokat tekinthetjük a legkevésbé használható jellemzőnek. Sokszor ugyanis nem eldönthető, hogy a megadott számadatot a jelentkezési szinttől vagy a korabeli felszíntől mérték. Ezen felül a felszín lassú pusztulása, változása is befolyásolja a mélységadatok alakulását, mivel azonban ennek mértéke nem meghatározható, a megadott számok sem tekinthetők hiteles adatnak.⁴³

Az orosházi temetőknél csak általánosságban van szó a sírmélységről: a gyermekek temetkezései mindkét lelőhelyen a felnőttek sírjainál lényegesen sekélyebben feküdtek. Ebből Juhász Irén arra következtetett, hogy egy részük az idők során áldozatul eshetett a földelhordásnak.⁴⁴

Madaras László Szeged–Fehértó B temető esetében szintén megállapította, hogy a gyermeksírok sekélyebben fekszenek a felnőttek temetkezéseinél (m.: 40–150 cm között változott).⁴⁵

Minden temetőre igaz a megállapítás, hogy a gyermeksírok mélysége igencsak változó volt. Találunk köztük rendkívül sekély temetkezéseket is, nemegyszer mindössze 20–30 cm-es mélységadattal. A felső határt a 180–200 cm-es mélység jelentette.

A fülkesírok ebből a szempontból más besorolás alá esnek, hiszen kialakításuknál fogva is nemegyszer a legnagyobb mélységgel rendelkeztek (m.: 200–260 cm).

A kettős és hármas temetkezések többségét a gyermekek sírjainál mélyebbre ásták, vagy sírmélységük a gyermeksírok mélységadatainak felső határán mozgott. Szeged–Fehértó A temetőben néhány többes temetkezés mutatott csak sekélyebb mélységeket (m.: 40–90 cm).⁴⁶

A sírmélység és a sír gazdagsága között egyértelmű összefüggést nem lehetett megállapítani. A legmélyebb fülkesírokra nem jellemző a gazdag tárgyi anyag, nem egyszer melléklet nélküliek voltak ezek a temetkezések. A 150 cm mélységet meghaladó temetkezések közül alig néhányról lehet elmondani, hogy a halottat az átlagosnál több tárggyal temették el, de ez sem jelenti feltétlenül az adott sír gazdagságát. A felgyői 126. padkás sír mélysége 170 cm volt, a benne nyugvó *infantia* II. korú kislányt bronz fülkarikapárral, gyöngysorral, vasárral, orsókarikával, egy páncélla-mellával és állatsonttal indították utolsó útjára.⁴⁷ Szeged–Fehértó B temető 47. sírjában (m.: 150 cm) fekvő gyermek mellett a vaskésen, gyöngyön, állatsontokon kívül megtaláljuk az öv bizonyos részeit is, ami a gyermektemetkezéseknél nem gyakori (korong alakú bronz lemezes övveretek, bronz kisszíjvég, bronz lyukvédő).⁴⁸ Ugyanezen temető 103. kettős sírjában (m.: 150 cm), melyben két gyermek nyugodott, dinnyemag alakú gyöngyök, bronz fülbevaló, bronz lyukvédő és szíjbújtató és egy vaskés került elő.⁴⁹ A temetkezés bolygatott volt, eredetileg minden valószínűség szerint több tárgy kerülhetett a sírba. A szarvasi 44. sírban (m.: 105–110 cm) nyugvó lányt többek között ezüst lemez-gömbös fülbevalópárral, gyöngynyakláncsal, tűtartóval, vas pinzettákkal, vaskéssel temették el.⁵⁰

Ennek ellenkezőjére is van példa, nagyobb sírmélységnél is találunk melléklet nélküli temetkezéseket, például Nagymágocs–Ótompán a 45. sírban, 190 cm mélységben nyugvó csecsemő mellé semmilyen tárgyat nem helyeztek.⁵¹

A sírok méretének kialakításánál meghatározó lehetett a praktikusság: legtöbbször az elhunyt méretének, a koporsónak, a sírba helyezett nagyobb mellékletek, például áldozati állatok helyigényének, valamint a mellékletek elhelyezésének figyelembevételével alakították ki a síraknákat. Éppen ezért lehetett a sírok döntő többségénél az egyszerű, téglalap alakú aknasírt megfigyelni.⁵²

A vizsgálati anyagban a sírok hossza 70–205 cm között mozgott, szélességük pedig 30–100 cm között váltakozott. Azt, hogy az elhunyt magassága mennyiben igazodott a sír méreteihez, a koradatok hiányossága miatt nem lehetett sok esetben vizsgálni. A legkisebb méretű síraknában értelemszerűen a legkisebb gyermekeket és csecsemőket találjuk. Azt azonban már nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a nagyobb méretű sírgödrök minden esetben idősebb korú gyermekek vázát rejtették volna. Ahol rendelkezésre állt a gyermek korára vonatkozó adat, nagy többségében a kisebb méretű sírgödrökben nyugodtak az *infantia* I. korú gyermekek, tehát a sírméret igazodott a gyermek korához, akad azonban néhány kivétel is, mikor 170–180 cm hosszú síraknában is *infantia* I. korú kisgyermeket találunk.

⁴³ BENDE 2017, 255.

⁴⁴ JUHÁSZ 1995, 91.

⁴⁵ MADARAS 1995, 151.

⁴⁶ 152., 211., 282., 325. sír.

⁴⁷ BALOGH 2010, 206.

⁴⁸ MADARAS 1995, 142.

⁴⁹ MADARAS 1995, 147.

⁵⁰ JUHÁSZ 2004, 15.

⁵¹ BENDE 2017, 40.

⁵² BENDE 2017, 256.

6.4. Bolygatottság

A vizsgálatba bevont temetők közül Nagymágocs–Ótompá, Szentes–Berekhát, Szentes–Kaján, Szentes–Kistőke kivételével valamennyi lelőhelyen találtam adatot arra vonatkozóan, hogy a gyermek temetkezését valamilyen módon megbolygatták. Összesen 72 esetben jegyeztek fel bolygatottságra utaló nyomot, ami az 570 gyermeksírnak a 12%-át jelenti.⁵³ Ezt a számot lelőhelyekre lebontva igencsak változatos arányokkal találkozunk. Míg Székkutas esetében a nyolc bolygatott gyermek sír 6%-os arányt jelent, addig a legmagasabb bolygatottságot a gyermektemetkezéseken belül Szeged–Fehértő B temetője mutatta, ahol a 15 gyermeksírből 10 volt bolygatott, ez 66%-os arányt mutatott.⁵⁴ A fennmaradó lelőhelyeken a gyermeksírokon belüli bolygatottsági arány 9–31% között mozgott.

A temetők adatai alapján megállapítható volt, hogy a gyermekek temetkezései áldozatul eshettek sírrablásnak, előfordultak későbbi ráásások, ezen felül mezőgazdasági tevékenység során is sérülhettek a sírok, vagy a feltáráskor a munkagép is kárt tehetett bennük, valamint állatjárás által okozott bolygatás is megfigyelhető volt néhány esetben.

A felgyői temetőben több esetben is rögzítették, hogy a gyermek sírját Árpád-kori vagy késő középkori objektumok kiásásakor bolygatták meg.⁵⁵ Legtöbbször azonban csak magának a bolygatásnak a tényét jegyezték fel a feltárók, közelebbi információ nem állt rendelkezésre a bolygatás típusát illetően.

6.5. A halottak sírba helyezésének módja

6.5.1. Koporsós temetkezések

Az avar gyermektemetkezések esetében koporsó létre utalnak a sírban talált famaradványok vagy a koporsóhoz tartozó különféle vasszerelések: vaskapcsok és vasszegek, ezen felül a sírföldben megfigyelhető elszíneződések is jelezhetik a koporsó egykori létét. A test becsavarása mellett a koporsó jele is lehet a vállak, karok és lábak összeszorított elhelyezkedése.⁵⁶ Ezen felül a különféle csont- és leletelmozdulások is erre utalhatnak, amelyek még a koporsó beszakadása előtt következtek be. A csontváz alatti vastagabb betöltés, valamint egyes esetekben a sírgödör alján megfigyelhető lemélyítések is koporsóhasználatra hívják fel a figyelmet.⁵⁷

A vizsgálat alá vont 11 temető közül nyolc lelőhely⁵⁸ összesen 28 sírjában (5%) figyeltek meg koporsós temetkezéseket a feltárók.⁵⁹

A legtöbb esetben csak a koporsó létét rögzítették, néhány sírleírásnál találunk több adatot a koporsót illetően. Csak a felgyői 109. sírban nyugvó gyermek koporsójáról lehetett megállapítani, hogy trapéz alakú volt, amely a lábak felé összeszűkül.⁶⁰

Szintén a felgyői temetőben került elő az a gyermektemetkezés (54. sír), amelyben a kislány felett a koporsó-deszkák összefüggő felületen megfigyelhetők voltak.⁶¹ A szentes–kajáni lelőhelyen a 272. sírban Korek József leírása alapján a csontváz két deszka korhadtt maradványa alatt került elő.⁶² Famaradványok jelenlétét figyelték meg továbbá Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 85. sírjában, a szarvasi temető 343., a székkutasi lelőhely 74., 170., 171., 226. sírjaiban is.

Koporsókapcsok összesen kilenc temetkezésből ismertek. Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 129. temetkezéséből, Székkutasról a 258. és a 342. sírből, Szarvasról az 58. kettős sírből, valamint a 118., a 186. és a 418. gyermektemetkezéséből, Nagymágocsról a 73. sírből és a kistőkei 95. sírből. Mindegyik temetkezésből ácskapocs alakú szerelések láttak napvilágot.

A sírgödör alján jelentkező mélyedések vagy lemélyítések is a koporsóhasználatra utalnak, ezekből lábakkal ellátott koporsóformára következett a kutatás. A vizsgálati anyagban összesen hét esetben dokumentáltak ilyet [11. tábla 1–2].⁶³ Ezeket a mélyedéseket több csoportba oszthatjuk:

⁵³ Az alacsony arány a feltárások hiányos megfigyeléseiből adódhat.

⁵⁴ Ebben az esetben temetőrészeletről van szó.

⁵⁵ 54., 67., 90., 110., 147. és 154. sírok.

⁵⁶ BENDE 2003, 310.

⁵⁷ BENDE 2017, 275.

⁵⁸ Orosháza–Bónum-téglagyár, Szeged–Fehértő B temetőben és Szentes–Berekhátan nem találtam adatot koporsós gyermektemetkezés létre.

⁵⁹ Az utóbbi években a kutatás általánosan elfogadta azt a megállapítást, hogy az avarok jóval többször temették a halottakat koporsóba, mint ahány esetben erre konkrét adatunk van (BENDE 2017, 275).

⁶⁰ BALOGH 2010, 203.

⁶¹ BALOGH 2010, 193.

⁶² KOREK 1943, 51.

⁶³ Szeged–Fehértő A temető 368. sír; Székkutas–Kápolnadűlő 131., 371., 389., 407., 412., 513. sír (MADARAS 1995, 51; B. NAGY 2003, 31, 53, 55, 57, 66).

1. A sírgödör két vége táján két hosszú mélyedés helyezkedett el.⁶⁴
2. A sír négy sarkánál találunk szögletes vagy kerek/ovális lemélyítéseket, nem mindig pontosan a sírakna négy sarkába elhelyezve.⁶⁵
3. A sírgödör Ny-i és K-i falánál három-három kis gödör helyezkedett el egy esetben.⁶⁶ Ennek magyarázata az lehet, hogy a sír az átlagosnál jóval szélesebb volt (115 cm), mivel két *infantia* I. korú gyermeket temettek el benne.⁶⁷

Az avar kori, lábbal ellátott vagy anélküli koporsókat általában ácsolt koporsóknak tartja a kutatás, amelyek hasított deszkából készültek. Ezek az ácsolt ládák nem feltétlenül a temetés céljára készültek, használatban lehettek előtte a háztartásban, amit néprajzi példák is alátámasztanak, valamint maga a tény, hogy ezek elkészítése idő- és munkaigényes feladat volt.⁶⁸

6.5.2. Becsavarás

A holttest valamilyen szerves anyagba történő becsavarására utaló nyomokat Felgyőn hat sírban is megfigyeltek [11. tábla 3].⁶⁹ Mindegyik esetben a csontvázak vállai erősen felhúzva helyezkedtek el, a karokat pedig szorosan a test mellett találták meg. A többi lelőhelyen erre vonatkozó adat nem szerepelt a leírásokban.

Szentes–Kajánon a 170. sírban nyugvó nő és gyermek csontváza felett és a sírgödör alján fehér mészszerű anyagot figyeltek meg, valószínűleg valamilyen szerves anyagba (gyékénybe) csavarva temethették el őket.⁷⁰

6.5.3. Többes temetkezések⁷¹

Az avar temetőben nem túl gyakran fordulnak elő többes temetkezések (a sírok néhány százaléka temetőként), ez a szám pedig még tovább csökken, ha csak azokat a sírokat vesszük figyelembe, amelyekben gyermek is nyugodott. A vizsgált temetkezések közül összesen 50 tartalmazott egynél több vázat (9%).⁷²

A többes temetkezéseken belül két csoport különíthető el: döntő többségében kettős temetkezésekről van szó (45 sír), öt esetben pedig hármass temetkezésekről.

A kettős temetkezéseken belül is két csoport figyelhető meg: a gyermek vagy felnőttel vagy pedig egy másik gyermekkel került közös sírgödörbe, ezek közül az előbbinek a többsége volt jellemző. A felnőttet és gyermeket tartalmazó kettős temetkezések (39 darab) esetében egyértelműen kijelenthető, hogy leginkább nők mellé kerültek a gyermekek (31 sír),⁷³ míg férfiak mellé jóval kevesebbszer (négy sír) [12. tábla 1–2].⁷⁴ A fennmaradó négy sírnál a felnőtt neme nem volt meghatározható.⁷⁵ Két gyermeket hat esetben temettek közös sírgödörbe [12. tábla 3],⁷⁶ közülük a két székkutasi temetkezés ikersírnak tekinthető a gyermekek azonos kora miatt.⁷⁷

Az öt hármass temetkezés közül két-két sír Szarvasról és Szentes–Berekhátról származik, egy pedig Nagymágocs–Ótompáról. A szarvasi temetőben a 40. sírban egy család temetkezését sejthetjük, a bolygatott fülkesírban egy férfi, egy nő és egy gyermek maradványai kerültek elő.⁷⁸ A 348. sírban pedig a nő lábánál találták meg a 2 *infantia* I. korú gyermek koponyáját.⁷⁹ A berekháti temetőben a 48. sírban két nő és egy csecsemő (az egyik nő jobb lábszára mellett),⁸⁰ a 78. sírban egy nem meghatározható nemű felnőtt, egy nő és egy csecsemő látott napvilágot, utóbbi a nő

⁶⁴ Szeged–Fehértó A temető 368. sír. Székkutas–Kápolnadűlő 407. sír esetében [12. tábla 1] csak a temetkezés láb felőli végénél találunk ilyen mélyedést, a fej felőli végénél két nagyobb ovális mélyítés került elő (B. NAGY 2003, 57).

⁶⁵ Székkutas–Kápolnadűlő 131., 389., 412., 513. sír (B. NAGY 2003, 31, 55, 57, 66).

⁶⁶ Székkutas–Kápolnadűlő 371. sír.

⁶⁷ BENDE 2017, 279.

⁶⁸ BENDE 2017, 280.

⁶⁹ 10., 36., 82., 112., 168., 187. sír.

⁷⁰ MADARAS 1991, 21.

⁷¹ Az avar kori többes temetkezésekkel Tomka Péter, majd Balogh Csilla is foglalkozott egy-egy tanulmány keretében (TOMKA 2003, 11–36; BALOGH 2006, 41–86).

⁷² A Tisza-vidék gepida gyermeksírainak 7 %-a, 13 sír tartalmazott egynél több csontvázat (KIRÁLY 2009, 21). Az erdélyi gepidák esetében ez az arány csak 5% volt (11 sír), míg a langobardoknál csak elvétve találunk többes temetkezéseket (2 sír) (KIRÁLY 2012, 26, 173).

⁷³ Nagymágocs–Ótompá 16., 110., 112. sír; Orosháza–Béke Tsz. homokbánya 8–9., 10–11. sír; Szarvas–Grexa-téglagyár 58., 79., 81., 139., 235., 265., 333., 395. sír; Szeged–Fehértó A 17., 28., 60., 76., 152., 211., 240., 282. sír; Szeged–Fehértó B 45., 130. sír; Székkutas–Kápolnadűlő 8., 310., 494. sír; Szentes–Berekhát 59/a sír; Szentes–Kaján 170., 270–270a., 390., 447. sír.

⁷⁴ Nagymágocs–Ótompá 55. sír; Szarvas–Grexa-téglagyár 173., 400. sír; Székkutas–Kápolnadűlő 501. sír.

⁷⁵ Nagymágocs–Ótompá 17. sír; Felgyő–Ürmös-tanya 242. sír; Szentes–Berekhát 56. sír; Szentes–Kistóke 65. sír.

⁷⁶ Felgyő–Ürmös-tanya 3. sír; Szeged–Fehértó A 325. sír; Szeged–Fehértó B 103. sír; Székkutas–Kápolnadűlő 273., 371. sír; Szentes–Kaján 22. sír.

⁷⁷ BENDE 2003, 314.

⁷⁸ JUHÁSZ 2004, 14.

⁷⁹ JUHÁSZ 2004, 55.

⁸⁰ BENDE 2017, 165.

koponyája alatt, keresztben helyezkedett el.⁸¹ A nagymágocs–ótompai 123. sírban feltárt családi temetkezésnél a jobb oldalon fekvő férfi és a bal oldalon fekvő nő között találjuk a kisgyermeket.⁸²

A többes temetkezések esetében az elhunytak között rokoni szájakat feltételez a kutatás. A halottak egymáshoz tartozását nem egy esetben a temetés során a testhelyzet beállításával is próbálták jelezni. Két gyermeknél egy időben vagy közel egy időben elhalálozott személyekről, testvérekről lehet szó.⁸³ Felnőtt és gyermek temetkezésénél leginkább szülő–gyermek kapcsolat feltételezhető, különösen igaz ez azoknál a nő és gyermeket is rejtő síroknál, amikor a csecsemőket vagy kisgyermeket leginkább a nő mellkasának bal oldalára, a karjához vagy a lábaihoz helyezték.

A gyermekek korára vonatkozó adatot a felnőtt–gyermek temetkezéseknél 20 esetben tüntettek fel. Elmondható, hogy leginkább csecsemőket vagy *infantia* I. korú gyermekeket temettek felnőttel közös sírba.

Érdemes kiemelni a szarvasi 267. temetkezést, melyben a nő medencéjében egy embrió maradványai kerültek elő.⁸⁴ Ebben az esetben minden valószínűség szerint az elhunytak szülés közben veszítették életüket.

Ahol megállapítható volt, a felnőtt valamelyik oldala mellé helyezték a legtöbbször a gyermeket (gyakrabban a bal oldalhoz), nemegyszer rögzítették a feltárók, hogy a felnőtt karjára helyezték rá a gyermeket, ritkábban pedig a lábánál találjuk őket. Az itt elhelyezett gyermekek két esetben fordított tájolással kerültek be a sírba.⁸⁵

A felnőtt–gyermek temetkezéseknél megállapítható, hogy a gyermekek mellett jóval kevesebbszer fordul elő lelet, mint a felnőtteknél. Összesen hét sírban lehetett megfigyelni a gyermekek mellé helyezett tárgyat vagy viseleti elemet, esetleg ékszert. A csecsemők minden esetben melléklet nélküliek voltak.

A hét, melléklettel ellátott gyermek⁸⁶ közül gazdagsága miatt érdemes kiemelni egy sírt. A Szentés–Kaján temetőben, a 270–270a. sírban a nő ölében elhelyezett gyermeket (a leletek alapján kislányt) bronz fülbevalóval, gyöngy-nyakláncsal, üvegberakásos boglárpárral, bronzkarperessel és korongolt, vörös füles korsóval temették el.⁸⁷

Ezen kívül a szarvasi 173. sírban a férfi bal oldalánál elhelyezett *infantia* I. korú gyermek mellett találunk még több tárgyat, bár ezek nem emelkednek ki gazdagságukkal (csontsíp, vascsat, vaslánc töredéke, vaslemez, vaskés, két bronzfülbevaló került elő mellőle).⁸⁸

7. A LELETANYAG

7.1. Mellékletadás

Ami a sírokból előkerült leleteket illeti, jelen munkában csak általános tendenciák megfogalmazására vállalkoztam az egyes, főbb tárgytípusokat illetően, hiszen részletekbe menően lehetne még elemezni az egyes tárgycsoportokat, akár tipológiai, kronológiai vagy elterjedési szempontok szerint.

Összességében a vizsgálatba bevont 570 sírnak körülbelül a fele tartalmazott mellékletet, ez 287 temetkezést jelent [2. táblázat]. Ha megnézzük az egyes lelőhelyeket, a mellékletadás gyakoriságát illetően meglehetősen nagy szórással találkozunk (átlagosan 28–70%). Ennek részben nyilván oka a temetők feltártságának a mértéke is. A legnagyobb sírszámú temetőknél (Felgyő, Székkutas, Kaján, Szeged–Fehértó A) az arányok között nem volt nagy eltérés (53–62%). A két orosházi lelőhely tekinthető a legszegényesebbnek ebből a szempontból (28 és 33%).

Öt lelőhelyen (Nagymágocs–Ótompá, Szarvas–Grexa-téglagyár, Szentés–Kistőke, orosházi temetők) a gyermek-sírok között több volt a melléklet nélküli, mint a melléklettel ellátott temetkezés.

A sírokból előkerült leletek két csoportra oszthatók: a viselet részét képező tárgyakra és ékszerekre, valamint az elhunyt mellé a sírba helyezett használati tárgyakra, étel-, italmellékletekre. Összességében a mellékletek körébe sorolható tárgyak voltak jelen nagyobb számban a gyermekek temetkezéseiben.⁸⁹ Hat lelőhelyen a mellékletek

⁸¹ BENDE 2017, 167.

⁸² BENDE 2017, 43.

⁸³ Összetartozásukat az is mutatja, hogy például a székkutasi 371. sírban az *infantia* I. korú gyermekek koponyái egymás felé fordítva kerültek elő (B. NAGY 2003, 53). Szintén egymás felé fordított fejekkel temették el Szeged–Fehértó A temetőben a 325. sírban nyugvó két gyermeket (MADARAS 1995, 47).

⁸⁴ JUHÁSZ 2004, 46.

⁸⁵ Nagymágocs–Ótompá 17. és 110. sír (BENDE 2017, 39, 43).

⁸⁶ Nagymágocs–Ótompá 16. sír; Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 10–11. sír; Szeged–Fehértó A 152. sír; Szarvas–Grexa-téglagyár 173. sír; Szeged–Fehértó B 130. sír; Szentés–Kaján 270–270a. és 447. sír (BENDE 2017, 39; JUHÁSZ 1995, 78; MADARAS 1995, 30, 149; KÖREK 1943, 31, 49).

⁸⁷ KÖREK 1943, 31.

⁸⁸ JUHÁSZ 2004, 33–34.

⁸⁹ Ugyanezt a tendenciát mutatták a gepida és langobard gyermektemetkezések is (KIRÁLY 2009, 22; KIRÁLY 2012, 27, 74).

domináltak a gyermekek sírjaiban,⁹⁰ öt temetőben pedig a viseleti elemek, ékszerek voltak nagyobb számban megfigyelhetők.⁹¹

Az egy temetőn belüli mellékletes gyermeksírok magasabb aránya korántsem jelenti azt, hogy ezekben több tárggyal ellátott vagy éppen gazdagnak mondható temetkezéseket találunk, sok esetben a gyermek mellett mindössze egy-két tárgytípus fordult elő (például állatsont, tojás, edény, vaskés, gyöngy).

A felnőttek sírjaiban megtalálható tárgyaknak nagy része a gyermekeknél is előfordult. Kivételt képeznek ebből a szempontból például a fegyverek, melyek a vizsgálati anyagban egyetlenegy gyermek temetkezésében sem kerültek elő. Ide sorolhatók még az övgarnitúrák, melyek ugyan kis számban jelen vannak a gyermeksírokban, de sosem teljes övkészlet formájában.⁹²

7.2. A viselet elemei

7.2.1. Ékszerek

A fülbevalók az avar női sírok jellemző leletei, kisebb arányban gyermekek és férfiak temetkezéseiben is megtalálhatók [13. tábla 1–7]. Az 570 gyermeksírnak közel 12%-a (66 temetkezés) tartalmazott fülbevalót. Anyagukat tekintve döntő többségében bronzból készültek, két ezüst,⁹³ egy-egy arany⁹⁴ és aranyozott bronz⁹⁵ példány is előkerült. Körülbelül a sírok felénél (32 temetkezés) párosával találták meg őket. Típusok tekintetében az egyszerű bronz fülkarikák, a kis- és a nagylemezgömbös fülbevalók és a gyöngycsüngős fülbevalók különféle változatai is megjelennek a vizsgált anyagban.

A gyöngyök leginkább a női és gyermeksírok leletanyagában vannak jelen, a megvizsgált sírokban különféle gyöngyöket a temetkezések közel 16%-ából (89 sír) ismerünk [14. tábla 1–4]. Leginkább a különféle formájú és méretű gyöngyökből (például apró üveggyöngyök, dinnyemag alakú gyöngyök, dudoros és hullámfolyatott rátétdíszes hordó alakú gyöngyök) összeállított gyöngynyálclancok a jellemzőek, de előfordul gyöngykarkötő is.

Tizenhárom sírból összesen 16 karperec került elő [15. tábla 1–2], tehát leginkább egyesével találták meg ezeket, mindössze három sírban viselte párosával a tulajdonosa.⁹⁶ Anyagukat tekintve kilenc vasból készült, hat bronzból, egy példánynak az anyaga ismeretlen. Azokban a temetkezésekben, ahol csak egy karperecet találtak, többségében a jobb karon (7 sír) kerültek elő.

A vizsgált leletanyagban mindössze egyetlen bronzgyűrű került elő Szarvasról, a 41. sírból.

A késő avar női viselet jellegzetes elemei a ruha összefogására szolgáló boglárpárok, melyeket főleg párosával hordtak, de szép számmal ismerünk példákat egyesével viselve is.⁹⁷ Vizsgálati anyagunkban összesen három gyermek temetkezéséből ismertek [13. tábla 8], mindegyik sírban párosával kerültek elő.⁹⁸ A megvizsgált gyermeksírokban egy-egy kereszt,⁹⁹ ezüstmedál,¹⁰⁰ bulla [13. tábla 9]¹⁰¹ és lunula alakú csüngő [13. tábla 10]¹⁰² is napvilágot látott.

7.2.2. Övek

A gyermeksírokban övekre leginkább a vas- és bronzcsatok meglétéből következtethetünk. A vizsgálati anyagban összesen 65 temetkezés (11%) tartalmazott négyszögletes vagy ovális csatot [15. tábla 3–6]. Ezek döntő többsége vasból készült (57 darab), míg bronzcsatból mindössze nyolc darab fordult elő gyermekek sírjaiban. A két legnagyobb sírszámú lelőhely, Székkutas és Szarvas szolgáltatta arányaiban a legtöbb csatot, az összes csat 41%-át, előbbi

⁹⁰ Nagymágocs–Ótompá, Orosháza–Béke Tsz, homokbánya, Szeged–Fehértó A és B temető, Székkutas–Kápolnadűlő, Szentes–Berekhát.

⁹¹ Felgyő–Ürmös-tanya, Orosháza–Bónum-téglagyár, Szarvas–Grexa-téglagyár, Szentes–Kaján, Szentes–Kistőke.

⁹² Lásd az *Övek* című fejezetnél.

⁹³ Nagymágocs–Ótompá 68. sír; Szarvas–Grexa-téglagyár 44. sír.

⁹⁴ Szentes–Kaján 272. sír.

⁹⁵ Szarvas–Grexa-téglagyár 142. sír (JUHÁSZ 2004, 28).

⁹⁶ Felgyő–Ürmös-tanya 54. sír; Szeged–Fehértó A 163. sír; Székkutas–Kápolnadűlő 510. sír (BALOGH 2010, 193; B. NAGY 2003, 66; MADARAS 1995, 31).

⁹⁷ Bende Livia gyűjtésében az esetek egyharmadában egyesével került elő (BENDE 2017, 291).

⁹⁸ Felgyő–Ürmös-tanya 54. sír; Szentes–Kaján 270–270a. sír; Szentes–Berekhát 66. sír (BALOGH 2010, 193; BENDE 2017, 166; KOREK 1943, 31).

⁹⁹ Szeged–Fehértó A 260. sír (MADARAS 1995, 41).

¹⁰⁰ A szarvasi 8. sírban fekvő lány mellkasán egy kis ezüstmedál került elő (JUHÁSZ 2004, 11).

¹⁰¹ A felgyői 58. sírban a fiatal lány mellkasán a nyaklánc gyöngyei között kerek bronz bulla feküdt (BALOGH 2010, 194).

¹⁰² A felgyői 179. sírban az *infantia* II. korú gyermek koponyája alatt találtak egy bronzlemezről kivágott csüngőt (BALOGH 2010, 213).

temetőből 13 darab, utóbbiból pedig 14 darab került elő (ezek között mindössze egy-egy bronzcsat fordult elő). Vascsat mindegyik vizsgálat alá vont lelőhelyről ismert, bronzcsat azonban csak hét temetőben fordult elő.¹⁰³

A veretes övek, övgarnitúrák egyértelműen a férfisírok jellemző leletei, meglétük a felövezés szokásával és férfivá válással áll szoros összefüggésben. Elvértve női sírokban is előfordulhat egy-egy kisebb szíjvég a viselet részeként.¹⁰⁴ Az övtartozékok gyermeksírokba ritkán kerülnek be, mindössze hat temetkezésben lehetett megfigyelni jelenlétüket.¹⁰⁵ Találunk köztük öntött és lemezes szíjvégeket, szíjbújtatót, lemezes vereteket. Érdemes kiemelni a szarvasi 418. sírban koporsóban eltemetett *infantia* II. korú fiút, akinek mellékletei közé tartozott öve is (szíjszorítólemezes bronzcsat, négyszögletes lemezveretek, öntött kis- és nagyszíjvég) [15. tábla 7].¹⁰⁶

7.3. Mellékletek

7.3.1. Edények

A megvizsgált anyagban kilenc temetőből¹⁰⁷ összesen 41 edény került elő, ami a gyermeksírokon belül alacsony, 7%-os arányt jelent [16. tábla 1–7].¹⁰⁸ A legnagyobb sírszámú temetőkből került elő a legtöbb edénymelléklet. Bende Livia az edénnyel ellátott gyermeksírok alacsony arányát Szentes–Kaján esetében a gyermeksírok megfigyeltségének alacsony arányával hozta összefüggésbe.¹⁰⁹

Előkerülési helyüket illetően 34 esetben állt rendelkezésre adat. Többségében a lábak környékén találjuk az edényeket (19 sír), kisebb részben a fej körül (13 sír), két esetben pedig a medence mellett kerültek elő.¹¹⁰

Kivitelezésüket tekintve a kézzel formált edények többsége figyelhető meg a leletanyagban (körülbelül az edények 70%-a). Leginkább a bögrék és a fazekak a jellemzőek, de megtalálhatók köztük a füles bögrék, a füles korsó és az agyagpalack¹¹¹ is.

Favödör/faedényre utaló maradványokat három sírban találtak. A szarvasi 1. sírban favödör vaspereme és famaradványok kerültek elő,¹¹² a székkutasi 110. sírban faedény bronzlemezéből hajlított peremvereteit,¹¹³ míg ugyanezen temető 166. sírjában favödör vasabroncsát tárták fel.¹¹⁴ Utóbbi két esetben a sírokban *infantia* I. korú gyermekek nyugodtak.

Üvegedény mindössze a székkutasi 348. sírból ismert, itt az *infantia* II. korú gyermek mellől került elő egy kis zöld üvegedény.¹¹⁵

7.3.2. Használati eszközök

A gyermeksírokba leggyakrabban bekerülő használati tárgy a vaskés [17. tábla 1–4], 55 sírban 56 darabot találtak (10%).¹¹⁶ Általában az elhunyt jobb oldala mellé helyezték, a kéz és a combcsont környékére, ezt követi a medence, majd pedig a bal kéz és a bal combcsont környéke. Kisebb arányban található meg a lábaknál, a térdeknél és a

¹⁰³ Felgyő–Ürmös-tanya, Nagymágocs–Ótompá, Szarvas–Grexa-téglagyár, Szeged–Fehértó B temető, Székkutas–Kápolnadűlő, Szentes–Berekhat, Szentes–Kaján.

¹⁰⁴ Bende 2017, 289.

¹⁰⁵ Nagymágocs–Ótompá 128. sír; Szarvas–Grexa-téglagyár 418. sír; Szeged–Fehértó B 47., 103. sír; Szentes–Berekhat 60. sír; Szentes–Kaján 386. sír (Bende 2017, 44, 166; Juhász 2004, 62; Korek 1943, 44; Madaras 1995, 142, 147).

¹⁰⁶ Juhász 2004, 62.

¹⁰⁷ Orosháza–Bónum-téglagyár és Szarvas–Grexa-téglagyár lelőhelyeken a gyermeksírokban nem volt edény.

¹⁰⁸ Balogh Csilla megállapítása szerint a Duna–Tisza közén a Körös és a Maros vonalába eső temetőknél alacsony az edénymellékletes sírok aránya (Balogh 2010, 235).

¹⁰⁹ Bende 2017, 299.

¹¹⁰ A Körös–Tisza–Maros közén vizsgált temetőknél megállapítható volt, hogy az edények fej környékére helyezése a 7. század második felében a legjellemzőbb ezen a területen, és gyakorisága csökken a korszak vége felé haladva (Bende 2017, 300).

¹¹¹ A felgyői 112. sírból származó kézzel formált agyagpalack egyedi darab, formai párhuzamai a fémedények körében található meg. Elhelyezkedése alapján (a sírfeleknél 30 cm-rel magasabban került elő) elképzelhető, hogy utólagosan beásott halotti áldozatról van szó (Balogh 2010, 237–238).

¹¹² Juhász 2004, 11.

¹¹³ B. Nagy 2003, 29.

¹¹⁴ B. Nagy 2003, 33.

¹¹⁵ B. Nagy 2003, 51.

¹¹⁶ Két vaskés került elő a székkutasi 409. sírban fekvő gyermek mellől.

karoknál. A gyermekekre vonatkozó koradat a síroknak valamivel több mint felénél (32 temetkezés) állt rendelkezésre, ez alapján csak azt lehetett megállapítani, hogy valamivel több *infantia II.* korú gyermek mellett találtak vaskést.¹¹⁷

A sírokba bekerülő munkaeszközök közül a másik leggyakrabban előforduló tárgytypus az orsógomb/orsókarika [17. tábla 5–9]. A gyermeksírok 7%-ában (42 temetkezés) került elő összesen 43 darab.¹¹⁸ Ezek közül 34 orsógomb és kilenc orsókarika.¹¹⁹ Döntő többségük agyagból készült, egy példány a leírás szerint ólomból.¹²⁰ Az orsógombok közül 11 példányt, az orsókarikák közül pedig egyet díszítettek. Ami előkerülési helyüket illeti, leggyakrabban a jobb kéz, illetve a medence környékén találjuk, ezt követi a mellkas és a térd, valamint a lábszárak területe. Megegyező arányban fordultak elő a koponya, a vállak, a jobb könyök és a lábfejek környékén. A rendelkezésre álló adatok alapján a jobb oldal dominanciája volt megfigyelhető.

Tarsoly viseletére utal a négy sírból előkerült kova,¹²¹ valamint az egyetlen csiholó.¹²²

Csörgőt összesen öt gyermeksírból találtak (hat darab), ezek közül öt bronzból,¹²³ egy pedig vasból készült [17. tábla 11].¹²⁴ A tárgytypus főleg a kezek mellől került elő (két sírban a jobb, egy sírban a bal kéz mellől), egy-egy esetben a jobb combcsontnál és a jobb felkarcsontnál találták meg, valószínűleg az övről lóghatott le.

Elsősorban női melléklettypus a tű és a tűtartó. Félkész tűtartót ismerünk a székkutasi 474. sírból, ugyanezen temető 533. sírjában fatokban került elő a vastű, a szarvasi 44. temetkezésben egy tűtartó mellett két tűt is találtak, a nagymágocsi 73. sírban pedig egy bronztűt helyeztek a gyermek mellé.

Egy-egy példánnyal képviseltette magát a gyermeksírok mellékletei között a csontbogozó,¹²⁵ csonttégely [17. tábla 10],¹²⁶ vasár¹²⁷ és fenőkö,¹²⁸ pinzettát szintén egy sírban találtak, de két darabot.¹²⁹

7.3.3. Állatcsontok

A sírokban talált állatcsontokat kétféleképpen értelmezhetjük: feltűnhetnek ételmellékletként vagy áldozati állat formájában. A vizsgálat alá vont 570 gyermek sír közül 82 temetkezés tartalmazott állatcsontot (14%).¹³⁰

Áldozati állatra utaló maradványok teljes bizonyossággal 24 temetkezésből ismertek.¹³¹ Az esetek kisebb részében egészben, anatómiai rendben (öt),¹³² nagyjából pedig részleges állattemetkezés formájában helyezték ezeket a sírba. Közöttük legnagyobb számban juhcsontok fordultak elő (11), ezt követik a szarvasmarhához tartozó maradványok (hét), majd a lócsontok (öt), kis arányban fordultak elő szárnyashoz és sertéshez köthető csontok (három-három).

A lócsontokat tartalmazó temetkezések nagy része (négy sír) Orosháza–Béke Tsz, homokbánya lelőhelyről származik,¹³³ egy pedig a kajáni temetőből. Utóbbinál a 386. sírban az *infantia II.* korú fiú mellé lovát is elhelyezték lószerszámzatával együtt (zabla, kengyel, hevedercsat).¹³⁴ Korcsoportok tekintetében megtalálhatók köztük az *infantia I.* és *infantia II.* korúak is, nemek tekintetében pedig egyértelműen férfiakhoz/fiúkhöz kötődő szokásról van szó.

Részleges állatáldozat esetében leggyakrabban a juhkoponya és a négy lábsont sírba helyezése a jellemző, ritkán csak az állkapocs került elő a temetkezésből.

¹¹⁷ *infantia I.*: 14 gyermek, *infantia II.*: 18 gyermek.

¹¹⁸ A felgyői 54. sírban került csak elő két orsógomb a kislány mellől (BALOGH 2010, 193).

¹¹⁹ Orsókarikák mindössze két lelőhelyen kerültek elő: Felgyőn négy sírban, Szeged–Fehértő A temetőben pedig öt gyermek sírjában fordult elő.

¹²⁰ Szeged–Fehértő A 162. sír (MADARAS 1995, 31).

¹²¹ Orosháza–Bónum téglagyár 53. sír, Szarvas–Grexa-téglagyár 173. sír, Szeged–Fehértő A 12. sír, Székkutas–Kápolnadűlő 348. sír (B. NAGY 2003, 51; JUHÁSZ 1995, 24; JUHÁSZ 2004, 33; MADARAS 1995, 15).

¹²² Szeged–Fehértő A 12. sír (MADARAS 1995, 15).

¹²³ Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 97. sír; Orosháza–Bónum-téglagyár 175. sír; Szentes–Berekhát 23. sír (2 darab); Szentes–Kaján 272. sír (BENDE 2017, 164; JUHÁSZ 1995, 31, 84; KÖREK 1943, 31).

¹²⁴ Nagymágocs–Ótompá 28. sír (BENDE 2017, 40).

¹²⁵ Szentes–Berekhát 60. sír (BENDE 2017, 40).

¹²⁶ Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 97. sír (JUHÁSZ 1995, 84).

¹²⁷ Felgyő–Ürmös-tanya 126. sír (BALOGH 2010, 206).

¹²⁸ Szeged–Fehértő A 12. sír (MADARAS 1995, 15).

¹²⁹ Szarvas–Grexa-téglagyár 44. sír (JUHÁSZ 2004, 15).

¹³⁰ Nagymágocs–Ótompá, Orosháza–Bónum-téglagyár, Szeged–Fehértő B és Szentes–Kistőke temetőkben nem fordult elő állatcsont a gyermeksírokban.

¹³¹ Szeged–Fehértő A és Szentes–Berekhát temetőkben a leírások alapján nem lehetett pontosan meghatározni, hogy az állatcsontok ételmelléklethez vagy áldozati állathoz tartoztak-e.

¹³² Ezek közül három szarvasmarhához (Székkutas–Kápolnadűlő 238., 359. sír, Szentes–Kaján 52. sír), egy-egy pedig lóhoz (Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 102. sír) és tyúkhöz (Szarvas–Grexa-téglagyár 183. sír) tartozott (B. NAGY 2003, 39, 52; JUHÁSZ 1995, 85; JUHÁSZ 2004, 35; KÖREK 1943, 8).

¹³³ A lelőhelyen gyermeksírokból nem került ételmelléklet.

¹³⁴ KÖREK 1943, 44.

Az állatcsontok között nagyobb arányban találhatók meg az ételmellékletként sírba helyezett húsok. Az ételmellékletek között legnagyobb számban szárnyasmaradványok, ezen belül tyúksontok kerültek elő, ezt követik a juh-, majd szarvasmarha- és sertécsontok. Jellemzően néhány csigolya és borda fordult elő. 14 temetkezésben az állatcsontok mellett tojásokat is találunk.

7.3.4. Tojások

A vizsgált anyagban nyolc temető¹³⁵ 47 gyermeksírából legalább 69 tojás került elő.¹³⁶ A leletípus legnagyobb arányban nők sírjaiból szokott előkerülni, jellemzően egy temetkezésből egy darab, a gyermeksíroknál 15 temetkezésben találtak két vagy annál több tojáshéjat.

A tojásmelléklet leggyakrabban a medence környékéről került elő (13), ezt követi megegyező arányban a lábak és a koponya környéke (9-9), majd pedig a kezek (8),¹³⁷ ezen felül néhány tojás előkerült a combcsontok (4), a mellkas (3), a térd és a vállak környékéről is (2-2).

A gyermeksírokban megjelenő tojásmellékletet kétféleképpen értelmezhetjük. Egyrészt tényleges ételmellékletként, főleg, ha húsmelléklettel együtt került elő. Mivel azonban leggyakrabban a medence körül találhatók, joggal merülhet fel termékenységgel kapcsolatos hiedelem az értelmezés során, alátámasztja ezt az is, hogy nők és gyermekek sírjaiban többször megtalálható a tárgyípus.¹³⁸

8. ÖSSZEGZÉS

Annak ellenére, hogy a vizsgálat alá került avar kori gyermeksírok csak kis töredékét jelentik az avar temetők összes gyermektemetkezésének, az összehasonlítás eredményeként kiderült, hogy itt is hasonló problémákkal kellett szembenézni, mint a gepida vagy a langobard sírok esetében.

Összességében elmondható, hogy a gyermeksírok főbb jellegzetességei néhány száz temetkezés vizsgálata során is körvonalazódtak. A teljesebb gyűjtés azonban a sírok nagy mennyisége, a frissebb feldolgozások részletesebb információi miatt csökkenthetné az egyes vizsgálati szempontoknál megfigyelt adathiányokat, és ezáltal pontosabb eredményekre vezethetne.

Irodalom

- BALOGH 2006 = Balogh Cs.: Avar kori kettős- és többes temetkezések a Duna–Tisza közén. *Arrabona* 44/1 (2006), 41–86.
- BALOGH 2010 = Balogh Cs.: A Felgyő, Ürmös-tanyai avar kori temető. In: *Felgyő, Ürmös-tanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. Szerk.: Balogh Cs. – Türk A. [MFMÉ–MonumArch 1.] Szeged 2010, 185–382.
- BENDE 2003 = Bende L.: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői avar kori temetőben. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 1.] Szeged 2003, 305–330.
- BENDE 2017 = Bende L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében*. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 8.] Budapest 2017.
- JUHÁSZ 1995 = Juhász, I.: *Awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung Orosháza*. [MAA 1.] Budapest 1995.
- JUHÁSZ 2004 = Juhász, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas–Grexa–Téglagyár*, FO 68. [MAA 7.] Budapest 2004.
- KIRÁLY 2009 = Király E.: *A Tisza-vidéki gepida temetők gyermeksírai*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2009.
- KIRÁLY 2012 = Király E.: *A gepida és langobard soros temetők gyermeksírai a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2012.
- KISZELY 1976 = Kiszely I.: *Sírok, csontok, emberek. Embertan a régészetben*. Budapest 1976.
- KOREK 1943 = Korek J.: A Szentcsanak-árok avar temető. *Dolg* 19 (1943), 1–129.

¹³⁵ Szarvas–Grexa-téglagyár, Szeged–Fehértó B és Szentcsanak–Kistóke lelőhelyeken nem volt egyetlen gyermeksírban sem tojás.

¹³⁶ Négy sír esetében csak annyi szerepelt a sírleírásoknál, hogy több vagy sok tojást találtak, pontos mennyiségük azonban ismeretlen.

¹³⁷ A sírleírásokban a kezek környékén előkerült tojások egy részéről elképzelhető, hogy a medence környékén kerültek elő, de ezt adatok hiányában nem lehetett pontosítani.

¹³⁸ BENDE 2017, 322.

- KÖVÁRI 2008 = Kövári I.: *Megelevenedő sírvilág. Miről mesélnek az ásatások csontleletei?* Budapest 2008.
- LOHRKE 2004 = Lohrke, B.: *Kinder in der Merowingerzeit. Gräber von Mädchen und Jungen in der Alemannia.* [Freiburger Beiträge zur Archäologie und Geschichte des ersten Jahrtausends 9.] Rahden/Westfalen 2004.
- MADARAS 1991 = Madaras L.: *A Szentcsanak-Kajani temető és néprajzi vonatkozásai.* [Folklór és etnográfia 57.] Debrecen 1991.
- MADARAS 1995 = Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó „A” and „B” Cemeteries.* [Das Awarische Corpus 3.] Eds.: Kovrig, I. – Madaras, L. Debrecen–Budapest 1995.
- MOLNÁR 2017 = Molnár E.: Pitvaros-Víztározó avar kori temető embertani vizsgálatának eredményei. In: Bende L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében.* Szerk.: Lőrinczy G. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 8.] Budapest 2017, 505–532.
- B. NAGY 2003 = B. Nagy K.: A székkutas-kápolnadűlői avar temető. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető.* Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. [MFMÉ–MonArch 1.] Szeged 2003, 11–298.
- TOMKA 2003 = Tomka P.: Az avar kori temetkezési szokások kutatásának újabb eredményei. Kettős- és többes temetkezések. *Arrabona* 41/1–2 (2003), 11–56.
- VÖRÖS 2005 = Vörös G.: A szarmata kori gyermek temetkezések jellemzői néhány temető adatai alapján (Előtanulmány a Madaras–Halmok temető feldolgozásához). *SzKMÉ* 7 (2005), 127–150.

EDIT KIRÁLY

Characteristics of Avar infant graves based on data from some cemeteries

The analysis of infant graves is a neglected topic in the research of most archaeological periods. This is not a coincidence, since many factors complicate the examination of these graves. First, there are many unpublished or only partially published cemetery excavations. Burial customs and grave finds from many old excavations have not been analyzed, and neither the anthropological material. Thus, due to the sparse data, I could not focus my analysis to the region of Szentes according to my original research plan, but I had to extend my research to the southern part of the Great Hungarian Plain.

A comparative analysis of Sarmatian children's graves have been carried out by Gabriella Vörös. In my MA thesis, I have examined the Gepidic and Langobardic children's graves. It is a much more complicated task to collect all the infant graves from the Avar period, because many more Avar cemeteries have been excavated and the number of the children's graves can reach several thousand compared to the 100–200 children's burials examined so far. Furthermore, the analysis should be done separately concerning the various phases of the Avar period to understand whether any differences can be demonstrated between the burial customs and grave finds from the early and late Avar period. This paper is the first step in a more comprehensive work, which offers an insight into the opportunities and challenges connected to this interesting research topic.

The paper presents the analysis of infant graves from eleven archaeological sites based on a set of criteria established previously (the percentage of infant graves within the cemetery, their location, age and gender distribution, the burial customs, and the grave finds). Children's graves constituted the 11 to 26% of the graves in the cemeteries, which displays a pattern similar to the one observed in the Gepidic and Lombard cemeteries. The analysis of the location of the children's graves showed that in some cases they were near to the adults' graves, and sometimes an adult and a child was buried in a common grave pit. In these cases, it is justified to assume that the two persons were related (probably parent and child).

The age distribution could only partly be clarified due to the lack of data. Grave goods served as the basis of analyzing the gender distribution. The cemeteries presented a significant difference in the number of grave goods. Most of the finds were placed with the deceased as grave goods and less items were pieces of jewelry or clothing accessories.

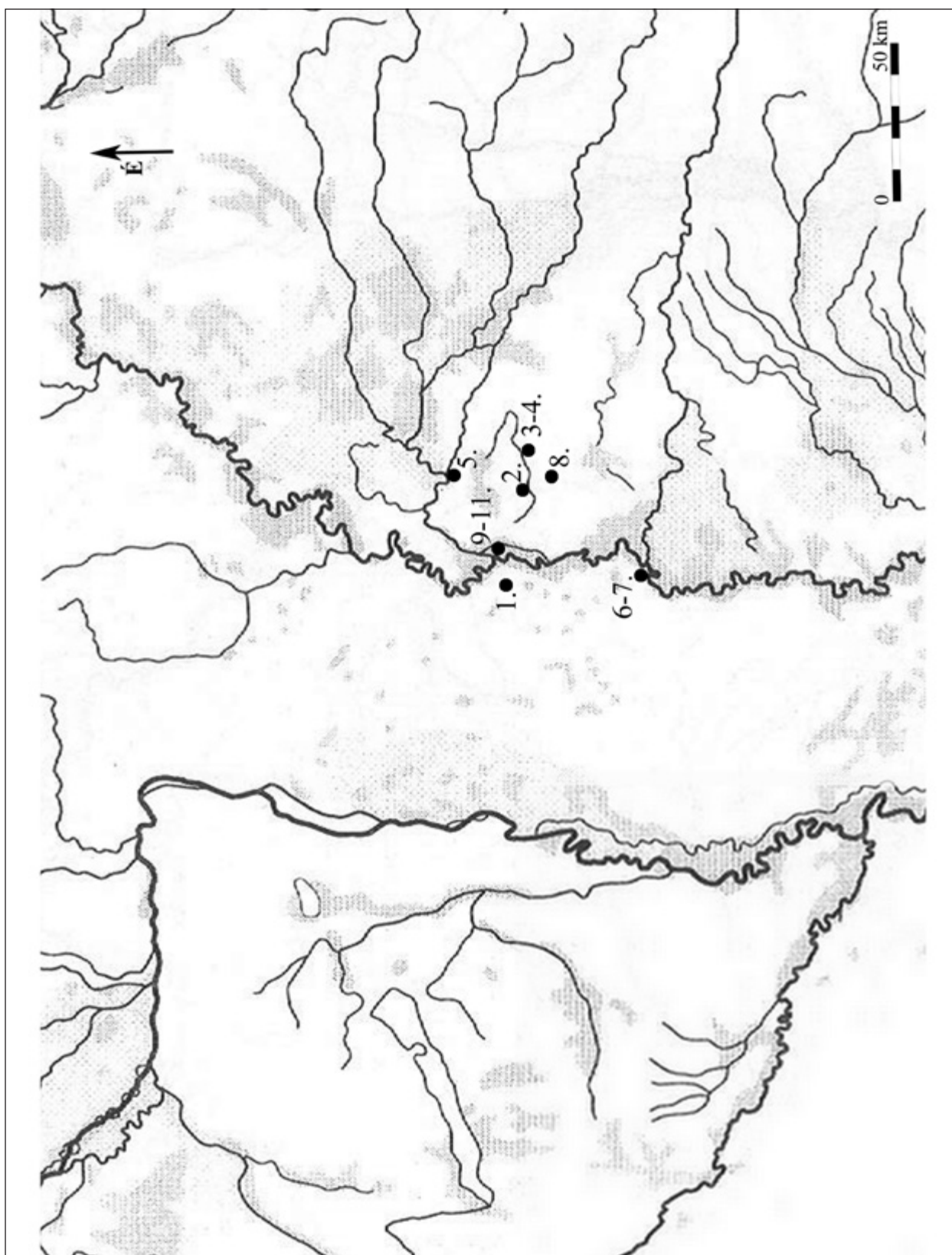
The paper concluded that the research of Avar children's graves has to face the same problems and difficulties as that of the Gepidic and Lombard period graves. A more comprehensive inventory of infant graves from the Avar period and the analysis of that dataset might produce more specific results.

Lelőhely	Összes sír	Gyermeksír	%
1. Felgyő–Ürmös-tanya	216	45 (46)	20,8 (21,2)
2. Nagymágocs–Ótompá	131	29	22
3. Orosháza–Béke Tsz, homokbánya	152	40	26,3
4. Orosháza–Bónum-téglagyár	243	58	23,8
5. Szarvas–Grexa-téglagyár	419	90 (91)	21,4 (21,7)
6. Szeged–Fehértó A	376	64 (65)	17 (17,2)
7. Szeged–Fehértó B	133	15	11,2
8. Székkutas–Kápolnadűlő	534	127 (129)	23,7 (24,1)
9. Szentés–Berekhát	102	30	20,4
10. Szentés–Kaján	441	55 (56)	12,4 (12,6)
11. Szentés–Kistőke	85	17	20
Összesen	2832	570 (576)	20,1 (20,3)

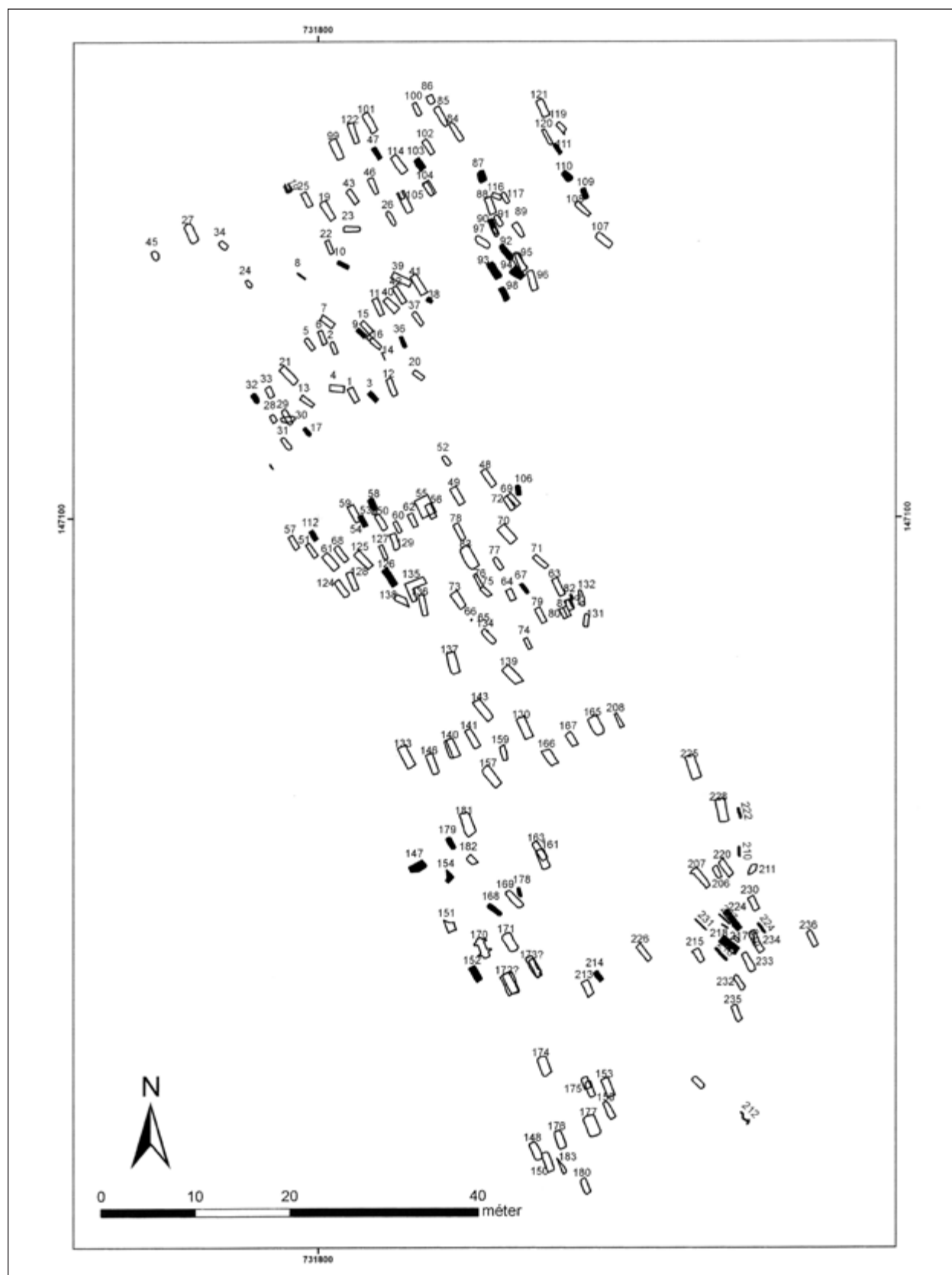
1. táblázat: A gyermeksírok temetőn belüli aránya

Lelőhely	Összes gyermeksír	Mellékletes gyermeksír	%
1. Felgyő–Ürmös-tanya	45	28	62,2
2. Nagymágocs–Ótompá	29	13	44,8
3. Orosháza–Béke Tsz, homokbánya	40	13	32,5
4. Orosháza–Bónum-téglagyár	58	16	27,5
5. Szarvas–Grexa-téglagyár	90	42	46,6
6. Szeged–Fehértó A	64	39	60,9
7. Szeged–Fehértó B	15	9	60
8. Székkutas–Kápolnadűlő	127	70	55,1
9. Szentés–Berekhát	30	21	70
10. Szentés–Kaján	55	29	52,7
11. Szentés–Kistőke	17	7	41,1
Összesen	570	287	50,3

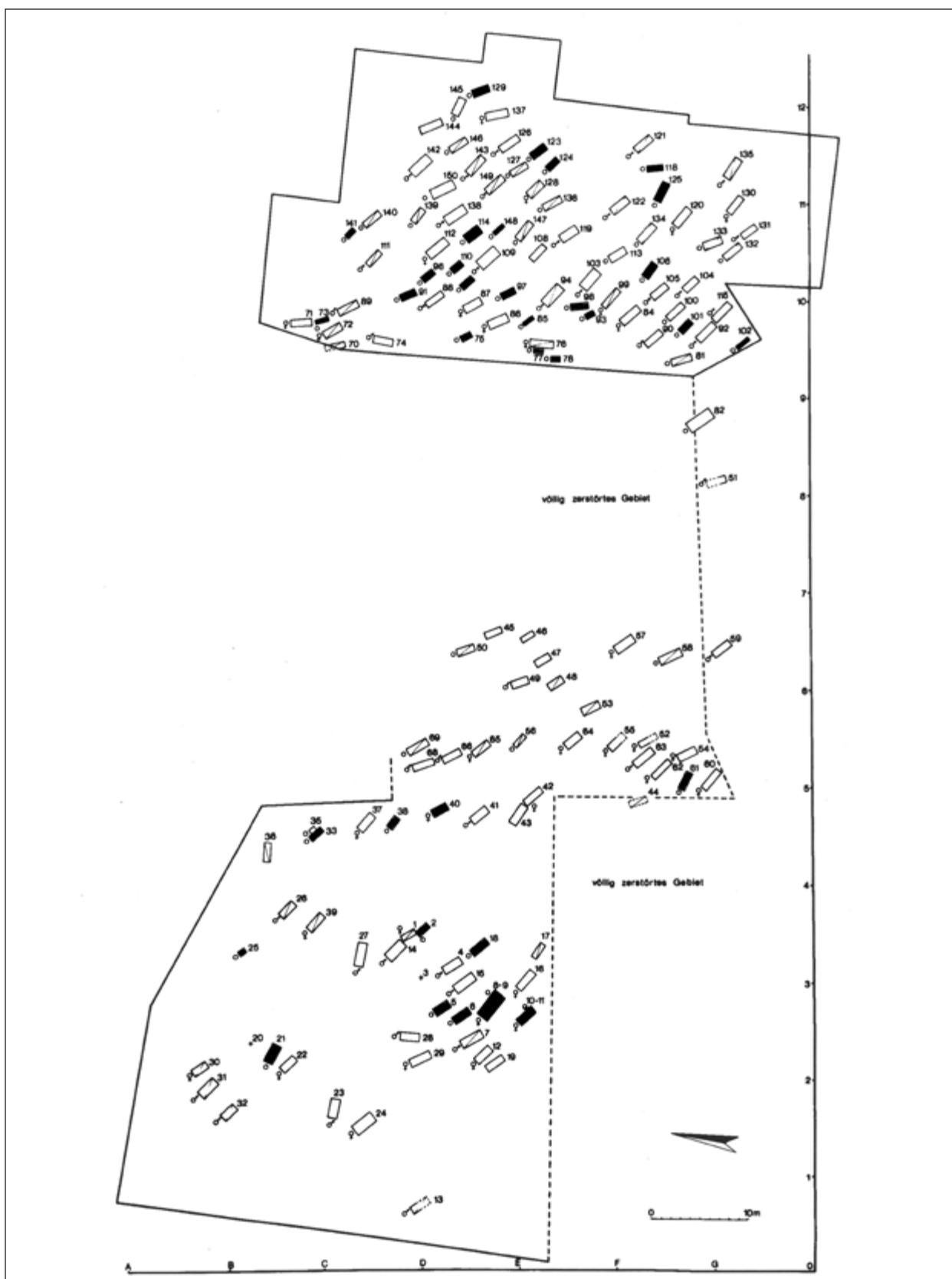
2. táblázat: A mellékletadás gyakorisága

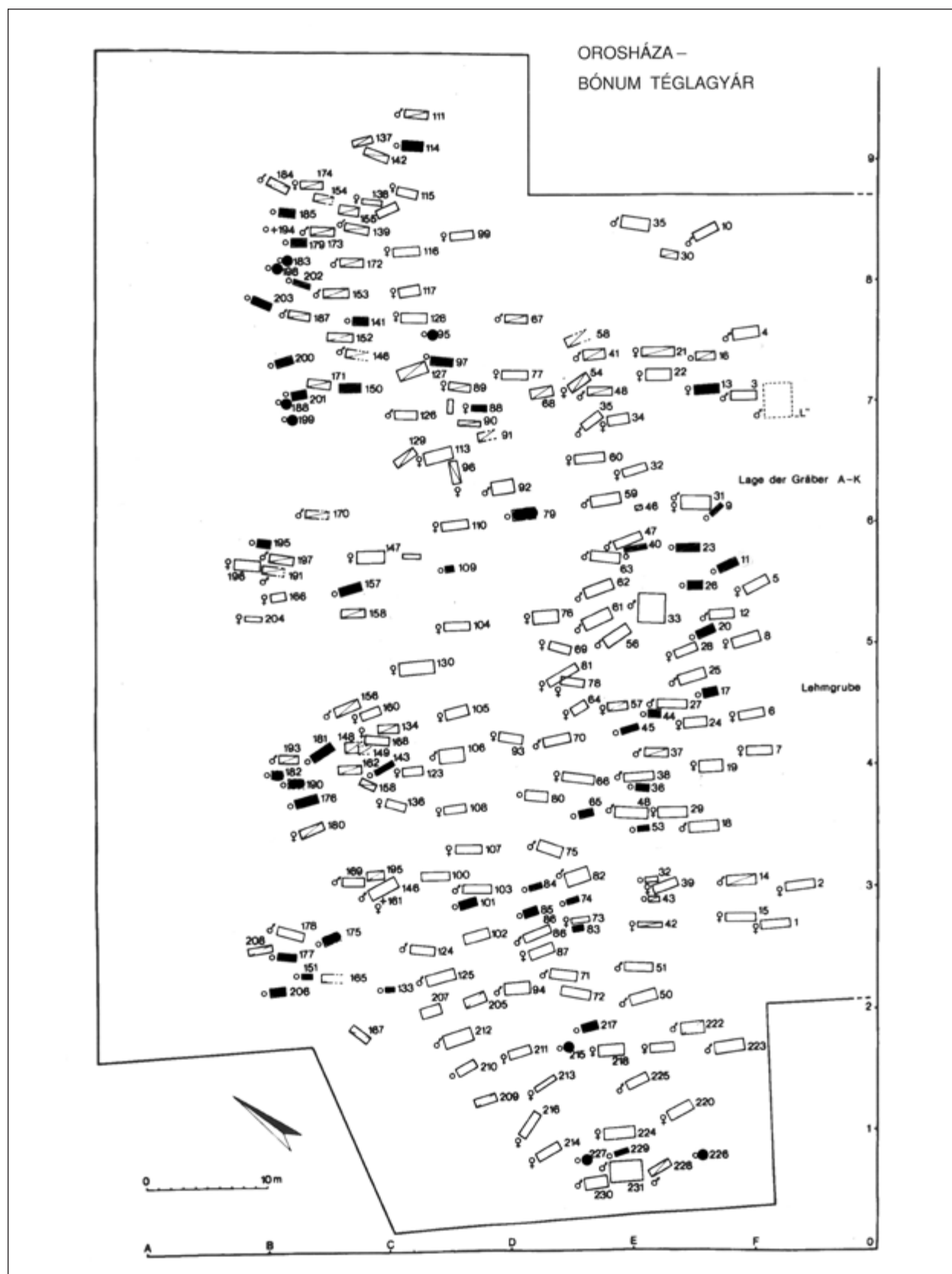
1. tábla: A temetők földrajzi elhelyezkedése: 1.: Felgyő-Ürmös-tanya; 2.: Nagymágocs-Ótomp; 3.: Orosháza-Béke Tsz, homokbánya; 4.: Orosháza-Bónum-téglagyár; 5.: Szarvas-Grexa-téglagyár; 6-7.: Szeged-Fehértó A, B; 8.: Székkutas-Kápolnadűlő; 9.: Szentes-Berekhát, Buzi Farkas Imre földje; 10.: Szentes-Kaján; 11. Szentes-Kistőke

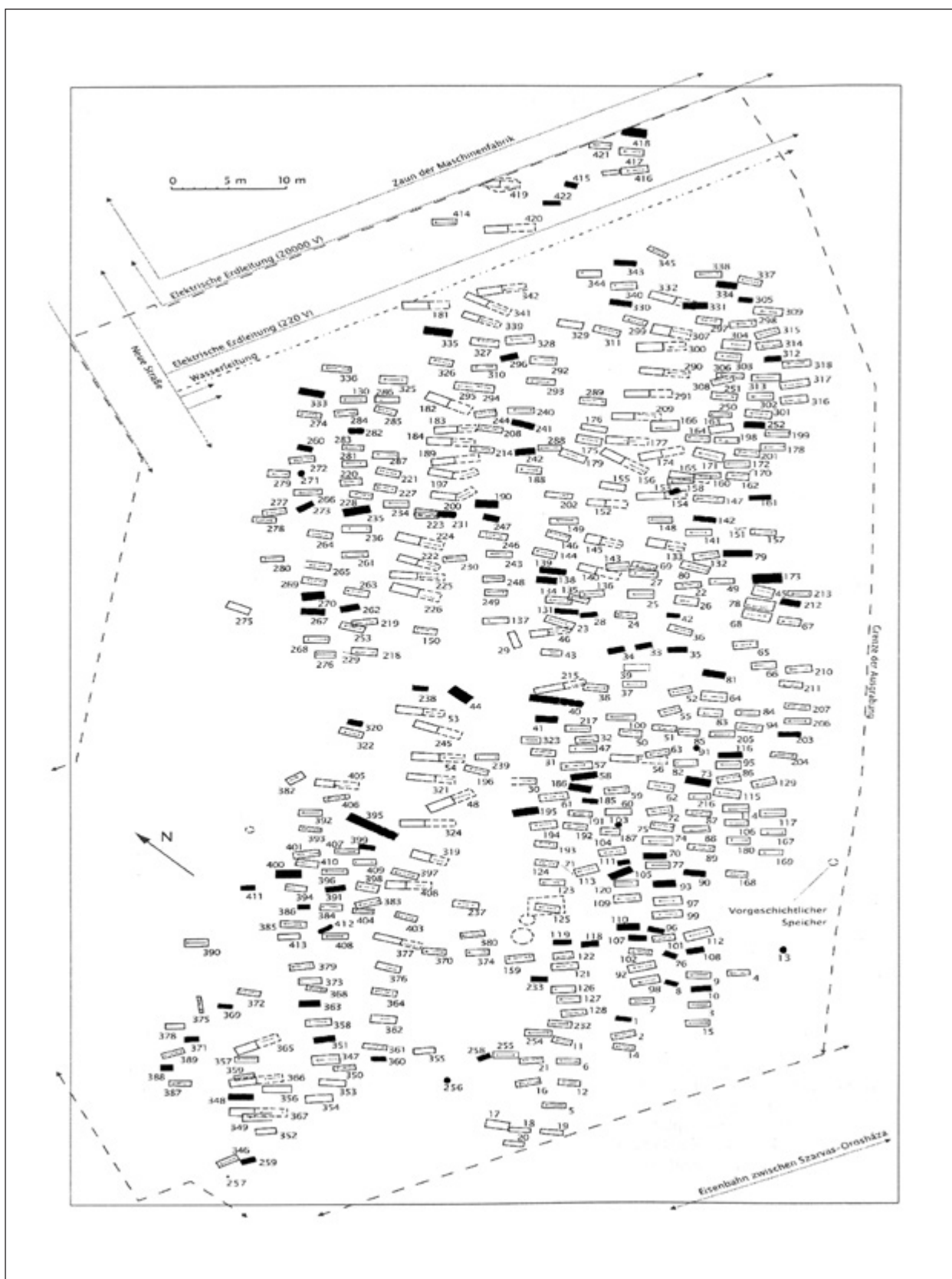
2. tábla: Felgyő-Ürmös-tanya (BALOGH 2010, 68 alapján)

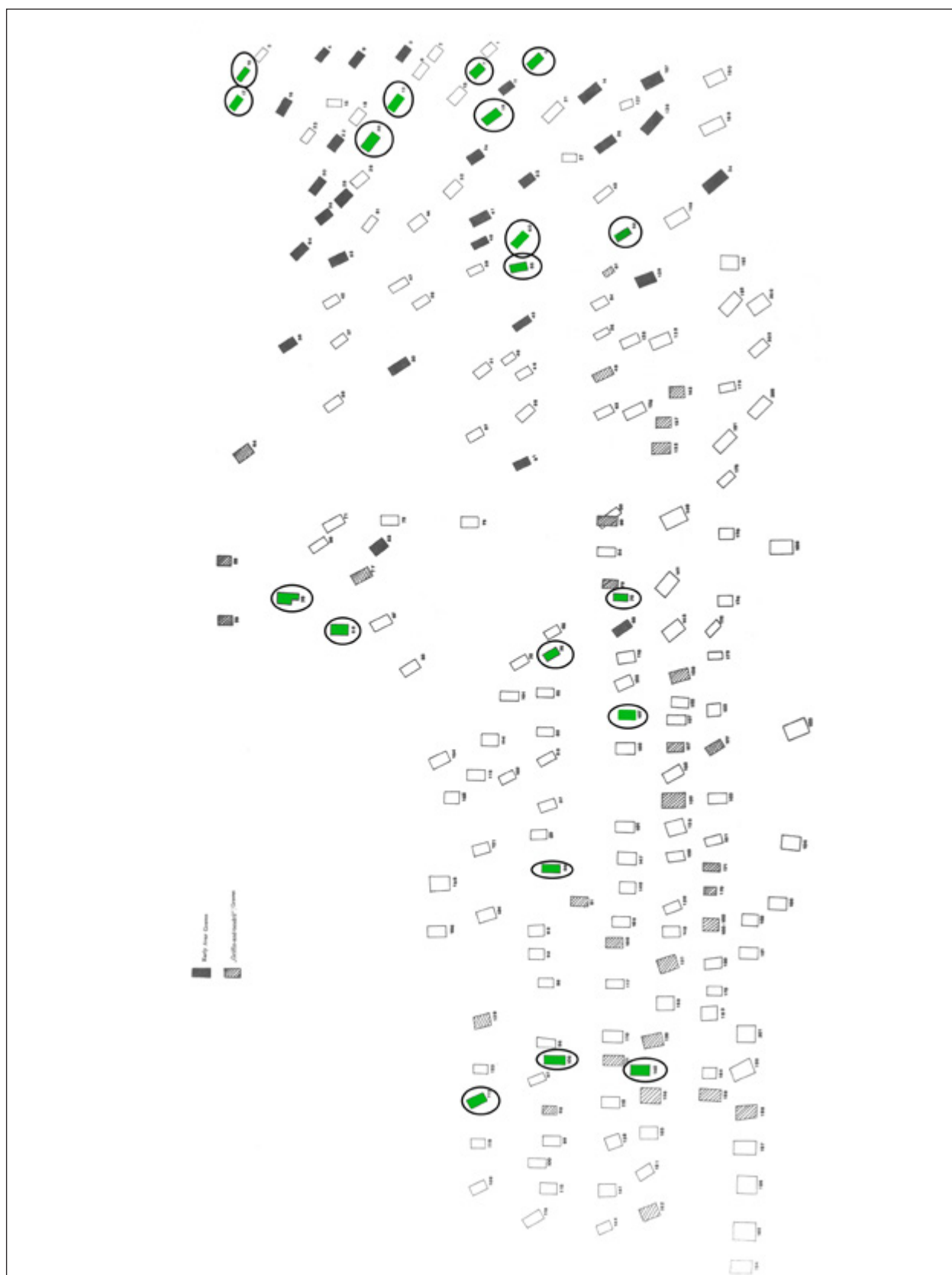
3. tábla: Orosháza-Béke Tsz, homokbánya (JUHÁSZ 1995, 77 alapján)

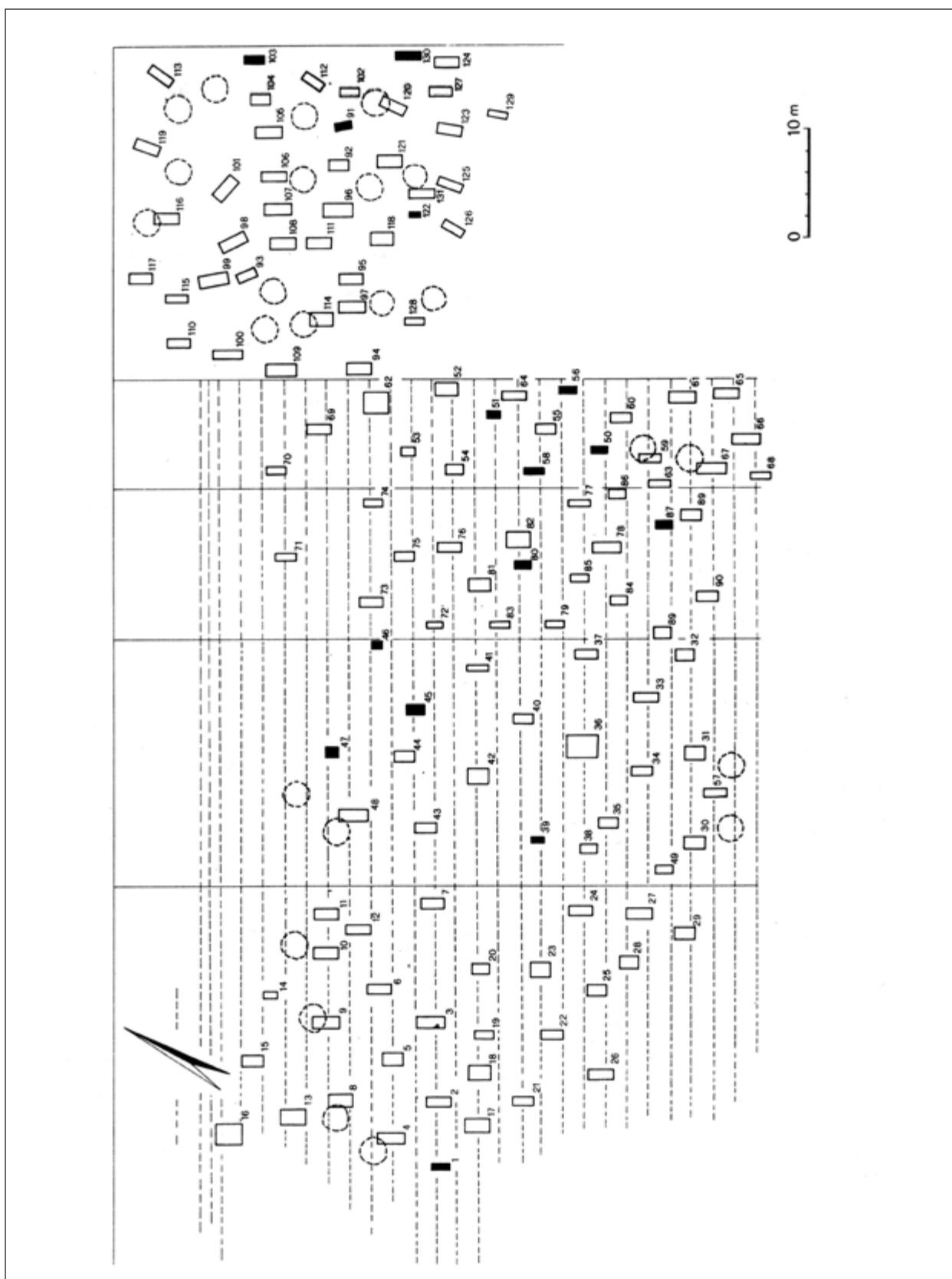
4. tábla: Orosháza-Bónum-téglagyár (JUHÁSZ 1995, 20 alapján)

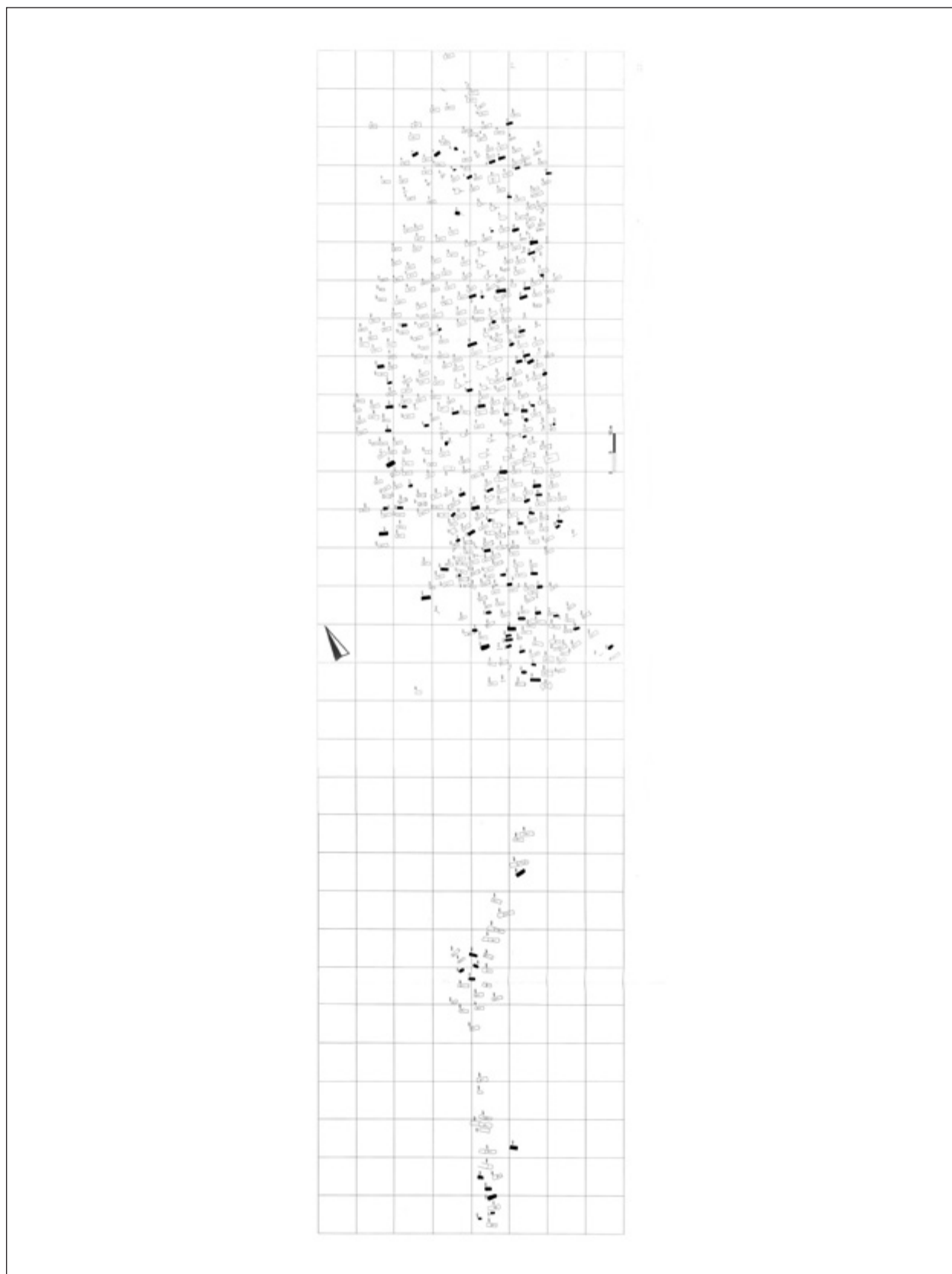
5. tábla: Szarvas-Grexa-téglagyár (JUHÁSZ 2004, 10 alapján)

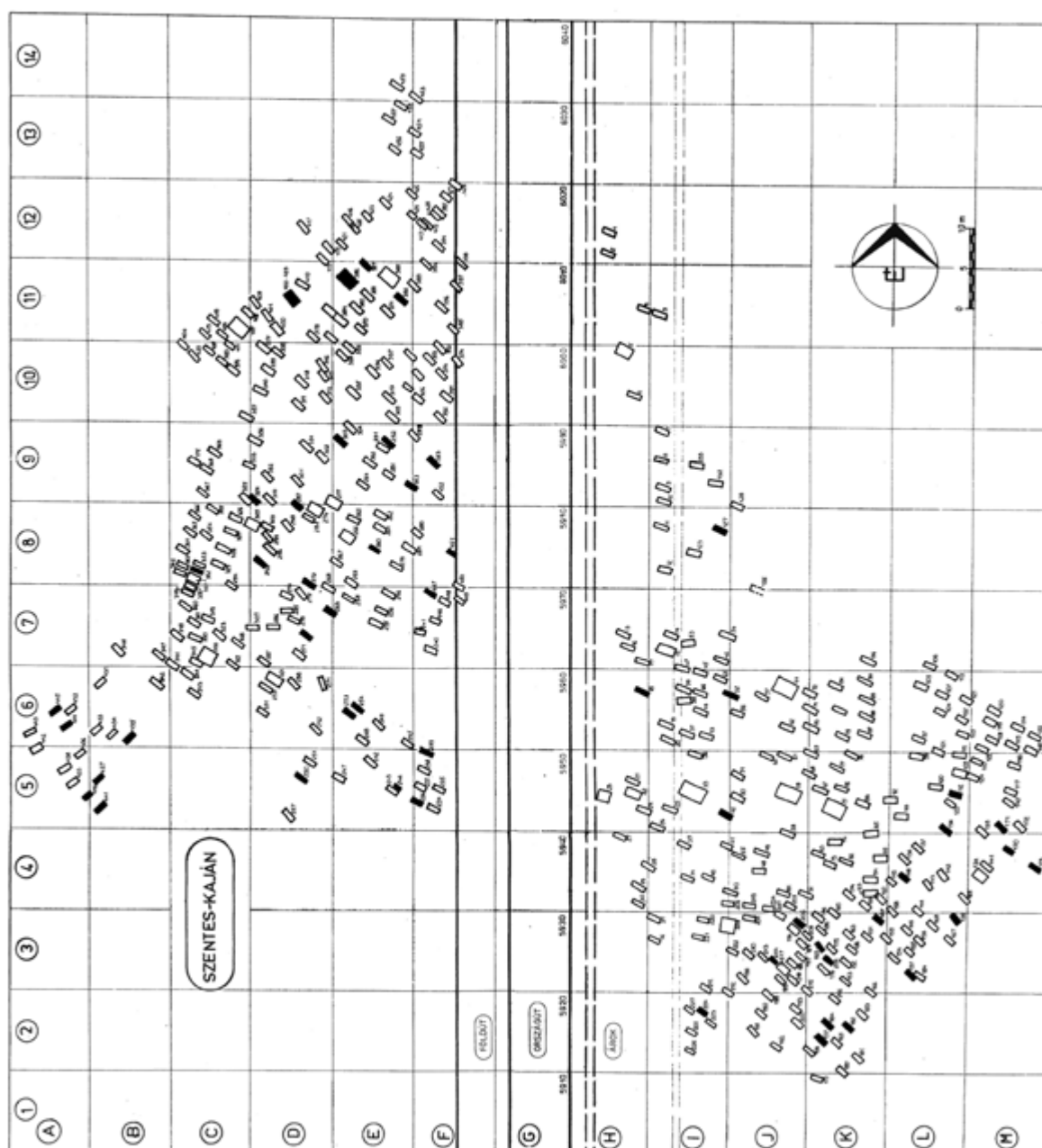
6. tábla: Szeged–Fehértó A (MADARAS 1995 alapján)

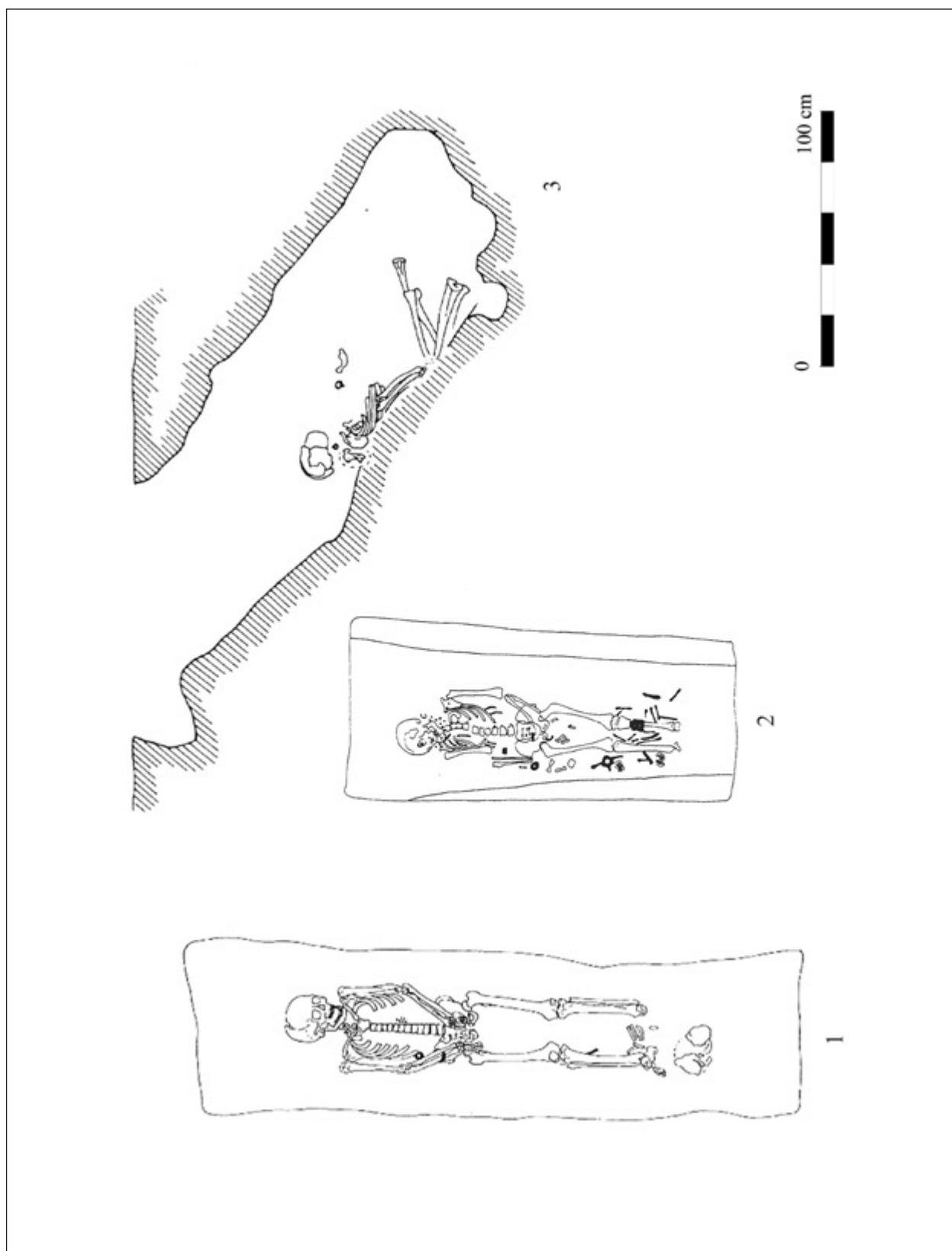
7. tábla: Szeged–Fehértó B (MADARAS 1995 alapján)

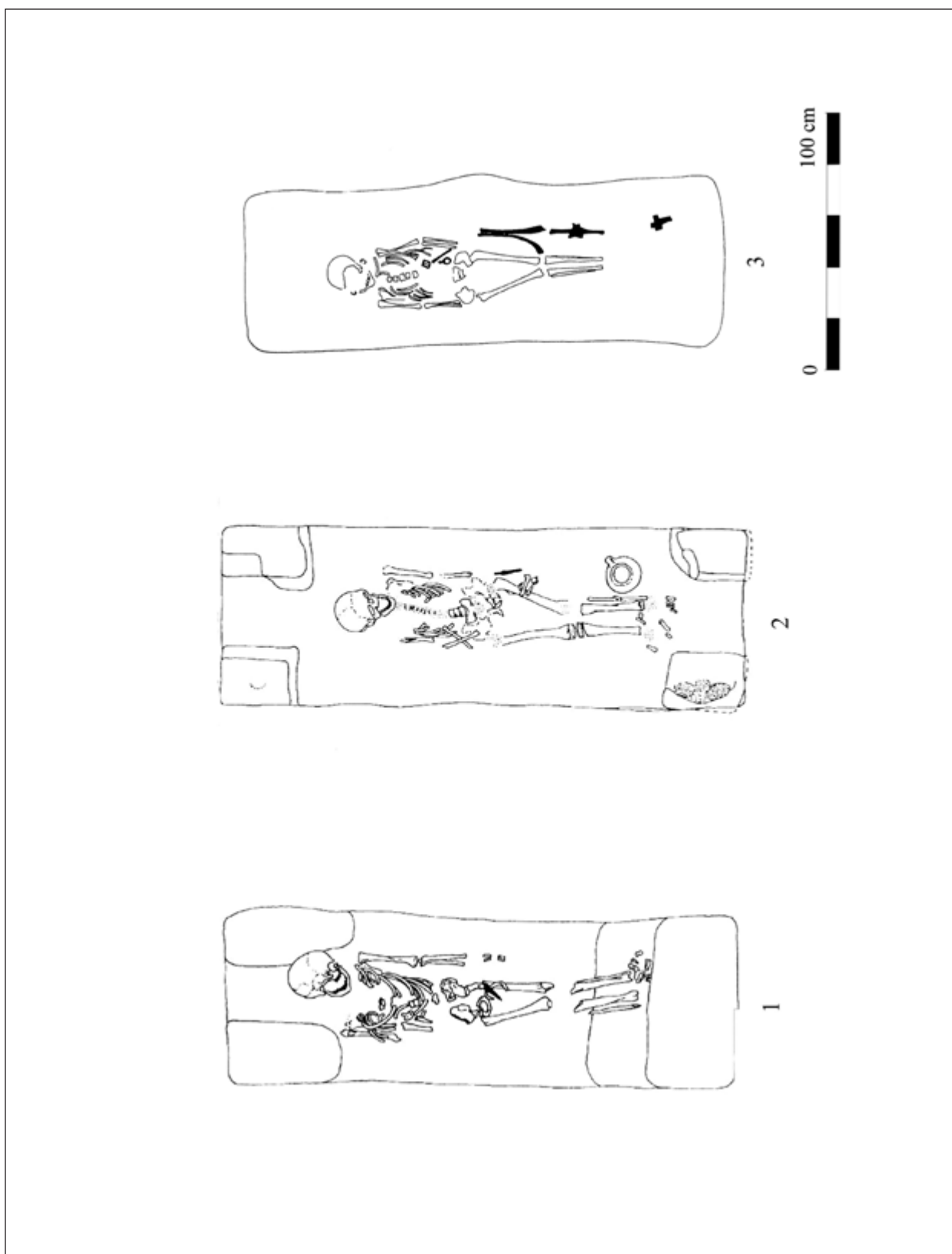
8. tábla: Székkutas–Kápolnadűlő (B. NAGY 2003 alapján)

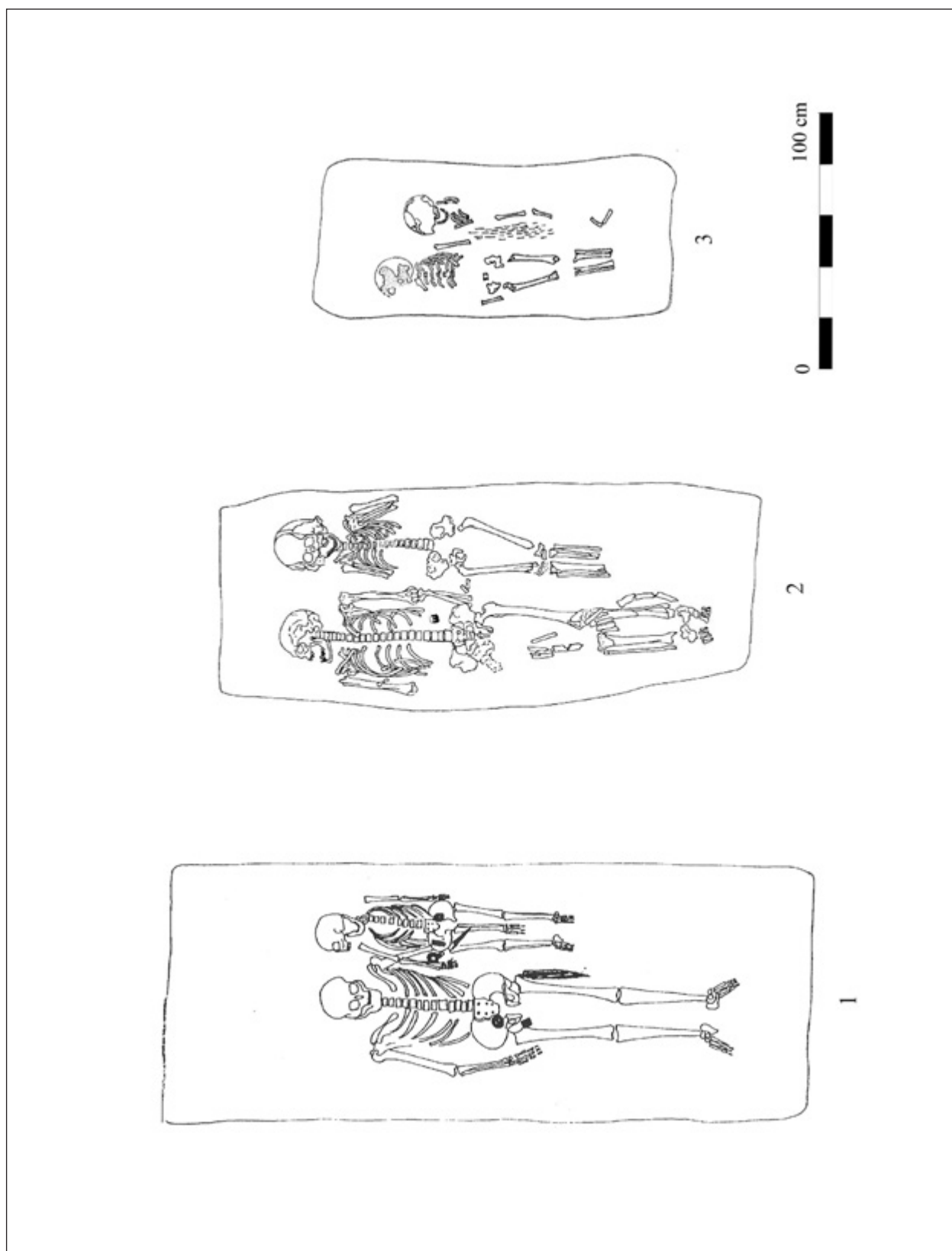
9. tábla: Szentes–Kaján (MADARAS 1991 alapján)

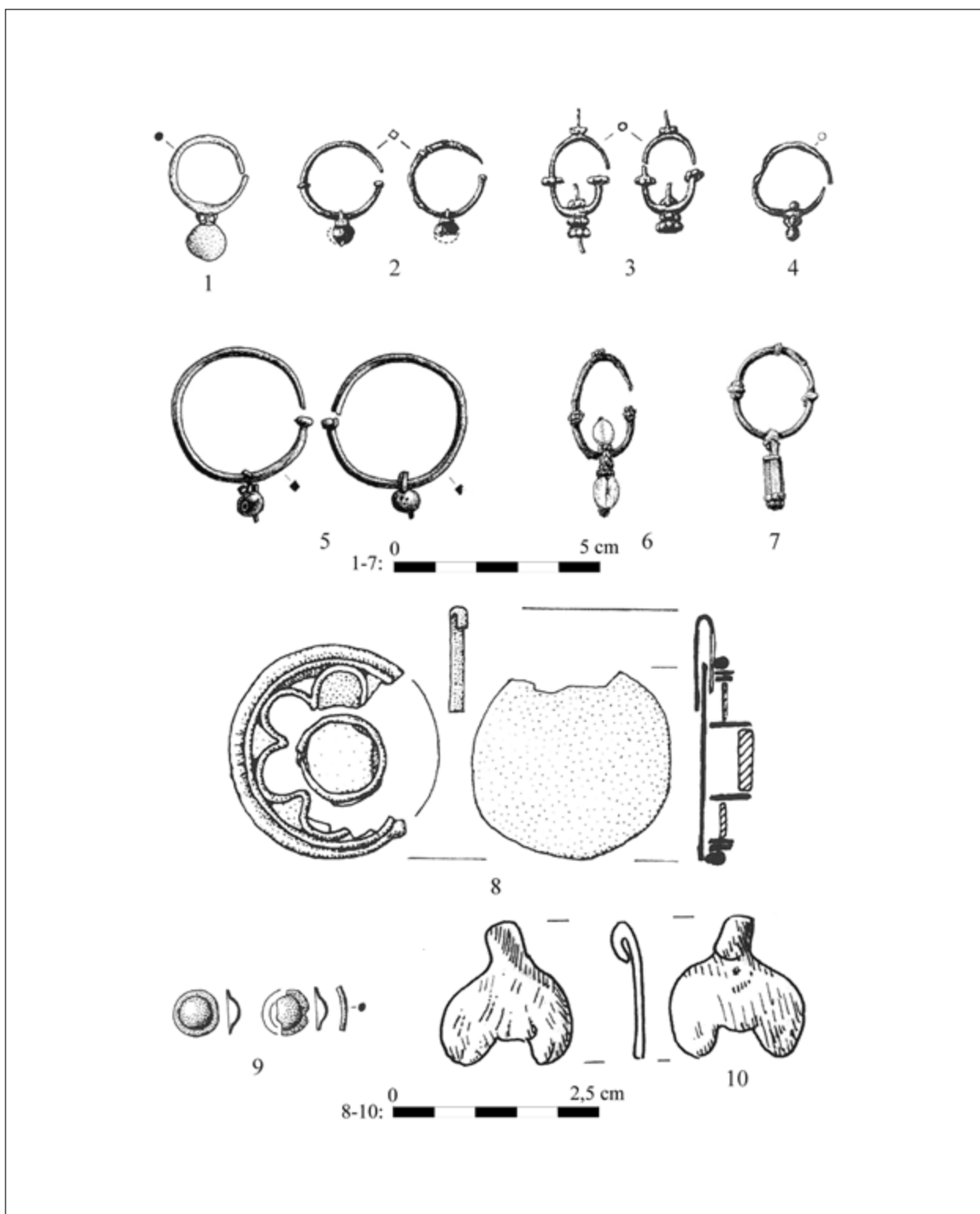
10. tábla: 1.: Székkutas–Kápolnadülő 494. sír (B. NAGY 2003, 249, 176. kép 1); 2.: Felgyő–Ürmös-tanya 126. sír (BALOGH 2010, 326, 52. kép 5); 3.: Székkutas–Kápolnadülő 355. sír (B. NAGY 2003, 196, 123. kép 1)

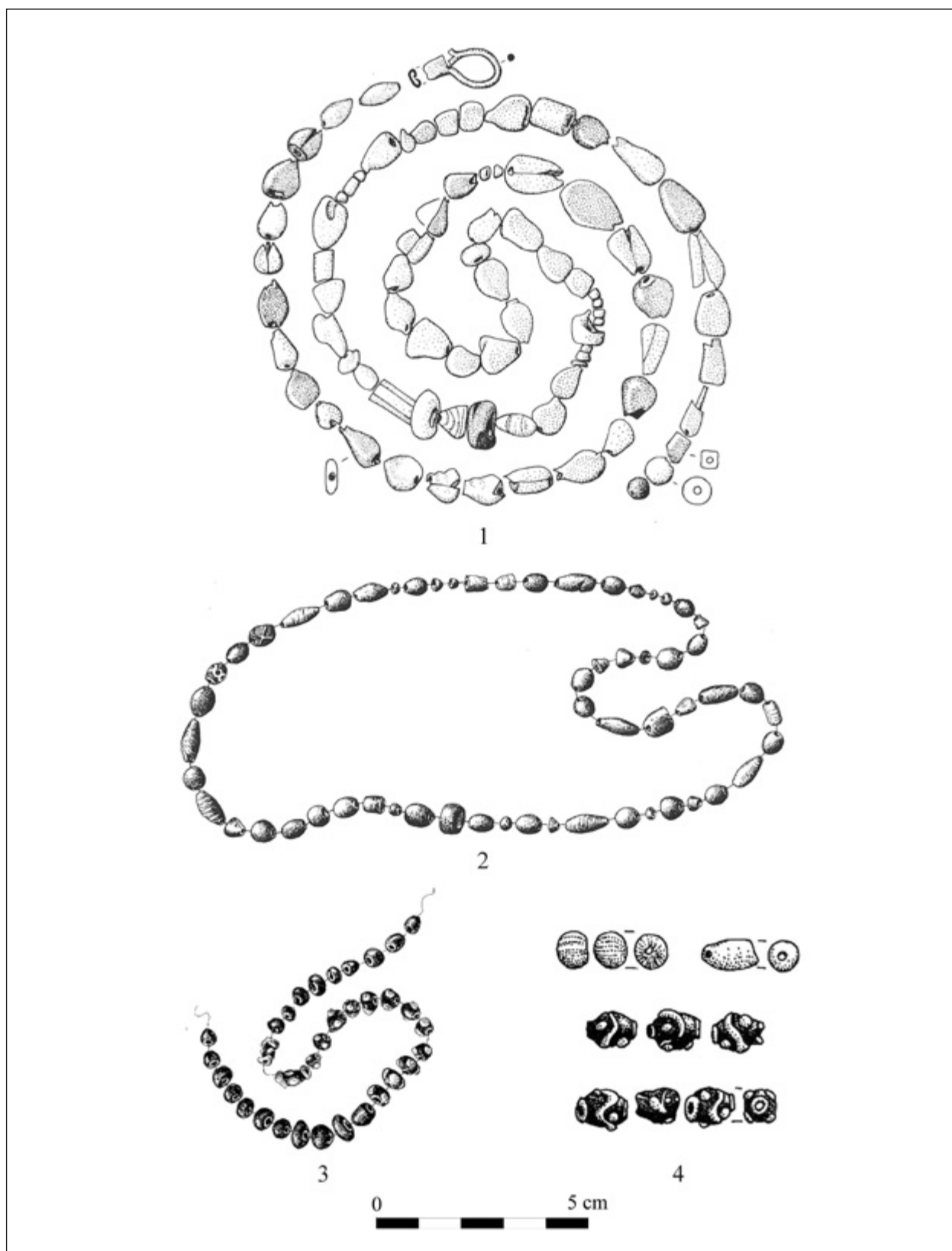
11. tábla: 1.: Székkutas–Kápolnadülő 407. sír (B. NAGY 2003, 217, 144. kép 1); 2.: Székkutas–Kápolnadülő 412. sír (B. NAGY 2003, 218, 145. kép 6); 3.: Felgyő–Ürmös-tanya 168. sír (BALOGH 2010, 341, 67. kép 7)

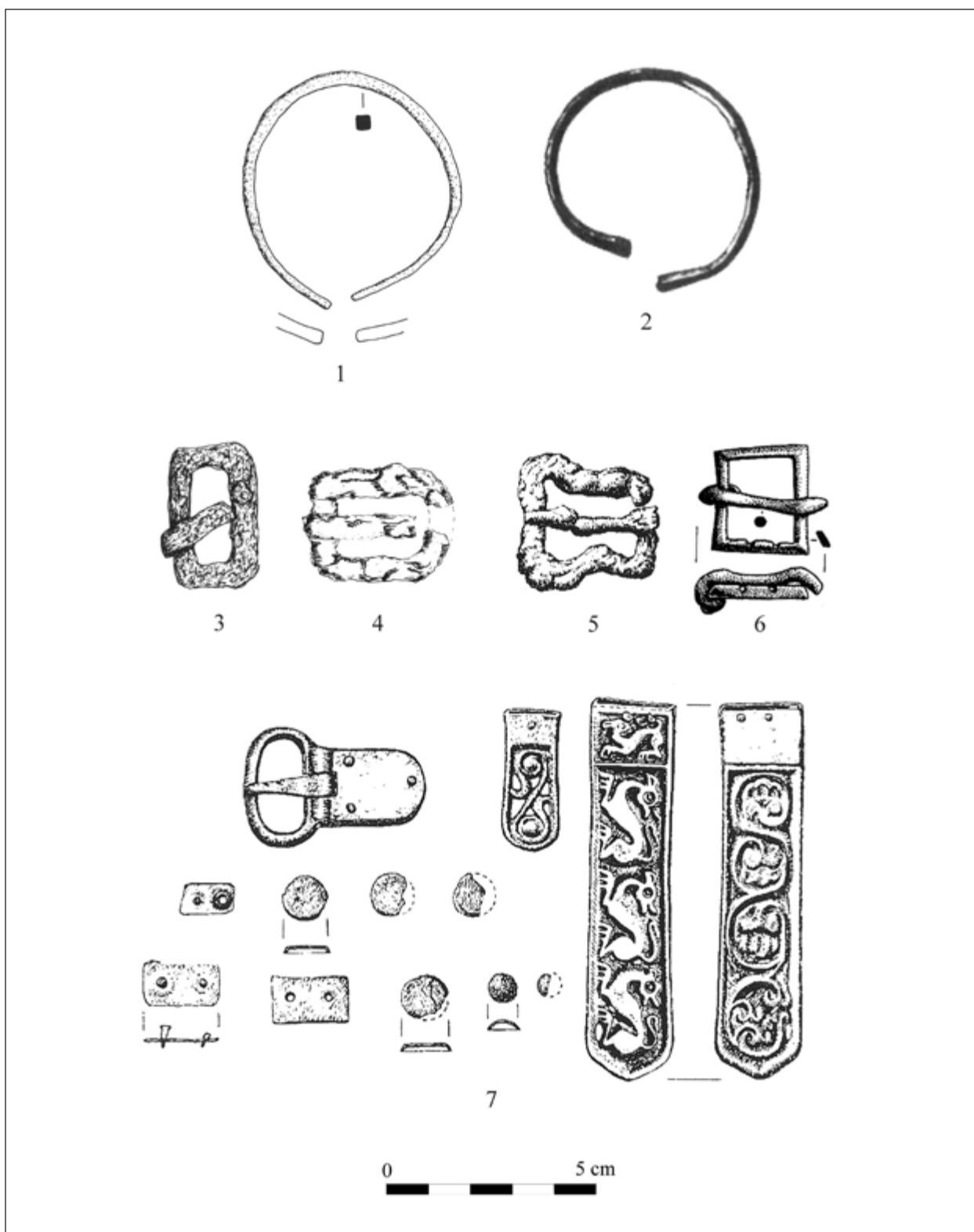
12. tábla: 1.: Szarvas–Grexa-téglagyár 173. sír (JUHÁSZ 2004, 34); 2.: Székkutas–Kápolnadűlő 501. sír (B. NAGY 2003, 251, 178. kép 5); 3.: Székkutas–Kápolnadűlő 273. sír (B. NAGY 2003, 167, 94. kép 7)

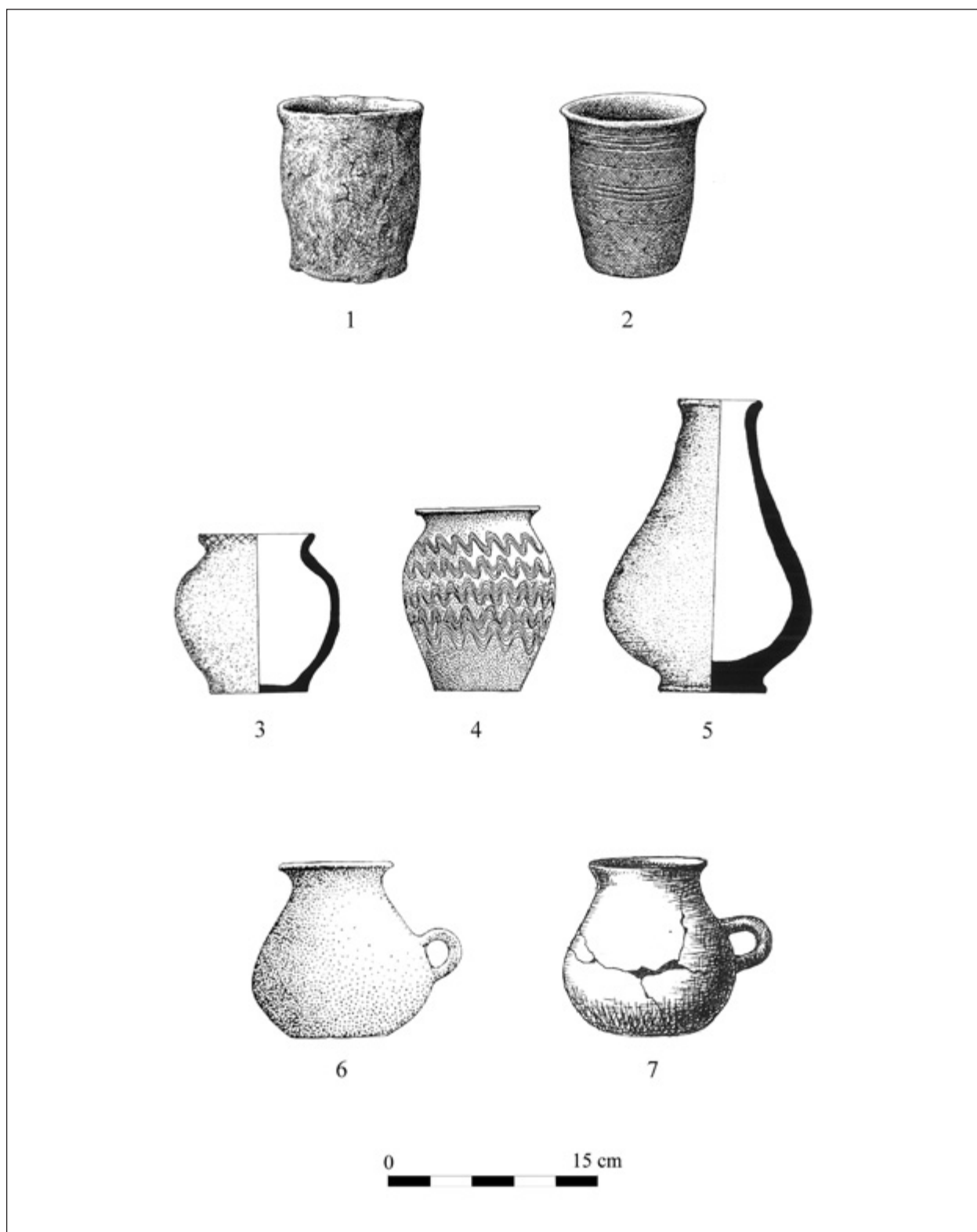
13. tábla: 1.: Felgyő-Ürmös-tanya 10. sír (BALOGH 2010, 283, 9. kép 2); 2.: Szarvas-Grexa-téglagyár 93. sír (JUHÁSZ 2004, 126, XII. tábla 93/1); 3.: Szarvas-Grexa-téglagyár 108. sír (JUHÁSZ 2004, 128, XIV. tábla 108/1); 4.: Szeged-Fehértó B 103. sír (MADARAS 1995, 202, 19. tábla 103/3); 5.: Székkutas-Kápolnadülő 355. sír (B. NAGY 2003, 196, 123. kép 2-3); 6.: Székkutas-Kápolnadülő 53. sír (B. NAGY 2003, 98, 25. kép 3); 7.: Székkutas-Kápolnadülő 171. sír (B. NAGY 2003, 137, 64. kép 2); 8.: Felgyő-Ürmös-tanya 54. sír (BALOGH 2010, 298, 24. kép 9); 9.: Felgyő-Ürmös-tanya 58. sír (BALOGH 2010, 299, 25. kép 3-4); 10.: Felgyő-Ürmös-tanya 179. sír (BALOGH 2010, 346, 72. kép 12)

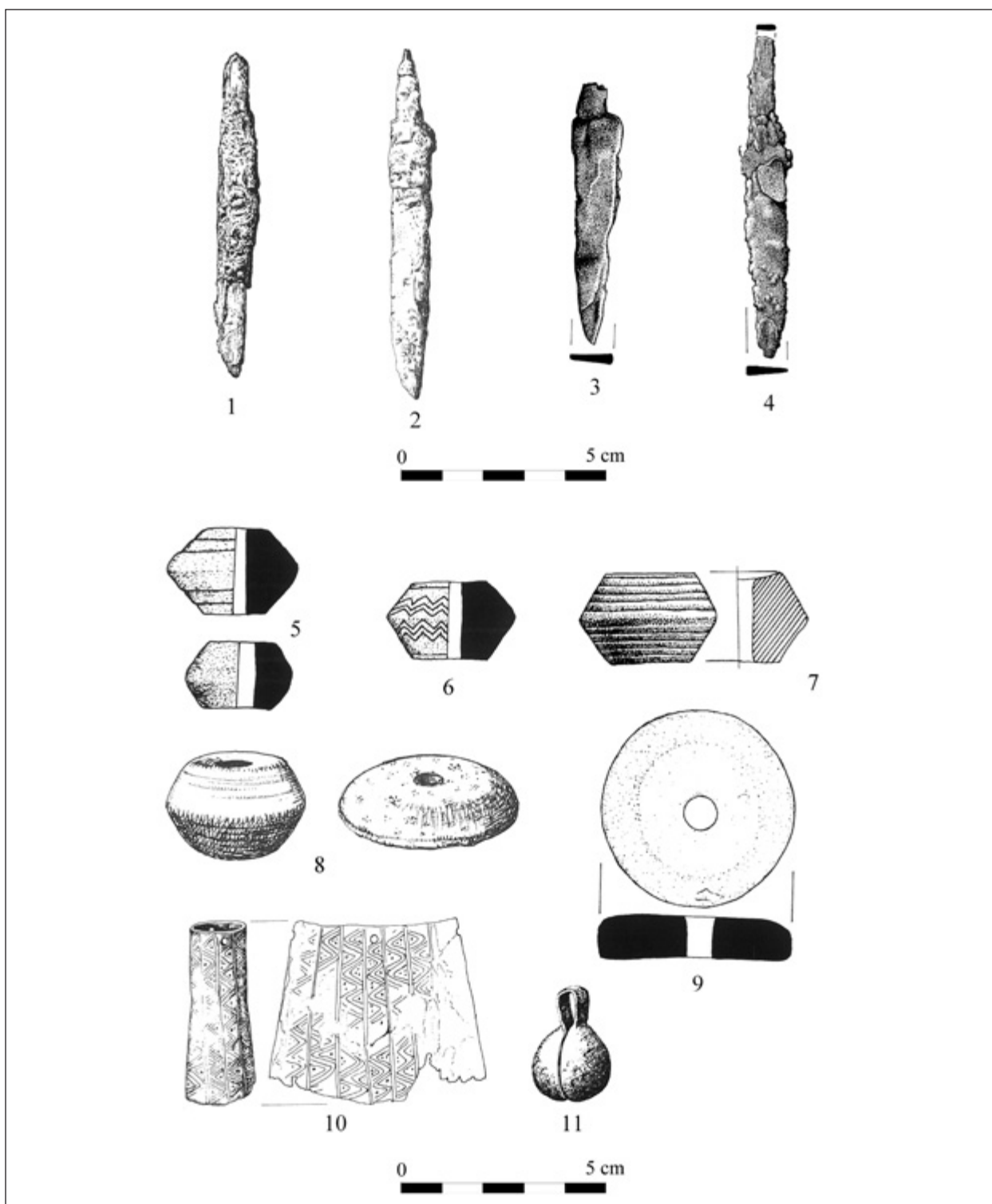
14. tábla: 1.: Felgyő–Ürmös-tanya 54. sír (BALOGH 2010, 298, 24. kép 13); 2.: Orosháza–Bónum-téglagyár 79. sír (JUHÁSZ 1995, VI. tábla 79/1); 3.: Székkutas–Kápolnadűlő 170. sír (B. NAGY 2003, 136, 63. kép 6); 4.: Székkutas–Kápolnadűlő 533. sír (B. NAGY 2003, 260, 187. kép 6)

15. tábla: 1.: Felgyő–Ürmös-tanya 36. sír (BALOGH 2010, 292, 18. kép 2); 2.: Szentes–Kaján 270. sír (MADARAS 1991, 26. kép 270–270A/5); 3.: Felgyő–Ürmös-tanya 10. sír (BALOGH 2010, 283, 9. kép 5); 4.: Felgyő–Ürmös-tanya 168. sír (BALOGH 2010, 341, 67. kép 10); 5.: Szarvas–Grexa-téglagyár 28. sír (JUHÁSZ 2004, 118, IV. tábla 28/1); 6.: Székkutas–Kápolnadűlő 389. sír (B. NAGY 2003, 210, 137. kép 9); 7.: Szarvas–Grexa-téglagyár 418. sír (JUHÁSZ 2004, 163, XLIX. tábla 418/1–3, 5–6)

16. tábla: 1.: Székkutas–Kápolnadülő 170. sír (B. NAGY 2003, 136, 63. kép 4); 2.: Székkutas–Kápolnadülő 72. sír (B. NAGY 2003, 104, 31. kép 12); 3.: Felgyő–Ürmös-tanya 32. sír (BALOGH 2010, 291, 17. kép 11); 4.: Székkutas–Kápolnadülő 490. sír (B. NAGY 2003, 246, 173. kép 7); 5.: Felgyő–Ürmös-tanya 112. sír (BALOGH 2010, 322, 48. kép 10); 6.: Székkutas–Kápolnadülő 412. sír (B. NAGY 2003, 218, 145. kép 7); 7.: Szeged–Fehértó A 52. sír (MADARAS 1995, 94, 9. tábla 52)

17. tábla: 1.: Szarvas–Grexa-téglagyár 183. sír (JUHÁSZ 2004, 137, XXIII. tábla 183/3); 2.: Szeged–Fehértó A 141. sír (MADARAS 1995, 104, 19. tábla 141/5); 3.: Székkutas–Kápolnadűlő 407. sír (B. NAGY 2003, 217, 144. kép 2); 4.: Székkutas–Kápolnadűlő 389. sír (B. NAGY 2003, 210, 137. kép 11); 5.: Felgyő–Ürmös-tanya 54. sír (BALOGH 2010, 298, 24. kép 14–15); 6.: Felgyő–Ürmös-tanya 58. sír (BALOGH 2010, 299, 25. kép 5); 7.: Székkutas–Kápolnadűlő 276. sír (B. NAGY 2003, 169, 96. kép 4); 8.: Szeged–Fehértó A 152. sír (MADARAS 1995, 104, 19. tábla 152/1–2); 9.: Felgyő–Ürmös-tanya 154. sír (BALOGH 2010, 335, 61. kép 6); 10.: Orosháza–Béke Tsz, homokbánya 97. sír (JUHÁSZ 1995, XIX. tábla 97/1); 11.: Orosháza–Bónum-téglagyár 175. sír (JUHÁSZ 1995, IX. tábla 175)

MARCSIK ANTÓNIA – KUJÁNI YVETT*

HONFOGLALÁS KORI CSONTVÁZ BÉKÉSSZENTANDRÁS TERÜLETÉRŐL

1. BEVEZETÉS

Az M44 autópálya kivitelezésének projektjéhez kapcsolódóan Pintér-Nagy Katalin 2017-ben végzett megelőző feltárást a Békésszentandrás–Homok-hát-dűlő (3467) régészeti lelőhelyen.

A kutatás során egy sír (SNR 19), egy vaskori ház és több, ismeretlen korú gödör látott napvilágot. A sírgödör ÉNy–DK-i tájolású, közel téglalap alakú, padkás kialakítású volt. A váz hátton fekvő, nyújtott testhelyzetben feküdt. Az elhunytat egy vaskéssel és egy szablyával, valamint annak hüvelyszerelékével temették el. A sírgödör keleti oldalában húzódó padkára helyezték a részlegesen elhantolt lovát a szerszámzatával (kengyel, zabla). A temetkezési rítus, a lószerszámzat, a szablya és szerelékei alapján megállapítható, hogy a sír a honfoglalás korára datálható. A békésszentandrasi temetkezés pontosabb időrendi besorolása a régészeti elemzés után várható. Jelen tanulmányban az embertani feldolgozás eredményeiről számolunk be.¹

2. ÁLTALÁNOS EMBERTANI FELDOLGOZÁS

A csontváz vizsgálata a klasszikus (metrikus-morfológiai) – az embertanban általánosan használt – módszerekkel történt. Az elhalálozási életkor, illetve az életkorcsoport és a nem meghatározása Acsádi György és Nemeskéri János munkája alapján történt.² A metrikus, morfológiai jelek felvételét és azok értékelését Rudolf Martin és Karl Félix Saller, valamint Alekszejev és Debec,³ a termet megállapítását Sjøvold,⁴ valamint az anatómiai variációk meghatározását Michael Finnegan és Marcsik Antónia⁵ munkái szerint végeztük el. A patológiás jelek felvétele Ethne Barnes⁶ és Donald J. Ortner⁷ könyvében foglaltak alapján történt. Az elhalálozási életkor és a nem meghatározásánál azonban figyelembe vettük a csontváz általános állapotát.

3. A CSONTVÁZ RÉSZLETES LEÍRÁSA

Férfi (*sexjelző*: +1.5), *senium* (60-x) életkorcsoportú töredékes koponyája és vázcsontjai. Az arckoponya csontjainak nagy része hiányzik, hosszú csontok *epiphysisei post mortem* letörttek, továbbá 1 *lumbalis*, 4 *thoracalis* csigolya hiányzik. A vázcsontok meglehetősen *gracilis* felépítésűek. Az obliteráció 5. fokozatú, a fogabrázió kifejezett.

Metrikus jelek szerint az agykoponya közepesen hosszú (*mesokrania–dolichokrania* határa), a homlok régió széles (*eurymetop*), a *mandibula* szélessége közepes, a *ramus mandibulae* magassága nagy, szélessége közepes. A hosszúcsontok töredékessége miatt a termetet nem lehetett megbecsülni.

A morfológiai jelek közül figyelembe vehető a nyakszirt formája, ami lekerekített (*curvoccipital*), a homlok hajlása, ami mérsékelten hátrahajló. Az anatómiai variációk közül megfigyeltük a *sutura lambdoideában* megjelenő varratsontocskákat (*ossa Wormiana*). A *claviculákon* kifejezett az *impressio ligamenti costoclavicularis*, valamint a *humeruson a tuberculum deltoidea*.

* Szegedi Tudomány Egyetem TTIK Embertani Tanszék, antonia.marcsik@gmail.com; Jazirat al-Hamra Restoration Project, kujani.yvett@gmail.com

¹ Köszönettel tartozunk Pintér-Nagy Katalinnak, valamint Felföldi Szabolcsnak (SZTE BTK Régészeti Tanszék) a sír embertani feldolgozásának az engedélyezéséért és az ásatási jelentés közreadásáért, továbbá Szarka Józsefnek és Benus Ferencnek (TSM, Szarvas) a leletanyag bemutatásában nyújtott segítségéért.

² ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970.

³ MARTIN–SALLER 1957, ALEKSZEJEV–DEBEC 1964.

⁴ SJØVOLD 1990.

⁵ FINNEGAN–MARCSIK 1979.

⁶ BARNES 1994.

⁷ ORTNER 2003.

Taxonómiai hovatartozását a koponya töredékessége miatt pontosan nem lehetett megállapítani, azonban figyelemre méltó a néhány mongolid jellegzetesség: lapát alakú metszőfogak, valamint a *basis ossis occipitalén* a vízszintesen húzódó mély, hosszanti barázdák.

Patológiás elváltozások közül csupán a csigolyákra lokalizálódó: *degeneratív spondylosis* (enyhe *osteophyta* képződmények a *lumbalisokon*) mutatható ki.

A fogstatusz alapján a meglévő fogak: 18-14, 12, 22, 24, 26-28 – 47-45, 42-41, 33-37; *post mortem*: 13, 11-21, 23, 26 – 44-43, 31-32, *ante mortem*: 48, 38. A fogak megbetegedései közül *caries* a 37 fognál *fistula* képződménnyel együttesen jelentkezett.

4. JELKÉPES (INKOMPLETT) TREPANÁCIÓK A KOPONYÁN

A koponyatetőn három jelképes (inkomplett) trepanáció figyelhető meg [1. tábla 1. kép].

Az egyik a jobb oldalon, a *sutura sagittalistól* és a *sutura coronalistól* körülbelül 3 cm-re, megközelítően kör alakú (átm.: 14×18 mm), felszíne kissé érdes, a szélei teljesen elmosódottak [1. tábla 2. kép].

A második beavatkozás a bal oldalon, a *sutura sagittalistól* körülbelül 2 cm-re, a *sutura lambdoidea* fölötti területen, szilvamag alakú, hosszanti helyzetű (átm.: 37×16 mm), felszíne sima, a szélek kissé elmosódottak [1. tábla 3. kép].

A harmadik a *sutura sagittalis* mentén, a *sutura coronalistól* körülbelül 2 cm-re, hosszú, szilvamag alakú beavatkozás (átm.: 38×20 mm), szélei kissé simák, közepén apró lukacsosság fedezhető fel [1. tábla 4. kép].

Mindhárom beavatkozás régi (jóval az egyén halála előtt végezték), feltehetőleg a 4. képen bemutatott a legkorábbi, ezt követhette a 3., illetve a 2. képen ábrázolt.

5. AZ EREDMÉNYEK ÉRTÉKELÉSE

A honfoglaláskor embertani arculatával nagyon sokan foglalkoztak, melynek során kisebb-nagyobb jellegű szériák feldolgozása, illetve – különböző szempontok szerint – összefoglaló munkák is születtek. Utóbbiak közül említhetjük – a teljességre való törekvés igénye nélkül – a következőket.

Lengyel Imre nevéhez fűződnek⁸ a szerológiai vizsgálatok. Vércsoport elemzése alapján a vizsgált honfoglalás kori temetők két nagy csoportra oszlanak. Az első, nagyobb csoportban az „A”, míg a másodikban a „B” vércsoport dominál. Lipták Pál a metrikus-morfológiai elemzésen alapuló taxonómiai összetételt is tanulmányozta a magyar etnogenezis kutatásán kívül. Szerinte a típusösszetételt főleg europid komponensek adják (95%), míg a mongolid, europo-mongolid típus kisebb százalékban játszik szerepet (5%).⁹ Az europo-mongolid csoporton belül az urali, turanid típus a jelentős, az europidokon belül pedig a pamiri.¹⁰ Biometriai vizsgálatokat végzett Éry Kinga, és a honfoglalók első három nemzedékét, 71 lelőhelyről, a koponya metrikus adatainak felhasználásával ismertette.¹¹ A szerző öt csoportot állított fel.¹² Jelentős a Duna–Tisza köze, az ún. „A” csoport az europo-mongolidok részesedésével (a Felső-Tisza-vidék és a Kisalföld típusösszetételével együttesen részarányuk 40%-ra becsülhető). Ebben a tanulmányban az avar kori népesség 10. századi továbbélését is említi, továbbá Szathmáry László is ezzel a kérdéssel foglalkozott munkatársaival.¹³ A honfoglaló és az Árpád-kori magyarság egészségi állapotát és betegségeit tanulmányozta Józsa László.¹⁴ A specifikus fertőző megbetegedések (lepra, *tuberculosis*) csonttani manifesztációjának vizsgálata is megtörtént több 10–11. századi temető kapcsán. Az új eseteket – a már korábban publikáltakkal együtt – részletes leírták.¹⁵

Szinte valamennyi 10. és 10–11. századi anyagban – kis százalékban – előfordulnak az ún. jelképesen (inkomplett) trepanált koponyák.¹⁶ Nemeskéri János, Éry Kinga és Kralovánszky Alán 1960-as tanulmánya óta

⁸ *Palaeoserology* című könyvében 15 temető anyagából 683 egyén csontmintájának vércsoportját elemezte a 9. századtól, azonban több temetőt nemcsak a honfoglalás korában használtak, hanem a használatuk átnyúlik az Árpád-korba is (LENGYEL 1975).

⁹ A taxonómiai analízis eredménye együttesen a 10–13. századra vonatkozik (LIPTÁK 1983).

¹⁰ LIPTÁK 1957.

¹¹ ÉRY 1994.

¹² A= Duna–Tisza köze, B= Felső-Tisza-vidék, C= Dunántúl északi és keleti sávja, D= Körös–Maros köze, E= Vág és Nyitra térsége.

¹³ SZATHMÁRY et al. 2008.

¹⁴ JÓZSA 1996.

¹⁵ Lepra: Hajdúdorog–Gyúlas, Püspökladány–Eperjes, Ibrány–Esbóhalom, Sárrétudvari–Hízóföld; *tuberculosis*: Homokmégy–Székes, Magyarhomorog–Könyadomb, Derekegyház–Ibolyásdomb (MARCSIK–MOLNÁR–ÖSZ 2007).

¹⁶ NEMESKÉRI–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1960.

természetesen az esetek száma növekedett.¹⁷ Igen jelentős az algyői 10. századi embertani anyag, ahol elég magas a jelképesen trepanált koponyák száma.¹⁸ A léziók másik típusa az ún. sebészi, amely szintén előfordul a 10–11. századi anyagban.¹⁹

A korszakból összegyűjtött jelképes trepanációkról általában elmondható, hogy a felnőttek koponyatetőin, a *sutura sagittalis* és a *sutura coronalis* találkozásánál, valamint a *sutura sagittalis*hoz közeli területeken találhatók (a *bregma* és a *vertex* környékén). Feltételezhető, hogy ezek a mesterséges trepanációk nem tumorok, fertőzések vagy traumák következményeiként keletkeztek. Az is bizonyos, hogy a megközelítően ovális vagy szilvماغ alakú léziók bemetszései szakszerűségről tesznek tanúbizonyságot.²⁰ Számos kutató jelenlétüket hitvilágbeli összefüggésekkel magyarázza.²¹

6. ÖSSZEGZÉS

Összefoglalva, a békésszentandrás csontváz a metrikus és morfológiai jellegei alapján nem különül el az Alföld honfoglalás kori népességétől, néhány mongolid jellege a mongolid vagy az europo-mongolid földrajzi változathoz kapcsolja.²²

A csontváz *morfo-metrikus* bemutatása növeli a honfoglaláskor embertani anyagában az europo-mongolid/mongolid típuskör egyéneinek, illetve a jelképesen (többszörösen) trepanált koponyáinak a számát. Úgy tűnik, hogy esetünkben a három beavatkozást különböző időben végezték. Lehetséges, hogy az egyénnek hosszú ideig tartó megbetegedése volt,²³ és a beavatkozásokat gyógyító célból végezheték.

A *clavicula* és a *humerus* morfológiai változata a felső végtag intenzív használatára utal.

Irodalom

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970 = Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- ALEKSZEJEV–DEBEC 1964 = Алексеев, В. П. – Дебеч, Г. Ф.: Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва 1964.
- BARNES 1994 = Barnes, E.: *Developmental Defect of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Colorado 1994.
- BERECZKI–MARCSIK 2005 = Bereczki, Zs. – Marcsik, A.: Trephined skulls from ancient populations in Hungary. *Acta Medica Lithuanica* 12/1 (2005), 65–69.
- DIENES 1975 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: *Uráli népek. Nyelvrokonaik, kultúra, hagyomány*. Szerk.: Hajdú P. Budapest 1975, 77–108.
- ÉRY 1994 = Éry K.: *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában*. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. [A Honfoglalásról Sok Szemmel I.] Budapest 1994, 217–224.
- FINNEGAN–MARCSIK 1979 = Finnegan, M. – Marcsik, A.: A non-metric examination of the relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar periods. *Acta Biol* 25 (1979), 97–118.
- JÓZSA 1996 = Józsa L.: *A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei*. Budapest 1996.
- JÓZSA–FÓTHI 2007 = Józsa L. – Fóthi E.: Trepanált koponyák a Kárpát-medencében (a leletek számbavétele, megoszlás és lelőhelyei). *Folia Anthropologica* 6 (2007), 5–19.
- JÓZSA–FÓTHI 2011 = Józsa L. – Fóthi E.: Kísérlet a középkori trepanációk műteti technikájának rekonstruálására. *Folia Anthropologica* 10 (2011), 5–17.
- LENGYEL 1975 = Lengyel, I.: *Palaeoserology. Blood typing with the fluorescent antibody method*. Budapest 1975.
- LIPTÁK 1957 = Lipták, P.: Avarn und Magyaren im Donau-Theiss Zwischenstromgebiet. *Acta ArchHung* 8 (1957), 199–268.
- LIPTÁK 1983 = Lipták, P.: *Avars and Ancient Hungarians*. Budapest 1983.

¹⁷ BERECZKI–MARCSIK 2005.

¹⁸ MARCSIK–JUST–SZALAI 2015; VÁRADI et al. 2015.

¹⁹ BERECZKI–MARCSIK 2005; JÓZSA–FÓTHI 2007; JÓZSA–FÓTHI 2011; MARCSIK 2015.

²⁰ VÁRADI et al. 2015, 91–104.

²¹ DIENES 1975, 82–83.

²² LIPTÁK 1983, MARCSIK 2015.

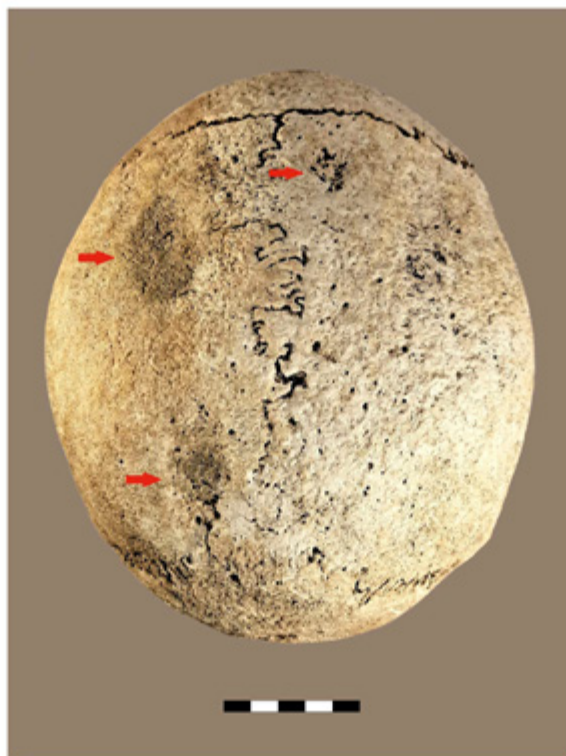
²³ Olyan jellegű megbetegedés, ami a csontokon nem manifesztálódott, az enyhe *degeneratív spondylitis* nem indokolja a beavatkozást.

- MARCSIK 2015 = Marcsik A.: Honfoglalás kori csontvázak Szeged-Öthalom, V. homokbánya területéről. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 4.] Budapest 2015, 363–369.
- MARCSIK–MOLNÁR–ŐSZ 2007 = Marcsik A. – Molnár E. – Ősz B.: *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népesség körében*. Szeged 2007.
- MARCSIK–JUST–SZALAI 2015 = Marcsik A. – Just Zs. – Szalai F.: Honfoglalás kori csontmaradványok a Duna–Tisza köze déli területéről (Szeged-Algyő, Sándorfalva-Eperjes). In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Szerk.: Lőrinczy G. – Türk A. [Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 4.] Budapest 2015, 377–418.
- MARTIN–SALLER 1957 = Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie*. 1. Stuttgart 1957.
- NEMESKÉRYI–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1960 = Nemeskéri J. – Éry K. – Kralovánszky A.: A magyarországi jelképes trepanáció. *AnthropKözl* 4 (1960), 3–32.
- ORTNER 2003 = Ortner, D. J.: *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.
- SJØVOLD 1990 = Sjøvold, T.: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5 (1990), 431–447.
- SZATHMÁRY et al 2008 = Szathmáry L. – Marcsik A. – Lenkei Zs. – Kövári I. – Holló G. – Guba Zs. – Csóri Zs.: Az Alföld népességeinek továbbélése az 1. századtól a 11. századig. In: *Árpád előtt, Árpád után. Antropológiai vizsgálatok az Alföld I–XIII. századi csontvázletelein*. Szerk.: Szathmáry L. Szeged 2008, 7–27.
- VÁRADI et al. 2015 = Váradi O. A. – Horváth O. – Marcsik A. – Molnár E. – Pálfi Gy. – Bereczki Zs.: Különleges formájú jelképes trepanációk a Dél-Alföldről. *AnthropKözl* 56 (2015), 91–104.

ANTÓNIA MARCSIK – YVETT KUJÁNI

A human skeleton from the Hungarian Conquest period from Békésszentandrás

The archaeological site named as Békésszentandrás–Homok-hát-dűlő (M44 Motorway) was excavated in 2017, at that same site a human skeleton was unearthed and dated to the Hungarian Conquest period. The deceased was provided with a saber, an iron knife as grave goods, and his horse in the form of a so-called partial horse burial. The paper presents the results of the anthropological analysis of the human remains. The morphologic image of the specimen is Europid-Mongolid (Mongolid). On the top of the skull three different symbolic (*incomplete*) trepanations have been observed.

1

2

3

4

1. tábla: 1.: Jelképes (inkomplett) trepanációk a koponyatetőn; 2.: Jelképes (inkomplett) trepanáció a jobb oldalon; 3.: Jelképes (inkomplett) trepanáció a bal oldalon a sutura lambdoidea közelében; 4.: Jelképes (inkomplett) trepanáció a bal oldalon a sutura coronalis közelében

BÍRÓ GYÖNGYVÉR*

GELLÉRTEGYHÁZA ÉS PROBLÉMAKÖRE

„A jövő archaeologusa, aki valamikor ezeket a golyófogó halmokat fogja átvizsgálni, értelmetlenül fog állani az ide behordott rengeteg összevissza dobált csont és odakeveredett egyéb lelet előtt, ha nem maradna reá ez az írás, mely részletesen tájékoztatja, mi is történt voltaképpen ezzel a faluval, sírmezéjével és egyéb emlékanyagával első pusztulása után hét évszázaddal.”¹

Zalotay Elemér

1. BEVEZETÉS – EGY KUTATÁS FONALÁNAK FELVÉTELE

Egy magyar középkorral foglalkozó régész, ha máskor nem, tanulmányai folyamán biztosan találkozik az ún. gellértegyházi típusú temető fogalmával, de sokan a későbbi kutatómunka során sem tudják „megkerülni” ezt a témát, amennyiben középkori temetők vizsgálatával kívánnak foglalkozni.² Ezzel az elnevezéssel többnyire azokat a temetőket illeti a szakma, melyekben a korai pogány előzmény, valamint a későbbi, templom körüli temetkezés egyaránt megfogható, a temetkezés pedig folyamatosnak tekinthető. Vagyis az egykori pogány temetkezési helyet a továbbiakban keresztény temetőként használják. A definiálás és a fogalom tehát adott, csak épp azt nem tisztázták eddig, hogy maga a névadó lelőhely hova sorolható a temetők „tipológiájában”. Mivel több publikációban is felmerül a gellértegyházi típus, azonban nincs egységes álláspont a gellértegyházi temetővel, s magával a típussal kapcsolatban sem, fontos lenne először a Gellértegyházaként azonosított település temetőjének mibenlétét tisztázni (de legalább egy teljes feldolgozást készíteni), majd ezt követően a típus kérdését megvizsgálni. A problémák és ellentmondások feltehetően főként abból származhatnak, hogy ez idáig csak egy előzetes közlemény látott napvilágot a gellértegyházi temetőről, mely bár több kérdéskörrel is foglalkozott, mégsem nyújtott teljes képet a temetőről. Jelen dolgozat célja, hogy ezt a hiányt pótlandó, felvegye a kutatás fonalát, s első lépésként felvázolja az Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás-son feltárt temetővel kapcsolatos problémákat, illetve tisztázza a már megoldható kérdéseket.³

2. A LELŐHELY ELHELYEZKEDÉSE ÉS KUTATÁSTÖRTÉNETE

A most bemutatott lelőhely többféle néven szerepel a szakirodalomban: Orosháza–Rákóczi-telep, Orosháza–Újosztás, Orosháza–Gellértegyháza.⁴ A három elnevezés ugyanazt az Árpád-kori települést, templom és temető alkotó lelőhelyet jelöli. Bár három névvel is illetik, valójában az Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztás a helytálló, míg a Gellértegyháza megkérdőjelezhető.⁵ A Rákóczi-telepen található Árpád-kori lelőhely Orosháza Ny-i határában, egy ÉNy–DK-i irányú dombháton helyezkedik el, melynek ma már csak északi és déli részeit szántják. A dombvonulat

* Szegedi Tudományegyetem BTK Régészeti Tanszék, gyongyver.br@gmail.com

¹ ZALOTAY 1951, 1.

² A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával valósult meg. Jelen tanulmány előadás formájában elhangzott a Fiala Középkori Régészek VII. Konferenciáján, Salgótarjánban, 2015. november 19-én. A konferencia előadásából tanulmánykötetet is terveztek a szervezők, melyben ez a dolgozat is szerepelt volna, azonban a kötet kiadása (egyelőre) még várat magára, ezért a kutatási eredményeket itt adjuk közre. A lelőhely, s a leletanyag újrafeldolgozásának lehetőségéért Rózsa Zoltánnak (régész, Várkapitányság Nonprofit Zrt.) tartozom köszönettel. Az összefoglaló fordításáért Kujbus Tamást illeti köszönet.

³ Wolf Máriának hálásan köszönöm, hogy tanácsaira – mind ennél, mind más munkáimnál – mindig számíthattam és számíthatok. Mindig is érdekelt a középkor, de volt, amikor elgondolkodtam, hogy esetleg más korszakkal is foglalkozhatnék, úgy érzem fontos szerepe volt abban, hogy végül a középkor mellett maradtam. Örülök, hogy Tőle tanulhattam és tanulhatok a mai napig.

⁴ FÉK 60, 785. A közhiteles nyilvántartásban 59791 azonosítóval ellátott lelőhely, az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum (továbbiakban NGyTM) nyilvántartásában Orosháza 28. lelőhely.

⁵ Erre vonatkozóan bővebben lásd az utolsó fejezetet a dolgozat végén.

közbülső részét a katonai pálya kialakításakor hordták el, jelenleg emlékparkként (Gellértegyháza Történelmi Park) üzemel [1. térkép].

A rákócziitepi temetkezési helyet nem túl ideális körülmények között, két leletmentő ásatás keretein belül tártá fel Zalotay Elemér. A problémák ott kezdődtek, hogy a hajdani templom, s temető területén kívánták létrehozni az orosházi katonai löteret, amelyhez a golyófogó-dombok kiépítése és a többi terület elplanírozása is hozzátartozott, összesen majd 6 hektárnyi területet érintett a tereprendezés. 1949–1950 között zajlottak a földmunkák Újosztáson, ahol a nagymértékű földmozgatás közben embercsontok kerültek elő, amit jelentettek is az illetékeseknek. A múzeumból Zalotay Elemér érkezett a helyszínre, aki 1951. november 21. és december 15. között 344, majd 1952. március 25. és április 13. között további 336 sírt tárt fel [2. térkép 1–2]. Ahogy Zalotay írja: „A kubikos munka során elhordták a temető nagy részét s az egykori templom alapjának is nagyobbik felét.”⁶ Azonban 680 sírt, illetve a templom egy részét még sikerült megfigyelni, s legalább néhány vázlatrajz és fekete-fehér fotó formájában megőrizni az utókor számára. A feltárásokból származó embertani anyagot két ízben dolgozták fel,⁷ de még így is maradtak megválaszolatlan kérdések. Az ásatás során ugyanis csak az előkerülési körülményeik, illetve a leleteik miatt fontosabb, és a jobb megtartású csontvázakat gyűjtötték be. Az embertani anyag, s az az alapján levont következtetések tehát semmiképp sem kezelhetők a teljes temető népességére érvényes megállapításokként. Kevésbé ismert, hogy majd két évtizeddel később, 1970-ben Juhász Irén is végzett egy leletmentő ásatást ezen a lelőhelyen. Ekkor csak 2 sír feltárására nyílt lehetőség, azonban további temetkezések meglétéről is tudósított az 1970. március 16-ai jelentésében, melyhez képi ábrázolás azonban nem tartozott.⁸ Utóbbi azért okoz problémát, mert bár Juhász Irén megemlíti, hogy még legalább egy 30×40 méteres területen láthatóak további sírok nyomai, ezeket nem tudjuk a teljes területen belül elhelyezni.⁹ 2015-ben a lelőhelyen fém-detektoros kutatást végeztek az orosházi múzeum fémkeresős kollégái, ekkor a templomtól 300 méterre DNY-ra egy I. László érme és egy mintás fémlemez került elő, ami alakja és mérete alapján feltehetően egy lunula töredéke.¹⁰ 2016 júniusában a temető területén találtak két kisméretű kerek veretet.¹¹ Ugyanebben az évben tervásatást végeztünk a temető templomtól K-re eső, még feltáratlan részén, ahol 77 sírt, illetve sírmaradványt figyeltünk meg, melyek közül 74 feltárására nyílt lehetőségünk.¹²

1956-ban Olasz Ernő is végzett egy rövid mentőfeltárást Rákócziitepen, az egykori falu területén (a temetőtől É–ÉK-re), ahol egy Árpád-kori kultéri kemence, két 12. századi leletanyagot tartalmazó verem és egy szarmata gödör került elő.¹³ 2008-ban a terület jelenlegi tulajdonosa, Muszka Kálmán értesítette Rózsa Zoltánt, a Nagy Gyula Területi Múzeum múzeumigazgatóját, hogy egy malomkőpárt talált az egykori gyakorló pálya északi szélén.¹⁴ A malomkövek előkerülési helye közel esik ahhoz a helyhez, ahol még az 1951–1952-es ásatás során leltek két malomkővet. Utóbbiak megtalálási helyéről csak a Zalotay által készített összesítőrajz alapján van információnk [2. térkép 1], maguk a kövek nem kerültek be az ásatást követően a múzeumba, így az sem kizárt, hogy ugyanarról a két malomkőről van szó. Legutóbb 2013-ban történt szisztematikus terepbejárás a lelőhelyen, ekkor ismét inkább a településre vonatkozóan nyertünk újabb adatokat, 11–12. századi kerámiatöredékek kerültek elő szarmata kerámiák mellett.¹⁵ A falu a fentebb említett adatok alapján a temetőtől és a templomtól északra helyezkedett el, ugyanannak a dombhátnak a másik részén, amelynek a déli felén temetkeztek. A település és a temető közti határ Zalotay és Olasz Ernő ásatásai, illetve a felszíni leletek alapján is valahol a mai emlékpark É-i szélén húzódhatott [3. térkép].

3. A „GELLÉRTEGYHÁZI” TEMPLOM

A templom megismerésére korlátozottak a lehetőségeink, mivel már Zalotay Elemér is csak a az épület alapjának közel felét tudta feltárni, mert a gyakorló pálya építésekor a többi részét elhordták, mire kiért a helyszínre. Csak alapjai maradtak meg, a felszíntől 90 cm-es mélységben lehetett megfigyelni a téglából épült falmaradványokat.¹⁶ A feltárt

⁶ ZALOTAY 1951, 1.

⁷ LIPTÁK–FARKAS 1962; FARKAS–LIPTÁK 1965.

⁸ JUHÁSZ 1970.

⁹ JUHÁSZ 1970.

¹⁰ RÓZSA 2015. A tárgyakat Kvak Róbert találta, munkáját itt is köszönjük!

¹¹ Előzetes gyarapodásban: NGyTM gy.sz. 73/2016. A leletek felkutatásáért Bene András és Kvak Róbertet illeti köszönet.

¹² Az újabb feltárás régészeti és embertani eredményeiről: BALÁZS–BÍRÓ 2017; BÍRÓ–BALÁZS 2018.

¹³ A feltárásról Nagy Gyula jelentéséből értesülünk: NAGY 1957, 1. A leltárkönyvben egy bizonyos 1952. január 3–5. között végzett ásatásból származó tárgyak is szerepelnek Rákócziitepen, Újosztás lelőhelyéről (NGyTM ltsz.: 52.450.1., 52.451.1., 52.452.1., 52.453.1.).

¹⁴ RÓZSA 2008, 1.

¹⁵ RÓZSA 2013, 2; RÓZSA 2014, 2.

¹⁶ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 50–51.

jelenségek alapján egy 9,7×8,5 m nagyságú, patkóíves szentélyzáródású, ÉK–DNy-i tájolású,¹⁷ téglából épült templom állt a temetőben. A falak vastagsága 80 cm, a hajó belvilága pedig 6,5×4,6 m, azaz 29,9 m² méretű volt. Ezzel az alapterülettel nagyjából középen foglal helyet az ismert méretű, Békés megyei középkori falusi templomok sorában.¹⁸ Az épület alaprajzának érdekessége, hogy a patkóíves szentély a hajó hosszanti oldalához kapcsolódott, s nem az egyik rövidebbhez. Ezt az ásató az ókeresztény, bazilikás görög templomalapokhoz hasonlította.¹⁹ A templom bejáratát nem tudták megfigyelni, azonban a környező sírok elhelyezkedése alapján nem tartották valószínűnek, hogy a keleti, a déli vagy a nyugati oldalon lett volna, így kizárás alapon feltételezték, hogy a templom É-i oldalán lehetett belépni az épületbe.²⁰ A hajót bezáró oromfaltól 1,5 m-re egy 80 cm széles falrész jelentkezett, melynek rendeltetését Zalotay nem tudta megállapítani.²¹ Utóbb Szatmári Imre karzattartó alapozásaként értelmezte ezt a falmaradványt.²² Habár, – ahogy Szatmári is megjegyzi –, Zalotay nem jelezte a templom publikált alaprajzán az említett falrészletet, a dokumentációban több helyen is feltüntették.²³ A templom téglanyagát már korábban elhordhatták, feltehetően újabb épületek építéséhez. A megmaradt téglák változó méretűek, átlagosan 30×15×5 cm-esek voltak.²⁴ Az alapot a homokra rakták, azonban az első téglasor alá oltott meszet öntöttek. Csak az ásatási dokumentációból tudhatjuk meg, hogy gyakorlatilag – a megmaradt téglákon kívül – ezt az 1–2 cm vastagságú, meszes alapozó réteget találták meg Zalotayék, s ennek követésével sikerült feltárniuk a templom még megmaradt részeit.²⁵ A feltárás körülményei, a szokatlan alaprajz, s a csupán vázlatrajz formájában történő közlés miatt – érthető módon – bizonytalan adatként értékelte a szakma az itt feltárt templomot,²⁶ sőt magát a feltárást sem tekintette hitelesnek.²⁷ A templom hitelesítésére 2016-ban tettünk kísérletet, de a nagymértékű földmozgatás miatt, s mivel már Zalotay idejében elhordták az épület maradványainak nagy részét, végül nem jártunk sikerrel.²⁸ Ugyanakkor az ásatási dokumentáció ebben a kérdésben is több információt nyújt, mint az 1957-es publikáció. A templom leírásánál ezt toldotta közbe Zalotay: „A felvétel nem sikerült, mert a zuhogó eső gyors munkára kényszerített. Arra azonban mégis alkalmas, hogy helyes fogalmakat nyújtson és a rajzokat hitelesítse.” Valóban nem túl jó minőségben, de az ásató több fekete-fehér fotográfiát is készített a templom megmaradt, feltárt részleteiről, melyeket értelmező vázlatrajzokkal egészített ki [1. tábla 1–4].²⁹ Ezek alapján úgy vélem, hogy a templomról közölt adatok hitelesnek tekinthetők.

A gellértegyházi templom patkós szentélyzáródása talán adhat majd némi fogódzót az épület és a környező sírok keltezését, valamint a gellértegyházi lakosok kulturális kapcsolatait illetően. Gerevich Tibor szerint ezek a templomok az Árpád-kor második felében, a 13. században jellemzőek,³⁰ s ugyanerre az időszakra helyezte Nagy Emese Gercse templomát.³¹ Valter Ilona kutatásai alapján a Felvidéken, a Nyitra és a Vág völgyében alakult ki ez a típus, s

¹⁷ Fontos felhívni a figyelmet egy anomáliára, ami a Zalotay által készített összesítőrajz kapcsán észlelhető. Az újabb kutatások során ráillesztették a rajzot az egykori lőtér képre, hogy pontosítsuk az 1951–1952-es ásatás helyszínét [2. térkép 2]. Ez alapján szinte bizonyos, hogy a rajzon minden helyesen szerepel – az ásatási terület és a templom golyófogó-dombokhoz viszonyított helyzete is megfelelt annak, amit az ásató rajzolt, illetve amit az egykor kubikusként itt dolgozó Berkó Sándortól megtudhattunk. Muszka Kálmán elmondásából tudjuk, hogy az emlékpark nagy nyárfája épp a templom helyén áll. Az összesítő rajz, a korábbi térképek és műholdképek tanulmányozásával ez is nagyjából igazolást nyert, csak 1–2 m-rel nyugatabbra állhatott a templom a fától. A Zalotay-féle rajzon tehát ilyen szempontból minden igazolható, viszont az égtájat mutató északjel elhibázott, körülbelül +45°-os tévedést eredményez. Hogy ez a nagymértékű eltérés miből ered, az nem derült ki, de a helyes égtáj figyelembevételével már látható, hogy a templom valójában ÉK–DNy, a sírok pedig DNy–ÉK tájolásúak voltak (vö. ZALOTAY 1951, temetőtérkép; ZALOTAY 1957, temetőtérkép). A tájolás mellett több probléma is felmerül a dokumentáció körül: sírszámok ismétlődése, a leletek sírleírásban történő megemlítesének hiánya, a tárgyak téves meghatározása, a sírleírások eltérő részletessége, a pénzérmék számának és meghatározásának pontatlansága stb. Ezekre már Dienes István (DIENES 1965, 159–160) és Ritoók Ágnes is felhívta a figyelmet (RITOÓK 2010, 478, 62. jegyzet).

¹⁸ SZATMÁRI 2005, 34.

¹⁹ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51. Az ásató több ismert templom alaprajzát is lerajzolta ceruzával az ásatási dokumentációban, amelyeknél valamilyen szempontból hasonlóságot vélt felfedezni a „gellértegyházi” templomhoz képest (ZALOTAY 1951, XIX–XX. tábla).

²⁰ Az északi oldal kisebb mértékű használatát lehetett megfigyelni például Esztergom–Zsidód templom körüli temetőjében (MOLNÁR 2005, 111), illetve a Felsőzsolca–Nagyszilváson feltárt temetőnél is, melynél a keleti és a déli oldalon került elő a legtöbb sír (SIMONYI 2005, 307). A Mezőcsát határában feltárt temetőnél a korábbi – 11. századi – sírok épp a feltételezett első, favázas templomtól északra, északkeletre maradtak meg, míg a 12–13. század fordulóján épült kőtemplomnak inkább a déli és nyugati oldalát részesítették előnyben (SZABÓ 2005, 224).

²¹ ZALOTAY 1951, 29; ZALOTAY 1957, 51.

²² SZATMÁRI 2005, 46.

²³ ZALOTAY 1951, XVI–XVII, XX. tábla.

²⁴ Ehhez hasonló, 31×16,5×4–4,5 cm-es méretű téglák kerültek elő a közelmúltban egy mezőhegyesi templom esetében is (BÍRÓ 2016, 1; BÍRÓ 2019, 28), de más környékbeli lelőhelyekről (például Orosháza–Eötvös-major, Orosháza–Templomhely stb.) is ennek megfelelő méretű téglákat ismerünk.

²⁵ ZALOTAY 1951, 29.

²⁶ SZATMÁRI 2005, 10, 29, 115.

²⁷ RÉVÉSZ 1997, 184, 34. jegyzet. A lelőhely hitelesítésének fontosságára többek között Szatmári Imre is felhívta már a figyelmet (SZATMÁRI 2005, 10).

²⁸ BÍRÓ–BALÁZS 2018, 74.

²⁹ ZALOTAY 1951, XVI–XVII. tábla. Az ásatáson készült fotók eredeti negatívjai, illetve némelyek előhívott példányai ma is megtalálhatók a Nagy Gyula Területi Múzeum fotótárában: F 316–F 347. A felvételeket ifj. Lampel Miklós, Nagy Gyula és Zalotay Elemér készítette.

³⁰ GEREVICH 1938, 31.

³¹ NAGY 1958, 549, 554, 557, 559.

egy 12. századi csoportot is kimutatott.³² Eleinte az a kép rajzolódott ki, hogy ez a patkóíves szentélytípus elsősorban Magyarország északi területein fordul elő, ezért feltételezték, hogy itt terjedt el legkorábban. Azonban ezt a képet némiképp színesítették a déli, alföldi – például a most tárgyalt rákóczi templom vagy a szentbenedeki – patkóíves szentélyl ellátott templomok.³³ Horváth Ferenc a csengelei templom, s más dél-alföldi feltárások eredményei alapján valószínűsítette, hogy már a 11. században is számolhatunk az ilyen templomok jelenlétével, illetve egy 11–12. századi dél-alföldi csoport meglétét is feltételezte.³⁴ Horváth Ferenc Valtér Ilonával szemben úgy vélte, hogy a legkorábbi patkóíves szentélyű templomok – így például a „gellértegyházi” templom – eredetét bizánci területen kell keresni, s a legkésőbbi példákat találhatjuk meg a Felvidéken.³⁵ Szintén a korai megjelenés mellett foglalt állást Parádi Nándor,³⁶ illetve Pálóczi Horváth András, azonban utóbbi kutató óvatosságra intett az elterjedési folyamat felvázolására vonatkozóan.³⁷ Később Valtér Ilona is elfogadta az adott templomtípus 11–12. századi, dél-alföldi csoportját, de a bizánci eredet kérdését fenntartással kezelte.³⁸ Az említett eredményeket újabban Szatmári Imre foglalta össze, s egészítette ki Békés megye középkori templomait bemutató munkájában.³⁹ Az eddigi adatok alapján azt a következtetést vont le, hogy a patkóíves szentély sokkal általánosabb lehetett, mint azt korábban feltételeztük, illetve a patkóíves és a négyszögletes típus nagyjából azonos nagyságrendet képviselt az elterjedési térképen.⁴⁰

Falusi környezetben többnyire a 12–13. század folyamán épült templomokat ismerünk, azonban jelen esetben ennél korábbra tehető a templom építési ideje. A Gellértegyházaként azonosított lelőhely nevéből eredően Zalotay Elemér valószínűnek látta, hogy a templom építése még I. László uralkodása idején megtörtént, mivel Gellért püspököt Szent László uralkodása alatt avatták szentté.⁴¹ Ugyanezt a nézetét fejtette ki az 1957-ben megjelent publikációjában, s ezek alapján valószínűleg csak egy elütés miatt, véletlenül írt 12. századot a templom építési idejére vonatkozóan.⁴² A templom építését tehát a 11. századra datálta az ásató, ami a kutatás jelen állása – s a következőkben közölt kiegészítő adatok alapján is – elfogadható.⁴³ A különleges alaprajzra is talált magyarázatot, miszerint nem zárható ki, hogy Gellértegyháza népe esetleg görög szerzetesekkel állt kapcsolatban, mivel „Gellért Marosvárott bizánci görög szerzetesek monostorában rezideált”.⁴⁴ Ahogy láthattuk, a templom alaprajza kapcsán – ha más nem, szentélye okán – többekben is felmerült a bizánci eredet lehetősége, ami valóban megfontolásra érdemes a fentebb említett kutatók által feltárt, s felgyűjtött párhuzamok alapján. Az azonban, hogy ezt kifejezetten Gellért személyével, s a település nevével hozzuk összefüggésbe, – úgy, hogy a Gellértegyházával történő azonosítást egyelőre alátámasztani sem tudjuk – nem elfogadható. Amit még mindenképpen fontos kiemelni a templommal kapcsolatban, hogy az épületen belül nem találtak temetkezéseket, s a templom falai sem vágtak korábbi sírokat,⁴⁵ tehát vagy nem voltak itt korábban eltemetett egyének (mert még nem használták ilyen célra akkoriban a domb ezen részét, esetleg nem terjedt ki idáig a temető), vagy megszüntették az itt található sírokat a templom építése előtt. Előbbiek alapján, s mivel a templom falához nagyon közel, azt szorosan követve létesítették az újabb sírokat, melyeket nem metszett a templom fala, illetve a második lehetőségre semmiféle régészeti jelenség (beásás vagy planírozás, esetleg utólagos döngölés nyoma) nem utalt,⁴⁶ valószínűbbnek tartom, hogy a templomot a dombhát még üres részén emelték.

³² VALTER 1963, 286–288.

³³ VALTER 1963, 287.

³⁴ HORVÁTH 1978, 119–120. Épp ehhez a csoporthoz tartozhatott a Gádoroson feltárt patkóíves szentélyű Árpád-kori templom is, amelyet az ásató Rózsa Zoltán a 11–12. század fordulójára keltezett (RÓZSA–BALÁZS 2011, 14).

³⁵ HORVÁTH 1978, 120, 89. j.

³⁶ HOLL–PARÁDI 1982, 20–22.

³⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH 1984, 127, 11. jegyzet.

³⁸ VALTER 1985, 330.

³⁹ SZATMÁRI 2005, 39–40.

⁴⁰ SZATMÁRI 2005, 40. A Békés megyei középkori templomok szentélyformáinak megoszlását lásd SZATMÁRI 2005, 41.

⁴¹ ZALOTAY 1952b, 20.

⁴² ZALOTAY 1957, 52. Ezt a keltezt vette át tévesen Szatmári Imre (SZATMÁRI 2005, 115).

⁴³ Lásd a temető periódusaival foglalkozó fejezetet.

⁴⁴ ZALOTAY 1957, 52.

⁴⁵ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51.

⁴⁶ ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51. Egy nagyobb mértékű földmozgatás, több – akár 1 m mélységű – sír kiásása és eltávolítása után valószínűleg szükség lett volna valamilyen alapozásra vagy a föld ledöngölésére, már csak azért is, mert az ásatási fotók, illetve a terepi tapasztalatok alapján a dombhátan a talaj elég homokos lehetett. Ehhez képest a kezdő téglasort is csak a mésszel leöntött homokba rakták.

4. A TEMETŐ

A temető területén történt leletmentő ásatások (1951, 1952: Zalotay; 1970: Juhász) során összesen 682 sír látott napvilágot,⁴⁷ azonban mindkét ásató leírásából világosan kiderült, hogy ez a sírszám korántsem jelenti a teljes temetőt.⁴⁸ Zalotay körülbelül 1200–1300 sírra becsülte a temető teljes méretét.⁴⁹ A sírok egy részét a földmunkák során elhordták, másik felét a golyófogó-dombokkal elfedték, míg az érintett terület határán kívül eső sírok a mai napig feltáratlanok. Ezeket fontos szem előtt tartani, mielőtt bármilyen elemzésbe kezdünk, hiszen a feldúlt sírok leletei – ahogy azt némely sír esetében Dienes István is észrevételezte – összekeveredhetnek, az egykori szuperpozíciók elmosódtak, s az éppen leírt temetkezési szokás is megkérdőjelezhetővé vált a bolygatottság miatt. Az erősebben bolygatott északi terület akár még ugyanennyi vagy több sírt is rejtethetett, legalábbis erre engednek következtetni Zalotay feljegyzései és az északi részen látható néhány „magányos” sír, melyek mellől a többi temetkezést már elhordták. A feltáratlan részek egyelőre „rejtélyes homályba burkolóznak”, mivel 1970 óta csak egy kisebb területen végeztünk feltárást, de terveink szerint folytatni fogjuk a kutatást. Azonban még egy újabb feltárás sem segít majd minden tekintetben a megsemmisült temetőrész rekonstrukciójában. A feltárt temetőrészlet elemzését, s az egyes sírok keltezését az sem könnyíti meg, hogy a magas sírszámhoz képest csekély számú lelet került elő. Ez persze nem egyedi eset a most tárgyalt időszakot tekintve.

A sírok és leletanyaguk egyesével történő elemzésére itt most nincs lehetőség, és jelen dolgozatnak nem is ez a célja. A sírleírásokat – az akkori körülményekhez képest olykor egész részletesen – Zalotay Elemér elkészítette.⁵⁰ Azonban néhány fontos tényezőre és ellentmondásra érdemes felhívni a figyelmet a „gellértegyházi” temetővel kapcsolatban.

Az ásató több érdekes jelenségről is beszámolt a temetkezésekre vonatkozóan, mint például: többes temetkezések,⁵¹ lovastemetkezések, koponya és részleges temetkezések, összedobált csontok, számon felüli csontok, faszéndarabok vagy faszénréteg a sír alján, pernye és tüzelés nyoma a sírgödörben, téglás és téglakeretes temetkezések, koporsós és deszkakeretes sírok, meszes sírgödörök, kerámiatöredék(ek) a sírban.⁵² Az alábbiakban ezek közül itt most csak a temető keltezése és típusa szempontjából meghatározó jelentőségű temetkezési módok kapcsán szeretnék néhány megjegyzést, kiegészítést tenni.

4.1. Lovastemetkezések

Talán ezt a néhány sírt övezi a legnagyobb figyelem, mivel főként ezek adnak alapot a temető „gellértegyházi típusú”-ként történő értelmezéséhez. Azonban ennek ellenére sem az ásató, sem a később a témával foglalkozó régészek nem vették figyelembe az összes ilyen jellegű temetkezést munkájuk során. Ez Zalotaynál a leletek nem minden esetben pontos meghatározása miatt történhetett így, míg az újabb kutatók a már eleve hiányosan vagy nem egyértelműen közölt adatokból indulhattak ki.⁵³ Az ásatási anyagok, s a teljes leletegyüttes újbóli és többszöri átnézése után a következő sírokat sorolhatjuk ide: 37., 57., 374., 428., 459. és 658. sír [4. térkép].⁵⁴ Ennél a hat temetkezésnél – a temető típusának meghatározásában betöltött szerepük miatt – indokolt a sírok,⁵⁵ s a belőlük származó leletek ismertetése:

37. sír: jó megtartású férfi váz. T.: DNY–ÉK. Koponya mellé, kétoldalt egy-egy élére állított téglát helyeztek. A bal femur közepén keresztbe tett, karikás végű, hengeres vastárgy. Karika kifelé néz. Lábvégknél faszéndarabok.

⁴⁷ Az 1951. és 1952. évi feltárásokból származó emberi maradványokat 52.323.1.–52.396.1., a régészeti leleteket 52.495.1.1.–52.614.1. leltári számon leltározták be. Előbbiek a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén, utóbbiak a Nagy Gyula Területi Múzeumban találhatóak meg jelenleg. Az embertani anyag revízióját Balázs János antropológus végzi, illetve fogja elvégezni a közeljövőben, így jelen dolgozatban nem bocsátkozunk antropológiai szempontú elemzésbe. Az embertani eredményekkel kapcsolatos szakvéleményét ezúton is köszönöm.

⁴⁸ ZALOTAY 1951, 28; ZALOTAY 1957, 48; JUHÁSZ 1970.

⁴⁹ ZALOTAY 1951, 28; ZALOTAY 1957, 48.

⁵⁰ ZALOTAY 1951, 1–17; ZALOTAY 1952a, 3–13; ZALOTAY 1957, 3–47.

⁵¹ Az ásató által többes temetkezésnek említett sírok valószínűleg többnyire eltérő időben történő egymásra temetkezések lehettek, s csak az esetek kisebb százalékában magyarázhatók a rokoni szálakkal – például anya és gyermeke eltemetése. Zalotay meg is jegyezte, hogy sírjelekre utaló nyomokat nem találtak, így a több évnyi különbséggel elhalálozott családtagokat eleve nehéz lett volna egymás után temetni (ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51). A többes temetkezések – valójában egymással szuperpozícióban lévő sírok – elsősorban a temető későbbi, templom körüli időszakára voltak jellemzők. Ekkoriban nem volt szokás a sírok látogatása, mivel a temetőnek mentesnek kellett maradnia a szekuláris jellegzetességektől (SZUROMI 2005, 10), így viszont – sírjel híján – a temetkezések helyei valószínűleg hamar feledésbe merültek.

⁵² ZALOTAY 1951, 17–21; ZALOTAY 1957, 52–59.

⁵³ Vö. DIENES 1965, 159; VÁLYI 1994, 392; RÍTOÓK 2010, 479, 1. ábra.

⁵⁴ Szórványként egy további lópata is előkerült (ltsz.: 52.498.1.1).

⁵⁵ A sírleírások ZALOTAY 1951, ZALOTAY 1952a és ZALOTAY 1957 alapján készültek.

Mindkét kéz a medencébe hajlítva [2. tábla 1]. M.: 70 cm, h.: 160 cm. Leletek: faszénrög (ltsz.: 52.514.1.2); „Karikás végű hengeres vastárgy” (ltsz.: 52.514.1.1) [2. tábla 1].

57. sír: férfi váz, fejjel nyugatnak, jó megtartású. T.: DNY–ÉK. A váz bal lábszáránál, kívül lókoponya, orrával a váz feje felé fordítva. A bal lábfej mellett két vaskengyel (nem egyformák) egymás mellé helyezve. A váz lábfejen tönkrement csikózábla. Mellesont 2 bronz pityke. Jobb térdtől kifelé két csüd egymás mellé helyezve [2. tábla 2].⁵⁶ M.: 117 cm, h.: 152 cm. Leletek: kengyelek (ltsz.: 52.517.2–3) [9. tábla 4]; zablatöredék (ltsz.: 52.517.1.1.) [2. tábla 2]. Az említett bronzpitykéik ma már nem lelhetők fel.⁵⁷

374. sír: Férfi váz fakeretben. T.: DNY–ÉK. Bal kezénél fekete bögre. Koponyánál bronz szív alakú összetett csüngő, a fazék alatt, a bal comb mellett, kívül két vaskengyel és vaszabla. A vaskészégek egymásba helyezve feküdtek a váz mellett. Lónak vagy csak vázrészeinek nyoma sem volt. Fakeret deszkái nem vastagok, szénrögök nem mutatkoztak, ellenben oltott mész gömböcsök fordultak elő a sír földjében [2. tábla 3]. M.: 90 cm, h.: 145 cm. Leletek: oldalpálcás zabla (ltsz.: 52.578.1.4) [9. tábla 2]; „Hajékek” (22 db) (ltsz.: 52.578.1.2) [7. tábla 6];⁵⁸ kengyelek (ltsz.: 52.578.1.3) [9. tábla 3]; fekete edény (ltsz.: 52.578.1.1) [8. tábla 1].

428. sír: női váz. T.: DNY–ÉK. Koponyánál három darab féltégla, élére állítva, erősen habarcsos, karok nyújtva. M.: 70 cm, h.: 159 cm. Lelet: zablatöredék (ltsz.: 52.590.1).

459. sír: férfi váz. Tájolás: DNY–ÉK. Kezek a medencébe hajlítva. Jobb oldali repülőbordák végénél vasdarab. M.: 105 cm, h.: 162 cm. Lelet: „Vasdarab” (ltsz.: 52.596.1).

658. sír: női váz. T.: DNY–ÉK. Bal kéz a medencébe hajlik, halántékon karika, bal lábfejnél lócsüd és pata vaszablával [2. tábla 4]. M.: 70 cm, h.: 155 cm. Leletek: bronz hajkarika (ltsz.: 52.611.1.1); vaszabla (ltsz.: 52.611.1.2).

Az itt bemutatott sírok – szinte egy az egyben Zalotaytól átvett – leírását olvasva teljesen érthető, hogy ezek közül csak három sírt kezelt a kutatás a mai napig lovastemetkezésként. A 37. sírnál például maga az ásató, de még a később az anyaggal foglalkozó Dienes István sem vette figyelembe a karikás végű, hengeres vastárgyat, ami valójában egy csikózábla töredéke [2. tábla 1].⁵⁹ A tárgy előkerülési helye is árulkodó: a bal combcsontra fektetve találták meg – ahogy az 57., a 374. és a 658. sírnál is a bal lábon vagy a lábfejnél kerültek elő a lószerszám egyes részei. Nem csak a leírás volt félrevezető, a sírrajzot sem az eredeti formájában közölték. Az 1957-es publikációban megjelent rajznál hiányzik a rejtélyes vastárgy,⁶⁰ míg az eredeti dokumentációban ezt is berajzolta Zalotay.⁶¹ Az 57., 374. és a 658. sírról már a leírásból is kiderül, hogy lovastemetkezésről van szó, azonban a 428. sír esetében semmi sem utal erre.⁶² Ebből a temetkezésből egy csikózábla egyik karikája került elő. A töredékes vaskarika kialakítása, mérete, illetve az egyik oldalán a szájas maradványai is arra utalnak, hogy egy zabla részét alkotta. A 459. sír esetében is elmaradt a leírásnál a melléklet ismertetése. Itt is egy töredékes állapotú csikózábla részletét találták meg: a négy darabban lévő

⁵⁶ A szakirodalomban két helyen tévesen 75. sírként (is) szerepel, valószínűleg Dienes István írta el véletlenül az 57. sír számát (DIENES 1965, 160), s ezt vette át egy újabb munka (MEDGYESI 2015, 116).

⁵⁷ Vö. DIENES 1965, 159.

⁵⁸ A 374. sír vonatkozásában 22 tárgyat leltároztak be az 52.578.1.2. számon, „Ezüst hajékességek, lemezek és gyöngyök” megnevezés alatt. Pontosabb leírásuk, méretük nincs a leltárkönyvben, az egy szám alatt nyilvántartásba vett tárgye gyűttes ellentmondásos képet mutat az elhunyt nemét figyelembe véve, mivel a kauri kagylók, a rombusz alakú ingnyakveretek, a négyzetes ruhaveretek, a veretes lábbeli – vagyis azon viseleti elemek melyeket az adott leltári tétel alatt számba vettek – általában a nőknél figyelhetők meg, azonban a rákóciztelepi 374. sír halottját az ásató és antropológus kollégái, újabban pedig Balázs János is férfiként határozták meg (vö. ZALOTAY 1957, 32). Ugyanakkor akadnak olyan tárgyak, melyek feltehetően ehhez a leletegyütteshez tartozhattak, azonban más sírhoz leltározták be. Dienes István is valószínűnek tartotta, hogy valamiféle keveredés történthetett a leletek között: „A leletmentést Zalotay oly nagy ütemben kényszerült folytatni, hogy a sírokat tömegével és egyszerre több helyen is bontották, így alapos megfigyeléseket nem tehetett, és az egyes sírok anyaga helyenként megállapíthatóan összekeveredett. Például a 374. sír csizma vereteinek egy szív alakú példánya [...] a 386. sír, egy félgömbfejű szögecs [...] a 408. sír anyagához van sorolva. Ezekből egy-egy darab soha nem kerül elő, nyilván egy sírból valók, csak a feltáráskor szétszóródtak. Feltevésünket támogatja, hogy a három sír közvetlen egymás közelében feküdt, a keleti golyófogó domb közepénél” (DIENES 1965, 159).

⁵⁹ ZALOTAY 1957, 62. Dienes István – valószínűleg az 1965-ös orosházi kötetbe szánt írásának elkészítéséhez kapcsolódóan – személyesen is megvizsgálta a lovastemetkezésekhez köthető leleteket, amiről a leltárkönyvben olvasható ceruzás feljegyzések is árulkodnak. Azonban az adott tárgyak kiválogatásánál feltehetően a leltárkönyvben feltüntetett megnevezések lehettek irányadóak, s így kerülhettek el az egyébként rendkívül alapos kutató figyelmét a most ismertetett „újabb” leletek. A 37. és 459. sírből származó zablarészleteket „karikás vas”, a 428. sír leletét pedig „vaskarika töredékei” néven találhatjuk meg a leltárkönyvben.

⁶⁰ ZALOTAY 1957, 69.

⁶¹ ZALOTAY 1951, III. tábla.

⁶² A sírokban talált leletek feltüntetésének hiánya több esetben is megfigyelhető, nem csak ezeknél a temetkezéseknél.

karikát, s a hozzá csatlakozó szájvas végét. A fentiek alapján az 57. és a 658. sír részleges, míg a 37., 374., 428. és 459. sír szimbolikus lovastemetkezésnek tekinthető. További lovassírokra is utalt az ásató a leírásában,⁶³ azonban ezekről létükön, s az 57. sírhoz közeli elhelyezkedésükön kívül egyéb információt nem közölt. Egyedül ezeknél, a csak említés szintjén megmaradt lovassíroknál feltételezhetjük, hogy valamiféle csoportosulás volt az 57. sír környékén, de a bizonytalan körülmények miatt ez sem kezelhető tényként. A többi lovastemetkezés ettől délebbre, távolabb, elszórtan jelentkezett. Elhelyezkedésükben rendszer nem fedezhető fel, sírcsoportot nem alkottak [4. térkép].

4.2. Deszkakeretes és koporsós temetkezések

Összesen 24 sírnál írt Zalotay deszkakeretes, illetve ácsolt fakeretes temetkezési módról,⁶⁴ míg koporsóra utaló nyomokat 59 esetben lehetett megfigyelni.⁶⁵ A deszkakeretet nagyméretű, L alakban hajlított vaspántokkal fogták össze, a koporsók készítése során pedig különböző méretű és formájú vasszegeket alkalmaztak. Míg az ácsolt fakeretes sírok szórtan, s többnyire a temető déli részén fordultak elő, a koporsós temetkezések leginkább a templom környezetében csoportosultak [5. térkép].⁶⁶

4.3. Téglás és téglakeretes sírok

A temetőben több téglás és téglakeretes temetkezést is sikerült feltárni, azonban sajnálatos módon egyetlen téglát sem került be a múzeumba, ezekről csak a képi és az írott dokumentumokból informálódhatunk.

41 sírban helyeztek el egy vagy több téglát.⁶⁷ Ezeknél a síroknál a téglát/téglákat fejtámaszként használták, vagy a fej mellett, élére állítva helyezték el. Előbbi célra egy téglát használtak, míg utóbbi változatnál volt, hogy kettő vagy három téglát is a sírba állítottak [3. tábla 1–3].⁶⁸ A fej mellé állított téglák kapcsán lehetséges, hogy a vázat a téglákon átfektetett deszkákkal fedték, hogy megvédjék a ráguruló földtől.⁶⁹ A 41 esetből csak hatnál került elő valamilyen lelet: 31. sír: kerámiatöredék, üvegberakásos gyűrű; 37. sír: zablatöredék; 239. sír: vasszeg; 428. sír: zablatöredék; 638. sír: sodrott gyűrű; 654. sír: gyöngysor, nyitott bronzkarika.

20 sírnál alakítottak ki téglakeretet vagy téglapítményt.⁷⁰ Az ide sorolt temetkezések esetében téglasort, téglakeretet [3. tábla 4–6] vagy több téglasorból álló építményt készítettek [4. tábla 1–3], melynek a 124/125. sír esetében még lapos, téglából rakott fedele is volt [4. tábla 1]. Más lelőhelyek tanúságai alapján (is) az esetek többségében a téglakereteket valószínűleg deszkával fedték le.⁷¹ A 20 temetkezésből csak három tartalmazott leletanyagot: 16. sír: S végű hajkarika; 64. sír: fémlemez töredékei; 212. sír: vasszeg.

Az ásató több csoportot is elkülönített a téglás temetkezések esetében.⁷² Bár a téglát „megjelenési formája” némi képp eltér az egyes sírokban, azonban mivel nagyjából egyforma méretű és állapotú téglákat használtak fel ezeknél a temetkezéseknél,⁷³ ha volt is kronológiai eltérés a téglás temetkezés típusai között, nem lehetett számottevő. Csupán pár tárgyból indulhatunk ki ezen sírok leletanyagát tekintve, melyek alapján nem lehet messzemenő következtetéseket

⁶³ ZALOTAY 1951, 22; ZALOTAY 1957, 49.

⁶⁴ 155., 208., 214., 362., 368., 374., 390., 410., 430., 438., 458., /489./, 491., 512., 517., 550. (fakeret + téglát), 552., 553., 556., 565., 591., 592., 608., 640. sír.

⁶⁵ 12., 13. (?), 15., 29., 36., 58., 70., 78., 100., 101., 103., 104., 105., 106., 107., 108., 110., 113., 114., 120., 128., 137., 139., 146., 155., 171., 173., 174., 175., 198., 209., 212., 215., 217., 220., 226., 227., 232., 234., 238., 247., 250., 284., 285., 291., 292., 293., 295., 298., 299., 304., 305., 306., 314., 323., 325., 326., 343., 398. sír.

⁶⁶ A dolgozatban közölt különböző temetőtérképeken csak a biztosan beazonosítható sírokat vettük figyelembe (például a deszkakeretes, a téglás vagy a faszenes temetkezések vonatkozásában), a kétszeresen számozott vagy olvashatatlan számú sírokat nem jelöltük meg.

⁶⁷ 11., 31., 35., 37., 48., 60., 85., 112., 116., 160., 187., 194., 200., 218., 228., 233., 239., 243., 246., 262., 263., 281., 313., 321., 335., 368., 423., 428., 433., 436., 452., 509., 550., 566., 570., 578., 588., 603., 636., 638., 654. sír. A sírleírások alapján csak ezen temetkezések sorolhatók ide, azonban ennek némiképp ellentmond, hogy az ásató az összefoglalásnál úgy nyilatkozik, hogy a temető egyharmadában fordult elő koporsós temetkezés (ZALOTAY 1957, 53).

⁶⁸ ZALOTAY 1951, 19; ZALOTAY 1957, 55.

⁶⁹ PAP 2002, 178.

⁷⁰ 7., 16., 28., 47., 53., 54., 64., 102., 124/125., 131., 188., 207., 212., 255., 261., 281., 316., 321., 341., 387/388. sír. A 124/125. és a 387/388. sír esetében két-két halott pihent egy téglapítményben, ezért van kettős számuk. A 28. és 47. sírok koponyákat tartalmaztak, melyek kapcsán PAP Ildikó Katalin felvetette – a koponyával együtt előkerülő csigolyák okán –, hogy esetleg messzi földön elesettek fejét hozták vissza, s helyezték itt végső nyugalomra (PAP 2002, 178). A felvetés érdekes, sajnálatos, hogy egyik sír embertani anyaga sem került begyűjtésre, így ez a lehetőség ebből a szempontból nem vizsgálható.

⁷¹ PAP 2002, 178.

⁷² ZALOTAY 1951, 19; ZALOTAY 1957, 55.

⁷³ A téglák méretében volt eltérés, de csak pár esetben figyelhető meg 10 cm körüli különbség az átlaghoz képest (ZALOTAY 1957, 4–8, 11, 14–15, 20–21, 25–26, 43; áttekinthetően: PAP 2002, 185, 11. táblázat).

levonni. Annyi eltérés azonban észlelhető, hogy a téglakeretes/-építményes temetkezések többnyire a templom környezetében csoportosulnak, míg a pár téglát tartalmazó sírok ennél jóval szórtabban helyezkednek el a temetőben [6. térkép]. Hogy ez jelent-e valamilyen rang- vagy időbeli különbséget, az egyértelműen nem bizonyítható, de valószínű, hogy a több téglából, a templom közelében épített síremlékek birtokosai társadalmi szempontból valamivel előrébb voltak, mint a csak egy-két téglával vagy anélkül, de velük egy időben eltemetett személyek. Eleve a téglák alkalmazása valamiféle kiváltság lehetett. Ugyanerre a megállapításra jutott Pap Ildikó Katalin a korábbi kutatási eredmények, illetve Csongrád és Békés megye téglás temetkezéseinek elemzése alapján.⁷⁴ Szintén ezt támasztja alá a téglás sírok temetőn belüli elhelyezkedése.⁷⁵

Zalotay megemlítette, hogy az ilyen célra alkalmazott téglák nem mindig voltak újak, többen is megfigyelhető volt a mészhabarcos vékony rétege, illetve gyakran nem is egészek, hanem csorbák és töredékek voltak.⁷⁶ Azonban ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a téglák egyszer már egy épület részét képezte volna. Ez a templom építési ideje, s úgy általában a temető keletkezése kapcsán is érdekes és fontos kérdés. Az ásató maga is leírta, hogy a sírépítményeket, például a 124/125. sír fedelét mésszel ragasztották össze.⁷⁷ S az is előfordult – épp az előbb említett temetkezésnél, de például a 261. sírnál is –, hogy a későbbi temetés során egy korábbi téglás temetkezést bolygattak meg.⁷⁸ Ilyenkor minden gond nélkül – már csak az újabb sír ásásának megkönnyítése végett is – kiemelhették az útban lévő téglákat, s „újrahasznosíthatták” őket. Ugyanígy lehetséges az is, hogy a templom építéséből megmaradt, fölösleges, olykor sérült téglákat használták fel erre a célra.⁷⁹ Az vitán felül áll, hogy ha már téglát készítettek, akkor azt elsősorban a templom építésére szánták, s csak azt követően használták fel a temetkezésekben. Elég megnézni a 207., 124/125., 131., 102., 54., 53., 7. téglás sírokat, melyek közvetlenül a templom mellett helyezkednek el, annak vonalát követik, tehát semmiképp sem kerülhettek a földbe a templom megépülése előtt.⁸⁰

A téglák temetkezésekben történő felhasználása nem egyedi eset. Téglatemetkezések találhatók például a 11–12. századi téglabazilikával rendelkező Nagyecsed–Sárvár monostor temetőjében is.⁸¹ Meglehetősen nagy volt a téglasírok aránya Hajdúdorog–Kati-dűlő lelőhelyen, ahol ezek a sírok – akárcsak Orosházán – a templom környezetében sűrűsödtek.⁸² Téglakeretes temetkezések kerültek elő Szentés–Kaján, Temetőhalom lelőhelyen is, amelyek rétegtani helyzetük alapján a 11. század végénél feltehetően nem korábbiak.⁸³ A viszonylag közeli, 11–12. századra keltezhető mezőhegyesi temetőben is sikerült megfigyelnünk néhány téglás, téglasoros és téglakeretes temetkezést.⁸⁴ Épp a most érintett régióval foglalkozott Pap Ildikó Katalin, aki tanulmányában Csongrád és Békés megye középkori téglás és téglakeretes sírjait vizsgálta.⁸⁵ Az orosháza–rákócziitepi téglás temetkezések típusai a két megyét érintő elemzés szerint legkorábban a 11. században keletkezettek.⁸⁶ A koponya alá helyezett téglák esetében a vizsgált sírok 85%-a a 11–12. századra volt keltezhető.⁸⁷ A Dél-Alföldről gyűjtött adatok alapján felmerült a lehetőség, hogy családi temetkezőhelyként, kriptaként is funkcionálhattak – főként a késő középkorban – a lapostetős téglakeretek.⁸⁸ A most tárgyalt temetkezések között például a 124/125. sírból két egyén csontváza került elő, de az egyik – a korábbi – már csak összedobált csontkupacként jelentkezett a később eltemetett egyén lábai között. Összességében a téglák felhasználásával történő temetkezési szokást Pap Ildikó Katalin a 11. századtól keltezi. A szélesebb körben való elterjedés a 12–13. századra tehető. Az orosháza–rákócziitepi sírok esetében – későbbi leletek híján⁸⁹ – ez a 11–12. századra szűkíthető.

⁷⁴ PAP 2002, 187.

⁷⁵ PAP 2002, 188.

⁷⁶ ZALOTAY 1951, 20; ZALOTAY 1957, 55.

⁷⁷ ZALOTAY 1951, 20; ZALOTAY 1957, 56.

⁷⁸ ZALOTAY 1951, 20; ZALOTAY 1957, 56.

⁷⁹ Hasonló következtetésre jutott Kovács László is, illetve felvetette, hogy valamilyen régebbi épület bontott anyagát használták fel (KOVÁCS 1998, 42). Utóbbiról – mármint biztosan korábbi, s a közelben található épületről – (egyelőre) nincs tudomásunk Orosháza–Rákócziitep környékén.

⁸⁰ A templom belsejében temetkezés, ledöngölés vagy bármiféle egyéb objektum nem volt megfigyelhető, és a templomon kívüli terület kapcsán sem számol be bármiféle építmény nyomáról az ásató (ZALOTAY 1951, 30; ZALOTAY 1957, 51), így feltehetően nem volt fából készült előzménye a templomnak.

⁸¹ MAGYAR 2005, 163, 168, 2. tábla, 170, 4. tábla.

⁸² FODOR 2005, 199; 204, 2. tábla, 205, 3. tábla, 206, 4. tábla; 207, 5. tábla, 209, 7. tábla 2–3, 211, 9. tábla, 212, 10. tábla.

⁸³ TÜRK 2005, 216, 215, 3. kép, 216, 4–5. kép. A templom itt is patkóíves szentéllyel rendelkezett (TÜRK 2005, 213, 214, 1. kép 2).

⁸⁴ BÍRÓ 2019, 26.

⁸⁵ PAP 2002.

⁸⁶ PAP 2002, 177, I. táblázat.

⁸⁷ PAP 2002, 178.

⁸⁸ PAP 2002, 185.

⁸⁹ A temető és a leletanyag részletes feldolgozása még folyamatban van, eddig csak a 104/a. sír csatja esetében merült fel egy későbbi, 13. századi keltezés lehetősége.

4.4. Faszénréteg és tüzelési nyomok a sírban

Az 1951–1952-es ásatás alkalmával több mint 200 temetkezésben lehetett megfigyelni faszéndarabokat, faszénréteget és/vagy pernye és tüzelés nyomait.⁹⁰ Ezek hasonló képet mutatnak, mint a téglás és téglalapítményes sírok, mivel, bár a feltárt temető különböző részein egyaránt előfordulnak, túlnyomó többségük a templom környezetében csoportosul [7. térkép]. Némely temetkezésben a váz alatt terült el a faszénréteg (például 144. sír), míg máshol a csontvázon vagy akörül voltak a széndarabok (például 33. sír). Zalotay erről ezt írta: „A néprajzi analógiák alapján e szertartásnak, vagyis az ősi sírtűznek tisztító és a gonoszt távoltartó célja lehetett, amire számos adat áll babonáinkban rendelkezésünkre.”⁹¹ Több lelőhelyen is tapasztaltak már ilyet korábban, ezekben az esetekben a sírgödörben gyújtott tűzre vagy halotti torra következtettek.⁹² A szokás (tüzelés nyomai a sírokban) a 10–11. században egyaránt jelen volt, s az új keresztény rítusban is megfigyelhető.⁹³ Nem tekinthető kizárólag a régi, pogány tradíciókból eredő babonás szokásnak vagy valamiféle tűzáldozatnak, mivel nemcsak a pogány hagyományban, de a kereszténységben is fontos jelentése volt a tűznek. A faszénmaradványok az Árpád-kori templom körüli temetők sírjaiban általánosan előfordulnak. Egyes vélemények alapján ezek bizonyosan a magyarországi kereszténység korai időszakában, a pap vezetésével végzett temetkezési szokásokkal lehetnek összefüggésben.⁹⁴ A kereszténységben a tűznek tisztító szerepe volt, meglehet, hogy ezt a jelenséget valamilyen keresztény szertartáshoz köthetjük. Az orosházi lelőhely esetében a faszenes sírok templomközeli csoportosulása is talán inkább ezt a nézetet erősíti. Azonban érdemes megemlíteni, hogy Rákóczi telepen abban a 37. sírban is találtak faszéndarabokat, melybe csikózáblát és téglákat helyeztek a halott mellé, így akár mindkét magyarázat megállhatja a helyét.⁹⁵

4.5. Kerámiatöredék(ek) a sírban

Összesen 19 sírban találtak kerámiatöredék(ek)et, ezek közül csak az 58. sírból került elő három töredék (nem egy edényé), míg az összes többiben csupán egy-egy darab volt. 10 esetben bogrács,⁹⁶ hat alkalommal fazék/ esetleg tárolóedény,⁹⁷ három temetkezésnél pedig nem meghatározható edény töredéke volt a sírban.⁹⁸ A kerámiák a síron belül a következő helyeken kerültek elő: a bal lábfejnél (3. sír), a jobb comb felső részénél (7. sír), a combcsontok között (15. sír), a bal combnál (31. sír), a térdnél (382. sír), a lábaknál (192. sír), a bal karnál (33. sír), a könyök mellett (348. sír), a mellkason (86., 616. sír), a medence alatt (42., 177. sír), a farcsont alatt (168. sír), a sírföldben (408. sír), a csontváz mellett jobb oldalon (456. sír), a csontok között feldúlt sírban (634. sír), kérdéses helyen (25., 58., 89. sír). A síron belül tehát különböző pozíciókban lehetett megtalálni a kerámiatöredékeket.

Az egész edények – azaz a bennük lévő étel- és italmelléklet – 10–11. századi sírokban való elhelyezése ismert szokás,⁹⁹ azonban a töredékek előfordulása a temetkezésekben érdekes jelenség, amelyre már több kutató is felfigyelt.¹⁰⁰ Istvánovits Eszter a sírföldben, esetleg a sír körül előkerülő edénytöredékeket a temetkezési szertartással hozta összefüggésbe.¹⁰¹ Merva Szabina a 10–11. századi edénymellékletes sírok vizsgálatakor a Felső-Tisza-vidéket, a Tiszántúl északi felét, a Duna–Tisza közének északi felét és Észak-Magyarországot érintő gyűjtése során kilenc lelőhelyen talált erre utaló adatot: Bodroghalom–Eresztvényhomok, Ibrány–Esbóhalom, Karcsa–Kormoska, Kenézlő–Fazekaszug I., Kóspallag–Kishantapatak, Szabolcs–Petőfi utca, Letkés–Tégláégető, Kistokaj–Homokbánya, Szob–Vendelin.¹⁰²

⁹⁰ 1., 3., 6., 11., 14., 17–27., 32–33., 35., 39., 48., 55., 59., 61–63., 67., 73., 75., 77., 79–80., 83., 85–90., 92–93., 100., 104/a., 105., 109., 113., 120., 122–123., 132–135., 137., 141., 144., 146., 153., 155., 165., 168–170., 174–176., 178., 184–185., 188., 190., 192., 196–197., 200–201., 204., 207–210., 214., 217–219., 221., 223., 228–229., 231–232., 235., 237., 240–241., 243., 245., 248., 252., 258., 260–261., 263., 268–269., 271–272., 284–287., 332., 355., 367., 370–371., 385., 408., 419., 456., 470., 502–503., 512., 532., 539., 541., 549., 553., 559., 560., 564., 568., 587., 596. sír.

⁹¹ ZALOTAY 1957, 53.

⁹² BENKŐ 1980, 338.

⁹³ GÁLL–GERGELY 2009, 48.

⁹⁴ SZATMÁRI 2005, 61, 66.

⁹⁵ HATHÁZI 2004, 126–127, 892. jegyzet.

⁹⁶ 7., 25., 31., 42., 86., 89., 168., 177., 456., 634. sír.

⁹⁷ 3., 15., 33., 192., 348., 616. sír.

⁹⁸ 58., 382., 408. sír. A 408. sír kerámiája nem lelhető fel, a 382. sír töredéke esetében több edénytípus is számításba jöhet. Az 58. sír három töredéke durva anyagú, kézzel formált, feltehetően egy korábbi régészeti korszak hagyatéka.

⁹⁹ A témával kapcsolatban lásd KVASSAY 1984; MERVA 2008; KVASSAY 2013; MERVA 2014.

¹⁰⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 353; MERVA 2008, 22; KVASSAY 2013, 502, 30. jegyzet.

¹⁰¹ ISTVÁNOVITS 2003, 353.

¹⁰² MERVA 2008, 22; MERVA 2014, 207.

Zalotay is több párhuzamot említ ezzel kapcsolatban, többek között a pusztakovácsi,¹⁰³ a bodrogvécsi,¹⁰⁴ a győri,¹⁰⁵ az abonyi¹⁰⁶ és a tiszaberceli temetők egyes sírjait.¹⁰⁷ A jelenségre magyarázatként szolgálhat, hogy korábban a temető területén is állhattak településobjektumok vagy esetleg valamiféle pusztulási/planírozási réteggel kell számolnunk a temető területén, s csak véletlen folytán kerültek a sírba a töredékek.¹⁰⁸ Jelen esetben ezek közül valószínűleg egyikről sincs szó, ugyanis a sírokon és a templomon kívül más objektumot nem sikerült megfigyelni, és a pusztulási/planírozási réteg is hiányzik. Mivel a kerámiatöredékek magából a sírgödörből, több esetben a csontvázról vagy a mellől kerültek elő, illetve, mivel az 58. sírt leszámítva minden esetben csak egy fragmentumot találtak a sírban, nem biztos, hogy a véletlen műve a töredékek sírokból való előfordulása. Elképzelhető – de egyelőre nem bizonyítható –, hogy ezeket az edénydarabokat tudatosan és szándékosan helyezték a halott mellé. Nem tudhatjuk biztosan, hogy ennek mi lehetett a gondolati háttere, esetleg szándékosan *pars pro toto* (rész az egész helyett) tették-e a sírba, mint az egyéb tárgyak esetében is megfigyelhető volt (viseleti elemek, lószerszám). Nem kizárt, hogy itt is valamilyen hasonló jelenségről van szó. A kerámiatöredéket tartalmazó sírok egy része a templom ÉNy-i sarkánál csoportosult, de a temető más részein is előfordultak elszórtan [8. térkép]. Az ezen temetkezésekből származó kerámiák mind a 11–12. századra keltezhetők, csak az 58. sírből származó leleteknél merülhet fel a korábbi datálás.

5. LELETANYAG

Az Orosháza–Rákóczi telepen feltárt temetőrészlet leleteinek részletes elemzése, de még teljes közlése sem történt meg ez idáig. Ezt a hiányosságot jelen dolgozat keretein belül nem pótolhatjuk, de a temető keltezéséhez nélkülözhetetlen pénzérméket és egyéb tárgyakat röviden ismertetjük.

5.1. Pénzérmék

Az érmék által képviselt *terminus post quem* keltezési lehetőség fontos támpontot adhat a temető használati idejének, esetleges periódusainak meghatározásában. A *Régészeti Füzetek*ben megjelent munkájában összesen öt érmére hivatkozott az ásató, mivel ezek voltak meghatározható állapotban (193., 271., 137., 25., 93. sír érméje). Zalotay leírása alapján az érmék közül 1 darab Kálmánhoz (1095–1116), 1 darab II. Bélához (1131–1141), 1 darab III. Bélához (1173–1196) és 2 darab Imréhez (1196–1204) köthető.¹⁰⁹ Az 1957-es publikációban ezek szerepeltek a keltezésre vonatkozóan, de az egyes sírleírásoknál ennél több érméről is tudomást szerezhettünk, illetve a dokumentációban az itt fel nem sorolt érmék meghatározásáról is olvashatunk némelyik esetben – például a 366. sírből előkerült érmét I. László (1077–1095) denárjának, a 448. és az 579. sír leletét pedig Salamon pénzeként határozták meg.¹¹⁰ A fellelt, de elporladt érmékről csak a sírleírásokból értesülhet az olvasó.

Az újabb kutatás tehát erre épített, s ezeket a „nyomokban” közölt adatokat vette át. Talán ez az oka annak, hogy olykor egészen eltérő számokat és meghatározásokat találhatunk a szakirodalomban az orosháza–rákóczi telepi temető érméire vonatkozóan. Dienes István a fentebbiek és a dokumentáció alapján tette a temető használatát nagyjából az I. László és Imre király közötti időszakra,¹¹¹ Ritoók Ágnes 10 darab 11–13. századi érmével számolt,¹¹² Kovács László 3 darab érmét emelt be a tanulmányába, amely az 1000–1141 közötti időszak templom körüli temetőivel foglalkozott – a feltüntetett három közül 2 darab Salamon, 1 darab pedig Kálmán érméjeként került be a gyűjtésébe.¹¹³

A pénzek terén tapasztalt ellentmondások miatt (is) átnéztük a dokumentációt, a leltárkönyvet, illetve természetesen újra megvizsgáltuk és meghatároztuk magukat az érméket. A következő adatok tekinthetők hitelesnek: összesen 16 (!) pénz került elő az 1951–1952-es ásatások során Orosháza–Rákóczi telepen. Ezek közül hét érmét nem tudtak

¹⁰³ A szerző feltételezte, hogy a megtalált kerámiatöredékek tűzön égtek el (CSÉPLŐ 1897, 440).

¹⁰⁴ A bodrogvécsi lelőhelyet már felforgatták, mire az ásató kiért a helyszínre, így az edények vagy edénytöredékek eredeti elhelyezkedése kérdéses (SZENDREI 1898, 9).

¹⁰⁵ Börzsönyi a 10. század második felére keltezte a törött cserépdarabokat is tartalmazó sírt (BÖRZSÖNYI 1903, 70).

¹⁰⁶ A leletek alapján avar temetkezésekről lehet szó, s itt a kerámiák is egészben kerültek elő (MÁRTON 1904, 316).

¹⁰⁷ KISS 1937, 242.

¹⁰⁸ KVASSAY 2013, 502, 30. jegyzet.

¹⁰⁹ ZALOTAY 1957, 49.

¹¹⁰ ZALOTAY 1952a, 5; ZALOTAY 1957, 37, 43.

¹¹¹ DIENES 1965, 159.

¹¹² RITOÓK 2010, 479, 1. ábra.

¹¹³ KOVÁCS 2013a, 278.

megmenteni vagy meghatározni, csak megfigyelni, s meglétét, előkerülési helyét a dokumentációban rögzíteni. Végül kilenc pénzérmét leltároztak be, melyek közül ma már csak hat lelhető fel.¹¹⁴

A beletárolt kilenc érme előkerülési helye: 25. sír (medence alatt), 93. sír (sír földjében), 137. sír (nyak alatt), 193. sír (medence alatt), 271. sír (nyaknál), 366. sír (szájban), 448. sír (szájban), 579. sír („corminnál”¹¹⁵), 680. sír (?). Az elporladt hét érme előkerülési helye: 11. sír (medencén), 26. sír (szájban), 54. sír (medencén), 90. sír (szájban), 111. sír (halántékon), 321. sír (szájban), 363. sír (szájban). Ezek alapján hat érme a halott szájában, négy a medence környékén, kettő a nyak környékén, egy a sír földjében, egy a halántékon, egy pedig a síron belül ismeretlen helyen került elhelyezésre.

Már a pénzérmék számában is nagy eltérés tapasztalható még az ásató által közölt adatok és a valós leletek között is. De hasonló anomália a pénzek meghatározásánál is érzékelhető. Fentebb már ismertettem a Zalotay által hivatkozott öt érme meghatározását, de a többi beletárolt érme meghatározását is feltüntették a leltárkönyvben. Mivel ezek több esetben is korrekcióra szorultak, itt már csak a numizmatikai katalógusok alapján hitelesen beazonosított – jelenleg is meglévő – érmeket ismertetjük.¹¹⁶

579. sír: Salamon (1063–1074) CNH I. 22.; H 17; ÉH I. 10; ON I. 7.5. 0.1 (ltsz.: 52.598.1.3.) [5. tábla 1].

448. sír: Salamon (1063–1074) CNH I. 22.; H 17; ÉH I. 10; ON I. 7.5.6. 2. (ltsz.: 52.577.1.3.) [5. tábla 2].¹¹⁷

366. sír: I. László (1077–1095) CNH I. 25.; H 21; ÉH I. 15; ON I. 10.1. b4.1. (ltsz.: 52.592.1.) [5. tábla 3].

271. sír: 12. századi anonim denár – CNH I. 87.; H 99; ÉH I. 52; ON II. 18.12.1.1. a4.4 (ltsz.: 52.567.1.) [5. tábla 4].

193. sír: 12. századi anonim denár – CNH I. 160.; H 180; ÉH I. 67; ON II. 20.20.1.1. (ltsz.: 52.552.1.) [5. tábla 5].

25. sír: 12. századi anonim obolus – CNH I. 169.; H 189; ÉH I. 61; ON II. 20.26.1.1. b1.2 (ltsz.: 52.507.1.2.) [5. tábla 6].

A temetőrészlet legkorábbi meghatározható érméje tehát Salamoné (1063–1074), míg a legkésőbbiek 12. századi anonim pénzek, melyeket egy időben II. Bélához, illetve II. Gézához kötött a korábbi kutatás. A pénzek által megadható időintervallum nagyjából egy évszázad, mely kicsit „előrébb csúszott” az időskálán a Zalotay által meghatározott I. László (1077–1095) és Imre (1196–1204) által fémjelzett majd 130 évhez képest. Természetesen az így megállapított időtartam korántsem jelenti a temető használatának kezdetét és felhagyását, de mindenképpen fontos adalék a további elemzéshez.

5.2. Viseleti elemek

A következőkben csak a legjellemzőbb, illetve keltezőértékkel bíró lelettipusokat ismertetjük, a teljesség igénye nélkül.

Karikaékszerek: a korszak jellegzetes ékszere, a rákócziitepi temető leletanyagában is megjelenik különböző méretben és formában. Méret és minőség szempontjából két nagyobb csoport különíthető el: az egyiket a kisméretű (átm.: 1–1,5 cm), többnyire vékony huzalból készített, egyszerű S végű, ritkábban nyitott végű karikák együttese, míg a másikat a nagyobb méretű (átm.: 2–2,5 cm), vastagabb, olykor rombusz átmetszetű huzalból készített, S végű és bordázott S végű karikák, valamint az enyhén négyszögletes formára hajlított nyitott végű karikaékszerek alkotják. Csak egy-egy jellegzetes példát említünk: vékony huzalból készített, 1,5 cm átmérőjű, S végű hajkarika került elő a 658. sírból [6. tábla 1], ehhez hasonló, de nyitott végű karika volt a 654. sírban [6. tábla 2], vastagabb, rombusz átmetszetű huzalból készített, 2,5 cm átmérőjű, bordázott S végű hajkarika volt a 352. sírban [6. tábla 3], s egy nyitott végű példány látott napvilágot a 360. sírből [6. tábla 4]. Csak az 580. temetkezés tartalmazott olyan karikát, amely ezüsthuzalból készült, nagyjából négyszögletesre alakított, nyitott, egyik vége kicsit megvastagszik és enyhén hengeresen (talán állatfej alakjára?) formázott [6. tábla 5].¹¹⁸ Az elsőként említett csoport tárgyait a kutatás többnyire a 10. század második felétől keltezi, míg a vastagabb huzalból, olykor ezüsből készült, nagyobb méretű példányok

¹¹⁴ Ezek közül két érme már az 1967-es revízióánál is hiányzott, a harmadik pedig utoljára 1978-ban volt meg, az 1983-as revízióánál már hiányként szerepel. Ezeken kívül a rákócziitepi leletanyagból még további 20 tárgy hiányzik a leltárkönyvben felsoroltakhoz képest, s ezek többségét már az 1960-as, 1970-es években hiányként tüntették fel. Rendkívül sajnálatos, hogy a három érme mellett például olyan tárgyak holléte is kérdéses, mint a Kralovánszky Alán tanulmányában is közölt lunula (KRALOVÁNSZKY 1959, 76–77).

¹¹⁵ A dokumentációban és a publikációban is a *cormin* szó szerepel, de jelentése egyelőre nem tisztázott (ZALOTAY 1951, 11; ZALOTAY 1957, 43).

¹¹⁶ CNH I.; HUSZÁR 1979; ÉH I.; ON I.; ON II. Az érmék elsődleges meghatározásáért Zsikai Rajmund Péternek tartozom köszönettel. A három beletárolt és hiányzó tétel meghatározását értelemszerűen nem tudtuk ellenőrizni, ahogy a hét elporladt Árpád-kori érme kapcsán sem tudunk közelebbi adatot közölni.

¹¹⁷ Itt fontos megjegyezni, hogy a 366. és a 448. sír érméjénél az 1952-es leltározáskor a meghatározásokat helyesen írták be az adott sírból származó érméknél, de magukat a tárgyakat felcserélték, amire az éremkép mellett az állapotukra utaló „ketté tört” és „fele hiányzik” jellemzések alapján is következtethetünk.

¹¹⁸ Hasonló végződésű karikát találtak többek között Budapest XVI. Timur utca lelőhely 11–12. századi temetőjében (ÍRASNÉ MELIS 1997, 76, 19. kép).

jelenléte a 11. század első felétől figyelhető meg. A bordázott S végű hajkarikák használatának kezdetét a 11. század második felétől adathozhatjuk,¹¹⁹ és viselésük egészen IV. Béla koráig kimutatható.¹²⁰ A korábbi nézetekkel ellentétben az újabban feltárt lelőhelyek tanúságai alapján a nyitott karikák használati ideje túlmutat a 10. századon, s alkalmazásuk a 11. század folyamán végig nyomon követhető.¹²¹

Fülbevaló: csupán egyetlen sírban találtak biztosan fülbevalóként értelmezhető tárgyat. A 142. sírból került elő egy nagyméretű (átm.: 4×4,5 cm), vékony réztövezethuzalból készített, ráhúzott lemezgömbös fülbevaló. A karika közepén ráhúzott, két részből álló üreges gömb volt, amelynek két oldalán egy-egy kisméretű, vékony huzalból készített tekercs kapott helyett [6. tábla 6]. A tárgyalt korszakban nem volt jellemző a fülbevalók viselésének szokása, ennek a bizánci eredetű fülbevalótípusnak a hazai elterjedése a kunokkal hozható összefüggésbe. Bár több lelőhelyen is megfigyelhető, hogy ezek az ékszerek valóban a kunok viseletében fordulnak elő, s ezáltal etnikumjelző értékkel is bírhatnak, nemcsak a kun szállásterületeken, hanem a velük határos magyar településeken is meg-megjelennek,¹²² ahogy azt éppen a Rákóczi-telepen feltárt lelőhely esetében is tapasztalhatjuk. Kisebb méretű, de hasonló kialakítást mutató fülbevaló került elő Cegléd–Madarászhalmon egy női sírból.¹²³ Ennek legközelebbi, valamivel nagyobb méretű és párhuzamát Topál Judit az Erdélyi István által a 9. századra keltezett (esetleg 10. századig datálható) kusulevői temető (Baskiria) 4. sírjának fülbevalójában találta meg.¹²⁴ Alapvetően a Kárpát-medence területén nem jellemző a tárgytípus Árpád-kori jelenléte, csak ritkán fordul elő a 10–11. századi falusi, illetve a 12–13. századi templom körüli temetőkben.¹²⁵

Lunula: a 96. sírból került elő egy félhold alakú, bemélyítéssel és félgömböcskékkel díszített lunula, melyet csak Zalotay és Kralovánszky közleményéből ismerünk [6. tábla 7].¹²⁶ Ez a tárgytípus Észak- és Közép-Európában a 10. század utolsó negyedében terjedt el, s a 11. század végén tűnt el a temetkezésekből. Viseletét – pogány szimbólum lévén – a keresztény egyházatyák tiltották, így feltehetően a kereszténység térhódításával kapcsolható össze használatának megszűnése.¹²⁷

Torques: egy torquest találtak a 91. sírban: három bronzszálból sodort nyakperec töredékei, az egyik töredék végén kampó [6. tábla 8]. A vastag, hurkos-kampós végű nyakpereceket a Kárpát-medencében a kutatás jelen állása szerint a 10. század végén,¹²⁸ illetve más vélemények szerint a 11. század '20-as éveitől kezdték használni.¹²⁹

Gyöngyök: hat sírban¹³⁰ fordult elő egy, illetve több gyöngy [6. tábla 9–10]. Az üveggyöngyök változó formájúak és színűek voltak. A 366., 579. és 654. sír esetében valószínűleg nyakláncként temették el, a többi sírnál kérdéses, hogy milyen viseleti elemet alkottak. Ezek a 10–11. században egyaránt jelen voltak.

Kauri kagylók: két darab kauri kagyló volt a 374. sírban, amelyeket egy-egy félkör alakú lyukkal láttak el, ezzel lehetővé téve a felfüggesztésüket [6. tábla 11]. A kagylók síron belüli helyzetére vonatkozóan nem rendelkezünk információval, csupán az analógiák alapján feltételezhetjük, hogy nyakláncként, vagy esetleg a hajfonat díszítésére alkalmazták őket.¹³¹

Fülesgomb: mindössze egy csepp alakú, két részből álló fülesgomb került elő a temetőből, a 96. sírból [6. tábla 12]. A tárgytípus a 10. és 11. századi temetkezésekben is megtalálható. A szomszédos Hajdú-Bihar megye 10–11. századi lelőhelyeinek vizsgálata szerint a 11. századra megritkult a fülesgombok száma, s ekkor már csak egy-egy példány szolgált a ruha rögzítésére.¹³²

¹¹⁹ SZÓKE 1962, 88–89.

¹²⁰ SZÓKE–VÁNDOR 1987, 51–52.

¹²¹ WOLF 2005, 135.

¹²² HATHÁZI 2006, 118.

¹²³ TOPÁL 1972, 71, 1. tábla 14.

¹²⁴ ERDÉLYI 1959, 186, 8. kép a; TOPÁL 1972, 74.

¹²⁵ HATHÁZI 2004, 86.

¹²⁶ ZALOTAY 1957, 64; KRALOVÁNSZKY 1959, 76–77.

¹²⁷ RÉVÉSZ 2008, 370–371.

¹²⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 291.

¹²⁹ SZABÓ 1980, 52–56, 61–62; GIESLER 1981, 116–120; KOVÁCS 1986, 101 – id. RÉVÉSZ 2008, 196.

¹³⁰ 94., 96., 233., 366., 579., 654. sír.

¹³¹ Vö. M. NEPPER 1996a, 265; RÉVÉSZ 2008, 20, 110, 354; MEDGYESI 2015, 168. Érdekes adat lehet, hogy ugyanez a kagylófajta került elő többek között Aldebrő–Mocsáros lelőhely 7. sírjából (RÉVÉSZ 2008, 1. tábla 5), Malajdok–B. temető 9. sírjából (SZÉLL 1943, 1. kép 5), Hajdúszoboszló–Árkoshalom 136. sírjából (M. NEPPER 2002, 78), Püspökladány–Eperjesvölgy 289. sírjából (M. NEPPER 2002, 174), Sárrétudvari–Hízóföld 85. sírjából (M. NEPPER 2002, 311), Homokmégy–Székes 163. sírjából (GALLINA–VARGA 2016, 518, 81. tábla 3–8, 10), Magyarhomorog–Kónyadomb 13. sírjából (KOVÁCS 2019, 43, 659, 28. tábla 65), Marosgombás–Kiss Magura nyergén a 10. sírból (GÁLL 2013b, 164. tábla 124–127), valamint Magyarpécska–Nagysáncról (GÁLL 2013b, 153. tábla 12). A sor még valószínűleg bővíthető lenne, azonban sok esetben csak a kagylók nyílás felőli oldalát tüntették fel a szakirodalomban, így nehéz meghatározni a fajukat. A rákóczi-telepi, s a párhuzamként hivatkozott példányok a *Cypraea* kagylók *Monetaria moneta* és *Erosaria moneta* fájának képviselői. Ezt a fajta kagylót az elterjedési területén régtől kezdve, egészen a 19. századig fizetőeszközként használták, illetve olykor vallási rituálékhoz és díszítésre is alkalmazták (K. K. A. 1892, 36–37; HOGENDORN–JOHNSON 1986).

¹³² ANDRÁSI 2015a, 157; ANDRÁSI 2015b, 204.

Csörgőgomb: a 96. sírból két kisméretű, 2,8 cm nagyságú, füles csörgőgomb látott napvilágot, azonban ezeket csak Zalotay írásából ismerhetjük [6. tábla 13].¹³³ Ez a tárgytípus folyamatosan jelen volt a 10–11. században.

Ingyakveret: egyetlen aranyozott bronzveret töredéke látott napvilágot, ami formája és mérete alapján feltehetően egy hosszúkás, rombusz alakú ingnyakveret egyik fele lehetett [6. tábla 14]. A veretet a 374. sír tárgyai közé leltározták be, de a sír leírásában és rajzán nem szerepel, így hovatartozása kérdéses. A tárgytípust jellemzően a 10. század első kétharmadára keltezi a kutatás, de jelenlétük az ezredforduló tájáig kimutatható.¹³⁴ Az ismert párhuzamok alapján a rombusz alakú ingnyakveretek általában a társadalom gazdagabb rétegeinek nőtagjai viseletében figyelhetők meg, ami ellentmondásban áll az elhunyt férfi mivoltával.

Ruhaveret: szintén a 374. sír leletei között került leltárba egy négyzetes aranyozott bronzveret töredéke. A fentebbi verettípushoz hasonlóan, ez is a női viseletre jellemző. Az ismert példányok alapján eredetileg négy nagyobb, csúcsban végződő, valamint az azokat elválasztó négy kisebb, lekerekített végű szirom alkotta a négyzetes fémtárgyat, amit ruhaveretként, esetleg kaftánveretként azonosíthatunk. Hasonló, de szebb kivitelű és ezüstből készített vereteket ismerünk többek között Orosháza–Pusztai Ignác tanya lelőhelyéről,¹³⁵ illetve Harta–Freifelt 3. sírjából.¹³⁶

Gyűrű: négy sírban találtak gyűrűt: a 31. sírból egy színtelen, áttetsző üvegberakásos bronz gyűrűfej töredéke [7. tábla 1]; az 53. sírból egy kerek, laposfejű, öntött gyűrű [7. tábla 2]; a 269. sírból egy szegletesre öntött, nyitott végű, jó minőségű ezüstből készült gyűrű [7. tábla 3]; a 638. sírból pedig egy bronzhuzalból sodort, nyitott gyűrű került elő [7. tábla 4]. A berakásos gyűrűk többnyire a 11. század második felétől figyelhetők meg. Az 53. és 269. sír gyűrűjét csak Zalotay rajza alapján ismerjük,¹³⁷ mely nem ad biztos támpontot a pontosabb keltezéshez. A vékony, két szálból csavart gyűrű a 10–11. századi keltezést valószínűsíti. Hasonló két szálból sodort huzalgűrű került elő Magyarhomorog–Kónyadomb 429. és 444. sírjából, előbbinél egy Salamon-denár utalt a 11. századra.¹³⁸

Csat: négy sírban találtak csatot, illetve ahhoz tartozó töredékeket. A 18. és a 104/a. sír kisméretű csatjai bronzból, a 269. és a 413. sír csatjai vasból készültek. Előkerülési helyükre csak a 104/a. és a 413. sír esetében van adatunk, melyek alapján ezek medence-csípő tájékán helyezkedhettek el, így feltehetően valamilyen övhöz tartozhattak. A legszebb példány a 104/a. temetkezés csatja, melyhez egy keskeny, hosszúkás, trébelt, rovátkolással díszített szíjszorító lemez csatlakozik [7. tábla 5]. A csat átm.: 1×1,5 cm, a lemez h.: 3,8 cm. Hasonló kialakítású kisméretű csatot – lemez nélkül – többek között Strasbourgból ismerünk, amit a 13. század harmadik negyedére kelteztek.¹³⁹

Lábbeliveretek: egy-két szórványként vagy kérdéses körülmények között előkerült vereten kívül a 374. sír leleteit sorolhatjuk ide [7. tábla 6]. A sírleírás és a sírrajz szerint is a halott feje körül helyezkedtek el a fémdíszek (a leltárkönyvben „hajékek”), azonban az analógiák alapján csizmaveretként értelmezhetők. Fej körüli előfordulásuk kapcsán felmerülhet az a lehetőség, miszerint magát a csizmat helyezték az elhunyt feje alá,¹⁴⁰ azonban a mentőfeltárás viszontagságos körülményei miatt az is elképzelhető, hogy egy másik sír veretei keveredtek a 374. sír tárgyai közé, ahogy arra már fentebb a sír leírásánál is utaltunk. Ez annál is inkább valószínű, mivel veretes lábbelik a 10. századi Kárpát-medence területéről eddig csak női sírokból ismertek,¹⁴¹ a 374. sír halottja viszont férfi volt. A lábbeliveretek között kiemelendő egy aranyozott ezüst, felül szívet, alul hármasszerű formázó horgony alakú példány, melyhez hasonló példát Buj–Gyepetelek, Paptagról,¹⁴² Szolnok–Strázsaalomról,¹⁴³ illetve Székesfehérvárról ismerünk.¹⁴⁴ A rákócziitelepi darabbal együtt eddig mindössze öt lelőhelyen látott napvilágot horgony alakú veret,¹⁴⁵ melyeket

¹³³ ZALOTAY 1957, 64.

¹³⁴ RÉVÉSZ 2008, 68, 263–264. Rombusz alakú veretek kerültek elő többek között Orosháza–Pusztai Ignác-tanya (DIENES 1965, 147, 7. ábra, 149, 9. ábra; MESTERHÁZY 1996, 346, 4. kép), Csabacsüd–Szabadság u. 4. (MEDGYESI 2015, 49), Medgyesegyháza–Kétegyházi út, Homokgödör (MEDGYESI 2015, 100, 102), Sikló–Gropoia (GÁLL 2013b, 239. tábla 1–22), Biharkeresztes–Bethlen Gábor utca 25. (M. NEPPER 1996b, 216, 1. kép; M. NEPPER 2002, 9, 3. tábla 5–26), Hajdúböszörmény–Bodaszőlő, Bűdöskút (M. NEPPER 2002, 22, 16. tábla 12–14), Sárrétudvari–Hízó-föld (M. NEPPER 1996a, 266, 22. kép; M. NEPPER 2002, 277, 271. tábla 5–23), Kecel–Vádéi-dűlő (GALLINA–VARGA 2016, 292, 566, 129. tábla), Buj–Gyepetelek, Paptag (ISTVÁNOVITS 2003, 527, 25. tábla), Besenőtelek–Tepélypuszta II. temető (RÉVÉSZ 2008, 68, 13. tábla 3), Pétervására–Laktanya (RÉVÉSZ 2008, 263–264, 64. tábla), Visonta–Felsőréti (RÉVÉSZ 2008, 91. tábla 2–8), Tiszaeszlár–Bashalom (FODOR 1996b, 188, 7. kép), Tiszaeszlár–Újtelep (FODOR 1996c, 195, 1. kép), Tiszavasvári–Nagy Gyepáros (TÓTH 2014, 110. tábla 11–28), illetve Karos–Eperjesszőg II. temető lelőhelyéről (RÉVÉSZ 1996a, 231, 9. tábla 12–15, 286, 64. tábla 7, 331, 108. tábla 5–6, 364, 141. tábla 3; RÉVÉSZ 1996b, 91–92, 17. kép).

¹³⁵ BÍRÓ–LANGÓ 2017, 57, 5. kép.

¹³⁶ LANGÓ–KUSTÁR–CSÓSZ 2018, 250, 5/38b.

¹³⁷ ZALOTAY 1957, 62, 64.

¹³⁸ KOVÁCS 2019, 174, 180, 643, 12. tábla 429, 444.

¹³⁹ FINGERLIN 1971, 49, 27, 455, Kat. 478.

¹⁴⁰ Más tárgyak esetében (például nyereg, kantár, téglák) találunk példát a fejtemasként történő alkalmazásra (HORVÁTH 2014, 35; MEDGYESI 2015, 168).

¹⁴¹ POLÓNYI 2017, 42. A leletek előkerülési helyével, illetve a 386. és 408. sírral való összefüggésével kapcsolatban vö.: DIENES 1965, 159.

¹⁴² ISTVÁNOVITS 2003, 33, 528, 26. tábla.

¹⁴³ FODOR 1996a, 284, 285, 3. kép.

¹⁴⁴ CSALLÁNY 1970, 288, 22. Abb.

¹⁴⁵ POLÓNYI 2017, 39, 5. kép 6, 42.

korábban a csizmák záródásával hozott összefüggésbe a kutatás.¹⁴⁶ A most tárgyalt horgony alakú veret mellett aranyozott ezüst szív alakú veretek, bemélyített és aranyozott középi kör alakú bronzveret és félgömbfejű szögecskék is előkerültek.¹⁴⁷ A különböző formájú veretek együtt alkothatták a lábbeli díszítését.

5.3. Használati eszközök

Kés: hét temetkezésben fordult elő késként vagy kés töredékeként meghatározható tárgy,¹⁴⁸ a legjobb állapotban a 12. sír melléklete őrződött meg [7. tábla 7]. A kés szinte minden esetben a medence, comb, kézfej környékén került elő, hegyével a lábfej felé fordítva, ami alapján viseleti helyzetben, az övre függesztve lehetett az eszköz az elhantolás időpontjában. A 12. sírból származó vaskés enyhén ívelt hátú, egyélű, hegye a penge háta felé ívelődik, nyéltüskéje középső állású. Hasonló darabot találtak Lőrinci–Selypi-pusztán az 1. sírban. A Lőrincin feltárt sírokat a 980–1020-as évek közé lehetett keltezni.¹⁴⁹

Csiholóacél és kova: a 12. és a 299. sír tartalmazott egy-egy csiholóacélt. A 12. sír csiholója egy íves, visszahajló, gömbben végződő végű, lant alakú típus [7. tábla 8], melyhez hasonló példány ismert Gávavencsellő, Gáva–Vásártér lelőhelyről.¹⁵⁰ A 299. sír csiholója hosszú, keskeny, négyszögletes formát mutat [7. tábla 9]. Kovakő csupán a 458. sírban volt [7. tábla 10]. A csiholók és kovák sírba helyezése a 10. századra tehető jelenség, a 10–11. század fordulójától már nem jellemző ezen tárgyak temetkezésekben való előfordulása.¹⁵¹

Kerámia: egész edény – egy kisméretű, kézikorongolt, zömök, kihajló peremű, sötét színű, vállán bekarcolt vonalakkal díszített fazék – csak a 374. sírból került elő [8. tábla 1], azonban több sírban is előfordultak kerámiatöredékek (általában 1–1 darab), melyek anyaguk, illetve díszítésük alapján mind a 11–12. századra keltezhetőek.

5.4. Lószerszámzat

Zablák: elsősorban egyszerű, kétkarikás, csuklós szájas csikóablak tartoznak ebbe a csoportba [9. tábla 1],¹⁵² melyek még a 11. század második felében, de még a későbbi korszakokban (akár napjainkban) is jelen voltak. Csak a 374. sírból került elő oldalpálcás zabla [9. tábla 2], amit a 11. század elejéig keltezhetünk.¹⁵³

Kengyelek: körte alakú kengyelpárt találtak a 374. sírban [9. tábla 3], illetve egy körte alakú és egy egyenes szárú, lekerekített trapéz alakú füllel ellátott, vállába kovácsolt fülű kengyel volt az 57. sírban [9. tábla 4]. A körte alakú kengyelek többnyire a 11. század elejéig, míg a vállában kovácsolt fülű kengyelek a 10. századra datálhatóak, azonban egyaránt előfordulnak még a 11. században is.¹⁵⁴

5.5. Deszkakeret, koporsó részei

Deszkakerethez tartozó vasalások: korábban a temetkezési szokások kapcsán már szó esett a deszkakeretes sírokról. Ezekhez a fából készített keretekhez olykor nagyméretű vaspántok tartoztak, melyek az egyes deszkákat fogták össze a sarkokon.¹⁵⁵ Többek között a 155. sírból kerültek elő nagyméretű kovácsolt vaspántok, végeiken egy-egy nagyméretű szöggel [8. tábla 2]. Zalotay az ásatási dokumentációban rekonstrukciós rajzot is készített, hogy hogyan helyezkedhettek el ezek a vasalások [8. tábla 3].

Koporsószegek: a koporsók, illetve egyéb fából készített, koporsóként használható alkalmatosságok (tető és/vagy alj nélküli faládák) összefogására különböző méretű és formájú vasszeget használtak. Legalább 21 sír tartalmazott

¹⁴⁶ CSALLÁNY 1970, 296.

¹⁴⁷ Bemélyített középi veretekkel díszített lábbelit ismerünk Csongrádról (BOLDOG 2014, 165), csizmát ékesítő félgömbfejű ezüst szegecskék – összesen 79 darab – kerültek elő Tiszanána–Cseh-tanya 2. sírjából (RÉVÉSZ 2008, 286, 73. tábla 5–83), hasonló díszítéssel ellátott lábbelit sikerült megfigyelni a karos–eperjesszőgi II. temető 45. sírjában (RÉVÉSZ 1996a, 208, 125. kép, 282, 60. tábla), valamint szegecskék és korong alakú veretek alkotta díszek kerültek elő Karos–Eperjesszőg III. temető 9. sírjából (RÉVÉSZ 1996a, 342, 119. tábla 3–19).

¹⁴⁸ 12., 23., 78., 93., 322., 346., 364. sír.

¹⁴⁹ RÉVÉSZ 1996a, 246, 60. tábla 3.

¹⁵⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 43. tábla 13/2.

¹⁵¹ Ahogy az többek között a Rétköz vizsgálata során is kimutatható volt (ISTVÁNOVITS 2003, 327).

¹⁵² 37., 57., 428., 459., 658. sír.

¹⁵³ Vö. RÉVÉSZ 2008, 280, 307. Az oldalpálcás ablak használatával, illetve a lószerszámok egyéb tanulságaival kapcsolatban lásd még: DIENES 1966.

¹⁵⁴ Vö. RÉVÉSZ 1996a, 45; RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 51; RÉVÉSZ 2008, 48; GÁLL–GERGELY 2009, 87.

¹⁵⁵ Ezeknél kisebb és egyszerűbb kivitelű vaskapcsokat találtak a Győr–Pós-dombon (HORVÁTH 2014, 117–123, 125–127. tábla).

egy vagy több vasszeget. Voltak közöttük egészen nagyméretű, 14–17 cm hosszú, rombusz alakú fejfel ellátott példányok [8. tábla 4–5], illetve kisebb, 4–8 cm hosszúságú, téglalap alakú fejben végződő darabok is [8. tábla 6–7].¹⁵⁶

A leletanyag szemrevételezését követően láthatóvá válik, hogy vannak olyan tárgytípusok (például lószerszámzat, csizmaveretek, csiholók stb.), melyek többnyire 10. századi temetkezésekben fordulnak elő, ugyanakkor jelenlétükkel a 11. században is számolhatunk. Ezek mellett azonban több olyan sír is található a temetőben, melyek már inkább ennél későbbre, a 11–12. századra keltezhető tárgyakat (például érmék, hajkarikák) tartalmaznak. A következőkben az említett temetkezési rítusok és a bemutatott tárgytípusok alapján felállítható kronológiát ismertetjük.

6. AZ OROSHÁZA–RÁKÓCZITELEPI SÍRMEZŐ PERIÓDUSAI ÉS A GELLÉRTEGYHÁZI TÍPUSÚ TEMETŐK KÉRDÉSE

Habár az Orosháza–Rákóczi telepen feltárt templom és temető önmagában is érdekes lenne, ha a templom különleges alaprajzára, a téglás sírokra vagy a leletekre gondolunk, de „hírnevét” Szőke Béla egyik tanulmányának köszönheti. Az említett publikációban ezt írta a szerző: „...az egyház a már régóta használt pogány temetőben épített templomot s a további, most már keresztény temetkezést is oda irányította. [...] Kiváló példája ennek az orosháza-gellértegyházi temető.”¹⁵⁷ Ritoók Ágnes megfogalmazása szerint az a temetkezési hely sorolható ebbe a típusba, amelyet „...egy korábbi temető »mellett« épített templom körül nyitottak.”¹⁵⁸ A hangsúly nem feltétlenül az új temetőrészt pozícióján, inkább a kontinuitáson van, miszerint ugyanaz a korábban pogány közösség használja a későbbiekben is a temetőt, de kereszténnyé válásuk következményeként temetkezési szokásaik is megváltoznak, mivel alkalmazkodnak az egyház által meghatározott szabályokhoz. Ennek a folyamatnak legszembetűnőbb állomása volt, amikor őseink felhagytak a lovastemetkezés, valamint az étel- és italmelléklet-adás szokásával. A használati eszközöket sem temették már el az elhunytal, legfeljebb a viselet elemei kerültek a földbe tulajdonosukkal együtt. A régészeti adatok, de az írott források is arról árulkodnak, hogy nehezen lehetett eltüntetni a pogány hitet, szokásokat a kollektív tudatból. Elképzelni is nehéz, hogyan fogadhatták elődeink, amikor az általuk régtől fogva ismert és alkalmazott tradíciókat, hiedelmeket és világnépeket szinte egyik napról a másikra el kellett hagyniuk, hogy egy egészen más, számukra idegen gondolkodás, hit vegye át a helyét. Az ezzel szembeni ellenállásukat mutathatják bizonyos temetkezésekben fellelhető jelenségek is, mint például az obulusadás szokása vagy a templomhoz köthető építőáldozat alkalmazása. Egy ilyen jellegű átalakulás értelemeszerűen nem történhetett meg hirtelen, egyik pillanatról a másikra, csupán egy folyamat eredményeképp. Az Árpád-kori temetők vonatkozásában a kutatás jelen állása szerint a 11. században szűnnek meg a kis- és nagycsaládi temetők, illetve a magányos sírok. Ezekben jellegzetes korai leleteket, étel- és italmellékletre utaló edényeket lehet találni, illetve lovastemetkezéseket is ebből az időszakból ismerünk. A kialakuló falusi temetők sírjaiból már hiányoznak a pogánynak tartott jelenségek, a jellegzetes, korábbi leletek eltűnnek, majd egyre inkább a szegényes mellékletadás lesz jellemző.¹⁵⁹ A szabolcsi zsinat (1092)¹⁶⁰ és Könyves Kálmán törvényei szabályozták a temetkezést, a halottakat a templom körül kellett örök nyugalomra helyezni.¹⁶¹ A 12. századra ez általánossá is vált. A templomon kívül lévő, egykorú soros temetők egy ideig párhuzamosan működtek a templom körülivel, jelenlétük Békés megye területén II. Béla koráig (1131–1141) megfigyelhető. A templom körüli temetőkben már csak elvétve találunk leleteket, míg végül a teljes leletnélküliség válik uralkodóvá.¹⁶² A rákóczi telepi temető épp azért különleges, mert végigkövethetjük ezt a folyamatot.

Az *Archaeologiai Értesítő* 1954-es számában az 1952. évi mentőásatások ismertetésekor a Rákóczi telepen feltárt temető kapcsán még úgy vélték, hogy „az Alföldön keveredett magyar és szláv lakosság emlékményét tükrözi”.¹⁶³ Zalotay „félkeresztény temetési rítus”-ként értelmezte a temetőben megfigyelhető jelenségeket, úgy vélte, hogy a kereszténység felvételével megkezdődött a hódító magyarság és az itt talált helyi őslakosság összeolvadása.¹⁶⁴ A korszak sajátosságának tudhatjuk be, hogy etnikai színezetet adtak a temetőben megfigyelhető jelenségeknek, azonban sem az antropológiai adatok, sem más nem utal arra, hogy itt két (vagy több) különböző közösség váltotta volna egymást. Az embertani adatok alapján a korábbi és a későbbi népesség egyaránt vegyes képet mutat a taxonómia

¹⁵⁶ Nagyméretű darabokat tartalmazott például a 157. sír, kisebbek kerültek elő többek között a 128. és 146. sírokból.

¹⁵⁷ SZŐKE 1959, 38.

¹⁵⁸ RITOÓK 2010, 478.

¹⁵⁹ VÁLYI 2000, 371. A honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetők tipológiáját illetően lásd KOVÁCS 2013b.

¹⁶⁰ Szent László király I. törvénykönyve (a szabolcsi zsinat határozatai) 25. §.

¹⁶¹ Kálmán király I. törvénykönyve 73. §.

¹⁶² VÁLYI 2000, 371.

¹⁶³ RADNÓTI 1954, 81.

¹⁶⁴ ZALOTAY 1955, 10.

tekintetében.¹⁶⁵ Az egyes sírok között tapasztalható eltérő temetkezési és mellékletadási szokások is inkább kronológiai, mint etnikai különbséget jeleznek.

A pogány jellegű sírok¹⁶⁶ és a későbbi keresztény temetkezések közötti viszonytal, illetve magával a gellértegyházi típusal kapcsolatban több kutató is kifejtette véleményét. Először Dienes István fogalmazta meg erre vonatkozó nézetét: „Nehezen képzelhető el, hogy a keresztény templom építésére tudatosan választották azt a helyet, amely előzőleg pogány temetkezőhely volt. Vagy a lakosság cserélődött ki az államalapítás mozgalmas korszakában, és az újonnan érkezettek a terület eredeti rendeltetését nem ismerték (ez a valószínűbb), vagy talán nevezetesebb ősiük iránti kegyeletből tarthatták meg régi temetőjüket.”¹⁶⁷ Hasonló véleményen volt Bóna István,¹⁶⁸ és Kulcsár Mihály is elfogadta Dienes álláspontját, miszerint „... a X. századi temető nem hozható kapcsolatba a Szent László idején felépített templommal és annak temetőjével, vagyis a megszakítás nélküli, folyamatos használat nem bizonyítható.”¹⁶⁹ Ritoók Ágnes szerint „... Gellértegyháza templomát – a közzétett dokumentáció alapján – nem egy pogány temetőben, hanem egy pogány temető szomszédságában, attól keletre emelték.”¹⁷⁰ Kovács László is azt tartja valószínűnek, hogy „... inkább egymást térben és időben is elkülönülten követő két temető létezhetett.”¹⁷¹ A kutatás tehát a Rákóczi telepen feltárt jelenségek tekintetében amellet foglalt állást, hogy a korai pogány jellegű temetkezések egy külön időszakot, külön lakosságot, külön temetőt jelölnek, melytől függetlenül később – véletlenszerűen – hoztak létre egy falusi temetőt, illetve egy templomot és a hozzá tartozó temetőt. Ebből eredően a köztudatban egy ideje rögzült, hogy a rákóczi telepi sírmező nem tartozik a gellértegyházi típusú temetők közé. Jóllehet, az elnevezés alatt értett jelenség több lelőhelyen is tapasztalható volt, így a típuselnevezés továbbra is használatban maradt a kutatásban. Ezt láthatjuk többek között Perkátá kapcsán is: „A Perkátán észlelt temetőszerkezet azonban – úgy tűnik – arra vall, hogy a való élet akár felül is írhatja a »papírfórmát«, s továbbra sem vethető el kategorikusan a »Gellértegyháza-típusú« temetők léte, még ha éppen a névadó lelőhely nem bizonyult annak.”¹⁷² Azonban a közelmúltban Kovács László felvetette, hogy előnyösebb lenne egy másik elnevezést használni erre a típusra: „...erre a lelőhelypáros típusra sem alkalmaznám a lejáratódott »gellértegyházi típus« megnevezést, hanem a konkrétabb »falusi–templom körüli temetőpáros« elnevezést ajánlom.”¹⁷³ Azon falusi temetőkre pedig, melyekben templom állt, a „falusi előzményű templom körüli temető” elnevezés használatát javasolta.¹⁷⁴

A korábbi temető területén emelt templom és a környezetében létesült templom körüli temető való jelenség lehetett a Gellért-legenda szövege alapján,¹⁷⁵ ahogy arra már több kutató is utalt.¹⁷⁶ A korábbi temetkezési helyhez való ragaszkodásra is találhatunk adatot, például az eddigi kutatások alapján a budapesti tatárjárás előtti falvak temetői még a településeken kívül kaptak helyet, s még akkor is ezeket használták, amikor már felépítették a templomokat.¹⁷⁷ Az újabb kutatási eredmények alapján a temetőváltásra nem is volt feltétlenül szükség, ugyanis a megtért – már keresztény módon temetkező – közösség tovább használhatta felmenői (pogány) temetkezési helyét, még akkor is, ha oda nem épített templomot.¹⁷⁸

Azontúl, hogy használhatták-e a korábbi pogány sírmezőt keresztényként, a probléma egy másik sarkalatos pontja, hogy az idő előrehaladtával a jól keltezhető leletek száma csökken, így létrejöttek bizonyos általánosítások a pogányjellegű temetkezéseket illetően. Vályi Katalin ebből a szempontból a szegényes, csak hajkarikát tartalmazó sírokat, illetve a lovastemetkezéseket említette, mivel előbbieket többnyire az államalapítás korára, míg utóbbiakat a 10. századra szokás keltezni.¹⁷⁹ Korábban már Révész László is felhívta a figyelmet a „rutinszerű” 10. századi keltezés veszélyeire a sírokban előforduló lócsontok, lószerszámok és íjászfelszerelések kapcsán, mivel az írott források és a

¹⁶⁵ LIPTÁK–FARKAS 1962, 227–230, Tab. 5., Tab. 8–9.

¹⁶⁶ A lovastemetkezések, valamint az étel- és italmellékletet, a lunulát, illetve használati eszközöket tartalmazó sírok sorolhatók ide.

¹⁶⁷ Dienes 1965, 160. Ennek ellenére Dienes Anonymust idézte arra vonatkozóan, hogy egy pogány temetkezőhely fölé később templomot emeltek. Anonymus Árpád sírhelye kapcsán írta, hogy „A magyarok megtérése után azon a helyen egy Fehérnek nevezett templomot emeltek a szent Szűz, Mária tiszteletére.” (ANONYMUS 52. ford. VESZPRÉMY 2004, 45). Dienes István ugyanerre a jelenségre vonatkozóan említette a székesfehérvári bazilika ásatása során feltárt korábbi pogány temetkezéseket is (DERCSÉNYI 1943, 20).

¹⁶⁸ BÓNA 1978, 125–127, 127, 21. jegyzet.

¹⁶⁹ KULCSÁR 1995, 227.

¹⁷⁰ RITOÓK 2010, 478.

¹⁷¹ KOVÁCS 2013a, 238.

¹⁷² KOVÁCS–ÁCS–DÁVID–HATHÁZI 2010.

¹⁷³ KOVÁCS 2013a, 238.

¹⁷⁴ KOVÁCS 2013a, 239.

¹⁷⁵ „Történt pedig, hogy mikor a püspök elment a szerzeteseivel az egyházmegyéjét meglátogatni, és felszentelni azok temető helyeit, akik templomokat akartak építeni, ezek úgy fogadták, mint a szent apostolokat, akik jeleket és csodákat tettek.” (Szent Gellért püspök nagy legendája).

¹⁷⁶ LASZLOVSKY 1991, 41; RITOÓK 1997, 168; TARI 2000, 226–227; RITOÓK 2005, 173, 1. jegyzet; M. ARADI 2007, 182; RITOÓK 2010, 8, 1. jegyzet; KOVÁCS 2013a, 237.

¹⁷⁷ ÍRÁSNÉ MELIS 2005, 75.

¹⁷⁸ LANGÓ 2010, 456.

¹⁷⁹ VÁLYI 1994, 390–392; VÁLYI 2000, 371.

régészeti adatok is arra utalnak, hogy ezen a területen a korábbi, pogány tradíciók még legalább a 11. század második harmadáig tovább éltek. Az írott kútfők beszámolóai alapján a régi, de még létező hagyományokkal párhuzamosan már jelen voltak a kereszténység képviselői és intézményei.¹⁸⁰ Békés megye területén az 1020-as évektől kezdve folyt a térítés, eleinte a szomszédos területekről, majd az 1030-ban létesített csanádi püspökség felől érkezettek a térítők. A Vata-féle felkelés leverését (1046) követően indult meg a terület bekapcsolása a feudális állam szervezetébe, ami a 12. század első évtizedeire minden szempontból befejeződött.¹⁸¹ Ennek fényében nem meglepő, hogy egyre nő azon lelőhelyek száma, amelyekben egészen a 11. század közepéig megfigyelhetők a fegyveres, lószerszámos mellékletadás nyomai, melyek más területeken ehhez képest már évtizedek óta eltűntek.¹⁸² Erre a jelenségre vonatkozóan a régészeti bizonyítékok között hozza példának Békés–Povádzug 58. sírját, amelyben íjászfelszerelés és meghatározhatatlan Árpád-kori pénztöredék volt; a Sarkadkeresztúr–Csapháti legelőn feltárt 117. sírt, amiben lószerszám és nyílcsúcsok mellett S végű hajkarika és I. András-denár került elő, valamint a magyarhomorog–kónyadombi 25. sírt, melyben nyílcsúcs és íjmarkolat mellett I. András érméje látott napvilágot.¹⁸³ A sort Medgyesi Pál az újkígyós–Skoperda-tanyai 3. sírral egészítette ki, amelyben hajkarika, nyílcsúcs, tegezdíszítés (?) és íjborító csontlemezek mellett egy meghatározhatatlan, félbevágott, átfúrt ezüstérmét találtak, amelyről a temető egyéb pénzei alapján feltételezte, hogy szintén Árpád-házi veret.¹⁸⁴ 11. századra keltezhető lovastemetkezést ismerünk Hodonyból is.¹⁸⁵ Vajdahunyadon és Gyulafehérváron egy-egy sírban nyílhegyek voltak, illetve Várfalván egy nyílhegy került elő egy sírból. Ezekben a temetkezésekben az első magyar királyok pénzeit alkalmazták obulusként. Feltehetően ezek az emberek képviselik a keresztény népesség első, s a pogány magyarság utolsó generációját. A jelentős mennyiségben előkerülő ékszerek és a használati eszközök (például kés, csiholó) jelenléte arra utal, hogy ezeket az embereket (még) nem jellemezte a keresztény puritanizmus. Gáll Ervin megfogalmazásában ezeket a temetkezéseket lehet a proto-keresztény elnevezéssel illetni.¹⁸⁶ A használati tárgyak (csiholó, vaskés, vasár) korántsem tűntek el a 11. század első felére keltezhető Csongrád és Békés megyei sírokból sem, annak ellenére, hogy ezek még egyértelműen az előző évszázad temetkezési szokásaihoz kötődnek. A csak ilyen jellegű leleteket tartalmazó sírokat sem lehet tehát „automatikusan” a 10. századra keltezni.¹⁸⁷ A fentebb említett lelőhelyeken, illetve a Rákócziitepen tapasztalt jelenségek a pogány hagyományok elhúzódó jelenlétével, továbbélésével, valamint a kereszténység elterjedésének lassúságával magyarázhatók.¹⁸⁸

Révész László kutatásaiból tudhatjuk, hogy a most tárgyalt, Maros–Körös közti területet az eddigi adatok alapján a honfoglaló magyarok ritkán szállták meg. Az egyes lelőhelyeken 1–6 között változik a sírszám, s a teljesen feltárt temetők alapján az esetek többségében nem számolhatunk ennél lényegesen nagyobb, 10. századi sírmezőkkel.¹⁸⁹ Rákócziitepen azonban csak maguk a lovastemetkezések kiadnak 6 sírt, s akkor még nem vettük számításba az 57. sír környékén elpusztított lovassírokat, valamint az egyéb pogány jellegzetességet vagy leletet tartalmazó sírokat (például használati eszközök, lunula stb.). Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a rákócziitepi temető korántsem tekinthető teljesen feltártnak, illetve a földmunka során megsemmisített sírok miatt pedig a további ásásokat követően sem számolhatunk majd vele teljesen feltárt temetőként. Így még megközelítőleg sem lehet meghatározni a legkorábbinak tekinthető sírok összlétszámát. A leletanyag számbavétele pedig épp arra világít rá, hogy a „megszokásból” 10. századra datált sírok, akár a 11. század első feléig felkeltezhetők.

A fentebb ismertetett tényezőket figyelembe véve vegyük górcső alá magát a rákócziitepi temetőt. Bár Zalotay megjegyezte, hogy lehet, hogy az egész sírmezőt egy időben használták, végül – részben az érmék alapján – mégis elkülönített a temetőn belül három periódust: I. 10. századtól; II. 11. század; III. 12. század [9. térkép 1]. A temető használatát tehát a 10–12. századra tette, s a település elnéptelenedését, illetve a templom pusztulását a kun betöréssel

¹⁸⁰ RÉVÉSZ 1997, 183. Meg kell jegyezni, hogy az átmeneti időszak régészeti nyomai – egyelőre – nem foghatók meg minden területen. A kolozsvári temetőkben semmiféle jel nem utal arra, hogy a pogány szertartások tovább éltek volna a 11. században. Ugyanakkor nem kizárt, hogy ez annak tudható be, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint erről a területről eleve nem ismerünk a 10. század '80-as éveinél későbbre, illetve a 11. század közepénél korábbra keltezhető temetőket, tehát épp a kérdés szempontjából kardinális korszakról nem rendelkezünk információval (GÁLL–GERGELY 2009, 49).

¹⁸¹ JANKOVICH B. 1991, 162–163; KRISTÓ 1998, 100.

¹⁸² RÉVÉSZ 2016, 614. A lóval temetés szokásának 11. századi meglétéről ír Istvánovits Eszter is a tiszabercel–újsori temető kapcsán (ISTVÁNOVITS 2003, 347).

¹⁸³ RÉVÉSZ 1997, 183–184; RÉVÉSZ 2016, 614.

¹⁸⁴ MEDGYESI 2015, 23.

¹⁸⁵ Itt ezt az egyedülként jelentkező pogány jelenséget Ajtony bánági uralmával hozták összefüggésbe (GÁLL 2004–2005, 339).

¹⁸⁶ GÁLL 2013a, 140.

¹⁸⁷ VÁLYI 2000, 373.

¹⁸⁸ RÉVÉSZ 2016, 614.

¹⁸⁹ RÉVÉSZ 2016, 611.

hozta kapcsolatba.¹⁹⁰ Azonban, ha a pénzeket rávetítjük az ásató által közölt temetőtérképre, akkor ettől eltérő kép tárul elénk: az általa II. periódusként jelzett, 11. századra keltezett, templom körüli részen találhatók a 12. századi anonim érmék, míg a III., 12. századi datálású területen jelennek meg Salamon és I. László pénzei [9. térkép 2]. A pénzek alapján tehát épp az ellenkezője tapasztalható a Zalotay által meghatározott időbeli-területi megoszlásnak, de magát az időintervallumot – az eddigi eredmények alapján – jól határozta meg. Persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a már több helyen is tapasztalt jelenséget, hogy a 11. század végéig az új uralkodók által kibocsájtott pénzek mellett rendszeresen használatban maradtak a korábbi érmék is.¹⁹¹ Az I. periódus kapcsán ugyan nem adnak támpontot az érmék, de az É-i részre lokalizált, 10. századra keltezett temetőrésznek az elkülönítése erősen megkérdőjelezhető. Mindössze egy lovastemetkezést tártak fel ezen a részen, másik kettőről csak említés szintjén tudunk, míg az összes többi – Zalotay térképén körülbelül 1000-re becsült – sírról semmiféle információval nem rendelkezünk. Mindezek alapján aligha állíthatjuk biztosan, hogy ezen a részen voltak a temető legkorábbi temetkezései – még ha volt is közöttük korai.

Fentebbiek alapján elmondható, hogy az orosháza–rákócziitepi temetőn belül elkülöníthetők egyes periódusok, azonban ezeket nem célszerű és nem is lehet élesen különválasztani egymástól, illetve nem lehet minden egyes sírt besorolni valamelyik periódushoz.¹⁹² Ugyanakkor bizonyos temetkezések nagyon szemléletesen fémjelezzik az egyes időszakokat. Ezekre a periódusokra tekintünk úgy, mint a korábban ismertetett folyamat – a kereszténnyé válás – egyes állomásaira.

I. periódus: A legkorábbi sírok jellemzője a pogány temetkezési szokások alkalmazása, illetve a leletgazdagság. Idesorolhatók a részleges és a szimbolikus lovastemetkezések, a jellegzetes aranyozott ezüst- és bronzveretek (csizma- és ingnyakveretek), a lunula, a torques, a gyöngyök (szemesgyöngyök) nagyobb mennyiségben történő viselése és a használati eszközök (csiholó, kova, vaskés) sírba helyezése. Ezek a sírok egymástól távol, elszórtan helyezkedtek el a feltárt területen.¹⁹³ A korai időszakot a leglátványosabban a 374. sír tükrözi a lószerszámokkal és a kerámiával, valamint a szintén ehhez a temetkezéshez kötött, aranyozott ezüst és bronz csizma- és ruhaveretekkel [2. tábla 3; 6. tábla 14–15; 7. tábla 6; 8. tábla 1; 9. tábla 2–3]. Nem lovastemetkezés, de a periódust szintén fémjelezi a lunulát, csörgőgombokat, fülesgombot és gyöngyfűzért tartalmazó 96. gyermeksír [6. tábla 7, 9, 12–13]. A pontosabb keltezés szempontjából fontos kiemelni a 37. és a 428. sírt, ugyanis ezekben olyan kettősség tapasztalható, ami akár önmagában is eldönthetné a rákócziitepi temető típusának kérdését. Ebben a két temetkezésben a csikózáblával együtt téglákat találhatunk. A 37. sírban kétoldalt egy-egy, a 428. sírban pedig három darab féltéglát tettek a koponya mellé, miközben a záblát az elhunyt lábához helyezték [2. tábla 1].¹⁹⁴ Az egyes leletek keltezésének lehetséges időbeli határai, illetve a korainak tartható sírok relatíve csekély mennyisége alapján a temető ezen periódusát leghamarabb a 10. század utolsó harmadától – végétől datálhatjuk. Ahogy fentebb láthattuk, a lovastemetkezés szokásának 11. századi továbbélését más lelőhelyek hasonló korú, pogányritusú sírjai – különösképp a közeli Békés megyei példák – alapján elfogadhatjuk. Ennek a hagyománynak a kései jelenléte mutatható ki a 37. és a 428. sír esetében. Ezek az egyének valószínűleg még épp az utolsó képviselői egy elmúló korszaknak, az I. perióduson belül az ő sírjaik tekinthetők a legkésőbbieknek, azonban egyben már a II. periódus „előfutárai” is. Bár a lovastemetkezések 11. századi kései előfordulása elfogadható, aligha tolható ki ez a jelenség egészen a 12. századig, így az ezekbe a sírokba elhelyezett téglák alapján – bizonyos értelemben indirekt módon –, de bizonyítást nyert, hogy a templom építése a 11. század folyamán, annak is valószínűleg már az első felében megkezdődött.¹⁹⁵ Az I. periódus mindezek alapján a 10. század vége és a 11. század közepe közé keltezhető.

¹⁹⁰ ZALOTAY 1951, 23; ZALOTAY 1957, 49–50. A Képes Krónika négy „kun” betörést tárgyal 1068, 1085, 1091, illetve 1092 folyamán (KÉPES KRÓNIKA 102, 134, 137), de az 1068-as és a 1085-ös támadás az újabb kutatások alapján nagyobb valószínűséggel köthető az úzokhoz és nem érte el ezt a vidéket ([KATONA-]KISS 2007, 549–563), az 1092. évi támadást bár valóban kunok vezették, ugyancsak nem érintette ezt a területet. Ezek alapján csak az 1091. évi kun támadás (KÉPES KRÓNIKA 137; VESZPRÉMY 2004, 208, 586. jegyzet) jöhet szóba Zalotay felvetését illetően, azonban semmi nem utal arra, hogy ekkor – legalább is egy időre – felhagytak volna a temető használatával, a leletanyag pedig túlmutat az adott időpontra. Pusztán a meghatározható érméknél tapasztalható esetleges hiátus alapján pedig elhamarkodott lenne ilyen következtetést levonni – különösen úgy, hogy a megfigyelt pénzeknek csupán körülbelül egyharmada maradt meg jelenleg is tanulmányozható állapotban.

¹⁹¹ VÁLYI 2000, 372.

¹⁹² Már csak azért sem, mert olykor az a stratigráfiai alapszabály sem érvényesül, miszerint a mélyebben lévő objektum korábbi a fentebb lévőnél, ugyanis némely esetben az „újabb” elhunytat mélyebbre temették, mint azt az illetőt, akit megbolygattak nyugalomban. A lelet nélküli temetkezések keltezését sem érdemes megkísérlni, hacsak valamilyen temetkezési szokás (például téglák a sírban) nem segíti ezt elő.

¹⁹³ Idesorolható temetkezések például 12., 37., 57., 78., 96., 364., 374., 428., 459., 658. sír. Mivel a leletanyag részletes elemzése még folyamatban van, s olykor csak nagy időintervallumon belül lehet keltezni a tárgyakat, illetve sok a lelet nélküli sír, csak példaként, a teljesség igénye nélkül emlitem meg az adott periódust fémjelző temetkezéseket. Ugyanígy az egyes periódusokat szemléltető temetőtérképen is csak ezek a leletanyaguk és/vagy rítusuk alapján besorolható sírok jelennek meg külön jelzésekkel.

¹⁹⁴ Legalábbis a 37. sírban biztosan a halott combjára került a zábla, a 428. sír esetében nincs adat a zábla előkerülési helyére vonatkozóan.

¹⁹⁵ Lásd a téglák sírokkal foglalkozó fejezetet.

II. periódus: Ezt a periódust akár átmeneti időszaknak is nevezhetjük, nem mindig lehet élesen elválasztani a korábbi és a későbbi időszaktól, de vannak olyan temetkezések, amelyek jól jelzik a kereszténnyé válás folyamatainak ezen köztes szakaszát. A legfőbb változás a korábbi periódus jellegzetes temetkezési szokásainak (például lovastemetkezés) és pogány jellegű leleteinek (például ételmelléklet, lunula) hiánya.¹⁹⁶ Elsősorban ezeknél a síroknál figyelhető meg a deszkakeret és az őket összefogó, nagyméretű vasalások alkalmazása [8. tábla 2–3]. Az I. periódushoz képest már jóval kevesebb a leletek száma, viseleti elemek (S végű karikaékszer, kevés gyöngy), illetve Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) érméi jellemzik ezeket a temetkezéseket [5. tábla 1–3]. Ekkor kezdhették meg a templom építését, s ebben az időszakban jelenhettek meg a téglás sírok – ahogy arra már az I. periódus legkésőbbinek tekinthető, 37. és 428. sírjai is utalnak. A II. periódusban – amíg nem volt templomuk – főként a dombhát D-i részét használták falusi temetőként. Ahogy az I–II. periódus közötti átmenetet jelzik az utolsó lószerszámos, de már téglás sírok, ugyanígy köthetjük a II. és III. periódus váltását a templom felépüléséhez. Feltehetően, amint elkészültek a templommal, véget ért ez az időszak, s a templom köré kezdtek el temetkezni, így ezt a periódust viszonylag szűk időintervallumra, nagyjából a 11. század közepétől a 11. század végéig – 12. század elejéig keltezhetjük.

III. periódus: a temető legkésőbbre keltezhető sírjai már csak elvétve tartalmaznak leleteket, melyek többnyire viseleti elemek – bordázott S végű karika, gyűrű, fülbevaló, övcsat [6. tábla 3; 7. tábla 1; 6. tábla 6; 7. tábla 5] –, illetve néhány esetben obulusként alkalmazott 12. századi anonim denárok [5. tábla 4–6]. Ezeknél a temetkezéseknél – amikor megfigyelhető volt – koporsóban temették el a halottakat, erre utalnak a sírokból előkerülő koporsószegek is. A téglás sírok egy része is ebben az időszakban létesülhetett. A III. periódus sírjai főként a templom környezetében sűrűsödtek, de ahogy telítődött a terület, a templomtól távolabbi részekben is temetkezettek – ezért nem is lehetséges egy élesen elhatárolt, kronológiai alapú területi felosztást készíteni. Azonban az jól látható, hogy a téglakeretes és a faszénréteget, illetve tüzelésnyomokat tartalmazó sírok is a templom körül találhatók nagyobb számban [7. térkép]. Ezek a jelenségek is elő-előfordulnak néhány esetben a dombvonulat délebbi részein, de koncentrált jelenlétük egyértelműen a templom környezetében észlelhető. Az érmék, a viseleti elemek és a temetkezési szokások alapján a II. periódus végét, s így a III. periódus kezdetét nem lehet egészen pontosan megadni, feltehetően valamikor a 11. század végén, legkésőbb a 12. század elején történhetett meg a váltás a falusi temető és a templom körüli temető használatának tekintetében, s legalább a 12. század közepéig, második harmadának végéig temetkeztek ezen a területen. Nem kizárt, hogy még ezt követően is használták a temetőt, azonban ezt részben a sírok „leletmentessége”, részben az egyértelműen későbbre keltezhető leletek hiánya miatt egyelőre lehetetlen igazolni.¹⁹⁷

Az egyes periódusok egymáshoz való viszonya a leletanyag és az ásatási dokumentáció részletes vizsgálata, illetve a fentebb ismertetett adatok alapján már megbízhatóan tisztázható. Azt többnyire eddig is elfogadta a kutatás, hogy a falusi és a templom körüli temető, azaz a II. és a III. periódus kontinuus egymással, amit egyebek mellett az érmék viszonylagos egymásutánisága is támogat. A pénzek között az első Salamon királyé (1063–1074), az utolsó pedig egy 12. századi anonim obolus. Mindemellett – ahogy arra már korábban is utaltunk – semmiféle jelenség nem mutat arra, hogy akár rövid időre is felhagytak volna a temető használatával, s esetleg egy másik közösség kezdett volna el ide temetkezni. A Rákóczi telepen feltárt temetővel kapcsolatban sokkal vitatottabb az I. és a II. periódus, azaz a pogány hagyományokat tükröző, s „automatikusan” a 10. századra datált leleteket tartalmazó sírok, illetve a keresztény temetkezések viszonya. Erre vonatkozóan – a fentebb bemutatott jelenségek ismétlésétől eltekintve – csak pár körülményt emelnék ki: (1) Az I. periódus sírjait általában nem bolygatták meg a későbbi temetkezések során, szuperpozíció elsősorban a templom körüli területen, vagyis a III. periódusban figyelhető meg. Ha véletlenül, az előzményeket nem ismerve kezdtek volna el ide temetkezni a 11. században, óhatatlanul megbolygathatták volna ezeket a sírokat. (2) A sírok tájolása korszaktól függetlenül megegyezik, végig DNy–ÉK. A néhány esetben megfigyelhető eltérő tájolás nem jelent kronológiai különbséget. (3) Antropológiai szempontból nem mutatható ki eltérés az egyes periódusokban eltemetett egyének között. (4) A „megszokásból” 10. századra keltezett jelenségek, leletek továbbélése több lelőhely esetében is adathozható, a 11. századi földbe kerülésük is lehetséges, tehát jóformán nincs jelentős időbeli hiátus az I. és a II. periódus között. (5) A 37. és 428. sírban csikózáblát helyeztek a halott mellé, miközben a fej köré téglákat állítottak. A téglák előállítását minden bizonnyal a templom építéséhez köthető, a téglakeretes sírok templom körüli elhelyezkedése alapján is leghamarabb a templom építésének megkezdésével egy időben használhatták fel ezeket a temetkezésekben. Tehát, ha nem is állt, már épült a templom, amikor még megfigyelhető a lovastemetkezés pogány szokásának effajta tovább élése. Ez a kettősség leginkább a 11. századi kelteztést engedi meg, s egyértelműen

¹⁹⁶ Jelen dolgozatban a kevés ásatási adat miatt nem esett szó a koponyatemetkezésekről, de a kutatók egy része ezt is pogány rítusnak tartja. Ezekkel kapcsolatban azonban ismét hasonló a helyzet, mint a 37. és 428. lószerszámos sírokkal: némely esetben téglákkal vették körül őket (például 28., 47. sír), tehát valószínűleg már állt vagy épült a templom, amikor eltemették őket.

¹⁹⁷ A temetőhöz köthető település területén sem került elő ezidáig biztosan a 12. századnál későbbre keltezhető lelet, azonban elgondolkodtató például a 142. sírból származó ráhúzott lemezgömbös fülbevaló, illetve a 104/a. sírban talált szíjszorító bronzcsat jelenléte, melyek talán épp a későbbi használatra utalhatnak.

mutatja, hogy a lószerszámzatokat sírba helyező népesség azonos, vagy legalábbis felmenő-leszármazotti viszonyban áll a templomot építő, s köré temetkező, már keresztény népességgel.

Mindezek alapján elmondható, hogy az Orosháza–Rákóczi-telep, Újosztáson feltárt névadó temető valóban ún. gellértegyházi típusú, azaz kontinuitás figyelhető meg a pogány, a falusi és a templom körüli sírmező között. A területet még pogányként kezdték el használni, de nem sokkal később – valószínűleg a felsőbb nyomás hatására – kereszténnyé vált az itt élő közösség. Régi, pogány hagyományait még sokáig megőrizték, melyek – ha szórványosan is –, de még a templom építésének idején is megfigyelhetők voltak. Az épület elkészültét követően már elsősorban a templom körül helyezték végső nyugalomra halottaikat, a korábbi temetkezési szokások emlékezete elhalványult, illetve az addig jellemző leletek, mellékletek is „kikoptak” a sírokból, s egy új korszak köszöntött be a közösség életében.

7. ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉS ÉS TEMETŐ OROSHÁZA–RÁKÓCZITELEP, ÚJOSZTÁSON – GELLÉRTEGYHÁZA?

Végezetül nem tekinthetünk el a lelőhely Gellértegyházaként történő azonosításának megvizsgálásától. Maga az ásató, Zalotay Elemér volt az, aki az általa feltárt temetőt Gellértegyházával hozta összefüggésbe, s azóta a szakirodalomban is rögzült ez az azonosítás a névhasználatban.¹⁹⁸ Írásában még egy kis áttekintő térképvázlatot is közölt a környékbeli középkori településekre vonatkozóan [10. térkép 1]. Azonban Zalotay mind az eredeti dokumentációban, mind pedig a megjelent publikációjában csupán Szeremlei Samu írására hivatkozott, egyéb érveléssel, magyarázattal az azonosításra vonatkozóan nem szolgált.¹⁹⁹ Szeremlei abból következtetett a település elhelyezkedésére, hogy többször is „vármegyét váltott”, azaz változó, hogy épp melyik vármegyéhez (Békés, Csanád, Csongrád) tartozóként említik az oklevelek. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy az egykori Gellértegyháza „a három vármegye érintkezési pontja körül keresendő, vagyis határunk [Hódmezővásárhely] legészakibb részén.”²⁰⁰ A település helyére vonatkozó elképzelését a Hódmezővásárhely történetében közölt térképen is ábrázolta [10. térkép 2].²⁰¹ Haan Lajos csak mint Orosháza körül elhelyezkedő pusztát említette Gellértkutát, más adatot nem ismertetett.²⁰² Gellértegyházára egy jegyzetben Blazovich is utalt, azonban az itt közölt földrajzi fekvést, miszerint „Gellértegyháza a Kakasszéki-ér partján, Orosházától ÉNy-ra feküdt”²⁰³ valószínűleg Szeremlei történeti térképéről olvasta le.²⁰⁴ Hévvízi Sándor Gellértegyháza kapcsán ezt írta: „Orosháza, a régi Földvár és Mogyorósfecskés között terült el.”²⁰⁵ Ezzel kapcsolatban Borovszky Samu írására hivatkozott: „Csanád vármegye É-i szélén, a mai békésmegyei Földvár és a régi Mogyorós-Fecskés vidékén terült el.”²⁰⁶ Hévvízi külön településként értelmezte Gellértkutát, amit Orosháza és Szentetornya közé helyezett.²⁰⁷ További, az egykori település elhelyezkedésére vonatkozó adatokat és véleményeket gyűjtött össze újabban Timár Péter is a középkori topográfiai kötetében, ami jól mutatja, hogy a település pontos helye – s ezáltal a Zalotay által feltárt lelőhelyrészlet Gellértegyházával történő összekapcsolása – nem egyértelmű.²⁰⁸

A Gellért- kezdetű helynév is többféle változatban szerepel a 15–16. századi oklevelekben, azonban ezekből nem derül ki, hogy hol található maga a település, mivel csak egy felsorolás részeként, említés szintjén jelenik meg. Először 1456-ban tűnik fel a forrásokban *Gelertheghaza* néven,²⁰⁹ majd 1466-ban *Gelerdeghaza* és *Gererdeghaza*,²¹⁰

¹⁹⁸ A teljesség igénye nélkül KRALOVÁNSZKY 1959, 76; SZÓKE 1959, 38; KRALOVÁNSZKY 1959, 76; VÁLYI 1994, 392; KULCSÁR 1995, 227; RÉVÉSZ 1997, 184, 34. jegyzet; SZATMÁRI 2005, 55; KOVÁCS–ÁCS–DÁVID – HATHÁZI 2010; LANGÓ 2010, 456; RITOÓK 2010, 478; KOVÁCS 2013a, 238; MEDGYESI 2015, 115; RÉVÉSZ 2016, 610.

¹⁹⁹ ZALOTAY 1951, 1; ZALOTAY 1952b, 1–2.

²⁰⁰ SZEREMLEI 1901, 345.

²⁰¹ SZEREMLEI 1900, 2. sz. kép: H.-M.-Vásárhely határának történeti térképe.

²⁰² HAAN 1870, 256.

²⁰³ VÖ. BLAZOVICH 1984, 303, 136. jegyzet. Írásában többször is említi a forrásokban már pusztaként előforduló Gellértegyházát/-kutát (BLAZOVICH 1984, 301, 303, 308, 710, 711, 713).

²⁰⁴ SZEREMLEI 1900, 2. sz. kép: H.-M.-Vásárhely határának történeti térképe.

²⁰⁵ HÉVVÍZI 1995, 99.

²⁰⁶ BOROVSKY 1897, 203.

²⁰⁷ HÉVVÍZI 1995, 99.

²⁰⁸ TIMÁR 2019, 243–244.

²⁰⁹ MNL OL DL 37634. Teljes magyar nyelvű közlés: KRISTÓ 1981, 69–71.

²¹⁰ MNL OL DL 16298.

1475-ben *Geredkwtha*,²¹¹ 1512-ben *Gelerdkwthatelek*,²¹² 1525-ben *Gelertkwith* formában találkozhatunk a névvel.²¹³ Már az első említésnél is pusztaként szerepel a több helységnevet tartalmazó oklevélben. Amint az a fenti felsorolásból is látható, az egykori templomos falu neve, a Gellértegyháza többnyire nem fordul elő a későbbiekben, csak a gyulai szandzsák 1567-es és 1579-es összeírásában szerepel *Gilerdház pusztá* néven,²¹⁴ azonban a késő középkor – török kor folyamán egy Gellértkuta nevű helység jelenik meg a forrásokban. Ezt Szeremlei azzal magyarázta, hogy „utóbbik időben a pusztá neve is megváltozott”.²¹⁵ A -kuta végződésű helynevek nem ritkák ebben az időszakban, hiszen az ekkoriban nagy jelentőséggel bíró szarvasmarha kereskedelemmel nemkülönözhetetlenek az itatóhelyek, azaz a kutak, melyekre az efféle névadás is utal.²¹⁶ Viszont érdekes, hogy Karácsonyi János a Békésvármegye történetében két külön helységgént említette Gellértegyházát és Gellértkutát.²¹⁷ Előbbiről azt írta, hogy „Orosháza és Mogyorós-Fecskés közt, tehát Orosházától DNy-ra esett”,²¹⁸ Gellértkutát pedig egy „Orosháza és Szentetornya közt eső pusztá”-ként mutatta be.²¹⁹ Ennek megfelelően az általa készített térképen is egymás közelében, de mégis külön-külön jelölte Gellértegyházát és Gellértkutát [10. térkép 3].²²⁰ Bár – ahogy azt Karácsonyi János is megjegyzi – a hely „nevének értelme világos”,²²¹ elhelyezkedése azonban továbbra sem egyértelmű, mivel csak maga a név jelenik meg a forrásokban. Gellértegyháza és/vagy Gellértkuta elhelyezkedésére vonatkozóan csak az szolgálhat némi támpontként, hogy mely vármegyéhez, illetve mely nagyobb településhez tartozóként írják le, ez azonban elég változó [1. táblázat]. Az oklevelek tehát nem segítenek az egykori Gellértegyháza/-kuta helyének pontosabb meghatározásában. A kutatók által felvázolt térképek sem fogadhatók el feltétlenül, mivel csak egy-egy hipotézist mutatnak be. Már Kovalovszki Júlia is leírta az Orosháza történetében, hogy csupán feltevésen alapul a Rákócziteleptől délre fekvő falu Gellértegyházával való azonosítása,²²² amit jelen ismereteink szerint sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudunk.

8. ÖSSZEGZÉS, TOVÁBBI KUTATÁSI SZEMPONTOK

Jelen dolgozat célja az ún. gellértegyházi temetővel kapcsolatos problémák, vitatott körülmények összegyűjtése, illetve lehetőség szerint tisztázása volt. Az ásatási dokumentációnak, az adattári anyagoknak, s természetesen magának a leletanyagnak a revíziója már most sok információval egészítette ki a Rákóczitelepen feltárt temetőről alkotott képet a korábbi, 1957-es közleményhez képest.

Alapvető kérdés volt, hogy hitelesnek tekinthetjük-e a korábbi ásatásokat? Nyilvánvaló, hogy a feltárás mentő mivolta sok adattól megfoszthatta a kutatást, azonban az orosházi múzeum adattárában és fotótárában található leírások, s különösen az ásatáson készült fotók bizonyítékként szolgálhatnak a templom alaprajzára, a temető környezetére, illetve egyes sírok elhelyezkedésére vonatkozóan. A Zalotay által tett megfigyeléseket a feljegyzései mellett a tárgyi leletanyag is – többnyire – alátámasztja. Néhány esetben (például 374. sír) ugyan számolni kell a leletek esetleges keveredésével, de a sírleírások, s olykor a sírrajzok is segítik a tárgyak előkerülési körülményeinek, funkciójának tisztázását.

Az újabb vizsgálatok alapján elmondható, hogy az Orosháza–Rákóczitelep, Újostáson feltárt temető(részlet) legalább 100 évig használatban volt, s ezen időintervallumon belül három periódust lehetett elkülöníteni.

²¹¹ MNL OL DL 17273. Többszörös átirásról van szó, az első oklevél, amire visszautalnak 1471. december 21-ei keltezésű volt.

²¹² MNL OL DL 22283.

²¹³ MNL OL DL 30352. Az oklevél két későbbi átirása is ismert 1563-ból és 1747-ből. Előbbi átiratban *Gelerthkwitha* (MNL OL DL 36602), utóbbiban *Gelerthutha* alakban jelenik meg a helynév (MNL OL DL 107409). Teljes magyar nyelvű közlés: KRISTÓ 1981, 98–99. Szeremleinnél a település leírásának az elején egy 1521-es említés is megtalálható – a szövegben nem, csak a felsorolásban (SZEREMLEI 1901, 344), amit később Zalotay is átvett (ZALOTAY 1951, 1; ZALOTAY 1957, 1) és Szatmári is közölt (SZATMÁRI 2005, 115). A forrást egyik helyen sem tüntették fel erre az évszámra vonatkozóan, s hosszas keresés után sem találtunk olyan 1521-es oklevelet, amely említene Gellértkutát az idézett *Gelerthkwithatelek* néven. Azonban érdekes, hogy szinte ugyanebben a formában (*Gelerdkwthatelek*) jelenik meg a pusztá neve a fentebb hivatkozott 1512-es oklevélben (MNL OL DL 22283). Az 1521-es adatot egyébként Karácsonyi és Blazovich sem hozza, viszont előbbi említi az 1512-es oklevelet (KARÁCSONYI 1896b, 121). Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy a Szeremlei, Zalotay és Szatmári által felsorolt 1521-es adat elírás, s valószínűleg az 1512-es évszám a helyes. Hasonló eredményre jutott ezzel kapcsolatban Timár Péter is (TIMÁR 2019, 244).

²¹⁴ KÁLDY-NAGY 1982, 212, 107.

²¹⁵ SZEREMLEI 1901, 345.

²¹⁶ KARÁCSONYI 1896a, 28.

²¹⁷ Erre már Szeremlei is felfigyelt (SZEREMLEI 1901, 345, 1. jegyzet).

²¹⁸ KARÁCSONYI 1896b, 120.

²¹⁹ KARÁCSONYI 1896b, 121.

²²⁰ Békés megye térképe 1550-ben (BéML XV 1 a 8).

²²¹ KARÁCSONYI 1896b, 121.

²²² KOVALOVSZKI 1965, 183. Ugyanebben a kötetben Dienes István foglalta össze a terület honfoglalás kori lelőhelyeinek adatait, melyek között a Zalotay által feltárt temető egyes sírjait is megemlítette, azonban egyszer sem jelenik meg nála a szövegben a Gellértegyháza elnevezés – talán nem véletlenül (DIENES 1965, 158–160). Szintén „feltevés szerűen” azonosított helynek tekinti a rákóczi telepi lelőhelyet Kovács László (KOVÁCS 2013a, 247, 262).

A temetőt a 10. század végén – 11. század elején nyithatták meg, és az első temetkezések még pogány hagyományokat (lovastemetkezés, pogány szimbólumok jelenléte, használati tárgyak sírba helyezése stb.) tükröznek. Később a keresztény térítés hatására a mellékletek száma csökkent, a pogány rítusok alkalmazás lassan „kikopott”. Valamikor a 11. század folyamán kezdték el téglából felépíteni a patkóíves szentélyzáródású templomot, amely ezt követően egészen a temető felhagyásáig központi szerepet töltött be az újabb sírok rendezési elvét tekintve. Az I. periódus temetkezései jelen ismereteink szerint szórtan helyezkedtek el az egykori ÉNy–DK-i irányú dombvonulaton, a II. periódus sírjait főként a domb déli részén alakították ki, míg a III. periódus halottait elsősorban ettől északra, a templom környezetében helyezték el végső nyugalomra. A régészeti és az antropológiai adatok is azt támasztják alá, hogy a három periódus kontinuitásban állt egymással, s jól szemléltetik a kereszténnyé válás folyamatát. Mindezek alapján a Rákóczi telepen feltárt lelőhely ún. gellértegyházi típusú temető, bár maga a „Gellértegyháza” elnevezés vitatható.²²³

Az Orosháza nyugati részén feltárt lelőhely Gellértegyházával történő azonosítását a kutatás jelen állása szerint sem alátámasztani, sem cáfolni nem lehet, ezért a továbbiakban a lelőhely vonatkozásában az Orosháza–Rákóczi telep, Újosztás elnevezés használata javasolt.

Jelen dolgozat a teljes körű feldolgozásnak csupán első lépcsőfokát képezi, az egyes sírok, illetve a belőlük származó leletek részletes ismertetése és elemzése megkerülhetetlen feladat, melyet a közeljövőben szeretnénk elvégezni. Ehhez hozzátartozik még a jelenleg ismeretlen helyen található leletek felkutatása, a feltáratlan sírok tervásatás keretében történő további vizsgálata, valamint a régészeti adatok természettudományos vizsgálati eredményekkel történő kiegészítése. Végül, de nem utolsó sorban, fontos feladat mindezen eredmények publikálása, hogy a szakmabeliek és az érdeklődők egyaránt megismerhessék ennek a temetőnek, – s lehetőség szerint a hozzátartozó településnek – a történetét.

Források

- ANONYMUS = Anonymus: A magyarok cselekedetei. In: *Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. – Bollók J. [Milleniumi Magyar Történelem – Források] Budapest 2004.
- BÉML = Békés Megyei Levéltár, Békés megye kézíratos térképei
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/8/> (a letöltés dátuma: 2016.09.20. 14:42)
- Kálmán király I. törvénykönyve = Kálmán király I. törvénykönyve. Ford.: Körmendi T., jegyzetekkel ellátta: Zsoldos A. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.] Előszót írta, válogatta, szerk.: Makk F. – Thoroczkay G. Szeged 2006, 169–192.
- KÉPES KRÓNKA = *Képes Krónika*. [Milleniumi magyar történelem – Források] Ford.: Bollók J., a fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: Szovák K. – Veszprémy L. Budapest 2004.
- MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár, A Középkori Magyarország Levéltári Forrásai (Adatbázis).
- Szent Gellért püspök nagy legendája = Szent Gellért püspök nagy legendája. In: *Árpád-kori legendák és intelmek*. Válogatta, bevezető tanulmányt, jegyzeteket írta, szöveget gondozta Érszegi G. Ford.: Csóka J. G. – Érszegi G. – Kurcz Á. – Szabó F. Budapest 1983, 74–94.
- Szent László király I. törvénykönyve (a szabolcsi zsinat határozatai) = Szent László király I. törvénykönyve (a szabolcsi zsinat határozatai). Ford., bevezetőt és jegyzeteket írta: Nótári T. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.] Előszót írta, válogatta, szerk.: Makk F. – Thoroczkay G. Szeged 2006, 146–161.

Adattári anyagok

- BÍRÓ 2016 = Bíró Gy.: *Jelentés a Mezőhegyes határában végzett fém-detektoros lelőhely-felderítésről 90289 (Mh.8.), 90589 (Mh.12.), 30879 (Mh.22.), 1442 (Mh.23.) azonosítójú lelőhelyeken*: NGyTM Rég. Ad. 752/2016.
- JUHÁSZ 1970 = Juhász I.: *Leletbejelentés ellenőrzése*: NGyTM Rég. Ad. 19/1999.
- NAGY 1957 = Nagy Gy.: *Leletmentések*: NGyTM Rég. Ad. 66/1999., 83/1999.
- RÓZSA 2008 = Rózsa Z.: *Jelentés egy Árpád-kori malomkőpárról Gellértegyházáról*: NGyTM Rég. Ad. 398/2008.

²²³ Talán a legeggyértelműbb a „pogány-keresztény kontinuitást mutató temető” elnevezés alkalmazása lenne.

- RÓZSA 2013 = Rózsa Z.: *Jelentés régészeti terepbejárás eredményéről*: NGyTM Rég. Ad. 523/2013.
- RÓZSA 2014 = Rózsa Z.: *Orosháza-Rákóczi-telepen és Szentetornyán végzett régészeti terepbejárásokról*: NGyTM Rég. Ad. 595/2014.
- RÓZSA 2015 = Rózsa Z.: *Jelentés az Árpád-kori Gellértegyháza (?) falu területén tett fémkeresős tevékenységről*: NGyTM Rég. Ad. 693/2015.
- ZALOTAY 1951 = Zalotay E.: *Árpád-kori temető Orosháza-Rákóczi-telep-ujosztáson I.*: NGyTM Rég. Ad. 222/2001.
- ZALOTAY 1952a = Zalotay E.: *Árpád-kori temető Orosháza-Rákóczi-telep-ujosztáson II.*: NGyTM Rég. Ad. 223/2001.
- ZALOTAY 1952b = Zalotay E. (összeállította): *Az Orosházi Múzeum Régészeti Katasztere. Tornyai János Múzeum Régészeti Osztálya, Hódmezővásárhely. Csongrádmegyei Könyvtár 69. sz.*: NGyTM Rég. Ad. 121/1999.
- ZALOTAY 1955 = Zalotay E.: *Orosháza területének története a honfoglalásig. Orosháza-Baja 1955*: NGyTM Rég. Ad. 144/1999.

Irodalom

- ANDRÁSI 2015a = András R.: A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez. *AUSZ Acta Iuvenum* 2 (2015), 153–175.
- ANDRÁSI 2015b = András R.: Újabb adatok a honfoglalás kori viselet rekonstrukciójához. *Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet – Szakkollégiumi Füzetek* 2 (2015), 195–215.
- M. ARADI 2007 = M. Aradi Cs.: *Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása*. Kézirat. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/aradi/disszert.pdf>. (a letöltés dátuma: 2016.04.05. 16:34)
- BALÁZS–BÍRÓ 2017 = Balázs J. – Bíró Gy.: Orosháza-Rákóczi-telep lelőhely 2016-os feltárásának embertani eredményei. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 15 (2017), 3–10.
- BENKŐ 1980 = Benkő E.: A középkori Nyársapát. Bálint Alajos ásatásai a nyársapáti Templomparton. *StudCom* 9 (1980), 315–424.
- BÍRÓ 2019 = Bíró Gy.: Árpád-kori tetőcserep-égető kemence a mezőhegyesi határban. In: *Jeles téglák, jeles emlékeink 13. A XIX. és XX. Bélyeges Téglá Napok előadásai*. Szerk.: Herczig B. [Baj] 2019, 25–31.
- BÍRÓ–BALÁZS 2018 = Bíró Gy. – Balázs J.: A „gellértegyházi” temető kutatásának legújabb eredményei. Rövid beszámoló az Orosháza-Rákóczi-telepen végzett 2016. évi feltárásról. In: *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely, 2016. november 17–19. Szerk.: Ringer I. Sátoraljaújhely 2018, 71–94.
- BÍRÓ–LANGÓ 2017 = Bíró Gy. – Langó P.: Kincsek a kamrából – Régi-új leletek egy jól ismert korai magyar temetőből. Szórvány leletek az Orosháza-Pusztai Ignác-tanya mellett fekvő egykori honfoglalás kori lelőhely területéről. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 18 (2017), 52–74.
- BLAZOVICH 1984 = Blazovich L.: A honfoglalástól a török hódoltság koráig (895–1552). In: *Hódmezővásárhely története. A legrégebbi időktől a polgári forradalomig* I. Főszerk.: Nagy I., Szerk.: Szigeti J. Hódmezővásárhely 1984, 277–318.
- BOLDOG 2014 = Boldog Z.: A honfoglalás kori viselet. In: *A honfoglalók viselete*. Szerk.: Sudár B. – Petkes Zs. [Magyar Őstörténet I.] Budapest 2014, 126–186.
- BÓNA 1978 = Bóna, I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros (Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában). *Alba Regia* 16 (1978), 99–157.
- BOROVSKY 1897 = Borovszky S.: *Csanád vármegye története 1715-ig*. II. *A vármegye részletes története*. Budapest 1897.
- BÖRZSÖNYI 1903 = Börzsönyi A.: Pogány magyar sírokról. *ArchÉrt* 23 (1903), 67–17.
- CNH I. = Réthy L.: *Corpus Nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár* I. Árpád-házi királyok kora. Budapest 1899.
- CSALLÁNY 1970 = Csallány, D.: Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22 (1970), 261–299.
- CSEPLŐ 1897 = Cséplő P.: A csökmői és pusztai kovácsi leletekről. *ArchÉrt* 17 (1897), 437–441.
- DERCSÉNYI 1943 = Dercsényi D.: *A székesfehérvári királyi bazilika*. Budapest 1943.
- DIENES 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: *Orosháza története*. II. *Orosháza földjének története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 136–174.
- DIENES 1966 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. *ArchÉrt* 93/2 (1966), 208–234.

- ERDÉLYI 1959 = Erdélyi I.: A kusulevői temető. *ArchÉrt* 86 (1959), 183–187.
- ÉH I. = Unger E.: *Magyar Éremhatározó I. kötet (1000–1540)*. Budapest 1997.
- FARKAS–LIPTÁK 1965 = Farkas Gy. – Lipták P.: Adatok Orosháza X–XIII. századi népességének embertani ismeretéhez. In: *Orosháza története. II. Orosháza földjének története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 204–220.
- FÉK = Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Leletkataszter. Budapest 1962.
- FINGERLIN 1971 = Fingerlin, I.: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München 1971.
- FODOR 1996a = Fodor I.: Szolnok–Strázsaalom. (Jász-Nagykun-Szolnok megye). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 282–285.
- FODOR 1996b = Fodor I.: Tiszaeszlár–Bashalom (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 185–190.
- FODOR 1996c = Fodor I.: Tiszaeszlár–Újtelep (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 193–196.
- FODOR 2005 = Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. [Opuscula Hungarica 6.] Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 197–212.
- GALLINA–VARGA 2016 = Gallina Zs. – Varga S.: *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A kalocsai Sárköz a 10–11. században*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10.] Szeged–Budapest 2016.
- GÁLL–GERGELY 2009 = Gáll E. – Gergely B.: *Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez*. Kolozsvár 2009.
- GÁLL 2004–2005 = Gáll, E.: Burial customs in the 10th–11th centuries in Transylvania, Crişana and Banat. *Dacia* 48–49 (2004–2005), 335–454.
- GÁLL 2013a = Gáll, E.: Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the first half of the 13th centuries. On the beginning of institutionalized christianity. *Marisia* 33 (2013), 135–250.
- GÁLL 2013b = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szeged 2013.
- GEREVICH 1938 = Gerevich T.: *Magyarország románkori emlékei*. Budapest 1938.
- GIESLER 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. *Praehistorische Zeitschrift* 56 (1981), 3–167.
- HAAN 1870 = Haan L.: *Békés vármegye hajdana I. Történelmi rész*. Pest 1870.
- HATHÁZI 2004 = Hatházi G.: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon*. [Opuscula Hungarica 5.] Budapest 2004.
- HATHÁZI 2006 = Hatházi G.: A kun és jász székközpontok kérdéséhez. *Studia Caroliensia* 3–4 (2006), 111–146.
- HÉVÍZI 1995 = Hévízi S.: Orosházi helynevek az újratelepülés utáni első évtizedekben. In: *Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről*. Szerk.: Hévízi S. – Szabó F. [BMMK 19.] Orosháza 1995, 97–113.
- HOGENDORN–JOHNSON 1986 = Hogendorn, J. – Johnson, M.: *The Shell Money of the Slave Trade*. [African Studies Series 49.] Cambridge 1986.
- HOLL–PARÁDI 1982 = Holl, I. – Parádi, N.: *Das mittelalterliche Dorf Sarvally*. [FontArchHung] Budapest 1982.
- HORVÁTH 1978 = Horváth F.: Csengele középkori temploma. *MFME* 1976–1977/1 (1978), 91–126.
- HORVÁTH 2014 = Horváth C.: *Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temető és sírleletei*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8.] Szeged 2014.
- HUSZÁR 1979 = Huszár, L.: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis Heute*. Budapest 1979.
- ÍRÁSNÉ MELIS 1997 = Írásné Melis K.: Árpád-kori temetők a pesti határban (11–13. század). *BudRég* 31 (1997), 41–78.
- ÍRÁSNÉ MELIS 2005 = Írásné Melis K.: Adatok a Buda és Pest körüli, 11–13. századi temetők régészeti kutatásához. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. [Opuscula Hungarica 6.] Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. Budapest 2005, 71–76.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékei*. [Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza 2003.
- JANKOVICH B. 1991 = Jankovich B. D.: A magyar honfoglalástól a török kiűzéséig. In: *Békéscsaba története I. A kezdetektől 1848-ig*. Szerk.: Jankovich B. D. – Erdmann Gy. Békéscsaba 1991, 147–206.
- K. K. A. 1892 = K. K. A.: Kezdetleges pénz. *Természettudományi Közöny* 24/269 (1892), 36–38.
- KARÁCSONYI 1896a = Karácsonyi J.: *Békés vármegye története I. Békésvármegye általános története*. Gyula 1896.

- KARÁCSONYI 1896b = Karácsonyi J.: *Békés vármegye története* II. *Az egyes városok és községek története*. Gyula 1896.
- [KATONA-]KISS 2007 = [Katona-]Kiss A.: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar Királyság a XI. században. *HK* 120/2 (2007), 549–576.
- KÁLDY-NAGY 1982 = Káldy-Nagy Gy.: *A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.] Békéscsaba 1982.
- KISS 1937 = Kiss L.: Honfoglaláskori sírok Tiszabercelen. *Dolg* 13 (1937), 240–246.
- KOVÁCS-ÁCS-DÁVID-HATHÁZI 2010 = Kovács L. O. – Ács Zs. – Dávid Á. – Hatházi G.: *Perkata – Egy Árpád-kori falu és középkori kun szállás a Dunántúlon* II. Sírások Naplója – régész blog. (Bejegyzés időpontja: 2010.10.15. 11:30) http://sirasok.blog.hu/2010/10/15/perkata_egy_arpad_kori_falu_es_kozepkori_kun_szallas_a_dunantulon_ii (a letöltés dátuma: 2016.09.25. 14:23)
- KOVÁCS 1986 = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 38 (1986), 195–225.
- KOVÁCS 1998 = Kovács L.: *Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon*. [SZMMA 34.] Szolnok 1998.
- KOVÁCS 2013a = Kovács L.: Éremleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). Függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkereszteléséről. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 227–295.
- KOVÁCS 2013b = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 511–604.
- KOVÁCS 2019 = Kovács L.: *Magyarhomorog–Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12.] Szeged–Budapest 2019.
- KOVALOVSZKI 1965 = Kovalovszki J.: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: *Orosháza története*. II. *Orosháza földjének története*. Szerk.: Nagy Gy. Orosháza 1965, 175–203.
- KRALOVÁNSZKY 1959 = Kralovánszky A.: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. *ArchÉrt* 86 (1959), 76–82.
- KRISTÓ 1981 = Kristó Gy.: *Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Nyolcszáz esztendő a források tükrében*. [Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 9.] Békéscsaba 1981.
- KRISTÓ 1998 = Kristó Gy.: *Magyarország története 895–1301*. [Osiris tankönyvek] Budapest 1998.
- KULCSÁR 1995 = Kulcsár M.: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. (Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról). *SMK* 11 (1995), 227–237.
- KVASSAY 1984 = Kvassay, J.: Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert*. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Hrsg.: Chropovský, B. Nitra 1984, 173–178.
- KVASSAY 2013 = Kvassay J.: Kerámia 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L. – Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 499–510.
- LANGÓ 2010 = Langó P.: A kora Árpád-kori temetők kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* I. Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 445–469.
- LANGÓ-KUSTÁR-CSÖSZ 2018 = Langó P. – Kustár R. – Csősz A.: A korai magyarok temetkezési rendjéről: a harta-freifelti temető ásatási eredményei. / Über die Bestattungsordnung der frühen Ungarn: Ergebnisse aus dem Gräberfeld von Harta-Freifelt. In: *7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. / 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns*. Szerk./Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. – Winger, D. Remshalden 2018, 245–252.
- LASZLOVSKY 1991 = Laszlovsky, J.: Social stratification and material culture in 10th–14th century Hungary. In: *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. Hrsg.: Kubinyi, A. – Laszlovsky, J. Krems 1991, 32–67.
- LIPTÁK-FARKAS 1962 = Lipták, P. – Farkas, Gy.: Anthropological analysis of the Arpadian Age population of Orosháza-Rákóczi-telep. *ActaBiol* 8/1–4 (1962), 221–236.
- MAGYAR 2005 = Magyar K.: Árpád-kori nemzetségi központok egyházainak temetőiről. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 163–172.
- MÁRTON 1904 = Márton L.: Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. *ArchÉrt* 24 (1904), 303–318.
- MEDGYESI 2015 = Medgyesi P.: *Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei*. [A Munkácsy Mihály Múzeum Évkönyve 3., „Ami csabai...”] Békéscsaba 2015.
- MERVA 2008 = Merva Sz.: *Kerámia a 10–11. századi sírokban*. Kézirat. Szakdolgozat. Budapest 2008.

- MERVA 2014 = Merva, Sz.: The analysis of pottery from 10th-11th-century graves in the Carpathian Basin. Technological and typo-chronological Studies. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009*. Eds.: Doncheva-Petkova, L. – Balogh, Cs. – Türk, A. Sofia–Piliscsaba 2014, 197–262.
- MESTERHÁZY 1996 = Mesterházy K.: Orosháza (Békés m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 345–346.
- MOLNÁR 2005 = Molnár E.: Esztergom–Zsidód templom körüli temetője. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 109–114.
- NAGY 1958 = Nagy E.: A középkori Gercse község temploma. *BudRég* 18 (1958), 543–564.
- M. NEPPER 1996a = M. Nepper I.: Sárrétudvari–Hízófold (Hajdú-Bihar megye). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 257–277.
- M. NEPPER 1996b = M. Nepper I.: Biharkeresztes–Bethlen Gábor u. 25. szám (Hajdú-Bihar megye). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 216–218.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei*. 1–2. rész. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Budapest–Debrecen 2002.
- ON I. = *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I.* Összeállította: Tóth Cs. – Kiss J. G. – Fekete A. [Opitz Numismatica 1.] Budapest 2018.
- ON II. = *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa II.* Összeállította: Tóth Cs. – Kiss J. G. [Opitz Numismatica 2.] Budapest 2018.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1984 = Pálóczi Horváth A.: A rakacaszendi református templom régészeti kutatása. *CommArchHung* (1984), 109–145.
- PAP 2002 = Pap I. K.: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön. *CommArchHung* (2002), 177–194.
- POLÓNYI 2017 = Polónyi E.: Veretes lábbelik a 10. századi Kárpát-medencében. *Magyar Régészet Online Magazin* 2017 ősz (2017), 35–44.
- RADNÓTI 1954 = Radnóti A.: Leletmentő ásatások az 1952. évben. *ArchÉrt* 81 (1954), 68–81.
- RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996 = Révész L. – M. Nepper I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 37–51.
- RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1996b = Révész L.: Karos–Eperjesszőg I–III. temető (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). In: „*Őseinket felhozád...*” *A honfoglaló magyarság*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. – M. Nepper I. Budapest 1996, 82–109.
- RÉVÉSZ 1997 = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba–Erzsébethelyen. *MFME–StudArch* 3 (1997), 169–195.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008.
- RÉVÉSZ 2016 = Révész L.: A Maros-Körös köz 10–11. századi temetői. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Főszerk.: Kovács L. – Révész L. Szerk.: Bollók Á. – Gergely K. – Kolozsi B. – Pető Zs. – Szenthe G. Budapest 2016, 577–628.
- RITOÓK 1997 = Ritoók Á.: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei. *FolArch* 46 (1997), 165–177.
- RITOÓK 2005 = Ritoók Á.: Zalavár-Kápolna: egy temetőelemzés lehetőségei és eredményei. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 173–183.
- RITOÓK 2010 = Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II.* Szerk.: Benkő E. – Kovács Gy. Budapest 2010, 473–494.
- RÓZSA–BALÁZS 2011 = Rózsa Z. – Balázs J.: Az ősi Gádos titkai. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* (2011), 5–19.
- SIMONYI 2005 = Simonyi E.: Középkori és kora újkorai temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In: „*...a halál árnyékának völgyében járok*” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 305–314.

- SZABÓ 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában. III. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. *EMÉ* 16–17:1978–79 (1980), 45–136.
- SZABÓ 2005 = Szabó L.: Árpád-kori templom és temető Mezöcsát határában. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 221–225.
- SZATMÁRI 2005 = Szatmári I.: *Békés megye középkori templomai*. Békéscsaba 2005.
- SZÉLL 1943 = Széll M.: Elpusztult falvak, X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. *Dolg* 19 (1943), 176–182.
- SZENDREI 1898 = Szendrei J.: A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet. *ArchÉrt* 18 (1898), 7–14.
- SZEREMLEI 1900 = Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története I. A barbárság kora. Kezdetől – I. Istvánig*. Hódmezővásárhely 1900.
- SZEREMLEI 1901 = Szeremlei S.: *Hódmezővásárhely története II. Az ökljog kora. I. Istvántól – a mohácsi vészig*. Hódmezővásárhely 1900.
- SZÖKE–VÁNDOR 1987 = Szöke B. M. – Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője*. [Fontes Archaeologici Hungariae] Budapest 1987.
- SZÖKE 1959 = Szöke B.: A bjelobrdoi kultúráról. *ArchÉrt* 86 (1959), 32–47.
- SZÖKE 1962 = Szöke B.: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- SZUROMI 2005 = Szuromi Sz.: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század). In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 9–12.
- TARI 2000 = Tari E.: *Pest megye középkori templomai*. [StudCom 27.] Szentendre 2000.
- TIMÁR 2019 = Timár P.: *Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára I–VI*. Szeged 2019.
- TOPÁL 1972 = Topál J.: Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarászhalmon. *StudCom* 1 (1972), 53–97.
- TÓTH 2014 = Tóth A.: *A nyíri Mezőség a 10–11. században*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7.] Szeged 2014.
- TÜRK 2005 = Türk A.: Árpád-kori templom körüli temető feltárása Szent-Kaján, Temetőhalmon. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 211–219.
- VALTER 1963 = Valter I.: Az ácsi református templom feltárása. *ArchÉrt* 90 (1963), 282–289.
- VALTER 1985 = Valter I.: Középkori egyházi épületeink kutatása. In: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszertű feladatai*. Szerk.: Fodor I. – Selmeczi L. Budapest 1985, 317–341.
- VÁLYI 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez). In: *A kőkortól a középkorig – Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 387–403.
- VÁLYI 2000 = Vályi K.: Régészeti emlékek. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Kristó Gy. – Makk F. Szeged 2000, 365–385.
- VESZPRÉMY 2004 = *Képes Krónika*. [Milleniumi magyar történelem – Források] Ford.: Bollók J., a fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette: Szovák K. (164–209. c.) – Veszprémy L. (71–163. c.) Budapest 2004.
- WOLF 2005 = Wolf M.: Ecclesia baptismalis, ecclesia parohialis – A borsodi ispánsági vár templomai. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 131 – 139.
- ZALOTAY 1957 = Zalotay E.: *Gellértgyházai Árpád-kori temető*. [RégFüz I. 7.] Budapest 1957.

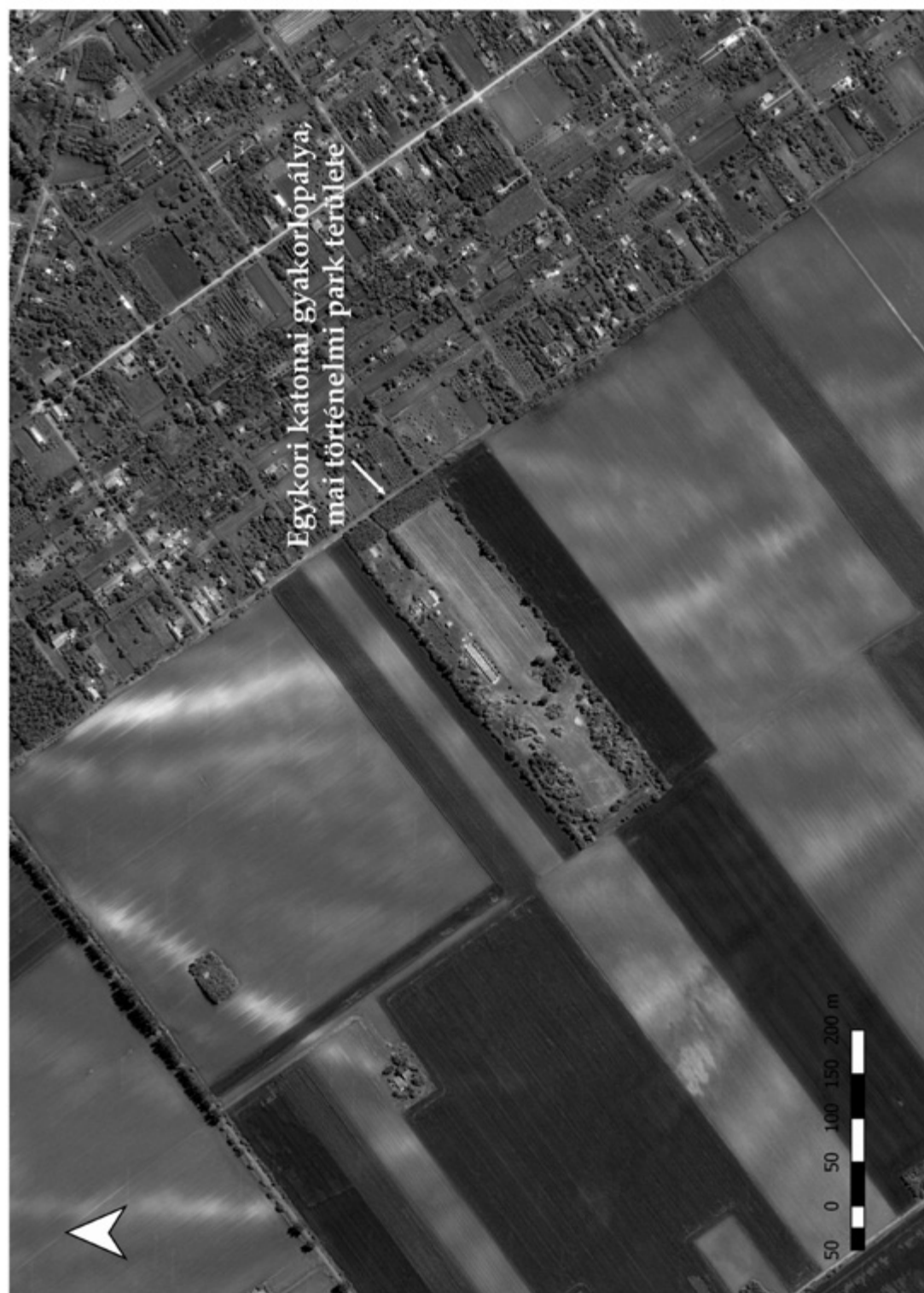
Gellértegyháza and some related questions

The concept of the so-called Gellértegyháza-type cemetery is well-known among archaeologists in Hungary. This term usually refers to cemeteries where the transition between an earlier pagan burial site and a subsequent phase with burials around a church can clearly be observed. In other words, at these sites, a former pagan burial place was later used as a Christian cemetery. Paradoxically, it has still not been clarified whether the eponymous site itself is indeed a “Gellértegyház-type” cemetery in this sense. The aim of this paper is to identify the controversies around the cemetery excavated in Orosháza–Rákócziutca, Újosztás, which had been identified as the cemetery of the settlement called Gellértegyháza, and to provide some explanations where possible.

The site is situated in the western outskirts of Orosháza, on the brow of a hill running from northwest to southeast. Only the northern and the southern parts of the hill are under agricultural cultivation today. Large-scale excavation works were carried out at the site of the former church and cemetery between 1949 and 1950, when the establishment of a military training ground was planned there. The middle part of the hill brow was removed. Today this area functions as the Gellértegyháza Historical Park (Map 1). The earthmoving activities uncovered some human bones, which was reported to the relevant authorities. Following this, archaeologist Elemér Zalotay unearthed 344 graves in 1951, and further 336 graves in 1952 [Map 2: 1–2]. Rescue excavations carried out by Irene Juhász in 1970 uncovered further two graves. A more recent field survey combined with metal detecting research revealed that the settlement was situated north from the cemetery and church, on the same hill brow. The dividing line between the settlement and the cemetery might have run somewhere by the northern border of today’s historical park [Map 3].

The revision of the archaeological documentation, the archival documents, and the archaeological finds contributed significantly to our knowledge about the cemetery excavated at Rákócziutca compared to the observations presented in the publication from 1957. The validity of the information coming from the excavation carried out sixty-five years ago has been questioned, though the documents stored in the database of the Nagy Gyula Regional Museum (Orosháza), especially the photos taken during the excavation serve as reliable evidence regarding the ground plan of the church, the environment of the cemetery, and the location of the graves. Zalotay’s observations as presented in his notes are supported by the analysis of the finds.

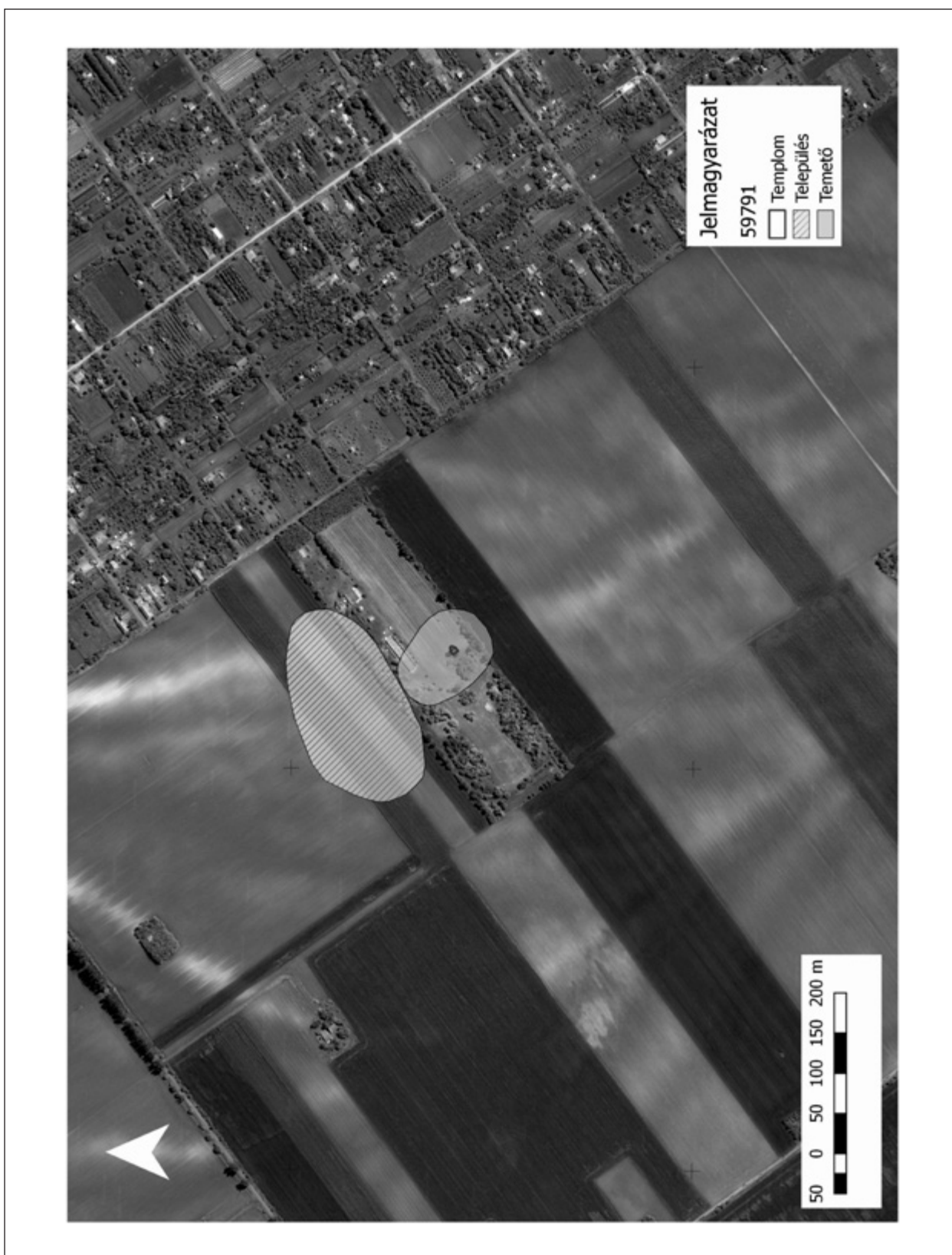
The most recent research confirmed that the cemetery fragment excavated at Orosháza–Rákócziutca, Újosztás was in use for at least one hundred years, and during this period, three phases can be distinguished. The cemetery seems to have been established at the end of the 10th or the beginning of the 11th century, and the first burials still display the traces of pagan traditions (burial with horse, the presence of pagan symbols, everyday objects placed in the grave, etc.). Such traces could be observed, for example, in grave No. 374 [Table 2: 3; Table 6: 14; Table 7: 6; Table 8: 1; Table 9: 2–3]. Later, as a result of Christianization, the number of grave goods decreased, and it appears that pagan rites were gradually abandoned. In the second phase of the cemetery, the number of finds is significantly lower than in the first phase. Some characteristic finds are clothing accessories (an S-terminalled lockring, a few beads) and coins of King Solomon (1063–1074) and King László I (1077–1095) [Table 5: 1–3]. Sometime during the 11th century, they started to build a brick church with a horseshoe-shaped apse [Table 1: 1–4], which, from that time on, defined the arrangement of the newly established graves until the cemetery ceased to function. The graves from this third phase of the cemetery contained only a few finds which were mostly clothing accessories, such as a ribbed S-terminalled lockring, finger rings, earrings, a buckle [Table 6: 3; Table 7: 1; Table 6: 6; Table 7: 5] and in some cases 12th century anonymous coins were deposited with the dead [Table 5: 4–6]. Burials established in the first phase of the cemetery were scattered along the brow of the hill, in a northwest-southeast direction. Graves from the second phase were identified mostly at the southern part of the hill, while those from the third phase were located north from this area, around the church. Both the archaeological and the suggest that the three phases were consecutive, which testifies of the process of Christianization. Consequently, it is justified to label the burial site at Rákócziutca as a “Gellértegyháza-type” cemetery, though the identification of the village connected to the cemetery as Gellértegyháza represents another research problem. Since this identification can neither be proved nor disproved according to our present knowledge, we suggest using the name Orosháza–Rákócziutca, Újosztás for the archaeological site.

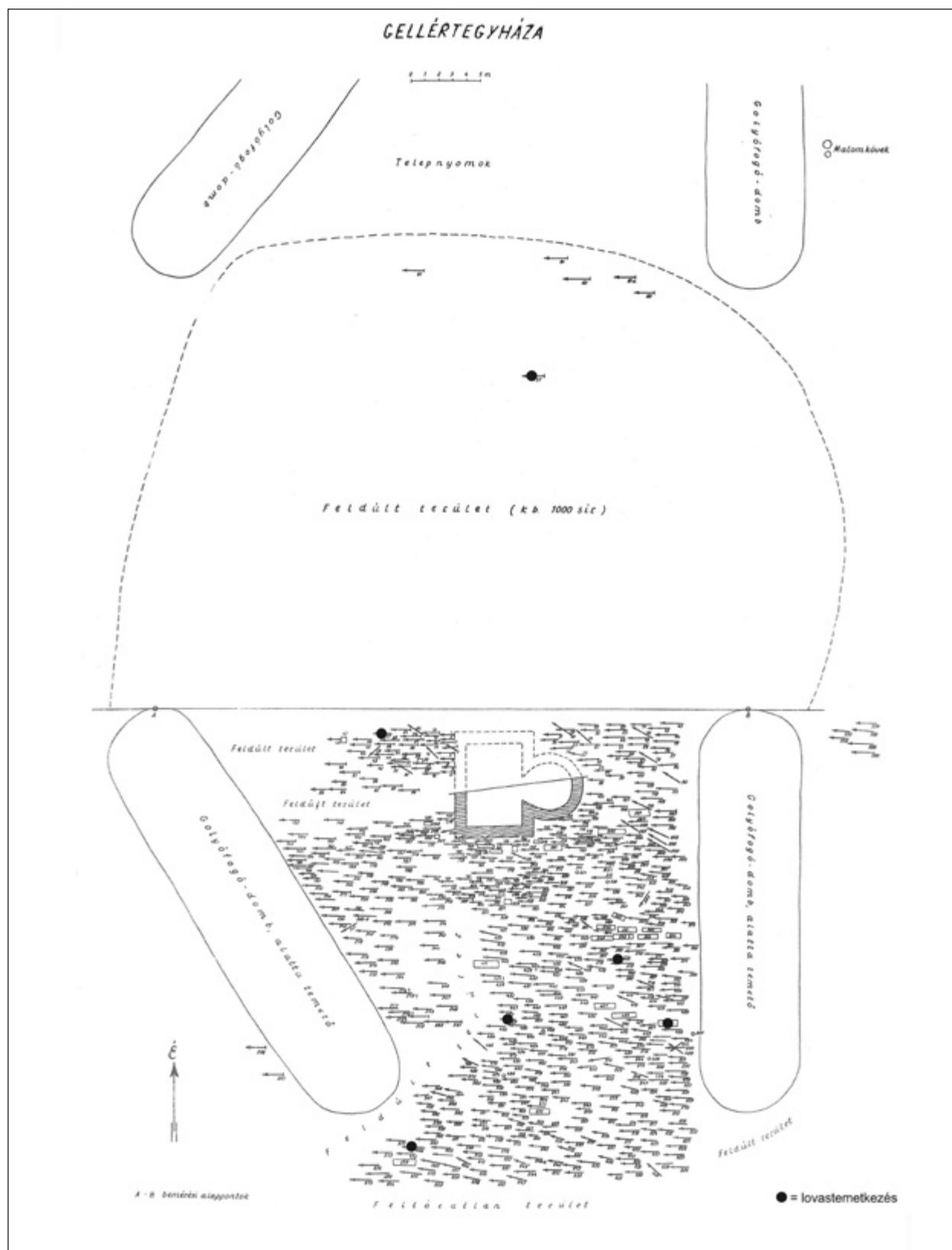
1. térkép: Az egykori katonai gyakorlópálya, jelenleg Gellértegyháza Történelmi Park műholdképe (forrás: Google Earth).

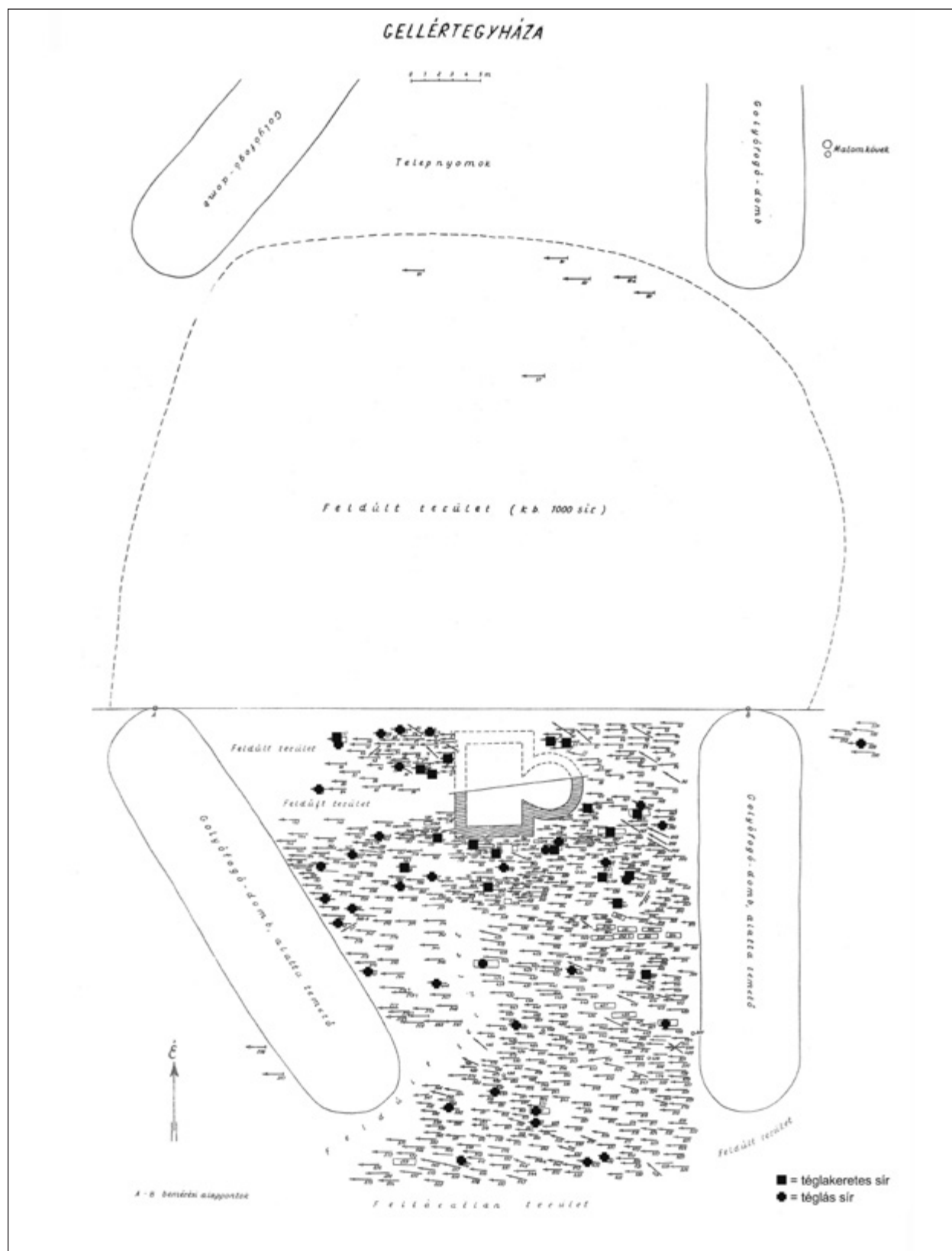
2. térkép: 1.: Zalotay 1951. és 1952. évi feltárásának összesítő felszínrajza (ZALOTAY 1957, temetőtérkép);
2.: A feltárt templom elhelyezkedése a katonai gyakorlópaláya területén belül (1963-as légi fotó: fentrol.hu; Földmérési és Távérzékelési Intézet)

3. térkép: A település és a temető elhelyezkedése megközelítőleg az eddigi adatok alapján (műholdkép: Google Earth).

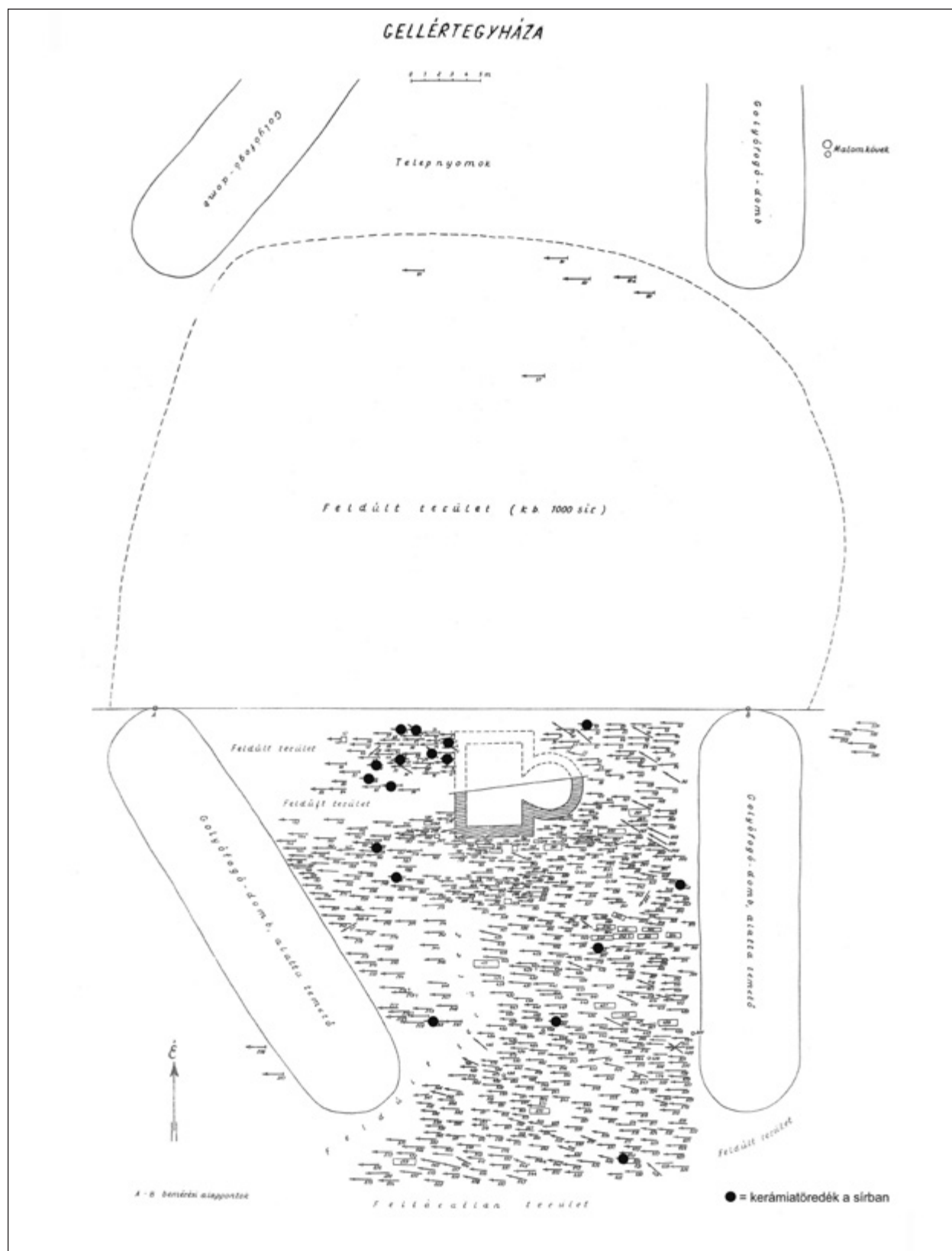
4. térkép: A lovastemetkezések elhelyezkedése a feltárt temetőrészleten belül
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)

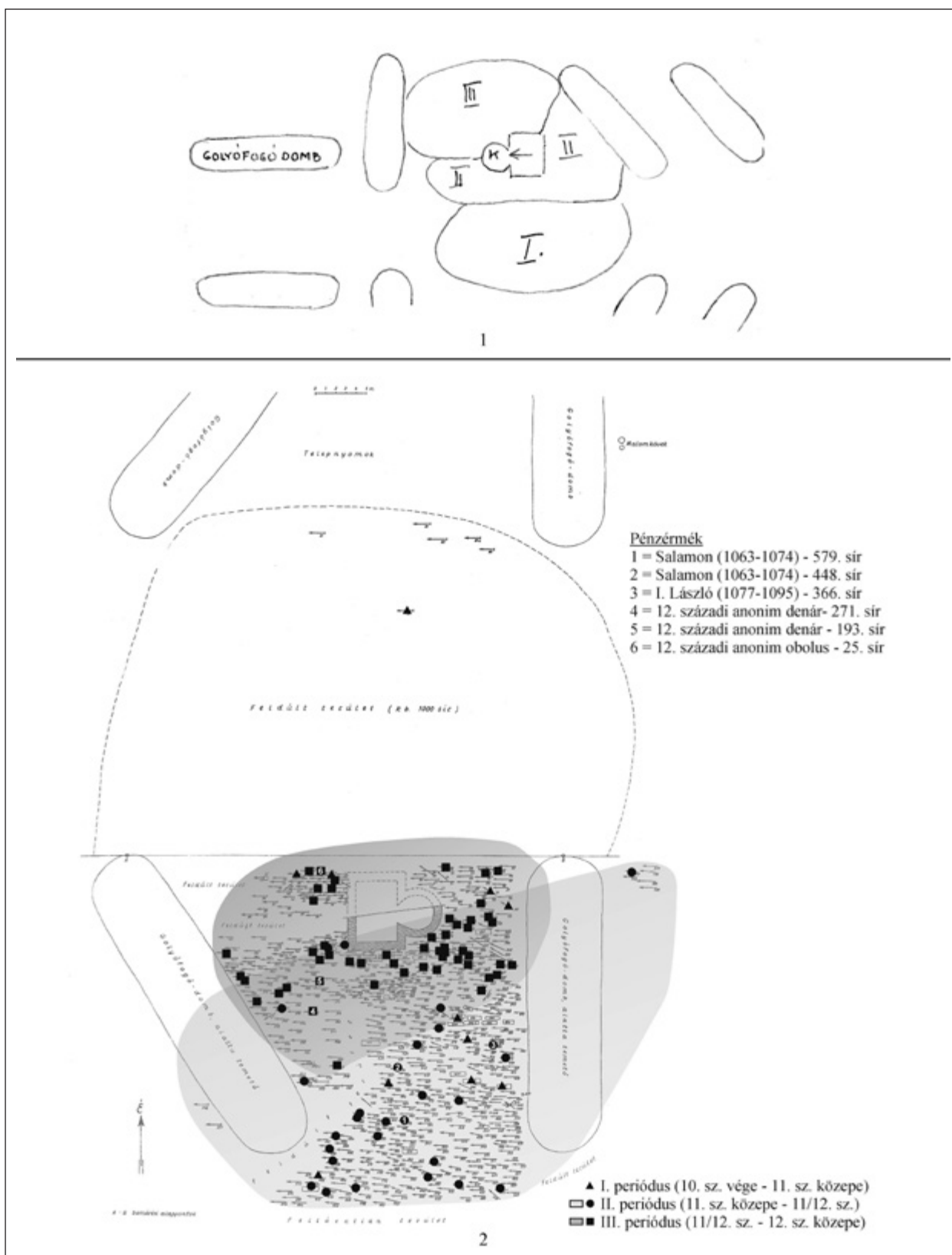
6. térkép: Téglás és téglakeretes sírok
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)

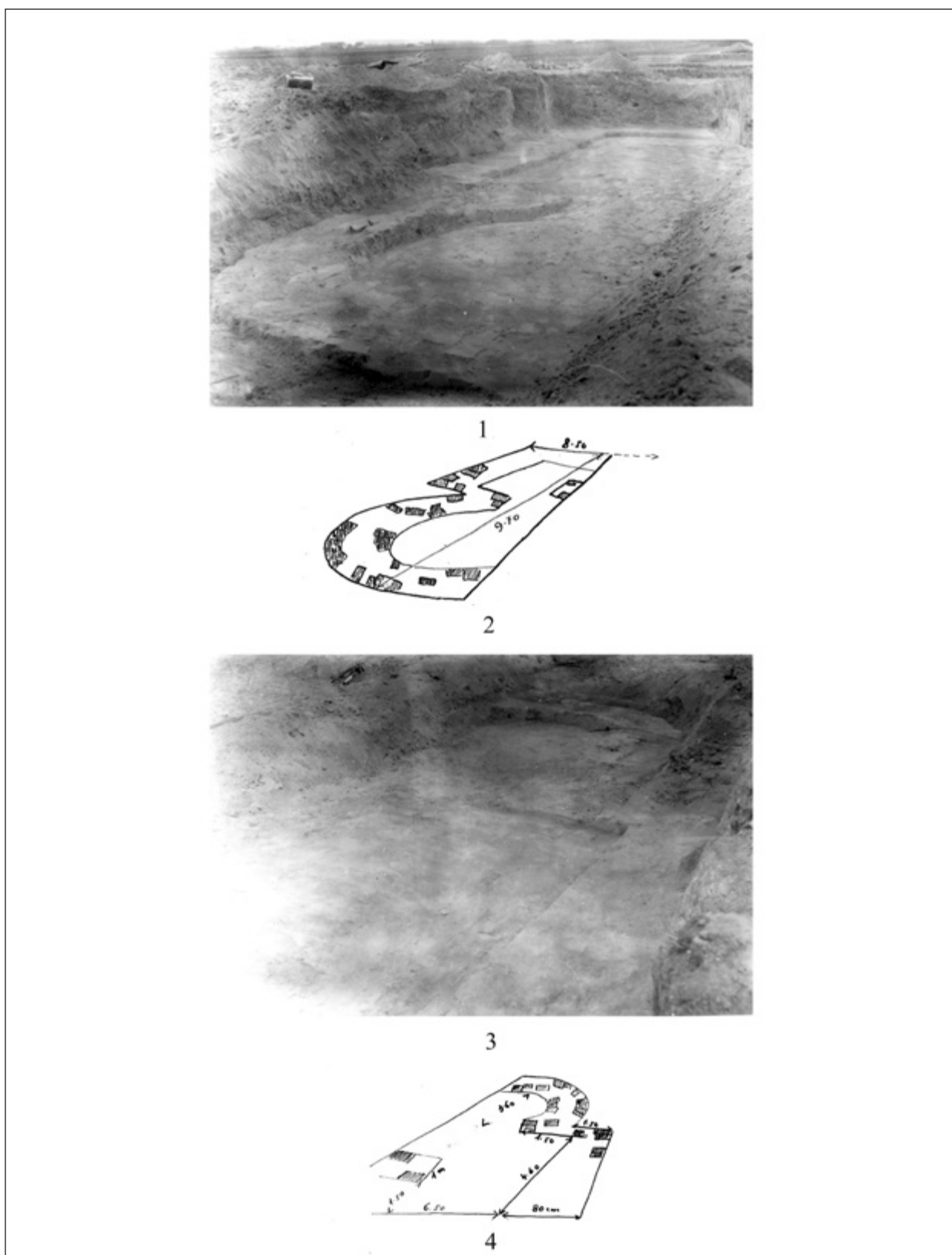
7. térkép: Faszénréteget és tüzelési nyomokat tartalmazó temetkezések
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)

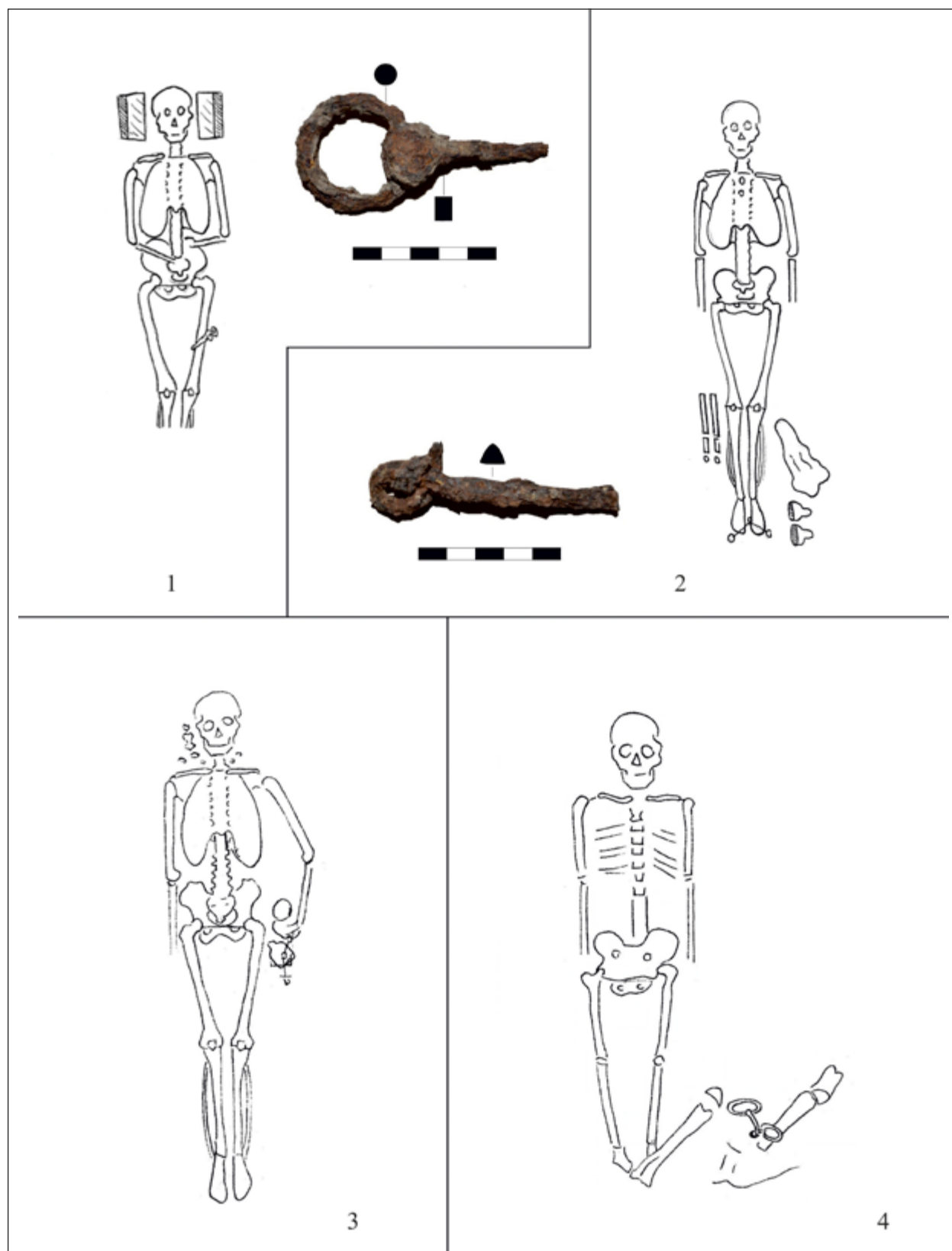
8. térkép: Kerámiatöredékeket tartalmazó sírok
(alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)

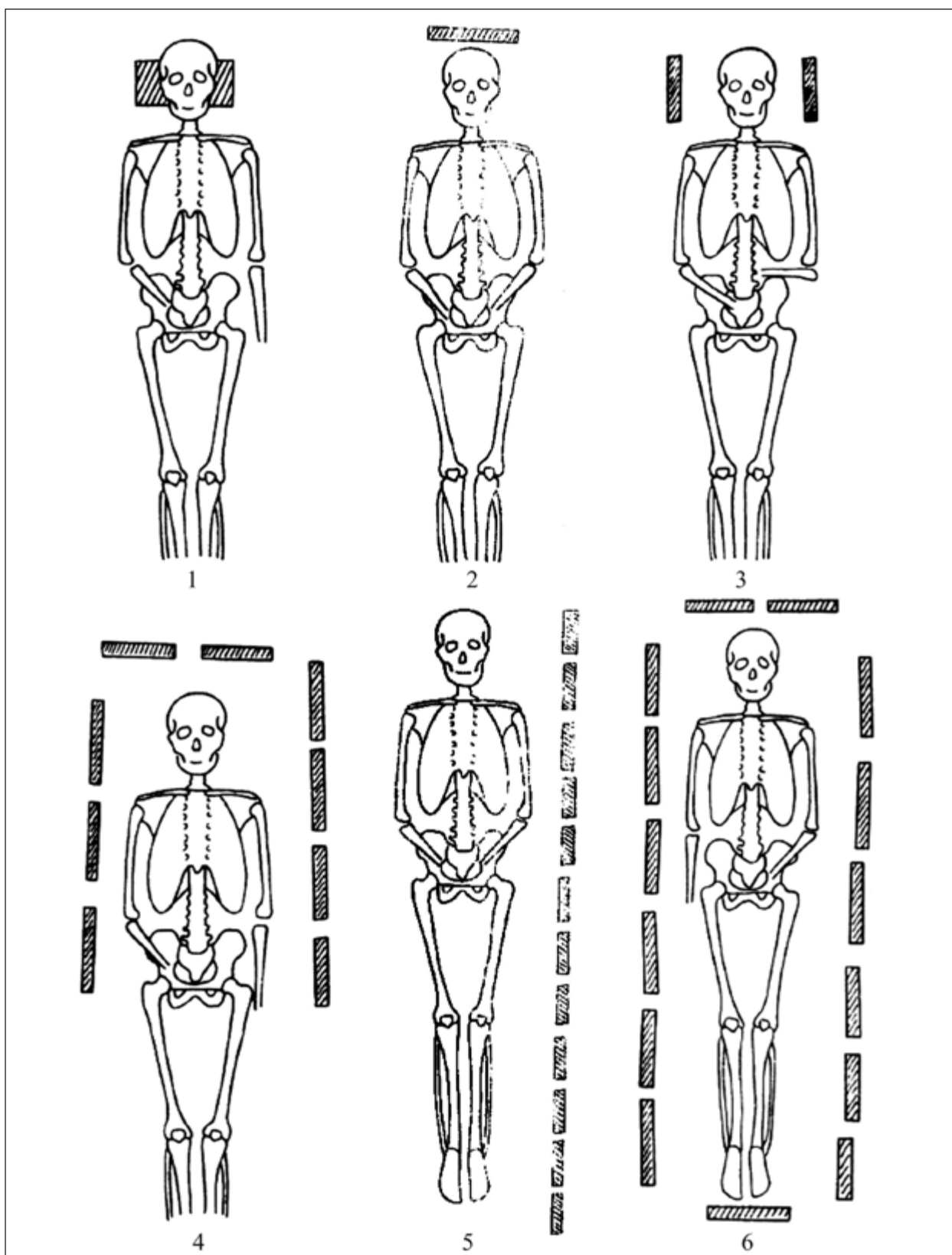
9. térkép: 1.: A Zalotay-féle kronológiai felosztás (ZALOTAY 1951, XV. tábla 4. kép);
 2.: A pénzérmék eloszlása a feltárt területen, illetve a temetkezési szokások és a keltezőértékkel bíró leleteket tartalmazó sírok alapján kialakított periodizáció (alap: ZALOTAY 1957, temetőtérkép)

1. tábla: 1–2.: A templom maradványainak fotója és rajza keleti irányból; 3–4.: A templom maradványainak fotója és rajza nyugati irányból (fotók: NGyTM Fotótár F316–317; rajzok: ZALOTAY 1951, XVI–XVII. tábla)

2. tábla: Lovastemetkezések. 1.: A 37. sír rajza (ZALOTAY 1951, III. tábla) és a sírból származó zablatöredék;
 2.: Az 57. sír rajza (ZALOTAY 1951, V. tábla)) és a sírból származó zablatöredék; 3.: A 374. sír rajza (ZALOTAY 1952,
 III. tábla); 4.: A 658. sír rajza (ZALOTAY 1952, V. tábla)

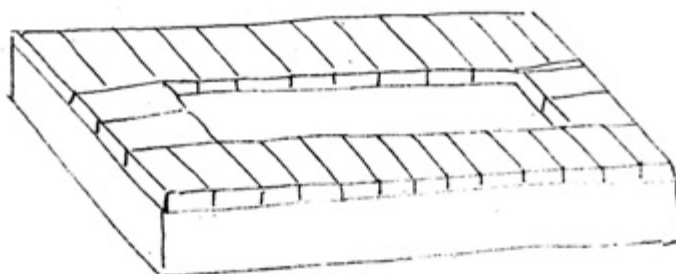
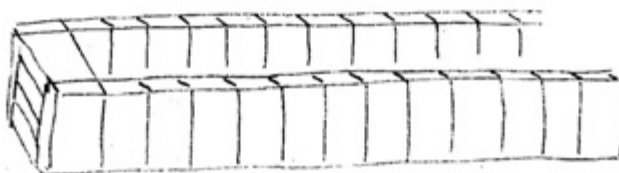
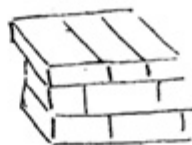
3. tábla: Téglás és téglakeretes sírok típusai. 1–6.: 11., 116., 37., 7., 188., 16. sír (ZALOTAY 1957, 68–70)

1

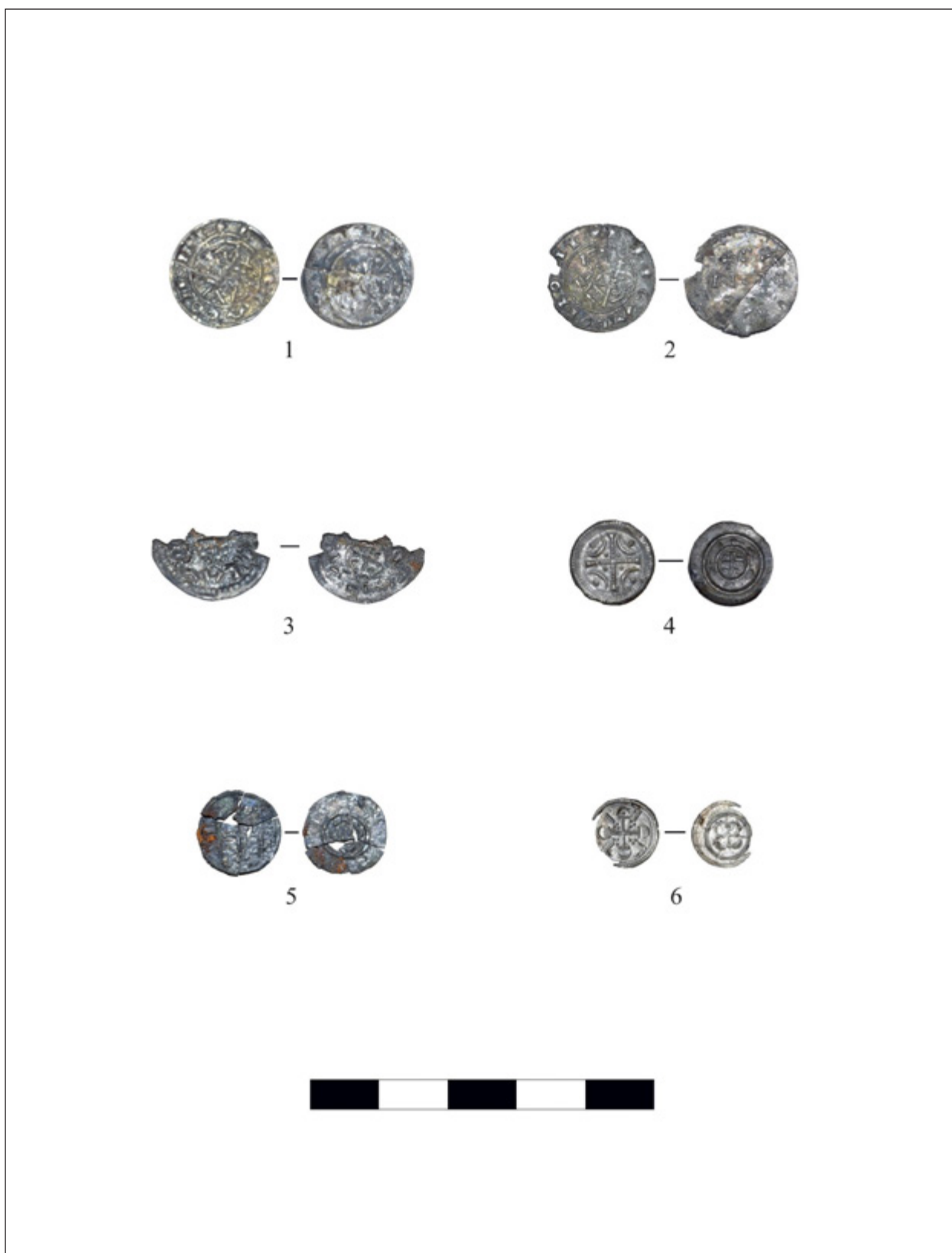

2

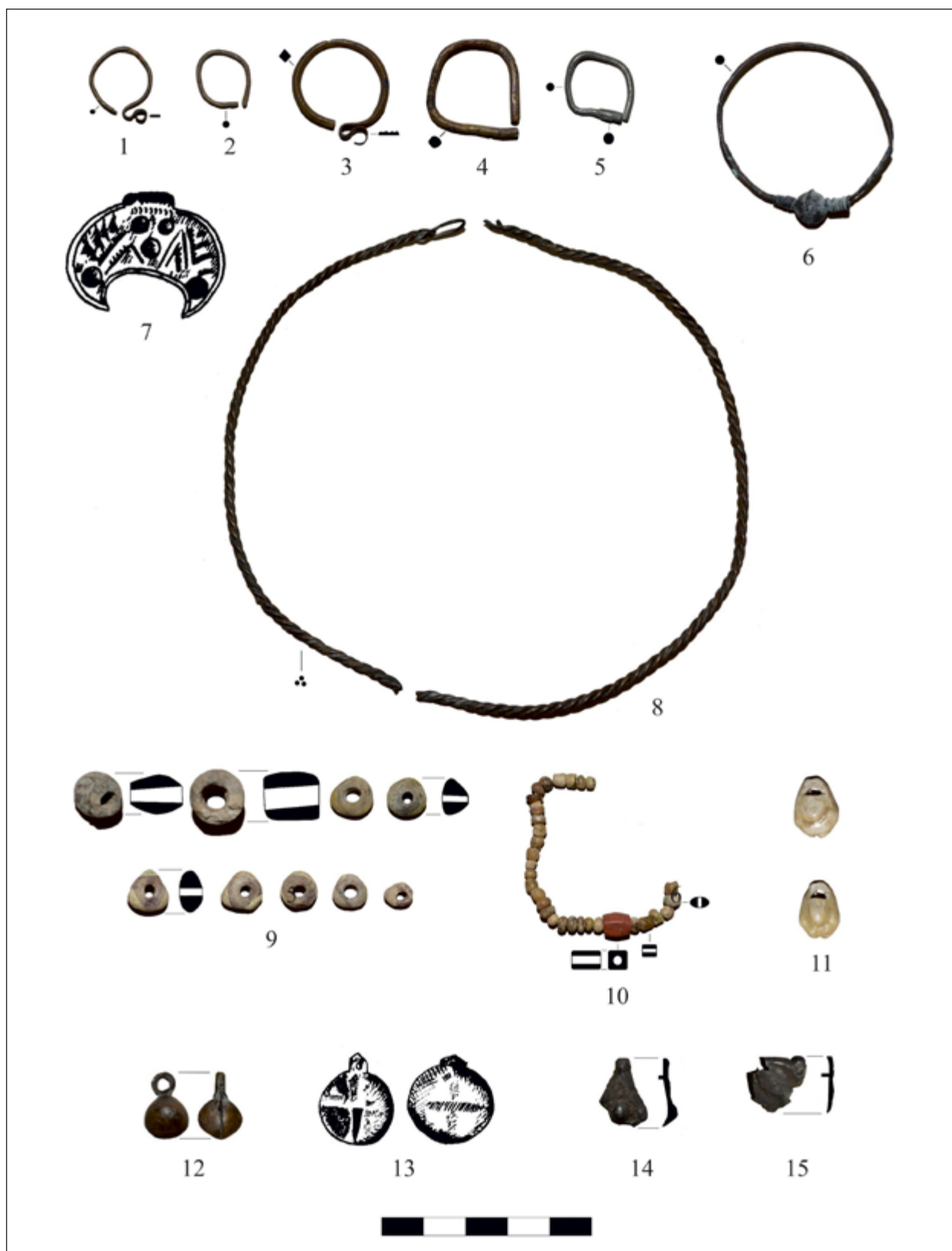

3

4. tábla: 1–2.: Téglapítványos sírok fotói (124/125., 255. sír) (NGyTM fotótára: F320, F335);
3.: Téglakeretes sírok vázlatrajzai (ZALOTAY 1951, XIV. tábla)

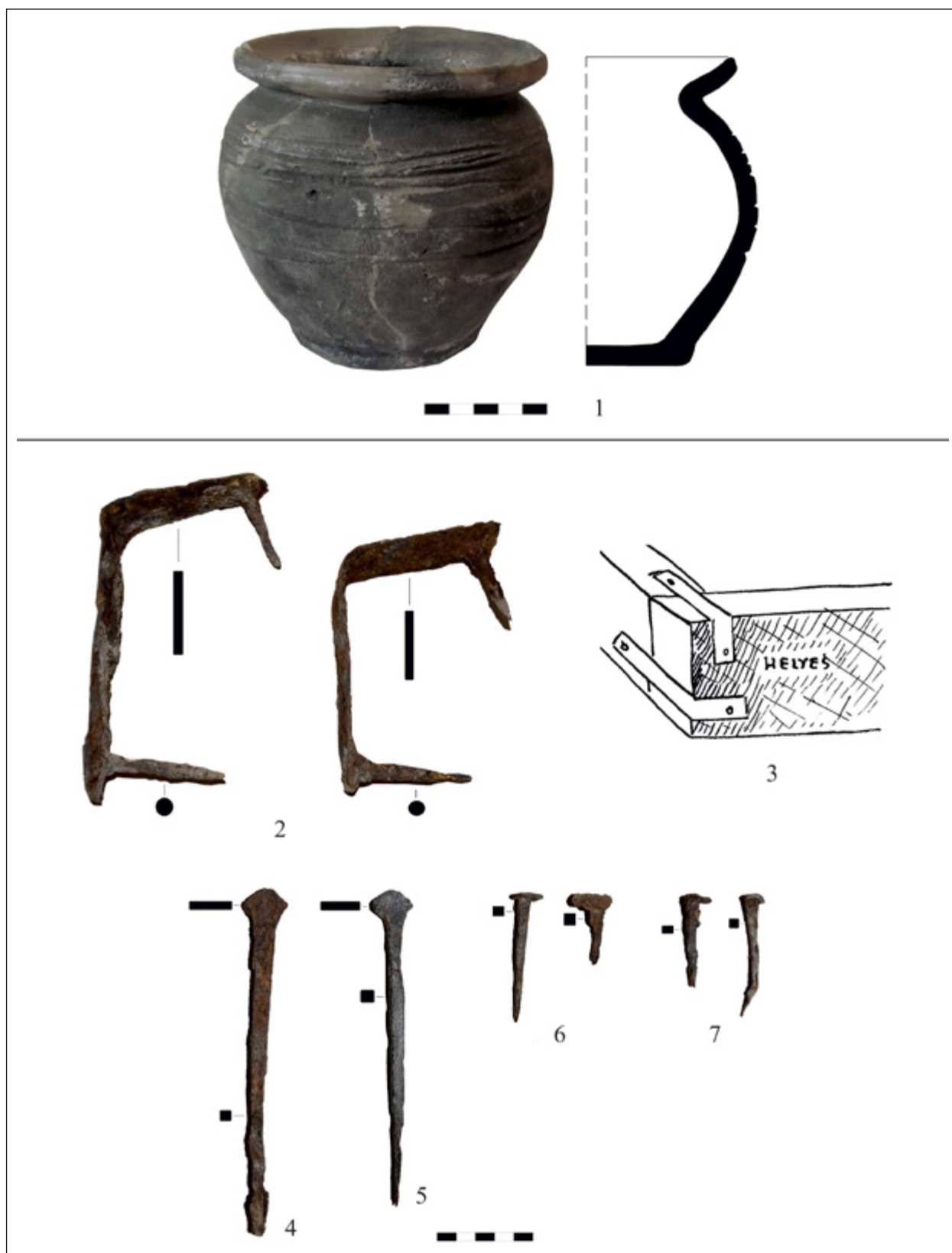
5. tábla: Pénzérmék. 1–2.: Salamon (1063–1074) érméi (579., 448. sír); 3.: I. László (1077–1095) érméje (366. sír); 4–5.: 12. századi anonim denárok (271., 193. sír); 6.: 12. századi anonim obolus (25. sír)

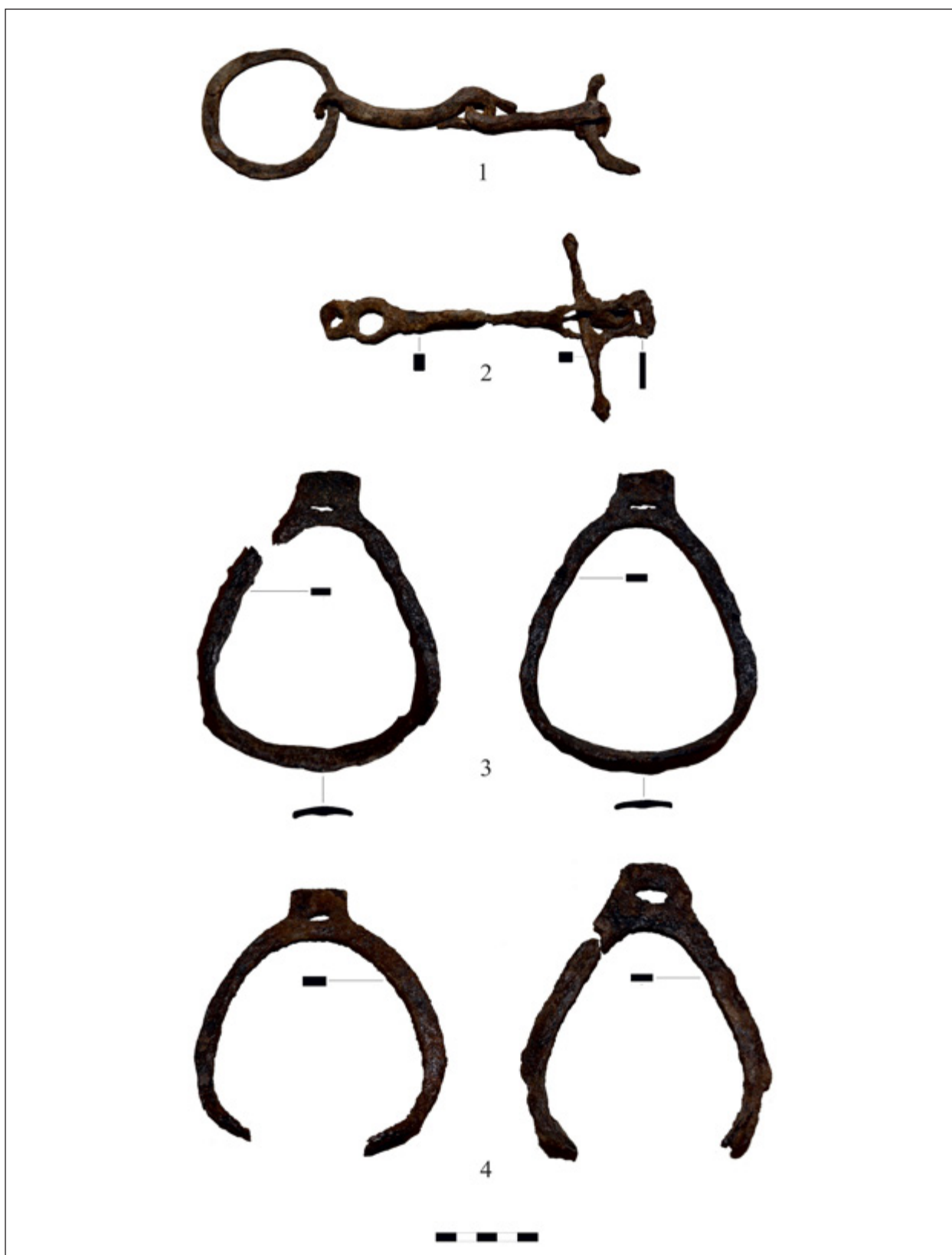
6. tábla: Viseleti elemek. 1–5.: Hajkarikák (658., 654., 352., 360., 580. sír); 6.: Fülbevaló: (142. sír); 7.: Lunula (96. sír) (ZALOTAY 1951, VI. tábla); 8.: Torques (91. sír); 9–10.: Gyöngyök (96., 366. sír); 11.: Kauri kagylók (374. sír); 12.: Fülesgomb (96. sír); 13.: Csörgőgombok (96. sír); 14.: Ingnyakveret (374. sír); 15.: Ruhaveret (374. sír)

7. tábla: Viseleti elemek. 1–4.: Gyűrűk (31., 53., 269., 638. sír) (ZALOTAY 1957, 62, 64); 5.: Csát (104/a. sír);
6.: Lábbeliveretek – a teljes leletegyüttes egy része (374. sír); Használati tárgyak: 7.: Kés (12. sír);
8–10.: Csiholók és kova (12., 299., 458. sír)

8. tábla: 1.: Kerámia (374. sír); Deszkakerethez tartozó vasalások: 2.: Vaspántok (155. sír);
 3.: Deszkakeret rekonstrukciós rajza (ZALOTAY 1951, X. tábla);
 4–7.: Koporsószegek (157., 198., 128., 146. sír)

9. tábla: Lószerszámzat. 1–2.: Zablák (658., 374. sír); 3–4.: Kengyelek (374., 57. sír)

Kiadási év Névhasználat	Gellértegyháza	Gellértkuta	Fennmaradási forma MNL OL DL	Eredeti kiadó és átiró Az eredeti oklevél és az átirat dátuma
1456 <i>Gelertheghaza</i>	Békés vármegye		Eredeti	<i>V. László király</i>
			DL 37634	<i>1456. május 12.</i>
1466 <i>Gelerdeghaza</i>	Csanád vármegye (Mogyorós-Fecskés)		Átírás	<i>Mátyás király Csanádi Káptalan</i>
			DL 16298	<i>1466. január 19. 1466. február 17.</i>
1466 <i>Gererdeghaza</i>	Csanád vármegye (Mogyorós-Fecskés)		Eredeti	<i>Csanádi Káptalan</i>
			DL 16298	<i>1466. február 17.</i>
1471 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Átírás	<i>Mátyás király Aradi káptalan</i>
			DL 17273	<i>1471. december 21. 1472. április 5.</i>
1471 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Átírás	<i>Mátyás király Mátyás király</i>
			DL 17273	<i>1471. december 21. 1475. június 3.</i>
1472 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Átírás	<i>Aradi káptalan Budai káptalan</i>
			DL 17273	<i>1472. április 5. 1475. június 3.</i>
1475 <i>Geredkwtha</i>		Csongrád vármegye	Eredeti	<i>Mátyás király</i>
			DL 17273	<i>1475. június 3.</i>
1512 <i>Gelerdkwthathelek</i>		Békés vármegye (Szentetornya)	Átírás	<i>II. Ulászló király Csanádi káptalan</i>
			DL 22283	<i>1512. március 8. 1512. április 8.</i>
1512 <i>Gelerdkwthathelek</i>		Békés vármegye (Szentetornya)	Eredeti	<i>Csanádi káptalan</i>
			DL 22283	<i>1512. április 8.</i>
1525 <i>Gelertkwth</i>		Békés vármegye (Orosháza)	Eredeti	<i>II. Lajos király</i>
			DL 30352	<i>1525. július 30.</i>
1563 <i>Gelerthkwtha</i>		Békés vármegye (Orosháza)	Átírás	<i>II. Lajos király Pozsonyi káptalan</i>
			DL 36602	<i>1525. július 30. 1563. szeptember 22.</i>
1567 <i>Gilerdház puszta</i>	Békési náhije (Orosháza)		szandzsák összeírás	
			KÁLDY-NAGY 1982, 212, 107	<i>1576.</i>
1579 <i>Gilerdház puszta</i>	Békési náhije (Orosháza)		szandzsák összeírás	
			KÁLDY-NAGY 1982, 212, 107	<i>1579.</i>
1747 <i>Gelerthutha</i>		Békés vármegye (Orosháza)	Átírás	<i>II. Lajos király Gyulafehérvári káptalan</i>
			DL 107409	<i>1525. július 30. 1747. július 7.</i>

1. táblázat: A Gellértegyházára és Gellértkutára vonatkozó okleveles adatok

SZÖLLŐSY CSILLA*

ELŐZETES BESZÁMOLÓ A SZÉKESFEHÉRVÁR, JÓKAI MÓR UTCAI FELTÁRÁSRÓL

1. BEVEZETÉS

2017 őszén a Szent István Király Múzeum próbafeltárást végzett Székesfehérvár belvárosában, a Jókai Mór utca 14. szám alatti ingatlanon.¹ A kutatások alapján a telken húzódik a középkori Fehérvárát körülölelő városfal nyugati szakasza, melynek több kisebb részletét is feltárták az utcában az elmúlt évtizedek során. Az újabb ásatási eredmények további adalékokkal szolgálnak a fal építéstörténetéhez, melyre vonatkozó ismereteink apránként egyre pontosabbá válnak.

2. A VÁROSFAL

2.1. Feltárási eredmények

A várost övező erődítés rekonstruálását célzó törekvések már a 19–20. század fordulóján megkezdődtek, elsősorban különböző kora újkori írott és képi forrásokra támaszkodva.² A városfal régészeti kutatásához kapcsolódó első leletmentések Polgár Iván nevéhez fűződnek, aki a 20. század elején igyekezett leírást adni az akkor még álló falszakaszokról.³ Ez már abban az időben sem volt sok, hiszen a falakat a 18–19. század fordulójától kezdve fokozatosan, sok helyen szinte az alapokig visszabontották. Ebben a tekintetben a városfal nyugati szakasza viszonylag szerencsésnek mondható, mivel több esetben az elbontása nélkül építkeztek rá, így egyes helyeken eredeti falszakaszai figyelhetők meg. El-, illetve visszabontott részleteit Siklósi Gyula a Jókai Mór utcában több helyen is azonosította feltárásai alkalmával. Ásatási eredményei, valamint 17. századi alaprajzi ábrázolások segítségével hozzávetőlegesen kirajzolhatóvá vált a várost nyugatról övező fal nyomvonala [1. térkép].⁴

Jelen feltárássunk során valószínűsíthetően a városfal kiszédésének helyét sikerült azonosítanunk a Siklósi által feltételezett vonalban [1. tábla]. Közel két méteres szélessége megegyezik az utcában – és a városban több más helyen is – mért 210–240 cm-es falszélességekkel. Tőle nyugatra, tehát a városfal külső oldalán a különböző törmelékes rétegek jól láthatóan ennek mentén töltődtek fel. A beásás nyugati széle körülbelül egy méterrel feljebb kezdődött a keletinél, mely különbség az egykori szintviszonyokra, illetve az elbontás folyamatára utalhat. A beásás széle közel függőleges, enyhén szabálytalan, a szelvényfalon megfigyelhető alja nyugat felé lejt. Erősen kevert, köves-téglás betöltéséből elsősorban késő középkori és kora újkori leletanyag került elő. Alján fekete, iszapos földbe helyezett kisebb-nagyobb törtkövekből álló kősor feküdt, melyet a falkiszedés által határolt, közel két méter széles sávban lehetett megfigyelni. A kövek alól egy, a városfalra merőleges, 30 cm átmérőjű gerenda látszódott ki, melynek keleti szélén két csapolásnyomot alakítottak ki. Az egyikben a fallal párhuzamos keresztgerenda feküdt, melyre részben ráfedtek a kövek [2. tábla; 4. tábla 1]. A városfal helyén jelentkező kősor nyugati oldalán több, a fallal párhuzamos köves omladék (?) is előkerült: közvetlenül a kiszedés aljában jelentkező kősor mellett egy más jellegű, nagyobb kövekből álló, illetve tőle nyugatra egy további, kisebb törtkövekből álló sávot tártunk fel. Kötőanyag nem volt köztük, értelmezésük bizonytalan.

* Szent István Király Múzeum, szollosy.csilla@szikm.hu

¹ Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Wolf Mária tanárnőnek az általa nyújtott rengeteg segítségért, tanácsért és lehetőségért, de mindenképp az egyetemi évek alatt tőle kapott alapokért, melyekre a későbbiekben építkezhetek. A feltáráson nyújtott segítséget ezúton is köszönöm Csoltkó Emesének (régész, MNM RÖG) és Pokrovenszki Krisztiánnak (SZIKM).

² KÁROLY 1898, 39–57.; PHILIPP 1931a, 2–3; PHILIPP 1931b, 2–5

³ Összefoglalóan lásd SIKLÓSI 1999, 8.

⁴ SIKLÓSI 1990a.

A kövek elbontását követően egy vékony, sötét színű, agyagos, iszapos sáv alatt további fák kerültek elő. Az említett K–Ny-i irányú, 30 cm átmérőjű gerenda három méteres hosszúságával mindkét irányban túlnyúlt a városfalon. Nyugat felé – a falkiszedés aljával, illetve a kőssorral megegyezően – erősen lejtett, feltehetően a ránehezítő nyomás miatt megsüllyedt, egy ponton meg is törött. Nyugati szélénél szintén megfigyelhettünk egy csapolásnyomot, valamint egész hosszában több, különböző méretű és állapotú fagerenda feküdt rajta [3. tábla 1b]. A fák egy része É–D-i tájolású volt, de helyenként előfordultak eltérő irányú, látszólag rendszertelenül fekvő darabok is. A fák alatt/között több helyen – feltehetően helyszíni – megmunkálásból származó faforgácsot is megfigyelhettünk, egyéb leletanyag azonban nem került elő. A fák fekete, tömör rétegben feküdtek, alattuk sötétszürke, homokos volt a talaj. A városfal több pontján is ugyanezek a talajviszonyok voltak jellemzőek a korábbi feltárások során: a sárga, agyagos, néhol homokos talaj felett sötét, iszapos réteg terült el. Utóbbinak jellemzően két rétegét lehetett megfigyelni, egy alsó, homokosabb, szürke sávot, illetve felette egy tömör, már-már fekete színű talajt. Az iszapos réteg vastagságát Siklósi átlagosan 60 cm-ben határozta meg, azonban adott helyeken mind a vastagság, mind a rétegek tengerszint feletti magassága némiképp eltérő.⁵

Az előkerült gerendák a jelenlegi járószinthez képest körülbelül 4 méteres mélységben feküdtek (tengerszint feletti magassága keleten 107 m, nyugaton 106,8 m⁶), ami alig 1,5 méter szélességben tette lehetővé a feltárást. A kutatóárok méretei miatt a fal alatti gerendaszerkezetet nem lehetett nagyobb összefüggéseiben vizsgálni. Így is szerencsésnek mondható a helyzet, hiszen az eddigi ásások során egyrészt kevés helyen érthették el ezt a mélységet, másrészt a meglévő felmenő fal miatt teljes szélességében nem volt vizsgálható az alatta lévő gerendaszerkezet.

A kutatások szerint a középkori Fehérvárát mocsaras, vizenyős terület vette körül, melynek szárazulatain épült fel a belváros és az azt övező külvárosok. A mocsaras területekből kiemelkedő szárazulatok tengerszint feletti magassága a belvárosban 108,8 és 112 m között változik. A várost körülvevő falalapozások ennél valamivel mélyebben, 106 m körül vannak, a talajvíz feltehetően nem tett lehetővé ennél mélyebb alapozást.⁷ Az ingoványos talaj a városfalak építési technikáját is befolyásolta, az erődítésfalak alatt szinte minden esetben találni valamiféle faszerkezetű alapozást⁸ – a középkorban elsősorban gerendaszerkezet, míg a kora újkorban a cölöpalapozás jellemzőbb.⁹ Siklósi Gyula felhívta a figyelmet a falak melletti földtöltésekre is, melyek az építési rendszer ellennyomását szolgálhatták, illetve az ellen is védtek, hogy a fal a mocsárba csússzon. Ásatásunkon is egyértelműen megfigyelhető volt, hogy mind a faszerkezet, mind a fölötté lévő rétegek nyugati irányba, tehát a várost övező mocsaras terület felé erősen lejtettek [3. tábla 2]. Minden bizonnyal a gerendában látható csapolásnyom is a szerkezet stabilitását volt hivatott segíteni.

A városfal alatt legközelebb a néhány méternyire fekvő Jókai Mór utca 20. szám alatt tárt fel gerendákat Siklósi Gyula az 1980-as évek elején [4. tábla 2]. Leírása szerint a fekete, ingoványos talajba helyezett gerendákra földbe ágyazott kőssor került, melyre sárga habarcsba rakott apróbb köveket tettek. Az alapozás törtkövekkel, a fal magja kisebb kövekből, sárgás habarccsal készült, míg széle nagyobb méretű kváderkövekből állt. A meglévő felmenő fal miatt a faszerkezetből itt csak a kövek alól kinyúló gerendát és a rá merőleges, csapolással illesztett keresztgerendát tárták fel. A környező rétegekből kizárólag Árpád-kori kerámia került elő.¹⁰

Hasonló, bár az ásató, Siklósi Gyula által későbbre keltezett gerendaszerkezetet tártak fel a városfal nyugati szakaszának északi részénél is, melyet az alaprajzi felméréseken megjelenő, 15. századnak vélt rondellával hoztak összefüggésbe. A megfigyelések szerint itt is a fekete talajra fektetett, a fal irányára merőleges gerendákkal növelték az alapozási felületet, melyre keresztgerendákat fektetettek. További hasonlóság a földbe rakott, kötőanyag nélküli kőssor, melyre újabb földes sávot követően kerültek csak a habarcsba rakott kövek.¹¹

2.2. A városfal építési ideje

Az erődítés kutatásával kapcsolatban az elsődleges cél tehát kezdetben a fal nyomvonalának meghatározása volt, melynek sikerességét az azóta zajló feltárások nagyrészt igazolják. Nagyobb a bizonytalanság az építési idővel kapcsolatban, hiszen ebben az esetben jóval kevesebb támpont áll(t) rendelkezésre. Egészen az 1980-as évekig tartotta

⁵ SIKLÓSI 1999, 18.

⁶ A mért adatokat a Balti-tenger szintjéhez viszonyítva állapítottuk meg.

⁷ SIKLÓSI 1993, 113.

⁸ Korábbi kutatások során Kralovánszky Alán vetette fel, hogy a város korai, 10. századi erődítménye fa-föld szerkezetű lehetett, mely a település legkiemelkedőbb pontja, a mai II. János Pál pápa tér körül húzódhatott (KRALOVÁNSZKY 1983, 75–88). Ennek kapcsán merült fel a gyanú, hogy az általunk feltárt faszerkezetben esetleg egy ehhez hasonló konstrukció nyomát sejtethetjük, ennek egyértelmű bizonyítéka azonban sem a mostani feltárás, sem a korábbi kutatások során nem került elő.

⁹ SIKLÓSI 1989, 150.

¹⁰ SIKLÓSI 1993; HORVÁTH et al. 2018, 169–183; SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019, 9–33.

¹¹ SIKLÓSI 1999, 20–21, Abb. 90.

magát a többek között Nagy Lajos, Kovács Péter és Kralovánszky Alán által is megfogalmazott álláspont, miszerint a fal a 15. század elején már minden bizonnyal létezett.¹² A városfal és Székesfehérvár középkori topográfiai kutatását Siklósi Gyula 1980-as évektől meginduló leletmentései helyezték új alapokra. Több évtizeden át zajló feltárásainak eredményei alapján Siklósi nemcsak több városfalrészlet pontos helyét azonosította, de az építési idővel kapcsolatban is új véleményt fogalmazott meg: nézete szerint a mai belvárost körülvevő fal építése a 13. század második felére tehető.¹³ Az utóbbi években elsősorban történészi megközelítésben került előtérbe az az elképzelés, miszerint a falak építése már a 11. században megkezdődött,¹⁴ amit a nemrégiben folytatott régészeti és természettudományos vizsgálatok is igazolni látszanak. A Horváth Emil és Szűcsi Frigyes vezette kutatások során elvégezték a Jókai Mór utca 20. szám alatt, Siklósi Gyula feltárásából előkerült gerenda dendrokronológiai és radiokarbonos vizsgálatát. Az eredményeket összevetve az ismert történeti adatokkal, a városfal építésének korai, a 11. század első felére tehető építését valószínűsítik a kutatók.¹⁵

A jelen feltárás során előkerült faanyag zöme alkalmas volt mintavételre, hiszen a mocsaras, vizenyős környezetnek köszönhetően többnyire jó állapotban maradtak meg a gerendák. A nagy mennyiségű mintaszám az eddigieknél jóval nagyobb arányban teszi lehetővé természettudományos vizsgálatok elvégzését, illetve az eddigi eredmények pontosítását.¹⁶

3. A VÁROSFAL BELSŐ OLDALA

A városfal vonalától keletre, a falkiszedés alatt feltárt faszerkezet mellett, azokkal közel egy szinten (tszf. 107,4 m) további gerendák kerültek elő [3. tábla 1c; 4. tábla 4]. A K–Ny-i és É–D-i irányú fákat valamiféle rendszer szerint, egymásra merőlegesen, néhol egymásra fektetve rakták le. A gerendák mérete is közel egységes, azonban megtartásuk sokkal rosszabb volt a fal alól előkerült fákhoz képest. Itt már nem a sötét, agyagos talajban feküdtek, hanem sötétszürke, helyenként sárga homokkal kevert, vizenyős réteg vette körül őket, melyben szintén nem találtunk leletanyagot. A szerkezetet egy szinten tudtuk jobban megfigyelni, azonban egy fentebbi rétegből előkerült, rossz állapotú gerenda azt sejteti, hogy a fákat egykor több rétegben fektették le. A gerendákat a városfal vonalától körülbelül 6 méter távolságig lehetett követni, a kutatóárok keskenysége miatt a pontos szerkezet azonban itt sem rekonstruálható.

Siklósi a jelenséget földmegerősítő gerendaszerkezetként határozta meg, mely a városfalak belső oldalán húzódó földtöltés alapjaként szolgált.¹⁷ A város 1691-ből származó alaprajzi felmérésén a fal mentén ezen a területen is jelölnek földtöltést, az azonban kérdéses, hogy ennek – legalábbis az alapozásának – építése, elkészítése mikorra tehető. A rétegvizonyok alapján az a tömör, sötét színű talaj, melybe a fal alatti fákat fektették, ráfed arra a homokos rétegre, mely a keleti oldalon lévő gerendákat körbeveszi.

A városfal belső oldalán, arra merőlegesen fekvő, keskenyebb gerendákat korábban két helyen azonosítottak az utcában. Az Ady Endre utca 8. szám alatt, a Jókai Mór utca északi végénél végzett feltárás során négy darab, a városfalra merőleges, egymástól körülbelül egy méterre lefektetett gerendát tárt fel Siklósi Gyula.¹⁸ Szintén az ő feltárásán került elő egy, a falra merőleges, illetve egy azzal párhuzamos gerenda a Jókai Mór utca 2. szám alatt. Az ásatási metaszetrajzok tanúsága szerint az itteni fák fölött is az általunk feltárthoz hasonlóan váltakozó volt a talaj: a sárga homok sötét homokkal, helyenként iszapos talajjal keveredett.¹⁹

4. A VÁROSFAL KÜLSŐ OLDALA

A falkiszedés helyétől nyugatra, a már említett omladékos kőszalagok alatti sötét agyagréteget követően további faleleteket azonosítottunk. Közvetlenül a falkiszedés mellett, a fal alatt talált gerendákhoz hasonló, rendszertelenül fekvő darabok kerültek elő, melyek között szintén találtunk megmunkálásból származó forgácsnyomokat. A „bedobált” fák

¹² KOVÁCS 1972, 267; NAGY 1972, 211; KRALOVÁNSZKY 1984, 199. Összefoglalóan lásd HORVÁTH et al. 2018, 169–170; SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019, 9–33.

¹³ SIKLÓSI 1990b, 107.

¹⁴ ZSOLDOS 2010, 11; ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016, 212–214.

¹⁵ HORVÁTH et al. 2018; SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019.

¹⁶ A minták dendrokronológiai vizsgálatát egymástól függetlenül végezte Horváth Emil és Morgós András, valamint Grynaeus András. Az egymással nagyrészt megegyező eredmények publikálását a későbbiekben tervezzük. Az azóta elkészült radiokarbonos vizsgálatok közzététele szintén a tervek között szerepel.

¹⁷ SIKLÓSI 1999, 38.

¹⁸ SIKLÓSI 1999, Abb. 84.

¹⁹ SIKLÓSI 1999, 38–39; Siklósi Gyula ásatási dokumentációja (SZIKM Rég. Ad. ltsz.: 3611/86).

alatt (tszf. 106,6 m) egy vesszőfonatos felület feküdt, melynek szerkezete, kialakítása jól megfigyelhető volt: 4–5 cm átmérőjű, K–Ny-i irányú, egymástól körülbelül 60 cm távolságra lefektetett ágak közé fonták sűrűn egymás mellé a vékonyabb vesszőket [3. tábla 1a]. A felületben több helyen kerek cölöp-/oszlophelyeket (?) alakítottak ki, melyek közül az egyikben a beleállított cölöp is megmaradt, még ha meglehetősen rossz állapotban is [4. tábla 3]. A cölöp-helyek a megfigyelt területen viszonylag szabályosan, egymástól 50–60 cm távolságban, két sorban helyezkednek el. A cölöphelyek a városfallal közel párhuzamosak, az első sor annak nyugati vonalától körülbelül egy méterre található. A sővényfelület keleti irányban a városfal vonalától körülbelül 40 cm-re kezdődik, nyugaton viszont nagyjából két méter után befut a szelvényfal alá, így pontos szélességét nem ismerjük. Leletanyagot közvetlenül a vesszőfonatos felületen, illetve a rajta fekvő fadarabok között itt sem találtunk, azonban a fölöttük lévő zárt rétegekből Árpád-kori kerámia került elő – ezek a rétegek ráfednek az említett kőszavakra is.

A feltárt vesszőfonatos felület nagy valószínűséggel szintén az ingoványos talajjal van összefüggésben. Funkciójával kapcsolatban egyrészt gondolhatunk arra, hogy az építkezés során alakították ki, létrehozva ezzel egy stabilabb közlekedési felületet, másrészt felmerülhet, hogy a későbbiekben partvédelmi célokat szolgált. A felületen megfigyelt, „bedobált” fadarabok és a megmunkálásból származó forgács, valamint a felettük lévő, Árpád-kori kerámiát tartalmazó rétegek a fal építésével közel egyidejű kialakításra utalnak. Mindenesetre a funkció pontosabb meghatározásához segítséget jelentene a felület nyugati – jelen feltáráson a szelvényfal alá nyúló – szakaszának, esetleges lezárásának ismerete.

Ehhez hasonló vesszőfonatos felület kevésbé ismert a fehérvári városfal mentén. Siklósi Gyula a Jókai Mór utca 2. szám alatt végzett feltárásról készült felszínrajzán jelöl egy három cölöpből álló, a fal külső oldalán, azzal párhuzamosan futó cölöpsort,²⁰ jelentésében azonban nem tér ki a jelenségre.

A városfal külső oldalával kapcsolatban megemlítené a falkiszedés helyétől közel 8–9 méternyire nyugatra feltárt keskenyebb, É–D-i irányú fal, mely feltehetően a kora újkorban a városfal elé húzott védelmi vonal lehetett. A fal alját, illetve nyugati oldalát a körülmények miatt nem sikerült feltárni.

5. ÖSSZEGZÉS

A városfal kiszédése alatt feltárt gerendaszerkezetet tehát nagy valószínűséggel a kőfal alapozásának tekinthetjük, melyre a talaj ingoványossága miatt volt szükség. Feltehetően szintén ezzel voltak összefüggésben az erődítés külső és belső oldalán előkerült fakonstrukciók is.

A dendrokronológiai és radiokarbonos vizsgálatok, reményeink szerint, nemcsak a városfal ezen szakaszának építési idejéhez visznek közelebb, de az annak külső és belső oldalán feltárt szerkezetek kora és egymáshoz való viszonya is meghatározhatóvá válik.

Az utóbbi években ismét előtérbe kerülő városfalkutatások fontos eleme a Jókai Mór utca 14. szám alatt előkerült nagy mennyiségű faanyag, hiszen a természettudományos korhatározás egy, a kutatást évtizedek óta foglalkoztató kérdés megválaszolását segítheti elő.

Irodalom

- HORVÁTH et al. 2018 = Horváth, E. – Szücsi, F. – Kern, Z. – Morgós, A.: Dendrochronological and radiocarbon analysis of the beam foundation of the medieval stone wall of Székesfehérvár. *ActaArchHung* 69 (2018), 169–183.
- KÁROLY 1898 = Károly J.: *Fejér vármegye története* II. Székesfehérvár 1898.
- KOVÁCS 1972 = Kovács P.: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. *Alba Regia* 12 (1972), 261–267.
- KRALOVÁNSZKY 1983 = Kralovánszky, A.: The Earliest Church of Alba Civitas. *Alba Regia* 20 (1983), 75–88.
- KRALOVÁNSZKY 1984 = Kralovánszky A.: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. *VMMK* 17 (1984), 189–207.
- NAGY 1972 = Nagy L.: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. In: *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Szerk.: Kralovánszky A. Székesfehérvár 1972, 199–214.
- PHILIPP 1931a = Philipp I.: Városunk múltjából. A Palotai kapu. *Székesfehérvári Szemle* 1/10–12 (1931), 2–3.

²⁰ Siklósi Gyula ásatási dokumentációja (SZIKM Rég. Ad. Ltsz. 3611/86).

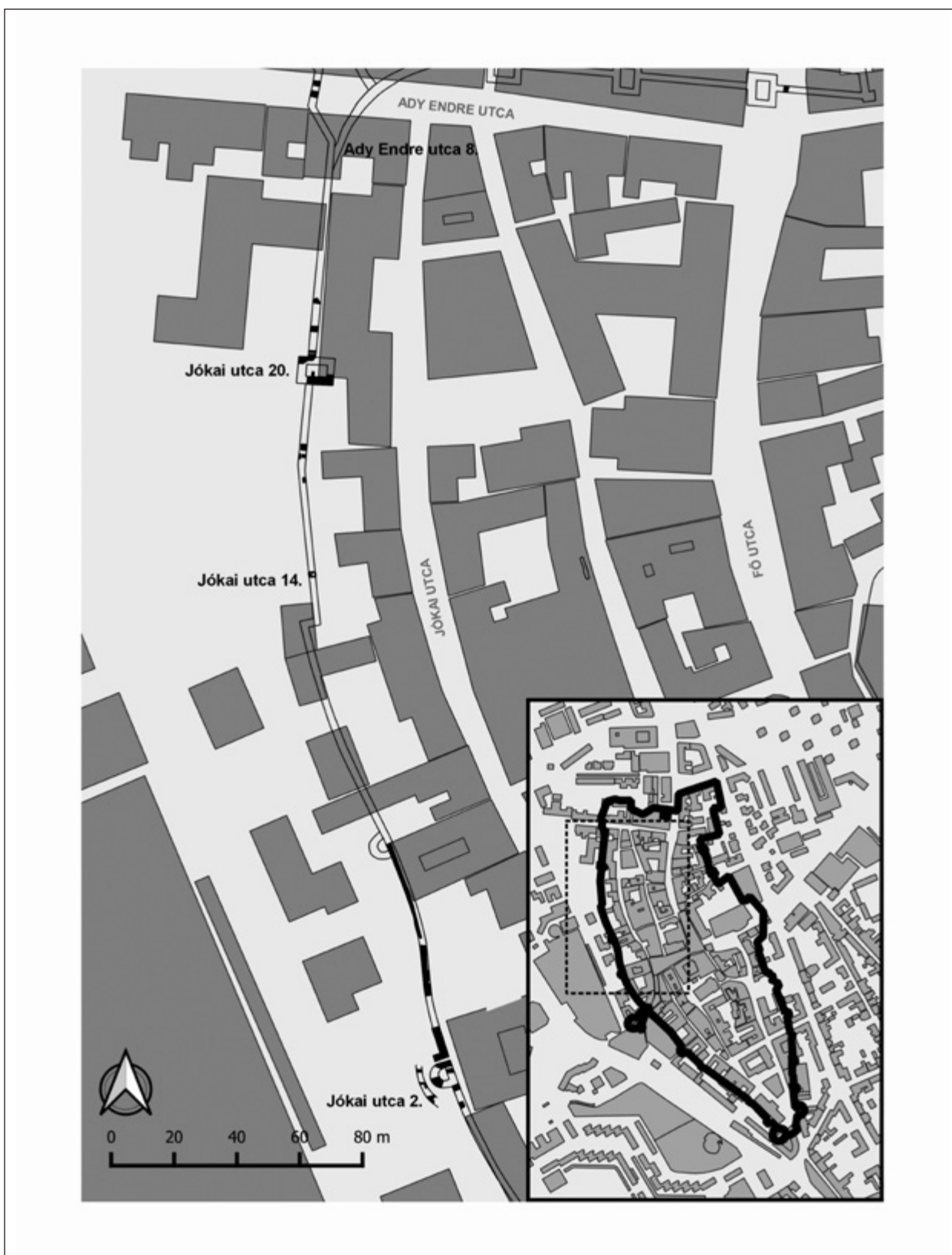
- PHILIPP 1931b = Philipp I.: Városunk múltjából. Az ősi Budai kapu. *Székesfehérvári Szemle* 1/36 (1931), 2–5.
- SIKLÓSI 1989 = Siklósi Gy.: A székesfehérvári városfalak 1688-ban. In: *Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában, 1686–1699*. Szerk.: Bodó S. – Szabó J. [Studia Agriensia 9.] Eger 1989, 143–157.
- SIKLÓSI 1990a = Siklósi Gy.: *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár 1990.
- SIKLÓSI 1990b = Siklósi Gy.: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: *Várak a 13. században*. Szerk.: Horváth L. [Castrum Bene 1989.] Gyöngyös 1990, 104–120.
- SIKLÓSI 1993 = Siklósi Gy.: *Székesfehérvár középkori vár- és városfalai, erődítésrendszere*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest 1993.
- SIKLÓSI 1999 = Siklósi, Gy.: *Die mittelalterlichen Wehranlagen, Burg- und Stadtmauern von Székesfehérvár*. Budapest 1999.
- SZÜCSI–MORGÓS–HORVÁTH 2019 = Szücsi F. – Morgós A. – Horváth E.: Székesfehérvár kő városfalának gerendaalakozásából származó minták dendrokronológiai és radiokarbon vizsgálati eredményei a régészeti és történeti adatok tükrében. *Alba Regia* 47 (2019), 9–33.
- ZSOLDOS 2010 = Zsoldos A.: Korai vármegyénk az újabb történeti kutatások fényében. *Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele* 11/1 (2010), 5–13.
- ZSOLDOS–THOROCZKAY–KISS 2016 = Zsoldos A. – Thoroczky G. – Kiss G.: *Székesfehérvár története az Árpád-korban*. Székesfehérvár 2016.

CSILLA SZÖLLŐSY

**Report on the archaeological research conducted
in Jókai Mór street, Székesfehérvár**

In the autumn of 2017 we excavated the part of the medieval western town wall of Székesfehérvár in the yard of 14 Jókai Street. Some section of the town wall have been successfully documented in many archaeological excavations over the past 30 years. Based on the pieces of research, the historical centre of Fehérvár had been surrounded by marshland in the Middle Ages. The medieval town wall was built on beam foundations because of the swampy ground. Where the town wall had run we excavated the beam foundation of the wall at a depth of about 4–5 m from the present-day ground level. We found wooden structures inside and outside the town wall too, the interpretation of which is problematic until we have information about the exact dating of the timbers.

Gyula Siklósi assumed that the town wall along the borders of the dry land was built in the 13th century. According to the recent research, the Inner Town was surrounded by a stone wall in the 11th century. The chronology of the excavated beams and of the town wall is expected to be clarified after the samples are dated with scientific methods.

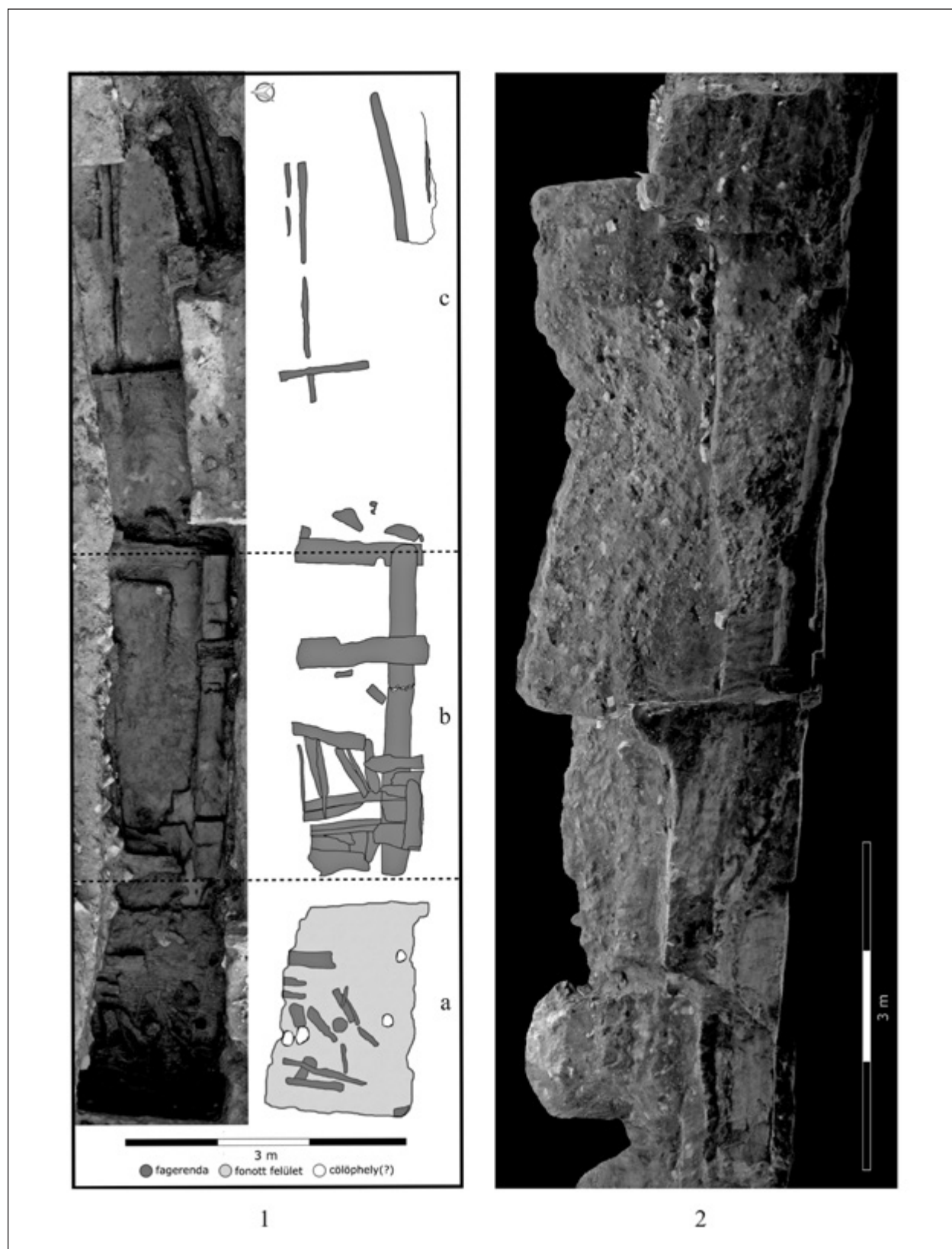
1. térkép: Székesfehérvár középkori várossfala a jelenlegi feltérési területtel és a korábban előkerült szakaszokkal
(szerk.: Pokrovenszki Krisztián, SIKLÓSI 1999, Abb. 65–66. nyomán)

1. tábla: A városfal kisedésének helye

2. tábla: A városfal alatt feltárt kősor és az alóla kilátszó gerendák
(ortofotó: Pokrovenszki Krisztián)

3. tábla: 1.: A városfal alatt feltárt gerendák (b) a külső és belső oldalon elhelyezkedő további fa elemekkel (a, c)
 (fotó: Pokrovenszki Krisztián, rajz: Csoltkó Emese);
 2.: A feltárt szelvény déli metszetsfala (ortofotó: Pokrovenszki Krisztián)

1

2

3

4

4. tábla: 1.: A Jókai Mór utca 14. szám alatt, 2017-ben feltárt gerendaalapozás; 2.: A Jókai Mór utca 20. szám alatt, 1981-ben feltárt gerendaalapozás (HORVÁTH et al. 2018, Fig. 5. 3); 3.: A városfal külső oldalán feltárt fonott felület a megmaradt cölöppel; 4.: A városfal belső oldalán feltárt gerendák

LUKÁCS NIKOLETTA*

ÚJ ADATOK AZ ÁRPÁD-KORI HÁZAK FÜSTELVEZETÉSÉHEZ

1. BEVEZETÉS

Az Árpád-kori települések leggyakoribb régészeti jelenségei közé tartoznak a földbe mélyített épületek. Szerkezetükre a néprajzi párhuzamok és az ásatáson előkerült nyomaik alapján következtethetünk. Több elmélet és rekonstrukció született az elmúlt évtizedekben, de mégsem alakult ki egy egységes kép a házak belmagasságával, területével, funkciójával és füstelvezetésével kapcsolatban. Tanulmányomban két 12. századi település feltárása során tett megfigyeléseimet szeretném közölni, amelyek választ adhatnak e háztípusok szellőztetésének problematikájára.

2. A LELOHELYEK RÖVID ISMERTETÉSE

Az Árpád-kori települések helyszíne Bács-Kiskun megyében, a Duna–Tisza közti Homokhátságon, az 5. sz. főúttól nyugatra elhelyezkedő Mercedes-Benz autógyár beruházási területének nyugati részén, az ún. Törökfái-dűlő délkeleti peremén található. A régészeti kutatások 2009-ben az üzem első épületeinek kialakításához kapcsolódó próba- és megelőző feltárásokkal kezdődtek, majd 2017-ben a gyár bővítéséhez szükséges újabb ásatásokkal folytatódtak [1. térkép].

Kecskemét–Törökfái-dűlő, Mercedes RL06 lelőhelyen Czifra Szabolcs, Wilhelm Gábor és Zsoldos Attila vezetésével egy Árpád-kori település közel 50%-át tárták fel 2009-ben, majd 2017-ben Skriba-Nagy Mónikával befejeztük a település teljes terepi kutatását.¹ A telep kialakítását nagymértékben befolyásolták a domborzati tényezők. A falu nyugati és keleti oldalán egy-egy domb található, amelyre a házakat és a műhelyeket építettek. A két domb között egy völgyszerű mélyedés volt, ahol kutakat alakítottak ki. Mindezt négyzet alakban településkerítő árok vette körül. Ugyanez a szerkezet jellemző a 100 méterrel mellette található, körülbelül 50%-ban feltárt, hasonló korú Kecskemét–Mercedes RL15. lelőhely telepére is, amelynek kisebb részét Sóskuti Kornél vezetésével 2009-ben már megkutatták [2. térkép]. Keltezésüket a nagy mennyiségű kerámiaanyag mellett több esetben a házak padlóján hagyott II. Géza-, III. István- és friesachi érmék segítették. Pusztítás nyomai nem látszódtak, illetve a fémleletek kis számából arra lehet következtetni, hogy a települések lakói elhagyták a területet a tatárjárást megelőzően. A két hasonló szerkezetű település lakói egy időben, egymás mellett, de „egymásnak háttal”² a 12. század közepétől a 13. század elejéig laktak a vidéken. A két helyszínen összesen 124 földbe mélyített épület került elő, amelyek minimálisan eltérő szerkezete és kemencéik sokszínűsége további kutatásokra ad lehetőséget, azonban jelen tanulmányomban csak egy jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.³

3. A RÉGÉSZETI OBJEKTUMOK

A kutatást segítette, hogy a 12. század után már csak néhány késő középkori karám rétegezte felül a telepobjektumokat, illetve pusztításra utaló jelek sem mutatkoztak, így az elhagyott falvak bedőlt házait és kemencéit a hasonló korú betöltésükkel együtt lehetett vizsgálni. A régészeti jelenségek felső részét csupán a természetes erózió és a mezőgazdasági művelés bolygatta, ezért több esetben az épületek kemencéi beomlott boltozattal, de jó állapotban megmaradtak. A következőkben ezek közül ismertetek egyet-egyet a két faluból.

* Kecskeméti Katona József Múzeum, letti990@gmail.com

¹ Ezúton is köszönöm az ásatásvezetőknek, Wilhelm Gábornak (régész, KKJM) és Skriba-Nagy Mónikának (régész, KKJM) azt, hogy átengedték a lelőhely teljes anyagát feldolgozásra és publikálásra. Ezúton szeretném megköszönni Wolf Máriának, hogy a kezdetektől segített és támogatja a szakmai utamat. Bármikor és bármilyen tudományos kérdésben témavezetőként számíthattam rá az alap-, a mester- és doktori képzés során. Határozottsága és kritikus szemlélete mindig új irányokba terelt, amellyel tudásomat folyamatosan bővíthettem.

² Az RL06. lelőhelyen található település spirális szerkezetű bejárata északon volt, míg az RL15. lelőhelyhez köthető telep bejárata a feltáratlan részen, vagyis a déli oldalon feltételezhető.

³ A két település a további kutatásaim tárgyát képezi, ezért részletes és bővebb elemzésüket későbbi tanulmányokban fogom közölni.

3.1. Törökfői-dűlő, Mercedes RL06. lelőhely

173. ház és 175. kemence

Téglalap alaprajzú földbe mélyített épület. T.: ÉNy–DK, méret: 400×300 cm, a.: 12 m², m.: 20 cm.⁴

Középtengelyében egy nagyméretű oszlophely volt.⁵ ÉK-i sarkában alakították ki a kerek, boltozatos kemencét.⁶ Vastag sárga agyagból építették, amelynek a belseje 5–10 cm vastagon vörösre átégett. Kemény sütőfelülete a padló szintjén található. Alatta kézikorongolt fazekak és bográcsok töredékeiből hőmegtartó réteg feküdt. Széles, trapéz alakú nyílása a házbelső felé nézett. A boltozat hátsó felénél egy kis kürtöszzerű, tapasztott, vörösre átégett kivezetőnyílást alakítottak ki. A kemence melletti, DK-i sarokból indult a ház „nyele”. Bejáratnak nem volt nyoma [1. tábla 1-2; 2. tábla].

Leletanyagát kézikorongolt fazék- és bogrács töredékek, illetve néhány apró vastárgy alkotta.

3.2. Mercedes RL15. lelőhely

488. ház és 489. kemence

Négyszöglet alaprajzú földbe mélyített épület. T.: ÉNy–DK, méret: 320×300 cm, a.: 9,6 m², m.: 30 cm.

Az épület két rövidebbik oldalának a közepénél egy-egy, illetve a lakóter közepén egy sekélyebb oszlophely volt. Az ÉNy-i sarokban egy üllőgödört alakítottak ki. A döngölt padló szürke, kemény réteggé mint mindenhol megmaradt. A K-i sarokba építették az ovális kemencét. Agyagból készült boltozatának belső része vörösre átégett, külseje sárga maradt.⁷ Keményre tapasztott sütőfelülete a padlóval egy szinten volt. Alatta kerámia réteget nem alakítottak ki. Széles, trapéz alakú nyílása a házbelső felé nézett. A boltozat hátsó felénél egy kis kürtöszzerű, tapasztott, vörösre átégett 6 cm átmérőjű kivezetőnyílás jelentkezett. Bejáratra és „nyélre” utaló jelek nem voltak. A ház DK-i sarkában egy méhkas alakú szarmata veremmel, a nyugati oldalán pedig egy szarmata sekély árokkal alkotott szuperpozíciót [3. tábla 1-2; 4. tábla].

Leletanyagát kézikorongolt fazék- és bogrács töredékek, illetve állatcsont alkotta.

4. AZ ÁRPÁD-KORI FÖLDRE MÉLYÍTETT HÁZAK FÜSTELVEZETÉSÉNEK PROBLEMATIKÁJA

Az ismertetett két településen több mint 100 épületet tártunk fel, amelyek szerkezete nagyon hasonló, azonban apróbb eltérések⁸ majdnem minden esetben megfigyelhetők, vagyis a 12. századi földbe mélyített házak alapjaikban megegyeztek, de részleteikben sokszínűek voltak.

Az elmúlt hatvan évben több kutató és kutatócsoport rekonstruálta az Árpád-kori földbe mélyített épületek szerkezetét elméleti grafikus vagy kísérleti régészeti módszerekkel.⁹ Céljuk a földbe mélyedő házak lakhatóságának vizsgálata, a belmagasság és a terület meghatározása, illetve az építéstechnika megismerése volt. Azonban a kemencék használatának rekonstruálása háttérbe szorult és továbbra is megoldásra vár.

Az ismertetett két kemence talán választ adhat e háztípus szellőztetési módszerének kérdésére. Véleményem szerint az agyagból tapasztott boltozatos kemencék hátsó felén található kisméretű, kerek kürtökön jutott ki a felfelé szálló füst, és nem a nyílásokon. A kis kürtökök – habár csak nagyon kevés esetben lehetett ezeket megfigyelni – mindig magasabban jelentkeztek, mint a kemence nyílása, ezzel segítve a füst útját felfelé. Hasonló kemencéhez csatlakozó kürtöket az 1990-es évek második felében Vizi Márta és Miklós Zsuzsa is megfigyelt a Decs–Etén feltárt 10–11. századi település 5. veremházánál. Füstelvezető funkciót tulajdonítottak neki,¹⁰ ami meghatározó mérföldkő volt a kemencék kutatásának történetében. Erre a technikai lehetőségre 2011-ben a Mare Temporis Történelmi Hagyományokért Alapítvány tagjaiból álló kísérleti régészeti kutatócsoport is gondolt. Ők a Csepel–Nyilasokra-dűlőn talált

⁴ A mélységi adatok a humuszolt felszíntől értendők.

⁵ H.: 60 cm, sz.: 55 cm, m.: 42 cm.

⁶ Átm.: 100 cm, relatív m.: 30 cm.

⁷ Átm.: 76 cm, relatív m.: 44 cm.

⁸ A házak részletes elemzése terjedelmi okok miatt jelen dolgozatban nem lehetséges, azonban előljáróban elmondható, hogy a tájolásukban, illetve a kemencék, a bejárat és a „nyél” elhelyezkedésében, valamint az oszlophelyek számában és helyében nagyon változatos képet mutatnak.

⁹ TAKÁCS 1999, 93–129.

¹⁰ MIKLÓS–VIZI 1999, 226.

ház¹¹ hasonló nyílással rendelkező kemencéjét építették meg egy veremház rekonstrukciójához,¹² s már az építkezés során felmerült a füstelvezetés kialakításának kérdése. Az épület elkészült, de a kemence működéséről nem jelent meg publikáció. Zay Orsolya szíves szóbeli közlése alapján tudható, hogy a kemence begyújtása után így is hatalmas füst keletkezett a lakótérben, amely lakhatatlanná tette a veremházat. Véleményem szerint a problémát az okozhatta, hogy az épülethez nem alakítottak ki „nyelet”, ami a szellőztetés szempontjából elengedhetetlen.

A téma és az új megfigyelések vonatkozásában indokolt eme jelenség részletes ismertetése. Az épületek sarkából induló, keskeny, árokyszerűen megmaradt mélyedés régóta szolgál különböző elméletek kiindulópontjaként. A kecskeméti településeken feltárt földbe mélyített házakhoz a legtöbb esetben tartozott egy, a szaknyelvben használt „nyél” vagy „nyúlvány”. Kialakításuk, méretük változatos, többnyire a kemencével szemben levő sarokban találhatóak. Kezdetben általánosan elfogadott volt az a nézet, miszerint az Árpád-kori házaknak még nem volt kéményük, a füst tehát csak az ajtón vagy a tető nyílásain keresztül távozott a szabadba.¹³

A 1990-es évek végén több kísérleti régészettel foglalkozó kutatócsoport alakult, akik Árpád-kori veremházakat építettek. A Szarvasgedén épült veremház kapcsán felmerült a „nyél” funkciójának kérdése, ugyanis nagymértékben befolyásolta az építkezést. Bencze Zoltán a Rákospalota–Újmajor területén feltárt 363. épület alapján a nyúlványt a tető alá helyezte.¹⁴ Ez határozta meg a ház belsejében kialakított padka méretét, illetve az alaprajzi kiterjedését. Pont ezekből az okokból adódóan Sabján Tibor nem értett egyet az elmélettel és a házra kívülre helyezte a „nyél” végét.¹⁵ Mindenesetre a nyúlványok funkcióját és alakját nem tudták meghatározni, így a kérdés továbbra is nyitott maradt.¹⁶ 1998-ban Szentgyörgyi Viktor szintén kísérleti régészeti tapasztalatokra alapozva új magyarázattal szolgált a nyúlványok kialakításával kapcsolatban. Véleménye szerint a „nyél” a ház használata közben meggyengült vagy eltört szarufák kicserélésének a nyoma. Teljes hossza pedig pontosan megmutatja, hogy e beépített szarufa a lakógödör szélétől milyen távolságban támaszkodott a talajra.¹⁷ Elmélete a mai napig nem talált elfogadásra a régészet kutatói körében. A témában nagy jelentőséggel bírtak az Esztergom–Zsidódon előkerült Árpád-kori település házai, amelyek ellentmondtak a korábbi elméleteknek. A keskeny árkocskák helyett zárt kürtők láttak napvilágot, amelyeknek az ásató, Molnár Erzsébet füstelvezető funkciót tulajdonított.¹⁸ Az új információk tekintetében Sabján Tibor 2005-ben megjelent publikációjában már szintén füsttelenítő céllal magyarázza kialakításukat, azonban a füst és a levegő irányát pontosan nem tudta meghatározni.¹⁹

A 2000-es évek eleje óta rengeteg olyan Árpád-kori település látott napvilágot, ahol „nyeles” házak kerültek elő, azonban a nyúlványok szerepét továbbra sem lehetett megfejtetni. A kecskeméti településeken a mélyebbre ásott épületek esetében nemcsak keskeny árkocskákat, hanem az esztergom–zsidódi házakéhoz hasonló kürtöket is megtudtunk figyelni [5. tábla 1]. Ebből arra következtethetünk, hogy a falvak többi házánál szintén lehettek kürtők, azonban a humuszba nyúló felső részük megsemmisült a mezőgazdasági művelés és a humuszosítás során. Valószínűleg a kemencék boltozatának hátsó felén található kisebb kürtők szintén nagyobb számban megmaradtak volna, ha mélyebben alakítják ki a kemencéket. Az ismertetett jelenségek alapján feltételezhető, hogy a különböző kürtők (kemence kürtője és a nyél) együttesen tartották fenn a légáramlást, vagyis egy komplett füstelvezető és szellőztető rendszert alkottak. A ház sarkában található nagyobb kürtőn keresztül a friss, tiszta levegő alulról érkezett a lakótérbe, majd a kemence nyílásán át bejutott a kemence belsejébe és onnan nyomta felfelé a boltozatban található kisebb kürtőhöz a füstöt, amely a kemence háta mögött talán egy kéményen át, a réseken vagy egy ablakon távozott. Az mindenesetre bizonyos, hogy a füst nem szállt vissza a kemence nyílásán keresztül az előtte dolgozó személyt zavarva [5. tábla 2].

¹¹ KOVÁCS 2001, 438.

¹² ZAY 2013, 37–38.

¹³ MÉRI 1964, 14.

¹⁴ BENCZE 1999, 18, 60. és 30. kép.

¹⁵ SABJÁN 1999, 141.

¹⁶ BENCZE 1999, 9–72.

¹⁷ SZENTGYÖRGYI–BÚZÁS–ZENTAI 2000, 311–330; SZENTGYÖRGYI 2001, 93.

¹⁸ MOLNÁR 2001, 115–117.

¹⁹ SABJÁN 2005, 88–91.

5. ÖSSZEGZÉS

A most bemutatott kecskeméti épületek és kemencéik segítségével talán az Árpád-kori házak füstelvezetésének kérdése végre megoldódni látszik, ezáltal pedig már kevésbé tűnnek lakhatatlannak és fejletlennek ezek a háztípusok. A dolgozatban ismertetett elmélet egyelőre hipotetikus, bebizonyításához mindenképp kísérleti régészeti módszereket kellene alkalmazni, amire reményeink szerint a közeljövőben lehetőség is nyílik.²⁰

Irodalom

- BENCZE 1999 = Bencze Z.: Beszámoló a Rákospalota–Újmajor területén 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Schwarcz K. – Hanny E. [Monumenta Historica Budapestinensia 10.] Budapest 1999, 9–72.
- KOVÁCS 2001 = Kovács E.: Földbe vájt kemencéjű veremház feltárása Csepel–Nyilasokra dülön. *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 14 (2001), 437–446.
- MÉRI 1964 = Méri I.: *Árpád-kori nép építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában*. [Régészeti Füzetek II.12.] Budapest 1964.
- MIKLÓS – VÍZI 1999 = Miklós Zs. – Vizi M.: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. *WMME* 21 (1999), 207–269.
- MOLNÁR 2001 = Molnár E.: Esztergom–Zsidód Árpád-kori település lakóházai. In: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk.: Cseri M. – Tárnoki J. Szentendre–Szolnok 2001, 109–126.
- SABJÁN 1999 = Sabján T.: A veremház rekonstrukciója. In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Schwarcz K. – Hanny E. [Monumenta Historica Budapestinensia 10.] Budapest 1999, 132–176.
- SABJÁN 2005 = Sabján T.: Kürtő az Árpád-kori házban. In: *Hagyomány és változás a népi kultúrában*. Szerk.: Szabó S. [Jósa András Múzeum Kiadványai 58.] Nyíregyháza 2005, 83–94.
- SZENTGYÖRGYI 2001 = Szentgyörgyi V.: „Földbeásott lakóház”. *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve* 14 (2001), 55–100.
- SZENTGYÖRGYI–BÚZÁS–ZENTAI 2000 = Szentgyörgyi V. – Búzás M. – Zentai M.: Az Árpád-kori házak „nyele”. In: *A népvándorlaskor kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk.: Petercsák T. – Várad A. [Heves Megyei Régészeti Közlemények 2.] Eger 2000, 311–330.
- TAKÁCS 1999 = Takács M.: Lakóház-rekonstrukciók az Árpád-kori településekben (tudománytörténeti áttekintés). In: Bencze Z. – Gyulai F. – Sabján T. – Takács M.: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Szerk.: Schwarcz K. – Hanny E. [Monumenta Historica Budapestinensia 10.] Budapest 1999, 93–129.
- ZAY 2013 = Zay O.: Egy Árpád-kori veremház rekonstrukciója. In: *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Szerk.: Varga M. [A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 2.] Kaposvár 2013, 33–40.

²⁰ Ezúton köszönöm a tanácsokat és a támogatást Sz. Wilhelm Gábornak és Wolf Máriának.

NIKOLETTA LUKÁCS

New data on smoke conduction in the Árpád age houses

Two nearby Árpád age settlements were excavated during the preventive excavations preceding the construction of the Mercedes-Benz plant in Kecskemét. Both settlements were surrounded by ditches and were inhabited in the same period, as attested by coin finds of King Géza II (1141–1162) and King István III (1162–1172), as well as some Frie-sacher denars.

The excavation at the Mercedes RL06 site began in 2008 with the construction of the first buildings of the car factory, when approximately half of the settlement complex was excavated by Gábor Wilhelm, Szabolcs Czifra and Attila Zsoldos. As the Mercedes Benz plant was to expand in 2017, a new opportunity arose to fully explore the site, under the supervision of the author and Mónika Skriba-Nagy. The excavated settlement complex covered an area of 10 to 11 hectares. It was surrounded by a single, deep ditch and consisted of at least eighty-two semi-subterranean houses.

The other settlement documented as Mercedes RL15 was identified nearby. About half of the habitation area was uncovered during the summer of 2017. The remaining part fell outside the development area, so more research remains to be done. This village included forty-two houses and was also surrounded by a deep and wide ditch. In addition to the buildings, some outdoor ovens and various storage and refuse pits were observed.

The morphology of the two settlements is extremely similar. The houses and outdoor ovens also display the same structure. Among the excavated houses, one hundred and twenty buildings had both a so-called “shaft” – a short trench leading out from one side of the building’s pit – and an oven. In case of those houses which were less damaged by the agricultural activities, it was noticeable that these shafts were, in fact, flues. Furthermore, the ovens also had narrow openings on the rear side of their wall to let out the smoke. I argue that the flue served to channel fresh air into the inner space of the house, while the draft conducted the smoke to the back of the oven and out through a smoke hole or chimney.

The houses documented at the Kecskemét site and their ovens may help to answer the questions concerning smoke conduction in the Árpád age houses. These types of dwellings were previously described as hardly habitable and underdeveloped. In the future, methods of experimental archaeology might contribute to verifying the hypothesis presented in the paper.

1. térkép: Az RL06. és az RL15. lelőhely elhelyezkedése

2. térkép: A lelőhelyek felszínrajza

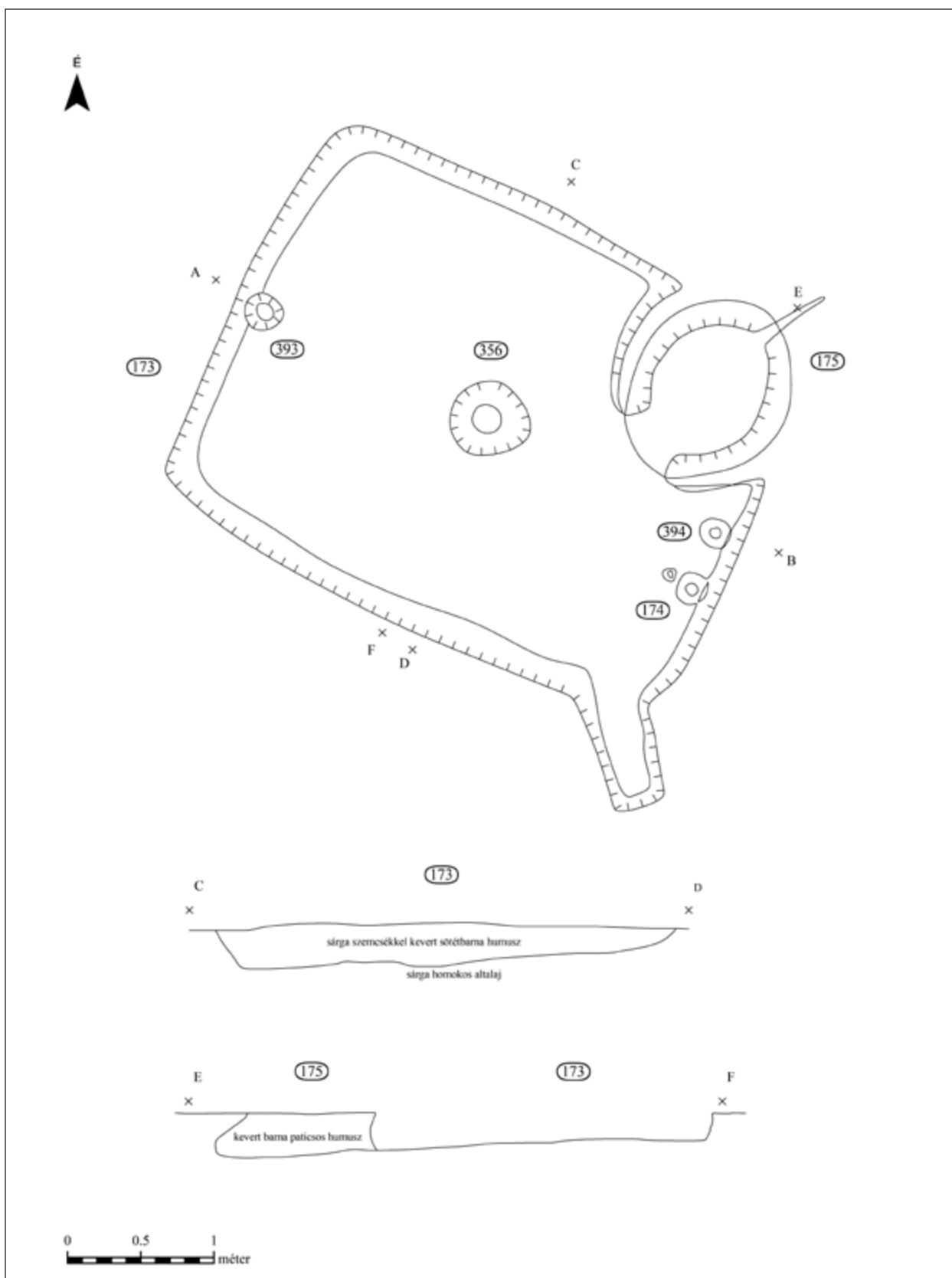

1

2

1. tábla: 1.: A 173. ház és a hozzá tartozó 175. kemence; 2.: A 175. kemence füstelvezető kürtője

2. tábla: A 173. ház és a 175. kemence metszet- és felszínrajza

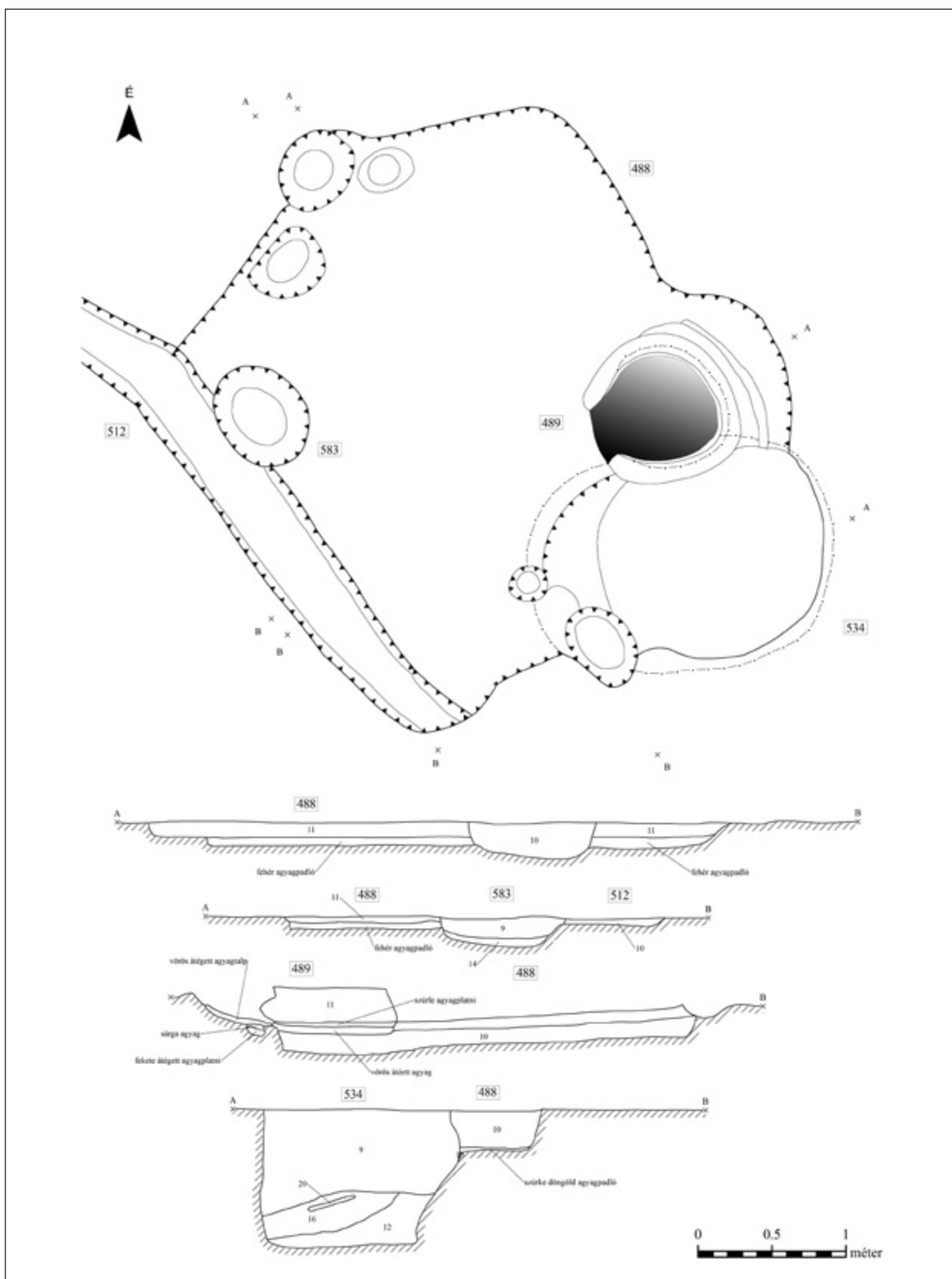

1

2

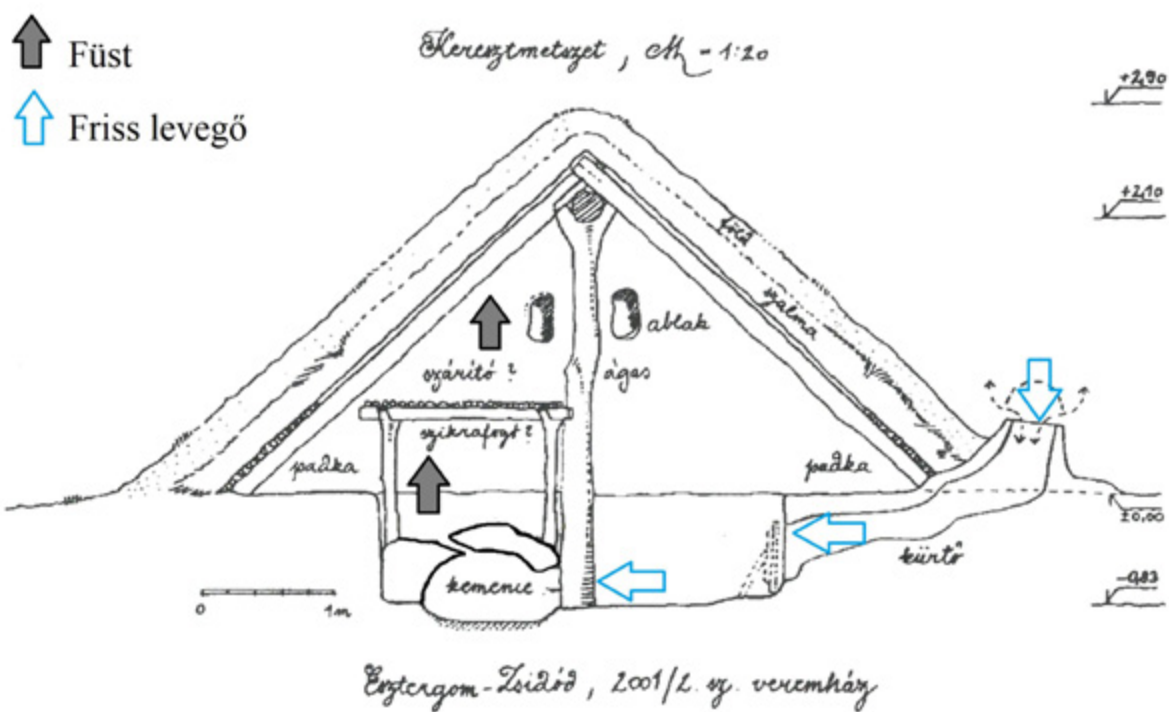
3. tábla: 1.: A 488. ház és a hozzá tartozó 489. kemence; 2.: A 489. kemence metszete a kürtő feltjával

4. tábla: A 488. ház és a 489. kemence metszet- és felszínrajza

1

2

5. tábla: 1.: 1434. ház kürtővel; 2.: A levegő és a füst útja az esztergom-zsidói veremház rekonstrukciós rajza alapján

MELLÁR BALÁZS*

ÁRPÁD-KORI KÖRMENETI KERESZT TÖREDÉKE FELGYŐ HATÁRÁBÓL

1. BEVEZETÉS

Oláh Zsolt csongrádi lakos Felgyő határában, a Faragó-tanya csirketeleptől délnyugatra [1. tábla 1–2] egy körmeneti kereszt felső keresztszárának borítására szolgáló lemezt [2. tábla 1–3], 50 méteres körzetében pedig több III. Béla (1172–1196) idején vert, kufikus stílusú – arab írást utánzó – rézermét (CNH I. 101, H 73, ÉH I. 115) és egy derékban eltört kalocsai típusú korpuszt talált. A tárgyakat 2019 januárjában a csongrádi Tari László Múzeumba szolgáltatta be. Az alábbiakban a körmeneti keresztet díszítő lemezzel foglalkozom.¹

2. FELGYŐ AZ ÍROTT FORRÁSOK TÜKRÉBEN

Gyögy (*Győ*) település első írásos említése az 1075-ös garamszentbenedeki apátság alapítólevelében található: „*item Cunoutou, que est in parte Sancti Benedicti cum Geghi super ripam Tize*”.² 1138-ban a II. Béla király által kiadott és a dömösi prépostság birtokait és szolgáncseit összefoglaló oklevelében említik egy *Geu* (*Győ*) nevű települést,³ amelyről leírják, hogy Álmos herceg (1075–1127) 63 szolgálával⁴ és azok földjeivel „az ő nagyon kedvelt dömösi egyházának” adományozta. A győi szolgák a tápéi és a csákányi szolgálakkal együtt az ötödik kenyéradó száznagyságba tartoztak. Kötelesek voltak a monostornak tizedet fizetni, minden egyes háznépnek ezen felül évente két juhot, két köből búzalisztet, két köből jó sört és egy sót kellett beszolgáltatnia. Az egész száznagyság ezen kívül 30 köből márcot adott. A szolgák kötelesek voltak megjavítani az egyház romló falazatát és tetőzetét, megépíteni a kolostor műhelyeit, juhakoljait, halastavakat nyitni és zárni, évente szénát kaszálni a prépost parancsára. A többi szolgálával együtt Szent Margit napján négy kövér ökröt, 30 kövér juhot, 30 ludat, 40 tyúkot és 30 kőst; karácsonykor pedig 20 ludat, 40 tyúkot és 10 kőst adományoztak a prépostságnak. Mindezek mellett Álmos herceg egy *Deus* nevű szakácsot is a prépostság rendelkezésére bocsátott.⁵ Pesty Frigyes szerint a dömösi oklevélben szereplő *Győ* (*Gew*, *Geu*) falu alatt Felgyőt kell értenünk.⁶ Zsilinszky Mihály vele ellentétben azt írta: „*Győ (villa Geu)* nevű halászfalu épült s ezen település nem más, mint a mai Algyő ...”.⁷ Szabó Dénes, aki 1936-ban a *Magyar Nyelv* folyóiratban latinul, több részletben leközölte a dömösi prépostság adománylevelét, 1954-ben *Geu*-t szintén Algyővel azonosította. Véleménye szerint, mivel Tápéval (*Tapai*) együtt szerepel a száznagyságban, így nem lehet más, csak Algyő. Ehhez érdemes hozzáfűzni, hogy a száznagyság harmadik települését, Csákányt (*Sakani*) Szabó Dénes Szentestől északra tünteti fel, ami viszont így távol esik az általa feltételezett Algyő–Tápé kettőstől.⁸ Lederer Emma is Szabó azonosítását fogadta el később.⁹ Györffy György két *Győ* nevű települést különített el 1987-es munkájában: *Győ* 1-et (*Geghi*)

* Tari László Múzeum, balazsmellar@gmail.com

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kulcsár Valériának, témavezetőmnek rengeteg segítségéért, végtelen türelméért és útmutató tanácsaiért, amelyekre mind az egyetemi évek alatt, mind a múzeumi munkám során, úgy érzem mindig számíthattam. Köszönet illeti Giedl Dánielt (régész, Ferenczy Múzeumi Centrum), Gyöngyössi Orsolyát (néprajzkutató, TML), Kiss Mátét (SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievisztika Program), Molnár Karolát (régész, KKJM), Oláh Zsoltot (TML) és végül, de nem utolsósorban Wolf Máriát, akiknek tanácsai segítségemre voltak munkám során.

² KNAUZ 1874, 56; GYÖRFFY 1987, 895. „Conoutou, amely Szent Benedek részén van a Tiza partja feletti Geghivel együtt ...” (SZÓKE 2015, 47, 53, 173).

³ SZABÓ 1936, 132.

⁴ A szolgák nevei: *File, Bene, Wandí, Rece, Bulsu, Geugu, Gerolt, Cucti, Mogdi, Sileu, Hadagi, Hokus, Sobolci, Fintoi, Iwedi, Gali, Moglov, Imes, Surgudi, Kesedi, Taudi, Vlcan, Hadagi, Cabani, másik Cabani, Cosu, Bene, Cencu, Janus, Cegedi, Zadar, Isaudi, Samsin, Kuledi, Bula, Subudi, Tehel, Ernei, Boion, Mihal, Zeha, Hwruat, Hualat, Maglov, Maurat, Lengen, Arunt, Vrovdi, Janusti, Haimu, Sauldihama, Cehti, Jacau, Sampat, Wekudi, Bedu, Egirih, Tuca, Abram a testvéivel, Weiteh és Mihal* (SZABÓ 1936, 132; LEDERER 1964, 187).

⁵ GYÖRFFY 1987, 895–896.

⁶ PESTY 1888, 126–127.

⁷ ZSILINSZKY 1897, 44.

⁸ SZABÓ 1954, 20.

⁹ LEDERER 1964, 187, 42. jegyzet.

Felgyővel azonosította, míg Győ 2-t (*Geu*) Algyővel.¹⁰ Ugyanezen meghatározását tartja elfogadhatónak Thoroczkay Gábor is.¹¹ Kovalovszki Júlia 1957-es munkájában *Geu*-t (*Győ*) *Chani* – a mai Csanytelek – településtől északra ábrázolja egy 1138-as évszám kíséretében, tehát ő Felgyővel azonosítja. Kovalovszki viszont *Geu*-tól északra ábrázolta *Deucha* települését, amely mellett az 1075-ös garamszentbenedeki alapítás évszáma jelenik meg.¹² Méri István és László Gyula *Deucha*-t a felgyő–gedahalmi lelőhelyen feltárt településsel azonosította.¹³ *Deucha* települést Györffy Décsével azonosította, és Csanytelektől délre, délnyugatra helyezte el.¹⁴ Véleményem szerint nem dönthető el egyértelműen, hogy a dömösi prépostság adománylevele Algyő vagy Felgyő szolgáiról rendelkezik-e, így feltüntettem azt is mint lehetséges forrást Felgyővel kapcsolatban.

3. A FELGYŐI KÖRMENETI KERESZTET DÍSZÍTŐ LEMEZ

A tárgy egy körmeneti kereszt felső keresztszárnának borítását szolgáló, T alakú (mankós), vörösrézről készült, ágyazott zománccal díszített lemez. A hosszúsága 7,8 cm, bár alsó része törött, így eredetileg ennél biztosan nagyobb lehetett, a szélessége a mankó végénél 6,3 cm, a szárnál 4,3 cm, vastagsága pedig 2 mm. A dísz jobb felső sarka megrepedt, meghajlott, az alja pedig a szegecselés vonalában eltört. A keresztborítást hat helyen, egy-egy szabályos, 2 mm átmérőjű fúrt lyukkal látták el, amelyek a faalapra történő felrögzítést segíthették. A lyukak közül kettőt a lemez tetején, kettőt az angyalábrázolás szárnyainak tövében, kettőt pedig a lábak mellett, a törés vonalában helyeztek el. A lyukakat erőteljes peremmel vették körül, feltehetőleg a zománc miatt. A lemez kettős bordával keretezett, amelyek között kék színű zománccal töltötték ki. A központi motívum – az angyal – mellett hat darab, közel kör alakú foglalat, és a szárnyak felett egy teli korong jelenik meg.

A dísz központi alakja egy egyenes testtartású angyal, amelynek testét a lemez anyagába vésték (gravírozták), a lemez síkjából kiugró fejét viszont külön rögzíthették. Ennek nyomát megfigyelhetjük a lemez hátoldalán [2. tábla 2]. A fej, amely enyhén jobbra néz klasszikus stílusú, ún. matricás (*stamped*) típus, tehát sorozatgyártott.¹⁵ Az angyal haja félhosszú, közepén elválasztott, enyhén göndör, a fül alatt visszapöndörödik, a szemei nyitottak és közel ülőek, az orra nagy és széles, a szája apró, arca enyhén pufók, az álla pedig előreugró. Az alak fejét glória övezi. Mind a nyakat, mind a vállakat jól láthatóan ábrázolták.

Szárnyai, amelyek a váll vonalában indulnak, a feje felett kitértak és egymást keresztezik. A tollakat hosszan futó, párhuzamos gravírozott vonalak jelzik, a szárnyak tövéhez közel pedig pikkelyszerű redőkként érzékeltettek.

Az angyal testét a bal válláról leomló, bő, hosszú ujjú ruha fedi, amelynek redőit vésett vonalakkal jelezték. Jobb kezét áldást osztó pózban, tenyérrel előre emeli fel, míg bal kezét a hasa előtt, csípőjével párhuzamosan tartja, bár ez utóbbi a tárgy kopottsága miatt nem egyértelmű. A lemez körülbelül a sípcsont vonalában eltört, így a lábfejek kidolgozásáról nem rendelkezünk információval.

A zománc nyomai ritkán, de megfigyelhetők a tárgyon: az angyal felett a glóriánál és a szárnyak felett töredékesen talán kék zománc nyomai maradtak meg.

4. A LIMOGES-I TÁRGYAK KÉSZÍTÉSTECHNIKÁJA

A limoges-i zománctermekek készítésének folyamatát Isabelle Biron 1996-os munkájából ismerhetjük meg. A lemezt vörösréz öntecsből hidegen kalapálták ki 2–2,5 mm vastagságúra, időről-időre felhevítve azt, hogy feloldják benne a kalapálás okozta stresszt. Ezután először kijelölték a szegecs helyét, majd a rézbe karcolták a zománccágyak körvonalát, és ki is vésték azokat. A zománcozás előtt minden szennyezőanyagot eltávolítottak a lemez felületéről. René François szerint erre használhattak sót, vizeletet, ecetet vagy bort, amelyet aztán vízzel öblítettek le.¹⁶ A zománc alapját képező granulátumot általában egy megfelelő színű üvegből készítették. A mester az üveget felhevítette, majd hideg vízbe mártotta, amelynek hatására az üveg darabokra tört. Ezután a vízben az üveget porrá őrölték, egy kis időre félrerakták, majd a nedves port a zománccágyakba töltötték. A lemezt ezt követően a tűz közelébe helyezték, hogy lassan, egyenletesen melegedjen fel és száradjon ki. A tárgyat ezután egy vasból készült, felül nyitott fedő alá helyezték

¹⁰ GYÖRFFY 1987, 895–896.

¹¹ THOROCZKAY 2012, 415.

¹² KOVALOVSZKI 1957, 94.

¹³ MÉRI 1962, 213–214; LÁSZLÓ 1966; LÁSZLÓ 1970, 64; LÁSZLÓ 1976, 25; BALOGH–P. FISCHL 2010, 13–22.

¹⁴ GYÖRFFY 1987, 894.

¹⁵ A fejeket sajtolták vagy verték, úgy, mint a pénzürmeket, az arc vonásait gyakran gravírozással, csiszolással finomították (BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996, 52).

¹⁶ BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996, 50.

és izzó szénnel halmozták körbe, amely által el tudták érni azt a kívánt hőmérsékletet, amelyen a zománc megköt. A fém izzása jelezte a mester számára a hőmérsékletet. Mikor a zománc meglágyult, a szentet eltávolították, hogy a lemez lassan kihűljön. Az üvegpor térfogata nagyobb volt, mint a zománcé, így a hézagokat ki kellett tölteni és újra elvégezni a hevítést.¹⁷ A kész zománcot ezután polírozták. Theophilus Presbyter (1070–1125) szerint ez több lépcsőben ment végbe, egyre finomodó csiszolóanyagot használva: először egy lapos mészkővel kezdték víz hozzáadásával, végül porított kerámiaőrlemény és nyál keverékét használták kecskebőrrel.¹⁸ Az alakok és a részletek gravírozása valószínűleg csak ezután történt, hogy a vésetekbe ne kerüljön zománc.¹⁹ A tárgyat legvégül aranyozással látták el.²⁰

5. KÖRMENETI KERESZTEK

A keresztek körmenetek során történő használata feltehetően a 8. században jelenhetett meg, ezt jelzi a 9. század legelejére keltezhető stuttgarti pszaltérium (zsoltároskönyv) két miniatúrája. Az elsőn egy pap egy korpusz nélküli keresztet tart a kezében [3. tábla 1], amelyet később egy oltár mellett láthatunk viszont [3. tábla 2]. A körmeneti keresztek a 12. századtól váltak kötelező felszereléseivé a templomoknak és innentől számolhatunk a kettős rendeltetésű – körmenetek során rúdra erősíthető, mise alkalmával az oltáron talapzatba helyezhető – keresztek elterjedésével. Ez alapján egy szegényebb templomnak nem volt szüksége több keresztre, elég volt egyet is beszerezniük.²¹ A keresztek kialakítása során a lemezeket a kereszt famagjára erősítették fel. Általában az előlapon a keresztre feszített Jézus Krisztus, a hátlapon pedig a „*Maiestas Domini*”²² látható. A korpusz körül a szárvégeken Szűz Mária, Szent Péter és Szent János, legfelül pedig egy szent vagy egy angyal képe látható.²³

6. PÁRHUZAMOK

A felgyői dísz az 1170-es években megjelent limoges-i stílus jegyeit mutatja. A korai zománctermekek esetében a szereplők testét a lemezbe vésett és zománccal kitöltött rekeszekből építették fel, a háttérrel, a környezetüket pedig finoman bekarcolt és aranyozott növénymotívumokkal (*vermiculé*) díszítették. Később – és ebbe a csoportba sorolhatjuk véleményem szerint a felgyői darabot is – pontosan fordítva dolgoztak: a szereplők testét finoman a lemez felszínébe karcolták és aranyozták, míg a háttérrel, illetve a környezetüket pedig kivésték és zománccal töltötték ki. Egyik leghíresebb és korai példánya ennek a technikának a Canterburyi Szent Tamás (más néven Szent Thomas Becket) maradványait tartalmazó, ma a párizsi Louvre-ban őrzött ládika, amelyet a 1180–1190-es évekre datálnak [3. tábla 3].²⁴

A most bemutatott lemez legközelebbi párhuzamának véleményem szerint az aacheni keresztet tekinthetjük, amely hátlapjának alsó szélén felszegecselt lemezen megjelenő angyal ábrázolása megegyező a jelen esetben bemutatott darabéval: zománcozott háttér előtt álló gravírozott angyalalak, feje matricás kialakítású [4. tábla 1]. A keresztet közlő Peter Bloch a tárgyat a 13. század második negyedére keltezi.²⁵

Szintén Csongrádhoz köthetőek az Ellésmonostor háromhajós templomából előkerült, limoges-i eredetű körmeneti kereszt szárvégeit díszítő lemezek [4. tábla 2–3].²⁶ Ellésmonostor esetében a fa alapú kereszt szárát zománcozott lemezekkel borították, amelyből külön felapplikált figurák emelkednek ki. Középen a féldomborművű, aranyozott korpusz látható. Maga a korpusz egy belső, kereszt alakú háttérre volt felrögzítve. Az egyszerűbb változatok esetében – ebbe a kategóriába sorolható az ellési korpusz is – a kereszt szárai rövidebbek, illetve a díszesebb példányok kőberakásos, arany díszítőlemezei is hiányoznak. Ez a típus alkalmasabb lehetett a sorozatgyártásra. Pávai Éva a lemezeket a 13. századra datálja.²⁷

¹⁷ BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996, 50–51.

¹⁸ BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996, 51.

¹⁹ BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996, 52.

²⁰ BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996, 54.

²¹ PÁVAI 1999, 475.

²² Azaz Isten dicsősége: a korpuszal átellenben, a kereszt hátoldalán egy kör vagy négyzet alakú lemezt helyeztek el, amelyen Jézus Krisztust trónon vagy mandorlában ábrázolták. Jézus a bal kezében általában könyvet tart, míg a jobbal áldást oszt (WOLF 2018, 97).

²³ PÁVAI 1999, 467.

²⁴ TABURET–DELAHAYE 1996a, 34; TABURET–DELAHAYE 1996b, 162–164.

²⁵ BLOCH 1965, 23, Abb. 5.

²⁶ PÁVAI 1999, 480, 3–4. kép.

²⁷ PÁVAI 1999, 471.

A dél-alföldi régióban ezeken a csongrádi példányokon kívül több helyen is feltűnnek a limoges-i eredetű körmeneti keresztek, vagy azok darabjai. 1942-ben Szarvason került elő egy majdnem teljesnek mondható, fámagra erősített, aranyozott rézlemezekkel ellátott körmeneti kereszt [5. tábla 1], amelyet Leopold Antal esztergomi kanonok megvásárolt az esztergomi székesegyház számára. Kovács Éva szerint valamikor a 1250-es évek után került ez a kereszt Magyarországra.²⁸ 2001-ben Szentes–Kaján lelőhelyen egy Árpád-kori templom feltárása során egy körmeneti kereszt szárvégét díszítő, ágyazott zománccal díszített szentfigura látott napvilágot [5. tábla 2]. Türk Attila az anyagvizsgálatok és az ikonográfiai párhuzamok alapján a tárgyat a 13. század második negyedére keltezte.²⁹ 2003-ban Mezőberény határában mezőgazdasági munka során bukkantak rá egy aranyozott körmeneti keresztre, a hozzá tartozó korpussszal egyetemben [6. tábla 1], amelyet Szatmári Imre a 13. század közepére datált és helyi, limoges-i utánzatnak írt le.³⁰ Hasonló kialakítású és feltehetőleg szintén már a tatárjárás után, helyben készült másolatnak tekinthetjük a hódmezővásárhelyi körmeneti keresztet [6. tábla 2],³¹ a kardoskúti keresztet [6. tábla 5]³² és az ellésmónostori korpuszt [6. tábla 3].³³ Bugac–Pétermonostora lelőhely feltárása során (2010–2013) nagyobb mennyiségben sikerült az ásatóknak zománctermekeket feltárniuk. Ezek egy része körmeneti kereszt tartozéka lehetett [5. tábla 3]. Rosta Szabolcs szerint a tárgyak keletkezésének ideje a 12. század végére, 13. század elejére tehető.³⁴ A tatárjárás idején elpusztult Orosháza–Bónum, faluhely lelőhelyről 2016-ban három körmeneti keresztet díszítő lemez került elő: egy zománcdíszes négyzetes lap, Maiestas Domini ábrázolással [7. tábla 1],³⁵ egy Máté apostol alakjával ellátott töredék [7. tábla 2],³⁶ továbbá egy egyszerűbb kivitelű zegzugdíszes, valószínűleg helyi mester által készített utánzatként értelmezhető lemeztöredék [6. tábla 4].³⁷ A tárgyak közül a két díszesebb kivitelűt a 13. század első harmadára,³⁸ míg a zegzugmintást a 13. század közepére datálják a szerzők.³⁹

7. ÖSSZEGZÉS

A mediterrán zománcművességben a limoges-i műhely termékei a 12. században tűntek fel, és a 13. században éltek virágkorukat. Főként a falusi templomok olcsó, de szép kidolgozású felszerelését köthetjük hozzájuk. A kereslet növekedésével, idővel tömegtermelésre rendezkedtek be. A műhelyek hanyatlása a 14. században következett be.⁴⁰

A kutatás korábbi véleménye szerint Magyarországra feltehetőleg a 13. század közepén, a tatárjárás által pusztított területek kegytárgyak nélkül maradt templomai újbóli felszerelésének a céljából hozták be ezeket az ötvöstárgyakat. A környező országokhoz mérten, a tatárjárás következtében Magyarországra több limoges-i termék érkezett, a legjellemzőbb tárgytypus a körmeneti kereszt volt.⁴¹ A legújabb kutatások arra világítottak rá, hogy ezek a tárgyak már valószínűleg a 12. század végén, a 13. század első harmadában megjelenhettek hazánkban, tehát már a tatárjárás előtti időkben is számolhatunk velük. Ennek mozgatórugói az ebben az időszakban megélénkülő francia–magyar kereskedelmi, egyházi és diplomáciai kapcsolatok lehettek, amely mögött III. Béla (1172–1196) és második felesége, VII. Lajos francia király (1137–1180) elsőszülött lánya, Capet Margit házassága állhatott. Véleményem szerint a felgyői díszlemez ezek alapján – és erre utalnak a közelében előkerült III. Béla kori rézdénárok (CNH 101)⁴² is – a 12. század legvégére, legkésőbb a 13. század elejére keltezhető. Ezek a korai formák feltehetőleg a tatárok pusztítása során kerültek a földre, erre utal az a tény is, hogy a legtöbb ilyen tárgy az Alföldön sűrűsödik, ahol a legerőteljesebb lehetett a pusztítás. Az eredeti limoges-i zománctermekek mellett a 13. század második felében, tehát a tatárjárás után megjelentek hazánkban a gyengébb minőségű, helyi utánzataik is.⁴³

²⁸ KOVÁCS 1962, 97–99, 1–2. kép.

²⁹ TÜRK 2003, 323, 327, 2. kép.

³⁰ SZATMÁRI 2004, 516, 5. kép.

³¹ KOVÁCS 1962, 103; PÁVAI 1999, 482, 4. kép; SZATMÁRI 2004, 506–508, 522, 10. kép.

³² SZATMÁRI 2004, 508–509, 523, 11. kép 3–6.

³³ PÁVAI 1999, 479, 1. kép 4; SZATMÁRI 2004, 524, 12. kép.

³⁴ ROSTA 2014a, 7–8; ROSTA 2014b, 221–222, 19–21, 23. kép.

³⁵ ROMHÁNYI 2018, 99–101.

³⁶ WOLF 2018, 96–98.

³⁷ BÍRÓ 2018, 102–104.

³⁸ ROMHÁNYI 2018, 99–100; WOLF 2018, 97.

³⁹ BÍRÓ 2018, 104.

⁴⁰ PÁVAI 1999, 467.

⁴¹ PÁVAI 1999, 467.

⁴² UJSZÁSI 2010, 33–35.

⁴³ WOLF 2018, 97–98.

Irodalom

- BALOGH–P. FISCHL 2010 = Balogh Cs. – P. Fischl K.: A felgyői ásatások története (1955–1977). In: *Felgyő, Ürmöstanya. Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*. Szerk.: Balogh Cs. – Türk A. [MFME–MonArch 1.] Szeged 2010, 9–69.
- BÍRÓ 2018 = Bíró Gy.: Körmeneti kereszt töredéke Orosházáról. *Fémek a földből* I. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19 (2018), 102–104.
- BIRON–DANDRIDGE–WYPYSKI 1996 = Biron, I. – Dandridge, P. – Wypyski, M. T.: Techniques and Materials in Limoges Enamels. In: *Enamels of Limoges 1100–1350*. Ed.: O'Neill, J. P. New York 1996, 48–62.
- BLOCH 1965 = Bloch, P.: Ein Vortragekreuz aus Limoges in Aachener Privatbesitz. *Aachener Kunstblätter* 30 (1965), 20–24.
- GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye*. Budapest 1987.
- KNAUZ 1874 = Knauz, F. (ed.): *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I: 979–1273*. Strigonii 1874.
- KOVÁCS 1962 = Kovács É.: Limoges-i kereszt Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* 11/2–3 (1962), 97–124.
- KOVALOVSZKI 1957 = Kovalovszki J.: *Régészeti adatok Szentes környékének település történetéhez*. [RégFüz I. 5.] Budapest 1957.
- LÁSZLÓ 1966 = László, Gy.: Orientierungsbericht über die Ausgrabungen in Csongrád–Felgyő. *MFME* 1964–65/2 (1966), 113–121.
- LÁSZLÓ 1970 = László Gy.: Felgyő. *RégFüz* I/23 (1970), 64.
- LÁSZLÓ 1976 = László Gy.: Levelek a régészetről III. A honfoglalás kori falu. *Tiszatáj* 30/10 (1976. október), 25–29.
- LEDERER 1964 = *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. rész: 1000-től 1526-ig*. Szerk.: Lederer E. Budapest 1964.
- MÉRI 1962 = Méri István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *ArchÉrt* 89 (1962), 211–219.
- PÁVAI 1999 = Pávai É.: Templomi kegytárgyak tartozékai az ellési monostor területéről. *MFME–StudArch* 5 (1999), 467–487.
- PESTY 1888 = Pesty F.: *Magyarország helynevei. Történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben*. Budapest 1888.
- ROMHÁNYI 2018 = F. Romhányi B.: Négyzetes lap Maiestas Domini ábrázolással. *Fémek a földből* I. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19 (2018), 99–101.
- ROSTA 2014a = Rosta Sz.: Egy elfeledett nemzeti monostor: Bugac-Felsőmonostor – Pétermonostora. In: *Régészeti kalandozások*. Szerk.: Dobó Á. Budapest 2014, 7–9.
- ROSTA 2014b = Rosta Sz.: Pétermonostora pusztulása. In: *„Carmen miserabile” A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét 2014, 193–230.
- SZABÓ 1936 = Szabó D.: A dömösi prépostság adománylevele 1. *MNy* 32 (1936), 54–57, 130–135, 203–206.
- SZABÓ 1954 = Szabó D.: *A dömösi adománylevél hely- és vízrajza*. [A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 85.] Budapest 1954.
- SZATMÁRI 2004 = Szatmári I.: A mezőberényi Árpád-kori kereszt. *MFME–StudArch* 10 (2004), 501–524.
- SZÖKE 2015 = Szöke M.: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. [A Magyar Névarchívum Kiadványai 33.] Debrecen 2015.
- TABURET–DELAHAYE 1996a = Taburet-Delahaye, E.: Beginnings and Evolution of the „Oeuvre de Limoges”. In: *Enamels of Limoges 1100–1350*. Ed.: O'Neill, J. P. New York 1996, 33–47.
- TABURET–DELAHAYE 1996b = Taburet-Delahaye, E.: Chasse of Saint Thomas Becket. In: *Enamels of Limoges 1100–1350*. Ed.: O'Neill, J. P. New York 1996, 162–164.
- THOROCZKAY 2012 = Thoroczky G.: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. *Fons* 19/4 (2012), 409–433.
- TÜRK 2003 = Türk A.: Árpád-kori ötvöstárgy Szentes-Kaján, Temetőhalom (Csongrád megye) lelőhelyről. *MFME–StudArch* 9 (2003), 319–332.
- UJSZÁSI 2010 = Ujszászi R.: *A XII. századi magyar rézpénzek*. Budapest 2010.
- WOLF 2018 = Wolf M.: Körmeneti vagy oltárkereszt töredéke Máté apostol alakjával. *Fémek a földből* I. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19 (2018), 96–98.
- ZSILINSZKY 1897 = Zsilinszky M.: *Csongrádvármegye története*. Budapest 1897.

Webirodalom

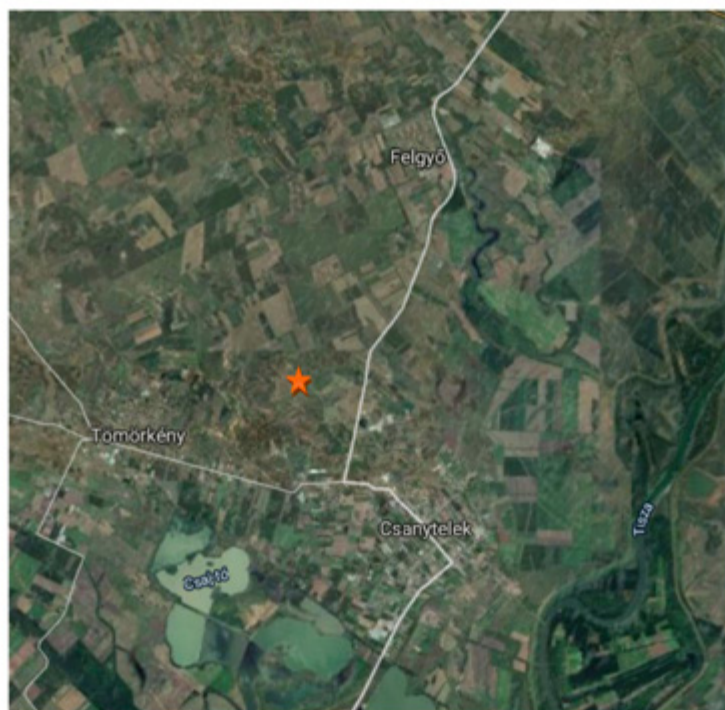
STUTTGARTER PSALTER 244 = http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=1343&tx_dlf%5Bpage%5D=244&tx_dlf%5Bdouble%5D=0&cHash=6e3677f5f13c2bf777c362778f105c9e (a letöltés dátuma: 2019.11.26. 14:01)

STUTTGARTER PSALTER 268 = http://digital.wlb-stuttgart.de/sammlungen/sammlungsliste/werksansicht/?no_cache=1&tx_dlf%5Bid%5D=1343&tx_dlf%5Bpage%5D=268&tx_dlf%5Bdouble%5D=0&cHash=071589fa26c8641c56ad4965ea75fb4f (a letöltés dátuma: 2019.11.26. 14:16)

BALÁZS MELLÁR

An Árpád age enamelled plate of a processional cross from Felgyő

A resident of Csongrád, Hungary, found an enamelled copper plate from an Árpád age processional cross, a corpus, and some coins of King Béla III (1172–1196) near Felgyő. He donated the objects to the Tari László Museum in Csongrád. This paper analyses the processional cross with a goal to determine its dating. Processional crosses were in use in Europe from the 8th–9th century on, and, in the 12th century, they became an obligatory equipment in the churches. Consequently, this was the period when goldsmith centers were established around Limoges, France. These centers provided almost the entire territory of Europe with enamelled liturgical objects. One of the most important destinations of these objects was the Hungarian Kingdom. The processional cross found in Felgyő arrived to Hungary probably in the late 12th or the early 13th century and was discarded when the Hungarian Kingdom was invaded by the Mongolian army in the middle of the 13th century.

1

2

1. tábla: 1.: A lelőhely elhelyezkedése; 2.: A lelőhely az első osztrák katonai felmérés (1782–1785) térképén

2. tábla: 1.: A tárgy előlnézeti képe (Fotó: Mellár Balázs); 2.: A tárgy hátulnézeti képe (Fotó: Mellár Balázs);
3.: A tárgy előlnézeti rajza (Rajz: Kiss Máté)

1

2

3

3. tábla: 1.: A stuttgarti pszaltérium körmenet-ábrázolása (STUTTARTER PSALTER 244); 2.: A stuttgarti pszaltérium oltárkereszt-ábrázolása (STUTTARTER PSALTER 268); 3.: Canterbury Szent Tamás ládája (TABURET-DELAHAYE 1996b, 163)

1

2

3

4. tábla: 1.: Az aacheni körmeneti kereszt lemeze (BLOCH 1965, 23, Abb. 5); 2.: Az ellésmonostori körmeneti kereszt applikált Mária alakja (PÁVAI 1999, 2. kép 2); 3.: Az ellésmonostori körmeneti kereszt felső keresztszárborításának zománcozott lemeze, aranyozott szentfigurával (PÁVAI 1999, 2. kép 4)

1

2

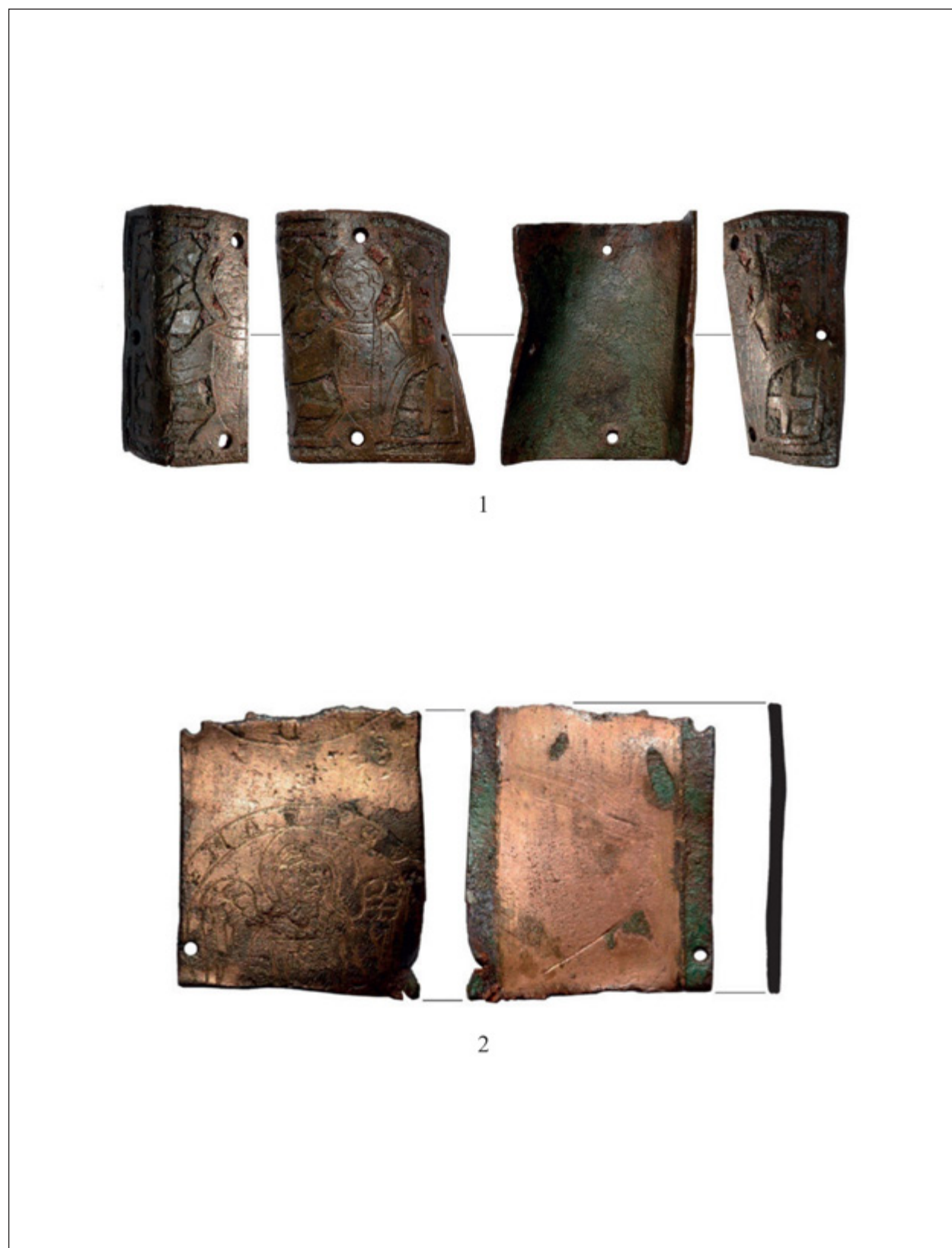

3

5. tábla: 1.: A szarvasi körmeneti kereszt (KOVÁCS 1962, 98, 1. kép); 2.: A szentes-kajáni körmeneti kereszt applikált figurája (TÜRK 2003, 327, 2. kép); 3.: A bugac-pétermonostori körmeneti kereszt applikált figurája (ROSTA 2014b, 222, 21/b kép)

6. tábla: 1.: A mezőberényi körmeneti kereszt (SZATMÁRI 2004, 517, 5. kép 1); 2.: A hódmezővásárhelyi kereszt (SZATMÁRI 2004, 522, 10. kép 3); 3.: Az ellésmonostori korpusz (Fotó: Mellár Balázs); 4.: A Orosháza–Bónum lelőhelyen előkerült körmeneti kereszt töredéke (BÍRÓ 2018, 102, 69. kép); 5.: A kardoskúti kereszt töredéke (SZATMÁRI 2004, 523, 11. kép 5)

7. tábla: 1.: Az Orosháza–Bónum lelőhelyen előkerült Maiestas Domini ábrázolással ellátott lemez (ROMHÁNYI 2018, 100, 66. kép); 2.: Az Orosháza–Bónum lelőhelyen előkerült kereszt töredéke Máté apostol alakjával (WOLF 2018, 96, 65. kép)

SIMONYI ERIKA*

16–17. SZÁZADI BOGLÁRKAPOCS FELSŐZSOLCÁRÓL

1. AZ ELŐKERÜLÉS KÖRÜLMÉNYEI ÉS A LELŐHELY

A boglárkapocs Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Miskolctól keletre fekvő Felsőzsolca város Nagyszilvás elnevezésű belterületi dombján került elő [1. tábla 1].¹ Takács Istvánné a Nagyszilvás utca 27. alatti telkén, a ház mögött futó kertrész kapálásakor bukkant rá a növényi ornamentikával díszített aranyozott ezüst ruhadíszre [1. tábla 2]. 1999-ben, mikor megtudták, hogy a Nagyszilvás utcában ásatás kezdődik a középkori templom és temetője hitelesítésére, átadták a tárgyakat az ásatásokat vezető régésznek, jelen sorok írójának.²

A helyi önkormányzat támogatásával a Magyar Nemzeti Múzeum 1999–2001 között folytatott régészeti feltárást a területen, ennek során azonosítottuk a Szent Mihály tiszteletére felszentelt középkori templom helyét és feltártuk a sírmellékletek alapján még az Árpád-korban nyitott és a kora újkorig használt temető 189 sírját.³

2. A KÖZÉPKORI FALU ÉS TEMPLOM TÖRTÉNETE AZ OKLEVELES ADATOK ALAPJÁN

1281-ben említik először a források Zsolca nevét,⁴ ekkor már megkülönböztetik Fel- vagy Nagyzsolcát és Al- vagy Kiszsolcát. Mindkét település az Ákos nembeli Ernei bán fia, István birtokában volt.⁵ Felsőzsolca Szent Mihályról nevezett egyháza az 1332–1335-ös pápai tizedjegyzékben szerepelt először,⁶ a falu évi átlagban 22 garas tizedet fizetett, amivel megyés átlagban is a legnépesebb tíz település közé tartozott.⁷ A 14. században a falu a diósgyőri uradalom része lett,⁸ 1380-ban *Nogsolcha* (Nagyzsolca) néven említik a – diósgyőri pálosok kezén lévő – malma kapcsán,⁹ ekkortájt élte a falu a fénykorát. A török korszakot megsínylette a település, az első támadások 1544–1549 között érték a környéket, melyek során 45 falu pusztult el, ezek között azonban Felsőzsolcát nem említik.¹⁰ Egy 1544-es adólajstrom szerint Felsőzsolca a szendrői székhelyű Bebek család tulajdonában volt,¹¹ 1597-ből pedig már a protestánsá váló falu eklézsiájának megalakulásáról értesülünk.¹² A 16. század második felében nemcsak a török adóztatás, hanem az országot sújtó pestisjárványok¹³ is hozzájárultak a környék pusztulásához. Míg 1582-ben a falu 60 ft fejadót fizetett a törököknek, addig 1641-ben a súlyos adóterhek miatt a lakosság Miskolcra költözött és 2 évig pusztán állt a település.¹⁴ A 17. század végén a mai Felsőzsolca déli részén álló Dőry-kastély lett az újjáéledő település

* Magyar Nemzeti Múzeum, simonyie@hnm.hu

¹ Wolf Máriának szeretnék köszönetet mondani ezzel a tanulmánnyal azért a felsorolhatatlanul sok segítségért, amellyel pályám első évtizedét irányította. 1990-ben kerültem hozzá, az általa vezetett, edelény-borsodi földváron folyó ásatás technikusaként mint felvételi előtt álló frissen érettségizett diák. Szakmai felkészültsége, hihetetlen lelkesedése és munkabírása mindig példaként áll előttem: neki köszönhetem, hogy végül nem klasszika archeológiával kezdtem foglalkozni, hanem – miután a latin nyelv alapjait is a fejembe verte – az ő nyomdokaiba lépve a középkort, elsősorban az Árpád-kort választottam kutatási témámnak.

² Az alaplemezre és a felső díszített részre szétesett kampós kapcsolótág (hímtág) és a középső takarótág került be 99.1.a–c.C. leltáriszámon az Magyar Nemzeti Múzeum késő középkori gyűjteményébe. A hurkos kapcsolótágot (nőtag) sajnos nem találták meg.

³ A feltárásról részletesen beszámoltunk a Magyar Nemzeti Múzeumban 2003-ban rendezett „...a halál árnyékának völgyében járok” – A középkori templomkörüli temetők kutatása című konferencián (SIMONYI 2005); a temető teljes közlése a Herman Ottó Múzeum Évkönyvében jelent meg (SIMONYI 2004).

⁴ MNL OL DL. 1109. Közölve: LEVELES 1927, 175; TÓTH 1990, 17.

⁵ GYÖRFFY 1963, 817.

⁶ „...eccl-e S. Michaelis de Maiori Zossa” (GYÖRFFY 1963, 817).

⁷ GYÖRFFY 1963, 748–750.

⁸ CSÁNKY 1890, 161, 182.

⁹ BOROVSZKY 1909, 53.

¹⁰ BOROVSZKY 1909, 84–85.

¹¹ BOROVSZKY 1909, 93.

¹² BOROVSZKY 1909, 99.

¹³ 1555-ben említik az első járványt, a 1564. évi a közeli Mohi lakosait tizedelte, az 1679-es nagy járványban több mint 1500 lakos halt meg csak Miskolcon. A legnagyobb pusztítást az 1710–1711-es járvány okozta, melyben egész települések váltak pusztává (BOROVSZKY 1909, 360).

¹⁴ BOROVSZKY 1909, 277.

központja. 1746-ban az egri egyházmegye által összeállított Canonica Visitacio¹⁵ szerint az új falunak egyelőre nincs temploma, „s a régi, kváderkövekből épült katolikus templom romjai a falun kívül, Szikszó felé láthatók. A temető a romban lévő templom körül eléggé nagy, de kerítése nincs.” A 18. század második felében a templom köveit építkezésekhez hordták el. 1768-ban Döry András saját költségén a templom köveit kiásatta, melyeket aztán 1782-ben a magát a templom birtokosának valló egri káptalan, Döry örököseinek tiltakozása ellenére Miskolcon eladott, illetve felhasználták a kocsmá építkezésénél.¹⁶ A templom és temető helyét a 18. századi térképek még jelölték.¹⁷

Az elpusztult Szent Mihály-templom temetőjét egészen az új temető 1817-es megnyitásáig használták, a „szerföltött megtelt temetőbe” vegyesen temetkeztek a hódító háborúkat túlélő katolikus és a Kárpátaljáról betelepített görög katolikus rutén lakosok.¹⁸

A 19. századi kataszteri térképeken már nem jelölik sem a templom romjait, sem a temetőt, valószínűleg ekkorra már nem maradt nyoma az egykori épületnek. A területet, mint azt neve is sugallja, gyümölcsfákkal ültették be, és csak az 1900-as évek elején vált újra lakottá.¹⁹

3. A BOGLÁR LEÍRÁSA

Az eredetileg két félgömb formájú, hurkos-kampós záródású aranyozott ezüst, áttört díszű kapcsolótágból, és egy, a hurkos földre erősített takarórészből álló boglárkapocspár hurkos fele nem került be a múzeumba.

A kampós kapcsolótag ezüst alaplemeze kerek alakú, felső, viselet közben látható része aranyozott. A kapocs felőli részen, ahol egykor a takarótag volt felforrasztva és ez által nem volt látható, nem aranyozták be. Az alaplapot két helyen utólag átütötték. A kampós kapcsolót vastkos, kerek átmetszetű huzalból készítették, melynek az alaplapra forrasztott részét laposra kalapálták és a nagyobb stabilitás érdekében Y alakban kettévágták [2. tábla 1]. Az 51 mm átmérőjű kerek alaplap kapocs felőli részét egyenesre levágták (így az átmérője itt csak 46 mm). Szélét 4 mm széles, apró szívecske alakú levelek keretezik, belső oldalukon hólyagos sor fut körbe, melyekből kettőt-kettőt több ponton átlukasztottak a boglár felvarrásához [2. tábla 2]. Az alaplemezt borító áttört díszítés félgömb alakú, legnagyobb magassága 28 mm. Alapját három filigránt utánzó, rovátkolással díszített huzal képezi, melyet eredetileg az alaplemezhez erősítettek [2. tábla 3]. Ehhez forrasztották a félgömb alakú felsőrész vázát és a növényi indákat. A kapocs külső ívén, a rovátkolt huzalra fonódik rá a szélesebb indás leveleket utánzó aranyozott ezüstlemezke. A levelekből kétrétegű, három-három irdalt szélű háromszögből álló virágdísz nő ki, melyeknek közepén karmos foglatban ékkő – valószínűleg gránát – volt, mára már mindkettő hiányzik [2. tábla 4]. A középső – üreges – teret egy száron ülő, kétrétegű, hat-hat gömbölyded szívalakú szírommal rendelkező rozetta díszíti, melynek közepén ugyancsak karmos foglatban apró, laposra csiszolt gránát van. A felső tag tetejét, a rovátkolt drótváz két oldalán indás levelekből kinövő irdalt szegélyű rombuszon, rovátkolt szélű kehelyben ülő ezüstgyöngyök (gránátalmák) díszítik [2. tábla 3].

A takarótagot 35 mm hosszú és 7 mm széles téglalap alakú lemezalapon alakították ki. Az alaplemez felső, látható részét – a kampós taghoz hasonlóan – három darab, két-két rétegben egymásra rakott, irdalt szélű négyszirmú virág díszíti [2. tábla 5–6]. A két szélső virág közepén karmos foglatban kő ült, mára mindkettő elveszett. A középső virágon a kampós kapcsolótag rovátkolt kehelyben ülő ezüstgyöngyös gránátalmája ismétlődik. A takarótag eredetileg a kampós taghoz tartozott, az alaplaphoz forrasztott kettős huroknál fogva erősítették fel, a hurok kissé el is deformálódott, amikor letört.²⁰

4. A BOGLÁROK VISELETÉRE VONATKOZÓ ÍROTT ÉS KÉPI FORRÁSOK

A 16–17. században a magyar viseletre a spanyol, majd a 17. század második felétől a francia udvari divat volt a leginkább hatással,²¹ a nyomtatott mintakönyvek elterjedésével egyre egységesebbé vált a divat.²² Azt, hogy melyik társadalmi réteg milyen ruhát és ékszert viselhet, rendeletekkel szabályozták – egyes ruhadarabok, és ékszerek például tiltottak voltak a polgárságnak. Az inventáriumok tanúsága szerint a főnemesség és az őket utánzó kisbirtokos réteg

¹⁵ Egri Főegyházmegyei Levéltár, Archivum Vetus 3412. (Tóth Péter /HOM/ fordítása).

¹⁶ MNL BML IV.A.-506. 1786/Fs.IV. No. 63. Az adatokért Bodnár Tamásnak tartozom köszönettel.

¹⁷ SIMONYI 2005, 305.

¹⁸ ZSÍROS 1993, 91.

¹⁹ ZSÍROS 1993, 169.

²⁰ A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe tartozó párhuzamok mindegyikén a középső, takarótag a kapcsolótagra van rászelve, például a tolnai kincs boglárjának takarótagja spirális alakban feltekert, rovátkolt dróttal van az alaplemezhez forrasztva.

²¹ HÖLLRIGL é.n., 374.

²² KISS 2001, 31.

ékszerei elsősorban aranyból készültek, a szegényebb kisnemesek és polgárok leltáraiban inkább ezüstműből, aranyozott ezüstműből készült ékszerek szerepelnek. Az 1500-as évektől nemcsak a viselet változott, de az ékszereken is új stílus kialakulása figyelhető meg. Egyre nagyobb szerepet kaptak a plasztikus díszek, – a tulajdonos vagyoni helyzetétől függően – a drága- vagy a féldrágakövek alkalmazása, majd a 17. századtól a zománcozás. A királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben működő ötvöscéhek nagy mennyiségben állították elő a különböző ékszerfajtákat, technikai tudásuk részletei az ún. ötvöskönyvekben maradtak ránk.²³

Az írott és képi források tanúsága szerint a boglárók igen sokfajta funkciót tölthettek be. Mind a férfi, mind a női viselet számos részét díszítették kisebb-nagyobb boglárokkal: a vállat, szoknyát, mentét, köntöst, de akár a pártákat, főkötőket, süvegeket is.²⁴ A kisebbek hímzés közé felvarrt díszítmények, szalagra varrva nyak-, főkötő- és pártadíszként használták őket.²⁵ A nagyobb boglárók elsősorban a felsőruházathoz, valamint az övekhez tartoztak. A 16. századtól a spanyol divat térhódításaként a gazdagon mintázott felsőruhákra egyre több ékszert és ruhára varrt boglárt, boglárkapcsot használtak díszítésként.²⁶

A nők a 16. században a derékban dúsan redőzött, gazdagon hímzett szoknyához általában a szoknya anyagával egyező ujjatlan, mélyen kivágott, halcsonttal merevített vállfűzőt hordtak, melyet elől apró hurkokba fűzött zsinórral vagy boglárkapcsokkal zártak.²⁷ A 17. századtól általánosabb, hogy a vállfűzőket már inkább sok apró kapcsos vagy horgon átbújtatott zsinórral fűzték össze.²⁸

A vállfűző alatt hordták a ptyolatvászonból készült – gyakran elől hasított – ingvállat, amelyet egy vagy több pár – a portrékon kisebb körként ábrázolt – boglárkapoccsal zártak a nyaknál.²⁹ Károlyi Kata 1595-ös hozományjegyzékében szerepel egy bogláros ingváll, melynek mindkét vállát 14 darab nagy rózsza formájú, gyöngyökkel, gránátokkal és egyéb ékkövekkel díszített boglár díszítette.³⁰

A hideg ellen a nők és a férfiak is hasított ujjú köpönyeget vagy rövid mentét hordtak.³¹ A felsőruházaton, köntösön viselt boglárokról is van okleveles adatunk: Kerecsényi Kata például 36 gyöngyös aranyboglárt varratott köntösére.³² A magyar hagyatéki leltárakban is találtam utalást a spanyol viseletre jellemző hasított ruhaujjakon használt kapcsokra: 1634-ben a csetneki Monoky Zsuzsanna örökségének lajstromában szerepel egy aranyozott ezüst, dalmány ujjára való kapocs.³³ Maria Christierna Habsburg főhercegnő, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem jegyesének portréján pedig a grazi eljegyzésén viselt hasított ujjú ruháját díszíti több kapcsos boglár.³⁴

Az öveket díszítő boglárokról is bőséges írott forrás áll rendelkezésünkre. A 16–17. században egyszerű textilöveket vagy boglárokkal díszített pártavövet viseltek a mindennapokban.³⁵ A láncos öveken apró karikákkal kapcsolták össze a boglárokat, de kedvelt viselet volt a keményebb ezüstsíval szövetre, az ún. „majcz”-ra felvarrt bogláros öv is.³⁶ Az előkelőbbek leltárban szerepelnek még a mindkét nem által hordott heveder- vagy abroncsövek, melyeket drágakövekkel, zománcsal, állatalakkal, növényi ornamentikával díszítettek.³⁷ Bocskai István fejedelem spanyol mivű zománcos övét például 33 boglár díszítette.³⁸ Ezek egyszerűbb, kevésbé előkelő utánzatai voltak az ezüstműből készült aranyozott hevederövek, melyeken olcsóbb köveket alkalmaztak.³⁹

A portréfestészet 16–17. századi előretörésének köszönhetően a viseleti elemek képi tanulmányozására is több lehetőségünk nyílik. A korabeli ábrázolások is arra utalnak, hogy a nagyobb átmérőjű kapcsos boglárók a köpenyt vagy mentét díszíthették, a kisebbek pedig a vállfűző összekapcsolására szolgáltak, de feltűnnek hasonló boglárók ékszerként és övként viselve is. A nyugat-európai ábrázolásokon már a 16. század közepétől találkozhatunk a miénkhöz hasonló, női felsőruházatot díszítő boglárokkal. A Hans Asper (1499–1571) által készített, Anna Regula

²³ KISS 2001, 32.

²⁴ KISS 2001, 33.

²⁵ HÖLLRIGL é.n., 383.

²⁶ Például Juan Pantoja de la Cruz (1578–1621) spanyol udvari festő portréin a női viselethez tartozó felsőingen, ingvállakon és övként is ábrázolt hasonló, bár jóval mivesebb boglárokat (JUAN PANTOJA DE LA CRUZ).

²⁷ HÖLLRIGL é.n., 377.

²⁸ LOVAG 1975, 4; MÉRAI 2010, 74–76.

²⁹ LOVAG–T. NÉMETH 1974, 224, 8–9. jegyzet.

³⁰ RADVÁNSZKY 1896, 77–78.

³¹ HÖLLRIGL é.n., 378.

³² RADVÁNSZKY 1896, 163.

³³ MIHALIK 1906, 124.

³⁴ MIKÓ–VERŐ–JÁVOR 2008, 267. (Békési Éva szócikke), X–3. kép.

³⁵ RADVÁNSZKY 1896, I. 195. Egy 1628-as leltár szerint 13 boglárral díszítették a Bossányi árvák tulajdonában lévő övet. 1644-ből Bécsy Mihályné ezüstműbogláros pártavöről van adatunk.

³⁶ RADVÁNSZKY 1896, I. 312.

³⁷ Érdekes, hogy a 17. század második harmadától megszaporodó halotti képeken egyetlen hasonló ábrázolást sem találtam, ez is arra utal, hogy az értékes tárgyak már a ravatalra sem kerültek fel, azokat a családi kincstárban őrizték.

³⁸ RADVÁNSZKY 1896, 309.

³⁹ RADVÁNSZKY 1896, 311.

Schmid-Schärent ábrázoló, 1538-ra keltezett portrén párban viselt, a zsolcai típusához hasonló, kerek vállkendőkapcsok láthatók.⁴⁰

A 17. századi erdélyi viseletkönyvek ábrázolásain elsősorban a módosabb szász nők ruházatán figyelhetünk meg kerek boglárokat, amelyeket általában a vállfűző összekapcsolására használtak.⁴¹ Érdeemes megemlíteni a nagyszombeni Brukenthal Múzeumban őrzött, Eva Germana Armbruster szász patríciusasszonyt ábrázoló portrét 1660-ból,⁴² valamint Laurentius Toppeltinus 1667-ben kiadott *Origines et Occasus Transylvanorum* című művéből az erdélyi szász viseleteket ábrázoló metszetet.⁴³

A viseletalbumok tanúsága alapján az erdélyi szászok a díszövükön viseltek még hasonlókat, a gazdagabbakét aranyozott ezüsből, a kevésbé módosakét aranyozott rézből készítették az ún. „övcsinálók” (*Gürtler*).⁴⁴ A nagyobb szász városokban külön iparág épült ki az övek készítésére a 17. században, mesterjegyeik alapján azonosíthatók a műhelyek is. A reneszánsz ízlésű boglárokkal és csatokkal díszített öveket bőr- vagy inkább textil- (bársony, ezüst/aranszövet) alapra készítették, általában 8–12 felvarrt boglárával és díszes kapocspárral. Az övek szélessége 4–7 cm között változik.⁴⁵ A boglárokat általában stilizált levelekből és tengelyen ülő virágokból álló filigrándrótos-ékköves áttört kompozíció díszítette. Gyárfás Tihamér a brassói ötvösséget feldolgozó munkájában megállapítja, hogy bár a különféle övek díszítése igen hasonló növényi ornamentikára épít, nincs köztük két egyforma darab, mindegyik egyedi kompozíció.⁴⁶

5. RÉGÉSZETI ADATOK, PÁRHUZAMOK

Régészeti leletként főként a 16–17. század során a török elől elrejtett kincsleletekből, ritkábban kriptafeltárásokból kerülnek elő viseleti mellékletként ruházatot díszítő boglárok.

1851-ben a szabadságharcban leégett losonci templom kriptájának helyreállításakor „halotti ékszerek és egyéb régiségek” bukkantak elő, amelyek végül a Nemzeti Múzeumba kerültek.⁴⁷ Az aranygyűrűk, reneszánsz láncosövek mellett közel 20 darab növényi ornamentikával, igazgyöngyökkel, rubinokkal és színes zománcsal díszített, 16–17. század fordulójára keltezett aranyboglár tartozott a lelethez.⁴⁸

1897-ben a küllővári (ma: Cetatea de Baltă, Románia) templom renoválása során a kriptában három koporsós temetkezésre bukkantak, amelyekben viszonylag jó állapotban maradtak meg a 16–17. századi viselet darabjai.⁴⁹ A Zsolcát is birtokló szendrői székhelyű Bebek családhoz (Patóczi Zsófiához és unokájához Kendy Zsófiához) köthető sírokból szőnyegek, fejpárna, szemfedő mellett a teljes ruházat (ezüst skófumfonallal kivarrt mellény, sötétkék, álló galléros mente) és az azokat díszítő – a zsolcainál jóval mivesebb és kizárólag ruhadíszként felvarrt – stilizált növényi és geometrikus mintával díszített zománcos boglárok is előkerültek.⁵⁰ Hasonló stílusú, ráadásul a küllővárival azonos ötvösjeggyel ellátott ruházatra varrt boglárokat ismerünk a csengeri református templom kriptájában talált leletek között is, amelyek 1931-ben kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.⁵¹

A török hódításhoz köthető kincsleletek közül elsőként az 1874-ben Pesten előkerült, 1526-os záró éremmel keltezett kincsleletet kell megemlítenünk, amelyben a kapocspárunk funkcionális előképeit fedezhetjük fel az áttört gótikus indáslevelekkel, állat- és emberalakokkal díszített öntött, aranyozott ezüst ruhacsatokban és hólyagos keretelésű övboglárokból.⁵²

Nagyméretű mellboglárokból (köszöntőük), láncos-bogláros reneszánsz övekből áll a nagyenyedi (Aiud, Románia) lelet, amely egy helyi ügyvéd közvetítésével 1890-ben került a Nemzeti Múzeumba.⁵³ A 16. századra keltezett⁵⁴

⁴⁰ HANS ASPER.

⁴¹ DEÁK 2015, 164, 20. kép.

⁴² Közölte 1680-ra keltezve: HÖLLRIGL é.n., 380; H. KOLBA 1990, 183, 13. ábra; 1660-ra keltezve: ERDÉLY TÖRTÉNETE 1986, 277. kép.

⁴³ HÖLLRIGL é. n., 366.

⁴⁴ GYÁRFÁS 1912, 272.

⁴⁵ GYÁRFÁS 1912, 273.

⁴⁶ GYÁRFÁS 1912, 273, 45–46. ábra.

⁴⁷ H. KOLBA 1989, 175–177.

⁴⁸ H. KOLBA 1989, 182.

⁴⁹ BUNTA 1977, 224–239.

⁵⁰ BUNTA 1977, 225.

⁵¹ HÖLLRIGL 1934, 101, 80–81. kép.

⁵² VATTAI 1955, 210–212, 3. kép.

⁵³ H. KOLBA 1990, 169.

⁵⁴ H. KOLBA 1990, 172–173.

aranyozott ezüst mellboglárak részletei – az irdalt szélű virág- és levéldíszek,⁵⁵ valamint a bogláros öv karmos foglalatú gránátkövei⁵⁶ – jó párhuzamai a Zsolcán talált kapocsnak.

Segesváron (Sighişoara, Románia) a Kessler-ház bontása közben két kis fazékban elrejtve került elő egy hasonló összetételű kincslet 1891-ben. Az egyik edényben ékszerek, ruhaveretek voltak, a másikban 1520–1620 között vert érmek.⁵⁷ A kincslethez tartozó nagyméretű aranyozott ezüst – gótikus fülkében Szűz Máriát a gyermek Jézussal és szenteket ábrázoló figurális díszítésű – mellbogláron szintén karmos foglalatú ékkövek ülnek a virágok kelyhében, illetve a keretelés filigránt utánzó rovátkolt levéldíszei is emlékeztetnek a zsolcai kapocsboglár díszítésére.⁵⁸ A kincshez tartozó másik két mellbogláron az ékköveket utánzó rovátkolt kehelyben ülő ezüstgyöngyös gránátalmákat említhetjük párhuzamként.⁵⁹ Kolba Judit a mellboglárak – Apor Pétert idézve köszöntjük – készítését és viseletét a 16–17. századi erdélyi szászokhoz köti.⁶⁰ A képi forrásoknál már említett Eva Germana Armbruster szász patríciusasszonyt ábrázoló képen is egy viseleti garnitúra részeként látható a mellboglár/köszöntő és az ingváll összekapcsolására szolgáló, a zsolcaihoz igen hasonló boglárkapocspár, valamint a láncos bogláros, melyeket minden bizonnyal egyszerre, egy ötvös műhelyben készíthettek.

Az Arad megyei solymosi vár (Solymosvár/Şoimoş, Románia) mellett, a radnai erdőben két részletben került elő 1902-ben egy kincslet.⁶¹ Dömötör Lászlótól 1902 júniusában vásárolt meg a Magyar Nemzeti Múzeum két aranyozott ezüst, leveles/hólyagos keretelésű, reneszánsz növényi ornamentikával díszített kapocspárt és egy süvegdiszt Solymos (Arad megye) megjelöléssel.⁶² Két hónappal később Stauer Ferencről vásárolták meg a kincslet második felét: egy aranyozott ezüst fedeles kelyhet, két ezüstpoharat, egy csészét és két kanalat, valamint egy aranyozott ezüst, áttört díszű kapocspár nőtagját és egy kapocshoz tartozó csipkézett szélű alaplemezt.⁶³ A másodikként megvásárolt kincs kapocspárjának hosszúkás, erősen erezett levelekkel körülvett ékkőberakásos virágdíszje azonos az elsőként megvásárolt egyik kapocspár díszítésével, méretük és egyéb részleteik is egyeznek, így bizonyos, hogy egy kincslet darabjai lehettek. Ezen boglárkapcsok a zsolcaival szinte azonos méretűek, az alaplemezek hólyagos-leveles szegélye, a növényi díszítés kompozíciója, a gránátok karmos foglalatja is igen közeli párhuzama a miénknek [3. tábla 1].

1904-ben Nagybánya (Baia Mare, Románia) mellett, egy halomból ástak ki egy 16. század második felére keltezhető kincsletet,⁶⁴ melyben két, növényi indákkal, levelekkel és karmos foglalatú köves virágokkal díszített, hólyagos keretelésű aranyozott ezüst ruhakapocspár került az MNM ötvösgyűjteményébe [3. tábla 2].⁶⁵ A nagybányai aranyozott ezüst kapocspár alaplemezének szélét – a zsolcaival azonos módon – apró irdalt levelek díszítik. A kapocstott itt is a gyöngysorkeretelésű alaplemez átlukasztott hólyagocskáin keresztül varrták fel a textíliára. Az egyik kapocspár felső áttört félgömbjének kompozíciója a miénkhez hasonlóan hármass indadíszű, melyet karmos foglalatú almandinköves virágok tagolnak. A tárgyat Mihalik palástkapocsként értelmezi, és a 16. századi hagyatéki leltárakban említett bokros öregkapcsokkal azonosítja.⁶⁶

Szombathely belvárosában épületalapozási munkák során került elő egy reneszánsz kincslet 1963-ban.⁶⁷ Az öt ezüstpohárból, aranyozott ezüst ruhadíszekből és pénzekből álló kincsletet egy 16. századi ház vagy gazdasági épület helyén találták meg. Az egyik pohárba egy vászonzacskóban 71 darab magyar, lengyel és osztrák érmét rejtettek, melyeket a 16. század folyamán vertek.⁶⁸ A valószínűleg több polgár vagyonából⁶⁹ összerakott kincset az 1605-ös zavargások során áshatták el, mikor Bocskai István generálisa, Némethy Gergely hajdúkapitány feldúlta a várost.⁷⁰ A kapocspárok között volt egy nagyobb méretű,⁷¹ valamint egy teljes és egy töredékes kisebb boglárkapocs.⁷² Utóbbiak a zsolcaival közel azonos méretűek, karmos foglalatú gránátokkal és rovátkolt szegélyű kehelyben

⁵⁵ H. KOLBA 1990, 171, 2. ábra.

⁵⁶ H. KOLBA 1990, 180, 7. ábra.

⁵⁷ H. KOLBA 1990, 177.

⁵⁸ H. KOLBA 1990, 179, 8. ábra.

⁵⁹ H. KOLBA 1990, 182–183, 9–10. ábra.

⁶⁰ H. KOLBA 1990, 187.

⁶¹ HAMPEL 1902, 442–444.

⁶² MNM ltsz.: 1902.69.1–4. Teljes h.: 9,4–9,5 cm, sz.: 5,7 cm.

⁶³ MNM ltsz.: 1902.90.1–9.

⁶⁴ Nagybánya 16. századi ezüst pecsétnyomója, I. Ferdinánd 1555-ben vert negyed ezüsttallérja, Ágost német birodalmi 1564-es verete mellett egy ezüstkanál, a két kapocspár, valamint gyűrű és hajtű volt a leletegyüttesben (MIHALIK 1906, 116–117).

⁶⁵ Teljes h.: 6–6,4 cm, sz.: 3,4–3,5 cm.

⁶⁶ MIHALIK 1906, 123–124.

⁶⁷ SZ. KOROKNAY–SZENTLÉLEKY 1964, 249–254; LOVAG 1975.

⁶⁸ LOVAG 1975, 1. A legkorábbi veret IV. Kázmér (1445–1492) félgarasa, a legkésőbbi Rudolf 1603-as denárja.

⁶⁹ LOVAG 1975, 8. A kincs birtokosairól rendelkezésünkre álló adatok: a poharakon háromféle monogram van, valamint fennmaradt egy 1605-ben elrejtett kincs peres jegyzőkönyve, melyben Ötvös János szombathelyi lakos három polgár hasonló értékű vagyonát ásta el.

⁷⁰ SZ. KOROKNAY–SZENTLÉLEKY 1964, 253; LOVAG 1975, 8.

⁷¹ SM ltsz.: 71.8.1–2. Teljes h.: 7,3 cm, átm.: 3,9 cm.

⁷² SM ltsz.: 71.6.1–2., 71.7. Teljes h.: 6,8 cm, átm.: 3,1 cm.

ülő ezüstöngyökkel (gránátalmákkal) kombinált áttört, indás növényi díszítésük is igen hasonló. A kincsleletből a 16. század alatt összegyűjtött, különböző stílusú textilövekhez tartozó téglalap alakú övcsatok (három pár), gránátalmás-láncos csüngő és övet díszítő boglárók kerültek még elő, valamint egy szintén a 16. század végére – 17. század elejére jellemző, női fejfel díszített reneszánsz kapocspár is szerepelt a tárgyak között.⁷³

1966-ban Ada (Ada, Szerbia) határában egy felázott földút javításakor került elő három fémmedénybe rejtve egy kincslelet, amely a helyi tanítónak köszönhetően a Zentai Városi Múzeumba került.⁷⁴ A kincslelet főként balkáni hatásokat mutató ezüstdíszítéskből állt: két pár filigrános-korongos fülbevaló, egy pár mellű, egy különálló mellű, 19 rezgőtű, két gyűrű és 92 különféle gomb mellett három pár aranyozott ezüst, félgömb alakú, áttört növényi díszű, reneszánsz ízlésű mentekapocs is volt a leletegyüttesben.⁷⁵

Tolnán szintén földmunka során került elő négy ezüstpohár és négy kanál társaságában egy teljes övkészlet (két darab téglalap alakú, áttört díszítésű övkapocs, hét darab aranyozott ezüst hólyagos keretelésű övveret, illetve az övet díszítő lánc gránátalmafejes csüngővel), valamint három pár nagyobb⁷⁶ és négy pár kisebb ruhakapocs [3. tábla 3].⁷⁷ A leletet közlő Lovag Zsuzsa és T. Németh Annamária szerint a nagyobb kapcsokat női mente vagy köpeny díszeként, a kisebbeket vállfüzőkön viselték, a ruhák, ingvállak nyakkivágását fogták össze velük.⁷⁸ Egy női viselethez véleményük szerint általában 1–4 pár ruhakapocs tartozott, a szombathelyi és a tolnai lelet esetében is feltételezik, hogy az övek és kapcsok egy nőiviselet-garnitúrához tartoztak.⁷⁹ A zsolcainál kisebb méretű, de gazdagabb kidolgozottságú, magasabb technikai tudásról árulkodó boglárkapcsok részleteikben igen hasonlóak a zsolcaihoz. A tolnai boglárók áttört ornamentikus díszítése,⁸⁰ az alapot képező rovátkolt drótváz, melyekre hasonló hosszúságú indás leveleket és kétrétegű, hatszirmú, gránátokkal díszített virágokat forrasztottak, közeli párhuzama a miénknek. A 16. században a hódoltság területén fekvő Tolnán akár a török, akár a végvári katonák portyái elől is elrejtették a vagyontárgyakat, valószínűleg – a szombathelyi kincshez hasonlóan – itt is több család vagyonát áshatta el egy helyi kereskedő.⁸¹

A legkésőbbi párhuzamot a debreceni Déri Múzeum gyűjteményében egy 17. század második felére keltezett pártav kerek alapú félgömb formájú bogláraiban vélem felfedezni, amelyek szintén áttört, irdalt leveles mintával borítottak, középen öt, háromszög alakú szíromlevél közepén ülő kehelyben gerezdelt aranyozott gombbal (gránátalma) díszítettek.⁸²

A 16–17. századi női viselethez tartozó, kincsleletekben lelt boglárkapcsok legnagyobb számban Erdélyből ismeretek, valamint a városokban élő módosabb polgárság – tolnai és szombathelyi kincs – török vagy hajdú elől elrejtett vagyontárgyai voltak. A 16–17. századi köznemesi és a városi, mezővárosi módosabb polgári réteg asszonyai ruházatának általános ékszerei voltak a hasonló stílusú aranyozott ezüst, láncos övek⁸³ és a ruhakapcsok.⁸⁴ Egyszerűsödött, népiesedett változatuk az erdélyi polgári viseletben, elsősorban a szászoknál élt tovább.

6. ÖSSZEGZÉS

Amint a régészeti leletként bemutatott boglárkapcsoknál láthattuk, igen kevés adatot ismerünk arra, hogy a 16–17. században ilyen értékű tárgyat a viselet részeként az elhunytal együtt eltemessenek. Több nyomát találjuk a hasonló viseleti díszeknek a hagyatéki leltárakban, illetve elrejtve kincsleletekből ismerünk analóg aranyozott ezüst boglárokat.

Habár a felsőzsolcai temető több sírjában is előkerültek a 16–17. századi viselet emlékei – például a 162. sírban nyugvó nő gyöngyöspártával, vállfüzővel és részsállal díszített paszományszalaggal, valamint a 180. sír rekonstruálható vállfüzővel⁸⁵ –, nagyobb értéket képviselő tárgy (mint az aranyozott ezüst, gránitköves kapocspárunk) egyik sírban sem volt. A sírokban lelt vállfüzők már inkább a 17. század végére jellemző, széles ívben felmagasodó hátú,

⁷³ SZ. KOROKNAY–SZENTLÉLEKY 1964, 251.

⁷⁴ WICKER 2009, 51. Hálásan köszönöm Wicker Erikának, hogy a leletegyüttesre felhívta a figyelmemet. Az adai lelet boglárkapcsait hamarosan önálló tanulmányban közli.

⁷⁵ WICKER 2009, 54. A kapcsok a Zentai Városi Múzeum kiállításán szerepelnek (ZENTAI VÁROSI MÚZEUM).

⁷⁶ Ltsz.: 71.59.9–11.C. Teljes h.: 7 cm, átm.: 2,5 cm, a kisebb példányok átm.: 1,9 cm.

⁷⁷ LOVAG–T. NÉMETH 1974, 219–246.

⁷⁸ LOVAG–T. NÉMETH 1974, 224, 226, 4. ábra.

⁷⁹ LOVAG 1975, 4, 17. jegyzet. Az 1517-re keltezett jezernyei oltáron Szent Anna ruháján három pár nagyobb, az 1521-es leibici Szent Anna-oltár szárnyképén öt pár kapocs van (utóbbi: VATTAI 1955, 213).

⁸⁰ A kapocspárokon feltűnő későgotikus növényi ornamentika a 16. századi egyházi kegytárgyakon (kelyhek, cibóriumok) is megfigyelhető (LOVAG 1975, 4, 13. jegyzet).

⁸¹ LOVAG–T. NÉMETH 1974, 243.

⁸² DM ltsz.: III.1925.8.

⁸³ LOVAG–T. NÉMETH 1974, 232.

⁸⁴ KISS 2008, 107.

⁸⁵ SIMONYI 2005, 310, 6–7. kép.

egybeszabott vállpántú, elől kapcsokkal záródó típusba sorolhatók. Alapanyaguk atlaszkötésű selyem, melyet vastag lenvászonnal és vékonyabb gyapjúszövettel béleltek, illetve fémszálas csipkével díszítettek.⁸⁶ Minőségük alapján a falu módosabb, esetleg kismemesi származású asszonyai viselhették ezeket. A 16. századtól szép számmal vannak adataink a falu lakosairól, a fizetett adó alapján az Izsó család volt a legmódosabb köztük, melynek tagjai a 16–17. század folyamán többször töltötték be a bírói tiszteletet, és 1657-ben már nemesként szerepel nevük egy birtokátadási ügyben.⁸⁷

Amint láthattuk, a zsolcai templom körüli temetőből ismerjük a falu módosabb lakóinak 17–18. századi temetkezéseit, minden bizonnyal egy ilyen gazdagabb, talán kismemesi rangot is szerző család féltett vagyontárgya volt a boglárkapocspár. A templomtól mindössze 15–20 méterre talált ruhadísz vagy temetkezés részeként kerülhetett földbe, vagy – és ez tűnik valószínűbbnek – értékénél fogva nem került sírba, hanem a török hódoltság időszakában állandósuló támadások adhattak okot elrejtésére.

Levéltári forrás

MNL BML IV.A.-506 = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Borsod vármegye II. József-féle közigazgatásának (Germanica) iratai.

Irodalom

BOROVSKY 1909 = Borovszky S.: *Borsod vármegye története*. Budapest 1909.

BUNTA 1977 = Bunta M.: A küllővári lelet. *Ars Hungarica* 1977/2 (1977), 223–239.

CSÁNKY 1890 = Csányi D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I. Budapest 1890.

DEÁK 2015 = Deák É.: Népviseletek a 17–18. századi Erdélyben a viseletsorozatok tükrében. *Ethno-Lorea, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve* 32 (2015), 145–181

GYÁRFÁS 1912 = Gyárfás T.: *A Brassai ötvösség története*. [Művelődéstörténeti monográfiák 1.] Brassó 1912.

GYÖRFFY 1963 = Györfy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. kötet. Budapest 1963.

HAMPEL 1902 = Hampel J.: A nemzeti múzeumi régiségtár gyarapodása 1902-ben. *ArchÉrt* 22 (1902), 419–448.

HÖLLRIGL 1934 = Höllrigl J.: A csengeri ref. templom kriptájának leletei. *ArchÉrt* 47 (1934), 97–114.

HÖLLRIGL é.n. = Höllrigl J.: Magyar és törökös viseleti formák a XVI–XVII. században. In: *Magyar művelődéstörténet 3. A kereszténység védőbástyája*. Szerk.: Domanovszky S. Budapest 1939–1942.

KISS 2001 = Kiss E.: Arany művek, köves marhák – Ékszerek. In: *A szépség dicsérete. 16–17. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*. Kiállítási vezető, Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk.: Ridovics A. Budapest 2001, 31–42.

KISS 2008 = Kiss E.: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. In: *Mátyás király öröksége – Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* 2. Szerk.: Mikó Á. – Verő M. – Jávör A. [A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/4.] Budapest 2008, 99–113.

H. KOLBA 1989 = H. Kolba J.: A losonci ékszerlelet. *FolArch* 40 (1989), 175–191.

H. KOLBA 1990 = H. Kolba J.: A nagyenyedi és a segesvári lelet. *FolArch* 41 (1990), 169–192.

SZ. KOROKNAY–SZENTLÉLEKY 1964 = Sz. Koroknay É. – Szentlélek T.: *A szombathelyi reneszánszkori kincslelet*. [Savaria Múzeum Közleményei 32.] Szombathely 1964.

LEVELES 1927 = Leveles E.: Miskolc város megváltása. *Történelmi és Régészeti Közlemények Miskolc város és Borsod vármegye múltjából* 2/4 (1927), 157–184.

LOVAG 1975 = Lovag Zs.: *A szombathelyi reneszánsz kincslelet*. Szombathely 1975.

LOVAG–T. NÉMETH 1974 = Lovag Zs. – T. Németh A.: A tolnai XVI. századi kincslelet. *FolArch* 25 (1974), 219–246.

MÉRAI 2010 = Mérai, D.: „The True and Exacr Dresses and Fashion” – *Archaeological Clothing Remains and their Social Contexts in Sixteenth- and Seventeenth-Century Hungary*. [BAR International Series 2078] Oxford 2010.

MIHALIK 1906 = Mihalik J.: A nagybányai ékszerlelet. *ArchÉrt* 26 (1906), 116–129.

⁸⁶ Hasonló ruhamaradványokat ismerünk a 17. századból Tiszanána–Ónána templom körüli temetőjéből (PARÁDI 1995, 172–173 és 10. ábra), valamint a váci Fehérek templomának kriptájából (RÁDULY 1996/1, 10 és belső borító 8. kép).

⁸⁷ ZSIROS 1993, 59.

- MIKÓ–VERŐ–JÁVOR 2008 = Mikó Á. – Verő M. – Jávör A. (szerk.): *Mátyás király öröksége – Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* 1. [A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2008/3.] Budapest 2008.
- PARÁDI 1995 = Parádi N.: A Tiszanána–ónánai ásatás. *FolArch* 44 (1995), 151–189.
- RÁDULY 1996 = Ráduly E.: 18. századi polgári viselet. *Magyar Múzeumok* 2/1 (1996), 9–12.
- RADVÁNSZKY 1896 = Radvanszky B.: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. I. kötet. Budapest 1896.
- SIMONYI 2004 = Simonyi E.: Középkori templom és temető Felsőzsolca–Nagyszilváson. *HOMÉ* 43 (2004), 161–197.
- SIMONYI 2005 = Simonyi E.: Középkori és koraújkori templom és temető Felsőzsolca–Nagyszilváson. In: „...a halál árnyékának völgyében járok” – A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: Ritoók Á. – Simonyi E. [Opuscula Hungarica 6.] Budapest 2005, 305–314.
- TÓTH 1990 = Tóth P.: *A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei*. [Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 28.] Miskolc 1990.
- VATTAI 1955 = Vattai E.: Budapesti ezüstlelet a XV–XVI. századból. *BudRég* 16 (1955), 207–219.
- WICKER 2009 = Wicker E.: A 17. századi adai kincslelet díszítéi. In: „In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. [Archeologica Cumanica 2.] Kecskemét 2009, 271–283.
- ZSIROS 1993 = Zsíros S.: *Felsőzsolca története*. Felsőzsolca 1993.

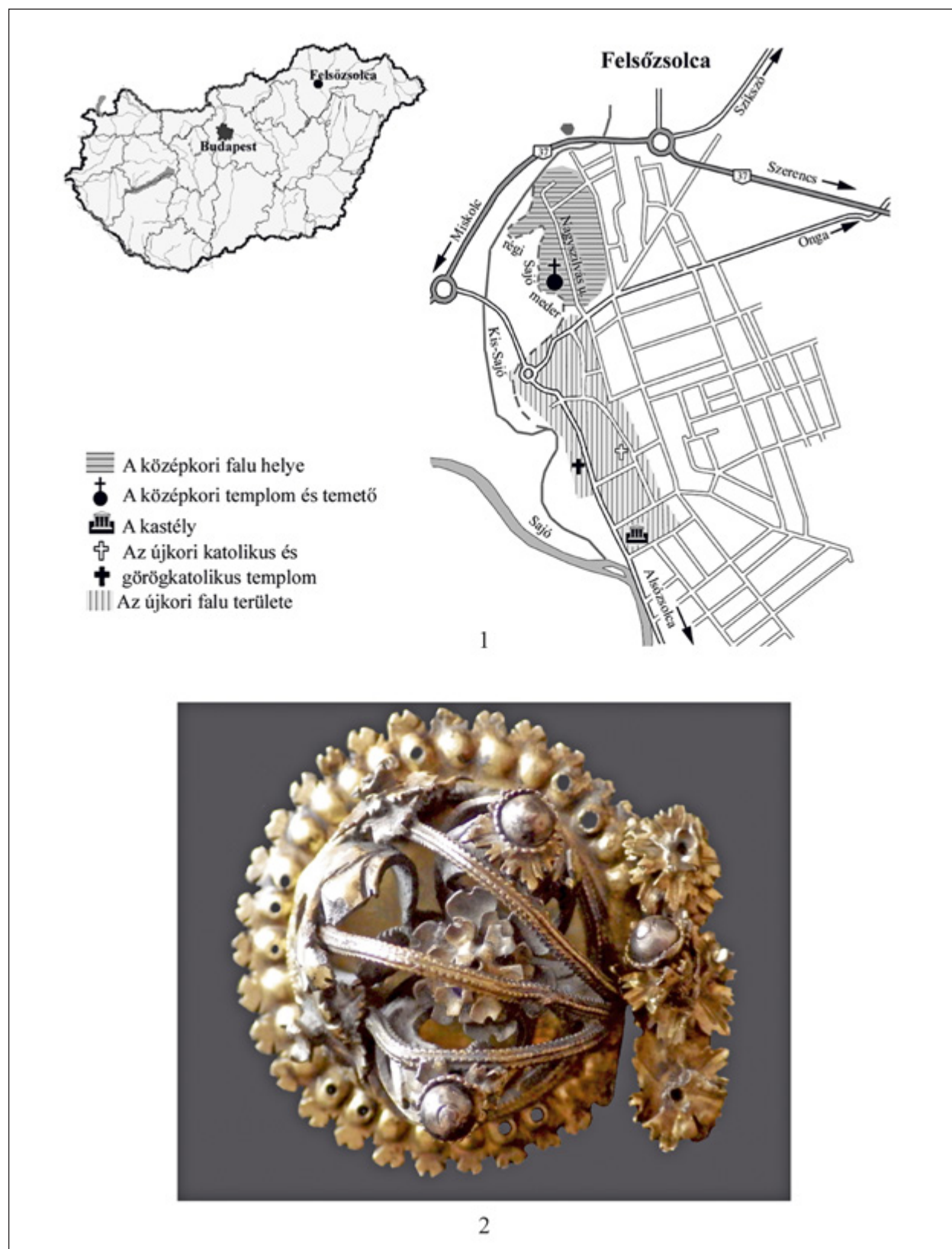
Webirodalom

- DM Ltsz.: III.1925.8. = http://derimuz.hu/layout/infopult.php?page=xix_szazadi_debrecen&type=item&view=partaov#lg=1&slide=0 (a letöltés dátuma: 2019.05.24.)
- ERDÉLY TÖRTÉNETE 1986 = *Erdély története II.* Főszerk. Köpeczi B. Szerk. Makkai L. – Szász Z. Budapest 1986.
<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHun-erdely-tortenete-harom-kotetben-1/masodik-kotet-1606-tol-1830-ig-9C2/vi-az-onallo-fejedelemség-utolso-evtizedei-16601711-CA7/kepek-F5D/916-917-oldal-kozott-F5E/> (a letöltés dátuma: 2019.05.24.)
- HANS ASPER = <http://history-of-fashion.tumblr.com/post/135508260034/1538-hans-asper-andreas-schmid-and-anna-regula> (a letöltés dátuma: 2019.05.24.)
- JUAN PANTOJA DE LA CRUZ = <https://www.the-athenaeum.org/people/detail.php?ID=11506> (a letöltés dátuma: 2019.05.24.)
- ZENTAI VÁROSI MÚZEUM = http://www.sentainfo.org/hu/o/11_M%C3%BAzeumok/49_V%C3%A1rosi%20m%C3%Bazeum (a letöltés dátuma: 2019.05.24.)

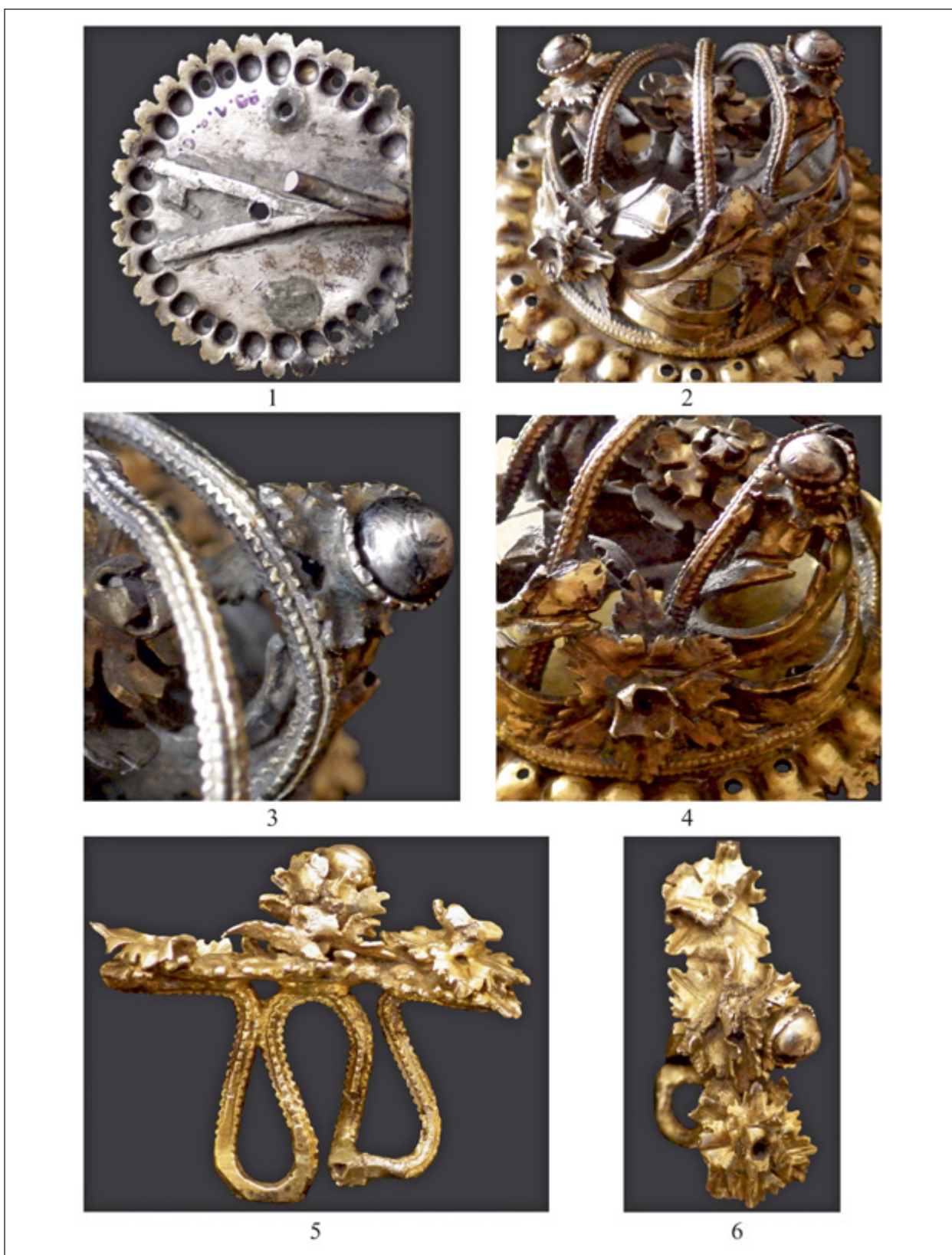
ERIKA SIMONYI

A 16th–17th-century brooch-fastener from Felsőzsolca

A brooch-fastener was found on the Nagyszilvás rise within the town of Felsőzsolca, east of the city of Miskolc in Borsod-Abaúj-Zemplén County (north-eastern Hungary), by a local inhabitant who presented it to the Hungarian National Museum. Close analogies of this silver-gilt, semi-spherical brooch-fastener, which is decorated with granite gemstones and plant ornamentation, are known both on 16th–17th-century depictions and in treasure hoards from the same period (uncovered at Radna, Tolna and Szombathely). Characteristically wives and daughters of better-off citizens in Hungary's towns and market towns used to wear this type of jewellery. Based on the testimony of depictions from the period, between one and four pairs of such brooches were worn combined with a chain belt decorated in a similar style with trailer and flowers.

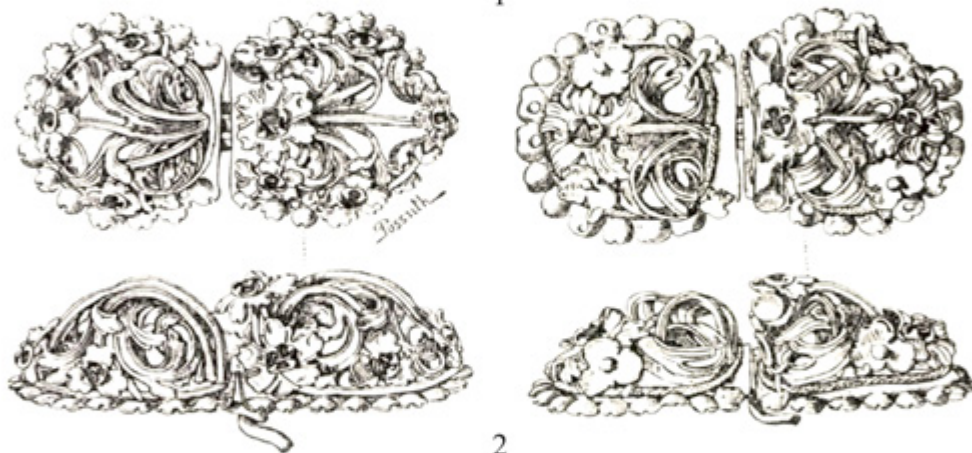
1. tábla: 1.: A lelőhely (rajz: Simonyi Erika); 2.: A boglárkapocspár töredéke (fotó: Simonyi Erika)

2. tábla: 1.: A boglárkapocs hátoldala; 2.: A hurkos kapcsolótag indás virágdísz; 3.: A filigránt utánozó drót és a gránátalmás díszítmény; 4.: A karmos kőfogalat és a lemezes virágdíszek; 5.: A takarótag oldalnézetből; 6.: A takarótag felülnézetből (fotó: Simonyi Erika)

1

2

3

3. tábla: 1.: A radnai kincs egyik boglárkapocspárja (fotó: Simonyi Erika);
 2.: A nagybányai boglárkapocspárok (MIHALIK 1906 nyomán);
 3.: A tolnai kincs egyik boglárkapocspárja (fotó: Simonyi Erika)

MOLNÁR KAROLA*

EGY CÉHKORSÓ NYOMÁBAN ADATOK A KECSKEMÉTI KÁDÁROK/BODNÁROK TÖRTÉNETÉHEZ

1. BEVEZETÉS

2015 nyarán, egy Kecskemét belvárosában végzett leletmentő ásatás során egy különleges díszített korszó látott napvilágot. A korszó hasán látható szerszámok és hordó a kádármesterségre, egyúttal egy kádárcéh fennállására utalhatnak, így ezt a tárgyat céhkorszóként határozták meg a feltárók.

A téma már valamelyest túlmutat a régészeti korszakhatáron, de úgy vélem, fontos foglalkoznunk ezzel a tárgytípussal is, mivel írott források hiányában értékes és új adatokat szolgáltat Kecskemét céhes életére vonatkozóan, ezáltal bővíti a város eddigi történetével kapcsolatos ismereteinket.¹

2. A LELOHÉLY ÉS A FELTÁRÁS BEMUTATÁSA, A KECSKEMÉT–NAGYKÖRÖSI UTCA 7–9. LELOHÉLY

2015. június 2-tól 2015. augusztus 10-ig Wilhelm Gábor és Varga Máté régészek vezetésével leletmentő ásatást végeztek a kecskeméti Katona József Múzeum munkatársai Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. sz. alatt,² ahol egy mélygarázzsal ellátott társasház építésére került sor [1. térkép]. A feltárás 1076 m² nagyságú területet érintett, ahol összesen 30 késő középkori, kora újkori, illetve újkori objektum látott napvilágot [1. tábla 1]. Ezek közül 28 objektum volt vizsgálható. A terület bolygatott volt a korábban itt álló épületek, emésztők és a telek DNy-i részében elhelyezkedő modern pince miatt.³

A régészeti jelenségek a telek É-i és középső sávjában csoportosultak. A feltárt területet viszonylag sűrűn fedték az objektumok, melyek egymástól nagyjából szabályos távolságban helyezkedtek el (gödrök, cölöphelyek, árkok).⁴ Sorraikból kiemelkedik öt kút, melyek közül kettőben ácsolt deszkaszerkezetet (13. és 29. obj.), egyben hordót és ácsolt deszkaszerkezetet (19. obj.) és kettőben hordót és vesszőfonatos szerkezetet (26. és 30. obj.) dokumentáltak, melyek a telken magasan álló talajvíznek köszönhetően őrződtek meg.⁵ Az ásatás során gazdag kerámia- és állatsontanyag, üvegleletek, fémtárgyak, bőrmaradványok és szerves maradványok (fa, növény és tojás) láttak napvilágot.⁶

2.1. A 3. objektum

A lelőhelyen feltárt kutak kétségtől jelentősek, de a jelenlegi tanulmány szempontjából elsősorban azért fontos őket megemlíteni, mert a sajtóban megjelenő hírek hatására a köztudatban az terjedt el, hogy a most vizsgált korszó az egyikükből került elő. Ez azonban nem igaz, ugyanis a céhkorszó a 3. objektumból, egy szemetesgödörként funkcionáló jelenségből származik [1. tábla 2–3].

A 3. objektum egy sötétszürke foltként jelentkező, négyzetes kialakítású 103×87 cm nagyságú, nagyjából egyenes aljú, 38–43 cm mély, szemetesgödörként használt objektum volt, melynek korát a feltárók a 18–19. századra tették [1. tábla 2–3]. A céhkorszón kívül nagy mennyiségű kerámia, üvegtöredék, továbbá állatsont került felszínre a gödörből.⁷

* Kecskeméti Katona József Múzeum, mkarola93@gmail.com

¹ Ezúton szeretném megköszönni Wolf Máriának, egykori tanáromnak és témavezetőmnek, hogy egyetemi éveim alatt bátran fordulhattam hozzá kérdéseimmel, segítségére, türelmére és jó tanácsaira mindig számíthattam.

² Lelőhely-azonosító: 82303.

³ MOLNÁR 2017a, 8.

⁴ MOLNÁR 2017a, 8.

⁵ MOLNÁR 2017b, 131–134.

⁶ MOLNÁR 2017a, 8.

⁷ FELTÁRÁSI DOKUMENTÁCIÓ KKJM 2016.5604, 45.

3. A CÉHKORSÓ

A céhkorsó kívül-belül fehér színű ónmázzal fedett, „körte” formájú kerámiatárgy (KKJM ltsz.: 2015.28.123.). Pereme hiányzik, nyaka és hasa is hiányos. Ép oldalán a nyaka szűk, a hasa széles és öblös, az alja felé pedig hirtelen szűkülő kialakítású [2. tábla 1–4].

Füle ovális átmetszetű szalagfűl, mely a perem alól indul és a hasra támaszkodik. Külső oldalát nyolc darab kék színű vonal díszíti, mely a hason a fül alatti területen is folytatódik nyolc, fokozatosan rövidülő vonalkával. Ezt mindkét oldalon egy-egy rovátkával díszített vonal, két-két indaszerű díszítmény és négy-négy fokozatosan rövidülő kék színű vonal egészíti ki [2. tábla 2]. A váll vonalában kék vonalakkal és pontokkal kialakított motívum látható [2. tábla 3–4].

A hason zöld növénykoszorúban a kádármesterséghez kapcsolódó eszközök részletei – hordó [3. tábla 1], kétkézvonó/vonókés [3. tábla 3], kádárbunkó [3. tábla 2], körző szára [3. tábla 4] és véső (?) [3. tábla 5] – szerepelnek, sárga és kék színű mázzal festve és barna/fekete színű kontúrral kiemelve [2. tábla 1, 5]. Egy 17. századból származó ábrázoláson, melyen egy kádár és műhelye látható, a műhely falára felakasztva és a padlón ugyanilyen szerszámok figyelhetők meg [4. tábla 4]. A korsón lévő tárgyak körül kicsi, fekete színű, festett „X” jelek vannak, alattuk pedig három barna színű levélből álló levélcsoport látható [2. tábla 1, 5].

Az alj feletti részen, egy körülbelül 2,4 cm széles sávot két kék vonalból, egy sárga sávból és ismét két kék vonalból álló körbefutó minta tölt ki. A talpkorongos kialakítású aljrész külső oldala barnára van festve [2. tábla 1–5]. A tárgy magassága 23,5 cm, fenékmérete 9,6 cm, peremmérete nem mérhető. Állapota restaurált és részben kiegészített.

Évszám nem olvasható a felületén, néprajzi párhuzamok alapján viszont elképzelhető, hogy ez a mára már hiányzó részen lehetett. A tárgy a 18. század közepére/második felére, esetleg a 19. század elejére datálható.

Érdekességgé válik érdemes megemlíteni, hogy korábban, a mai főtéren (Kossuth tér) végzett ásatások során egy 1692-es évszámmal ellátott habán jellegű korsó már napvilágot látott. A Kossuth tér a most tárgyalt lelőhely közelében helyezkedik el.⁸

A céhkorsó párhuzamai fellelhetők a céhes kerámiákkal foglalkozó szakirodalomban. Formailag hasonló, 1748-as évszámmal ellátott bokályt [4. tábla 1] mutat be Csúpor István céhes kerámiákat feldolgozó munkájában.⁹ Ugyanabban a kötetben található egy díszesebb, 1799-es évszámmal ellátott, de formailag szintén a kecskeméti korsóhoz hasonlító darab [4. tábla 2].¹⁰ Díszítés tekintetében pedig fontos megemlíteni a céhtálakat és tányérokat is [4. tábla 3], melyeken hasonló elrendezésben szerepelnek a kádárok attribútumai, mint ahogyan a korsókon/bokályokon megfigyelhető.¹¹

4. A CÉHES MINDENNAPOK HASZNÁLATI TÁRGYAI ÉS A CÉHEK ÜNNEPEI

Jelen tanulmányban a területi korlátok miatt nem kívánok a céhek kialakulásának történetével, gazdasági háttérükkel, illetve belső szabályzataikkal foglalkozni, sokkal inkább a mindennapi életükben helyet kapó ünnepi alkalmakra fókuszálok, ahol a tulajdonukat képező díszesebb kerámiatárgyaik is terítékre kerültek.

A céhek a hagyományos kézművesség érdekvédelmi szervezeteinek számítottak, melyek szabályzataikkal az élet szinte minden területét irányítani kívánták. Szigorú elvárásaiknak köszönhetően sokáig garantálni tudták a jó minőségű, magas színvonalú termékeket. Hazánk területén a céhek virágkora a 17–19. század közötti időszakra tehető. A 17. század előtti időkről viszonylag kevés írott forrás maradt fent velük kapcsolatban, de ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy már korábban is működtek.¹² Az 1872-es új ipartörvényig a magyarországi „iparok” kézműves jellegűek voltak,¹³ amit a céhek jelenléte erősített. Fennállásuknak leginkább a mezővárosok gazdasági környezete kedvezett.¹⁴

A céhek mindennapi életét és ünnepeiket tükrözik a használatukban lévő tárgyak, melyek közé a céhládán, pecséten, behívótáblán, zászlókon túl a közös ünnepeken használt díszes, borivásra alkalmas kancsók/korsók és étkezéshez használt tálak/tányérok is hozzátartoztak. A nyugat-európai céhedények többnyire ezüstből vagy ónból készültek, míg a Kárpát-medencében egyfajta helyi jellegzetességgé a céhek kerámiaedényeket használtak. Ezeken az edényeken

⁸ Biczó 1976, 356.

⁹ Csúpor 2010, 105.

¹⁰ Csúpor 2010, 111.

¹¹ Csúpor 2010, 77, 120, 140.

¹² Csúpor 2010, 6.

¹³ Az 1872-es új ipartörvény után a kézművesek már nem céhekben, hanem ipartestületekben dolgoztak (Csúpor 2010, 8).

¹⁴ Csúpor 2010, 6.

(korsók, kancsók, tálak) az adott mesterséget űző céhekre jellemző használati tárgyak, szerszámok (attribútumok), továbbá évszámok és rövid mondatok kaphattak helyet.¹⁵ Ezek a tárgyak egyben az összetartozás szimbólumai is voltak.¹⁶

A kerámia edénykészletek a közös ünnepeken tartott lakomák mellett a legény és a mesterré avatáson játszottak kiemelkedő szerepet. A gyakorlat a mesterré avatás esetében az alábbi volt: a remekmunka elkészítése és elfogadása után az új mesternek meg kellett vendégelnie a többi mestert,¹⁷ az elkövetkezendőkben pedig egészen addig, amíg nem került sor új mester beavatására, neki mint szolgálómesternek kellett felszolgálnia a bort az összejövetelük során.¹⁸ A Kecskeméti működő kovács céhhez kapcsolatban pontos leírás maradt fenn arról, hogy a mestermunka elfogadása és 4 magyar forint befizetése után az új mesternek milyen ételeket kellett felszolgálnia a mesterré avatást követő lakomán (avagy mesterasztalt kellett adnia): „az új mester főzessen hat tál étket. Első tál étel legyen káposztás hús egy disznó órájával egészen fejestül, mely között legyen négy koncz. Második tál étel tyúk édes lével, melyben legyen tíz tyúk. Negyedik tál étel fekete lé, négy jó kövér malacczal. Ötödik tál étel sült: két jó öreg kövér felsár pecsenye és két jó öreg malacz töltve: ugyanazon sült mellett legyen két béles, egyik mazsola szőlővel, másik rizskásával tölt. Hatodik gyümölcs tál étel, ugymint perez, dió, mogyoró elegendő. És mindezek mellé az eledelek mellé az új mester azon a napon elegendő bort, olyant, valamelyet az kovács mesterek szeretnek, tartozik adni.”¹⁹

Nemcsak a céhek, hanem az úgynevezett legénytársaságok is rendelkeztek ilyen edénykészlettel. Ezek a társaságok a felszabadított inasok (legények) érdekvédelmi szervezetei voltak, és működésük nagyon hasonlított a céhekéhez. Élükre a céh delegált egy mestert vezetőnek, vagy maguk választottak egy atyamestert, aki őrizte a társadalmát és a korszát. Ugyancsak a céh választott két bejárómestert a legénytársaság ellenőrzésére, de a tényleges vezető a legények közül kikerülő dékán volt.²⁰ A legényavatás során a felszabaduló inas a társphár adás szokása révén vált a társaság teljes jogú tagjává (legénnyé). Az ital és a lakoma költsége is az avatásra várót terhelte.²¹ Az avatás során a korszából megtöltöttek egy poharat borral, melyet a legénnyé avatandónak ki kellett innia. Ivás közben két legény egy tányért tartott az ivó álla alá, mivel egy csepp ital se vesztetett kárba. Az avatás és italozás közben áldomásokat mondtak, általában hármat – egyet a királyra, egyet a városra és egyet a céhre –, melyekre külön-külön poharat kellett üríteni, viszont a sor általában nem állt meg háromnál.²²

A céhkorszóknak mindezeket túl a céhmesterválasztó gyűlések után rendezett lakomákon volt még fontos szerepe. Az étkezés során a korszából töltöttek meg a körbejáró poharakat. A bort szigorúan tilos volt kiönteni, a kiürült korszót pedig a szolgálómesternek vagy a legifjabb mesternek kellett újratöltenie, továbbá az ő feladata volt a lakoma után az ittas mesterek hazakísérése is. Így az eggyé tartozás ünnepei sokszor csaptak át féktelen ivászatba, melyeknek Mária Terézia rendeleti úton próbált gátat szabni.²³

4.1. Kádárcéhek edényei

A kádár, bodnár vagy pintér foglalkozások ugyanannak a mesterségnek a megnevezésébéli variánsai. A kerámián szereplő hordó vagy körző egyértelműen utal a kádárokkal való kapcsolatra. További attribútumaik a vonókés (kétkézvonó), a fabunkó (kádárbunkó), a véső, a hajítófa vagy hajtófa és a fűrész, melyek a korszók hasán vagy a tányérok tükrében láthatóak. Érdekes, hogy a kádárcéhek tárgyi emlékei között viszonylag nagyobb számban fordulnak elő a tálak és tányérok.²⁴

5. KÁDÁR, BODNÁR, PINTÉR VAGY BOGNÁR?

A kádárok, bodnárok és pintérek hordókat, kádakat és faedényeket készítő mesterek. A bodnárok és a pintérek talán annyiban különböznek a kádároktól, hogy ők puhafával dolgoznak és kisebb méretű faedényeket [5. tábla 1], míg a kádárok keményfából nagyobb méretű tárgyakat, hordókat és kádakat készítenek [4. tábla 4; 5. tábla 2]. A

¹⁵ CSUPOR 2010, 7.

¹⁶ NAGYBÁKAY 1965, 139.

¹⁷ Ezt nevezik társphárnak is (CSUPOR 2010, 7).

¹⁸ CSUPOR 2010, 7.

¹⁹ HORNYIK 1927, 85–86. Vö. Kovács céhlevél 1653.

²⁰ CSUPOR 2010, 7–8.

²¹ NAGYBÁKAY 1965, 139–140.

²² CSUPOR 2010, 8.

²³ CSUPOR 2010, 8.

²⁴ CSUPOR 2010, 21–22.

hordódongákat kezdetben hánccsal, fűzfavesszővel vagy kötéllel erősítették össze [4. tábla 4], melyet a 19. században a fémabroncs váltott fel.²⁵ Mesterségük különösen a nagy múltú borvidékek településein virágzott (Eger, Miskolc, Tokaj vidéke, Erdély és a Felvidék).²⁶

A bogsnárok a kerék, illetve kocsigyártók voltak, akik a szekerek, kocsik, szánok fa alkatrészeit készítették el [5. tábla 3].²⁷

6. KECSKEMÉT CÉHEI

Egy város fejlettségének és központi szerepének egyik fontos indikátora a céhek jelenléte/működése az adott településen. Kecskeméttel kapcsolatban nem maradtak fenn céhszervezetre utaló írott források a török hódoltságot megelőző időszakból. A városban működő és tevékenykedő mesteremberekre a kutatók az 1546-os török defterben szereplő családnévkből próbálnak következtetni.²⁸ Természetesen ebben rejlik hibalehetőség, mivel a vezetéknevek nem mindig egyeztek meg a nevet viselő foglalkozásával. Ettől eltekintve ekkor már dolgozhatott a városban ács, borbély, dézsarakó, kenyeres, kovács, kutas, mészáros, molnár, ötvös, rámás, süveges, szabó, szíjgyártó, szűcs, tímár és varga is.²⁹

A 16–17. századból, a török korból már rendelkezünk írott emlékekkel, melyekben céhekre utaló iratok, céhlevelek is fellelhetők. Ebben az időszakban hat céh tudott kiváltságlevelet szerezni. A céhek alapítására vonatkozóan a földesúr beleegyezésére is szükség volt, s ez a körülmény némileg késleltethette a fejlődést.³⁰ 1557-ben az első az aranyművesek/ötvösök voltak, akik Szegedről érkeztek Kecskemétre, Ötvös Benedek, Ötvös Sebestyén és Ötvös Imre vezetésével. 1559-ben a szűcsök, majd 1585-ben a szabók³¹ hozták létre céheiket. Őket 1642-ben a szappanosok, 1653-ban a kovácsok és 1656-ban a csizmadiák követték a sorban.³² A 18. század során mindegyik céh a szabályzata megújítására vagy új szabályzat átvételére, illetve ismételt megerősítésére kényszerült.³³

A törökök kiűzése után megszorodott a céhek száma Kecskeméten. Elsőként a borbélyok (1716-ban kezdeményezték és 1723-ban kaptak megerősítést), majd a szíjgyártók (1724) és a takácsok (1725-ben fogadta el Koháry Ferenc a szabályzatukat, melyet Mária Terézia 1767-ben erősített meg) hoztak létre céhet. 1742-ben az asztalosok és a lakatosok,³⁴ egy évvel később, 1743-ban a gombkötők, 1779-ben pedig a kőművesek és az ácsok szerveződtek céhekbe.³⁵ Később a molnárok (1817), a tímárok (1818) és a cipészek (1829) is megalapították céheiket. A kerékgyártók 1785-től folyamatosan kérvényezték a céh alapításához való hozzájárulást, de még 1845-ben is kérvényt kellett benyújtaniuk ez ügyben.³⁶ Az utolsó céhszabályzat megerősítésre 1828-ban került sor, ekkor az ácsok és a kőművesek folyamodtak megújított céhszabályzatuk megerősítéséért.³⁷

Ezek a mesterségeken kívül természetesen más szakmákat is űztek a városban. Ezek a kézművesek vélhetően alacsony létszámban voltak jelen, és nem volt elég anyagi erejük egy önálló céh létrehozására, ezért vagy más városok céheibe tartozhattak, de Kecskeméten dolgoztak, vagy pedig nem tartoztak egyetlen szervezetbe se, és szabályzat nélkül űzték mesterségüket.³⁸ 1815-ben Pest-Pilis-Solt vármegye kívánságára összeállították azoknak a kecskeméti mesterembereknek a névsorát, akik más városok céheinek voltak tagjai. A bádgosok, postások, órásk, kapcskötők, nyereggyártók, könyvkötők, kéményseprők és üvegesek pesti céhhez, a mézeskalácsosok, rézművesek, tűkészítők budai céhhez, az esztergályosok pesti és budai céhhez, a kötélgyártók pesti, illetve szegedi céhhez, a kalaposok pedig a budai, a kassai és a veszprémi céhhez tartoztak.³⁹

²⁵ VINOPEDIA – kádár.

²⁶ KÓSA 1979, 703–705.

²⁷ KÓSA 1980, 154–155.

²⁸ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002a, 111.

²⁹ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002a, 139–140.

³⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 421–422.

³¹ A szűcsök és a szabók 1559-ben közösen kaptak céhlevelet, de megerősítésére 100 évet kellett várniuk. Időközben a szabók 1585-ben különváltak és önálló céhet alapítottak, de ennek megerősítését csak a 17. század közepén kapták meg Wesselényi Ferenc nádortól (IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 422).

³² SÁROSI 2016, 198–199.

³³ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 422.

³⁴ A lakatosok hosszú ideig a kovácsokkal voltak egy szervezetben. 1742-ben tudtak önállósulni Ruz Mihály főcéhmester vezetésével. Céhlevelüket Koháry András erősítette meg. Hozzájuk tartoztak a puskaművesek, a sarkantyúsok és az órásk is (IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 422–423).

³⁵ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 422–423.

³⁶ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 423.

³⁷ SZABÓ 1933, 26.

³⁸ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 335. Vö. BKMÖL Tjk 1792. 11. sz.

³⁹ SZABÓ 1933, 19.

7. A KECSKEMÉTI KÁDÁROK

A Kecskeméten dolgozó kádárokról vagy bodnárokról nagyon kevés írott adat áll rendelkezésre. A levéltári iratanyag nagy része a II. világháború során egy bombatalálat miatt megsemmisült, így a háború előtt keletkezett várostörténeti munkákban hivatkozott források egy része ma már nem vizsgálható. A 19–20. században biztosan több mester is dolgozott a városban, mivel Szabó Kálmán, az egykori múzeumigazgató a múzeum néprajzi gyűjteménye számára helyi kádároktól vásárolt hordókat és szerszámokat.⁴⁰ A Kecskemét környékén zajló szőlőtermesztés és borkészítés, később a jelentőssé váló sör- és szeszestalgártás is igényelte a hordókat mint tárolóeszközöket, továbbá a hordókban tárolhattak gabonát, de akár mézet is. A kutatást nehezíti, hogy a források és várostörténeti munkák sokszor nem tesznek különbséget kádár, bodnár vagy pintér között. Gyakran keverik az elnevezéseket, leginkább bodnárként vagy pintérként lelhetjük fel őket az írott emléktanyagban.

Ahogy már említettem, a török hódoltság korát megelőző időszakból nem rendelkezünk céhekre, kézművesekre utaló írott forrásokkal. Az 1546-os és az 1559-es török defterek⁴¹ nyújthatnak némi támpontot az ekkor a városban dolgozó kádárokkal kapcsolatban. Az adóösszeírásban szereplő dézsarakó vezetéknev utalhat rájuk, mely név mögött talán egy mestervizsgát nem tett kádár/bodnár rejtőzhet.⁴² Ezekben a forrásokban egy Dézsarakó vezetéknevű személy szerepel, akit az 1546-os összeírás Dézserikó Zsigmondként, az 1559-es Dézsarakó Zsigmondként nevez meg. Természetesen itt is számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a vezetéknev nem jelenti egyben a foglalkozás típusát is.⁴³ Hornyik János Kecskemét történetét feldolgozó munkájában városi jegyzőkönyvekre hivatkozva leírja, hogy ezekben már szerepelnek a felsorolt iparosok között bodnárok is, akik helybeli lakosok voltak.⁴⁴ Elképzelhető, hogy ekkor még a kis létszámukból fakadóan önálló mesterekként dolgoztak és nem szerveződtek céhekbe,⁴⁵ vagy más városban található céhek tagjaiként dolgoztak Kecskeméten. Ezzel kapcsolatban nem található igazán hiteles, pontos adat.

A 18–19. századra vonatkozóan már a kecskeméti adólajstromokból értesülhetünk a városban dolgozó, adófizetésre kötelezett bodnárokról/kádárokról/pintérek. 1757-ben három pintér, 1780-ban öt pintér és négy bodnár, 1840-ben négy kádár szerepel a listákon.⁴⁶ Szabó László 1933-ban megjelent, Kecskemét céheit bemutató munkájában a pintér céh számadó- és jegyzőkönyveire hivatkozva leírja, hogy a 18. században viszonylag nagyszámú pintér/bodnár dolgozott a városban. 1780-ban 20, 1801-ben 35, 1815-ben pedig 33 fő. Ő nem tett különbséget a két mesterség között.⁴⁷

A kecskeméti magisztrátus 1712–1811 között keletkezett jegyzőkönyveinek vizsgálata során három bodnárokkal/kádárokkal foglalkozó bejegyzést találtam. Egy 1792-ben keletkezett bejegyzés említi először a bodnárokat és kerékgyártókat céh alapításával kapcsolatban: „A bodnárok és kerékgyártók még II. József idejében céhbéli privilégiumért folyamodtak, amit akkor félre tettek, mivel tanult mesterségét úgyis mindenki szabadon folytathatta. De hogy most a céhek ismét privilégiumaikhoz tartják magukat, sem inast, sem legényt nem tudnak kapni, mert azokat más céhnél újabb tanulási időre kötelezik. Ezért újból kéri szabadalmukat.”⁴⁸ Egy 1809. február 14-én keletkezett bejegyzésből pedig megtudhatjuk az eljárójuk nevét is: „Céhek, más városbeliek példájára, a tanácsstagok közül, egy-egy Comissariust kértek magoknak, a jó Rendnek szorosabban leendő megtartására és felállítására. Ezek ki is jelöltetnek: Szabó céhnél: Ladányi Gergely [...] Bodnár céh: ifj. Kis Pál [...]”⁴⁹ A harmadik bejegyzés tulajdonképpen egy, az 1746–1758. évi jegyzőkönyvek tartalomjegyzékéből származó adat, mely szerint a 172. lapon az szerepel, hogy: „Anna Sophia Vipacherin, Jancske György kádár özvegye eladja házáat, mely a német asztalos szomszédságában van, Wimmer József kádárnak.”⁵⁰ Ezek az adatok is megerősíteni látszanak azt, hogy a bodnár/kádár céh alapítása a 18. század végén történhetett, továbbá, hogy már 1840 előttről is ismerünk név szerint kádárokat. Viszont ilyen csekély számú adat alapján nem lehet eldönteni pontosan, hogy a bodnár és a kádár mesterségek között volt-e különbség, vagyis különböző szakmáknak tekintették-e őket, vagy a forrásokban egymás szinonimájaként szerepelnek

⁴⁰ Hajagos Csaba történeti-néprajzi osztályvezető (KKJM) és Bezsenyi Ádám gyűjteménykezelő (KKJM) szóbeli közlése.

⁴¹ KÁLDY-NAGY 1977, 173–178; KÁLDY-NAGY 1985, 347–350.

⁴² IVÁNYOSI-SZABÓ 2002a, 139–140.

⁴³ KOCIS 2002, 208.

⁴⁴ HORNYIK 1861, 166.

⁴⁵ Erre utalhat egy későbbi időszakban, 1792-ben keletkezett bejegyzés, amely a városi magisztrátus jegyzőkönyveiben maradt fenn, s amely szerint a bodnárok és kerékgyártók szabadon üzhették szakmájukat (IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 335. Vö. BKMÖL Tjk 1792. 11. sz.).

⁴⁶ IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b, 423–424.

⁴⁷ SZABÓ 1933, 30.

⁴⁸ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 335. Vö. MNL BKML Tjk 1792. 11. sz.

⁴⁹ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 419. Vö. BKMÖL Tjk 1809. 149. sz.

⁵⁰ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 12.

és ugyanazt a szakmát jelölik az elnevezések. Jelen tanulmányban ezen okokból kifolyólag én is egyként kezeltem a két mesterséget.

8. ÖSSZEGZÉS

A kecskeméti kádárokkal/bodnárokkal kapcsolatban eddig elenyésző adat állt rendelkezésünkre. A kevés hozzájuk köthető írott forrás meglehetősen szűkszavú, így szükségesnek tartom jelen tanulmányt a későbbiekben egy részletes levéltári kutatással kiegészíteni. Valószínűnek tűnik, hogy már a 16. századtól folyamatosan dolgoztak a városban,⁵¹ de céhalapításukra valamikor a 18. század végén (talán 1792-ben) kerülhetett sor.⁵² A 19. század elején már működött a szervezetük, mivel egy elöljárójuk neve ismert ebből az időszakból,⁵³ viszont sem az alapítólevelük, sem a tagnévsoruk nem maradt fenn az utókor számára, valamint ez idáig tárgyi hagyaték (például zászló, pecsét) sem volt hozzájuk köthető. Ez utóbbi tekintetében jelentett változást a 2015-ben végzett leletmentő ásatás, amikor a 3. objektumként dokumentált hulladéktároló gödörből egy kádárok eszközeivel (attribútumaival) díszített korsó került a felszínre. A motívumok és a néprajzi szakirodalomban található párhuzamok alapján a korsó céhkorsóként határozható meg, így a Kecskeméten fennálló kádár/bodnár céhhez most már tárgyi hagyaték is köthető.

Adattári anyagok

FELTÁRÁSI DOKUMENTÁCIÓ KKJM 2016.5604 = Kecskemét-középkori településmag régészeti lelőhely feltárása. Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. (4087 hrsz.) alatt épülő üzlet, lakó és irodaház építése. Feltérési dokumentáció. KKJM Rég. Ad. 2016.5604.

Irodalom

- BICZÓ 1976 = Biczó P.: Jelentés a Kecskemét–Kossuth téren végzett ásatásról. *Cumania* 4 (1976), 329–360.
- CSUPOR 2010 = Csopor I.: *Céhes kerámiák – Guild pottery*. [Catalogi Musei Ethnographiae 16., A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 16.] Budapest 2010.
- HORNYIK 1861 = Hornyik J.: *Kecskemét város története oklevéltárral* II. Kecskemét 1861.
- HORNYIK 1927 = Hornyik J.: *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története*. [Kecskemét th. város múzeumának kiadványai I.] Kecskemét 1927.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 1998 = Iványosi-Szabó T. (szerk.): *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei* II. (1712–1811) [Forrásközlemények II.] Kecskemét 1998.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 2002a = Iványosi-Szabó T.: Kecskemét története 1541-ig. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Szerk.: Báth J. Kecskemét 2002, 89–171.
- IVÁNYOSI-SZABÓ 2002b = Iványosi-Szabó T.: Kecskemét a kései feudalizmus korában (1686–1849). In: *Kecskemét története 1849-ig*. Szerk.: Báth J. Kecskemét 2002, 229–729.
- KÁLDY-NAGY 1977 = Káldy-Nagy Gy.: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. [Pest megye múltjából 3.] Budapest 1977, 173–178.
- KÁLDY-NAGY 1985 = Káldy-Nagy Gy.: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. [Pest megye múltjából 6.] Budapest 1985, 347–350.
- KOCSIS 2002 = Kocsis Gy.: Kecskemét története a Török Hódoltság idején. In: *Kecskemét története 1849-ig*. Szerk.: Báth J. Kecskemét 2002, 173–227.
- MOLNÁR 2017a = Molnár K.: *Adatok a középkori és kora újkori Kecskemét vízgazdálkodásához. Kutak a Nagykovácsi utca 7–9. lelőhelyről*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2017.
- MOLNÁR 2017b = Molnár K.: Kecskemét–Nagykovácsi utca 7–9. lelőhely kútjainak vizsgálata. Adatok a késő középkori–kora újkori kutak vizsgálatához. *AUSZ Acta Iuvenum* 3 (2017), 129–151.
- NAGYBÁKAY 1965 = Nagybakay P.: Veszprémi és Veszprém megyei céhkorsók. *VMMK* 4 (1965), 139–204.

⁵¹ HORNYIK 1861, 166.

⁵² IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 335. Vö. BKMÖL Tjk 1792. 11. sz.

⁵³ IVÁNYOSI-SZABÓ 1998, 419. Vö. BKMÖL Tjk 1809. 149. sz.

SÁROSI 2016 = Sárosi, E.: *Deserting villages–Emerging market towns. Settlement dynamics and land management in the Graet Hungarian Plain 1300–1700*. [Archaeolingua Series Minor 39.] Budapest 2016.

SZABÓ 1933 = Szabó L.: *Kecskemét város iparos céhei – Gazdaságtörténeti értekezés*. Kecskemét 1933.

Webirodalom

KÓSA 1979 = Kósa L.: Kádár, bodnár, pintér. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* II. Főszerk. Ortutay Gy. Budapest 1979.
<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/2-1751.html> (a letöltés dátuma: 2019.03.03.)

KÓSA 1980 = Kósa L.: Kerékgyártó, bognár, kerekes. In: *Magyar Néprajzi Lexikon* III. Főszerk. Ortutay Gy. Budapest 1980.

<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-325.html> (a letöltés dátuma: 2019.03.03.)

NN 1425a = <https://hausbuecher.nuernberg.de/75-Amb-2-317-25-r>
(a letöltés dátuma: 2019.03.12.)

NN 1425b = <https://hausbuecher.nuernberg.de/75-Amb-2-317-11-v>
(a letöltés dátuma: 2019.03.12.)

NN 1425c = <https://hausbuecher.nuernberg.de/75-Amb-2-317-10-v>
(a letöltés dátuma: 2019.03.12.)

NN 1642 = <https://hausbuecher.nuernberg.de/75-Amb-2-317b-122-r>
(a letöltés dátuma: 2019.03.12.)

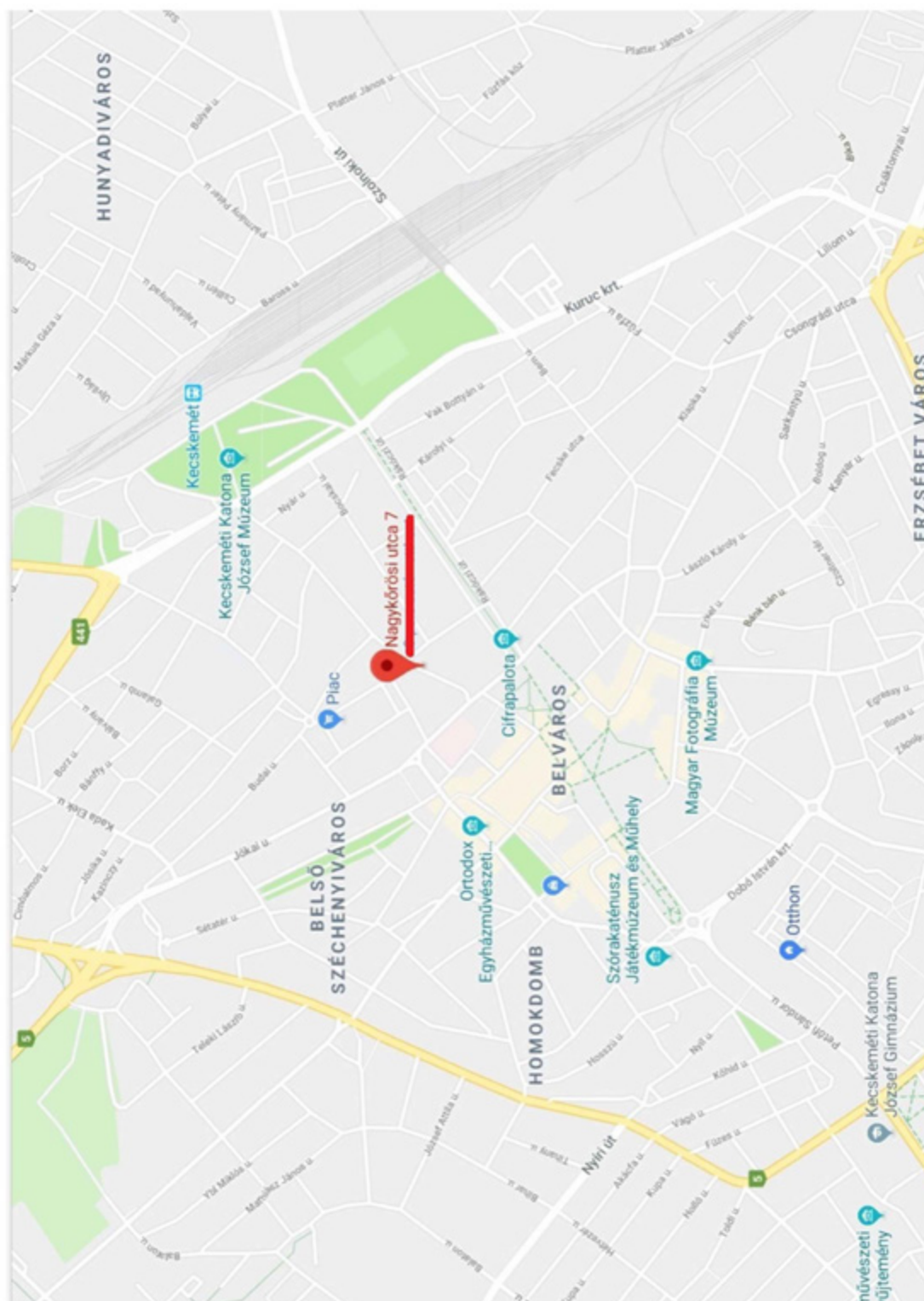
VINOPEDIA = <http://vinopedia.hu/kadar>
(a letöltés dátuma: 2019.03.03.)

KAROLA MOLNÁR

The discovery of a guild jug New data on the coopers' guild in Kecskemét

A remarkable vessel was found by the archaeologistst in an early modern - modern pit in the summer of 2015, during an archaeological excavation at site Kecskemét–Nagykőrösi Street No. 7–9. This fragmentary vessel or jug is covered with white glaze and decorated with blue, green and yellow or brown ornaments. On the front side of the vessel a set of cooper tools are depicted. According to the tools and the ethnographic data, it is justified to suppose that this jug was the property of the coopers' guild.

There are no data about guilds in Kecskemét from before the period of the Ottoman conquest. In the 16th and 17th centuries, only six guilds were established by issuing their regulations: that of the goldsmiths, the furriers, the tailors, the soap makers, the blacksmiths and the bootmakers. The activity of coopers in Kecskemét is testified by only a few evidences, some sparse data or documents. Though they had probably been working in the city continuously since the 16th century, they established their guild only in the 18th century (probably in 1792). Their guild certainly existed by the beginning of the 19th century, even the name one of the leading master is known. However, no regulation, no list of the members, and no artifacts (seal, flag, guild chest, guild pottery) have survived. This makes the discovery of the guild jug unearthed at the Kecskemét–Nagykőrösi Street No. 7–9 especially significant: finally an object can be connected to the coopers in Kecskemét.

1. térkép: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely elhelyezkedése a mai belvárosban

1. tábla: 1.: Kecskemét–Nagykőrösi utca 7–9. lelőhely a feltárás befejezésekor (fotó: Varga Máté);
2.: A 3. objektum feltárása (fotó: Varga Máté);
3.: A 3. objektum felszínfotója (fotó: Varga Máté)

2. tábla: 1.: A korsó előlnézetből; 2.: A korsó hátulnézetből; 3.: A korsó bal oldala; 4.: A korsó jobb oldala; 5.: A korsó díszítése (fotók: Molnár Karola)

1

2

3

4

5

3. tábla: 1.: A hordó részlete; 2.: A kádárbunkó részlete; 3.: A kétkézvonó részlete; 4.: A körző részlete;
5.: A véső (fotók: Molnár Karola)

1

2

3

4

4. tábla: 1.: Bokály, kádár (bodnár) céhé 1748-as évszámmal (CSUPOR 2010, 105); 2.: Nagybokály, kádár (pintér) céhé 1799-es évszámmal (CSUPOR 2010, 111); 3.: Tál, kádár (bodnár) céhé (CSUPOR 2010, 77), 4.: Kádár és kádárszerszámok (NN 1642)

1

2

3

5. tábla: 1.: Középkori bodnár (NN 1425a); 2.: Középkori kádár (NN 1425b);
3.: Középkori kerékgyártó/bognár (NN 1425c)

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ABulg* = Archaeologia Bulgarica (Sofia)
ActaAntHung = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaBiol = Acta Biologica Szegediensis (Szeged)
Agria = Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
Alba Regia = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
AnB = Analele Banatului (Timișoara)
Antaeus = Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AnthropKözl = Anthropologiai Közlemények (Budapest)
APolona = Archaeologia Polona (Wrocław)
APrag = Archaeologica Pragensia (Praha)
Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului Unirii Alba Iulia (Alba Iulia)
AR = Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchA = Archaeologia Austriaca (Wien)
Archeometry = Archeometry. Bulletin of the Research Laboratory for Archaeology and History of Art (Oxford)
ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung = Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKorr = Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)
Arrabona = Arrabona. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei (Győr)
AUSZ Acta Iuvenum = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Iuvenum Sectio Archaeologica (Szeged)
AV = Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BMMK = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BRGK = Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Frankfurt)
BudRég = Budapest Régiségei (Budapest)
CKM = Kossuth Múzeum (Cegléd)
CommArchHung = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
Cumania = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
Dacia = Dacia. Recherches et découvertes archéologique en Roumanie, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (București)
DissArch Supplementum = Dissertationes Archaeologicae. Ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae (Budapest)
DissPann = Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DM = Debreceni Déri Múzeum (Debrecen)
DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged); Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
EMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
EphNap = Ephemeris Napocensis. Anuarul Institutului de Arheologie și Istoria Artei (Cluj-Napoca)
FMS = Frühmittelalterliche Studien (Münster)
FoBBW = Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg (Stuttgart)
Fons = Fons. Forráskutatás és Történeti Segédtudományok (Budapest)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FÖ = Fundberichte aus Österreich (Wien)
Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
HOM = Herman Ottó Múzeum (Miskolc)
HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)

- HOMK* = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
JAM = Jóna András Múzeum (Nyíregyháza)
JASc = Journal of Archaeological Science (London)
JPM = Janus Pannonius Múzeum (Pécs)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KKJM = Kecskeméti Katona József Múzeum (Kecskemét)
KMMK = Komárom–Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei (Tata)
MAA = Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest)
Marisia = Marisia. Studii și Materiale (Târgu Mureș)
MFM = Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFME–MonArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Monographia Archaeologica (Szeged)
MFME–MonumArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Monumenta Archaeologica (Szeged)
MFME–StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged)
MGH = Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae (Budapest)
MKCsM = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
MMM = Munkácsy Mihály Múzeum (Békéscsaba)
MNL BÉML = Magyar Nemzeti Levéltár, Békés Megyei Levéltár (Békéscsaba)
MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár, Bács-Kiskun Megyei Levéltár (Kecskemét)
MNL BML = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (Miskolc)
MNL OL DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (Budapest)
MNM = Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
MNM RÖG = Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság (Budapest)
MNy = Magyar Nyelv (Budapest)
MÖK = Magyar Őstörténeti Könyvtár (Budapest)
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
MTA = Magyar Tudományos Akadémia (Budapest)
MTA BTK MÖT = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport (Budapest)
MTA BTK RI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet (Budapest)
NGyTM = Nagy Gyula Területi Múzeum (Orosháza)
NMMÉ = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (Balassagyarmat)
NumKözl = Numizmatikai Közlöny (Budapest)
NyJAMÉ = A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
OxfJA = Oxford Journal of Archaeology (Oxford)
PA = Památky Archeologické (Praha)
PMMI = Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága (Szentendre)
Pontica = Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie (Constanța)
PPKE BTK = Pázmány Péter Katolikus Egyetem (Budapest)
PTE BTK = Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Pécs)
RégFüz I. = Régészeti Füzetek I. (Budapest)
RGa = Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (Berlin)
RKM = Régészeti Kutatások Magyarországon (Budapest)
RRM = Rippl-Rónai Múzeum (Kaposvár)
Savaria = Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
SCIVA = Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie (București)
Skyllis = Skyllis. Zeitschrift für maritime und limnische Archäologie und Kulturgeschichte (Bubenreuth)
SLA = Slovenská Archeológia (Nitra)
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
Starinar = Starinar (Beograd)
StudArch = Studia Archaeologica (Budapest)
Studia Caroliensia = Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem Folyóirata (Budapest)
StudCom = Studia Comitatus. Régészeti tanulmányok Pest megyéből (Szentendre)
SZIKM = Szent István Király Múzeum (Székesfehérvár)

SzKMÉ = A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve (Orosháza)
SZMMA = Szolnok Megyei Múzeumi Adattár (Szolnok)
Tisicum = A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyvei (Szolnok)
Tiszatáj = Tiszatáj irodalmi folyóirat (Szeged)
TJM = Tornyai János Múzeum (Hódmezővásárhely)
TLM = Tari László Múzeum (Csongrád)
TSM = Tessedik Sámuel Múzeum (Szarvas)
VAH = Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VMMK = Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WAB = Wissenschaftlichen Arbeiten aus dem Burgenland (Eisenstadt)
WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
Ziridava = Ziridava. Studii și cercetări (Arad)
ZM = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

A. = alapterület (m²)
 Átm. = átmérő
 Fátm. = fenékatmérő
 Fűlsz. = fűlszélesség
 Fülátm. = fülátmérő
 Fv. = falvastagság
 Gy.sz. = gyarapodási szám
 H. = hossz
 Hátm. = hasátmérő
 Ltsz. = leltári szám
 Rég. Ad. = Régészeti Adattár
 T. = tájolás
 M. = mélység, magasság
 Pátm. = peremátmérő
 Pengesz. = pengeszélesség
 Sz. = szélesség
 T. = tömeg
 Talpm. = talpmagasság
 V. = vastagság

Abb. = Abbildung
 É. n. = évszám nélkül
 Fig. = Figure
 Kat. = Katalógus/Katalog
 Obr. = Obrazok
 Pl. = Plaque/Planche
 Risz/Рис = Riszunok/Рисунок
 Tab. = Table/Tablica/Таблица
 Taf. = Tafel

**MONOGRÁFIÁK A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL
CÍMŰ SOROZAT KÖTETEI**

1. KÖHEGYI Mihály – VÖRÖS Gabriella: *Madaras–halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. Szeged 2011.
2. NÉMETI János – MOLNÁR Zsolt: *Bronzkori hatalmi központok Északnyugat-Erdélyben: a Nagykároly–Bobáld-tell*. Szeged 2012.
3. *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk. RÉVÉSZ László – WOLF Mária. Szeged 2013.
4. *Az Alföld a 9. században II.* Szerk. TAKÁCS Melinda. Szeged 2017.
5. ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria: „...aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. [A Jósza András Múzeum Kiadványai 74.; Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5.] Nyíregyháza–Szeged 2018.
6. WOLF Mária: *A Borsodi földvár. Egy államalapításkori megyeszékhelyünk kutatása*. [Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 10.; Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 6.] Miskolc–Szeged 2019.

Felelős kiadó
Dr. habil. Révész László tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai kivitelezés:
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György
www.innovariant.hu
www.facebook.com/Innovariant